

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Bahar/Spring 2016

39

e-ISSN 2458-9071

Selçuk Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Dergisi
Selçuk University Journal of Studies in Turcology

BAHAR - SPRING **39**
2016 * SAYI - ISSUE

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ
INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY**

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda iki defa yayımlanan (nisan-ekim), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

SAYI / ISSUE: 39 – BAHAR / SPRING

KONYA 2016

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

©

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları

Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of

ASOS INDEX

EBSCO

MLA

TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT

e-ISSN 2458-9071

BAHAR/SPRING 2016 – SAYI/ISSUE: 39

**SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi Enstitü Müdürü / Owner on behalf of the
Institute of Turkish Studies**

Prof. Dr. Hasan BAHAR (Institute Director)-*Selçuk Üniversitesi*

Yazı İşleri Müdürü-Editör/ Editor-in-Chief

Yrd. Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR-*Selçuk Üniversitesi*

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Dr. Hatice Gül KÜÇÜKBEZCİ-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Murat TURGUT-*Selçuk Üniversitesi*

Sekreteryaya / Secretariat

Mustafa ÜLÜK

YAYIM KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Claus SCHÖNIG -*Freie Üniversitesi /Almanya*

Prof. Dr. Hasan BAHAR-*Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Tasin GEMİL -*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

Prof. Dr. Thomas Drew BEAR-*Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü*

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Elnur NESİROV-*Azerbaycan Öğretmen Enstitüsü / Azerbaycan*

Doç. Dr. Galina MISKINIENE-*Vilnius Üniversitesi/ Litoanya*

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA-*Varşova Üniversitesi / Polonya*

Doç. Dr. Orhan YAVUZ-*Selçuk Üniversitesi*

Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR-*Selçuk Üniversitesi*

Yrd. Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Dr. Margareta ASLAN-*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47 web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design: Öğr. Gör. Sedat ŞENOĞLU

Dizgi / Composition: Arş. Gör. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI

•*Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.*

•*The author responsible for their article content academically.*

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurresit Celil KARLUK	Niğde Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Haluk DURSUN	Kültür Bakanlığı Müsteşarı
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet SEVGİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŐAĞIL	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Âlim GÜR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ayhan SELÇUK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Bahattin KAHRAMAN	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN	Oslo Üniversitesi /Norveç
Prof. Dr. Birol AKGÜN	Stratejik Düşünce Enstitüsü Başkanı
Prof. Dr. Călin FELEZEU	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Claus SCHÖNIG	Freie Üniversitesi /Almanya
Prof. Dr. Derya ÖRS	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Éva Ágnes Csató JOHANSON	Uppsala Üniversitesi / İsveç
Prof. Dr. Fatih KİRİŐÇİOĞLU	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ioan-Aurel POP	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Leyla KARAHAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut ŞEN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AYDIN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŐI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERAVŐAR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Rainer CZICHON	Freie Üniversitesi /Almanya
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Tasin GEMİL	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Thomas Drew BEAR	Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Ali MEYDAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Elnur NESİROV	Azerbaycan Öğretmen Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Galina MISKINIENE	Vilnius Üniversitesi/ Litvanya
Doç. Dr. Marzena GODZINSKA	Varşova Üniversitesi / Polonya
Doç. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nurullah TABAKÇI	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Fariz HALİLLİ	Miras Başkanı/ Azerbaycan
Okt. Dariusz CICHOCKI	Varşova Üniversitesi /Polonya

39. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 39

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet SEVGİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ferudun ATA	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hayati AKTAŞ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim SOLAK	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ULUTAŞ	Siirt Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AKGÜL	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SARI	Mevlana Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer ÇAKIR	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Salim KOCA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut YİĞİT	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ali MEYDAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Bünyamin AYHAN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Cemalettin ŞAHİN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. İlham ENVEROĞLU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet KURT	Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi
Doç. Dr. Nedim BAKIRCI	Niğde Üniversitesi
Doç. Dr. Osman DOĞANAY	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Üfuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Aziz AYVA	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Burhan SAYILIR	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Defne GÜNAY	Yaşar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Deniz SEVMEN	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Dursun GÖK	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Erol ÇÖM	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih ERBAY	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Gökhan ÖLKER	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Gürol BABA	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim GÖK	Kırıkkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜRBÜZ	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YASTI	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YILMAZ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Musa GÜMÜŞ	Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARIKAN	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nagehan UÇAN EKE	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nurgül SUCU	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan ÖZTÜRK	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ruhi ÖZCAN	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Salih ÇEÇEN	Ankara Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Suat DONUK	Celal Bayar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şerife AKPINAR	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yayın İlkeleri

1. Yayınlanacak yazılar Türklük Bilimi ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildirimler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamışsa yayımlanmak üzere değerlendirmeye alınabilir. Bildiri kitapçığında ya da başka bir yerde yayımlanan yazılar ne sebeple olursa olsun yayımlanmaz. Dergi yönetimi gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmak mecburiyetinde değildir. Durumun etik sorumluluğu makale sahibine aittir.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki yazılara da yer verilebilir.
4. Türkçe çalışmalara Türkçe ve İngilizce / Rusça; İngilizce çalışmalara ise 200 kelimeyi geçmeyen Türkçe ve İngilizce özet yapılmalı, özetle birlikte anahtar kelimeler bulunmalıdır.
5. Türküyat Araştırmaları Dergisine gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
6. Makaleler SÜ Türküyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğüne posta veya el-mek ile (<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>) gönderilebileceği gibi, elden de teslim edilebilir. Gönderilen yazıların ekinde, yazar(lar)ın el-mek adres(ler)i (elden veya postayla teslimlerde), her zaman ulaşılabilecek bir telefon numarası (Cep telefonu tercih edilmelidir.) ve kargoyla ödemeli gönderimler için daimî adresler bulunmalıdır.
7. Dergi basıldıktan sonra ilgili sayıda yazısı bulunan yazarlara birer adet dergi teslim edilir. Yazar Konya dışında ise adresine ödemeli olarak gönderilir.
8. Dergimiz bahar (nisan) ve güz (ekim) olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

Makale Yazım Kuralları

1. Başlık

Her yazının yazıldığı dilde, Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtabilecek nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, on beş kelimeyi geçmemelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Yazı başlığının sağ altında olmalı, soyadın tamamı büyük harflerle yazılmalı, yazarın unvanı, kurumu ve elektronik posta adresi dipnotta belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Türkçe özet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. Özet en az elli, en fazla iki yüz kelime uzunlukta olmalı, özetin bir satır altına en az üç, en fazla sekiz kelimedenden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özetin, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe, İngilizce ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir.

4. Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak yirmi beş sayfayı geçmeyecek şekilde yazılması tercih edilir. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, 14 nk satır aralığıyla, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası sayfanın alt ortasına verilmelidir. Makalede Palatino veya Palatino Linotype yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme

yapılmamalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harfli boşluk bırakılmalıdır.

Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK *Yazım Kılavuzu* esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Bir makalede sıra ile özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. "Giriş", "Sonuç" gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. "Sonuç" araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara "sonuç"ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Şekil, tablo ve fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, "WORD" programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise "EXCEL" tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. **Örnek:** (Okay 1990: 28)

Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihten olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. **Örnek:** (Gökyay 1982: 120; Okay 1990: 28)

İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İki'den fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır. **Örnekler:** (Şafak-Öz 2003: 15), (Barutçu-Aydemir vd. 2005: 157)

Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. **Örnek:** (1990: 28)

Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. **Örnekler:** (İlhan 2003a: 25), (İlhan 2003b: 58)

Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. **Örnekler:** (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003: 27)

Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: **Örnek:** (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25)

El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. **Örnek:** (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b)

Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. **Örnek:** (BCA, Mühimme 15: 25)

Dipnotlar: Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. **Örnek:** (Kaya 2000: 15)

Alıntılar: Makalede birebir yapılan alıntılar turnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. Beş satırdan az alıntılar cümle arasında italik olarak, beş satırdan uzun

alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde italik olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

Kaynakça: Makalede kullanılan bütün kaynaklar “Kaynakça”ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir. Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre (Soyadı kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınır.) alfabetik olarak verilmelidir. Eser adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve kitap niteliğindeki eserler

Yazarın soyadı (büyük harfle), adı (basım yılı), kitabın adı, basıldığı şehir: yayınevi.

Örnek: ÖKE, Mim Kemal (1983), *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamit ve Dönemi*, İstanbul: Doğu Matb.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: Yazarın soyadı, adı, (basım yılı), *eserin adı*, [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) adı soyadı], basıldığı şehir, yayınevi.

Örnek: MEVLÂNA (2005), *Mesneviden Seçme Öyküler*, (hzl. Selim Gündüz Alp), İstanbul: Zafer Yay.

Eserin cildi eser adından sonra, kaçınıcı baskı olduğu ise yayınevinden sonra belirtilir.

Örnek: KABAKLI, Ahmet (1992), *Türk Edebiyatı*, C. III, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay., 9. bs.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. **Örnek:** ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967), *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için “vd.” kısaltması kullanılır. **Örnek:** AKPOLAT, Kemal – vd. (1960), *Sezginin Gücü*, İstanbul: Güneş Yay.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için harfler kullanılır.

Örnek: SÜREYYA, Cemal (1991a), *Şapkam Dolu Çiçekle*, İstanbul: Yön Yay.; SÜREYYA, Cemal (1991b), *Üstü Kalsın*, İstanbul: Broy Yay.

Kurum yayınlarında, yazar yerine kurumun adı yazılır. Yazarı belli olmayan eserlerde, yazar yeri boş bırakılır ve eser, ilk harfine göre alfabetik sıralamaya girer. Yalnızca editörü veya hazırlayıcısı belli olan eserlerde aynı uygulama geçerlidir. Ancak eser adından sonra parantez içerisinde editör veya hazırlayıcısının adı ve soyadı belirtilir.

Örnek: T.C. Konya Valiliği – İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2006), *Mevlâna Bibliyografyası*, (hzl. Adnan Karaismailoğlu – vd.), Konya: Damla Ofset.

Bölümlerini farklı yazarların oluşturduğu kitaplarda ve ansiklopedi maddelerinde şu örnek esas alınmalıdır.

Örnek: AKTAŞ, Şerif (1998), “Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.III, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 3. bs.

b) Süreli yayınlardaki yazılar

Dergiler: Yazarın soyadı, adı (yıl, ay), “makalenin başlığı”, *derginin adı*, cilt no, sayısı: sayfa aralığı.

Örnek: KORAY, Enver (1983, Nisan), “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, C XLVII (186): 563–582.

Gazeteler: Yazarın soyadı, adı (yıl. ay. gün), “yazının başlığı”, *gazetenin adı*, (varsa) sayfa numarası.

Örnek: TALU, Ercüment Ekrem (1945.01.13), “Vah Velid”, *Son Posta*: 1, 7.

Mülakat ve röportajlarda yazar adı olarak bunları yapan kişiler verilir.

Örnek: UYSAL, Sermed Sami (1954.09.27), “Bayan Münire Dıranas Ahmed Muhib'i Anlatıyor”, *Cumhuriyet*: 1, 7.

c) Tezler

Yazarın soyadı, adı, (tarihi), tezin başlığı, şehir: üniversite ve enstitü adı: (yayınlanmamış lisans/yüksek lisans/doktora tezi).

Örnek: KURALAY, Emel, (1953), *Yeni Osmanlılar Muharriri Ebüzziya*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, (Yayınlanmamış mezuniyet tezi).

d) Bildiriler

Yazarın soyadı, adı, (yıl), "bildirinin başlığı", sempozyum, panel veya kongrenin adı ve tarihi, düzenleyen kurum, şehir: yayın evi, sayfa no.

Örnek: TEVFİKOĞLU, Muhtar, (1989), "Ahmet Muhip Dıranas Üzerine", *I. Ahmet Muhip Dıranas Sempozyumu*, 21 Haziran 1989, Sinop Valiliği, Sinop: Sinop Valiliği Yay.: 28-31.

e) İnternette alınan bilgiler

Yazarın soyadı, adı, (son güncelleme tarihi), "internet belgesinin başlığı", (erişim tarihi), internet adresi.

Örnek: BOZAN, Mahmut, (2014.01.01). "Bölge Yönetimi ve Eğitim Bölgeleri Kavramı", Erişim tarihi: 2004.01.29, <http://yayim.meb.gov.tr>

NOT: Yazım kuralları hususunda, yukarıda belirtilenler dışında, karşılaşılabilecek özel durumlar için şu kaynaktan yararlanılabilir:

SEYİDOĞLU, Halil (2003). *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Geliştirilmiş 9. baskı, İstanbul: Güzem Yayınevi.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

(s. / p. 1-492)

Hamit ŞAFAKCI	Şeyh Hocenti Zaviyesi <i>Sheikh Hocenti Zawiya</i>	1-23
	***	
İsmail KÖSE	Port Directive of 1878 for Merchant Ships Operating in the Ottoman Capital (Dersaadet) Istanbul Seaports <i>Başkent İstanbul'da (Dersaadet) İşleyen Ticaret Gemilerine Yönelik 1878 Liman Nizamnamesi</i>	25-43
	***	
Kürşat SOLAK	Mısır'dan Anadolu'ya Âsi Bir Memlûk: Emir Canibek Es-Sûfî (Ö. 1437) <i>A Rebellious Mamluk from Egypt to Anatolia: Amir Janıbak el Sufi (D. 1437)</i>	45-59
	***	
Kürşat YILDIRIM	Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar <i>Some Notes on Hunnish Guzang 姑臧 City of Gansu Corridor</i>	61-69
	***	
Murat ÖNSOY Ayşe Ömür ATMACA	The Shaping of the Young Turk Ideology in the Balkan Trauma and Its Reflection on the CUP Policy towards the Ottoman Middle East <i>Balkan Travması ile Şekillenen Jön Türk İdeolojisi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Orta Doğu Politikalarına Yansımaları</i>	71-87
	***	
Musa GÜMÜŞ	Osmanlı Devleti'nde Güç ve Siyaset: Namık Kemâl'e Göre 1866-1869 Girit İsyanı ve Osmanlı Devleti <i>Power and Politics in Ottoman State: 1866-1869 Crete Rebellion and Ottoman State according to Namık Kemâl</i>	89-99
	***	
Mustafa ARIKAN	Rifat Rami (Arıncı) ve Esaret Dönemi Şiirleri <i>Rifat Rami Arıncı and His Captivity Period Poems</i>	101-145
	***	
Kürşat KURTULGAN	Arşiv Belgeleri Işığında Konya Vilayeti Hapishanelerine Bir Bakış (1910-1922) <i>A View to the Prisons in the Province of Konya in the Light of Archive Documents (1910-1922)</i>	147-169

	***	
Nilay AĞIRNASLI	Anadolu'nun Fethini Kolaylaştıran Faktörler <i>The Factors that Facilitate the Conquest of Anatolia</i>	171-185
	***	
Khalida DEVİRİSHEVA	Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri <i>Some Issues of the History of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic</i>	187-198
	***	
Mustafa YILDIZ	Yeni Uygur Türkçesinde "Al-" Fiilinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Fonksiyonları <i>As an Auxiliary Verb Using and Function of the Verb "Al-" in Modern Uyghur Turkic</i>	199-211
	***	
Mehmet YASTI	Derleme Sözlüğü'nde Geçen Atasözü, Bilmece, Hikâye ve Masal Türlerinin Adlandırılma Şekilleri ve Kökenleri Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on Naming Shapes and Origins of Proverb, Riddle, Legend and Narrative Types Included in Derleme Sözlüğü</i>	213-227
	***	
Onur BALCI	Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Örnekleriyle Zarf-Fiil Eklerinin Edat Türetme İşlevi <i>The Function "Particle Derivation" of Gerund Affixes with Examples of Kazakh, Kyrgyz and Turkish</i>	229-244
	***	
Arda KARADAVUT	Türkçede Yeni Bir Neoloji Örneği: Filleşen Markalar <i>A New Neology Sample in Turkish: The Verbalized Brands</i>	245-252
	***	
İnan GÜMÜŞ	Türkçede Emir-İstek Kipi ve Yabancılara Türkçe Öğretimi <i>Imperative-Subjunctive Mood in Turkish and Teaching Turkish to Foreigners</i>	253-262
	***	
Yunus KAPLAN	Kütahyalı Meşki ve Bağdatlı Rûhî'nin Terkib-i Bendine Naziresi <i>Meshki (Meşki) of Kutahya and His Nazire to the Terkib-i Bent of Rûhî of Baghdad</i>	263-284
	***	

Suat DONUK	Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-Sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-Dîniyye ve Risâle fi Etvâri's-Sülûk İsimli Eserlerine Dair <i>About en-Nesâ'ihu's-Sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-Dîniyye and Risâle fi Etvâri's-Sülûk by Cemaleddin İshak el-Karamanî</i>	285-307
	***	
Ayşe DALYAN	Klâsik Türk Edebiyatı'nda Yeni Bir Tip: Erdemli Aydın Tipi <i>A New Prototype in Classical Turkish Literature: the Righteous Intellectual Prototype</i>	309-325
	***	
Erdem Can ÖZTÜRK	Tayyâr-zâde Atâ'nın Kayıp Eseri: Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî <i>Tayyâr-zâde Atâ's Missing Work: Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî</i>	327-345
	***	
Akın BİNGÖL	Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri <i>Rock Arts of Borluk Valley in the Light of Surveys</i>	347-355
	***	
İbrahim ÜNGÖR	Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri) <i>The Turkish Culture from Central Asia to Anatolia Written on the Rocks (Dereçi Rock Drawings)</i>	357-370
	***	
Oktay ÖZGÜL	Erzurum/Şenkaya Petrogliflerindeki At/Geyik ve Güneş Kursu <i>Erzurum /Şenkaya Petroglyphs in the Horse/Deer and Sun Disk</i>	371-390
	***	
Yavuz GÜNAŞDI	Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları <i>Doyumlu Rock Panels in the Light of Rock Paintings in Eastern Anatolia</i>	391-407
	***	
Nezahat CEYLAN	Yağlıca Kalesi'nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi <i>Snake Figure in the Yağlıca Castle and Symbol of Snake among Turks</i>	409-421
	***	
Nilüfer CANÖZ	İletişim Fakültesi Öğrencilerinin Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Çerçevesinde Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları <i>Social Media Uses and Gratifications Approaches on Faculty of Communication Students' Social Media Habits</i>	423-441

***

- İbrahim Hakkı
KAYNAK
- Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının
Fenomenolojik Algısı
*Phenomenologic Perception of Historical Structure of Sacred
Time and Space in Religions*
- 443-455

***

- Ramazan
TOPRAKLI
- Yeryüzü Değişikliğine Bağlı Yorum Hataları: Alaşehir
ve Lâdik Neresidir?
*Review Mistakes on the Historical Geography Due to Earth
Changes: Where Are Alaşehir and Lâdik ?*
- 457-476

***

- Hasan
GÜLLÜPUNAR
Seyfullah
GÜMÜŞOK
- Hofstede'nin "Belirsizlikten Kaçınma" Kültürel Boyutu
Bağlamında Türkiye'de Yürütülen Çözüm Süreciyle
İlgili 7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Secimi Öncesi
Bir Araştırma
*A Study – Concerning the Solution Process in Turkey–
Related to Hofstede's Avoidance of Uncertainty in the
Context of Cultural Dimencion before 7th June 2015
Parliamentary Election*
- 477-492

***

TANITMA VE DEĞERLENDİRMELER / REVIEWS

(s. / p. 493-501)

- Abdullah MERT
- ŞEN, Serkan (2015), Eski Uygur Türkçesi
Dersleri, İstanbul: Kesit Yayınları, 303 s.,
ISBN 978-605-9100-13-7
- 493-496

***

- Muhsin UYGUN
- AŞÇI, Ufuk Deniz (2012), Mûsâ-nâme
(İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-
Tıpkıbasım) , Konya: Palet Yayınları, 235 s.,
ISBN 978-605-61314-3-1
- 497-501

***

ŞEYH HOCENTİ ZAVİYESİ

SHEIKH HOCENTI ZAWIYA

Hamit ŞAFAKCI*

Öz

Bu çalışmada, Karaman eyaletinin Konya sancağına bağlı olan Belviran kazasında bulunan Şeyh Hocenti Zaviyesi incelenmiştir. Zaviye, Kuzvıran köyünde bulunmaktaydı. Ancak günümüzde zaviyeye dair bir bina mevcut değildir. 1400 tarihli vakfiye kaydı bulunan zaviye, Karamanoğulları dönemine aittir.

Şeyh Hocenti'nin hayatına değinildikten sonra zaviyenin yaptığı hizmetler, zaviyeye ait vakıflar ile zaviyenin görevlileri üzerinde durulmuştur. Başlangıcından XIX. yüzyıl sonuna kadar geçen süreçte zaviyedeki atamalar takip edilmiştir. Vakıfta meydana gelen değişikliklerin ortaya çıkarılması için böyle bir yol izlenmiştir. Bu anlamda vakfın devamlılığını sağlayan mütevelli, nazır, cabi, katip gibi görevliler ve yaptığı işler üzerinde durulacaktır. Çalışma, Şeyh Hocenti ailesi ile ilgili bilgi vermenin yanı sıra tarihi ve coğrafi açıdan birçok bilgiyi de ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Şeyh Hocenti, Belviran, vakıf, vakfiye, zaviye, Karamanoğlu Mehmet Bey.

Abstract

In this study, Sheikh Hocenti Zawiya of Belviran districts in Konya sanjak bound to province of Karaman is analysed. The zawiya was in Kuzvıran village. However, There isn't any building belonging to the zawiya. The 1400 dated waqfiye, the zawiya belongs to period of Karamanids.

After evaluating Sheikh Hocenti's life, it was emphasized on services of the zawiya, waqfs of the zawiya and staffs of the zawiya. During the period, from start to the end of 19th century, assignments to the zawiya are examined. This kind of process is implemented in order to reveal changes in the zawiya. As such, the study also stresses on zawiya's staffs, named as mutevelli, nazır, cabi, katip who maintain the waqf and their works. The study, gives knowledge about Sheikh Hocenti family and many historical and geographical knowledge are also included.

Keywords

Sheikh Hocenti, Belviran, waqf, waqfiye, zawiya, Karamanid Mehmet Bey.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, hamitsafakci@artvin.edu.tr

GİRİŞ

Bir kimsenin, Allah rızası için malını bir amaç doğrultusunda bir kuruma vermesine vakıf denirken vakıf kurma işlemi belgeleyen karara ise vakfiye denirdi. Vakfiyelerde vakıf kurucusunun tesis işlemi hakkındaki beyanı ve vakfettiği mallarının özellikleri, vakfedilme şartları, vakıfta hangi görevlilerin çalışacağı, çalışanların ücretleri, kimlerin vakıftan istifade edeceği, vakfın idare şekli ile gelirleri ve bu gelirlerin nerelere harcanacağı ile ilgili bilgiler yer alırdı. Bu bakımdan Şeyh Hocenti'nin kurduğu zaviyeye Karamanoğlu hükümdarları ile vezirleri, çeşitli yerler bağışlamış ve bu bilgiler vakfiyelerde yer almıştı. Hocenti¹ Zaviyesi, Konya sancağının Belviran kazasına² bağlı Kuzviran köyünde bulunmaktaydı. Belviran kazası içerisinde Kuzviran adıyla iki yer tespit edilmiştir. Birincisi, günümüzde Konya'nın Bozkır ilçesine bağlı Saroğlan kasabasını oluşturan Kuzören Mahallesi'dir. İkincisi ise, Konya'ya bağlı Alibeyhüyüğü yakınlarındaki Kuzören Yaylası'dır. Aşağıda Şeyh Hocenti'nin hayatı, vakıfları ile zaviyedeki görevliler hakkında bilgi verilecektir.

1. Şeyh Hocenti'nin Hayatı

Âlim bir kişi olduğu anlaşılan Şeyh Hocenti'nin Kuzviran'daki zaviyesinden başka Mut'a bağlı Derinçay'da medreseler, Göksu üzerinde bir köprü ve Alahan civarında da bir zaviye yaptırdığı bilinmektedir. Mersin iline bağlı Mut'ta bulunan Hocenti oğlu kümbeti Kale Mahallesi'ndeki Lal Ağa Camii'nin güneydoğusundadır. Üzerinde herhangi bir yazıtın olmadığı kümbetin içerisindeki mezar şahidelerinden Hocenti oğlunun ölüm tarihi olan 1365 yılı göz önüne alınarak yapı, XIV. yüzyıla³ tarihlenmiştir (Dülgerler 2006: 151). Hocenti Türbesi olarak da anılan yapıda, büyük âlim ve veli Abdullah Paşa oğlu Hocenti'nin 30 Temmuz 1365 tarihinde ölen oğlu Osman Bey gömülüdür (Konyalı 1967: 746). Dülgerler (2006: 151), Hocenti oğlunun ismi konusunda Musa ve Osman gibi okumaların olduğunu, mezar taşındaki tarihini ise 1325-1326⁴ ve 1365 olarak okuyanların olduğuna değinerek kendisinin 1365 tarihini kabul ettiğini ifade etmiştir. Mersin ili Mut ilçesinde Derinçay köyüne giderken 20. km'de yolun solunda bahçeler arasında Hocenti Medresesi bulunmaktadır. Hocenti oğlunun yaptırdığı düşünülen medrese, XIV. yüzyıla tarihlenmiştir (Dülgerler 2006: 128). Mersin ili Mut ilçesi Derinçay köyünde, Göksu üzerinde Hocenti Köprüsü'nü Hocenti oğullarının yaptırdığı düşünülmektedir (Dülgerler 2006: 232). Derinçay köyüne varmadan yolun solunda Hocenti Camii bulunmaktadır. Ancak Hocenti oğlu Osman Bey'in 1365 yılında öldüğü göz önüne alındığında yapının XIV. yüzyıl⁵ ortalarında yapıldığı söylenebilir (Dülgerler 2006: 85).

Vakfiyedeki bilgilere göre, Şeyh Hocenti ile Şeyh Şekerim kardeştir.⁶ Babaları Abdullah Paşadır. Şeyh Hocenti ve kardeşi Horasan'dan gelip Kuzviran ve civarına yerleşmişlerdir

¹ Hocendi, Hacenti, Hacendi şeklinde yazımlar var (KŞS 39: 89-1; TKGMA, TD 584: 48b; KŞS 22: 64-2). Ama çalışmada Hocenti ismi kabul edilmiştir.

² Bir dönem Belviran kazası, Larende sancağına bağlı idi.

³ Dülgerler, yüzyılı XV olarak yazmıştır ama sehven yazdığı düşünüldüğü için metin içerisinde XIV alınmıştır. Arel, Hocenti Türbesi ve Büyük Türbe olarak adlandırdığı yapıyı XIV. yüzyıla tarihlemiştir (Arel 1962: 246).

⁴ Bu tarihe karşılık gelen hicri 726 yılını veren Mehlika Arel, ismi de Hocenti oğlu Musa olarak vermiştir. Neşri Atlay'ın notlarına dayanarak Hocenti ailesinin hem Selçuklular hem de Karamanoğullarının Diyanet İşleri Reisliği'ni yaptığını belirtmiştir (Arel 1962: 246).

⁵ Dülgerler, yüzyılı XV olarak yazmıştır.

⁶ Şeyh Şekerim Dede bin Abdullah Paşa Zaviyesi'nin 13 Nisan 1364 tarihli vakfiyesi vardır. Vakıf Alaeddin Bey ibn Halil Bey ibn Mahmut Bey ibn Karaman'dır (VGMA, d. 2178: 77). İkisinin kardeş olması, Horasan'dan birlikte gelmeleri düşünüldüğünde Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin de Alaeddin Bey döneminde yapıldığı söylenebilir.

(VGMA, d. 2178: 76; Ek 1; Ek 3). Şeyh Hocenti, Belviran kazası Kuzviran köyünde bir mescit ve zaviye inşa etmiştir (VGMA, d. 2178: 76). 1400 yılında görevler Şeyh Hocenti üzerinde değildir. Dolayısıyla bu tarihten önce vefat ettiği söylenebilir. Ahmet Şeref Ceran'a göre bugün Şeyh Hocenti, Alibeyhüyüğü Kuzören Yaylası'nda bulunan mezarlıkta, çevresindeki dervişleri ile birlikte üzeri açık türbesinde, kardeşi Şeyh Şekerim Dede de Alibeyhüyüğü Belediye binası arkasında bulunan bahçede medfundur (Ceran 1999: 177). Belviran kazası Alibeyhüyüğü köyüne ait temettuat defterinde köy sakinlerinden tekkenişin oğlu Ali Efendi hakkında *karye-i mezbûr civârında vâki' Kuzvirân karyesinde medfûn eş-Şeyh Hocendî vakfının mütevellisi olduğu* yazılıdır (BOA, ML. VRD. TMT.d 9814: 37). Ancak bahsedilen Kuzviran köyü Sarioğlan'ın bir mahallesi olan yer olmalıdır. Zira belgelerde Şeyh Hocenti'nin Kuzviran köyünde defnedildiği yazılı (VGMA, HD 1079/2: 116b) olmasına rağmen bahsedilen yerin nerede olduğu açık değildir. Ancak Karahüyük adı verilen mezranın Zekeriyalı, Boyalı ve Kuzviran köyleri tarafından ziraat edildiği bilgisi (TKGMA, TD 113: 277b) bu köylerin komşu olabileceğini akla getirmektedir. Bugün Sarioğlan Boyalı Mahallesi ile Kuzören Mahallesi'nin yakınlığı, bahsedilen Kuzviran'ın Sarioğlan'a bağlı yer olduğunu göstermektedir. Yine Akçaşehir mezrasını Kuzviran, Afşarviran, Üçkilise ve Susuz köyleri ahali ziraat etmekteydi (TKGMA, TD 113: 279a). 1844 yılında Belviran kazası köylerinin birbirine uzaklığı köylerin muhtarları ile imamlarından alınan bilgilerle yazılmıştı. Buna göre Sarioğlan köyü ile Kuzviran köyü arası bir saat ve Kuzviran ile Yenice köyleri arası da bir saat olarak yazılmıştı (BOA, ML.d 398: 11). Bu ifadeler bahsi geçen Kuzviran köyünün Sarioğlan civarında olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca belgelerde hiçbir zaman iki Kuzviran köyünden bahsedilmemiştir. Alibeyhüyüğü yakınlarındaki yer ise günümüzde mevki ismi olarak kullanılmaktadır. Yine 28 Ağustos 1915 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre; Kuzviran köyü Sarioğlan nahiyesine, Alibeyhüyüğü ise Dinek nahiyesine bağlıdır (BOA, DH.EUM.KLU, 9/52). Bu bilgiler birleştirildiğinde zaviyenin Sarioğlan'a bağlı Kuzviran Mahallesi'nde olduğu ortaya çıkmaktadır.

22 Ocak 1904 tarihinde, Belviran'da Buzviran olarak yazılan köydeki Hocenti Vakfı'nın zaviyedarlık ve tevliyet cihetlerine mutasarrıf olan *evlâd-ı evlâd-ı vâkıfdan* Ali ve Mehmet çocuksuz ölünce görevlerinin Emine Hatun binti Hacı Mustafa'ya verileceği ve bu konuda başka talep olmadığı belirtilmiştir. Belgede *evlâd-ı evlâd-ı vâkıfdan* Çumra'da Kara Ahmed Efendilerden Abdullah ibni Mehmed, *evlâd-ı evlâd-ı vâkıfdan* Alibeyhüyüğü Orta Mahallesi'nden Süleyman ibni Hacı Ali Efendi, *evlâd-ı evlâd-ı vâkıfdan* Meram'da Karasafalar Mahallesi sakinelerinden Mehmed kızı Rukıyye, *evlâd-ı evlâd-ı vâkıfdan* Hacı Ali Efendizade ve naibin imzaları vardı⁷ (KŞS 136: 131). Bu bilgi, vâkıf evladının çeşitli yerleşim yerlerine dağıldığını göstermektedir.

Karamanoğlu Mehmet tarafından tanzim ettirilen 12 Şevval 802/6 Haziran 1400 tarihli vakfiyeye göre zaviyenin banisi Şeyh Hocenti ibn Abdullah Paşa'dır. Zaviye, muhtemelen bu tarihten önce yaptırılmış olmalıdır. Vakfiyede Karamanoğlu Mehmet Bey'in Hocenti oğlu Mevlana Yakup Halife'yi müteveli tayin etmesi, Şeyh Hocenti'nin bu tarihte hayatta olmadığını göstermektedir. Şikari eserinde (2005: 244-245) Hocentioğlu adlı bir Karaman

⁷ 1844 yılında zaviyenin tevliyet ve zaviyedarlığına getirilen Şerife Fatma 1871'de ölünce görev oğullarına verilmişti. Kızı Rukıyye'ye görev verilmemesi üzerine görülen davada 1891'de ona da hisse verilmişti. 4 Temmuz 1902 tarihinde, tevliyet ve zaviyedarlığın 1,5 hissesine sahip Mustafa, Abdullah ve Rukıyye'den Mustafa ölünce onun hissesi de kardeşleri Abdullah ve Rukıyye'ye verilmişti (KŞS 112: 32-3). Rukıyye'nin vefatı üzerine ise onun hisseleri 1916'da Abdullah'ın hissesine dâhil edilmişti (Silay 2015: 153-154). XX. yüzyılda hala faaliyette olan zaviye, muhtemelen tekke ve zaviyelerin kapatıldığı zamana kadar ayakta kalmış olmalıdır. Güler Silay, Şeyh Hocenti Zaviyesi adıyla Alibeyhüyüğü ve Kuzviran köylerinde iki farklı zaviye var, şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Ancak Kuzviran köyünün Sarioğlan yakınlarındaki köy olduğu düşünüldüğünde bunların aynı zaviyeler olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak zaviyenin Alibeyhüyüğü yakınlarında vakıflarının olduğu da unutulmamalıdır.

beyinden bahsetmektedir. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlılarla anlaşarak Karamanoğlu Kasım Bey'in zehirlenmesini sağlayan kişi olarak anlatılan kişiyle bahsedilen aile arasındaki bağlantı anlaşılammıştır. Ancak Kasım Bey'in öldürülmesi, II. Bayezid döneminde olmuştur.

13 Ağustos 1701 tarihinde verilen karar, farklı yerlerde Şeyh Hocenti isminde kişilerin olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim İçil sancağı Sinanlı kazasından Mustafa bin İbrahim mahkemede Belviran kazasına tabi Kuzviran köyündeki zaviyenin zaviyedarları olan Mehmet bin Sefer ile Ali bin Mustafa huzurunda, Sinanlı kazasında medfûn bulunan Hocenti adlı kişinin evladından olduğunu ifade ederek Kuzviran ve diğer mezraların bu vakfa ait olduğunu belirterek Ali ile Mehmet'in evlattan olmadığını iddia etmişti. Buna cevap olarak Sinanlı kazasındaki Hocenti başka bir kimse olup, biz Kuzviran'daki Şeyh Hocenti'nin *evlâd-ı evlâd-ı evlâdındanız*. Şeyh Hocenti buraları evlatlarına şart etmiş ve 250 seneden daha fazla zamandır mutasarrıfız. Mustafa ile 8 Kasım 1699 tarihinde murafaa olunmuştu. O kazadaki başka birisidir. Kuzviran'daki bizim ceddimiz demeleri ve bunu şahitlendirmeleri üzerine Mustafa davadan men edilmiştir (KŞS 39: 89-1). Bu bilgiler farklı yerlerde Şeyh Hocenti ailesinden kimseler olduğunu ancak vakıftan istifade etmek söz konusu olduğunda vakıf evladından olmak şartlarının arandığını göstermektedir. Yani vâkıfın birinci derecede bir akrabası varsa öncelikle onun vakıftan yararlanması adına verilmiş bir karardır.

2. Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin Vakıfları

a. Vâkıfları

Herhangi bir kuruma malını bağışlayan yani vakıf kuran kişiye vâkıf denirdi. Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin vâkıfları bir bey ile bir vezirdi. Devleti yönetenlerin zaviyeye vakıflar bırakması Karamanoğullarının bölgeye önem verdiklerinin ya da bölgeyi şenlendirmek istediklerinin kanıtıdır. Karamanoğlu II. Mehmet Bey ile Server Ağa bin Abdullah zaviyenin vâkıfları idi.

aa. Karamanoğlu II. Mehmet Bey

Vakfiyede Allah'a hamd u sena ile duadan sonra vâkıf; büyük sultan, muazzam hakan, bütün ümmetlere hâkim, Arap ve Acem sultanlarının ulusu, Allah'ın kullarının yardımcısı, İslam beldelerinin koruyucusu, İslam ve Müslümanların sultanı⁸ Karaman oğlu Mahmut Bey oğlu Halil Bey oğlu Sultan Alaeddin oğlu Sultan Mehmet Bey (Ceran 1999: 172) şeklinde ifade edilmiştir.

Karamanoğlu Alaeddin Bey'in Ankara'ya saldırması sonucu 1397 yılında yapılan savaşta Karamanoğulları kaybetti. Kaçarken yakalanan Alaeddin Bey'in öldürülmesinden sonra Karaman Devleti'nin İçil dışındaki bütün toprakları Osmanlı idaresine geçti (Uzunçarşılı 1982: 295-297). Savaştan sonra Sultan II. Mehmet'in 1398-1423 yılları arasında beylik ettiğini (Ünal 2007: 362) ifade edenler olduğu gibi onun esir olduğunu öne sürenler de vardır. Alaeddin Bey'in oğulları Mehmet ve Ali Beylerin Bursa'ya götürülüp orada hapsedildikleri rivayet edilir. Bu iki bey, Timur ordusunun Bursa'yı zaptına kadar beş seneye yakın Bursa'da kaldıkları ya da bir müddet esir kaldıktan sonra serbest bırakılıp Karaman ve İçil taraflarına çekildikleri de rivayet edilir. Hatta bir diğer görüşe göre Yıldırım Bayezid yeğeni Mehmet Bey'i babasının

⁸ *Ve hüve's-sultânü'l-a'zam ve'l-hâkânü'l-mu'azzam mâlikü'r-rikâbü'l-ümem Seyyid-i selâtinü'l-'arab ve'l-'acem nâsır-ı 'Ibâdullah ve hâfiz-ı bilâdullah sultanü'l-islâm ve'l-müslimin es-Sultân Mehmed...* (VGMA, d. 591: 113). Mehmet Bey için *el-milleti ve'd-dîn edamallhu te'âlâ zilluhü 'aleyha* ifadesiyle din ve milleti daim etsin, onu bizim üzerimize gölge etsin denilmiştir.

yerine hükümdar tayin etmiş, Mehmet Bey yeniden isyan ettiği için tekrar esir edilmiştir (Danişmend 1971: 113-114).

Niğbolu Savaşı'nda Osmanlılara esir düşen Schiltberger'e göre, Bayezid Konya'yı aldıktan sonra Larende üzerine yürüdü. Alaeddin'in oğulları anneleriyle birlikte Bayezid'in yanına giderek şehrin anahtarlarını teslim etti. Bayezid buraya kendi beylerinden birini atadı. Kız kardeşi ile oğullarını ise başkenti Bursa'ya gönderdi (Schiltberger 1997: 43). Vâkıf olarak nitelendirilen Mehmet Bey, Karaman beyi Alaeddin'in Mehmet ve Ali adlı iki oğlundan biriydi ve anneleriyle birlikte Bayezid tarafından 1398 yılında Bursa'ya gönderilmişti (Uzunçarşılı 1988: 16). 843 tarihli takvimin kronolojisine göre de 801 yılında Mehmet ve Ali Beyler hapsedilmişti (Atsız 1961: 101). Timur'un torunu Mehmet Mirza tarafından Bursa'nın işgalinde kurtarılan Mehmet Bey'e, Timur'un yanına geldikten sonra, Karaman illeri ile birlikte Osmanlı arazisinden de Beypazarı, Sivrihisar, Kırşehir ve Kayseri tarafları verilmişti (Aşıkpaşazade 1970: 85; Uzunçarşılı 1988: 17).

12 Şevvâl 802/6 Haziran 1400 tarihli vakfiye kaydında Mehmet Bey'in, Belviran kazası Kuzviran köyündeki Şeyh Hocenti Zaviyesi için kullanılmak üzere vakfettiği yerlerin isimleri verilmektedir (VGMA, d. 591: 113). Bu bilgiye göre Mehmet Bey esir değildir. Fakat vakfiyenin tarihinin yanlış yazılma ihtimali de vardır. Yıl 812/1410 olursa herhangi bir sorun kalmamaktadır. Ancak vakfiyenin 1400 tarihli olduğu XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Karaman vilayetindeki vakıflara ait kayıtları ihtiva eden defterde de zikredilmektedir (Kahraman 2009: 65). Yine bir sicilde vakfiyenin 6 Haziran 1400 tarihli ve suret olduğu belirtilmektedir (KŞS 112: 32-3). O halde savaş sonunda Mehmet Bey'in Bursa'ya götürüldüğü ama bir yolunu bularak kaçtığı ya da serbest bırakıldığını söylemek mümkündür. Mehmet Bey'in bu yerleri Şeyh Hocenti'ye mülk olarak verdiği ama vakfiyenin sonradan yazıldığı da söylenebilir. Zira Ankara Savaşı'ndan önce bazı toprakları vakfetmesi başka türlü açıklanamaz. İkincisi, olayın tanıklarından Schiltberger'in onun esir edildiği bilgisi de görmezden gelinemez. Ayrıca Ankara Savaşı öncesinde 26.000 er ile Karamanoğlu Mehmet Han'ın Konya'ya Çelebi'nin yanına gitmesi de (Şikari 2005: 228) onun esir olmadığına bir işarettir. Bu verilere ve vakfiyeye bakılarak kesin bir şey söylemek mümkün görünmese de Belviran'ın 1400'lü yıllarda Karamanoğulları elinde olduğu anlaşılmaktadır.

ab. Server Ağa bin Abdullah

5 Mayıs 1468 tarihli vakfiyede vâkıf, Server Ağa bin Abdullah'tır (VGMA, d. 2178: 79). Vakfiyede *sâhibü'l-hayrât ve menba'u'l-hasenât ve hüve'l-emîrü'l-kebîr te'âle'l-mukadderü'l-hatîr Server Ağa bin Abdullah* olarak zikredilmiştir.

Server Ağa bin Abdullah, Hocenti bin Abdullah Paşa Zaviyesi'ne bir kısım yerler vakfetmişti (VGMA, d. 2178: 79). Bu vakfiye üzerinde 12 Şevvâl 972/13 Mayıs 1565 ya da 12 Şevval 772/29 Nisan 1371 tarihi okunmaktadır. Ancak vakıf sahibi ile birlikte düşünüldüğü takdirde vakfiyenin tarihi bu iki tarihte olamaz. Vakfiyenin tarihi 12 Şevvâl 872/5 Mayıs 1468⁹ olmalıdır. Burada bahsedilen kişi, Uzunçarşılı'nın Server Ağa olarak bahsettiği İbrahim Bey'in veziri olmalıdır (Uzunçarşılı 1995: 104). Bu bilgiler doğrultusunda vakfiyenin 12 Şevval 872/5 Mayıs 1468 tarihli olduğu söylenebilir. Zira Server Ağa, Gurre-i Şa'bân 872/25 Şubat 1468 tarihli vakfiyesinde Belviran kazasındaki Türbe Boğazı isimli yeri Şeyh İbrahim Zaviyesi'ne vakfetmiştir (VGMA, d. 2178: 211). XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Karaman vilayetindeki vakıflara ait kayıtlarda da Server Ağa bin Abdullah'ın zaviyeye vakfettiği yerlere dair 865/1461 tarihli vakfiyesi olduğu yazılıdır (Kahraman 2009: 65).

⁹ Sicil kayıtlarında vakfiye tarihi 672/1273 olarak da verilmiştir (KŞS 99: 209-1, 227-2).

Örnek verilen vakfiyelerde vâkıfın ismini Sürûr ya da Server şeklinde okumak mümkün olmakla birlikte babasının adının Abdullah olduğu kesindir (VGMA, d. 2178: 79). Aşıkpaşazade tarihinde Karamanoğlu İbrahim Beyin veziri olarak Surûr ismi zikredilirken (Aşıkpaşazade 1970: 141) Neşri'nin tarihinde ise İbrahim Bey'in veziri olarak Kara Server adlı bir kişiden bahsedilmektedir¹⁰ (Neşri 1987: 643). Bu kişiler aynı olmakla birlikte okuma farklılığı olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada vâkıfın adı Server olarak kabul edilmiştir.

b. Vakfiye Kayıtları

Şeyh Hocenti Zaviyesi'ne ait ilk vakfiye kaydı sehven 12 Ramazan 672/22 Mart 1274 tarihi yazılmış hemen altına *seb'a mi'e* olacak kaydı düşülmüştür. Buna göre 12 Ramazan 772/30 Mart 1371 tarihli olan vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 2178 numaralı defterin 76. sayfası ile 77. sayfasında kayıtlı bir surettir. Fakat bu tarihlerin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira birinci tarih Karamanoğlu Mehmet Bey (I.) dönemine ait olurken 1371 tarihi ise Alaeddin Bey¹¹ dönemine ait olmaktadır. Ancak bu vakfiyede vâkıf, *el-Karaman Beg Mehmed Sultan Alaeddin* olarak yazılmıştır (VGMA, d. 2178: 76). Elkabı ise, *ve hüve's-sultânü'l-a'zamü'l-a'zam ve'l-hâkânü'l-mu'azzam mâlikü'r-rikâbü'l-ümem seyyid-i selâtînü'l-'Arab ve'l-'Acem nâm 'ibâdullah ve hâfiz-ı bilâdullah es-Sultan-i Karamani'l-millete Mehmed Beg ve'd-dîn edâmallahu te'âlâ* şeklinde ifade edilmiştir (VGMA, d. 2178:76). Bu ifade 1400 tarihli vakfiyedeki elkab ile hemen hemen aynıdır. O halde bu vakfiyeler aynı tarihli olmalıdır. Ancak vakfiyelerdeki ifade tarzları ile vakıf gelirlerinin yazılış birbirinden farklıdır.

İkinci vakfiye ise 12 Şevval 802/6 Haziran 1400 tarihli¹² olup Arapçadır. Vakfiyenin sureti Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 591 numaralı defterin 113. sayfasında kayıtlıdır. Üçüncüsü yine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 2178 numaralı defterin 79. sayfasında kayıtlı vakfiye suretidir. Bu, 12 Şevval 772/29 Nisan 1371 tarihli dir. Ancak bu mümkün değildir. Zira Server Ağa bin Abdullah, Belviran kazasındaki Türbe Boğazı adlı mezrayı İbrahim Seydi ibni Ömer Seydi Zaviyesi'ne Gurre-i Şa'ban 872/25 Şubat 1468 tarihinde vakfetmiştir (VGMA, d. 2178: 209). Bu bilgi doğrultusunda vakfiyenin 12 Şevval 872/5 Mayıs 1468 tarihli olduğu söylenebilir.

Karamanoğlu II. Mehmet dönemine ait vakfiyenin şahitleri es-Seyyid Mustafa, Şeyh İbrahim ve Seyyid İsmail'di (VGMA, d. 2178: 77). 1400 tarihli vakfiyede ise *şuhûdü'l-hâl* başlığı altında Mevlana Kemal Halife ibni Sinan Çelebi, Mevlana Hasan Halife ibni Hoca Yunus, Hamza Çelebi ibni Ali Bey, Halil Ağa ibni Hüseyin, Mustafa Çelebi ibni Haydar, Musa Bey ibni Mehmet, İlyas Bey ibni Abdullah, İdris ibni İdris, Mehmet bin Mürsel, Yakup bin Kemal, Davut bin Hasan isimleri yazılıdır. Şahitlerin isminden sonra *ve gayruhum mine'l-hazirin* ifadesinin kullanılması ise, bütün şahitlerin isimlerinin yazılmadığını göstermektedir (VGMA, d. 591: 113). 5 Mayıs 1468 tarihli vakfiyenin şahitleri ise, Yahya Çelebi bin Hasan Halife, Kasım Halife bin Halil, Kemal Bey bin Sinan Ağa idi (VGMA, d. 2178: 79).

¹⁰ Müneccimbaşı ise, Karamanoğlu yaptıklarından pişmanlık duyarak veziri Server Bey'i, müftüsü Sarı Yakup'u –bir rivayete göre Mevlana'nın torunlarından Arif Çelebi'yi- sultanın kız kardeşi olan zevcesini sultanın huzuruna gönderdi, demiştir (Müneccimbaşı, 231).

¹¹ Hocenti'nin kardeşi olan Şeyh Şekerim Dede bin Abdullah Paşa Zaviyesi'nin Evail-i Receb 765/4-13 Nisan 1364 tarihli vakfiyesine göre vâkıf, Alaeddin Bey ibn Halil Bey ibn Mahmud Bey ibn Karaman idi (VGMA, d. 2178:77). Elkabı ise *feinne'l emirü'l-a'zam ve'l-hakânü'l-mu'azzam 'ibâdehü'l-islâm ve'l-müslimîn mu'ayyenü'l-sa'fâ'i ve'l-müslimîn ve'l-mesâkin hullida'llahu te'âlâ fi'l-arzîn el-mahsûs bi-'avn rabbi'l-'âlemîn Ala'eddîn Beg ...* (VGMA, d. 2178:77) olarak yazılmıştı. Ayrıca Sultan Alaeddin Ali 1357-1398 yılları arasında Karamanoğlu beyi idi (Ünal 2007: 244).

¹² Karamanoğlu II. Mehmet Bey'in Şeyh Hocenti Zaviyesi vakfiyesinin tıpkıbasımı için bkz. Konyalı 1997: 69-72.

c. Vakfedilen Yerler

Karamanoğlu Mehmet Bey, Şeyh Hocenti zaviyesine zengin vakıflar bağışlamıştı. 1400 yılına ait vakfiyeye göre bunlar şöyleydi; Yukarı Karaağaç ve Yukarı Bük mezralarının tamamı,¹³ Belviran tevabiinden Üçkilise,¹⁴ Susuz Ovacık,¹⁵ Seniroğlanı, Simi¹⁶ ve Kuzviran köyleri arasında bulunan Ovacık Yazısı¹⁷ ve Kızılkuyu adında birbirine bitişik iki mezranın tamamı, Belviran'a bağlı Alibeyhüyüğü ve Afşarviran¹⁸ köyleri arasında bulunan Sultancık¹⁹ ve Gündoğmuş adındaki iki mezranın tamamı, Kuzviran köyündeki Hocenti Çiftliği adıyla meşhur mezranın tamamı, Üçağıl'da bir kıta yer, Enharlı'da bulunan bir kıta yer, Belen Ardı'nda Taş Çakracık'ta bulunan sınırları belli bir kıta yer²⁰ (VGMA, d. 591: 113; Ceran 1999: 172-173; Çiftçioğlu 2001: 217). Bahsedilen bu yerler her şeyiyle tasavvuf şeyhlerinin seyyidi, efendisi, menkıbe sahiplerinin önderi, mansıp sahiplerinin özü el-Hac Abdullah Paşa oğlu Şeyh Hocenti hazretlerinin²¹ Kuzviran köyünde yaptığı ve şenlendirdiği zaviyesinin bütün hizmetine sarf edilmek üzere ebedi olarak vakf ve tescil edildi (Ceran 1999: 174). 5 Mayıs 1468 tarihli vakfiyeye göre; Karacahisar mezarası, Sultancık ve Gündoğmuş adındaki iki mezra, Karaağaç ve Yukarı Bük adlı mezralar, Kuzviran köyündeki Hocenti Çiftliği, Ovacık Yazısı mezarası, Kızılkuyu mezarası, zaviyenin vakıf yerleriydi (VGMA, d. 2178: 79).

XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Karaman vilayetindeki vakıflara ait kayıtlarda incelediğimiz vakfa dair önemli bilgiler mevcuttur. Burada vakıf, *vakf-ı zâviye-i merhûm Şeyh Hocenti ve evlâd-ı Ya'kûb Fakîh der karye-i Kuzvirân tâbi'-i Belvirân, vâkıf Karamanoğlu Mehmed Beg bin Alâeddin* şeklinde geçmiştir. Bu tarihlerde Ovacık Yazısı ve Kızılkuyu mezarları öşründen 120 akçe, Dırnakkuyu ve Gökçeüyük mezarları öşründen 60 akçe geliri vardı.²² Karaağaç ve Yukarı Bük mezarlarının öşrü ise 130 akçeydi.²³ Alibeyhüyüğü ile Avşarviran sınırındaki Gündoğmuş

¹³ Bu mezralar, Belviran'a bağlı Afşarviran, Oburcak, Kuzviran, Üçkilise köyleri arasındadır (Ceran, 1999: 178).

¹⁴ Günümüzdeki adı Orhaniye'dir.

¹⁵ Günümüzdeki adı Süleymaniye'dir.

¹⁶ Konya'nın Çumra ilçesine bağlı Doğanlı'nın eski adıdır.

¹⁷ Günümüzde Konya'ya bağlı Kavak ile Süleymaniye arasındaki toprakların adıdır.

¹⁸ Konya'nın Çumra ilçesine bağlı Afşar olmalıdır.

¹⁹ 1522 yılında, Sultancık ve Söğütcük mezarları Alibeyhüyüğü köyü ahalisinin ekinlik yerleri idi (BOA, TT.d 455: 246). Tapu tahrir defterlerindeki Kuzviran ve Alibeyhüyüğü'ne dair kayıtlar incelenmiş olup XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait tahrir kayıtlarında zaviyeye dair herhangi bir kayıt tespit edilememiştir (BOA, TT.d 40, 63, 399, 455).

²⁰ Karamanoğlu Mehmet Bey dönemine ait diğer vakfiye suretinde ise; Konya sancağına bağlı sınırları belli olan Karacahisar mezarından Şeyh Hocenti Zaviyesi'ne 304 kile buğday ve 304 kile arpa ile bağ, bostan ve kovan öşürleri ile koyun resminden toplam 522 akçe yazılmıştı. Yine Karaağaç ve Yukarı Bük adlı mezralar Şeyh Hocenti'nin yaptırdığı mescit ve zaviyeye vakfedilmişti. Ovacık Yazısı adlı mezradan arpa ve buğdaydan 480 kile mescit ve zaviyeye vakfedilmişti. Kızılkuyu mezarası ise mescit ve zaviyenin vakfı olmakla birlikte buğday ve arpadan 432 kile yazılmıştı. Alibeyhüyüğü ve Afşarviran köyleri arasında bulunan Sultancık ve Gündoğmuş mezarlarından 88 kile, mescit ve zaviyeye vakfedilmişti. Kuzviran köyündeki tahminen 100 dönümlük bir çiftlik mescit ve zaviyenin vakfı idi ve öşür geliri 200 akçeydi. İki dönüm yeri tasarruf eden Mevlana Süleyman, 84 akçe öşrünü Şekerim Dede Zaviyesi'ne vermekteydi (VGMA, d. 2178: 76).

²¹ Şeyh Hocenti vakfiyede *Seyyidü'l-meşâyihi's-sâlikîn kâdet-i erbâbü'l-menâkib zübdet-i eshâbü'l-menâsib Şeyh Hocendi ibni Abdullah Paşa* olarak zikredilmiştir (VGMA, d. 591: 113).

²² *Mezkûr mezra'aların smurunda nizâ' olunub emr-i şerif ile teftiş olundukda Arpaklı Mührâb Gedüğü ve Dinek Yolu ve Susuz Ovacık smurunda Saritaş ve Alicice Kaklığı ve mezra'a-i Mescid-i Kayadan Kalepez kuyusuna gelen yol ve andan Kuzviranına giden yol zikr olan hududlardan sâbit olub vakfa hükm olunub hüccet-i şer'iyye verilüb ber-müceb-i hüccet mukarrer kayd olundu* (Kahraman 2009: 64).

²³ *Mezra'a-i Beg smurunda nizâ' olunub emr-i şerif ile teftiş olundukda Alibegüyüğüne giden tarik ve Değirmen yolunda Aktaş ... köprüsü ve Aofşarviranından Akçaşehire giden tarik ... Kızılca in ve mahruse-i Konyadan Üçkilise ... tarik ve Çöpbitezden Kuzvirana giden tarikden ... vakfa hükm olunub hüccet-i şer'iyye verilüb ber-müceb-i hüccet mukarrer kayd olundu* (Kahraman 2009: 64).

mezrasından 80 akçe öşür geliri yazılmıştı.²⁴ Üçağlı, Bükcükkaya ile Yumruağlı²⁵ adlı küçük araziler de zaviyenin vakıfları arasındaydı (Kahraman 2009: 64). Aladağ'a bağlı Afşar sınırındaki Karacahisar ve Bolay mezraları ise Server Ağa bin Abdullah vakfıydı. 865 tarihli vakfiyesi vardı. Değirmenden 20 akçe gelir yazılmıştı.²⁶ Aynı defterde zaviyenin 802 tarihli vakfiyesinin olduğu, vakıf gelirlerinin 16 sehme ayrıldığı ve bunların nasıl kullanılacağı da anlatılmıştı. Emreli, zaviye civarındaki bahçe, Hocenti'nin mezarının karşısındaki zemin ile Kovanağzı isimli zeminlerin her birinden 70'er akçe gelir yazılmıştı. Kadimden bu yerlere ihtiyacı kadar su verilir, *mirâblık* alınmaz ve serbestiyet üzere tasarruf olunurdu (Kahraman 2009: 65). Hocenti Fakih mezarı karşısındaki zemin ifadesi de Hocenti'nin burada gömülü olduğunu göstermektedir.

Karaman eyaletine ait tahrir kayıtları incelenmiş ama zaviyeye dair bir bilgi elde edilememiştir. Ancak 1501'de Kuzviran köyü 30 nefer ve 24 haneden oluşmaktaydı ve şehzade hassı olarak kaydedilmişti. Bu köyde *Yakub veled-i Hocendi* (çift) ile Mehmet veled-i Yakup (bennak) adlı kişiler tespit edilmiştir (BOA, *TT.d* 40: 209). Bahsedilen tarihte Hocenti'nin oğlu Yakup'un yaşadığı görülmektedir. Daha sonraki yıllara ait tahrir kayıtlarında Yakup ismiyle karşılaşılmamış ama Mehmet veled-i Yakup köyde imam yazılmıştır (BOA, *TT.d* 399: 439; BOA, *TT.d* 63: 265; BOA, *TT.d* 455: 249). Bu isimlere rağmen zaviyeye dair bir kaydın olmaması, vakfın mallarına el konulduğu ve sonradan iade edildiği fikrini uyandırmaktadır. Ama elimizde buna dair bir kayıt yoktur.

1584 yılında, Şeyh Hocenti Zaviyesi ve Mescidi'nin Belviran'da bulunan vakıf yerleri ile bu yerlerden alınan öşür gelirleri kaydedilmişti. Vakfın; Karaağaç ile Yukarı Bük mezralarından 132 akçe, Kuzviran köyündeki tahminen 200 dönüm yer olan Hocenti Çiftliği'nden 300 akçe (buradaki iki dönüm yeri Mevlana Süleyman tasarruf eder ve öşrünü verirdi), Ovacık mezrasından 480 akçe ve Kızılkuyu mezrasından 432 akçe geliri vardı (TKGMA, *TD* 584: 48b-49a). Aynı yıla ait kayıtlar içerisinde yer alan perakende bir vesikaya göre, Sultancık ile Gündoğmuş mezraları da zaviye ve mescidin vakfı idi (TKGMA, *TD* 584).

²⁴ ... mezra'anın sınırunda nizâ' olunub emr-i şerif ile teftiş olundukda ... giden Çumra yolu ve andan Seleni Çay zikr olan ... vakfa hükm olunub hüccet-i şer'iyye verilüb ber-müceb-i hüccet mukarrer kayd olundu (Kahraman 2009: 64).

²⁵ *Mezkûr kat'anın sınırında müteveli olan Abdülğani ile karye-i Simi ve mera'a-i Kalepez sipâhisi Hacı Mehmed Ağanın nizâ'ları olmağın emr-i şerif ile teftiş olundukda kible tarafı vakf-ı zâviye-i mezbûr ve şark tarafı Mecid-i Kayadan Kalepez kuyusuna gelen tarik ile şimâl tarafı Üçkiliseye giden Panbukcu yolu ile arz-ı mu'attal ve garb tarafı Kuzvirandan Seniroğlanına giden tarikden sâbit olub vakfa hükm olunub hüccet-i şer'iyye verilüb ber-müceb-i hüccet mukarrer kayd olundu. Mezkûr mezra'aların selâtîn-i mâziyyeden ellerinde mülk-nâmeleri vardır defter-i atikde dahı mestûrdur* (Kahraman 2009: 64-65).

²⁶ *Mezkûr mezra'anın sınırında nizâ' olunub emr-i şerif ile teftiş olundukda Karabmar ve İt Deresinden Ullusu Pasaklı Köprüsüne varur ve Afşardan ... Afşar yolundan Büklüce gedüğünden mezbûr Karabmar ... deyü sâbit olup vakfa hükm olunub hüccet-i şer'iyye verilüb ber-müceb-i hüccet mukarrer kayd olundu. Zikr olunan mezra'a selâtîn-i mâziyyeden vâkfa temlik edilib mülk-nâmeleri ve mukarrer-nâmeleri vardır defter-i atikde dahı mestûrdur* (Kahraman 2009: 65). 1867'de Karacahisar mezrası mahsulü tedris şartıyla zaviyedarlara bırakılmıştı (KŞS 92: 133-1). Ancak bu tarihte Karacahisar, Karacasadık ve Bolay mezraları vakıfları arasında olan zaviye, Pirlevganda kazasında gösterilmiştir. Konya sancağı kazalarından Pirlevganda kazasına tabi Hocenti Zaviyesi vakıflarından Karacasadık ve Bolay mezraları mezradarlığını (vakfın öşürlerini toplam görevini yürüten) 15 Temmuz 1864'ten beri yürüten es-Seyyid Mehmed Emin bin Mehmed Said'in çocuksuz ölümü üzerine imtihan yapılarak vefat edenin ortağı olan Hadim müftüsü Hadimizade es-Seyyid Mehmed Emin Efendi el-Hac Abdullah Efendi'ye onun hissesi de 11 Mart 1869 tarihinde verildi (KŞS 93/2: 91-1). 9 Mart 1869 tarihinde bu mezralar ile Hocenti Zaviyesi mülhakatından Karacahisar mezrası vakfının ba-şart-ı tedris dörtte bir hissenin yarısı hisseyle zaviyedarlık ve mezradarlık cihetlerine mutasarrıf olan Bursa müderrislerinden es-Seyyid Mustafa Rıza Efendi vefat edince büyük oğlu Mahmut Efendi kalmıştı. Oğlunu İstanbul'a yerleştirmişti. Ancak ders verme hizmeti Hadim kazasında yapılmalıydı. Bu ders verme mümkün olmadığından hissesi de Hadim müftüsü Hadimizade es-Seyyid Mehmed Emin Efendi el-Hac Abdullah Efendi'ye verildi (KŞS 93/2: 91-2).

Vakfa ait yerlerin tasarrufu konusunda zaman zaman anlaşmazlıklar da çıkmıştır. 20 Aralık 1663 tarihinde, Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin mütevellisi ve şeyhi olan Mustafa bin İlyas Efendi, vakıf gelirleri etrafında bulunan sipahiler huzurunda, ceddin Şeyh Hocenti'ye Afşar yakınlarındaki Karacahisar'da hudutları belli olan yer *hibe ve temlik olub mülkname-i hümayun* verildikten sonra Şeyh Hocenti, burayı bina eylediği mescit ve zaviyenin tamirine, *ayende ve revendeye, evlad-ı evladına vakf* ve şart etmişti. Bunun gereği olarak vakfiye yazılıp dört tarafının hududu belirlenerek kaydedilmişti. Defter ve vakfiyeyi ibraz edince sınırları belirtilen yerin Şeyh Hocenti Zaviyesi'ne ait olduğu ve buranın öşrünün vakfa alındığı belirtilmişti. Ancak 1058'de Afşar köyü sipahileri anlaşmazlık çıkarınca Konya naibi bu konuda hüccet vermişti. Bunlar men olunmalarına rağmen 1061'de yine sipahiler vakıf yerlerin öşrünü toplayınca anlaşmazlığı Konya naibi şahitlerin beyanıyla halletmiştir²⁷ (VGMA, d. 2178: 78).

Şeyh Hocenti Mescidi mütevellileri ve zaviyesinde zaviyedarları olan Hüseyin bin Mehmet, Seyyid Şeyh Ali ve Derviş es-Seyyid Mustafa; Belviran nahiyesinde Sultancık ile Gündoğmuş mezralarının mescit ve zaviyenin vakfı olduğunu, öşürden 300 akçe geliri olan iki dönüm yere başkalarının karıştığını ifade edince 1747'de bu yerin vakfa ait olduğu kararı verilmişti (BOA, AHK.KR.d 3: 105; Ek 2).

1840 yılında, Pirlevganda kazası naibinin arzı üzerine çıkarılan hesaba göre Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin vakıf yerleri; Alibeyhüyüğü yakınlarındaki Sultancık ve Gündoğmuş mezraları, Karaağaç ve Yukarı Bük, Kuzviran yakınlarındaki Hocenti Çiftliği, Ovacık Yazısı mezarası, Kızılkuyu mezarası ve Karahisar'dı. Bu yerlerden elde edilen vakfın toplam geliri ise 5.220 kuruştur (BOA, C. MF 4407).

Vakfın mütevellileri Şerife, Saliha ve Şerife Fatma huzurunda vakfın 1247-1252 yılları arasındaki muhasebesi görülmüştü. Buna göre Sultancık mezarasından arpa ve buğdaydan 3.720 kuruş ile Kuzviran mezarasından arpa ve buğdaydan 3.275 kuruş gelir elde edilmiştir. Toplam 6.995 kuruş gelirin 2.584 kuruşu masraf olarak düşüldüğünde kalan 4.411 kuruş müteveli evlatlarına paylaştırılmıştı. 1250 ve 1252 yıllarında ise bu mezralardan gelir elde edilememişti (VGMA, d. 2178: 80). Masraflar arasında muhasebe harcı, zahire nakli ve tamirat masrafları yer almıştır. Bunlar, vakfın gelir ve giderlerinin yazıldığı *defter-i müfredat* adı verilen deftere kaydedilmiştir. Sultancık ve Kuzviran mezralarını ziraat eden Alibeyhüyüğü ve Çumra köylülerinden alınan 1.910 kuruştan *mu'tade-i mezkur* (öşür toplama masrafı) 203, *icabiye-i mezkur* 476 (harc-ı muhasebe ve maaş-ı muharrir) kuruş düşüldüğünde kalan 1.231 kuruş vakıf evladına zahire olarak taksim edilmiştir. Aynı tarihlerdeki hesaba göre, Pirlevganda kazasındaki Karacahisar mezarasından alınan hububattan 14.182,5 kuruş gelir elde edilmişti. Bu gelirden *mu'tade-i mezkur* ile muhasebe harcı olarak 3.000 kuruş ve muharrir maaşı için 2.460 kuruş düşüldüğünde kalan 8.722,5 kuruş zahire olarak vakıf evladına dağıtılmıştı (VGMA, d. 2178: 80). *Mu'tade-i mezkûr* denilen öşür toplama masrafı için her yıl 500 kuruş olmak üzere toplam 3.000 kuruş yazılmıştı. Belviran'a bağlı Üçkilise mezarasının ziraat olunmadığı da kaydedilmiştir.²⁸

²⁷ Zaviyeye ait yerlerin sınırı şöyleydi: Karapınar'dan ve Gelb Deresi'nden ve nehr-i muazzamadan Basaklı Boğazı'ndan gidip Afşar Köprüsü'ne ulaşır. Ondan dönüp Afşarlı Çanakçı Deresi'nden Kalerus ve Gökçe Gediği'nden Erzac oğlu Gediği'ne ulaşır. Ondan Kavanu Gediği'nden Afşarlı Kervan yolunda gider. Gölcek Pınarı'na varır. Ondan Büklüce Gediği'ne varır, Sandık Taşınalı Han ve Karapınar'da son bulur. Bu hudut dâhilindeki arazi zaviyenin vakfidir (VGMA, d. 2178: 78).

²⁸ 4 Şubat 1861 tarihinde Konya sancağı Belviran kazasında bulunan Kayalık ve Üçkilise mezralarının Şeyh Hocenti Vakfı'na ait olduğuna dair mütevellisinin elinde bir senet var mıdır? Kayalık mezarasının başka bir ismi var mı? Diye Konya valisine sorulmuş (BOA, MAD.d 8040: 49). Ancak sorulara ne cevap verildiği tespit edilememiştir.

d. Vakfın Şartları

1400 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey'in zaviyeye bıraktığı bazı mülk mezralardan elde edilen gelir 16 hisseye ayrılmıştı. Bu gelirin bir sehmi rakabe ve tamire, iki sehmi zaviyede konaklayanlar ile gelenlerin nafakalarına ve hayvan yemine harcanacaktı. Bundan artan 13 sehmi ise Mevlana Yakup Halife ibn Şeyh Hocenti'ye, onun vefatından sonra Mevlana Abdullah Halife ibn Mehmet Fakih'e ait olacaktı. Onun da vefatından sonra oğullarına ve onların çocuklarının *aslahına* verilecekti. Bunların neslinin sona ermesi halinde ise, Müslümanların fukarasına vakfedilecekti²⁹ (VGMA, d. 591: 113). Vâkıfın, *aslah* kelimesiyle güzel ahlak sahibi ve yetenekli kişilerin vakfı yönetmesini istemesi, vakfın uzun süre var olmasını temin etmeye çalışmasından kaynaklanmış olmalıdır.

5 Mayıs 1468 tarihli vakfiyeye göre vakfın geliri 16 sehme ayrılmış; bir hisse mescit ve zaviye rakabesi ile tamiri, iki sehmi zaviyeye uğrayanlara kalan 13 sehmi ise Şeyh Hocenti hayatı boyunca kendi üzerine almıştı. Şeyh Hocenti vefat edince, *...li-aslah ebnâ'i ve ebnâ'i ebnâ'i neslen ba'd nesl sümme şartı'l-vâkıf...* denilerek kendi neslinden gelenlere bu geliri bırakmıştı (VGMA, d. 2178: 79). Bu ifadeden kendi çocuklarının öncelikli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Evasıt-ı Şevval 978/8-17 Mart 1571 tarihinde, Konya kazasına tabi Belviran nahiyesinde Kuzviran isimli köyde Karamanoğlu Mehmet Bey bazı mülk mezralarının 16 sehminden iki sehmi Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin ayende ve revendesine ve bir sehmi rakabesine ve 13 sehmi ceddin Yakup Halife bin Şeyh Hocenti'ye ve ondan sonra güzel ahlaklı çocuklarına tevliyet ve meşihatı şart ettiği vakfiyesinde ve vakfa ait kayıtlarda olduğu gibi tasarruf edilirken zaviyenin medrese namına olduğunu belirten müderrisi Mevlana Muslihiddin, zikrolunan 13 sehmin kendisine verilmesini istemişti. Ancak vakfiyede, temessüklerde ve fetvada böyle bir durum olmadığından yapı, eskiden ne üzere bina olunmuşsa öyle tasarruf olunması ve Abdullah'ın tasarruf etmesi emredilmişti (KŞS 2: 34).

27 Kasım 1630'da Mehmet bin Budak adlı kişi mahkemede İvaz bin Süleyman huzurunda, Karamanoğlu Mehmet Bey, Kuzviran köyünde Şeyh Hocenti'nin bina eylediği zaviyenin şeyhliğini, zaviyeye vakfettiği mezraların tasarrufunu öncelikle Şeyh Hocenti'nin oğlu Yakup Halife'ye ondan sonra Yakup Halife'nin neslinden Abdullah Halife'ye ve onun ölümünden sonra da onun oğullarının en salihine şart eylemişti. Ben Abdullah Halife'nin kardeşi olan Budak adlı kişinin oğlu olduğumdan vakfın gelirinden benim de hakkım vardır. İvaz Çelebi müstakilen tasarruf edip beni men eder diyen Mehmet, sorulup hakkının alınmasını talep edince, durum İvaz Çelebi'ye sorulmuş. O da cevabında benim ceddin Abdullah Halife ile Mehmet'in babası Budak kardeşidir ancak vâkıf, vakfettiği mezraların tevliyetini, ekilmesini ve gelirinin tasarrufunu öncelikle Şeyh Hocenti'nin oğlu Yakup Halife'ye, ikinci olarak onun oğullarından Mehmet Fakih adlı kişinin oğlu Abdullah Halife'ye bırakmıştı. Onun vefatından sonra ise salih oğullarına ve çocuklarının çocuklarına şart eylemişti. Bu vakfiyesinde kayıtlı iken Abdulah Halife'nin oğlu Süleyman Efendi'nin oğlu olduğumdan vakfın meşihatına davacı Mehmet, Mehmet Fakih'in diğer oğlu Budak adlı kişinin oğlu olup vâkıf şartından hariç olduğundan tevliyet ve meşihatla alakası yoktur diyerek vâkıf Mehmet Bey'in vakfiyesini gösterdi. Vakfiye Mehmet huzurunda okundu ve davalının beyanlarına uygun olduğu görüldü.

²⁹ Zaviyenin genel bir değerlendirmesi için bkz. Çiftçioğlu 2001: 216-218. Vakfiyenin sadeleştirilmiş hali için bkz. Ceran 1999. II. Mehmet Bey dönemine ait diğer vakfiyede ise vakıf yerlerdeki gelir toplandıktan sonra 16 hisseye ayrılmış. Bir hisse mescit ve zaviye rakabesi ile tamiri, iki sehmi zaviyedeki fakirlere ayrılırken kalan 13 sehmi Şeyh Hocenti hayatı boyunca kendi üzerine almıştır. Ölünce çocuklarına, onlar ölünce onların çocuklarına bırakmıştır (VGMA, d. 2178: 76). Vakfa ait kayıtlarda gelirin 16 hisseye ayrıldığı kaydedilmişti. Ancak Mayıs 1747'de, gelirin altı hisseye ayrıldığı ifade edilmiştir. Bunun dışında bir kayıt tespit edilemediğinden sehven yazıldığı izlenimini vermektedir. Buna göre vakfiyede vâkıf, geliri altı sehmi üzere taksim etmiş. Bir sehmi rakabesine, iki sehmi ayende ve revendesine, üç sehmi mütevellî olanlar ile evlad-ı vâkıfa şart koşulmuştu (BOA, AHK.KR.d 3: 106).

Da'vâsı şart-ı vâkıfa muhâlif olduğu ta'yîn ve mütehakkik olmağla vâkıf şartı gereğince tevliyet ve meşihat İvaz Çelebi'nin hakkıdır denilerek Mehmet'in isteği reddedilmiştir (KŞS 22: 64-2).

22 Ekim 1644'te Mustafa Çelebi bin İlyas Bey ile Dede bin Mirza Bey, Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin zaviyedar ve mütevellisi olan Ferruhzade bin Yusuf huzurunda; biz Şeyh Hocenti'nin evladındanız. Ferruhzade ile *müsavî*/aynı derecede olduğumuzdan vakıf mahsulünden biz hak talep ettiğimizde muhalefet eder, sorulsun. Deyince durum Ferruhzade'ye sorulmuş. Cevabında ceddimiz Şeyh Hocenti vakfiyesinde, zaviyenin gelirini 16 sehme ayırıp bir sehmini zaviyenin rakabe ve tamirine, iki sehmi gelen gidenlerin masrafına ve 13 sehmi *aslah* çocuklarına şart eylemişti. Ben ceddimin *aslah ebnasından* olduğumdan elimdeki berat ve hüccet ile tasarruf ederim diyerek vakfiyeyi göstermişti. Vakfiye okunduktan sonra şartın anlatıldığı üzere kayıtlı olduğu ve diğer çocuklara hisse ayrılmadığı belirtilmişti. Ayrıca köy sakinleri, mahkemedeki şahitliklerinde³⁰ bu kişiler derecede müsavidirler lakin Mustafa Çelebi ile Dede başka yerde otururlar. Ferruhzade ise zaviyede oturup, zaviyenin hizmetlerini yapar ve *aslah* evlattandır diye haber vermeleri üzerine Mustafa Çelebi ve Dede'nin *şart-ı vâkıf* gereğince talepleri reddedilmiştir (KŞS 7: 67-1). 26 Aralık 1658'de ise zaviyenin mütevellisi ve şeyhi olan Mustafa ile vâkıfın şartına aykırı harekette bulunan Sefer arasında da tasarruf konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık Mustafa lehine çözülmüştü. Zira Mustafa vâkıfın oğlunun oğluydu. Bu konuda bir berat verilmişti. Konuyla ilgili 1660 tarihli fermanla ise, Sefer'in Şeyh Hocenti'nin kardeşinin çocuklarından olduğu, zaviyeden tasarrufta önceliğin *aslah* evlatta olduğu tekrar edilmişti. Sefer'in vakıftan aldığı mahsul var ise geri alınması ve ortaya koydukları temessüklerin divan-ı hümayuna gönderilmesi emredilmiştir (Sak 2003: 421-422).

Zaviyenin gelirlerine dair anlaşmazlıklar, tarafların uzlaşmasıyla da çözülebilirdi. Kuzviran'da medfun Şeyh Hocenti ve kardeşi Şekerim Dede vakıflarının evladiyet üzere mütevellileri olan Şeyh Mustafa bin İlyas ve el-Hac Kerime binti Mehmet Ağa, Denler mezarına dair el-Hac Abdurrahman bin Abdülcelil adlı kişiyle davalık oldular. Şeyh Mustafa, mahkemede şunları söyledi: Konya'da görülen davada Abdurrahman'ın elindeki mezra, Şeyh Hocenti evlatlarından oldukları için, öncelikle şeyhin kardeşi Şekerim Dede, ondan sonra *evlad-ı evladına* ve soyu tükenirse Şeyh Hocenti evladı tasarruf eylesin diye vakfiyede kayıtlıdır. Abdurrahman, diğer Şekerim Dede'nin evladındandır. Bu kişi, vakfiye ve berat ortaya koyarak yıllardır tasarruf etmektedir. Bu konuda verilen fermanlar üzerine dava görülüp elimize hüccetler verilmişken hala anlaşmazlık olmaktadır. Bu mezradan elde edilecek ürünlerden alınacak öşrün yarısını ben ve Kerime diğer yarısını da Abdurrahman almak üzere anlaştık deyince kadı da bu anlaşmayı kabul edip 20 Eylül 1676 tarihinde davayı kaydettirdi (KŞS 21: 217-2).

Mart 1854 tarihinden itibaren görülen bir yıllık muhasebesinde Şeyh Hocenti Zaviyesi Vakfı'nın Kuzviran'dan ve Sultancık mezarından toplam 2.189,5 kuruş gelirine karşılık zaviyede yemek yedirmek için 273 kuruş, harc-ı muhasebe ve maaş-ı muharrir³¹ olarak 238,5 kuruş, hisse-i tevliyet olarak 1.678 kuruş masrafları arasına yazılmıştı (BOA, *EV.d* 15622: 19a). Mart 1858 tarihinden Şubat 1859'a kadar elde edilen aşar gelirleri: Kuzviran köyünden o yılki

³⁰ Esed bin Pir İlm ve Bervane bin Beyale ve İsmail Dede ibni Cafer ve Dede bin Abdülmümin ve Bedel bin Mahmud ve Yakub bin Şükr ve Ali Halife ibni Beyale ve Sefer bin Yusuf adlı kişiler şahitlik etmişlerdi. Bu şahitlerden 1642 yılı avarız defterinde Pir Esed, Bervane bin Beyale, Ya'küb bin Şükr, Bedel bin Mahmud, Dede bin Mümin ile köyün imamı Ali Halife'nin ismi geçmektedir (BOA, *MAD.d* 3074: 135).

³¹ Önceki yıllarda da vakfın muhasebesinin görülmesi esnasında alınan ücretler vardı. Nitekim Mayıs 1681'de Konya'da bulunan vakıf mütevellileri aralarında her yıl sonunda *mu'tâd-ı kadîm* üzere kazada evkaf muhasebecisi olanlarla muhasebelerini görüp deftere kaydettikten sonra kanun üzere *resm-i sicil* sekiz akçe ve imzaya on iki akçe verirler iken halen evkaf muhasebecisi olanlar buna kanaat etmeyip daha fazla akçe alıp zulüm ettiklerini bildirince kanun üzere amel olunması emredilmiştir (KŞS 26: 282-1).

bedel 3.101,5 kuruş 10 para (seneye zam 290,5 kuruş 10 para), Sahra nahiyesine bağlı Sultancık mezrasından 457,5 kuruş 10 para (yıla zam 44,5 kuruş 5 para) toplam 3.894,5 kuruş 15 para geliri vardı. Vakfın masrafları ise; fakirlere yemek yedirmek için 486 kuruş, türbenin tamiri için 408,5 kuruş 15 para, maaş-ı muharrir (300) ve harc-ı muhasebe (75) 375 kuruş, zaviyedar ve mütevellî hissesi 2.625 kuruş olmak üzere toplam 3.894,5 kuruş 15 para idi. Gelir gider hesabı yapılıncaya kadar hiç para kalmamış. Vakfın gelirinin fakirlere yemek yedirmek ile mütevellî ve zaviyedar hissesi olduğundan öyle yapıldığı da yazılmıştır (BOA, *EV.d* 15622: 104b). Bu kayıtlardan bu tarihte zaviyenin tamir edildiği anlaşılmaktadır. Zaviyenin gelirleri; gelip geçene ya da fakirlere yemek yedirmeye, zaviyenin tamirine ve zaviyede çalışanların ücretlerine harcanmıştır. Bu masraflardan artan gelir ise vâkıf evladı arasında paylaştırılmıştır. 1854 ve 1858 yılları gelir ve giderleri karşılaştırıldığında; 1854 yılında gelirin % 12'si yemek yedirmeye, % 11'i muhasebe harcı ile muharrir maaşına ve % 77'si vâkıf evladına dağıtılmıştı. 1859 yılında ise gelirin % 12'si yemek yedirmeye, % 10'u muhasebe harcı ile muharrir maaşına, % 68'i zaviyedar ve mütevellî hissesine ve % 10'u türbenin tamirine harcanmıştı. Her iki örnekte de görüldüğü üzere vakfın gelirinin büyük çoğunluğu vâkıf evladı arasında taksim edilirken yemek yedirme masrafı olarak % 12'lik bir dilim ayrılmıştı. Zaviyede kaç kişinin çalıştığı ya da misafir edildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak tahmini rakamlar verilebilir. Yıllara göre zaviyede tüketilen yiyecek miktarına harcanan paranın artması, vakfın gelirinin artmasıyla alakalıdır. Zira zaviyede yiyeceğe ayrılan oran % 12'dir. Hâlbuki vakfiyede gelene geçene ve fakirlere yemek yedirmeye ayrılan oran 2/16 idi. Bu oranda da yiyeceğe ayrılan miktar % 12,5 idi. Vakfın ilk yıllarından itibaren yiyeceğe ayrılan miktarın fazla değişmediğini göstermektedir. Vakfın tamirine 1/16 hisse yani % 6,25 hisse ayrılırken XIX. yüzyılda % 10 idi. Vakfiyelerde vâkıf evladına 13/16 hisse yani % 81,25 hisse ayrılırken XIX. yüzyılda bu orandan başka yerlere pay ayrılması nedeniyle bu miktarın azaldığı görülmektedir.

3. Vakıftaki Görevliler

Zaviyede vâkıf evladının sayısına göre çalışanlar ya da vakıftan istifade edenler değişmekteydi. Zira ölen kişinin kaç çocuğu varsa hissesi çocuklarına intikal etmekteydi. Şeyh Hocentî'nin yaptırdığı zaviye ve camide; mütevellî, cabi, zaviyedar, nazır, katip ve imam görev yapmıştı.

a. Mütevellî

Vakfın işlerini vakfiye şartları ile dini hükümlere göre idare eden ve vakıfta tasarruf hakkına sahip olan mütevellî, vâkıfın şartıyla veya 'kadî'nin isteğiyle tayin olunurdu. Vakıf işlerini idare etmek üzere tayin edilen vakfın mütevellîsine, o vakfın nezareti verilmezdi. Zira aynı kişi hem denetleyen hem denetlenen görevinde bulunamazdı (Şafakcı 2015: 56).

1501'de Kuzvıran köyünde *Yakub v. Hocendi çift ve Mehmedi v. O bennak* olarak yazılırken zaviyeye dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu tarihte köyde 31 nefer, 24 hane kaydedilirken *çiftlik-i Yusuf bin Hocendi mahlûl çift* ifadesi bu nesilden gelen kişilerin elindeki bir çiftliğin varlığına işaret etmektedir (BOA, *TT.d* 40: 209-210). 1518 yılında ise 25 neferin olduğu köyde, Mehmet v. Yakup imam olarak yazılmıştı (BOA, *TT.d* 63: 625). 1522 ile 1524 yıllarında da köyün imamı Mehmet v. Yakup idi (BOA, *TT.d* 455: 249; BOA, *TT.d* 399: 439). Bu tarihlerde köy 26 nefer 20 hane idi.

1583'te Abdullah v. Mehmet zaviyenin şeyhi iken Yakup v. Abdullah zaviyenin mütevellîsiydi³² (TKGMA, *TD* 113: 275b). 1630 yılı sonunda zaviyenin tevliyet ve meşihatı İvaz

³² Yusuf v. Abdullah ise muhassıl yazılmıştı.

Çelebi üzerindeydi (KŞS 22: 64-2). 22 Ekim 1644 tarihinde ise Ferruhzade bin Yusuf, zaviyedar ve mütevellî olarak görevliydi (KŞS 7: 67-1). 20 Aralık 1663 tarihinde, zaviyenin mütevellîsi ve şeyhi Mustafa bin İlyas Efendi idi (VGMA, d. 2178: 78). Vakfın mütevellîleri birden çok olduğundan dolayı *vâkıf* şartına uymayarak vakıf mahsulünü vermeyerek eziyet ettiklerinden bir hisse galle ile Şeyh İsmail Hakkı, Şubat 1749'da atanmıştı (VGMA, HD 1079: 64b).

Zaviyede kadınların da görev aldığına dair örnekler vardır. 25 Haziran 1817 tarihinde vakfa dörtte bir hisse ile tevliyet ve zaviyedarlığa mutasarrıf olan Mustafa Halife ibni Mehmet'in ölümü üzerine görevleri, kızları Şerife, Saliha ve Şerife Fatma Hatunlara tevcih edildi (VGMA, d. 2178: 79). 2 Temmuz'da ise diğer Şerife ve Saliha binti Seyyid Ali adlı hatunlara müsavî olmaları nedeniyle zaviyedarlık ve tevliyet tevcih olundu (VGMA, d. 2178: 79). Vakfın tevliyet ve zaviyedarlık cihetlerine mutasarrıf olan Şerife ve Saliha ölünce ortakları Şerife Saliha ile Şerife Fatma, bu hisselerin kendilerine verilmesini arz edince 15 Mayıs 1842 tarihinde bu istek onaylanmıştı (BOA, C.EV 10797). Şerife Fatma ve Şerife Saliha'nın ölümü üzerine ise görevlerin Şerife Saliha'nın oğulları Seyyid Ali ve Seyyid Mehmet ibn Ahmet'e verilmesini Konya kadısı arz etmişti. Evkaf-ı Hümayun tarafından durum incelenmiş ve bunların atanması için bir emir talep edilmesi üzerine 25 Nisan 1842'de atanabilecekleri belirtilmişti³³ (BOA, C.EV 33040).

Vakıftan haksız kazanç elde edildiği tespit edilirse bunlar geri alınmıştır.³⁴ Ağustos 1687'de Belviran kazasında medfun Şekerim Dede ve Şeyh Hocenti Zaviyesi'nin beratla evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevellîsi olan Mahmut ve Ali adlı kişiler gönderdiği arzlarında; zaviyenin eski mütevellîsi olan Ali kendi isteğine uygun kişilerden istifade ederek zaviyeye ait mezralardan elde edilen geliri ilgili yerlere harcamayıp kendi masraflarına harcadığı ifade edilmişti. Bu kişinin muhasebesinin *müfredât defteri* gereği yerli yerinden görülüp durumun ortaya çıkarılması istenmişti. Söylendiği gibi kişinin üzerinde vakıf gelirinden ne çıkarsa vakıf için alınması Konya kadısına emredilmişti (KŞS 34: 284-1; Ek 4).

b. Cabi

Vakfın gelirlerini toplayan ve bir nevi tahsildarlık görevini yapan cabiler, tuttıkları defterlerini vakıf mütevellîsine göstermeye ve hesap vermeye, mütevellîler de bu hesapları kadiya verip tasdik ettirmeye mecburdu (Sertoğlu 1986: 60; Pakalın 1993: 253).

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında zaviyenin cabisi olmadığından senede iki hisse galle ile Abdurrahman atanmıştı (VGMA, HD 1133: 86b). Şeyh Hocenti Zaviyesi vakfına cabi ataması gerekli olduğundan yılda bir müdd buğday ile Şeyh İsmail Hakkı Efendi Temmuz

³³ Belviran kazası naibi Şemseddin Efendi'nin mührünü mutabık bir kıta ilam ve kaza meclisinin mazbatası ile Evkaf-ı Hümayun müftüsünün ilamı da var.

³⁴ Görevini aksatan vâkıf evladının hissesi öncelikle varsa çocuklarına yoksa vâkıf evladından ehil olana görevin verilmesi *te'âmül-i kadîmi* idi (KŞS 109: 101). Çocuk sayısı birden fazla ise görevler iştiraken verildi (KŞS 99: 227-2). Zaviyenin nuf hisse zaviyedarlık ve tevliyet cihetlerine mutasarrıf olan es-Seyyid Ali bin es-Seyyid Süleyman'ın Alibeyhüyüğü köyünde kaydedilen oğulları Mehmet Emin, Süleyman ve Ahmet adlı oğulları *te'âmül-i kadîm* üzere babalarının yerine 11 Haziran 1883 tarihinde müstereken atanmışlardı. (KŞS 96: 479-2; KŞS 99: 227-2). 1865'te hisse tasarruf eden Fatma binti Mustafa ölünce onun hisseleri görev yapılamadığından dolayı kızı Sıddıka'ya 1877 yılında verilmişti. Zira zaviyede yemek yedirme devam ediyordu ve her yıl muhasebesi görülüyordu (KŞS 99: 209-1). Eğer çocuklar küçükse, onlar büyüyene kadar görevleri akrabalarına veriliyordu. *Mustafa bin Mehmed* vefat ettiği Konya mahallelerinden Baba Sultan'dan altı ve beş yaşlarındaki Ali ve Mehmet Tevfik kalmıştı. 1 Aralık 1875'te, *rüşd ve buluşlarıyla bi'z-zât ciheteyn-i mezkûreteyn hidmetini edaya kesb-i iktidar idinceye değin taraflarına babaları diğer Mustafa bi'n-niyabe getirilmişti* (KŞS 96: 227-2). 8 Ocak 1893 tarihinde, Ali ve Mehmet Tevfik'in mahlulleri sebebiyle Konya'nın Dedemoğlu Mahallesi'nde ikamet eden ve evlâd-ı vâkıftan olan Emine Hatun binti Hacı Mustafa'ya bir buçuk hisse zaviyedarlık ve tevliyet görevleri verilmişti. Diğer hisselerle Mustafa Ağa ile Ahmet Efendi mutasarrıftı (KŞS 109:101-2).

1746'da atanmıştı (VGMA, HD 1079: 64b). 1747'de vakfiyede cabi kaydının olmadığı da ifade edilmişti (BOA, AHK.KR.d 3: 106).

c. Zaviyedar

13 Ağustos 1701 tarihinde Kuzviran köyündeki zaviyenin zaviyedarları Mehmet bin Sefer ile Ali bin Mustafa adlı kişilerdi (KŞS 39: 89). XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında, Şeyh Mehmet ölünce Şeyh Abdurrahman zaviyedar ve müteveli olmuştu (VGMA, HD 1133: 86b). Vakıfların işlerini takip eden müteveli, zaviyelerde genel olarak ayrı bir görevli değildi. Müteveli olarak zikredilen kişiler aynı zamanda zaviyenin zaviyedarlarıydı. Farklı görevler aynı kişi ya da kişilerde toplanmıştı. Bu, onların daha iyi maaş almalarını sağlayan bir uygulama olduğu gibi görevlerin aile içinde tutulmasını da sağlamıştır. 22 Temmuz 1843 tarihinde ise zaviyenin sekizde bir ve dörtte bir vazife ile zaviyedarlık ve tevliyet cihetlerine mutasarrıf olan Mustafa'nın ölümü üzerine kızları Şerife ve Fatma Hatun'a görevler iştiraken verilmesi gerekirken Mehmet ve Ali bin Ahmet ile bazı kişiler müdahale etmişti (KŞS 78: 31). Ölen kişinin erkek çocuğu olmadığı zaman babalarının hakkı, kız çocuklarının talebi üzerine onlara verilebilirdi. Buradaki anlaşmazlığın temel nedeni de erkek çocuğun olmaması ve kız çocuklarının haklarını talep etmesiydi.³⁵

23 Ağustos 1840 tarihinde, Hocenti Zaviyesi Karacahisar mezarı vakfının üçte bir hisse ile zaviyedarı olan es-Seyyid Mehmet Said bin el-Hac Mehmet Emin Halife'nin ölümü üzerine hissesi ehliyetleri olan oğulları es-Seyyid Mehmet Emin ve es-Seyyid Numan Halifelere verilmişti³⁶ (BOA, C. MF 4407).

Köydeki zaviyedarlar, bazı suçlara da karışmıştı. 25 Aralık 1564 tarihli Karaman beylerbeyine gönderilen hükümde Belviran kazası Kuzviran köyünde oturan Vefa ve Ali bin Şeyh Safa adlı zaviyedarların yakalanarak saraya getirilmesi ve küreğe konma cezalarının olduğu hatırlatılarak dikkatli olunması emredilmişti (6 Numaralı Mühimme Defteri 1995: 300).

d. Nazır

Mütevellinin tasarruflarına nezaret etmek üzere vâkîf ya da hâkim tarafından görevlendirilen nazır, vakıflarda görev yapan kişilerdendi.³⁷ Müteveli nazırın görüşünü almadan vakıf üzerinde bir tasarrufta bulunamazdı (Berki 1966: 44; Akgündüz 2013: 359). Nazır, vakıf ve müteveli ile yakından ilgilenir, harcamaları kontrol edip usulsüzlükleri bildirirdi. Kısaca söylemek gerekirse nazır, vakfın idaresini denetleyen görevliydi.

Zaviyenin vakıflarına sekizde bir hisse galle ile nazır olan Osman'ın beratı, Mayıs 1697'de yenilenmiştir (VGMA, HD 1140: 98a). Vakfın bir akçe vazife ve yıllık 50 kile buğday ile nazır olan Ali'den sonra Şeyh Mehmet'e Mart 1731'de verilmiştir (VGMA, HD 1079/2: 116b). Zaviyenin bir müdd galle ile nazır olan İsmail'in beratı Ocak 1755'te yenilenmişti (VGMA, HD 1097: 99b). Ocak 1761 tarihinde ise İsmail'in ölümü üzerine görev, oğulları Mehmet Sait ile

³⁵ Zaviye vakfının sekizde bir hisse tevliyet ve zaviyedarlığına mutasarrıf olan *evlâd-ı vâkıfdan* es-Seyyid Mehmed bin Ebu Bekir'in çocuksuz vefatından sonra vâkîf evladından Havva binti Hüseyin 'e 20 Mayıs 1824'te görev tevcih edilmişti (VGMA, d. 2178: 79). Kadınların zaviyede görev aldığını gösteren bir kayıt olarak da dikkati çekmektedir.

³⁶ 5 Şubat 1839 tarihinde Pirlevganda kazası naibinin arzı ile başlayan süreç, 24 Mayıs 1839'da atama kayıtlarının çıkarılması, 27 Mayıs 1839'da Darbhane-i Amire müşirinin telhisi, 30 Mayıs 1839'da Defterhane-i Amire'deki vakfiye kayıtlarının incelenmesi ile devam etmiş (vakfiyesinin olmadığı ve ne şekilde tasarruf edildiğinin bilinemediği belirtilmiş), 28 Haziran 1839'da muhasebe kayıtlarının çıkarılması istenmiş, 21 Ocak 1840'ta vakfın muhasebesi çıkarılmış, 27 Ocak 1840'ta evkaf müfettişinin ilamı, 11 Ağustos 1840'ta Evkaf-ı Hümayun Nazır'ının iktizası üzerine 23 Ağustos 1840'ta görevin tevcih olunması emredilmişti (BOA, C. MF 4407).

³⁷ Vakıflarda bu şekilde görevlendirilen nazır adı verilen görevliler denetim yaptığı gibi yargı yetkisine sahip hâkimlerin de vakıf malları üzerinde kontrol ve teftiş yetkileri vardı. Dolayısıyla vakfın mütevellileri bazı tasarrufları yapabilmek için hâkimlerin görüşünü almak zorundaydı (Akgündüz 2013: 360).

Seyyid Mustafa'ya tevcih olunmuştu (VGMA, HD 1097: 100a). 1747'de vakfiyede nazır kaydının olmadığı vurgulanmıştı (BOA, AHK.KR.d 3: 106).

e. Kâtip

Kâtip, vakfın bütün gelir ve giderlerini deftere kaydeden görevliydi. 1741 yılında zaviyenin kâtibi olmadığından bir hisse galle ile Derviş İbrahim (VGMA, HD 1079/2: 117b), 1745'te bir müdd³⁸ galle ile kâtip Derviş İbrahim ölünce Şeyh İsmail atanmıştı (VGMA, HD 1079: 64b). Mayıs 1747'de, vâkıfın gelirleri çeşitli hizmetlere ve hizmetlilere taksim ettiği, vakfiyede ve *defter-i hakanide* vakfa cabi, nazır ve kâtip kayıt olunmadığı belirtilmişti. Ancak Derviş İbrahim'in kitabeti üzerine aldığından bahsedilerek vakfiyede ve diğer kayıtlarda olmadığından vakıf öşründen aldıklarının iadesi ve kitabetin terki emredilmişti (BOA, AHK.KR.d 3: 106).

f. Şeyh Hocenti Camii ve Görevlileri

Vakfiyede Şeyh Hocenti'nin zaviye ile birlikte bir mescit yaptığı belirtilmiş ve vakıflar bu iki yapıya bırakılmıştı. Dolayısıyla mescidi yaptıran kişi de Şeyh Hocenti'dir. O halde yapının XIV. yüzyıla ait olduğu söylenebilir. Daha sonraki yıllara ait belgelerde ibadethane, cami olarak geçmektedir. Bu durum mescide minber konularak camiye dönüştürüldüğünü göstermektedir. Ancak camiye ne zaman dönüştürüldüğüne dair bir bilgi tespit edilememiştir.

Cami, Belviran kazasına bağlı Kuzviran köyünde idi. Hocenti Çavuş olarak da anılan Şeyh Hocenti, Kuzviran adlı mevzide camiyi bina etmişti (VGMA, HD 1097: 99b; KŞS 57: 150). Hocenti tarafından yaptırılan camii vakfında müteveli, nazır, cabi, imam ve hatip görev yapmıştı. Caminin ismi belgelerde *Hocenti Çavuş Camii* ya da *Şeyh Hocenti Camii* olarak geçmektedir (VGMA, HD 1143: 138b; VGMA, HD 1133: 86a).

Vakfiyede zaviye ve mescidin tamirine bir hisse ayrılmıştı. XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında cami evkafının gelirinin bir hissesinin tamire şart olduğu hatırlatılarak müteveli olarak İbrahim adlı kişi atanmıştı (VGMA, HD 1133: 86b). Aynı tarihlerde caminin boş olan iki sehme nezareti Seyyid Ali'ye verilmişti (VGMA, HD 1133: 86a).

Mayıs 1697'de camide bir akçe ile hatip olan Mehmet'in beratı yenilenmişti. Ertesi yıl ise hatip olarak Süleyman görev yapmıştı. Şubat 1699'da caminin imamı Ömer'in ölümü üzerine atanan Mehmet (VGMA, HD 1140: 98a) imam ve hatip olarak görev alırken onun da vefatı üzerine yerine Ekim 1727'de İbrahim atanmıştı (VGMA, HD 1143: 138b; VGMA, HD 1079/2: 116b). İbrahim'in vefatından sonra imam ve hatip olan Halil bin Ömer'e Mayıs 1754 tarihinde beratını kaybetmesi nedeniyle yeniden berat verilmişti (VGMA, HD 1079: 64b). Bu, onun daha önce bu göreve atandığını göstermektedir. Ancak aynı yılın Ekim ayında görevi bıraktığından Musa bin Mehmet atanmış (VGMA, HD 1079: 65a), Mart 1755'te ise Musa'nın yerine Mehmet atanırken (VGMA, HD 1097: 99b) Mehmet Halife de Haziran 1760 tarihinde kendi rızasıyla imam ve hatipliği Şeyh Mehmet'e bırakmıştı (VGMA, HD 1097: 100a). Camideki bu görevliler arasında çok hızlı görev değişikliklerinin olması dikkati çekmektedir. Ayrıca atanan bazı imamların kendi isteğiyle görevi bırakmaları verilen ücretin yetersizliğinden de kaynaklanabilir.

Bahsedilen camide cabi adı verilen görevli de bulunmaktaydı. Camiye yılda iki hisse galle ile cabi olan Seyyid Abdürrahim'in ölümü üzerine Şubat 1749 tarihinde Seyyid Seyfullah ve Seyyid Mehmet atanmıştı (VGMA, HD 1079: 64b). Bu görevlilerden Mehmet'in ölümü üzerine

³⁸ Fatih döneminde bir müdd 20 kile yani 513,12 kg buğdaya eşitti. Arpada ise yaklaşık 445 kg gelmekteydi (Hinz 1990: 58).

hissesi oğlu Mahmut'a, Mayıs 1755'te verilmişti (VGMA, HD 1097: 99b). XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında yıllık 25 kile³⁹ buğday ile cabi olan Seyyid Mustafa'nın görevi terk etmesi üzerine Sefer atanmıştı (VGMA, HD 1133: 86b).

SONUÇ

Osmanlı döneminde vakıflara dair kayıtlarında Karamanoğullarından mukarrernamesi vardır şeklindeki ifadeler mülkün ya da vakfın onaylanması anlamına gelmektedir. Mukarrernamelere göre, vakfın Karamanoğulları devrinde faal olduğu anlaşıldığından Osmanlı döneminde de vakfın çalışmasına izin verilebiliyordu. Zira vakıf olduğu ispat edildikten sonra Osmanlı padişahları ya da şehzadeleri de bunları onaylayan ferman ya da mukarrername vermişlerdi. XIV. yüzyılda kurulmuş olan Şeyh Hocenti Zaviyesi faaliyetine devam etmiş, Osmanlı hükümdarları da vakfın işleyişini onaylamıştır. Bu, Türk-İslam devletlerinde kurumların devamlılığını göstermesi açısından da önemli bir örnektir. Bir diğer yönü ise Osmanlı Devleti, kendisine aykırı olmayan ya da kendisinin yapmak zorunda olduğu birçok kurumu aynen devam ettirmiştir.

Vakfiyesine göre Karamanoğlu Mehmet Bey, Şeyh Hocenti'nin yaptığı zaviyeye bazı yerleri vakfetmişti. Bu yerlerin nasıl değerlendirileceği de vakfiyede açıklanmıştı. Daha sonraki dönemlerde uygulamanın nasıl olduğu da görülmektedir. Vakfiye kayıtları ile sonradan yapılan atama kayıtlarında, vakfa ait görevlerin aile içinde kalmasına dikkat edildiği görülmektedir ki, bu vakfiyede vâkıfın da üzerinde durduğu şartlardan biriydi. Bu şekilde davranılarak sağlığında kendisine ve ölümünden sonra aile fertlerine iş imkanı sağlayan bir vakıf ortaya çıkarılmıştı. Bu sayede aile bireylerine güvenli bir gelecek temin edilmeye çalışılmıştı. Bununla birlikte aile fertlerinin istifadesine sunulan vakıf, vakıftan istifade etmek arzusunda olan aile fertlerini de bir arada tutmuş ve ailenin dağılmasını önlemişti. Aynı zamanda vakıfta görev almak için bazı özelliklerin aranması, ailenin eğitime ve ahlak anlayışına da katkı sağlamıştır. Aynı zamanda babası ölen kız çocukları babasının yerine vakıftaki görevlere talip olmuş ve vakıflarda görev almıştı. Bu vâkıf evladı arasında öncelikli olmakla da alakalı bir durumdu.

Vakıflar, sosyal hayattaki bazı ihtiyaçların karşılanmasında önemli rol oynardı. İhtiyaç sahipleri ile yolcuların yeme içme ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanırdı. Şeyh Hocenti Zaviyesi, gelip geçenlere yemek yedirmek için vakfiyede belli bir miktarın ayrılmasıyla da dikkati çekmektedir. Vakfa ait yerlerden elde edilen gelirler; zaviye ile caminin tamirine, gelen geçen ile fakirlere yemek yedirilmesine ve bu kurumlarda görev yapanların maaşlarına ayrılmıştı. Vakfın gelirlerin bu harcamalar yapıldıktan sonra elde kalan gelir ise vâkıf evladına paylaştırılmıştı. Bu paylaşımda vâkıf evladı arasında öncelikli olanlar vardı.

Vakfiyede gelene geçene ve fakirlere yemek yedirmeye ayrılan oran 2/16 idi. Bu oranda da yiyeceğe ayrılan miktar % 12,5 idi. 1854 ve 1859 yıllarında ise oran % 12 idi. Vakfiyelerde vâkıf evladına 13/16 hisse yani % 81,25 hisse ayrılırken 1854'te %77 ve 1859'da % 68 pay ayrılmıştı. Vakfın tamirine ise vakfiyede yaklaşık % 6,25'lik miktar ayrılırken 1859'da bu oran % 10 idi. 1854 yılında % 11 ve 1859 yılında ise % 10 hisse muhasebe harcı ile muharrir maaşına ayrılmıştı. 1859 yılı tamir masrafı zaviyedar ve mütevellî hissesine eklenince oran % 78 olmaktadır. Dolayısıyla vâkıf evladının alacağı oran yaklaşık olarak başlangıçtan itibaren fazla değişmemiştir. Ancak toplam gelirin % 10'una karşılık gelen miktar vâkıf evladı hissesinden ayrılarak türbenin tamiri gerçekleştirilmiştir.

³⁹ İstanbul'da buğdayda kile 20 okka yani 25,656 kg olarak hesaplanırdı. Arpa ticaretinde 22,25 kg üzerinden işlem görürdü. 1841'de itibaren Türkiye'de her yerde kile 35,27 litredir yani 20 okkalık eski buğday ağırlığına eşittir. Harput'ta bir müdd sekiz İstanbul kilesi idi ve 205,25 kg ağırlığa eşitti (Hinz 1990: 51, 57).

Vâkîfın neslinin XIX. ve XX. yüzyıllarda Karaman eyaletinde farklı yerlerde oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Kuzvıran, Hadim, Alibeyhüyüğü, Çumra ve Konya gibi yerlerde bulunan vâkîf evladı zaviyede görev almışlardı. Bu, vâkîfın neslinin dağıldığını göstermekle birlikte vakıftan yararlanacak önceliğe sahip insanların da kimler olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Vakfın gelirlerinin önemli bir bölümünün bunlar arasında paylaşılması ise aile vakfı niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bahsedilen zaviyenin gelirleri barınma, yeme içme ve vâkîf evladı arasında paylaştırılmıştı. Tekke ve zaviyelerin kapatıldığı tarihe kadar faaliyette olduğu düşünülen zaviyenin arazileri, bu tarihten sonra mülk olarak şahısların eline geçmiş olmalıdır.

KAYNAKÇA**1. Arşiv Kaynakları****1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Karaman Ahkam Defterleri (AHK.KR.d): 3

Cevdet Evkâf (C.EV): 10797, 33040.

Cevdet Maarif (C.MF): 4407.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi Belgeleri (DH.EUM.KLU): 9/52.

Maliye Defterleri (ML.d): 398.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d): 3074, 8040.

Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML. VRD. TMT.d): 9814

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d): 40, 63, 399, 455.

Evkaf Defterleri (EV.d): 15622.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) Defterleri (d.): 591, 2178.

Hurufat Defterleri (HD): 1079, 1079/2, 1097, 1133, 1140, 1143.

1.3. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA)

Tapu Tahrir Defterleri (TD): 113, 584.

1.4. Konya Şer'ıye Sicilleri (KŞS): 2, 7, 21, 22, 26, 34, 39, 57, 78, 92, 93/2, 96, 99, 109, 112, 136.**2. Kitaplar, Tezler ve Makaleler**

6 Numaralı Mühimme Defteri 972/1564-1565 <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> I (1995). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

AKGÜNDÜZ, Ahmed (2013). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

AREL, Mehlika (1962). Mut'taki Karamanoğulları Devri Eserleri, *Vakıflar Dergisi*, S. 5, Ankara, 241-250.

Aşıkpaşazade (1970). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Yay. Atsız), Ankara.

ATSIZ (1961). *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler I*, İstanbul: Küçükaydın Matbaası.

BERKİ, Ali Himmet (1966). *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı.

CERAN, Ahmet Şeref (1999). Konya Alibeyhüyüğü Kuzviran (Kuzören) Şeyh Hocenti Zaviyesi Vakfiyesi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 171-180.

ÇİFTÇİOĞLU, İsmail (2001). *Vakfiyelere ve Tahrir Defterlerine Göre Karamanlı Eğitim-Öğretim Müesseseleri*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

DANIŞMEND, İsmail Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

DÜLGERLER, Osman Nuri (2006). *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, Ankara: TTK Yayınları.

HINZ, Walther (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

KAHRAMAN, Seyit Ali (2009). *XVI. Yüzyıl Başlarında Karaman Vilâyeti Vakıfları*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

KONYALI, İbrahim Hakkı (1967). *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Âbideleri*, İstanbul: Baha Matbaası.

KONYALI, İbrahim Hakkı (1997). *Âbideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi*, Ankara: Burak Matbaası.

Mehmed Neşri (1987). *Kitâb-ı Cihan-nümâ, II*, (Yay. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), Ankara.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. I, tarihsiz.

PAKALIN, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, II, III, İstanbul: MEB Yayınları.

SAK, İzzet (2003). *10 Numaralı Konya Şer'ıye Sicili (1070-1071/1659-1661) (Transkripsiyon)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

- SCHİLTBERGER, Johannes (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (Çev. Turgut Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- SERTOĞLU, Midhat (1986). *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- SİLAY, Güler (2015). *Belviran Kazası Tarihçesi ve Sosyokültürel Yapısı*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya.
- ŞAFAKCI, Hamit (2015). Turgutoğulları'ndan Sultan Hatun'un Vakfı, *Vakıflar Dergisi*, S. 44, Ankara 2015, s. 49-72.
- Şikârî (2005). *Karamannâme [Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi]*, (Haz. Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu), İstanbul: Karaman Valiliği ve Karaman Belediyesi Yayını.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1982). *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: TTK Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÜNAL, Tahsin (2007). *Karamanoğulları Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları.

Ek 2: Vakıfla İlgili Sorunların Çözümüne Dair Hüküm (BOA, AHK.KR.d 3: 105)

Ek 3: Şeyh Hocenti'nin Şeceresi⁴⁰

Abdullah Paşa

Şeyh Hocenti⁴¹

Yakup Halife

Mehmet Fakih

Abdullah Halife⁴²

Budak

Süleyman Halife

Mehmet

İvaz Çelebi⁴³

⁴⁰ Tablodaki veriler VGMA, d. 591: 113; VGMA, d. 2178: 76; KŞS 2: 34; KŞS 22: 64-2'den çıkarılmıştır.

⁴¹ Şeyh Şekerim Dede, Şeyh Hocenti'nin kardeşidir.

⁴² 1571'de zaviyenin tevliyetini yürütmektedir (KŞS 2: 34). 1583'te zaviyenin şeyhidir. Oğlu Yakup ise zaviyenin mütevellisidir (TKGMA, TD 113: 275b).

⁴³ 1630'da Mehmet ile anlaşmazlık olmuş ama zaviyenin tevliyeti ve şeyhliği onun üzerindedir (KŞS 22: 64-2). Metin içerisindeki müteveli atamalarına bakılarak devamındaki şecere hakkında bilgi edinilebilir.

Ek 4: Vakfın Gelirinin İlgili Yerlere Harcanmaması Nedeniyle Davanın Görülmesi İçin Kadulara Gönderilen Emir (KŞS 34: 284-1)

امتنع قضاء المحل في اول ولاية المحل من معدن العقول والبيع حجة الحق على الخلق اجمعين وارزق علم
 الانبياء والمرسلين بمقتضى عهد غياث الملك المعيني مولانا قونية تاجي بنيس ريدت مضافا لمدون
 العقضاء والحكام معدن العقول والكلام مولانا بيلو بدين قضا شد مدفون شكوم دود مرشد
 خو جنيت زاوية شك بالفضل بيات شريفه اولاديت مشرف وطيف اوزره متولى اولاديت دارنه
 فومان همايون شريف وعلى سن مساعده عرض حال ايدوب زاوية مزبور كذا سابقا متولى اولاد
 على نام كنه هو اسنه تابع نام كنه به استفاد ايل زاوية مدفونك مزبور كذا حاسل
 اولان نكسن محله صرف ايليب كندو مصدق صرف اكل بلع ايليب وقفه حكى عدرا ايلو كن
 و بوبابه دعوا سنه موافق فتوى شريفه اولادون بلدرو ب موجب علم اولاد مزبور كذا بحاسبه
 مفردات دفتري موجب يرد لو بزدن كور بلب اجواي حقا اولحق بانك حكم همايون رحبا
 ايجكيز بيورد و مكر حكم شريفه وار دقل متولى سابقا مزبورى مجلد شرع شريفه احضار
 خصما قيليب برفقه شرع كور بلب و كور كيبو شمشه اولان ماده لدرى مفردات
 دفتري موجب يرد لو بزدن حقا و عدل اوزره تخفص و فتوى شريفه سنه نظر ايدوب
 كور سن عرض اولادون عى اوزره ايسه اولدبا ب قنضار شرع قوم و فتوى شريفه موجب
 علم ايدوب دنى مزبور كذا اكل بلع رزقندك غله و قنضار مقدار سنه ظهور ايدوب ايسه
 بديتوب وقف ايجون حكم ايدوب بوگا اخذ و قبض ايدوب سن مزبور شرع شريفه فتوى
 مينغه و امر همايون مخالف كنه يارن ايدوب سن حقا اوزره اولدب قضيه مدخلى
 اولدبا لدرى دعوا سنه فار شد ريبو اسلميدب غناد اوزره اولدلس يازوب بلدرو ب
 خصوص مزبور ايجون نكدر امدوم وار علو ايليبه شوبله بكن علاقه شريفه اعتماد
 فلكسن محو بزانغ اواخ شرف رمضان مبارك كذا سده تمان و سدر و كنه

محمد
 سلطان
 محمد

دصل
 ۲۳۲
 شوال

PORT DIRECTIVE OF 1878 FOR MERCHANT SHIPS OPERATING IN THE OTTOMAN CAPITAL (DERSAADET) ISTANBUL SEAPORTS*

BAŞKENT İSTANBUL'DA (DERSAADET) İŞLEYEN TİCARET GEMİLERİNE YÖNELİK 1878 LİMAN NİZAMNAMESİ

İsmail KÖSE**

Abstract

After the conquest of Istanbul, Ottoman capital was relocated to this city and the multi-connectional waterways passing between Asia and Europa became the Turkish Straits. When reached to the northern coasts of the Black Sea, the Turkish Straits became a concern of security and commerce for Tsarist Russia. From the last decades of 19th century Russian desires on Istanbul and the Straits could not be fulfilled and until present day the desire to control the straits remains. The war of 1877-78 brought destructive consequences for the Ottomans and paved the way for Russia to have some control on maritime navigation through Straits. The balance of power during this period did not allow Russian military control over the Straits. However, it was an undeniable reality that Russian merchant ships had obtained freedom of navigation within the Straits after the year of 1878. In order to lessen Russian influence as much as possible and get adapted to new condition the Ottoman government was forced to issue a new regulation for the merchant ships operating in the Straits. The new directive brought some rules and rights for foreign vessels, including the one that limited the Ottoman government to impose penalties or retribution towards prohibited activities carried out by the Russian commercial ships..

Keywords

Turkish Straits, Russia, Dersaadet, ports, Britain.

Öz

İstanbul'un fethi ile Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a taşındı ve Asya ile Avrupa'nın iki yakasını birbirinden ayıran su yolu da Türk Boğazları oldu. Karadeniz'in kuzey sahillerine ulaştıktan sonra Boğazlar Çarlık Rusya'sı için bir güvenlik ve ticaret sorunu haline geldi. Lakin 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Rusya'nın İstanbul ve Boğazlara yönelik tutkusu gerçekleşemedi fakat sona da

* Several people contributed to this study, however all probable deficiencies and mistakes belong to the author. I am grateful to Hakan Vural, Director of Istanbul Straits Administration for assisting me to search Tariffs/Bills and Directives in Strait Administration Library; to Prof. Dr. Tuncay Zorlu, Prof. Dr. Süleyman Demirci and Prof. Dr. Yaşar Semiz and Research Assistant Hüseyin Mercan for their contribution to the transcription of the document and their invaluable advises; to Lawson Irenie of Australia and Dr. Abelina Galustian of USA for their proofreading the text as native speakers.

** Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, ismailkose@hotmail.com

ermedi. 1877-78 Savaşı Osmanlı Devleti için yıkıcı sonuçları da beraberinde getirirken, Rusya'ya Boğazları kontrol edebilme fırsatını sağladı. Dönemin denge politikası Rusya'nın Boğazlar'da askeri kontrol kurmasını engellemiştir fakat 1878 yılından sonra Rus menşeli ticaret gemilerinin Boğazlar'da elde etmiş olduğu seyri-sefer serbestisi tartışılmaz bir realiteydi. Osmanlı Hükümeti Rusya etkisini mümkün olduğu kadar azaltmak ve yeni duruma uyum sağlamak amacıyla Boğazlar'da işleyen ticaret gemileri için yeni bir Nizamname yayımlamak zorunda kaldı. Yeni Nizamname yabancı ticaret gemileri için, yasalara aykırı bir şekilde limanları terk etmeleri halinde Osmanlı makamları tarafından kendilerine dokunulamaması dahil bazı hak ve kurallar getirmekteydi.

•

Anahtar Kelimeler

Türk Boğazları, Rusya, Dersaadet, limanlar, İngiltere.

INTRODUCTION

Straits are the narrow waterways connecting two or more extensive areas of sea.¹ There may be two kinds of straits: The first group is natural waterways such as Gibraltar, Magellan and the Turkish Straits. The second group is artificial waterways such as, Suez, Panama and Kiel Canals. Apart from a few, almost all of the natural and artificial waterways provide connection between the Mediterranean and the oceans. This fact is important because from the very beginning of human history the Mediterranean Sea was the basin of civilization and commerce. This fact has broad implications so that possible to argue that, human civilization emerged and blossomed around this area and as a result that situation Mediterranean Sea became the water basin for commercial connection between the Asian, African and European Continents. Moreover for a long period the sea connection of above three continents had to pass through the Mediterranean Sea.²

Apart from commercial relations, many vital battles were also waged in the Mediterranean or its vicinity. Particularly but not only the Turkish Straits are politically, economically and strategically important water ways. Their geographical situation empowers their importance and in turn this prominence gives rise to political interests.³ Considering vitality for human being, it is seen that sea navigation inevitably had close relation with historical and technological developments. In this aspect the Industrial Revolution and discovery of steam power was a crucial turning point for navigation. Because of this turning point the Mediterranean Sea significantly gained magnificent and extensive historical importance during the last decades of the 19th century.

Fossil energy sources were/are located to the south and northeast of Mediterranean giving it a pivotal position providing vital energy supply ways for the rest of the world. Russia, apart from its agricultural products, was/is one of the fossil energy producers and at this point the importance of the narrows ensuring connection between the Black and Mediterranean Seas became significant. The importance based/bases on geographical burden and geostrategic location of the Straits which they are wholly placed within Turkish territory securing Turkey sole possession right. This fact makes them “Turkish Straits” and scholars call them like.⁴ Thus in this paper they will be called alike.

The only access from the Black Sea to the Mediterranean was/is via the Turkish Straits (Bosporus, Sea of Marmora and Dardanelles). From the conquest of Istanbul (1453) and Azov (1475) until the occupation of Crimea by Russia in 1784 the Black Sea was a *mare clausum* of the Ottoman Empire. In the year of 1784 Russia first time during history had an opportunity to force the Straits and reach the Mediterranean Sea. However the two big powers of the time England and France were not ready to see Russian ships in warm waters. Furthermore for their vital interests until the beginning of the 19th century Britain and France’s basic policy was to

¹ Tim Hiller, *Sourcebook on Public International Law*, Vol. II, Cavendish Publishing Ltd., London, 1998. p. 383.

² Cemil Bilsel, *Lozan [Lausanne]*, Vol. II, Sosyal Yayınları, Istanbul, 1998. p. 302.

³ Cemil Bilsel, “The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence”, *The American Journal of International Law*, Vol. 41, No. 4 (Oct., 1947), p. 727; J. C. Hurewitz, “Russia and the Turkish Straits: A Revolution of the Origins of the Problem”, *World Politics*, Vol. 14, No. 4 (July, 1962), p. 731.

⁴ Bilsel, *The Turkish Straits...*, p. 727.

keep Tsarist Russia out of the Mediterranean and foster Ottoman control over Turkish Straits.⁵ Admittedly ever since by the London Agreement signed on July 13, 1841 the transit of naval vessels through the Straits have been regulated by an international agreement (article 1).⁶ Beginning from 1475 until 1841, about 366 years there was unlimited Turkish control over Straits, with sole possession Ottoman Empire had incontestable permission or prevention right for any kind of passage either commercial or warships.⁷ But after occupation of Crimea, Catherina II had made Russia a riparian power on the Black Sea Russian policymakers had been seriously concerned with the Turkish Straits.⁸

Treaty of Berlin (1878) was the last official paper imposing rules addressing Turkish Straits. Navigation regime through them prior to WWI will be regulated by this treaty affording free passage to the commercial vessels and preserving Ottoman Empire's right to close Straits to the warships of any nation. Mirroring free passage right of commercial vessels, the directive of 1878 should be examined. Because, newly emerged situation especially after the Treaty of San Stefano had propelled Ottoman statesmen to put some acceptable provisions on free navigation preserving Ottoman control. Preservation of Ottoman control and acceptance of new rules by Russia could only be achieved by a new directive which issued soon after the above said Treaty. Bearing this case in mind, in this paper Istanbul Seaports Directive of 1878 will be studied and abstractive English translation of the directive is attached to assist further studies. To concretize the work two maps are also included in this paper showing the area said directive of 1878 administered and the regarded ports of the era. The original name of the directive was "Dersaadet Liman Nizamnamesi [Capital Istanbul Seaports Directive]" and as the directive lacks definite day and month of issuance, bears only the year of publication (1294 [1878]). Thus the definite day and month of issuance will be tried to be determined by the chronological order of events of the era and calendar system differences which were dissimilarly in use in Ottoman lands and Europe will be analyzed to determine at least a definite period before or after the Treaty of San Stefano.

Ottoman-Russian Controversy over the Turkish Straits

The Turkish Straits have remained of vital strategic value to Russia. They were also vital for the defense of the Black Sea. During the course of history the Turkish Straits have also been a matter of safety for Russian Southern borders. Therefore, the Russian efforts to annex or at least control the Straits have never wavered.

Russian Baltic ports freeze or ice-bond during winter and the Turkish Straits have been the only outlet for Russians to world grain, coal, steel, oil and other important export destinations throughout the centuries.⁹ Proving this fact, during Lausanne Conference (1922-23) Russian Foreign Affairs Commissar Chicherin stated that 70% of Russian grain and in Paris Peace Conference (1919-20) Russian delegates stated that; 88% of oil, 93% of manganese, 61% of iron and almost 54% of Russian total exports by sea have to go out via Turkish Straits. In addition at the end of the 19th and at beginning of the 20th centuries only 20% of commercial ships passing

⁵ William A. Renzi, "Great Britain, Russia, and the Straits, 1914-1915", *The Journal of Modern History*, Vol. 42, No. 1, (March 1970), p. 16.

⁶ Hurewitz, *op. cit.*, p. 605.

⁷ Bilsel, *The Turkish Straits...*, p. 733.

⁸ Ronald Bobroff, "Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912-13", *The Russian Review*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 2000), p. 77.

⁹ F. Standefer Crowe, *The Soviet Union and the Turkish Straits, 1933-1945*, Unpublished PhD Dissertation, Florida State University, 1973. p. 1.

through Turkish Straits belonged to the countries costing Black Sea.¹⁰ Hence the Straits were as vital for other countries' commercial activities whose merchant ships navigating in the Black Sea as Russia.

In this study the energy based policies from the areas of the south and northeast of Mediterranean Sea will not be addressed. Nowadays this is an important issue for humanity and people living around the Mediterranean. The subject of this study is to analyze and unearth Russian desire to reach warm waters which the only permanent access possible via Turkish Straits. This desire was vital for Russian Empire because almost two third of its exports had/have to pass through the Turkish Straits to reach European markets. At present passage of the Turkish Straits is a matter of security and transportation of fossil energy for Russia.

Apart from Russian interest, the Turkish Straits constituted one of the knotty problems, located at the core of so-called "Eastern Question" of general European politics particularly during the 19th century three conferences and numbers of treaties and agreements have been done to disentangle that knot.¹¹ At this point it is important to take a look chronological status and navigation regime of the said seaways.

Soon after the conquest of Istanbul, passage the Turkish Straits were regulated respectively as follows (1) for 82 years following the conquest until 1535 sole Ottoman control. After 1535 by capitulatory rights all vessels flying France flag were granted the privilege of free passage through the Turkish Straits, from time to time other states were also benefitted from that right: (2) The Treaty of Küçük Kaynarca [Kuchuk Kainarjae] (1774) granted Russian commercial vessels free passage: (3) Russian warships also gained free passage right (1798) but a few years later this right was cancelled: (4) The treaty with Britain (1809) closed Turkish Straits to all warships (article 11): (5) The Treaty of Edirne (1829) granted free passage for all nations' commercial vessels: (6) By the Treaty of Hunkar Iskelesi (1833) the Ottomans promised the Russians not to allow passage of any alien warships. That treaty had brought Ottomans under definite Russian effect even tutelage and both Britain and France in accordance with their traditional policy not to let Russia's access to the Mediterranean Sea, put strong opposition against the said treaty: (7) Hence Protocol of Straits (1841) reestablished the *status quo* for alien warships including Russia but put some regulations on commercial navigation limiting Ottoman control: (8) Treaty of Paris (1856) prohibited free passage of all kind of Russian vessels.¹²

During negotiations of that treaty Russia to keep its fortifications and shipyards by the Black Sea had accepted free passage of warships belonging other nations in the first time of history yet the powers rejected Russian proposal and neutralized the Black Sea: (9) Russia, through London Treaty on Black Sea (1871) regained the right to build shipyards and fortifications in Black Sea and free passage of its commercial vessels from Turkish Straits. During that negotiations Russian delegate Brunnow repeated Russian acceptance of free passage of all warships. That proposal again rejected especially by England because in that case Russian warships *vis a vis* could have free passage right and reach Mediterranean Sea without

¹⁰ Bilsel, *The Turkish Straits...*, p. 731, 733; Bobroff, *op. cit.*, pp. 77-78.

¹¹ Bilsel, *The Turkish Straits...*, p. 727.

¹² Bilsel, *The Turkish Straits...*, pp. 735-736; Vernon J. Puryear, "New Light on the Origins of the Crimean War", *The Journal of Modern History*, Vol. 3, No. 2 (Jun., 1931), p. 221; Samuel Kucherov, "The Problem of Constantinople and the Straits", *The Russian Review*, Vol. 8, No. 3 (Jul., 1949), p. 206.

any restriction: (10) Treaty of San Stefano, empowering previous treaties' and protocols' clauses regarded the Straits, afforded definite free passage of Russian commercial vessels.¹³

As it is seen after the annexation of the northern coasts of the Black Sea and the provisional occupation of Azov (1739) and later the permanent occupation of Crimea after the Treaty of Küçük Kaynarca (1774) Tsarist Russia committed to a continuing struggle to achieve free passage regime through the Turkish Straits at least for its commercial vessels. That treaty had changed the status of the Black Sea finalizing sole Turkish ownership transformed it a common area both for Ottomans and Russians. One of the most important results of that war was Russian penetration into the northern shores of the Black Sea. The Crimean War (1853-56) was a crucial point for the Russian Empire as it highlighted the importance of Turkish Straits to defend its southern borders. But the balance of power in Europe forced Russia to obey the neutrality of the Black Sea and ongoing unconditional control by the Ottoman Empire over the Turkish Straits. The balance of power in Europe was shaken during the unification process of Germany and irreversibly overturned after the 1877-78 Ottoman-Russian war. Nowadays without the Turkish Straits the Black Sea would be inland waterway for Russia, lacking any access to the Mediterranean and the high seas.

After the Peace Treaty of Paris (1856) had been signed to conclude the Crimean War, the Ottoman Empire imposed some important changes in the structure of the state. During the reorganization of the state, also accordingly a new Commercial Maritime Law was adopted in 1863.¹⁴ The new regulations were preserving traditional Ottoman sovereignty on the Turkish Straits necessitating the Sultan's consent for any kind of passage. In 1871, Russia repudiated the Turkish Straits Convention which placed restrictions on the passage of its warships which had been imposed by the Treaty of Paris.¹⁵

The Treaty of Paris brought a relatively long-lasting order to the Straits and the Mediterranean Sea. The balance had been broken in 1871 due to important changes in Europe. Russia, especially after the defeat of France and unification of Germany (1871) had decided to benefit from the newly emerged disorder, repudiated the existing status of the Straits. Russian aspirations forced the Ottoman Government to reregulate the navigation in the Bosphorus and mooring rules into the ports of the Capital. The Treaty of London signed on March 13, 1871 granted Russia new rights in the Black Sea and Turkish Straits.¹⁶

In accordance with the newly imposed rules of the London Treaty which attempted to preserve the existing *status quo* in the Straits and to balance Russian designs against its sovereignty, the Ottoman Government on the 24 July, 1871 issued a new Tariff specially designed to regulate merchant vessels entering and navigating in the ports of the Capital Istanbul.¹⁷

Despite benefitting from the newly imposed rules, Russia was dissatisfied with the changes to the Turkish Straits regulations. In the year of 1874 a new directive was issued by Ottoman Government to regulate navigation in the Capital and to solve the persistent problems, yet the directive brought little changes to the order of 1871.¹⁸ Hitherto, from 1871 to 1874 two important directives had been issued to meet the necessities of the newly emerged situation.¹⁹ The basic

¹³ Nihat Erim, *Deoletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri [International Law and Political History Papers]*, Vol. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1953. pp. 190-400; Wayne Macveagh, "Navigation of the Bosphorus", *New York Times*, March 13, 1871. p. 3; Kucherov, *op. cit.*, p. 206.

¹⁴ Erim, *op. cit.*, p. 373.

¹⁵ Edward H. Carr, *The Twenty Years Crisis*, Palgrave, New York, 2001. p. 169.

¹⁶ Erim, *op. cit.*, p. 369.

¹⁷ *Düstur*, Dersaadet Liman Nizamnamesi 1871, Vol. II, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1289 [1872], pp. 774-785.

¹⁸ *Ibid*, pp. 774-785.

¹⁹ *Düstur*, *Ibid*, pp. 774-785; *Düstur*, Vol. 4, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1292 [1875], p. 573.

aim of the Ottoman Empire was to stop Russian designs concerning Straits and to keep Russia as far as possible from the Turkish Straits. But the Russian designs on the Turkish Straits were a foreign policy obsession and would not be put aside.

The treaties of 1841, 1856 and 1871 kept the British fleet out of the Black Sea, Russian access to Mediterranean was also prohibited.²⁰ Meanwhile, opening of Suez Canal (1869) was a radical change for the connection of Mediterranean Sea providing easy, short an alternative access to the British colonies, especially to India. Balancing this newly emerged situation, nine years after Suez's opening, the Treaty of San Stefano which signed to end 1877-78 Ottoman-Russian War, guaranteed free passage right of Russian merchant vessels even in time of war. The war was a calamity which Ottomans had to cope with fueling disintegration of the Empire.

Above mentioned initiatives were not enough to prevent Russian designs on the Turkish Straits. It was the balance of powers in Europe preventing Russia from using force to achieve its aims. Nevertheless even though of balance constructed after the Congress of Vienna (1815) and despite radical changes in European politics as power shifts, the big powers (Britain, France, Austria and Germany) were still dubious and sensitive against any kind of Russian Pan-Slavist hegemony providing access to the Mediterranean Sea. Hence the Russian demands had faced insurmountable opposition. Because of this strong hostility, Russia had to wait for a new opportunity which would allow radical changes in *status quo* of the Turkish Straits. The long-awaited chance came a few years after, in 1877 a new war broke out between Ottomans and the Russians resulting in a devastating defeat of the Ottomans. The Treaty of San Stefano (March 5, 1878) which concluded the war was signed and brought comprehensive changes to the existing *status quo* in the Turkish Straits.

Ottoman annalist and eyewitness of the era, Cevdet Pasha accuses some high ranking Ottoman statesmen for 1877-78 War. But despite his accusations Cevdet Pasha does not specify any information related to the Treaty of San Stefano or arguments on the Turkish Straits.²¹ As it is said, the war (1877-78) had disastrous consequences for the Ottoman Empire. The Peace Treaty of San Stefano which was signed on the 5th day of March 1878 of the Gregorian calendar and was revised at the Berlin Conference in June-July 1878 by the big powers of Europe had catastrophic results for the Ottoman Empire. After the 1877-78 War, large parts of Ottoman territory in the Balkans and Caucasus were lost to Russia and the Turkish Straits again faced an issue of sovereignty. Moreover by the Treaty of San Stefano the *status quo* for warships in the Straits was preserved but for commercial vessels a new regime had been implemented allowing unconditional free passage of Russian and neutral states' merchant ships even in time of war, bound to or from Russian ports.²²

Treaty of San Stefano and Ottoman Struggle to Preserve Sovereignty over Straits

After its indisputable victory, Russia by the treaty of San Stefano tried to gain a strong hold over Turkish Straits. To concretize the developments of the era it is needed to focus on Russian efforts following the war of 1877-78, to have free access to the Mediterranean Sea from the Black Sea and Ottoman Government's efforts to prevent or minimize Russian penetration into its sovereignty. As stated previously the only outlet to the high seas from southern Russian ports

²⁰ Barbara Jelavich, "Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110 (January, 1970), p. 45; Bilsel, *The Turkish Straits...*, p. 727; Hurewitz, *op. cit.*, p. 607.

²¹ Cevdet Paşa, *Tezakir [Official Biographies]*, 40 Tetimme, publ. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1967. s. 178-179.

²² *Treaty of San Stefano*, Article 24; William L. Langer, "Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912", *Political Science Quarterly*, Vol. 43, No. 3 (Sep., 1928), p. 343.

was through the Turkish Straits. After the war; the Ottoman Empire issued a new directive regulating navigation, anchoring, loading, unloading and bounding of commercial vessels. As it is mentioned previous pages that directive was not the first furthermore until 1878 there were several directives, bills and tariffs had been issued to regulate navigation in the Turkish Straits. For instance in Hegira calendar (hereinafter H.) on 1276 [February 1860]; H. 1287 [1870]; H. 1288 [May 1871]; H. 1291 [August 1874] numbers of directives/bills and tariffs had been issued to regulate navigation in Turkish Straits.²³

Two of the mentioned directives and tariffs of that period have historical importance. The Tariff of 1871 was issued after the Treaty of London bringing new rules to the regulation of the Turkish Straits established after the Crimean War and the directive of 1878 issued after the Treaty of San Stefano changing the navigation regime for commercial vessels. In this paper the 1878 Directive will be studied and some related clauses will be compared with the Tariff of 1871 which free passage of all commercial vessels in time of war was not allowed. The day and month of publication of the 1878 Directive is important as, it is not possible to determine a definite day and month of publication.²⁴

The date of publication affixed on the directive is 1878, however as it is mentioned before there is no indication of the day and month of issue. It is tried to determine the date of publication yet the Ottoman Code Books "*Düstur*" of 1878 also does not include it. Thus it is not possible to fix neither the month and or day of issue. But even though it is impossible to fix a clear day and month for publication, it is possible to determine the probable period of time. In 1878's there were three different calendar systems in the Ottoman territory; respectively the Hegira calendar (Lunar calendar), the Rumî calendar (Solar calendar, based on Julian calendar but was starting from 622) and the Gregorian calendar which in use at Europe. The directive had been issued in the Rumî calendar and dated 1294. There are 13 days gap between Gregorian and Rumî calendars.²⁵ Rumî calendar was 13 days afterward of the Gregorian and instead of January starting with March. Thus differing from the Gregorian calendar which was in use at Europe in the era the first month of the Rumî, in other words the first month of official Ottoman calendar was March. That crucial point is important because the Treaty of San Stefano mentioned pervious pages signed at the 5th day of March 1878 of Gregorian calendar. When the treaty signed it was 21st of February 1293 Rumî in Ottoman Lands.²⁶ That means the treaty was signed at the last month of Ottoman calendar and the year of Rumî 1294 was not entered yet.

As it is known the Treaty of San Stefano's 24th article brought some changes for navigation of Russian commercial vessels. Therefore, it can be set forward that the directive was published after San Stefano. The date of publication is important because the 1871 Tariff had been issued after the Treaty of London, the 1874 Directive was amending articles of 1871 and 1878 Directive which would bring a new regime should be related with the Treaty of San Stefano. The date of the directive is Rumî 1294 (1878), inevitably in or most probably after the March which was the first month of the calendar. In addition, the day of San Stefano is 5th of March in Gregorian calendar, which Rumî calendar was coming thirteen days after. This situation shows that when the official new year of Ottomans entered it was 13th day of March for Gregorian calendar.

²³ *Düstur [Ottoman Code Book]*, Vol. II, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289 [1872], pp. 774-785; Mehmet Akman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I [From Tanzimat to Republic Ottoman Law Legislation], I. Tertip Düstur'un Tarihi Fihrist ve Dizini", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, No. 3, (Spring, 2003). pp. 83-99.

²⁴ *Dersaadet Liman Nizamnamesi 1294 [Capital Istanbul Seaport Directive 1878]*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1878.

²⁵ *Ibid*; For comparison of Ottoman and European calendar systems of the 19th century see Carter Vough Findley, "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *The American Historical Review*, Vol. 103, No. 1, (Feb., 1998), pp. 25-27.

²⁶ <http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=1&gun=5&ay=3&yil=1878> [Accessed 12 December 2015].

Therefore we can make sure that the directive definitely was issued after the 13th day of March and beyond all questions after the signing of the Treaty of San Stefano (March 5). Because the 5th day of March of 1878 for Ottomans, was 18th day of March for Europeans and thirteen days had passed after San Stefano signed.

Considering above mentioned calculations it is definitely possible to say that 1878 Directive was issued after San Stefano. Despite it is possible to determine an approximate period of time, the month of publication is also important. Because, if we knew the month and day of the publication definitely, it would be possible to determine whether the directive was published after or before Berlin Conference which gathered three months after the San Stefano changing some rules of it. Developments and documents of the era show that there was no mention of publication after the Berlin Conference. In addition the Berlin Conference and the treaty signed after the conference did not include any clear articles for the Turkish Straits. In any case the probability of publication after the Berlin Conference should be kept in mind. This study will consider developments of the era and it will be presumed that the directive was published after the Treaty of San Stefano, in March, April, May or less probably in June instead of after the Berlin Conference.

Despite its victory after the War of 1877-78 Russia could neither occupy the Turkish Straits or could achieve free passage rights for its warships. It was actually Britain preventing passage of Russian warships from the Straits and even hindering occupation of the Turkish Straits by Russia. Because at the beginning of the war Britain had warned Russia not to challenge British Imperial interests and Turkish resistance in Plevne had afforded time for a mutual understanding between Britain and Russia.²⁷ For that reason the *status quo* for Russian warships had been preserved by the Treaty of San Stefano. At that time Russia gained the right to annex large parts of Ottoman territory in the Balkans and Caucasus, to interfere in Ottoman internal affairs. The war indemnity the Ottomans had to pay would make the bearing risk to make Ottomans tutelage of Tsarist Russia. For its commercial vessels Russia achieved what she had asked for along.²⁸ For warships Russia had to wait for new opportunities which will emerge during WWI.

Article twenty fourth of the San Stefano signed to end hostilities between the two belligerents Ottomans and Russia was related to the Turkish Straits. The article reads; “*The Bosphorus and the Dardanelles will remain open in time of peace as well as of war to the merchant vessels of neutral states bound to or from Russian ports.*”²⁹ The, 24th clause gave Russia the right of free passage for its commercial vessels but the existing tradition for warships was preserved due to British threat against Russia mentioned above. The provision also prohibited the Ottomans from building any fortification around the ports of the Black Sea.

Despite the fact that, the *status quo* for warships had been preserved, other articles of the Treaty were a vital threat to balance of power in Europe. Therefore a new conference was summoned in Berlin in July 1878. During the Berlin Conferences almost all the articles of San Stefano were changed. The clause for commercial vessels flying Russian flag was among the unchanged/untouched articles of the San Stefano. Nowadays the prohibition for the passage of warships was enforced in Berlin. In the same year the Ottoman Government had published a new directive regulating merchant or passenger vessels’ navigation in the Turkish Straits and bound, moor for the ports of Istanbul, accordingly a new order was agreed on in San Stefano

²⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafası [Ghazi Osman Pasha and the Defence of Plevne]*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959. pp. 90-192; Jelavich, *op. cit.*, pp. 46-47.

²⁸ Erim, *op. cit.*, pp. 388-400.

²⁹ *Ibid*, p. 398; Peace Treaty of San Stefano, Article 24.

and Berlin.³⁰ The existing *status quo* would be maintained for warships but vessels of commerce from or to Russian ports would have a complete freedom of passage.³¹

Because the Treaty of San Stefano bringing radical rights and had changed existing regime, regulations for commercial navigation in the Turkish Straits had to be reregulated. Hence a new directive had to be issued by the Ottoman Government addressing commercial vessels transiting the Turkish Straits under the terms of the said treaty. The *status quo* for warships was not changed but a new regime would be adopted for commercial vessels. Because of that reason the directive was related only to the navigation rules for commercial vessels. Thus, following the Treaty of San Stefano, the Ottoman Government issued a new directive for merchant ships transiting the Turkish Straits and anchoring at any of the Capital Istanbul ports.

The Rules Brought by the New Directive of Rumî 1294 [Gregorian 1878]

The directives/bills/tariffs of 1870, 1871, 1874 and 1878 were regulating navigation of merchant vessels carrying any kind of cargo. Instead of issuing a new directive, after the Treaty of London, a new tariff determining the rate of taxes for merchant vessels dated July 1871 had been attached to the Directive of 1870.³² A few days before the 1871 Tariff, a short Permit Directive had been issued to regulate navigation in Straits. It may be thought that the aim of the Permit Directive was to adapt a new order brought by the Treaty of London (March 1871) on the Straits.³³ This Permit Directive, forced vessels flaying the Ottoman flag had to have a port permission to enter ports, however there were no such clause for alien vessels.³⁴ It was clear that the actual aim of the Permit Directive was to regulate navigation for vessels flying the Ottoman flag. The rules for alien vessels had been regulated by the Directive of 1870 and additional Tariff of July 1871.

The duration of directives/bills/tariffs/permit directives was generally three years. Because of this reason in 1874 a new Directive had been issued. At that time and until 1874 there was not any important change on the existing status of the Straits. Hence the 1874 Directive was similar to 1870/71 Directives and Tariffs. But Russian pressure and demands were visible in this era. The Ottoman Government was trying to use the balance of power in Europe to prevent ongoing Russian pressure. Except warships for embassies resident in Istanbul, neither the 1870, 1871 and 1874 nor 1878 Directives had included any rule or clause for warships or ironclads. Because the Ottoman Government was reluctant to start any discussion on the Straits and support any clause regarding warships come into force by the treaties.

The last and most important regulation of this turbulent era is the Directive of 1878. This directive was issued after the treaty of San Stefano to regulate merchant vessels' navigation in the Turkish Straits and the rules to berth in Istanbul for loading or unloading of cargo.³⁵ Among the directives discussed previously, the 1870 and 1878 Directives were published respectively after the Treaty of London and the Treaty of San Stefano changing the existing regime of the Turkish Straits. Despite the directive of 1870 being issued before the Treaty of London, the Tariff attached to this directive provided adaptation of the newly emerged order of the Treaty

³⁰ *Dersaadet Liman Nizamnamesi 1294 [1878]*, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1878.

³¹ *Index to the Executive Documents of the House of Representatives, 1978-79*, Vol. I, Washington, Government Printing Office, 1879. p. 858; Treaty of San Stefano, Article 24.

³² *Düstur*, Dersaadet Sefayin-i Ticariye Vesairenden Ahz ve Istihsal Olunacak Şamandıra Rüsümuna Dair Nizamname Layihası, H. 6 Cemadiyelevvel 1288 [24 July 1871], Vol. II, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1289 [1872], p. 785.

³³ *Düstur*, Memaliki Şahane Limanında Sefayin-i Ticariyeye Virilecek Tezkirelere Dair Nizamname, H. 2 Cemadiyelevvel 1288 [20 July 1871], Vol. II, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1289 [1872], pp. 783-784.

³⁴ *Düstur*, *op. cit.*, pp. 783-784.

³⁵ *Dersaadet Liman Nizamnamesi 1294 [1878]*, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1878; *Düstur*, Dersaadet Liman Nizamnamesi 1871, Vol. II, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1289 [1872], pp. 774-785.

of London. Due to that fact, similarities and differences of the both directives deserve importance. Some clauses of the Tariff of 1871 and Directive of 1870 were also similar with the 1878 Directive, yet some clauses were different adopting new regimes for foreign merchandise.

For instance at the enclosure of the 1870 Directive; the waterway between Kumkale (see Map No 1) [the horn at the entrance of Dardanelles located opposite the side of Seddulbahir to the eastern side of the strait] and to Karaburun western side of Black Sea [to the western side of Bosphorus] and Şile [to the eastern side of Bosphorus] were defined as the Turkish Straits and vessels or caiques navigating in that area had to pay buoy tax in accordance with their tonality.³⁶ That rule had no exemption, thus either domestic or alien merchant vessels had to pay the buoy tax. For instance, vessels lighter than five tons would be exempted from buoy tax either domestic or alien.³⁷ There was no such Tariff enclosed in the 1878 Directive defining neither the area of the Turkish Straits nor key locations.³⁸ It may be argued that, because the 1870 Directive and 1871 Tariff had defined the area of the Turkish Straits, it was assumed meaningless to redefine the area in the 1878 Directive.

Map 1: Turkish Straits (Dardanelles, Sea of Marmora and Bosphorus). 1-Karaburun: 2-Şile: 3-Kumkale: 4-Dersaadet.

The 1878 Directive consists of 40 articles the first clause was similar to the Directive of 1870 and enclosure Tariff of 1871 respectively 38th article of 1870 Directive and 13th article of 1871 Tariff both were defining the anchoring area called *Dersaadet* (Capital Istanbul). Respectively the area inside of Galata Port and the Bridges at the entrance was assumed as the port of Dersaadet and the area from Cısr-i Cedid [Yeniköprü] to Salıpazarı and from there to Sarayburnu was assumed as the port of Galata (see Map No 2).³⁹ The second clause of the Directive is almost similar to 1871 and imposes rules and determines the sum of taxes for

³⁶<https://www.google.com/maps/place/Sarayburnu,+34400+Fatih%2F%C4%B0stanbul,+T%C3%BCrkiye/@41.016068,28.985438,12z/data=!4m2!3m1!1s0x14cab9c5d10d3b69:0xe5a5ed1722916dec> [Accessed 30 May 2015].

³⁷ *Düstur*, Dersaadet Liman Nizamnamesi 1871, Vol. II, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289 [1872], p. 785.

³⁸ *Dersaadet Liman Nizamnamesi* 1294 [1878], Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1878. pp. 1-16.

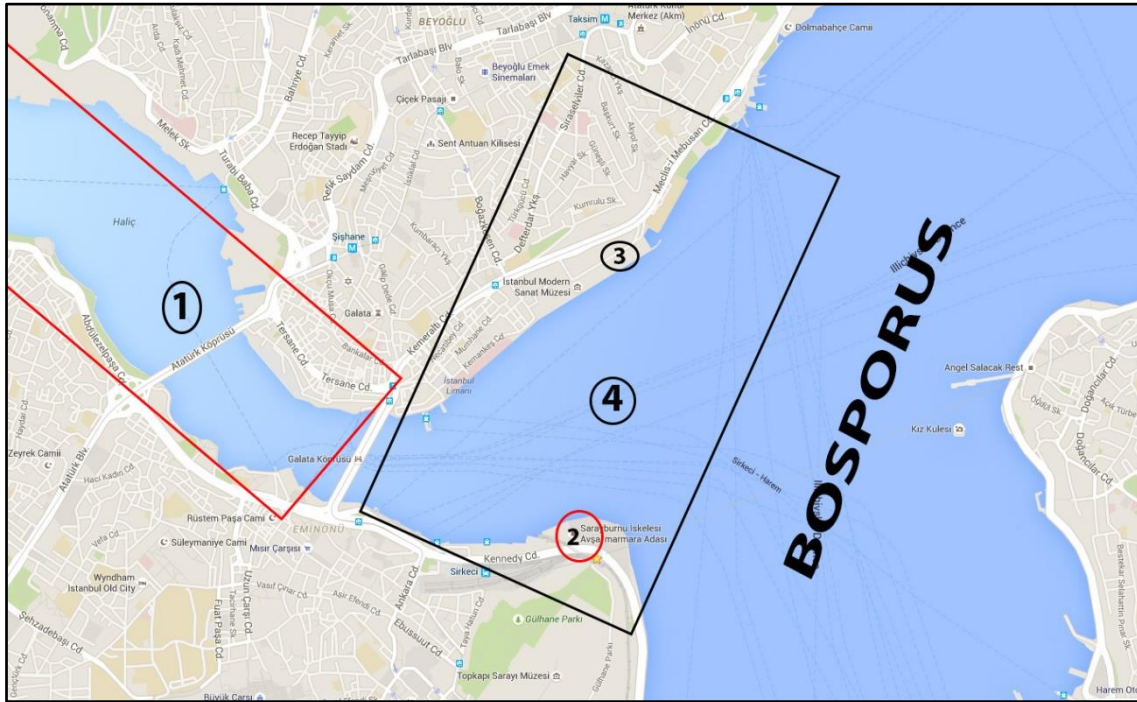
³⁹<https://www.google.com/maps/place/Sarayburnu,+34400+Fatih%2F%C4%B0stanbul,+T%C3%BCrkiye/@41.016068,28.985438,12z/data=!4m2!3m1!1s0x14cab9c5d10d3b69:0xe5a5ed1722916dec> [Accessed 30 May 2015].

vessels which will enter into and anchor at the port of Dersaadet to unload and load their cargoes.⁴⁰

The third clause regulates ration of fines which would be charged to commercial vessels which committed any kind of act against the Directive. According to this clause all masters had to pay a buoy tax. This interesting rule brought by the third article was that; if any vessel flying an alien flag left the port without paying buoy tax, it would not be stopped by the Ottoman Authorities and the consulate of flagged ship state would be informed about the illegal act. The fine for such acts was about five liras.⁴¹

This clause deserves close attention, because the 1871 Tariff did not include such a rule for vessels leaving the ports without any payment. Therefore displays that, Ottoman Government was either reluctant to molest commercial vessels flying alien flag or the newly emerged threats forced the Government to consult consulates before imposing any kind of fine to foreign ships.

The clause is also similar to the capitulatory clauses of treaties signed between the Ottoman Government and European Countries limiting the Ottoman Government's right of jurisdiction against foreigners who committed crimes in Ottoman territories.⁴² The Directive of 1870 had regulated such events at the 24th article saying: "[I]f Any [alien] vessel breaching the rules brought by this Directive, master deport of related country shall be informed about the breach...".⁴³ It can be seen that privilege for alien vessels breaching port rules were extended and the Ottoman Government's sovereignty for interference was limited by the new directive.

Map 2: Dersaadet and Port of Galata. 1-Dersaadet: 2-Sarayburnu: 3-Salıpazarı: 4-Port of Galata.

⁴⁰ *Dersaadet Liman Nizamnamesi 1294 [1878]*, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1878. p. 2; *Düstur*, Dersaadet Liman Nizamnamesi 1871, Vol. II, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1289 [1872], p. 774.

⁴¹ *Dersaadet Liman Nizamnamesi 1294 [1878]*, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1878. p. 3-4;

⁴² *US Congress Records*, Doc. No. 304, Treaty Between United States and Sublime Porte, Doc. No. 304, February 9, 1832, Articles; IV. p. 2-3.

⁴³ *Düstur*, Dersaadet Liman Nizamnamesi, H. 19 Şaban 1287 [November 14, 1870], Vol. II, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1289 [1872], p. 778.

The rest of the clauses starting from the fourth to the ninth, similar to the 1871 Directive were regulating rules for navigation and bounding, mooring to buoys. The tenth clause was regulating *force majeure* and the eleventh was regulating rules for vessels carrying flammable loads. Any vessels carrying flammable cargoes flying the Ottoman or foreign country flag would not be able to enter into the ports neither Dersaadet nor Galata.⁴⁴

Neither the 1870 Directive nor the 1871 Tariff had put any definite buoy number for alien merchant vessels. Therefore the fifteenth clause of the 1878 Directive had definite buoy numbers for domestic and alien vessels such as; Austrian Lloyd Company, Russian Companies, Mesajri [?] Martim Company of France, Italian merchant vessels and British merchant vessels would bind or moor to buoys between numbers 1 to 56.⁴⁵

Seventeenth and sixteenth clauses were similar to the previous directives/tariffs/bills and were also important; underlining the rules for warships at the court of the embassies resident in Istanbul. It was a privilege given to warships at the court of embassies to anchor or bound at the entrance of Tophane-i Amire. This right was a kind of privilege because the only vessel allowed to bind here had to belong His Majesty the Sultan. The other clauses after the sixteenth to fortieth were related loading or unloading of cargoes and how to berth at the docks. Thus as it is clearly seen, Ottoman Government's aim to issue a new directive in the year of 1878 was to prevent any interference into its sovereignty and reregulate the navigation in the Turkish Straits in accordance with newly emerged situation. While adapting new regime Ottoman statesmen struggled to preserve state sovereignty on Straits and not to breach any clauses put in use by the treaties and also not cause a new conflict with Russia over Straits.

CONCLUSION

Throughout history the straits and canals have always strategic importance. This importance may be commercial or militaristic. The Mediterranean Sea has been remained the cradle of human civilization, providing connection to neighboring waters or oceans. In this respect the only way out for the Black Sea was via the Turkish Straits. Any country holding the Turkish Straits could block all navigation in or out of the Black Sea.

After the conquest of Istanbul the Black Sea had become an inland sea for the Ottoman Empire. The *mare clausum* status of the Black Sea continued for about three hundred years but came to an end with the occupation of the northern Black Sea coast by Russia. However, without sovereignty of the Turkish Straits, the Black Sea remained a closed basin for Russia but, after the Crimean War (1853-56) Russia's enemies could use the Straits as an avenue for their navies to attack Russian interests. Because of this vital reason after annexation of Crimea, Russia's basic aim was to occupy or at least control the Turkish Straits. This desire became an obsession for Russian Foreign Policy. At that time, it was the British Navy that was supreme naval super power, and held as strong a desire for control of the Turkish Straits as the Russians.

Two important events during the last decades of the 19th century affected the destiny of Ottoman State and the Turkish Straits. Firstly the opening of the Suez Canal provided Britain a short and safe route to colonies and India. The second was the disastrous defeat of the Ottoman Empire in the 1877-78 War. The first treaty signed after the war was the San Stefano Treaty weakening Ottomans and leaving the door open for Russian interference into domestic Ottoman affairs. Due to opposition to Europe's big powers, several articles of the San Stefano were changed at the Berlin Conference. However the article granting unconditional free

⁴⁴ *Dersaadet Liman Nizamnamesi 1294 [1878]*, Matbaa-ı Amire, Istanbul, 1878. pp. 6-8.

⁴⁵ *Ibid*, pp. 8.

navigation to Russian commercial vessels was not changed. San Stefano and Berlin had preserved the *status quo* for warships but commercial vessels had achieved an unlimited freedom.

Before the 1877-78 War, the Ottoman Government had issued a number of directives/bills/tariffs and post-war peace treaties had brought a new order for the Turkish Straits. The 1878 Directive was the one, whereas it had been issued after a grave defeat changing existing *status quo*. The definite aim was to regulate commercial navigation in the Turkish Straits in convenience with the newly established order. Despite some articles of the Directive were taken former directives, some articles had brought new rules for commercial vessel navigation.

The Directive is not published in the Ottoman Code Book, namely "*Düstur*" and is in the library of Straits Administration. This article shows that, the decline of Ottoman sovereignty on Straits was an irreversible process fueled by Russia. The scope of this paper is limited with the Directive and the order that would be established in post-war era. Because of this reason developments regarding the Turkish Straits after 1878 were not discussed. The abstractive translation of the 1878 Directive is attached to this paper to assist researchers to evaluate an Ottoman Source while studying Turkish Straits.

BIBLIOGRAPHY

- AKMAN, Mehmet, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I [From Tanzimat to Republic Ottoman Law Legislation], I. Tertip Düstur’un Tarihi Fihrist ve Dizini”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, No. 3, (Spring 2003). pp. 67-224.
- BILSEL, Cemil, “The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence”, *The American Journal of International Law*, Vol. 41, No. 4 (Oct., 1947), p. 727-747.
- _____, *Lozan [Lausanne]*, Vol. II, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998.
- BOBROFF, Ronald, “Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912-13”, *The Russian Review*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 2000), pp. 76-95.
- CARR, Edward H. *The Twenty Years Crisis*, Palgrave, New York, 2001.
- CEVDET Paşa, *Tezâkir [Official Biographies]*, 40 Tetimme, publ. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1967.
- CROWE, F. Standefer, *The Soviet Union and The Turkish Straits, 1933-1945*, Unpublished PhD Dissertation, Florida State University, 1973.
- Dersaadet Liman Nizamnamesi 1294 [1878]*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1878.
- Düstur [Ottoman Code Book]*, Vol. II, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289 [1872].
- _____, *Dersaadet Liman Nizamnamesi 1871*, Vol. II, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289 [1872].
- _____, *Memaliki Şahane Limanında Sefayin-i Ticariyeye Virilecek Tezkirelere Dair Nizamname*, H. 2 Cemadiyelevvel 1288 [20 July 1871], Vol. II, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289 [1872].
- _____, Vol. 4, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1292 [1875].
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Vol. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1953.
- FINDLEY, Carter Vough, “An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889”, *The American Historical Review*, Vol. 103, No. 1, (Feb., 1998), pp. 15-49.
- HILLER, Tim, *Sourcebook on Public International Law*, Vol. II, Cavendish Publishing Ltd., London, 1998.
- HUREWITZ, J. C., “Russia and the Turkish Straits: A Revolution of the Origins of the Problem”, *World Politics*, Vol. 14, No. 4 (July, 1962), p. 605-632.
- Index to the Executive Documents of the House of Representatives, 1978-79*, Vol. I, Washington, Government Printing Office, 1879.
- JELAVICH, Barbara, “Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110 (January, 1970), pp. 44-66.
- KUCHEROV, Samuel, “The Problem of Constantinople and the Straits”, *The Russian Review*, Vol. 8, No. 3 (Jul., 1949), pp. 205-220.
- LANGER, William L., “Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912”, *Political Science Quarterly*, Vol. 43, No. 3 (Sep., 1928), p. 321-363.
- MACVEAGH, Wayne, “Navigation of the Bosphorus”, *New York Times*, March 13, 1871.
- PURYEAR, Vernon J., “New Light on the Origins of the Crimean War”, *The Journal of Modern History*, Vol.3, No. 2 (Jun., 1931), pp. 219-234.
- RENZI, William A. “Great Britain, Russia, and the Straits, 1914-1915”, *The Journal of Modern History*, C. 42, No. 1, March 1970
- Treaty of San Stefano.
- US Congress Records*, Doc. No. 304, Treaty Between United States and Sublime Porte, Doc. No. 304, February 9, 1832.
- <https://www.google.com/maps/place/Sarayburnu,+34400+Fatih%2F%C4%B0stanbul,+T%C3%BCrkiye/@41.016068,28.985438,12z/data=!4m2!3m1!1s0x14cab9c5d10d3b69:0xe5a5ed1722916dec> [Accessed 30 May 2015].
- <http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=1&gun=5&ay=3&yil=1878> [Accessed 12 December 2015]

ENCLOSURE I:**Abstractive Translation of the 1878 Directive****Dersaadet Port Directive**

Article One; The area between the ports of Galata and Dersaadet and the area from cis-icid [Yeniköprü] to Salı Pazarı [Salıpazarı] and from there to Sarayburnu and off-shore buoys will be assumed as port of Galata.

Article Two; All kind of vessels entering into the borders of Dersaadet have to pay below mentioned taxes. First of all, commercial vessels staying inside of the port for four days shall pay four lira for each Ottoman tonality and if their stay overrun this period the said vessels shall pay eight Ottoman liras for each tonality. Secondly, vessels carrying cargoes heavier than eight hundred tonalities in accordance with their stay in deep port shall pay four or eight liras tax respectively. Thirdly, vessels transporting wood or charcoal for each tonality shall pay four liras tax. Fourthly, vessels navigating between Kale-i Sultani [the narrowest part of Dardanelles] and Karaburun and Şile shall pay four lira tax. ... Fifthly, vessels with their cargoes lighter than five tonalities shall be exempted from tax payment. Assistance afforded by towboats belonging to Port Administration will be free of charge. This tariff shall be three years valid after it come into force.

Article Three; In case of cash fine punishment for breaching of above said rules, masters shall be informed by written notification. All kind of vessel masters, before their departure shall pay all kind of tax or fines. Masters leaving the port without payment of necessary tax or fines shall be acted as: if departing vessel flying Ottoman Government's flag, Port Master's Office shall be informed about the case, if departing vessel was flying a foreign country's flag, related consulate shall be notified about the act. That kind of vessels shall pay all tax or fines as triple sum. Buoy Tax Office shall be open every day at 09.00 and shall close one hour before sunset.

Article Nine; Port Administration shall deliver all kind of notification and order to Captain or Vice-Captain only. Said captains shall sign a document proving their receipt of notification or order etc. Port Administration shall afford towboats for assistance to needed vessels. Captains have the right not to accept that towboats, in that case they themselves had to find out towboats otherwise necessary fine shall be paid.

Article Five; All vessels entering into ports to load or unload cargo shall bind on two buoys one at the prow and abaft or only one buoy at the prow.

Article Six; All vessels entering into Dersaadet port when arrived onto visible location shall fly their white and red flags. If vessels coming from Black Sea or Marmora Sea before their arrival eastern or western direction of Sarayburnu a boat shall be sent to notify masters about the buoy they shall bind.

Article Seven; All vessels entering into ports without permission or absence of force major shall not anchor. Vessels shall anchor offshore of the port. Any kind of act breaching that rule shall be punished and the fine could be five liras.

Article Eight; All white painted buoys at the entrance of Salıpazarı shall be for 24 hours free usage of coal transportation vessels. That buoys shall only be used 24 hours and the duration more than that period shall be fined from one to five liras. Vessels arriving at night shall bind above said buoys if empty.

Article Nine; Except force major, white buoys close to Yeniköprü shall not be used for binding. Breach above mentioned rule subject to pay from one lira to ten lira fine.

Article Ten; All vessels anchored unpermitted location shall pay three lira fine.

Article Eleven; Vessels carrying ammunition, gunpowder or flammable equipment shall enter into ports. Above said vessels shall fly red flag on their big pole and shall unload their

cargoes in Bosphorus offshore or at the place shown them by Port Administration upon their arrival.

Article Twelve; If a vessel's cargo partly or wholly consists of kerosene/gas oil or naphtha etc. or something like, they shall unload in Bosphorus between Çubuklu and Paşabahçesi. Their cargo shall be transferred to a place determined by Government.

Article Thirteen; All necessary measures shall be taken to prevent risk of flame while transferring kerosene to port of Galata. Iron barges shall be used and more than 100 chests shall not be load onto barges.

Article Fourteen; Barges carrying kerosene etc. shall be unloaded as early as possible and Port Administration shall not permit more than two barges at dock.

Article Fifteen; [Foreign] Company vessels navigating in [Turkish Straits] shall bind onto designated numbers of buoys respectively: Austrian Lloyd Co. vessels shall bind 17-18 and 20-21 and 33-34 and 30 and jointly with Russian Co. 28-29. Mesajri Martim Co. of France 16-17 and 31-32 and 40-50, Italian Co. vessels 22-23 and 52-56, Russian Co. vessels 22-23 and 24-25 and 30 and 28-29 shall jointly be used with Lloyd Co. Vessels navigating between [Turkish Straits] and Izmir and Danube to 19 and 53, British Co. vessels 1 and 2 and 3 and 4. Aziziye Administration vessels to 10-11 and 15-16 and Hidiviye Post vessels 5-6 and 7-8, Şirket-i Hayriye Co. vessels 5-6 and 7-8 and towboats to locations notified to them and vessels do not related with any company also shall unload their cargoes at the places notified to them. Buoys fixed against waives shall not be used in any case.

Article Sixteen; Company passenger vessels, boats and barges navigating between Bosphorus and [Marmora] Islands shall dock to Yeniköprü. Those vessels shall bind to buoys mentioned in article sixteen.

Article Seventeen; Warships at the court of foreign country embassies shall stay at the entrance of Tophane-i Amire and to the east of pier belonging to His Majesty Sultan. To the west the last vessel shall only be at the entrance of Tophane-i Amire's small pier. There shall be enough space between said vessels and warships could control their ropes all day around.

Article Eighteen; Except force major and above mentioned warships, no vessels shall enter into Tophane-i Amire entrance or bind to buoy at there. Any vessel breaching that clause shall pay from one lira to five lira fine. Same rule shall be in force for vessels binding unpermitted buoys.

Article Nineteen; Sail boats entering into ports to load or unload cargo shall anchor and bind their hawsers outside from abaft. Vessels entered into Dersaadet Port shall start their operation in four days otherwise they shall subject to pay from one lira to five lira fine.

Article Twenty; If commercial vessels disrepair want to be repaired they will arrange necessary measures not to harm other vessels and for navigation safety.

Article Twenty one; Commercial vessels shall dock Galata Customs Pier after their receipt of necessary permission. Only three vessels shall dock the pier at once.

Article Twenty Two; Sail boats, after they load or unload their cargoes and receive necessary ballast on convenience of weather shall depart from in forty-eight hours from the port. Breach to this rule shall subject to pay one lira for each day.

Article Twenty Three; If a vessel's anchor sticks around another vessel's anchor, masters of both vessels shall immediately assist to solve that problem. If necessary assistance was not provided, from two lira to seven lira fine shall be paid.

Article Twenty Four; Alien vessels to enter into ports shall submit their customs permissions by related country's master deportee and receive necessary documents. After their arrival to said location no payment shall be done.

Article Twenty Five; Sail boats arrived to Yeniköprü except force major shall bind buoys designated to them and pass from the area same evening. Otherwise they shall pay one lira fine.

Article Twenty Six; Vessels transporting wheat shall bind offshore between bridges to Istanbul side in front of the timber shops.

Article Twenty Seven; No vessel allowed for long stay inside of ports, if there is such need they shall stay at the place they are allowed.

Article Twenty Eight; Vessels entered into Yeniköprü for repair or maintenance shall only pay buoy tax and could stay one month at the location between bridges and if they need more time without approval of experts shall pay ten piasters each over day stay. After completion of repairing they shall leave the port.

Article Twenty Nine; Vessels after their departure from the port suffered due damage if return back into the port for reparation shall not subject to repay buoy tax.

Article Thirty; All kind of vessels and boats and barges and lighters etc. to enter from Yeniköprü and exit from Istanbul side shall go in from Galata direction and shall not set sail neither in Yeniköprü nor Eskiköprü area. Vessels breaching that rule shall pay in the first time twenty five piasters, second time fifty piasters and third time one lira fine.

Article Thirty One; If any of vessels take out from deep seabed any kind of goods not belonging to them shall inform Port Administration.

Article Thirty Two; Vessels in ports necessitating ballast have to pay for such service. Vessels which do not have to pay buoy tax also shall pay for ballast they received.

Article Thirty Three; Barges allocated to transport ballast shall hoist a red sign showing quantity of ballast they are allowed to carry.

Article Thirty Four; Vessels entered into port without cargo could not transfer their ballasts into other vessels instead Port Administration shall send a barge to receive said ballast. Breach to that rule from five lira to twenty lira fine shall be paid.

Article Thirty Five; Vessels to receive ballast they needed shall apply twenty four hours prior to their request; the application shall be made by masters or vice-masters. Overtime usage shall be fined by twenty piaster for each tonality. Ballast Chamber shall be open all days except Sunday and from 09.00 to 16.00.

Article Thirty Six; All towboats and vessels navigating in Dersaadet without permission of Port Administration shall not depart one hour after the sun set and one hour before sunrise. In case of fire this rule shall not be valid. Breach to this rule subject to payment of twenty lira. Vessels committed such act also shall cover all kind of damage they caused.

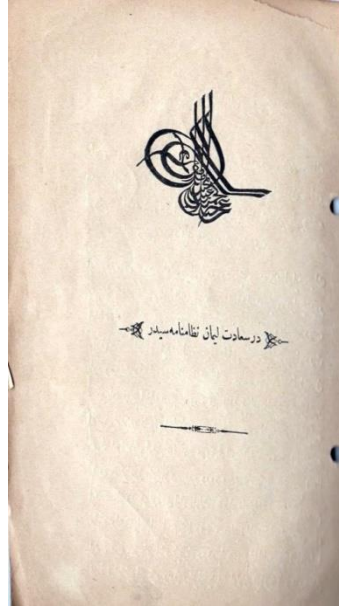
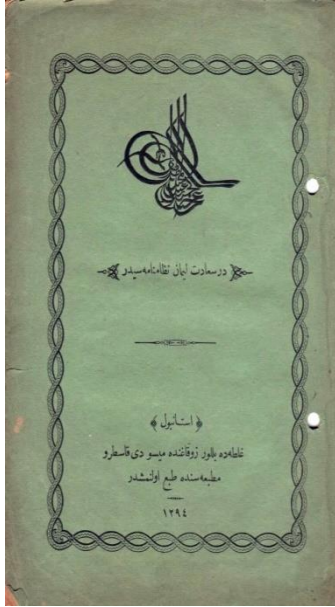
Article Thirty Seven; Commercial vessel masters shall submit their petition to Port Administration directly or via their country's master deport.

Article Thirty Eight; A vessel shall be ready under the order of Port Administration to assist any kind of dangerous situation or event.

Article Thirty Nine; Two lifeboat always shall be kept ready to operate by Port Administration to assist any case of emergency. One of the said lifeboats shall stay near Port Administration and the other between bridges at Kürekçi gate. Necessary staff and equipment shall be ready in those boats and every week that equipment shall be checked.

Article Forty; In case of fire nearest water pump center shall be informed and those who brought such information shall be rewarded with fifty piasters.

ENCLOSURE: II- Sample Pages of 1878 Directive

— ۱۳ —
 جدیددن دخول اتمک اوزده استابل طرفدن وغرض اتمک ایمن
 غلطه طرفدن اولان کورون مرود ایدمک و بیوع مراکب
 بحریه مکت جسرین بنده و کرک جسرین ایمره سنده لیکن کشاد
 انجری ممنوع و بیو ممنوعیت خلافتدن حرکت ایدلردن برنجی
 دفعه ده یکری بش و لیکنجی دفعه ده الی غرض و اوچنجی دفعه ده
 بر عدد ایرای شمائی جزای تقدی اتمه سیدر.
 اوغوز برنجی ماده بالجه تجارتی قیودلری کندو مالیری اولیوق
 در رسالت صولنجه قیودلردن تجرد و زنجیر و سایر اشیا خارج و اوغوز
 متروک فک و ایشای سایر تخلص انگری صورتده دجال ایان
 نظارت خیر و برچگورد ایشای مذ کورمک صاحب حقیقی ظهور
 ایدر اسه اصوله توفیقا مصارف تخلیصیه بی مدالفا بولری طلب
 و استرداد ایدمک ایمن ایمن ایان نظارتی اول ایشای مأمور ارسالیله
 اخذ ایشیه چکدر.
 اوغوز ایکنجی ماده ایان حدودی داخلند لکن انداز اولان سفینه لیه
 تدارکی لا اتمکلان صرفتک اعطالی میری به ناند اولوب بونک امر
 اداره سی لیکم تحت اداره سنده اولسین و صرفتک بر طویلاقی
 ایمن اون غرض اخذ اولمجه ایان مذ کورک حدودی خارجنده
 اولوب نایدی رسوبیله مکلف اولیان سفینه ل صرفتک بر
 طویلاقیسه اون اوچر غرض اعطا ایدمچکدر.
 اوغوز اوچنجی ماده صرفه نکله مخصوص اولان ایا نلرک قیچنده

— ۱۱ —
 حمله لرلی اخذ و یا تخلیه ایتدکن و صرفه لرلی آلمدن قری سکر
 ساعت مکره ایان حدوددن خروج ایدمچکدر و بونک مخالف
 حرکتده بولانلردن تکمیل معامله دن سکره فاج کون اومه دوام
 ایدر لایسه بویه بر لیری شمائی جزای تقدی اخذ اولمجه چکدر.
 یکری اوچنجی ماده بر کنیک تجویری بالزنده بولان سفینتک تجویریله
 المشدیکی تقدیرده بولرک قیودلری هر بر ایشاری ترک اله اول کیمی به
 ایجاب ایلدن مملاتی ایفا ایدمچکدر و ایتمدیکی حالده ایکی ایرادن بدی
 ایرایه قدر جزای تقدی اخذ اولمجه چقدر سفین تجاریه تیرواتار ایکن
 ممکن مرتبه بالزنده بولان کیلرک اوزنه تیرواتار ایتمک، جیوردور.
 یکری دونه یی ماده سفین اجنبیه جسرین بنده دخول اتمک
 اوزده منسوب اولانلری دولتک قیودان دییورلی واسطه سیله کرک
 تذکره لرلی حکومت محلیه یا راه اله ایجاب ایلدن رخصتی استحصال
 ایدمچکدر و بر سفینه لیک اوقات میننده جسر جدیددن مرور ایدم
 مأموری طرفدن هیچ برکونه خرچ طلب اولتمه بیق و تسهیل
 مرورلی حفته معاوت متخصیصه ممکه ایفا ایدمچکدر.
 یکری بشنجی ماده جسر جدیددن مرود اتمک استبان لیکن
 سفینه لرلی اسباب مجبوره مستند اولدنجیه کلکارلی کون کندولرینه
 مخصوص اولان شهالدره ره ربط ایدمچکدر و کسجه سی جسر
 مذ کورون کجه چکدر و عکسی حالنده بویه بر عدد ایرای شمائی
 جزای تقدی ایلمسه مجبور اولمجه چکدر.

— ۱۰ —
 سفین حربیه اجنبیه به مخصوص اولان بغلامق صورتده تجرد
 آهتق اولان سفینه لر دن دخی اخذ و استیفا اولمجه چکدر.
 اون قیودلری ماده حمله اخذ و یا تخلیه سیچون ایاه دخول ایدمچک
 لیکن سفینه لرلی باشند خلاطلری ربط اتمک ایمن شهالدره
 بولمده نیی حالده تجویری ایدمک نصکره بلا مالری قیچدن طیارویه
 بنلیه چکدر و رسالت ایانی حدودی ایمره سنده دخول ایدمچک سفین
 تجاریه دیرت کون طرفنده اشم، ایشرت ایدمچکدر و ایتمدیکی حالده
 بر ایرادن بش ایرایه قدر جزای تقدی ایلمسه مجبور اولمجه چکدر.
 یکری پنجمی ماده سفین تجاریه دن دانه یی (۱) چکمک مراد ایلدن اولور
 ایسه چکدرن اول کرک استولری (۲) و کرک سازه سی ایمرویه
 الوب سرلری سنجاقه قانه سیرینده (۳) انجری لازمکله چکی مئال
 الا بلد مسنده اوسترماجه (۴) قومه دخی مجبور اولمجه چکدر.
 یکری برنجی ماده سفین تجاریه ایان نظارتدن ایجاب ایلدن
 رخصتی بالاستحصال غلطه کرکی اسکله سته نیشایله چکدر
 فقط یکدیکرته نیشایریش کیلر اوچدن زیاد اولمجه چکدر.
 یکری ایکنجی ماده لیکن سفینه لرلی هوا مساعد اولدنی حالده

(۱) بر صغیری لاجل انصیر ساحله چکمک
 (۲) زانه یا کن ایمن ایمن سفینرین تیارور سوریلان اجایر
 (۳) سفیری خلایق طرفده پایوق
 (۴) بر صغیری و محله و یا ایکی سفینه روریه باشقنده دفع صحت ایمن
 خلافت و یا ایلمدن ارارنه توزیلان باسند

— ۱۲ —
 یکری بشنجی ماده خطه جموسی تجویه و یا خود تخمیل ایدمچک
 اولان سفینه لر جسرین بنده استابل طرفدن کرکسته مغازه لرلی
 لویگرده ساحلن لوج چارلیک قیماه (۱) ساقه ده نعلایله چکدر.
 یکری بدنجی ماده هیچ بر سفینه مدت میده ایان درونده
 اقامت ایدمجه چکدر دعوی و یا خود سکوستر و خنده اولان سفینه لر
 ایان حدودی خارجه کندولرینه کرسرته لیکن محله کدوب اولاده
 آرام ایدمچکدر.
 یکری سزنجی ماده حمله اخذ و یا خود تخمیل اتمک تمیر و یا
 قنات ایدمک اوزده جسر جدیددن ایمره و ایرادن سفینه لر شهالدره
 رسوندن نشقه بریم ایفا ایتمکسین جسرین بنده بر ماه اقامت
 ایدمچکدر و مدت مذ کورده اتمک استحصال کرسرته سفینه لر تمیراتی ده
 زیاد و قتمحتاج بولدننی اهل خیمه معرقله بارت بولمجه بویه اوز
 غرض ایفا ایدمچکدر و تصرفات مذ کورمک ایکن نصکره بوقع
 سفینه لر باجرمه کورون خروج و یا خود خرچ مذ کوری ایدمچکدر
 یکری قیودلری ماده ایان حرکت ایدمجه ایشای راهد ضریرده
 اولان سفینه لر خسارت واقعه مکت تمیری ضنکنده ایاه عیودت
 ایلمکری حالده نکر ایدمجه رسومتک ایلمسه مجبور اولمجه چکدر.
 اوغوز پنجمی ماده هر نوع سفینه و قالی و مالیه و طرماز و سایر جسر
 (۱) یوز سکان قوواج طول و عماد

**MISIR'DAN ANADOLU'YA ÂSİ BİR MEMLÛK:
EMİR CANİBEK ES-SÛFÎ (Ö. 1437)**

**A REBELLIOS MAMLUK FROM EGYPT TO ANATOLIA:
AMIR JANİBAK EL SUFİ (D. 1437)**

Kürşat SOLAK*

Öz

Memlûk Devleti'nde (1250–1517) sıkça, emirler arası rekabet yaşanmıştır. Hedef daha üst mevkilere çıkmak ve nihayet sultan olmaktır. Söz konusu rekabet, isyanlara sebebiyet vermiştir. Bu isyancılardan birisi de Emir Canıbek es-Sûfî'dir. Onun Kahire'de başlayan isyanı Anadolu'ya sıçramış ve orada Memlûk muhalifi Osmanlılar, Timurlular ve Dulkadiroğulları gibi güçler tarafından desteklenmiştir. Böylece Emir Canıbek es-Sûfî isyanı bölgesel bir mesele haline gelmiştir. Dönemin Memlûk Sultanı Barsbay, söz konusu isyanı ortadan kaldırmak için büyük gayret göstermiştir. Anadolu'ya üç kere sefer düzenlenmiştir. Nihayet sultan, Cambek es-Sûfî'nin katledilmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Memlûkler, Canıbek es-Sûfî, Dulkadiroğulları, Şahruh, II. Murad, Karamanoğulları, Akkoyunlular.

Abstract

The rivalry between the Amirs was seen in the Mamluk State (1250–1517) constantly. The goal is to step up and finally to be Sultan of Mamluk State. The rivalry was given rise to some rebellions. One of the rebels is Janıbak el Sufi. His rebellion which was occurred in Cairo then was expanded to the Anatolia. And there, the rebellion was supported by Ottomans, Timurids and Dulkadirids. Thus the rebellion of Amir Janıbak el Sufi was turned into a regional issue. The Mamluks' sultan at that period Barsbay tryed a great effort to solve aforesaid rebellion. He organized expedition to Anatolia. At last, he assured his killing.

Keywords

Mamluks, Janıbak el Sufi, Dulkadirids, Shahrugh, Murad II, Karamanids, Aqqoyunlus.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, kursat.solak@hotmail.com

GİRİŞ

Mısır ve Suriye’de 1250 ile 1517 yılları arasında hüküm süren Memlûkler, Eyyûbîlerin ordusunda yer alan memlûk kökenli askerlerin Eyyûbî hanedanı üzerine hâkim olması ile ortaya çıkmış bir devlettir. Askerî sistem dâhilinde yetiştirilen emirlerin idaresindeki devlette, söz konusu emirler arasında en üst makam olan sultanlık ile herhangi bir üst mevkie geçmek için mütemediyen çatışmalar görülmüştür. Emir Canıbek es-Sûfî’nin isyanı da bu meyandadır. Emir Canıbek es-Sûfî, aşağıda ifade edileceği gibi devlet kademelerinde en üst makamlara terfi etmiştir. Memlûk Devleti tarihinde görülen pek çok benzeri gibi sultan olmayı hedeflemektedir. Bu uğurda bazı üst düzey emirlerle birlikte hareket etse de dengeler sürekli değişmektedir. Zira başka sultan adayları da bulunmaktadır ve ortam manipüle olmaktadır. Neticede Emir Barsbay’ın sultan olması, Emir Canıbek’i hedefinden uzaklaştırmamış, ölene kadar mevzu bahis mücadelesini sürdürmüştür. Çalışmamızda onun mücadelesi ile Memlûk Devleti’nde yaşadığı buhran ele alınacaktır.

a. Emir Canıbek es-Sûfî’nin Memlûk Askerî Teşkilatı’ndaki Yeri

Memlûk sistemi¹ ile yetiştirilen ve *Canıbek es-Sûfî* kısa adı ile bilinen emirin tam künyesi, *Canıbek bin Abdullah es-Sûfî ez-Zâhirî* şeklindedir. Sultan *ez-Zâhir Ebu Said Seyfeddin Berkuk’un* (1382–1389 ve 1390–1399) memlûklerinden biri olduğu için *ez-Zâhirî* nisbesi ile anılır. Burcî memlûkler dâhilinde yer aldığından Kafkasya kökenli olma ihtimali yüksektir. Meçhul olması dolayısıyla babasının adı *Abdullah* olarak zikredilirken, *es-Sûfî* nisbesi, onun Memlûk ülkesinde yaygın olan tasavvuf cereyanlarından birine mensubiyetiyle ilgili olmalıdır².

15. asırda yaşamış Memlûk müelliflerinden biri olan ve çalışmamıza konu olan Emir Canıbek ile muasır bulunan İbn Tagriberdi (ö. 1470), *Canıbek* isminin anlamı üzerinde durmaktadır; Türklerin kullandıkları bazı isimlerin anlamı olmadığını belirtmekle beraber bu ismin Türklerin kullandığı *can* kelimesinden geldiğini, anlamının *ruh* olup erkekler için kullanıldığını ifade eder. Bu sebeple *Canıbek* şeklinde, ortada *ya* harfi olacak biçimde yazmanın hiçbir mana ifade etmediğini belirtir. Yine bu noktada *Can Temur* (جان تمر), *Can Kara* (جان قرا) gibi başka isimlerin varlığına da işaret ederek *Canı* şeklindeki yazımının doğru olmadığını kaydeder (İbn Tagriberdi C. II, byy: 27). İbn Tagriberdi’nin zikredilen izahatı doğru görülmemektedir. Müellif isimde geçen *can* kelimesini doğru açıklamakla beraber *bek* sözcüğünü, Türkçede bir unvan ifade eden *bey* kelimesi olarak kabul etmiştir. Gerçekten Memlûk sahasında görülen Kıpçak Türkçesinde, *bey*, *beg* kelimesi kullanılmaktadır. (*Codex Cumanicus* 1880: 300) Bununla beraber *Canıbek* isminde geçen ikinci kelime, Türkçede görülen *pek* kelimesidir. Nitekim bu manada *Tinibek*, *Özbek* (Özübek) gibi isimlere, gerek Memlûklerde gerekse Altın Orda sahasında rastlanmaktadır. Bu durum, iki taraf arasındaki Kıpçak ortak paydasını ortaya koyar. Yine Memlûk bürokrasisinde geçen *Canıbek el-Karamanî* (İbn İyas C. I, 1960–1963: 361) ismi, adı geçen kişi bu ismi Mısır’a gittikten sonra edinmediyse, aynı adın Anadolu’da da yaşatıldığını gösterir. Diğer taraftan Memlûklerde görülen *Canbolat*, *Canberdi* gibi isimler de, *can* kelimesinin

¹ İslam Tarihi’nde savaşlarda esir düşerek ya da tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insanlar olup askerî bir eğitime tâbi tutulduktan sonra Memlûk Devleti’nde ücretli asker olurlar ve sultanlığa kadar terfi edebilirlerdi. Bkz., (Kopraman 1992: 433-434); Memlûk askeri teşkilatı ile ilgili olarak bkz., (Ayalon 1989: 211-247); Ayrıntılı bilgi için bkz., (Ayalon 2015); (Çetin 2007).

² Memlûklerde tasavvuf ile ilgili olarak bkz., (Little 2012: 472-482); (Homerin 2002: 243-264).

kullanımına dair İbn Tagrıberdi'nin zikrettiklerinin dışındaki diğer kullanımlardır.³ Bu durumda çalışmamıza konu olan emirin ismi, *canı pek, pek canlı, heyecanlı, çevik* anlamında *Canıbek* olmalıdır.

Emir *Canıbek* es-Sûfî, Sultan *en-Nâsır Zeyneddin Ferec* (1399–1405 ve 1405–1412) döneminde Memlûk askerî teşkilatında sırasıyla *Emiru Mie, Mukaddemu Elf*⁴ görevlerinde bulundu. Onun adının geçtiği ilk olay Emir Şeyh el-Mahmudî'nin sultanlığına giden hadiseler münasebetiyedir (815/1412). Canıbek es-Sûfî ve diğer önde gelen emirler o sırada hapis hayatı yaşadıkları İskenderiye'den yola çıkarak Kahire'ye intikal ettiler. Aynı yıl Canıbek es-Sûfî'nin ve bazı emirlerin, yeni Memlûk Sultanı *el-Müeyyed Seyfeddin Şeyh el-Mahmudî*'nin (1412–1421) emri doğrultusunda askerlerle birlikte Gazze'ye gittikleri kaydı bulunmaktadır (Makrîzî C. VI, 1997: 29; C. VII, 1997: 329, 343-344; İbn Hacer C. II, 1969: 517). Emirler arası mücadeleler neticesi girmiş olduğu ilk hapis hayatından, yine Şeyh el-Mahmudî'nin taht mücadelesi sırasında çıktığı anlaşılan Canıbek es-Sûfî, adı geçen sultan zamanında *Devâdâru Kebîr* ve sonra *Re'su Nevbetu'n-Nuvvâb*⁵ vazifesine terfi etti. Aynı dönemde *Emîru Meclis* ve sonra *Emîru Silâh*⁶ oldu. 14 Recep 818/19 Eylül 1415 yılında tutuklanarak İskenderiye Hapishanesi'ne gönderilene kadar bu son görevinde kaldı. 822/1419–1420 yılına kadar yaklaşık beş yıl hapis hayatı devam etti. Onun Sultan Şeyh dönemindeki bu beş yıllık hapis hayatının sebebi bilinmemektedir. Sultan Şeyh onu serbest bıraktıktan sonra, ölen oğlu el-Makâm es-Sârîmî İbrahim'in iktasını Canıbek'e tevcih etti. 824 yılının başlarında (1421) Sultan Şeyh öldü. Yerine oğlu Ahmed geçti. Canıbek es-Sûfî, Sultan *el-Muzaffer Ebu's-Saadât Ahmed*'in yaklaşık yedi aylık kısa saltanatı döneminde (1421), *Müdebbiru'l-Memleke*⁷ vazifesinde bulunan Emir Tatar tarafından yeniden *Emîru Silâh* görevine getirildi. Nihayet, Sultan *ez-Zâhir Seyfeddin Tatar*'ın üç ay süren saltanatından (1421) sonra onun oğlu Muhammed sultan (1421–1422) ilan edilirken Tatar'ın bıraktığı vasiyet gereği Canıbek es-Sûfî, *Atabeku'l-Asakîrlik* görevine yükseldi (Ramazan 824/Ağustos-Eylül 1421). Bundan sonra Canıbek es-Sûfî, Bâb es-Sultânî'de ikamet etmeye başladı. Ancak bu dönemde Kahire'de memlûkler arası rekabet kızıştı. Nitekim iki emir ona karşı geldi. Onlar, *Devâdâr Barsbay ed-Dokmakî* ile *Hâcibu'l-Hüccâb*⁸ Tarbay idi (İbn Hacer, C. III, 1969: 12, 37; İbn Tagrıberdi, C. IV, 1986: 224-225; Makrîzî, C. VI, 1997: 353, 365). Böylece başlayacak olan süreç, Emir Canıbek es-Sûfî'nin muasır tarihçilere daha çok konu olmasına sebep olacaktır.

³ Muhtelif Memlûk kaynaklarında Canıbek es-Sûfî'nin, *جانبيك الصوفي, جانبيك الصوفي, جانبيك الصوفي, جانبيك الصوفي* şeklinde yazıldığı görülmektedir; Faruk Sümer, bu ismi *Canı Bek* olarak yazar. Ona göre de bu isim, *canı pek (ruhu kuvvetli)* anlamına gelmektedir. Sümer, Kalavun hanedanı içinde, 1427 veya 1428 yılında ölen bir Canıbek'ten de bahseder. Bkz., (Sümer 1999: 382, 444)

⁴ Yüzler Emiri ile Binler Emiri'dir. Bu rütbeleri taşıyanlara *emir mi'a mukaddem elf* de denirdi. En yüksek rütbeli emirler idiler. Bkz., (Uzunçarşılı 1988: 324-325); (Kortantamer 1993: 133, 144); Çetin 2007: 145.

⁵ Memlûklerde birden fazla *Devâdâr* olduğu zaman birinci derecedeki için bu kavram kullanılmıştır. Çeşitli vazifeleri içinde sultan tarafından başkalarına yazılacak olan menşur, tevki ve mektup gibi evrakı sultana arz etmek ve daha sonra gideceği mahallere sevk etmek, sultana gelenleri takdim etmek sayılabilir. *Re'su Nevbet*, Sultan memlûklerinin kumandanıdır. Onların yetiştirilmesi ve terfileri işleri ona aittir. Bkz., (Ayalon 2015: 96-97, 99-100); (Uzunçarşılı 1988: 353, 356-357).

⁶ *Emîru Meclis*, sultana ait meclislerin hazırlanması ve teşrifat işlerine bakardı. Emîru Silâh ise törenlerde sultanın silahını taşıyıp *zerehdâne* de denilen silahhanenin sorumlusuydu. Bkz., (Ayalon 2015: 95); (Uzunçarşılı 1988: 336).

⁷ *Atabeku'l-Asakîr, Emîru Kebîr, Atabeku'l-Cuyûş kavramları* da aynı anlama gelmekte olup Mısır'daki bütün askerini kumandanıdır. Bkz., (Ayalon 2015: 93); (Kortantamer 1993: 79-80); (Uzunçarşılı 1988: 352-353).

⁸ Askerlere ait bütün işleri kontrol etmek, emirler ve askerler arasında yaşanan sorunları, ikta davalarını çözmek, Dâru'l-Adl Divanı'na getirilenleri sultanın huzuruna çıkarmak gibi görevleri vardı. Bkz., (Ayalon 2015: 95-96); (Uzunçarşılı 1988: 355-356).

b. İsyan Öncesinde Emirler Arasında Yaşanan Rekabet

Hâcibul'l-Hüccâb olan Emir Tarbay, Emir Canıbek es-Sûfî'ye karşı başlayan mücadelede, pek çok emirin onu sevmemesinden dolayı Emir Barsbay ile birlikte hareket ediyordu. Söz konusu mücadelede Emir Tarbay *memâlikü sultanıyeyi*⁹ kendi yanına çekmeyi başardı. Bu bürokratik rekabetteki bir diğer taraf da Sudun min Abdurrahman'ın başını çektiği hizipti. Sudun min Abdurrahman esasen sultan adayı olarak addettiği Emir Canıbek'in yanında saf tutmuştu. Ancak ikili arasında yaşanan bir diyalog onun safını değiştirmesini netice verdi; Sudun min Abdurrahman, Tatar tarafından *Emîru Ahuru Kebîr*¹⁰ görevinde atanan Yeşbek el-Cekemî'nin bu görevden el çektirilerek Suriye şehirlerinde birine nâib olarak atanmasını Canıbek es-Sûfî'den talep etti. Aksi takdirde kendi hizbi ile beraber Barsbay ve Tarbay tarafına geçeceklerini bildirdi. Sudun min Abdurrahman ve arkadaşlarına göre Yeşbek el-Cekemî, kendi *hoşdaşlarından*¹¹ olmadığı gibi ondan saygısızlık görmüşlerdi. Üstelik Yeşbek kendilerinden daha üst bir makamda bulunuyordu. Sudun min Abdurrahman'ı dinleyen Canıbek es-Sûfî, son derece öfkelenmiş ve kendisine sırtını dayayan bir emiri başkasının isteği ile gözden çıkaramayacağını söyledi. Bu sert cevap karşısında Sudun min Abdurrahman, kendisine nasıl hizmet ediyorlarsa Yeşbek'e de öyle hizmet edeceklerini belirterek geri adım attı. Bununla beraber Sudun, kendi hizbinin yanına giderek Canıbek es-Sûfî'ye itaat etmenin Yeşbek el-Cekemî'ye hizmet etmek anlamına geldiğini, Yeşbek'in Canıbek'in şahdamarı haline geldiğini, Canıbek'e sultanlık yolunu açmanın Yeşbek'e de o yolu açmak anlamına geldiğini aktardı. Bu sözleri duyan emirler nihaî kararlarını verdiler. *Canımız pahasına da olsa* diyerek Devâdâru Kebîr Barsbay ed-Dokmakî ile Hâcibul'l-Hüccâb Tarbay'ın safına geçmeye karar vererek kendi hoşdaşları olan Canıbek es-Sûfî'yi terk ettiler. Bu gelişmeden sonra Canıbek es-Sûfî, olanları Yeşbek'e anlattı. Bir plan kurdular. Bu plana göre Canıbek'in rahatsızlandığı duyurulacak ve kendisine ziyarete gelen emirler tutuklanacaktı. Öte yandan Tarbay ve Barsbay, emirler ile *memâlikü sultanıyeyi* topladılar. Öyle ki düşük rütbeli memlûkler dışında çoğu Canıbek es-Sûfî'yi terk etmişti. Bu esnada Canıbek'in hasta olduğu söylentisi duyuldu. Ancak Barsbay ve çevresindekiler bunun bir hile olduğunu anladılar. Birkaç gün sonra Kurban Bayramı idi. Canıbek es-Sûfî bayram namazına çıkmadı. Kendisine beklediği ziyaretler gerçekleşmeyince, plan değişikliğine gitti. Kendisine bağlı memlûklere silah dağıtarak harekete geçti. Yeşbek ve taraftarları da onun yanındaydı. Bu durum insanlar arasında telaşa sebep oldu. Kale kapıları kapanarak savaş davulları çalmaya başladı. Nitekim Emir Barsbay tarafı da kısa sürede hazırlandı. İki taraf arasında kısa süreli bir çatışma yaşandı. Bu esnada Emir Tarbay, ara bulucu olarak Canıbek'in huzuruna çıktı. Ona, *kiminle savaşacaksın? Herkes sultanın ve Emîru Kebîr'in yanında!* dedi. Canıbek es-Sûfî ise Barsbay'ın söz dinlemediğini belirterek kendisi ile aynı ülkede yaşamayacağını ifade etti. Tarbay bu cevap üzerine, muhtemelen önceden hazırlanan bir planı devreye soktu. Canıbek'e, emirlerin onun yanında olduğunu, onlarla konuşması gerektiğini, bu iş için de Emîru Silah Beyboğa el-Muzafferî'nin evinin müsait olduğunu söyledi. Bunun üzerine Canıbek es-Sûfî ve Yeşbek el-Cekemî söz konusu haneye gittiler ancak orada tutuklanarak önce kaleye hapsedildiler ardından İskenderiye Hapishanesi'ne gönderildiler (Zilhicce 824/Aralık 1421) (Makrîzî, C. IV/I, 1971-1972: 231; İbn Hacer, C. III, 1969: 95; İbn Tagriberdi, C. IV, 1986: 225; İbn Tagriberdi, C. XV, 1971: 61-64; İbn Tagriberdi 2013: 447-448;

⁹ *Memâlikü Müştrevât ve Müstahdemûn* da denilen bu memlûkler, devlette değer olarak en önde bulunan ve sultana yakınlıkta ilk sırada yer alan memlûklerdi. Bkz., (Çetin 2007: 99).

¹⁰ Memlûk Sultanına ait has ahura nezarete den en yetkili kişidir. Bkz., (Ayalon 2015: 100); (Uzunçarşılı 1988: 337).

¹¹ Hoşdaş, arkadaş, öğrencilik arkadaşı ve aynı hocanın elinde yetişen yani hocadaş olan öğrencilerdir. Bkz., (Ayalon 2015: 8-9); (Çetin 2007: 84).

Yinanç 1989: 50). Böylece Canıbek es-Sûfî, çalkantılı emirlik hayatında üçüncü defa özgürlüğünü kaybetti.

Belirtildiği üzere Canıbek ile Barsbay arasındaki ilk mücadele Barsbay'ın başarısı ile neticelendi. Kasru Sultanı'nda ziyafet verildi. Halife de iştirak etti. Barsbay'a *lala*¹² hilatı giydirildi. Tarbay, Emîru Kebîr ilan edildi. Ülkenin Barsbay ve Tarbay tarafından yönetilmesine karar verildi.

Söz konusu hadiselerden hemen sonra Halep Nâibi Emir Tagriberdi el-Müeyyedî'nin isyanı ortaya çıkmıştır. Ancak bu isyan kısa sürede bertaraf edilmiştir. Sultan Şeyh'in memlûkleri olan müeyyedî memlûkleri, umumen Canıbek es-Sûfî taraftarıydılar. Nitekim kendisi de bir müeyyedî olan Emir Tagriberdi'nin isyanında, Canıbek'in başına gelenler ve akabinde hapsedilmesi etken olabilir.

Canıbek es-Sûfî'yi tasfiye eden Barsbay ile Tarbay'ın arası kısa zaman sonra bozuldu. Tarbay'a göre bunun sebebi, Barsbay'ın ülkeyi tek başına yönetme eğilimi idi. Oysaki Barsbay'ın Canıbek es-Sûfî karşısında başarı sağlamasında Tarbay'ın rolü büyüktü. Nitekim Tarbay, Canıbek'e karşı yaptıklarından pişmanlık duymaya başladı. Nihayet zâhirî memlûklerinin de desteği ile Barsbay'a karşı tavır değişikliğine gitti. Bunu fark eden Barsbay karşı harekete geçti ve Tarbay'a yakın emirlerden ikisini tutuklattı. Tarbay bu durumu konuşmak üzere, çevresini uyarılarına aldırmadan Barsbay'ın katına çıktı. Barsbay bu fırsatı kaçırmadı ve onu tutuklayarak İskenderiye Hapishanesi'ne gönderdi. Ardından Barsbay, sultan olması önünde büyük bir engel kalmadığı gördü. Nitekim tertip edilen önemli bir toplantıda Sultan Muhammed hal edildi ve Barsbay emirler tarafından sultan ilan edildi (1 Nisan 1422) (İbn Tagriberdi 2013: 448-455; İbn Tagriberdi, C. IV, 1986: 226).

c. İsyanın Başlaması

Emirler arası yaşanan rekabette başarılı olamayan ve İskenderiye Hapishanesi'nde gözaltında tutulan Canıbek es-Sûfî, iki yıl kaldıktan sonra firar etmeyi başardı (826/1423). Sultan *el-Eşref Seyfeddin Barsbay* (1422-1438) bu haberi alınca çok kızdı. Mevzu bahis firardan sonra hayatı alt üst olan Barsbay çevresine karşı sert davranışlara başladı; bazı emirleri sürdürü, bazılarını ağır işkenceler yaptı. Sultan Barsbay'ın bütün mesaisi buydu. Canıbek es-Sûfî'nin damatlarını tutuklattı. Ona yakın olan herkes tarassut altına alındı ve bu durum yıllarca sürdü. Sultan Kahire'de tellallar çıkartarak Canıbek es-Sûfî'yi bulup teslim eden kişiye bin dinar ödül verileceğini, asker ise rütbesinin yükseltileceğini, onu gizleyenlerin ve buna yataklık edenlerin de mahallesinin yakılacağını çığırtdı. Sultan Barsbay'a göre Canıbek es-Sûfî henüz Kahire'deydi. Zira Suriye'ye gitmiş olsa o sırada orada etkili olan Tinibek el-Becâsî isyanına karıştırdı. Sultan Barsbay bir taraftan Mısır ve Suriye sahillerine saldırılarda bulunan Kıbrıslı Frenkler ile meşgul oluyordu. Diğer taraftan da Canıbek'i aratmaya devam ediyor, her gelen ihbarı değerlendiriyordu. 28 Rebiulahir 829/9 Mart 1426 günü gelen bir ihbara göre Canıbek es-Sûfî, Kahire'deki Cudriye Mahallesi'nde bir evde saklanmakta idi. Bunun üzerine pek çok emir ve memlûk silahlarıyla mezkûr mahalleye baskına gittiler. Mahalle boşaltıldı. Ancak bu ihbar asılsız çıktı. Daha sonra Sultan Barsbay, Canıbek es-Sûfî ile akrabalığını bildiği Kadı Fahreddin Mâcid'i huzuruna getirtti. Anlaşılan Sultan Barsbay, Canıbek'i bulma işini tam bir cadı avına döndürmüştü. Şüpheli görülen herkes sorgulanıyor ve işkenceye maruz bırakılıyordu. Kadı Fahreddin, Canıbek es-Sûfî hakkında bir malumatı olmadığını, hapsedildiği günden beri

¹² Selçuklular'da olduğu gibi Memlûkler'de de lala kavramı, sultanın ve emirlerin evlatlarının yetiştirilmesinden sorumlu kişiyi ifade ederdi. Bkz., (Uzunçarşılı 1988: 318); Selçuklu devlet teşkilatının Memlûklere tesiri için bkz., (Çetin 2004: 1-24).

kendisini görmediğini beyan etti. Ancak Sultan Barsbay onu önce kırbaçlattı ardından sürgüne gönderdi. Müverrih İbn Tagriberdi söz konusu ihbarla ilgili olarak, Sultan Barsbay'ın ölümünden sonra Canibek es-Sûfî'nin gerçekten o mahallede saklandığının öğrenildiğini söyler. Dahası, mezkûr müellif *el-Menhel* isimli eserinde, baskın yapılan iki farklı günde Canibek es-Sûfî'nin ilgili evde olduğunu ve ihtifa ederek yakalanmaktan kurtulduğunu yazar (Makrîzî 1971-1972: 968, 1061; İbn Tagriberdi 1971: 61-64; İbn Tagriberdi 2013: 459-464, 474-475, 486-487).

Recep 833/Mart-Nisan 1430 tarihinde Sultan Barsbay, Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'e (1402-1435) karşı ordusunu hazırlarken, bu yıllarda Mısır sathında yayılmış olan ve on binlerce insanın ölümüne sebebiyet veren vebadan dolayı Canibek es-Sûfî'nin öldüğü şayiası Kahire'de yayıldı. Sultan buna inanmadı ve kovuşturmaya devam etti. Sözü edilen cadı avı durumu 1430 yılı dâhilinde de devam etti. Öyle ki birisi bir düşmanın belaya duçar olmasını istediğinde, onun evinde Canibek'in saklandığı dedikodusunu ortaya atıyor ve o kişi çok ciddi badireler atlatıyordu. O günlerin şahidi müellif İbn Tagriberdi'nin anlattığı şu olay, Canibek es-Sûfî hadisesi karşısında Sultan Barsbay'ın izlediği sıkı ve sert takip politikasının Memlûk ülkesindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir; bir gün sultanın *hâssekilerinden*¹³ birisi, bir saka'nın sırtına sertçe vurdu. Buna çok bozulan saka derhal yükünü yere bıraktı ve o hâssekiye dönerek *şimdi sultana, evinde kimi sakladığımı söyleyeceğim* şeklinde bağırarak hızlı adımlarla kaleye doğru ilerledi. Hâssekinin arkadaşları onu teskin etmek için arkasından gittiler. Sakaya yetişen hâsseki ona yalvardı, yakardı ve af diledi. Hâsseki korku içindeydi ve rengi solmuştu. Çevredeki insanlar ise yetersiz Arapçası ile sakaya derdini anlatmaya çalışan hâssekiye gülyüyorlardı. Hatta hâssekinin bu hali, aylarca o mahallede alay konusu oldu. Müellif İbn Tagriberdi bu bilgileri verdikten sonra; hâssekiye meseleyi abarttığını ifade ettiğini, ancak hâssekinin, hakkında bu kadar dahi ihbar olmayan insanların günlerce kırbaçlanarak işkenceye maruz kaldıklarını kendisine söylediğini yazar. Hâssekinin emirliğe terfi edene kadar da bu sakadan çekindiğini sözlerine ekler (Makrîzî 1971-1972: 968, 1061; İbn Tagriberdi 1971: 61-64; İbn Tagriberdi 2013: 474-475, 486-487; Yinanç 1989: 50).

ç. İsyanın Anadolu'ya Sıçraması

Emir Canibek es-Sûfî'nin, Sultan Barsbay'ın söz konusu sıkı tarassutundan akıl almaz bir başarı ile çıktığı görülmektedir. Tam on üç yıl, Kahire'nin mahallelerinde ve dışında kılık değiştirip kimliğini gizleyerek saklanmıştı (Aynî, C. I, 1985: 203; İbn Tagriberdi, C. IV, 1986: 226, 229; Makrîzî, C. VII, 1997: 87, 91, 94). Bütün aramalara rağmen ele geçirilememiştir. Kaynağa göre *Sultan (Barsbay) onu aramaktan yorulmuştu*. Nihayet Halep Nâibi'nden gelen bir mektupla onun hayatta olduğunu öğrendi. Mezkûr emir Amik'de bir Türkmen'in üzerinde Canibek es-Sûfî'ye ait olup kendisine ve başkalarına yazılmış mektuplar buldu. Canibek'in itaat ya da destek isteğine hâvi olduğunu kolaylıkla düşünebileceğimiz söz konusu mektupları Halep Nâibi, Sultan Barsbay'a gönderdi ve ilgili Türkmen'i de hapsedi. Bu haber sultanın moralini bozdu. Zira hayatta olduğu sarahat kazanan Canibek es-Sûfî'nin ayrıca saltanat davasından vazgeçmediği anlaşılıyordu. Gerçekten Canibek es-Sûfî, Kahire günlerine son vererek tebdil-i kıyafet ile Suriye'ye geçmişti (Şevval 838/Nisan-Mayıs 1435). Sultan Barsbay kısa zaman sonra Dârende Nâibi Balaban'dan da bir haber aldı. Bu habere göre Canibek es-Sûfî, adı geçen nâibi kendisine itaat etmeye çağırıyordu. Öte yandan Canibek es-Sûfî, Anadolu'ya giderek Kastamonu'da İsfendiyaroğlu'nun yanına sığındı (Makrîzî, 1971-1972: 948, 1061; İbn Tagriberdi 1971: 61-64; İbn Tagriberdi 2013: 459-464, 474-475, 486-487; Yinanç 1989: 50). Canibek,

¹³ Hâssekiler, sultanın özel işlerine bakan, seferde ve gezilerinde onu hazırlayan, yalnız ve çalışmadığı durumlarda onun yanına girebilen, gece ve gündüz onunla beraber olan, bunun yanında devlette çeşitli görevler de icra eden kişilerdi. Bkz. (Çetin 2007: 108-109).

İsfendiyar Bey'den umduğu yardımı temin edemediğinden yahut tavsiye edilmesi üzerine, onun yanından ayrılarak Osmanlıların Anadolu Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın yanına, Amasya'ya geçti. Aynı günlerde Anadolu'da, Kayseri meselesi yüzünden Karamanoğulları ile Dulkadiroğulları arasında niza vardı. Osmanlı Devleti, o sıralarda Memlûk Devleti'nin Karamanlıları destekleyerek Anadolu işlerine karışması üzerine Canıbek es-Sûfi'den yararlanma yoluna gidecektir (İbn Tagriberdi 2013: 489; Yinanç 1989: 50). Bu durum, iki devlet arasında Yıldırım Bayezid döneminden bu yana süre gelen nüfûz mücadelesinin yeni bir safhasını teşkil edecektir. Böylece Kahire'de başlayan Canıbek es-Sûfi isyanı Anadolu'ya sıçramış ve bölgesel bir sorun haline almıştır.

Canıbek es-Sûfi isyanı, Memlûk Devleti'nin kuzey sınırında geçici de olsa istikrarın bozulmasına sebep oldu. Anadolu'da, Memlûk Sultanı Barsbay'a muhalif olan çevreleri bir araya getirdi (Holt 2003: 186,191). Canıbek es-Sûfi'nin Anadolu'da anlaştığı beylerden biri Ramazanlı ülkesi beylerinden biri olan Gündoğduoğlu Mehmed oldu (Sayrafi 1970-1973: 319). Nitekim Ramazanlı Gündoğduoğlu Mehmed Elbistan'a gitti. Orada Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'e, şayet Canıbek es-Sûfi yanına sığınırsa onu kimseye *teslim ve terk etmeyeceğine* dair yemin ettirdi (İbn Hacer, C. VIII, 1986: 340; Sayrafi, C. II, 1970-1973: 320; Yinanç 1989: 51; Akkuş Yiğit 2011: 165). Canıbek es-Sûfi'nin destek sağlamak amacıyla yanına vardığı Yörgüç Paşa ile de anlaştığı görülmektedir. Zira bu durum bölgedeki Osmanlı menfaatlerine uygundu. Nitekim Yörgüç Paşa, Canıbek ile ilgili olarak Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'in yanı sıra Köpekoğlu Eslemez'e, Kutbekioğlu Mehmed'e ve Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman'a mektuplar yazdı. Yörgüç Paşa ayrıca Canıbek es-Sûfi'nin emrine kuvvetler verdi. Memlûk emirlerinden Kurmuş el-Aver de Canıbek'e katıldı. Canıbek, Akkoyunlu Kara Yülük'ün oğlu Çemişkezek idarecisi Mehmed Bey'in yanına geçti. Oradan da kendisine katılım oldu. Bütün bu katılımlar, Canıbek es-Sûfi'nin çevresinde nüfûz kurabilen etkili ve kabiliyetli bir sultan adayı olduğunu göstermektedir. Canıbek es-Sûfi kendisine olan söz konusu katılımların ardından Memlûklere ait olan Divriği'yi kuşattı ve ele geçirdi. Bu başarıdan sonra Akkoyunlu Kara Yülük'ün oğlu Mehmed Bey onun yanından ayrılmıştır. Zira bu sırada Timurlu Şahruh'un (1405-1447) önünden kaçan Karakoyunlu İskender Bey (1420-1438) Anadolu'ya girmişti. Onu bırakmayan Şahruh, Karakoyunlular karşısında müttefiki olan Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'e İskender'in yolunun kesilmesini bildirmişti. Nitekim Akkoyunlu Mehmed Bey ve Kara Yülük'ün diğer oğulları bu amaçla harekete geçtiler (Hasan-ı Rumlu 2006: 213; Aka 1994: 154). Bu sebeple Canıbek Divriği'de yalnız kaldı. Buna rağmen Canıbek, Köpekoğlu Eslemez ve Kutbekioğlu Mehmed'le birlikte Malatya üzerine yürüdü ve orayı kuşattı. Sonraki süreçte ise Köpekoğlu Eslemez Canıbek'in yanından ayrılacaktır (Makrîzî, C. IV/II, 1971-1972: 948, 960; İbn Hacer, C. VIII, 1986: 341; Sayrafi, C. II, 1970-1973: 320; Yinanç 1989: 51).

Öte yandan Osmanlıların Anadolu Beylerbeyi Yörgüç Paşa, Kayseri'nin Karamanoğulları eline geçmesine engel olamayan Dulkadir Beyi Nâsireddin Mehmed Bey'i (1399-1442) destekleme kararı aldı ve onunla haberleşti. Bunun etkisi neticesi Canıbek es-Sûfi'ye, Dulkadirli Nâsireddin Mehmed Bey'in oğlu Süleyman'dan haber geldi. Süleyman, ondan yana olduğunu ve kendisine doğru yöneldiğini bildirdi. Esasen Dulkadirli ile Canıbek es-Sûfi arasında yazışma olmuş, Canıbek Elbistan'a davet edilmiş ancak bu ziyaret gerçekleşmemişti. Ayrıca Dulkadiroğullarının Memlûklere karşı rahat hareket edebilmesini temin eden bir başka gelişme de yaşandı; Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'in Kahire'de tutsak olan oğlu Feyyaz, annesi Hatice Hatun'un Mısır'a gitmesi sonucu serbest bırakıldı (İbn Tagriberdi, C. XV, 61-68; İbn Tagriberdi 2013: 491-493).

Anlatıldığı üzere Anadolu'da Canıbek es-Sûfi etrafında teşekkül eden bütün bu hadiseler,

Sultan Barsbay'ın onun hakkındaki öngörülerini ve korkularını haklı çıkardı. Nitekim Barsbay uyguladığı sıkı ve sert tedbirleri daha da arttırdı. Zira Suriye sahası nâibleri her an kendi aleyhine dönebilirdi. Memlûk Devleti tarihinde Suriye çok zaman muhalif merkezlerin merkezi yahut ana destekçisi olmuştu. Bu sebeple güvenmediği bazı nâibleri görevden aldı. Öyle ki bağlılığı ile bilinen Halep Nâibi'nin dahi görev yerini değiştirdi. Öte yandan Canıbek es-Sûfî, kendisine gelmek isteyen Dulkadiroğlu Süleyman'ı, yakın adamı Kurmuş el-Aver vasıtasıyla davet etti. Bu irtibat üzerine Dulkadiroğlu Süleyman Bey yüz elli atıyla Canıbek'in yanına vardı. Canıbek es-Sûfî onu sarılarak karşıladı. Süleyman da ona içten yakınlık gösterdi. Bu sırada Canıbek es-Sûfî'nin Malatya kuşatması devam ediyordu. Esasen Süleyman'ın tavırları *hîleden* ibaretti. Zira Canıbek es-Sûfî'yi ele geçirmek için bir plan kuran Dulkadiroğlu Süleyman, bir gezinti bahanesiyle adamlarından uzaklaştırdığı Canıbek'i yakalattı. Elbistan'a, babasının yanına götürdü (17 Rebiülevvel 839/10 Ekim 1435). Dulkadiroğlu Süleyman Bey bu durumu Halep Nâibi'ne ve Sultan Barsbay'a bildirdi ve Canıbek es-Sûfî'nin teslim alınmasını istedi. Canıbek'in Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey tarafından ele geçirildiğini öğrenen sultan önce aldırmadı ve *bu bir hîledir* dedi. Daha sonra ise Barsbay, Emir Şâdbek el-Cekemî'yi; para, at, İskenderî kumaş gibi hediyelerle Elbistan'a gönderdi (29 Rebiülevvel 839/22 Ekim 1435). Önerilerinden ise Canıbek es-Sûfî'nin kendilerine teslim edilmesi için Dulkadiroğullarına mektup ilettiler. Diğer taraftan Sultan Barsbay sefer hazırlığı yapılması için talimat verdi. Sultan Barsbay'ın elçisi Elbistan'a varınca Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey onu alaka ile karşıladı. Getirilen hediyeleri kabul etti. Elçi Şâdbek, Canıbek es-Sûfî'yi talep etti. Ancak kozlar elinde olan Dulkadiroğlu, Canıbek'i teslim etmesinin kendisi için itibar kaybı olacağını, üstelik başta Timurlu Şahruh olmak üzere başkalarından teslim etmemesi yönünde telkinler aldığını söyledi. Bu yıllarda Şahruh ile Barsbay arasında büyük bir rekabet yaşanmaktaydı. Sultan Barsbay, Şahruh'un Kâbe kisvesini değiştirmek ile ilgili talebini daha önce reddettiği gibi 1435 yılı dâhilinde Şahruh'un gönderdiği hilati parçalatmış ve elçisini dövdürmüştü (Makrîzî, C. IV/II, 1971-1972: 960; İbn Hacer, C. VIII, 1986: 342-343; İbn Tagriberdi, C. XV, 1971: 61-68; İbn Tagriberdi 2013: 491-493; İbn Tagriberdi, C. IV, 1986: 226-227; Kanat 1996: 221; Yinanç 1989: 50-51).¹⁴ Sultan Barsbay bu günlerde, Canıbek konusunda Dulkadiroğulları ile iyi ilişkiler kurabilmek için olacak, Araplar tarafından öldürülen Dulkadiroğlu Tuğrak'ın görev yeri olan Hums Nâibliği'ne onun oğlu Ali'yi tayin etmişti (Zilkade-Zilhicce 839/Haziran 1435) (Makrîzî, C. IV/II, 1971-1972: 964-965, 1171; İbn Hacer, C. VIII, 1986: 377; Sayrafi, C. II, 1970-1973: 312; Koprıman 1971: 53).¹⁵

Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey Canıbek es-Sûfî'yi ele geçirdi. Bununla beraber bizzat kendisi ihbar etmesine rağmen Memlûk Sultanı Barsbay'ın elçisine teslim etmedi. Osmanlı Devleti zaten aynı amaçla Nâsireddin Mehmed Bey'le yazışmış ve Canıbek es-Sûfî yanına geldiği zaman destek çıkmasını istemişti. Buna rağmen Dulkadiroğlu'nun Canıbek'i tutuklaması, Osmanlıların bu konuda Dulkadirli'lere her türlü tasarruf yetkisini vermiş olması ile ilgili olabilir. Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey de, kendisinin elinde olduğunu Sultan Barsbay'a bildirerek Canıbek es-Sûfî üzerinden yarar sağlama yoluna gitti.

Elbistan'a gelen elçi Şâdbek, Canıbek'i Halep Kalesi'ne götürecekti. Ancak Nâsireddin Mehmed Bey'den aldığı cevaptan sonra onun Canıbek es-Sûfî konusunda mal, para vb. tekliflere kapalı olduğunu ve Canıbek'in ondan alınamayacağını Sultan Barsbay'a bildirdi. Bu durum sultanı rahatsız etti. Bu esnada Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'in Canıbek'i serbest bıraktığı haberi, endişeleri daha da arttırdı. Zira Memlûkler tarafından ele geçirilen bir mektupta, kendisini beyliklerin hâmisi olarak gören Timurlu Şahruh, Canıbek'i Suriye üzerine

¹⁴ Canıbek'e dair çokça anlatımları olan İbni Tagriberdi'nin, el-Menhel isimli eserindeki aynı hadiseler muhtasardır.

¹⁵ Elçinin ismi kaynaklarda Şâdî ve Şâd olarak geçmektedir.

sefer yapmaya kıskırtmakta ve oğlu Ahmed Cûkî'yi de kendisine göndereceğini belirtmekteydi. Gerçekten Sultan Barsbay'ın asıl korkusu, Canıbek es-Sûfî'yi Şahruh'un desteklemesiydi. Nitekim bunu duyunca bütün Suriye nâiblerine hazır olmaları emrini ilettiler (İbn Tagrıberdi 2013: 488; Makrîzî C. IV/II, 1997: 307; Sayrafî C. II, 1970-1973: 334). Öte yandan Şahruh, Canıbek es-Sûfî hamlesinin yanı sıra Dulkadirli Nâsireddin Mehmed Bey'e bir hilat göndererek onu Memlûk Devleti'ne karşı kurmayı düşündüğü ittifaka katmak istemektedir (Kanat 1996: 220, 222).

Canıbek es-Sûfî Dulkadiroğullarının yanındaydı. Girdiği sultanlık mücadelesi, Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'in, Memlûk elçisine verdiği olumsuz cevapla devam ediyordu. Bunun yanı sıra Canıbek es-Sûfî ile Dulkadir beyi arasındaki ilişkiler daha ileri boyuta taşındı. Canıbek es-Sûfî, Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'in kızlarından Nefise Hatun ile izdivaç etti. Böylece iki taraf arasında tam bir ittifak gerçekleşti (İbn Tagrıberdi C. XV, 1971: 65-68, 71; Holt 2003: 191; Yinanç 1989: 52). Esasen Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey, kısa zaman önce eşi Hatice Hatun aracılığıyla, oğulları Feyyaz'ın serbest bırakılması karşılığında Sultan Barsbay'a itaat sözü vermişti. Bununla beraber Mehmed Bey, Canıbek es-Sûfî'de gördüğü ikbalin ve çevre güçlerin etkisiyle *sultanın yürüncesini terk etti. Devlet olma fikrine meyletti*. Elindeki Canıbek kozunu *kullanmak istedi* (Sayrafî C. II, 1970-1973: 338, 342, 344).

Canıbek es-Sûfî'nin şahsında Anadolu'da gelişen hadiseler dolayısıyla Sultan Barsbay'a bir Anadolu seferi düzenlemek düşüyordu. Devletin geleceğini tehlikeye düşürebilecek olan bu gelişme, önceki isyanlardan farklıydı. Canıbek es-Sûfî ülke içinden değil doğrudan dış desteklerle harekete geçmişti. Nitekim Sultan Barsbay Dulkadirliiler üzerine sefer ilan etti. Önemli görevlendirmelerde bulundu (Sayrafî C. II, 1970-1973: 338, 342, 344). 2000 kişilik bir Memlûk kuvveti Mısır'dan yola çıktı. Atabeku'l-Asakîr Çakmak, Emir Ürkmez, Büyük Hâcib Yeşbek gibi bütün büyük emirler sefere katılma emri almıştı (İbn Hacer C. VIII, 1986: 377; Yinanç 1989: 52). Sultanın askerlerinden ve *Ecnâd el-Halka*'dan¹⁶ 1000'er asker alınmıştı. Suriye kuvvetlerinin katılmasıyla oluşturulan ordunun başına Halep Nâibi Tagrıbermiş getirildi. Yanına Hama Nâibi Kanbek el-Hamzavî verildi. Memlûk ordusu Maraş'a doğru yola çıktı (9 Ramazan 839/27 Mart 1436). Canıbek es-Sûfî'nin ve Türkmenlerin çoğunun Maraş güneyindeki kışlaklarda bulunduğunu öğrenen Tagrıbermiş, onlara baskın yapmak istedi. Bunu duyan Canıbek es-Sûfî ve Türkmenler Elbistan'a geçti (Sayrafî C. II, 1970-1973: 352-353). Memlûk kuvvetlerinin oraya yönelmesi üzerine ve Nâsireddin Mehmed Bey Elbistan'ı boşalttı. Bu sebeple Tagrıbermiş eli boş olarak Halep'e döndü. Bu sefer elli gün sürmüştü (İbn Tagrıberdi C. XV, 1971: 78-79, 84-85; Makrîzî C. IV/II, 1997: 979-980; İbn Hacer, C. VIII, 1986: 378, 384; Yinanç 1989: 52; Solak 2011: 252-253).

Memlûk ordusu döner dönmez Canıbek es-Sûfî ve Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey Memlûklere karşılık vermek için Antep'e baskın yapmayı düşündüler. Onları Memlûkler safında Emir Hüsameddin Hoca ile Mısır birlikleri komutanı Hoca Sudun karşıladı. Canıbek es-Sûfî ve Dulkadirliiler ağır bir hezimete uğradılar. Canıbek güçlükle kaçabildi. Daha önce Şam Nâibi Tinibek el-Becâsî'nin isyanına destek veren ve onun başarısız olması üzerine Canıbek'e katılan Emir Kurmuş el-Aver esir düştü. Bundan başka Canıbek es-Sûfî'nin yanında saf tutan pek çok pek çok memlûk ve Türkmen de ele geçirilerek Halep'te hapsedildi. Sultan Barsbay'dan gelen mersum üzerine hepsi katledilerek Halep Kalesi kapılarında birine asıldılar. Müellif İbn Tagrıberdi'nin, bu günden sonra Emir Canıbek es-Sûfî'nin şansının tersine döndüğünü yazması

¹⁶ Memlûk ordusunda, sultanın değişmesine bağlı olarak değişmeyen sabit kuvvetlerdir. Ayrıntı için bkz., (Çetin 2007: 118-138); Canıbek isyanının uluslar arası boyutunu tahlil eden bir çalışma için bkz., (Adriaenssens-Steenbergen, in press)

gerçekten doğrudur. Bu arada Sultan Barsbay, Canıbek'in yakalandığı yolunda haber aldı. Ancak bunun doğru olmadığı anlaşıldı (Makrîzî, C. IV/II, 1997: 980-981; İbn Tagriberdi C. XV, 1971: 78-80, 82; İbn Tagriberdi C. IV, 1986: 27; Sayrafî C. II, 1970-1973: 354-355).

Yaşananlara çok kızan ve bizzat sefere çıkmayı düşünen sultan, o sırada itaat bildirmek ve Dulkadir Beyliği'nde kendi beyliğinin yolunu açmak için Kahire'ye gelen Dulkadiroğlu Alâeddin Ali Beyin oğlu Hamza'yı hapse attırdı (28 Zilhicce 839/13 Temmuz 1436) (Makrîzî C. IV/II, 1997: 979; İbn Hacer C. VIII, 1986: 378; Yinanç 1989: 52-53).

Sultan Barsbay, Canıbek es-Sûfî ve Dulkadir kuvvetleri karşısında başarılı olmuştu ancak *Canıbek mekânsız kaçıp duruyor ve bu durum sultana zor geliyordu*. Zira onun varlığı devam ettiği sürece, Kahire'de başlayan ve bölge güçlerinin de etkisi ile devletin kuzeyinde devam eden mevzu bahis buhran dinmeyecekti. Bu yüzden sultan, ikinci bir sefere karar verdi. Canıbek'in ve Dulkadirlielerin üzerine Suriye kuvvetlerini görevlendirdi (İbn Tagriberdi C. XV, 1971: 82, 85; İnalçık 1997: 606). Onları Karamanoğulları destekledi. Müttefik kuvvetler Sivas'a kadar çıktılar. Ancak yine Canıbek es-Sûfî'yi ve Nâsireddin Mehmed Bey'i ele geçiremediler. Memlûk güçleri bu seferde Elbistan'a girdiler ve şehri yakıp yıktılar. İbn Tagriberdi, Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'in, kendisini vatanından eden mezkûr hadiselerle karıştığı için pişmanlık duyduğunu belirtir (İbn Hacer C. VIII, 1986: 444; İbn Tagriberdi C. IV, 1986: 228; Makrîzî C. VII, 1997: 327).¹⁷ Nâsireddin Mehmed Bey ve Canıbek Ankara'ya doğru çekilerek hâmeleri Osmanlılara sığındılar (Sayrafî C. II, 1970-1973: 369). Elbistan'ın kaybedilmesinin yanı sıra Dulkadir Beyi Nâsireddin'in duyduğu nedamet ve müttefiklerin Ankara'ya kadar çekilmesi, Canıbek es-Sûfî adına işlerin iyi gitmediğini göstermektedir. Öte yandan amacına ulaşamayan Memlûk kuvvetleri Halep'e döndüler (19 Rebiülevvel 840/1 Ekim 1436) (Makrîzî C. IV/II, 1997: 996). Buna kızan Sultan Barsbay, bir süre önce Kahire Kalesi'ne hapsedtiği Dulkadirli Hamza Beyi katletti (17 Cemâziyelevvel 840/27 Kasım 1436) (İbn Tagriberdi C. IV, 1986: 207; İbn Hacer C. VIII, 1986: 436; Sayrafî C. II, 1970-1973: 389; Yinanç 1989: 53). Muhtemelen Sultan Baybars, Dulkadiroğlu Hamza Bey'i, Dulkadir Beyi Nâsireddin Mehmed Bey'e karşı şantaj olarak kullanmak istemişti. Bundan bir sonuç alamayınca onu öldürttü. Bundan sonra Canıbek es-Sûfî isyanı, Memlûkler ile Osmanlıların, Kayseri dolayısıyla mücadele eden Dulkadiroğulları ve Karamanoğulları beyliklerini geri planda destekledikleri hadiselerin içinde cereyan edecektir.

Karamanoğlu II. İbrahim Bey'in kardeşi İsa, taht mücadelesinde İbrahim'e yenildikten sonra Mısır'a iltica etmişti. Buradan umduğu sonucu alamayınca İstanbul'a gitti. Osmanlı tahtında II. Murad oturuyordu. Karamanoğlu İsa, Osmanlı desteği ile Karamanoğulları tahtını ele geçirmenin planlarını yapıyordu. Diğer taraftan Ankara'ya kadar çekilmek zorunda kalmış olan Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey, hâmesi olan II. Murad'a oğlu Süleyman'ı gönderdi. Sultan II. Murad onu ilgiyle karşıladı. Zira o da Karamanlılara tepkiliydi (Makrîzî, C. IV/II, 1997: 1003). Öte yandan Karamanoğlu II. İbrahim Bey, Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed ile Canıbek es-Sûfî'nin Ankara'ya gittiklerini, Osmanlı Sultanı'na elçi gönderdiklerini, Osmanlıların ise destek verme kararlılığında olduğunu Mısır'a bildirdi (Sayrafî C. II, 1970-1973: 378; Yinanç 1989: 53; Solak 2011: 253-254).

Canıbek es-Sûfî'nin ve Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey'in söz konusu başvurusu üzerine Osmanlı Sultanı harekete geçti. Kaldı ki Osmanlı idaresi, Canıbek isyanına müdâhil olduğu gibi iki yıldan beri Kayseri'nin tekrar Dulkadiroğullarına kazandırılmasını istiyordu. Nitekim II. Murad, Yörgüç Paşa'ya haber göndererek kuvvetleri ile müttefiklere katılmasını emretti. Bu günlerde Sultan Barsbay elçi olarak Emir Tagriberdi'yi Osmanlı Padişahı II.

¹⁷ İbn Tagriberdi, Dulkadir beyinin bir kızını Canıbek'e eş olarak vermesinin de bu sırada gerçekleştiğini yazar.

Murad'a gönderdi. Bu elçilik heyetinin amacı, II. Murad'ın askerî hazırlıklarını öğrenmekti (Sayrafi C. II, 1970-1973: 128; Solak 2011: 254).

Osmanlı kuvvetlerinin yardımını alan Dulkadiroğlu Süleyman Bey ve Canıbek es-Sûfî Kayseri'ye giderek şehri kuşattılar (Sayrafi C. II, 1970-1973: 378). Bu sırada Mısır'dan ayrılmış olan ve Osmanlı sarayında bulunan Karamanoğlu İsa Bey de ağabeyi Karamanoğlu II. İbrahim Bey'e karşı askerle takviye edilerek Karaman ülkesine gönderildi. Ancak girdiği bir muharebede öldü (İbn Hacer C. VIII, 1986: 441; Sayrafi C. II, 1970-1973: 383; Yinanç 1989: 54). İki yönden saldırıya uğrayan Karamanoğlu II. İbrahim Bey ise Sultan Barsbay'dan yardım istedi (Makrîzî C. IV/II, 1997: 1003). Sultan Barsbay, devletin kuzeyinde yaşanan hadiselerle müdahale edebilmek ve mevzu bahis isyan hareketini dindirebilmek için bu yardım çağrısını önemsemi. Nitekim devletin önde gelenleri ile durum değerlendirmesi yaptı. Toplantıda Dulkadiroğlu, Canıbek es-Sûfî meselesi ve Osmanlıların onlara olan yardımı konuşuldu (İbn Hacer, C. VIII, 1986: 422). Neticede üçüncü kez Suriye nâiblerine haber verildi ve onlara ait birlikler seferber edildi (Şaban 840/Şubat-Mart 1437) (İbn Tagriberdi, C. XV, 1971: 82; Sayrafi, C. II, 1970-1973: 378; İnalçık 1997: 606). Ayrıca Sultan Barsbay, Antep, Malatya, Kâhta ve Gerger'e para ve silah gönderdi. İtaatkâr Türkmenlere de bir mektup göndererek Karamanoğullarına itaat etmelerini ve onun düşmanlarına karşı yardımcı olmalarını istedi (İbn Hacer C. VIII, 1986: 418; Sayrafi C. II, 1970-1973: 378). Bununla beraber Sultan Barsbay bizzat sefere çıkmadı. Ne var ki Osmanlı Padişahı II. Murad kendisi sefere çıkarak şehrin Dulkadirliilerin eline geçmesini sağladı. Maraş'a kadar ilerlemiş olan Memlûk ordusu 1437 Mayıs'ında dönüş emri aldı (Makrîzî C. IV/II, 1997: 1003-1004; Yinanç 1989: 53-54). Osmanlı kuvvetlerinin Kayseri'ye gelmesiyle şehir kısa süreliğine Dulkadirliilerin eline geçmiş oldu. Karaman üzerindeki bu tehdit sürerken Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed ile Canıbek es-Sûfî'nin birlikleri beraber Karamanoğulları üzerine yürüdüler. Akşehir'i aldılar. Bunun üzerine Sultan Barsbay, Suriye nâiblerine emirler çıkararak mevcut seferi takviye etmeleri ve Karaman ülkesine gidip İbrahim Bey'e yardım etmeleri için mektuplar yolladı (Makrîzî, C. IV/II, 1997: 1009; Sayrafi, C. II, 1970-1973: 383; Solak 2011: 255).

d. İsyanın Sonu

Nâsireddin Mehmed Bey ile Canıbek es-Sûfî, Kayseri kuşatmasını Dulkadiroğlu Süleyman Bey'e tevdi ederek güneyden gelecek Memlûk kuvvetlerine engel olmak amacıyla Maraş'ta beklemişlerdi. Ancak Memlûklerin Divriği Nâibi onlara baskın yaptı (22 Muharrem 840/Temmuz 1437). Sultan Barsbay bu haberden memnun oldu ve Divriği Nâibi'ne hilat göndererek taltif etti. Kaçan müttefiklerin yolları bu suretle ayrıldı. Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey, oğlu Süleyman'ın yanına ulaşırken Canıbek es-Sûfî de Akkoyunlu Kara Yülük'ün oğulları Mahmut ve Mehmed'in yanına sığındı. Kara Yülük kardeşler başlangıçta ona karşı menfi bir tavır takınmadılar. Ancak senelerdir onun peşinde olan Sultan Barsbay derhal harekete geçti. Mezkûr kardeşlere haber ileten Halep Nâibi Tagribermiş, Canıbek karşılığında onlara beş bin dinar para teklif etti. Böylece Kara Yülük kardeşler fikirlerini değiştirdiler. Bunu duyan Canıbek es-Sûfî kaçmak istedi ancak bir ok isabeti ile yaralandı ve ertesi gün öldü (25 Rebiülâhir 841/26 Ekim 1437). Öldüğünde ellili yaşlarındaydı. Bunu haber alan *sultan neredeyse mutluluktan uçacaktı. Artık kendinin güvende olduğunu hissetti*. Halep Nâibi Tagribermiş Canıbek es-Sûfî'nin başı ile Kahire'ye geldi. Sultan Barsbay'ın çok önemli bir isteği gerçekleşti (Makrîzî C. IV/II, 1997: 1023; Sayrafi C. II, 1970-1973: 397; Kanat 1996: 225). Nitekim maktul Canıbek'in öldüğüne dair dedikodular, kesilen başı Kahire'ye getirilene kadar (17 Cumâdiyelûla 841/16 Kasım 1437) bitmemişti. Kahire'ye getirildiği gün sevinç davulları çalındı. Başı bir mızrağın

üstünde gezdirildi ve yaptıklarının cezasını çektiği duyuruldu. Ardından Kahire kapılarının bazılarına sırayla asıldı. Canıbek es-Sûfî'nin yukarıda anlatıldığı üzere bir ok yarasından mütevellit öldüğü yönündeki bilginin yanı sıra onun vebadan öldüğü kaydı da vardır. Buna göre Kara Yülük'ün oğulları Halep Nâibi'nin istek ve tekliflerine itibar etmemişler, Canıbek'i alıkoymayı tercih etmişler ancak Canıbek es-Sûfî vebadan ölmüştür. Adı geçen kardeşler de Memlûkleri inandırmak için Canıbek'in kellesini kesip Halep'e göndermişlerdir. *el-Menhel* isimli eserinde İbn Tagriberdi, bu ihtimalin daha kuvvetli olduğu ancak insanlar arasında iki rivayetin de konuşulduğunu belirtir. Adı geçen müellif, Canıbek es-Sûfî'nin devlet işlerinde güçlü bir emir konumunda bulunduğunu, uzun boylu, yakışıklı ve nüktedan olduğunu belirtir. İbn Tagriberdi'nin Canıbek es-Sûfî ile ilgili bu mülâhazalarının aksine Makrîzî, Canıbek'in kibirli ve acımasız olduğunu, dinden uzak yaşadığını belirtir. İbn Tagriberdi, pek çok kez hapis hayatı yaşamak zorunda kalan Canıbek es-Sûfî'nin emirlik yaptığı müddetin üç yılı geçmeyeceğini, ömrünün kalan kısmını hapiste ya da ülke içinde yer değiştirerek kaçak olarak sürdürdüğünü, bu yaşamın Sultan Barsbay'ın bütün saltanatı boyunca devam ettiğini, zamanın bütün sıkıntılarını yaşadığını yazar. Memlûk müellifleri Makrîzî ve İbn Tagriberdi, Sultan Barsbay'ın ölümünü de Canıbek es-Sûfî olayı ile ilişkilendirirler. Sultan Barsbay'ın Allah'ın yardımı ile düşmanını bertaraf ettiğini ancak insanlara olan zulmünden dolayı Canıbek'in ölümü ile aynı yıl ölümcül bir hastalığa yakalandığını ve ardından vefat ettiğini yazarlar. Böylece Sultan Barsbay'ın Canıbek es-Sûfî ile olan mücadelesinde ölçüyü kaçıran halka yaptığı eziyetlerin karşılığını bulduğunu ifade ederler (Makrîzî C. IV/II, 1997: 960, 1023-1024; Makrîzî, C. VII, 1997: 366; İbn Hacer, C. VIII, 1986: 342-343, 375; İbn Tagriberdi C. IV, 1986: 61-68, 84-85, 87-88; İbn Tagriberdi 2013: 491-497; İbn Tagriberdi C. IV, 1986: 228-229; Sayrafi C. II, 1970-1973: 392; Yinanç 1989: 54).

Müellif İbn Tagriberdi, Canıbek es-Sûfî'nin Kara Yülük oğulları elinde rehin bulunduğu günlerde, Memlûk Sultanı Barsbay'ın, Kara Yülük'ün diğer oğlu Hamza'ya haber göndererek kendisine Diyarbakır ve çevresinin nâibliğini teklif ettiğini yazmaktadır. Yine aynı müellif, mezkûr Hamza'nın, kardeşi Mehmed'den Canıbek'i sağ salim kendisine göndermesini istediğini belirtmektedir. Ancak ifade edildiği üzere Canıbek katledildi. Bunun üzerine kardeşi Mehmed'e kızan Akkoyunlu Hamza, Mehmed'le olan ilk buluşmalarında onu öldürdü. Böylece Kara Yülük'ün oğlu Mehmed, Canıbek'in akıbetine uğradı (İbn Tagriberdi, 2013: 497; İbn Tagriberdi, C. IV, 1986: 228-229).

Canıbek es-Sûfî'nin dul hanımları, Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey tarafından Kahire'ye götürüldü. Memlûk Sultanı *ez-Zâhir Seyfeddin Çakmak* (1438-1453), Canıbek'in eşlerinden, Dulkadiroğlu Nâsireddin Bey'in kızı olan Nefise Hatun ile evlendi (Şevval 843/Mart-Nisan 1440). Belirtildiği üzere Nefise Hatun'un ilk kocası Canıbek es-Sûfî idi ve bu izdivaçtan bir kızı vardı (İbn Tagriberdi, 2013: 526; Ağır 2010: 94, 144).

SONUÇ

Memlûk tarihi aynı zamanda bir isyanlar tarihidir. Tahtta saltanat esasının olmaması ve askerî eğitimle yetiştirilen her memlûkün, gücüne göre, sultanlığa kadar uzanabilme imkânına sahip olması, Memlûk emirleri arasında bitmek bilmez isyanlara zemin hazırlamıştır. Söz konusu sultanlık müddeî emirler, genelde Suriye nâibleri arasından çıkmakla beraber devletin özellikle en üst düzey bürokratları olan Nâibu's-Saltana'lar ve Atabekü'l-Asakir'ler de potansiyel taht adaylarıdır. Nitekim Canıbek es-Sûfî isyanı bu meyandadır. Mezkûr isyan devlete bir duraksama ve buhran yaşattı; Canıbek es-Sûfî isyanının Sultan Barsbay'ın aktif dış politikasını sınırladığını söyleyebiliriz. Zira sultanlığa geçişinden sadece iki yıl sonra Kıbrıs Adası'na sefer düzenlemiş ve fethetmişti. Bu durum, onun tahta oturmasıyla beraber fetih

planları yaptığının göstergesidir. Alâiye'nin de ele geçirilmesini esasen bu fethin devamı olarak değerlendirmek gerekir. Sultan Barsbay bu isyanı bastırmak için üç defa Anadolu'ya sefer düzenletti. Şayet onun döneminde devletin kuzey sınırında sükûnet olsaydı, Sultan Barsbay muhtemelen Doğu Akdeniz'de daha etkin olacak, belki de kendisine halef olan Sultan Çakmak'ın Rodos üzerine gerçekleştirdiği seferleri kendi döneminde gerçekleştirecekti (Solak 2011: 257).

Canıbek es-Sûfî isyanı, Memlûk Devleti'nin kuzey sınırında geçici de olsa istikrarın bozulmasına, dâhilden hârice uzanan bir buhrana sebep oldu. Daha da ötesi onun Anadolu'ya gelmesi, Memlûk Sultanı Barsbay'a ve Memlûk Devleti'ne karşı olan çevreleri bir araya getirdi. Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey, Canıbek es-Sûfî olayındaki tavrı ile Kahire için büyük bir tehlike teşkil etti. Bu tehlikeyi, sürece eklenen Timurlular, Osmanlılar ve Akkoyunlular daha da arttırdı. Böylece Kahire'de başlayan bir isyan, önce Suriye'ye sonra Anadolu'ya sıçrayarak bölgesel bir mesele halini aldı. Esasen Canıbek es-Sûfî isyanının esas zemini Anadolu olmuştur. Bu yönüyle bu isyan, Anadolu Beyliklerinin Osmanlılar karşısında gerçekleştirdikleri ittifaklara benzetilebilir.

Emir Canıbek es-Sûfî isyanının devam ettiği zaman diliminde; Sultan Barsbay'ın fevkalade rahatsız olması, bütün mesaisini bu işe inhisar etmesi, onun peşinden yıllarca koşması, Canıbek'in ele geçirilmesi için ceza ve ödül mekanizmalarını devreye sokması, düzenlediği seferler, halk üzerinde tesis ettiği tarassut ve cadı avı görüntüsü ve Canıbek'in ölümü karşısındaki sevinci düşünüldüğünde, devletin mukadderatıyla ilgili olan bir hadisede gösterilen maddî ve manevî hassasiyet dikkate değerdir. Neticede mevzu bahis isyan, Memlûk Devleti'nin ağırlık koyması ile bertaraf edildi. Öyle ki, Emir Canıbek es-Sûfî'yi destekleyen ve hatta damat edinen Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed Bey, Memlûk tazyiki sebebiyle kararlılığını kaybetti. Ardından alınan mağlubiyet Dulkadiroğullarını devre dışı bırakırken Akkoyunluların eline geçen Canıbek es-Sûfî, yine Sultan Barsbay'ın baskısı ile ortadan kaldırıldı. Mevzu bahis isyan hareketine Yörgüç Paşa eliyle doğrudan müdahil olan Sultan II. Murad, sonraki süreçte de Dulkadir Beyliği üzerinden dolaylı desteğini sürdürdü. Öte yandan Memlûkler, Emir Canıbek es-Sûfî isyanını bilfiil destekleyen ve Osmanlı ile de ittifak kuran Dulkadiroğlu Mehmed Bey'i tahtından uzaklaştırmadılar. Bu durum, adı geçen beyin gücünün yanı sıra Osmanlılarla olan bağlantısı ile alakalıdır. Canıbek es-Sûfî isyanı aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Memlûk Devleti arasındaki örtülü rekabete önemli bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- ADRİAENSSENS, Veerle – Steenbergen, Jo Van (in press), “Mamluk authorities and Anatolian realities: Jānibak al-Şūfī, sultan al-Ashraf Barsbāy, and the story of a social network in the Mamluk/Anatolian frontier zone, 1435-1438”, http://www.academia.edu/5956066/Mamluk_authorities_and_Anatolian_realities_J%C4%81nibak_al-%E1%B9%A2%C5%ABf%C4%AB_sultan_al-Ashraf_Barsb%C4%81y_and_the_story_of_a_social_network_in_the_Mamluk_Anatolian_frontier_zone_1435-1438/16.05.2015.
- AĞIR, Abdullah Mesut (2010), *Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak Dönemi (1438–1453)*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- AKA, İsmail (1994), *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- AYALON, David (1989), “Memlûk Devleti’nde Kölelik Sistemi”, (çev. Samira Kortantamer), *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, (IV): 211–247.
- AYALON, David (2015), *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, (çev. Abdullah Mesut Ağır), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- el-Aynî, Bedreddin Mahmud (1985), *İkd’ul-Cumân fi Tarih Ehli’z-Zaman*, C. I, (yay. Abderrâzık et-Tantâvî el-Karmût), Kahire.
- Codex Cumanicus* (1880), (haz. Comes Geza Kuun), Budapeşte: Academie Hung. Yay.
- ÇETİN, Altan (2004), “Selçuklu Teşkilâtı’nın Memlûklere Tesiri”, *Belleten*, C. LXVIII, (251): 1-24.
- ÇETİN, Altan (2007), *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, İstanbul: Eren Yay.
- HOLT P. M. (2003), *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakınoğu*, (çev. Özden Arıkan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- HOMERİN, Th. Emil (2002), “Memlûklar Dönemi Mısır’ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları”, (çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*), C. XI, (1): 243-264.
- İbn Hacer el-Askalânî (1969), *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-Umr*, (yay. ve tah. Hasan Habeşî), C. II, 4 cilt, Kahire.
- İbn Hacer el-Askalânî (1986), *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-Umr*, C. VIII, 8 cilt, (yay. Abdulvehhab el-Buharî), Beyrut.
- İbn İyas, Muhammed b. Ahmed (1960–1963), *Bedâi ez-Zuhûr fi Vakâi ed-Duhûr*, C. I, 3 cilt, (yay. Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire.
- İbn Tagriberdi, Cemâleddin (byy), *Mevrid el-Letâfe fi men Veliye es-Saltana ve’l-Hilâfe*, C. II, 2 cilt, (yay. Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye), Kahire.
- İbn Tagriberdi, Cemâleddin (1971), *en-Nucûm ez- Zâhire fi Mulûk Mısr ve’l-Kâhire*, C. XV, (yay. İbrahim Ali Tarhan), Kahire.
- İbn Tagriberdi, Cemâleddin (1986), *el-Menhel es-Sâfi el-Müstevfi Ba’de’l-Vâfi*, C. IV, 7 cilt, (yay. Muhammed Muhammed Emin), Kahire.
- İbni Tagriberdi (2013), *en-Nücûmu’z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay.
- İNALCIK, Halil (1997), “Murad II”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII: 598–615.
- KANAT, Cüneyt (1996), *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382–1447)*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar (1971), *el- Aynî’nin İkd el-Cumân’ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil At–Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar (1992), “Memlûkler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI: 433-543.
- KORTANTAMER, Samira (1993), *Bahrî Memlûklarda Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir: Ege Üniversitesi Yay.
- LİTTLE, Donald P. (2012), “Memlûkler’de Din”, (çev. Efe Durmuş), *History Studies Prof. Dr. Ever Konukçu Armağanı*: 472-482.
- el-Makrîzî, Takiyüddin (1938–1956, 1971–1972), *Kitâb es-Sulûk li-Ma’rifet Duvel el-Mulûk*, C. IV/I-II, 4 cilt, (yay. Muhammed Mustafa Ziyade - Said Abdulfettah Aşûr), Kahire.
- el-Makrîzî, Takiyüddin (1997), *Kitâb es-Sulûk li-Ma’rifeti Duvel el-Mulûk*, c. VI; c. VII, 7 cilt, (yay. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye), Beyrut.

- es-Sayrafi, Ali b. Davud b. El-Hatîb el-Cevherî (1970–1973, 1994), *Nuzhet en-Nüfûs ve'l-Ebdân fi Tevârih ez-Zaman*, C. II, 4 cilt, (yay. Hasan Habeşî), Kahire.
- SOLAK, Kürşat (2011), *Memlûk Devleti'nin Anadolu Beylikleriyle Münasebetleri*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) .
- SÜMER, Faruk (1999), *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- YİĞİT, Fatma Akkuş (2011), *Memlûkler Döneminde Çukurova*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YİNANÇ, Refet (1989), *Dulkadir Beyliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

HUNLARIN GANSU KORİDORU'NDAKİ GUZANG 姑臧 ŞEHİRİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR

SOME NOTES ON HUNNISH GUZANG 姑臧 CITY OF GANSU CORRIDOR

Kürşat YILDIRIM*

Öz

Çin Halk Cumhuriyeti'nin orta kısmında, Doğu Türkistan'a ilerleyen yol üzerinde yer alan Gansu Eyaleti'ndeki Wuwei 武威 İli'nin toprakları eski Türk yurtlarındandır. M.Ö. II. yüzyılda Hunlar burada Guzang 姑臧 (Hun dilinde Gaizang 盖臧) adlı bir şehir kurmuşlardır. Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra bu stratejik şehir hâkimiyet mücadelelerine konu olmuş ve türlü güçlerin eline geçmiştir. Bölge ile ilgili tarih ve tarihî coğrafya çalışmalarına katkı sağlamak üzere mühim bir merkez olan bu şehre dâir bazı tahliller yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Guzang, Hunlar, Wuwei, şehir, Çin.

Abstract

Wuwei 武威 is one of the ancient Turkic lands which on the road reaching to Eastern Turkistan and in the middle of People's Republic of China. Huns founded a city named Guzang 姑臧 (Gaizang 盖臧 in Hun language) in second century BC. This strategic city was aim in dominance struggles and passed into the hands of different powers. There will be analyses about this important city for contributing to history and geographical history studies about the region.

Keywords

Guzang, Huns, Wuwei, city, China.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kursatyildirimtr@yahoo.com

GİRİŞ

Büyük Hun Devleti kurulduktan sonra Türkistan sahası ve İpek Yolu'nda mühim değişiklikler meydana geldi. Hâkimiyet alanlarının genişlemesiyle çeşitli kavimlerden ve halklardan boşalan bazı topraklara Hunlar yerleştiler. Bu yerlerden en stratejik olanlarından biri Çin'in Türkistan'a bağlandığı yerde, İpek Yolu deneni güzergâh üzerindeki Gansu Koridoru'dur. Burası güneyi dağlarla ve kuzeyi Gobi Çölü ile kaplı, güneydoğudan kuzeybatıya uzanan bir sahadır. Çin Halk Cumhuriyeti topraklarındaki Gansu Eyaleti'nde yer alan bu yerin en mühim noktalarından birisi bugünkü Wuwei İli'dir. Hunlar bölgeye yerleştikten sonra bu yerde Guzang 姑臧 Şehri'ni kurmuşlardır. Bu şehir konumu, stratejik ve manevi değeriyle bölgeye hâkim olan herkesin ele geçirmesi lâzım gelen bir yer olmuştur. Çin kaynaklarına dayanarak Guzang şehrine dâir bazı tahliller yapmaya çalışacağız.

Tarihî Seyir

Guzang 姑臧, milâttan önceki devirlerden haber veren tüm Çin ana kaynaklarında Hunlar tarafından kurulan ve kuzeyden güneye 7 li (li, yaklaşık 500 metredir) ve doğudan batıya 3 li genişliğinde olan bir şehir olarak zikredilmektedir (Han Shu 1997: 1612; Hou Han Shu 1997: 2222; Shui Jing Zhu, 2001: 307; Jin Shu 1997: 432; Jiu Tang Shu 1997: 1640; Yuanhe Junxian Tuzhi 1983: 1017). Hunların bölgedeki siyasî varlığı ise Büyük Hun Devleti'nin kurulmasından sonradır. Guzang havalisinde çok kadim devirlerden Hunların tarih sahnesine büyük bir güç olarak çıktıkları M.Ö. III. yüzyılın sonlarına kadar, Çin kaynaklarında Rong 戎, Di 狄 gibi adlarla anılan ve bir kısmı Türk olan topluluklar yaşamaktaydı. Nihayetinde Hunlar devrinde burası Yuezhi 月支 (veya 月氏)'lar ile meskûndü. Bilindiği gibi Hun Hükümdarı Modu, M.Ö. 209'da iktidara geldikten hemen sonra doğusundaki Dunghu'ları mağlup etmiş ve ardından güneybatısındaki Yuezhi'lara hücum ederek onları sürmüştü. Modu, M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoriçesi'ne yazdığı mektupta artık Yuezhi'leri tamamen yendiğinden bahsetmektedir (Han Shu 1997: 3757). Yuezhi'lar M.Ö. 165'te Hunlara yenildikleri sırada Gansu dolaylarında yaşıyorlardı ve göçüp İli Vadisi'ne çekilmişlerdi (Chavannes 1907: 189). Yuezhi'ların bundan sonra Fergana taraflarına göçerek, batıda Daxia 大夏'ya hücum ettikleri ve onları kendilerine tâbi kıldıkları bilinmektedir. Hunlar, böylece Gansu havalisine tam olarak yerleşerek Xiutu 休屠 Beyi ve Hunye 浑邪 (veya Kunye 昆邪) Beyi'ni bu topraklara yerleştirdiler (Yuanhe Junxian Tuzhi 1983: 1017). Yine bölgedeki Wusun'lar da Hunlar tarafından sürüldüler (Tong Dian 2003: 4556). Hun devlet yapısı içerisinde Gansu ve Dunhuang topraklarını idâre etmek üzere Xiutu ve Hunye gibi beyler tayin edilmiştir. Hunların Xiutu Beyi'nin Yuezhi'ların ve Hunye Beyi'nin ise Wusun'ların yurduna yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Ögel 1948: 265). Kaynaklarda ittifakla Guzang ve Wuwei'yin, önceden Xiutu Beyi'nin toprağı olduğu kaydedilmektedir (Han Shu 1997: 1612). Buranın kuzeybatısındaki Zhangye ise Hunye Beyi'nin merkeziydi (Han Shu 1997: 1613). Hunların dağılmalarına kadar mühim bir Hun nüfusunu bölgeye yerleştirdiklerine şüphe yoktur.

Çinliler Gansu'yu ve onun da batısını ilk kez seyyah ve casus Zhang Qian'in M.Ö. 138-126'da yaptığı seyahâtlere sayesinde tanıdılar¹. Sonra Çinli General Huo Qubing M.Ö. 121

¹ Jin Shu'daki bir kayıta Qin Devleti (M.Ö. 221-206) kurulduktan sonra "Hunların altın put yapıp göğe kurban sundukları" Guzang'da Meiyang 美陽 İlçesi kurulup, Hunların Ganquan 甘泉 Sarayı'nın ele geçirildiğinden

yılında, Hunların sağ topraklarına hücum edip onları mağlup etti. Bu arada Xiutu Beyi'nin altın heykeli de ele geçirdi. Çin orduları sonra Qilian Dağları'na yöneldiler. Xiutu ve Hunye beyleri büyük kayıplar verince Hun Chanyu'su sinirlendi ve onları cezalandırmaya karar verdi, iki bey cezadan korkup Çin'e tâbi olmak istediler. Bu arada Hunye Beyi, Xiutu Beyi'ni M.Ö. 101 yılında (Han Shu 1997: 1612; Shui Jing Zhu 2001: 307) öldürüp askerini ve halkını kendisine kattı ve Guzang-Wuwei'ye yerleştirerek Çin'e bağlandı. Bu hadiseyi müteakip Guzang havalisinde Hun gücü kırıldı (Han Shu 1997: 3769).

Bundan sonra Çinliler, Lingju 令居'nun² batısında yerleşmeye başladılar, önceleri Jiuquan 酒泉 İli kurdular, sonra bunu lağvettiler, orada iskân faaliyetine giriştiler ve ardından idârî bir taksimata girip bölgeyi Wuwei 武威, Zhangye 張掖, Dunhuang 敦煌 ve Jiuquan 酒泉 olmak üzere dört ile ayırdılar. Böylece Dunhuang'ın batısında Türkistan'a giriş için kullanılan Yumen (Yeşimtaşı) ve Yang (Güney) adlı geçitleri ellerinde tuttular (Tong Dian 2003: 5191). İmparator Zhao (M.Ö. 87-74) Jin 金 Şehri'ni kurdu ve böylece Hexi 河西 denilen Gansu Koridoru'nda beş il oldu. Buraya Liang Eyaleti 涼州 dendi ve beş il buna bağlandı (Jin Shu 1997: 432; Yuanhe Junxian Tuzhi 1983: 1017).

Wang Mang M.S. 9 yılında darbeyle Çin'de iktidar olduktan sonra buranın adını Zhangye 張掖 olarak değiştirdi. Çin idârî sistemine göre milâdın başlarında bölgeye tamamen yerleşen Çinliler burada Guzang, Zhangye, Wuwei, Xiutu, Xuci 揠次, Luanwu 鸞烏 gibi 10 ilçe kurdular (Han Shu 1997: 1612). Bu arada Wang Mang'ın Çin'e hâkim olduğu esnada çıkan karışıklıklarda Kong Fen ve beraberindekiler Çin ordularının bir kısmını Gansu'dan ve dolayısıyla Guzang-Wuwei'den çektiler (Hou Han Shu 1997: 1098).

İmparator Xian devrinde (M.S. 189-220), Liang Eyaleti defalarca karıştı ve Çinliler Gansu'daki beş ili ve elbette ki Guzang-Wuwei'yi boşalttılar. (Tabgaç) Wei Devleti devrinde tekrar Liang Eyaleti kuruldu ve Gansu'daki beş il ona bağlandı. Jin İmparatoru Hui (290-301)'nin yongning saltanat devresinin ilk yılında (301), Guzang-Wuwei merkezli Liang Eyaleti'ne Zhang Gui 張軌 adlı kişi vali ve Qiang 羌 adlı kişi ise komutan olarak hâkim oldu. Yongjia saltanat devresi esnasındaki (307-313) karışıklıkta Guzang merkezli Liang Eyaleti'ndeki Çinli Önceki Liang 前涼 Devleti'nin son hükümdarı Zhang Tianxi (363-376), Tibet menşeli Önceki Qin 前秦 Devleti'nin Hükümdarı Fujian tarafından ortadan kaldırıldı. On küsur yıl sonra Tibet menşeli Sonraki Liang 後涼 Devleti Hükümdarı Lü Guang burayı ele geçirdi. Lü Long (ölm. 416) devrinde Sonraki Liang yıkıldı. Bu arada Hunların kurduğu Kuzey Liang 北涼 Devleti'nin Hükümdarı Juqu Menxun, Zhangye'yi ele geçirdi. Kuzey Liang Hükümdarı Juqu Maoqian (ölm. 447) devrinde Tabgaçlar bu devleti ortadan kaldırdı ve bölgeye hâkim oldu. Tabgaç Wei Devleti İmparatoru Wu devrinde (408-452) Guzang-Wuwei, Zhouzhen yâni "eyalet garnizonu" oldu, burada dört askerî garnizon kuruldu. Tabgaç Wei İmparatoru Xiao Wen'in taihe saltanat devresinin 14. yılında (490), burası tekrar Liang Eyaleti hâline getirildi ve buna Wuwei gibi 10 il ile 12 ilçe bağlandı. Sui Devleti'nin daye saltanat devresinin 3. yılında (607), burası Wuwei İli oldu. Sui devrinin sonlarına doğru Çin'de karışıklıklar çıkınca bölgede yağmalar yaşandı. Tang Devleti kurulduktan sonra wude saltanat devresinin 2. yılında (619) Çinliler buraya tekrar hâkim oldular ve buranın adını Liang Eyaleti yaptılar. Burada Hexi'nin

bahsedilmekte (Jin Shu 1997: 432) ise de bu malûmatı teyit edecek başka bir yıllık yoktur. Üstelik Hunların Yuezhi'leri attıktan sonra bölgeye gelmeleri, artık Qin Devleti'nin olmadığı bir döneme denk düşmektedir. Dolayısıyla Jin Shu'nun bu kaydını şüpheyle karşılamak gerekmektedir.

² Gansu'daki Yongdeng bölgesinin kuzeybatısındaydı.

Jiedushi (Askerî Komiserlik; Hucker 1985: nu. 777)'lığı kuruldu. Merkez idârenin ordusunda 73.000 asker ve 18.800 baş at vardı. Bunlar Qiang (Tibetlilerin ataları)'lara karşı koyuyorlardı. Tianbao saltanat devresinin ilk yılında (742), buranın adı Wuwei İli oldu. Guangde saltanat devresinin 2. yılında (764), Wuwei artık tamamen Çinlilerin elinden çıktı (Wei Shu 1997: 433, 509; Jiu Tang Shu 1997: 1640; Yuanhe Junxian Tuzhi 1983: 1017-1018). Li Jifu tarafından 806-820 yılları arasında yazılan ve Çin'in en eski ve en şümüllü coğrafya eserlerinden biri olan Yuanhe Junxian Tuzhi元和郡县图志 adlı kaynak Guzang Şehri'nin artık yok olduğunu bildirmektedir (Yuanhe Junxian Tuzhi 1983: 1018). Eğer bu malûmat sonraları metne ilave edilen bir şerh değilse en geç IX. yüzyılın başında şehrin boşaltıldığı veya yıkıldığı düşünülebilir.

Guzang Adı

Guzang 姑臧'a verilen adlara dâir kaynaklarda bazı kayıtlar vardır. Her şeyden önce kaynaklar ittifakla adın Hun dilindeki Gaizang 盖臧'dan geldiğini söylemektedir (Jiu Tang Shu 1997: 1640). Yuanhe Junxian Tuzhi'daki bir kayıta araziye bakınca baş, kuyruk ve iki kanat gibi şekillerin görüldüğü ve bu yüzden Niao 鳥 ("Kuş") Şehri denildiği bildirilmektedir (Yuanhe Junxian Tuzhi 1983: 1018). Yine Guzang arazisinin ejderhayı andırdığı ve bu yüzden buraya Wolong 卧龍 ("Yatan Ejderha") Şehri dendiği söylenmektedir (Hou Han Shu 1997: 2222). Bölgeye umûmî olarak Qin Devleti devrinde (M.Ö. 221-206) Yong Zhou 雍州 veya nihayetinde III-IV. yüzyıllarda bölgedeki soğuk havaya atfen Liang Eyaleti 凉州 (*liang*: "soğuk") denmiştir (Jin Shu 1997: 432). Yine Guzang'ın merkez olduğu il, Çinlilerin tarafından Wuwei 武威 ("Kudret ve Saygınlık") olarak adlandırılmıştır ki M.Ö. 101 yılında bölgedeki Hun varlığına son veren Çin zaferini taçlandırmak üzere konulduğu anlaşılmaktadır.

Ad, Hun dilindeki Gaizang 盖臧'dan gelmiştir. Çinliler tarafından verilen diğer adlar fizikî ve siyasî mahiyetlidir. Çince çevriyazım olan Gaizang adının Hun dilindeki tam karşılığını, Hunca bir vesika olmadan tayin etmek mümkün değildir. Bununla beraber adın, İdil-Ural Türklerinin merkezi olan Kazan Şehri'nin adına benzerliği dikkat çekmektedir ki bu adın Hun diline yakın eski Çuvaşçadan gelme olduğu bilinmektedir. Serkan Acar'ın tespitlerine göre Türkçe olan Kazan adı, eski Çuvaşça/Bulgarca: *Xusan* veya *Xosan*, Çirmişçe *Ozan* veya *Azan* ve nihayetinde Tatarca-Başkırtça *Qazan* şekillerinde görülmektedir (Acar 2010: 30, 32). G. Clauson, eski Çuvaşça menşeli Kazan adının XI. yüzyıl Doğu Türkçesinde "suyun oyduğu çukur yer" mânâsına geldiğini bildirmektedir (Clauson 1972: 682). Guzang topraklarının çok sulak olduğu ve bölgede çok sayıda ırmak ve derenin aktığı kaynaklar vasıtasıyla malûmdur. Meselâ Wei Shu'daki bir kayda göre V. yüzyıl etrafında Guzang Şehri'nin doğu ve batı kapılarının dışında çıkan bulak suları şehrin kuzeyinde birleşiyordu. Bu, büyük bir ırmak hâline geliyordu. Geri kalan arıklar ve dereler göle akıyordu, bunlar arasındaki yerler sulaktı (Wei Shu 1997: 108). Bu bakımdan hem ses benzerliği hem de Kazan adının mânâsına uygun bölge coğrafyası sebebiyle Hun dilindeki *Gaizang* adıyla eski Çuvaşçadan gelme *Kazan* adı arasında bir bağlantı kurulabilir kanaatindeyiz.

Guzang Coğrafyası

Çin ana kaynakları Guzang-Wuwei topraklarında su ve otun bol olduğunu bildirmektedir (Wei Shu 1997: 832; Bei Shi 1997: 911; Shui Jing Zhu 2001: 307). Bir kayda göre Guzang'ın kuzey kısmında büyük bir göl vardı. Gölün etrafı otlak ve yeşillikti, büyük bir orduyu yıllarca besleyebilirdi (Wei Shu 1997: 108). Gerçekten de hayvancılığın mühim bir yer tuttuğu Hun

toplumunda, böylesine sulak ve otlak bir yerin merkez olarak seçilmesi ve orada şehir kurulması gayet tabii bir hâldir. Meselâ Tabgaç İmparatoru Tai Wu (423-452), merkezi Guzang olan Liang Eyaleti'ne hücum edeceği zaman, maiyetindekilerin bazıları orada su ve ot bulunmadığını söyleyince bir müşavir şöyle demiştir: “Liang Eyaleti, eğer su ve ot olmayan bir yere nasıl memleket hâline gelmiştir?”. Bunun üzerine Tai Wu, bu görüşü onaylamış ve bölgeye saldırmıştır (Bei Shi 1997: 911). Kendisi de Türk menşeli olan Tabgaç İmparatoru için sulak ve otlak olan yerin memleket olabileceği düşüncesi anlaşılabilir. Bunun yanında elbette ki Hunlar, Gansu Koridoru'ndan ilerleyen İpek Yolu'nun stratejik bir yerinde olması sebebiyle de Guzang'da bir şehir kurmuşlardır.

Bölgenin konumuyla ilgili Jin Shu'daki tasvirlerle göre yerin kuzeybatısı engellerle doluydu, burası Güney Dağları'nın arasındaydı, güneyde Batı Qiang 西羌 (eski Tibetliler)'ları ile çevriliydi, batısı Xiyu (“Batı Toprakları” yâni Doğu Türkistan)'ye çıkardı (Jin Shu 1997: 432).

Guzang'da çok sayıda ırmak ve dere vardı. Bunlar hakkında, Çinlilerin Üç Sülâle Devri'nde (M.S. 220-280) yaşamış Sang Qin tarafından yazılan ve Li Daoyuan tarafından (469-527) ilâveler ve şerhler yapılan Shui Jing Zhu 水經注 (“Su Klasığı İzahları”) adlı kaynakta mühim malûmatlar vardır. Buna göre Duye 都野 Gölü, Guzang Şehri'nin 300 li kuzeyindeydi, kuzeydoğusu Xiutu 休屠 Gölü'yü. Eski kaynaklarda Zhuye 猪野 olarak geçmekteydi. Bu suyun üst akımları Guzang Wuwei'deki Shi 始 Gölü'ne dökülürdü. Gölün iki kaynağı vardı, kuzeydoğuya akan bir su, Guzang Şehri'nin batısından geçer, kuzeydoğuya akar ve Lingyuan Gölü hâline gelirdi. Gölün suyu yine kuzeydoğuya akar, Macheng 馬城 (“At Şehri”)in doğusundan geçerdi ki burası Xiutu Beyi'nin eski toprağıydı. Aslında Hun Xiutu Beyi'nin payitahtıydı. Yine kuzeydoğuya ilerleyip, Guzang Şehri'nin alt taraflarına giderdi. Zhang Sülâlesi buraya hâkim olduktan sonra (M.S. 301'den sonra) buranın suyu şehrin kuzeyinden akar ve Macheng (“At Şehri”)a katılırdı. Su tekrar kuzeydoğuya kıvrılır ve Qingjian 清澗 Irmağı'na katılırdı. Bölge halkı buna “Beş Kollu Irmak” derdi. Su, Guzang Şehri'nin doğusuna akar ve sonra kuzeybatıya kıvrılıp Macheng Irmağı'na katılırdı. Irmak suyu yine Zhangquan 長泉 Irmağı ile birleşirdi. Su ilerleyip Guzang'ın doğusundaki Xuci 揆次 İlçesi'ne giderdi. Kuzeybatıda Huangshafu 黄沙阜 (“Sarı Kum Tepesi”) altından ilerler, kuzeydoğuya varıp Macheng Irmağı'na katılırdı. Yine kuzeydoğuda Xuanwei 宣威 İlçesi'nden kıvrılır, ilerleyip Ping Gölü'nü geride bırakıp kuzeydoğuda Wuwei İlçesi'nin eski şehrinin doğusundan geçerdi. Vadi suları Guzang'ın güneyindeki dağdan çıkar, kuzeye akıp Wuwei'ye gelir ve göle dökülürdü. Burada toplanan su tekrar iki kollu akar ve bir kol Xiutu Gölü'ne katılırdı ki buraya halkın dilinde Xihai 西海 (“Batı Denizi”) denirdi; bir kol ise kıvrılıp 150 li ilerler ve Zhuye Gölü'ne karışırdı. Buna nesillerdir Donghai 東海 (“Doğu Denizi”) denilirdi ki Duhai 都野 ile aynıydı (Shui Jing Zhu 2001: 307)³.

Umûmî olarak tarım ve hayvancılığa müsait olan vahalar üzerinde kurulu Liang topraklarında devletler dış iktisadî baskılardan pek etkilenmiyorlardı. Ticaretten mühim paylar elde eden bölge, coğrafyasıyla kolay müdafaa edilebilirdi. Liang bölgesi doğu-batı ticaret yolunda, Gansu bölgesindeki stratejik bir geçitti (Baykuzu 2002: 758).

Guzang'daki İmar Faaliyetleri

Guzang'daki yapılarla ilgili kaynaklarda çok az malûmat vardır. Bununla beraber Jin Shu'daki bir kayda göre şehirdeki bir yapıya mukaddesat atfedildiği anlaşılmaktadır. Han

³ Sularla ilgili birkaç tarif için yine bkz. Han Shu 1997: 1612.

devrinin (M.Ö. 206-M.S. 220) sonlarında Budacı Keşiş Dunhuanglı Hou Jin, şehrin batısındaki bulağın üstünde doğu kapısıyla yüz yüze ikiz gözetleme kulesini dikenin muktedir olacağını söylemiştir. Üç Sülale devrinde Wei Devleti'nin jiaping saltanat devresinde (249-254), bulağın üzerine doğu kapısı ile yüz yüze ikiz kule inşa edilmiştir. Zhang Gui (255-314) bundan sonra Sarı Irmak'ın batısına hâkim olmuştur (Jin Shu 1997: 2222).

Çinli Liang Eyaleti Valisi Zhang Gui bölgeye hâkim olduktan sonra Guzang Şehri'nin güneyinde bir şehir inşa ettirdi. Qianguang 謙光 ("Mütevazi Parıltı") Sarayı dikildi, saraya beş renkli resimler yapıldı, altın ve yeşim taşıyla süslendi, nadir mücevherler konuldu. Sarayın dört tarafına birer saray yapıldı. Her biri yönünün rengini aldı. Doğudakine *Yiyang* ("Güneşe Odaklanmış") *Mavi Saray* dendi, burada ilkbaharda üç ay oturulurdu, mühür, elbise, silah, alet-edevatin hepsi yönünün rengindeydi, yâni maviydi; güneydekine *Zhuyang* ("Kıpkızıl Güneşli") *Kızıl Saray* dendi, yazın üç ay oturulurdu; batıdakine *Zhengxing* ("İdâre ve Hukuk") *Ak Sarayı* dendi; sonbahar üç ay oturulurdu; kuzeydekine *Xuanwu* ("Kara Kudret") *Kara Sarayı* dendi; kış üç ay orda oturulurdu. Tüm bu sarayların her birinin yanına manastır inşa edildi, bunlar da yönünün renginde boyandı (Jin Shu 1997: 2237-38). Şehrin dört yönündeki renkler yâni, doğu=mavi, batı=ak, güney=kızıl ve kuzey=kara, eski Türk ve Çin düşüncesinde mevcuttur (Ögel 2000: 378; Yıldırım 2012: 82-87; Mackenzie 1996: 61). Shui Jing Zhu'da ise aynı dönemde, aynı imar faaliyetini ifade etmek üzere Guzang'a dört şehir inşa edildiği bildirilmektedir. Buna göre şehirlerden her biri 1000 bu 步 (ayak) genişliğindeydi. Doğu şehrinde meyve bahçeleri yapılmıştı ve Jiangwuchang 講武場 ("Kudreti Meşk Avlusu") denilmişti. Kuzey şehrinde meyve bahçeleri yapılmıştı ve Xuanwupu 玄武圃 ("Kara Kudret Bahçesi") adı verilmişti. Bunların her biri saraydı. Şehrin içinde dört mevsimlik saray vardır. Bayram töreninde eski şehirle beraber beş şehir olurdu. Caddeler ve sokaklar birbirine bağlanırdı. Şehrin 22 kapısı vardı. Sarayın dışına büyük hatlar yazılmıştı. Çin'dekinde olduğu gibi süslemeler yapılmıştı (Shui Jing Zhu 2001: 307).

Zi Zhi Tong Jian 資治通鑑'da ise 730 yılında, Wuwei'yin büyük şehrinde yedi küçük şehir olduğu ve Hu'ların onun beşini ele geçirdikleri kaydedilmektedir (Zi Zhi Tong Jian 1997: 7015).

Guzang'ın Manevi Değeri

Gansu havalisine, Çin'den Dunhuang'a giden koridora ve nihayetinde İpek Yolu'na hâkim olmak için Guzang'ı mutlaka elde tutmak gerekmektedir. Böylece bu yerin stratejik olduğu kadar manevi ve psikolojik bir hususiyeti de vardır. Bu bakımdan Hunların neden böyle bir yerde şehir ve garnizon kurduklarını anlamak zor değildir. Hunlardan itibaren türlü güçler de ısrarla bu yeri ellerinde tutmak istemişlerdir. Nitekim yukarıda zikredilen Budacı keşişin, Guzang'a gözetleme kulesi dikenin muktedir olacağını bildirmesi bir analogidir ve keşiş büyük bir ihtimalle "Guzang'ı elinde tutan bölgeyi elinde tutar" demek istemiştir. Yine Tabgaç İmparatoru Tai Wu (423-452)'nin Guzang'da büyük bir kurultay toplaması (Bei Shi 1997: 911), Tang İmparatoru Gao Zu (618-626)'nin, dördüncü oğluna Guzang Beyi unvanı bahşetmesi (Jiu Tang Shu 1997: 2420) gibi hadiseler, Guzang'ın manevi değerini göstermektedir kanaatindeyiz. Yine Guzang'da doğan ve yetişen birçok kişi, türlü devletler içerisinde çok yüksek mevkilere gelmiştir. Meselâ Han Devleti'nde Duan Jiong 段熲 (Hou Han Shu 1997: 2145), Üç Sülâle devrinde Wei Devleti'nde Gu Xu 賈詡 (San Guo Zhi 1997: 326), Tabgaç Wei Devleti'nde Duan Chenggen 段承根 (Wei Shu 1997: 1158) ve Yin Zhongda 陰仲達 (Wei Shu 1997: 1163), Sui Devleti'nde Duan Da 段達 (Sui Shu 1997: 1899), Tang Devleti'nde Li Gui 李軌 (Jiu Tang Shu 1997: 2248) ve Duan Xiushi 段秀實 (Xin Tang Shu 1997: 4847) gibi kişilerin hepsi Guzang'lı idi.

Böylece Guzang'dan çıkan bazı kimselere Çin'de kurulan devletlerde yüksek orun verildiği anlaşılmaktadır.

Guzang Budacılık için de mühim bir merkezdir. Sonraki Liang (386-403) zamanında, Asya Budacılığının en mühim şahsiyetlerinden Kuçalı Buda rahibi Kumārajiva (ölm. 409 veya 413), buraya gelerek Budacılığı öğretmiş ve yaymıştı (Puri 1996: 121-122). Aslen bir Hintli olan meşhur Dharmaksema ise V. yüzyılın başlarında Liang Eyaleti'ne gelmişti. Guzang'da ikâmet etmiş ve 25 Buda metnini Çinceye tercüme etmişti. Yetiştirdiği Guzang'lı soylulardan Qiujiu Jingsheng gibi kimseler Mahāyāna Budacılığının yayılmasında büyük rol oynamıştır (Puri 1996: 126). Yine Kuzey Liang Hun Devleti'nin ve Doğu Asya'nın Budacılığa geçmesinde rol oynayan Dharmaksema'nın Liangzhou'da birçok sutrayı tercüme ettiği bilinmektedir (Baykuzu 2007: 200).

Tang devrinde inşa edilen Dayun 大雲 Manastırının çan kulesi ve çanı bugün hâlâ durmaktadır. Bugünkü Hepingjie İlkokulu ile Wuwei İçki Fabrikası'nın olduğu yerler Dayun Manastırın arazisi üzerinde kurulmuştur.

Wuwei Şehri'nde Önceki Liang Hükümdarı Zhan Jun (307-346)'un güney sarayının eski kuyusu ile Han devrinin Wuwei İli, Chenghua Çeşmesi'nin taş yazıtı bugün mevcuttur.

Nüfus

Guzang'ın nüfusuna dâir kaynaklarda bazı rakamlar mevcuttur. Stratejik bir yer olması sebebiyle bölge sürekli farklı güçlerin hâkimiyeti altına girmiştir ve buna bağlı olarak hızlı nüfus değişimleri meydana gelmiş olmalıdır. Buna göre şöyle bir tablo çıkarılabilir:

Dönem	Hane	Nüfus
Milâttan önce I. yüzyıl (Han Shu 1997: 1612)	17.581	76.419
Milâdın başları (Hou Han Shu 1997: 433)	30.700	?
VI. yüzyılın sonları (Sui Shu 1997: 815)	11.705	?
VIII-IX. yüzyıllar (Xin Tang Shu 1997: 1044)	22.462	120.281

Ürünler

Kaynaklar bölgede su ve otun bol bulunduğunu bildirmektedir. Bununla beraber burada üretilen zirâi veya el üretimi ürünlerine dâir pek malûmat verilmemektedir. Sadece Xin Tang Shu 新唐書'daki bir kayıttan umûmî olarak Wuwei'den çıkan ürünler ak buğday, kuşkonmaz (?), halı, yabani at derisi, Qionqiong 芎藭 (ligusticum wallichii; deriyi andıran yapraklarıyla uzun ömürlü bir bitki) şeklinde sıralanmaktadır (Xin Tang Shu 1997: 1044).

SONUÇ

Bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Wuwei, eski bir Türk yurdudur. Bu topraklarda Sakalar, Yuezhi'lar, Wusun'lar ve Hunlar yaşamışlardır. Hunlar burada Guzang adlı bir şehir kurmuşlardır. Hun Devleti'nin çökmesinden sonra ise umûmî olarak bölge çeşitli vesilelerle Hunlar, Xianbei'ler, Tibetliler, Tabgaçlar, Çinliler gibi halklar arasında el

değiştirmiştir. Burası Türk tarihinin kilit noktalarından biridir ve elde tutulduğu müddetçe Gansu Koridoru'na hâkim olunabilen bir kapıdır. Bu bakımdan makalemizde bu mühim yerin ilk sâkinleri, adı, coğrafyası, şehrin kuruluşundan yok oluşuna kadar olan tarihi, şehirdeki imar faaliyetleri, şehrin manevi değeri, nüfusu ve bölge ürünleri hakkında bazı tahliller yapmaya gayret edilmiştir. Böylece bölgeye dâir tarih ve tarihî coğrafya çalışmalarında göz önünde bulundurulması gereken bazı hususlar dile getirilmiştir.

KAYNAKÇA

- ACAR, Serkan (2010), "Kazan Adının Kökeni", *Karadeniz Araştırmaları*, 26, 2010, s. 27-33.
- BAYKUZU, T. Deniz (2002), "Kuzey Liang Hun Devleti", *Türkler*, C. I, Ed., H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 758-762.
- BAYKUZU, T. Deniz (2007), "V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, s. 193-214.
- BAN GU (1997), *Han Shu*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 111).
- CHAVANNES, E. (1907), "Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou"", *T'oung Pao*, II, 8, s. 149-234.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Yay.
- DU YOU (2003), *Tong Dian*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 801).
- FAN YE (1997), *Hou Han Shu*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (V. yüzyıl).
- FANG XUANLİNG (1997), *Jin Shu*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 648).
- HUCKER, C. O. (1985), *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*, California: Southern Materials Center Yay.
- Lİ DASHİ (1997), *Bei Shi*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 659).
- Lİ JİFU (1983), *Yuanhe Junxian Tuzhi*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 820).
- LİU XU (1997) *Jiu Tang Shu*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 945).
- MACKENZİE, Donald A. (1996), *Çin ve Japon Mitolojisi*, Çev., K. Akten, İstanbul: İmge Yay.
- OU YANXİU (1997), *Xin Tang Shu*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 1061).
- ÖGEL, Bahaeddin (1948), "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/4, s. 259-278.
- ÖGEL, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PURİ, B. N. (1996), *Buddhism in Central Asia*, Delhi: Motilal Banarsidass Yay.
- SANG QİN (2001), *Shui Jing Zhu*, Beijing: Shidai Wenyi Yayını (M. Ö. III. yüzyıl).
- SHİRATORİ, K., (1930), "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his Metal Statues for Heaven Worship", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 5, Tokyo, s. 1-79.
- Sİ MAGUANG (1997), *Zi Zhi Tong Jian*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 1086).
- WEİ SHOU (1997), *Wei Shu*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 554).
- WEİ ZHENG (1997), *Sui Shu*, Beijing: Zhonghua Shuju Yayını (M. S. 636).
- YILDIRIM, Elvin (2012), *Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

THE SHAPING OF THE YOUNG TURK IDEOLOGY IN THE BALKAN TRAUMA AND ITS REFLECTION ON THE CUP POLICY TOWARDS THE OTTOMAN MIDDLE EAST

BALKAN TRAVMASI İLE ŞEKİLLENEN JÖN TÜRK İDEOLOJİSİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN ORTA DOĞU POLİTİKALARINA YANSIMALARI

Murat ÖNSOY*
Ayşe Ömür ATMACA**

Abstract

There is a causal link between the incidents that occurred in the late 19th, early 20th century Ottoman Balkans, and the policies of the Committee of Union and Progress in the Middle East. The members of the Committee who would become the Ottoman ruling elite from the Second Constitutional period onwards had gone through a tragic and traumatizing experience in the era of Balkan nationalisms. Serving as young officers and the bureaucrats of the Sultan they lived through one of the worst episodes of their lives and careers which caused them to look at the Ottoman subjects in the remaining Ottoman territories. The political outcome of the era of Balkan nationalisms was a distrust towards the non-Muslim and in particular non-Turkish Ottoman subjects in the Middle East and the consequential introduction of centralism and an identity politics which evolved gradually from Ottomanism to Islamism and finally to Turkish nationalism. The aim of this study is to analyze the main factors shaping the emergence of the early CUP ideology in the era of Balkan nationalisms and to discuss the outcome of the Balkan trauma on policies of the Committee of Union on the Arab subjects of the empires remaining territories in the Middle East.

Keywords

Young Turks, Committee of Union and Progress, Balkans, Arab nationalism, centralization.

Öz

Geç 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda Balkanlar'da tezahür eden olaylar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Orta Doğu'daki politikaları arasında bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. İkinci Meşrutiyet ve takip eden yıllarda Osmanlı yönetici sınıfını teşkil edecek olan Cemiyet üyeleri Balkan milliyetçilikleri döneminde trajik ve travmatik bir dizi deneyim yaşamışlardır. Padişahın genç subay ve bürokratları olarak hizmet ettikleri bölgede hayatlarının ve kariyerlerinin en zor dönemlerinden birini yaşamış olan Cemiyet üyeleri, bu deneyim neticesinde İmparatorluğun geriye kalan topraklarındaki tebaaya kuşkuyla yaklaşmışlardır. Balkan milliyetçilikleri döneminin etkileri, Orta Doğu'daki Arap tebaaya karşı da bir güvensizlik şeklinde tezahür etmiş, merkezîleştirici ve ilerleyen zamanda Osmanlıcılıktan, İslamcılığa ve en son da Türk milliyetçiliğine evirilen bir kimlik siyasetinin

* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe University, onsoymurat@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Hacettepe University, oatmaca@hacettepe.edu.tr

uygulanmasına yol açmıştır. Bu çalışmanın amacı, Balkan milliyetçilikleri döneminde şekillenen İttihat ve Terakki Cemiyeti ideolojisini ortaya çıkaran faktörleri analiz etmek ve Balkanlarda yaşanan travmanın Cemiyet'in Orta Doğu'daki Arap tebaaya yönelik uyguladığı siyasetin sonuçlarını tartışmaktır.

•

Anahtar Kelimeler

Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkanlar, Arap milliyetçiliği, merkezîleşme.

INTRODUCTION

Major traumas like war, conquest, exile, enslavement or forced migration often play an important role in the shaping of political preferences of society's future ruling elites. The members of the Young Turks/Committee of Union and Progress (CUP) who would leave their mark on the Second Constitutional period and aftermath had undergone such tragic and traumatizing events in their early life and career in the Ottoman Balkans. The region was in a state of chaos in the years that they served as young and idealist bureaucrats and officers of the Sublime Port. The gradual withdrawal of the Empire from Europe that started almost two centuries ago with the unsuccessful siege attempt of the Grand Vizier Merzifonlu Kara Mustafa Pasha was coming to an end. Ottomans were now facing with the threat of a total withdrawal from the European continent. The downfall of the Empire was being rehearsed by the European Powers and their Balkan protégées. The once loyal subjects of the Sultan, were now working for carving out their own nation states from the remaining European territories of the Empire in Macedonia, Albania and Epir. The local revolutionaries working under the auspices of the European representatives were conducting guerilla warfare. The Ottoman schools were by no means modern and universal on the other hand the newly opening foreign and minority schools were training modern individuals who now speak the nationalized vernaculars of the Greeks, Serbs and the Bulgarians.

The CUP which emerged as an underground network of civilians and military officers in the Ottoman Balkans in the final years of the 19th century witnessed in flesh the weak and disabled Ottoman State apparatus and realized this as one of the main reasons of the territorial withdrawal. This had a substantial impact on the political views of its members who in the later years leaned towards centralist policies in the remaining territories of the Ottoman Empire particularly in the Arab provinces. These traumatic events played a major role in their distrust towards and tendency to organize in a centralized manner the Non-Muslim and in particular non-Turkish Ottoman subject in the Middle East.

There is a vast literature on the Young Turks/CUP. Some of the scholarship focuses mainly on their ideological background in the formation years as well as their activities as the exilées of the Hamidian regime in the intellectual capitals of the 19th century Europe (see Ahmad 1986, Mardin 1983, Hanioglu 2001, Zürcher 2002 etc.). Some others also discuss their association and merger with the underground groups in the Ottoman military and civilian bureaucrats, which transformed them into a revolutionary organization (see Akşin 1980, Ramsaur 2007, Kandemir 1975 etc.). On the other hand a variety of literature sees the decentralized state apparatus as a key point for the weaknesses of the Ottoman administration and the resulting vulnerability of the Ottoman Balkans to foreign intervention (see Ortaylı 2009, Zürcher 1994 Kansu 1995). The literature also emphasize that the CUP elite has thought that centralization was a remedy to the problems of the state. A perception which developed in the Balkans long before the second constitutional period. The same literature also see a relation between centralization and Turkification policies of the CUP in the former Middle Eastern territories of the Ottoman Empire and the emergence of Arab nationalism (see Kayalı 1997, Göçek 2002).

This study argues that the CUP policies in the Arabian Peninsula following the Balkan Wars could not be fully understood without the examination of the Young Turks' Balkan experience. Therefore it aims to explore and analyze the link between the centralist and

nationalist tendencies of the CUP members in their Middle East policies and their earlier experience as young bureaucrats and officers of the Sultan in the Balkan territories of the Ottoman Empire. Within this perspective, this study will be divided up into four main parts. In the first part of the study origins of the Young Turk Movement will be examined. Ottomanism, Pan-Islamism and Pan-Turkism as the driving ideologies of the Young Turks will be the main theme of the second part. The third part will explore the Balkan Trauma that affected and shaped the Unionist ideology. In the last part of the study the policies of centralization and Turkification and their impacts on the Arab lands of the Empire will be examined.

Origins of the Young Turk Movement

The Young Turk era has been perceived as a crucial period in modern Balkan and the Middle Eastern history. It started in the Hamidian Era among the new generation of Ottoman intelligentsia that studied in the modern Ottoman schools designed to train military and civilian recruits for the new state apparatus. The Young Turks were attracted by the revolutionary ideals of the eighteenth and the nineteenth century Europe and combined them with the Ottoman Patriotism of their predecessor 'the Young Ottomans' (Hanioglu 1995: 17). They incorporated people from different socio-economic backgrounds, and with various ideological orientations, driven by the common goal of reinstating the constitution and the parliament. They believed that the salvation of the Empire would only be possible with the introduction of a constitutional regime based on the equality of the people.

The CUP was one of the major factions within the Young Turk movement. It was founded as a secret committee in 1889 by a group of medical students under the name "Ottoman Unity Society". The secret community in Istanbul would later on merge with the small circle of Ottoman Constitutionalist émigrés in Paris led by a former director of education in Bursa Ahmed Rıza and adopt its name and became the CUP (Zürcher 1994: 90-91).

The Young Turks, living in exile in the intellectual centers of Europe had an undeniable influence on the 1908 revolution. Despite possessing revolutionary ideas, the Young Turks in exile lacked the most important factor for a revolution: a deterrent military capacity to carry out a revolution. They were aware of the fact that without the support of the military, their ideas would never be viable. The catalyst that transformed the reformist brainstorming in European intellectual centers into a revolutionary movement was the unification of the Ottoman Émigrés in Europe with the revolutionary cadres in Selanik and the recruitment of young military officers in great numbers (Berkes 1964: 337-346). Thanks to the Westernized education system of the Ottoman military schools, the new generation of military officers were pro-western individuals and sincere adherers of modernity. Establishing a constitutional system and a parliament was also the focal point among these young generation soldiers. The Young Turks approached the army officers who were known to be against the authoritarian rule of Abdülhamid II. The actual driving force for a revolution came from the third army corps in Macedonia. The young officers in the garrison at Selanik were restless as Macedonia was slipping away from their hands. With the aim of preventing the loss of Macedonia, these officers formed the Ottoman Liberty Society in 1906. As a very crucial development, in 1907 this society merged with the CUP and their Paris branch (Zürcher 2014: 963). With the establishment of revolutionist cells in the second and third Ottoman armies, officers and bureaucrats in Macedonia became the most important element of the revolutionary movement.

The large-scale reactionary movement arose in the Ottoman Empire against the absolute rule of Abdülhamid II resulted in the Young Turk revolution of 1908. The Unionists and the liberals with the backing of the army together managed to restore the constitution in July 1908

(Shaw-Shaw 1977: 274). Despite success of the revolutionists, Abdülhamid II remained on the throne. The revolution created an enthusiasm among the people who desired a constitutional regime. The kind of system that Young Turks introduced was the introduction of a constitutional Ottoman citizenship to all subject of the Empire on equal basis.

Looking at the memoirs and statements of the prominent Young Turks one can easily observe the fact that they had the naïve idea of restoring the constitution and putting an end to the autocratic rule of Abdülhamid, the Empire would be on the right track again. However the developments demonstrated sadly that reality is not what it seems to be. In an interview given to 'Le Temps' in 1909 by the prominent unionist leader Rahmi Bey, was saying "You ask about our political program! We do not have such a thing." (Hasan 1989) The unresolved internal disputes in the Balkans that the Young Turks inherited from the old regime made things extremely difficult for the Young Turks especially the full scale implementation of the liberal ideas became a dream.

The Young Turks were far from fulfilling the demands of the most groups such as the Arabs and the Albanians who were expecting a degree of decentralization (Jelavich 2009: 83). Soon after the revolution, their euphoria turned into a disappointment due to the sharp change in the liberal attitudes of the Young Turks towards authoritarianism. The rosy picture that was painted by the Young Turks before and during the 1908 revolution ended in 1909 and a harsh centralization and suppression of the ethnic groups started taking the place of the political rights and decentralization of the Ottoman administration. Disappointed with the fact that the promises were not hold, various ethnic groups-Albanians and Arabs being at the first place-turned against the Young Turks (Göçek 2008).

The Young Turks leaders were perceived by the old and more experienced Pashas as inexperienced rulers. According to a pro-British Grand Vizier Kamil Paşa, the Young Turks who introduced more political rights and freedoms to the people were far from understanding the real dynamics of the Empire were. The two Young Turk leaders Cavid Bey and Dr. Bahaeddin Şakir during their visit to Kamil Paşa explained their plans to actualize the "İttihad-ı Anasır" project. Kamil Paşa replied them by emphasizing the distinctive structure of the Empire and the people living on it. He then accused the Young Turk leaders of living in a dream world and being fascinated with it (Kutay 1966: 143-144). The most prominent Young Turk leader Ahmed Rıza was confessing his imperceptions of the Ottoman Society: "*As I had been living abroad for twenty years, I did not know the mental state of the populace. It turns out my friends did not either; we thought the populace was delicate like a respectable woman and tried not to hurt and sadden her. We decided to execute the reforms slowly [since] we were afraid to offend her. Yet these caused the reforms to get delayed.*" (Rıza Bey 1988: 41-43)

The champions of the constitution abandoned their liberal ideas which they were not fully attached and from 1909 onwards followed an authoritarian, centralist¹ path. After the failed counter-revolutionary attempt in 1909, Unionists silenced the liberal opposition. From that time onwards, they started a reform process with the aim of extending the authority of Istanbul government to the every corner of the Empire and the standardization of administrative and financial practices. Unionists argued that the people from various regions of the Empire should be represented equally in a parliament within the framework of a unified government for a

---

¹ Some scholars argue that Young Turks had centralist tendencies much earlier than the counter revolution. Their major aim was to prevent the success of the Müritzsteg reform movement in Macedonia, which would mean more outside intervention to the Empire. Therefore they followed centralist policies right from the very beginning of their rule in 1908 in contrast to their propaganda for further decentralization and reform to acquire support of everybody.

United Ottoman State. After 1909, the Unionists wanted to put an end to the impotence of the Ottoman state apparatus through centralizing it.

The post 1909 centralization of the Ottoman administration was a multi-level project. On the parliament level it was realized by making the elected deputies dependent on the Central Committee in Selanik. As a result of this, the deputies voted along unionist lines. On the local level, pro-Unionist bureaucrats were appointed to several posts replacing the opponents. Unionist clubs were established in the entire Empire through which the centralization was conducted in the periphery. These clubs were supervising the Ottoman local administrators and giving them orders. Same degree of setting up of Unionist Cadres was visible in the military. Despite the early attempts to depoliticize the military officers, such as the attempt to promulgate a law about the resignation of the Unionist soldiers from the army, many of them continued joining the Unionists and went into a struggle with the decentralist officers. The lessons taken by the Unionists during the counter revolution of 1909 has played a crucial role in the further politicization of the military as they intended to get rid of the officers loyal to sultan Abdülhamid (Göçek 2008: 197). On the other hand centralization in education was the pivotal of all reforms. The government established new schools all around the Empire (Kayalı 1997). The CUP placed emphasis on universal public education which was believed to be the main tool to achieve the goal of strengthening the power of central administration and spreading its ideology and reforms to the Empire (Mardin 1983).

One of the leading figures in the centralization project was Talat Paşa, an ordinary bureaucrat of the Abdülhamid regime and also a leading figure in the Young Turk revolution, became the champion of centralization as the minister of interior and later as the grand vizier. Despite his leading role to restore the constitution, he turned to an authoritative figure speaking of the constitutional regime said 'the nation is not ready'. He was also famous for dealing with the separatists all around the Empire with their own methods which he became familiar during his encounter with the Balkan separatist movements, he appealed to these methods not only for dealing with the separatists but also with the daily conducting of the internal affairs like murdering man through Teşkilat-ı Mahsusa (Hayat 1992: 285-286). Through the methods used by the Unionists to establish control, such as assassination and other violent methods, which soon after the revolution turned the positive atmosphere into a reactionist one.

CUP leaders who came to power after the revolution, were not only centralists but also committed Turkish nationalists. What is called the 'Young Turk Tradition' consisted of three characteristics. Besides secularist and positivist characters of the Young Turks, Turkish nationalism was the third and major component of their tradition. They were practical men, although ideology played an important role in their activities, they were primarily concerned with the empowerment of the State. Despite turning into Turkish nationalists at an early age, most of them favored Ottomanism as they still thought it was useful to halt the Empire's disintegration (Luke 1936: 163). Ottomanism was in the center of all the debates in the earlier days of the revolution with the basic principles such as loyalty to the dynasty, a territorial basis of identity, a commitment to the fatherland, and the unity of all Ottoman peoples, despite their mixed ethnic character. In the initial days of the second constitutional period, CUP crystallized their ideas about the future of the Ottoman Empire and devoted to centralization. Their strong emphasis on the role of the State and on the role of education was in contrast with the liberals and their supporters among the Arab, Greek, Armenian, Bulgarian, and Albanian nationalists.

CUP's policy of Ottomanization and centralization was under constant criticism by the non-Turkish elements in the Empire. The overall centralization policies of the Unionist governments led to the emergence of reactionary movements, which led to the crystallization of ethnic,

lingual and cultural differences. Later on these reactionary movements turned into nationalist movements. The most criticized of all the Unionist policies was the introduction of Turkish as the universal language in schools all around the Empire. The Unionists, as part of their centralization policy, projected Turkish - the language of the upper class Ottomans- as a common language of the new Ottoman identity. But it was realized by the non-Turkish subjects as a policy of "Turkification" (Ahmad 1986: 111).

The Unionists also attempted to create a new kind of homogeneity and solidarity through the use of Islam as a binding political ideology. As an alternative to Ottomanism, Islamism of the Unionists was based on the earlier pan-Islamist policies of Abdulhamid II. It was used as an integrating ideology to protect the unity and continuity of the Empire until the beginning of World War I. Despite being welcomed by many Muslims, it was discriminatory against non-Muslim minorities in the Ottoman Empire.

The attempts to reach a synthesis between Ottomanism and Islamism failed within years following the counter revolution of 1909 and politics based on ethnic identity soon overwhelmed all the others and speeded up the disintegration process of the Empire. The protests that started as reactions to the centralist policies of the Unionists galvanized the nationalist revivals. In the last resort, the Unionists hold on to the Turkish nationalism which originated from the 19th century writings of Western scholars such as Arminius Wamberg, Arthur Lumley Davids, Joseph de Guignes and later on developed by the contribution of Turkish intellectuals Yusuf Akçura, Ziya Gökalp and Hüseyinzade Ali Turan gained a momentum with the pressure of the Balkan Wars (Yetim 2008).

Nationalist propaganda of the Unionists spread among the Turkish speaking subjects through several organizations and their publications. These organizations and their journals worked for legitimizing the Turkish nationalist movement. Türk Derneği (Turkish Society) was the most important of its kind. Established in 1909, this society transformed into Türk Yurdu Cemiyeti (Turkish Homeland Society) in 1911 and published Türk Yurdu Journal (Turkish Homeland). Similarly, Genç Kalemler (Young Pens) was established in 1911 in Selanik with the aim of the simplification of Turkish. Likewise, Türk Ocağı (Turkish Hearth) was founded in 1912 to raise the awareness of Turkishness among the Turkish speaking Ottoman subjects (Heyd 1950: 13-15).

Searching for the Roots of the Centralist Tradition of the Unionists: The Balkan Trauma and Its Effects on the Young Turk Movement

The long nineteenth century started with a slow but decisive withdraw from the Balkans and the set back of the Empire from the region culminated in the last quarter of the century with the Russia-Turkish war of 1877-78 (Ortaylı 2009). The developments in the following three decades did not alter this trend and just before the Balkan wars, Macedonia, Epir and Albania remained as the last territories of the Empire in the Balkans.

The domestic and international incidents following the second constitutional period were a real catalytic force that gave rise to the development of the centralization policies of the Unionists. The capital was shocked with a series of sad news from the Balkans, the annexation of Bosnia and Herzegovina by the Austria Hungary, the unification of Crete with Greece and the Bulgarian announcement of the cutting of relations with the Ottoman state. The attempt for restoring the old order by the counter revolutionaries was prevented by the revolutionaries was used as an excuse for the implementation of the oppressive methods. The suppression of the counter reformers was followed by a power shift, one, as a result of which all the elite loyal to

the Sultan were replaced with reformists who were on the one opponents of the old regime but secessionist on the other. A lot more traumatic was the demand of Italy in 1911 from the Ottomans to cede Libya to them and the final retreat of the Ottomans from there (Demirci 2006: 471).

The Ottomans experienced a big trauma with the defeats both in the Balkan Wars. The empire was losing not an ordinary piece of land but the heartland of the Empire. For the majority of the army officers who played a major role in the 1908 revolution and also took the lead in the post revolution politics, the Balkan lands of the Ottoman Empire were of prime importance. These officers were either born in the Ottoman Balkans or served as young officers in the region in the beginning of their professional life. According to Zürcher, the Unionists on the eve of the revolution had two thousand members. Based on his research on the most prominent twenty five members (majority of which were later involved in the Central Committee of the Unionists which was a party based in Selanik), ten were born in the region (Zürcher 2010: 84) and almost half of the twenty five members of the Committee had served in the region as bureaucrats or officers in the early years of their career (Zürcher 2010: 100).

The years that the Unionists spent in the Balkans as part of the Ottoman administration were very tragic for them. Most of them served in the important centers of the Selanik region (the area from Manastir to Ohrid and the area around Pristina). Coming from an etatist tradition, they believed in and represented the authority of the Sultan to whom they devoted themselves sincerely. Their firsthand experience in the region made them aware of the vanishing Ottoman power, and the widespread lack of loyalty to the regime among the Balkan people. The territory was ethnically mixed and no single ethnic group dominated the population of the Ottoman Macedonia in which at least eight different people group lived. The officers who served in the Second and the Third armies in the Ottoman Balkans were conducting a low level warfare with Serbs, Bulgars and the Albanians who were attracted with the nationalist ideas and totally alienated to the idea of Ottoman unity.

In the region, there was an increasing difference between the Muslim and Christian subjects of the Empire particularly the changing standards of life between the middle class men in the cities. This difference was most visible in the education sector. Children of the non-Muslim subjects were going to schools which were superior compared to those of the Muslims. They were established by the European missionary organizations (Zürcher 2002: 75). The Young Turks were also aware of the increasing gap in the economy. Minorities who were supported by the foreign investors established railways, tobacco factories, breweries and export-oriented farms, with its banks, insurance companies, hotels and department stores. The non-Muslims were employed by these companies from the administrative positions down to the level of skilled workers. The Muslims on the other hand were still working as small artisans or employed by the bureaucracy. Although the Muslims were predominantly representing the ruling class, their salaries were paradoxically much lower than the non-Muslims; some lived in relative poverty which obviously meant the diminishing of the state authority and prestige. One other trauma for the Muslim representatives of the state in the Balkans was the helplessness of the state authorities before the representatives of the foreign powers and the Ottoman Christians who had judicial and diplomatic immunity provided by them (Zürcher 2002).

Unionists were also fascinated with the success of the Balkan societies in educating their ethnic fellows in Macedonia as patriotic individuals. Groups like Serbs, Bulgarians and the Greeks established a very effective school network and taught the simplified and concretized version of their national language. The outcome of the Unionist encounter with the superior Balkan education philosophy led to an awareness of the Ottoman education system. Outcome

of this in the later years was a tendency in the Unionist mindset to create a centralized education system and train nationalist individuals believing in the 'supreme nation' of the Turks and also teach Turkish in the schools.

The dissident young officers and bureaucrats of the time were also stuck in the middle of an international crisis in Macedonia which was the major international issue of the late nineteenth century international relations. Macedonia, being at important crossroads was a geo-strategically important region. Controlling the region would mean having the predominant strategic position in the entire peninsula. The political situation and impotence of the Ottoman administration at that time was so tragic and the problems were so serious that it could anytime lead to a big scale war in the region. There had been a constant struggle to weaken the Ottoman rule, there were various rival organizations such as IMRO (Internal Macedonian Revolutionary Organization). In order to achieve their goal these organizations were conducting terrorist activities and rebellions against the Ottoman rule. Due to the activities of such rival organizations the Ottoman subjects were living under severe conditions in Macedonia. It was beyond the capacity of the Ottoman administration to restore the order (Zürcher 2002).

As a result of the weak and erratic rule of the Ottoman government, the Macedonian territories were open to foreign interference. The European powers were putting pressure upon the Ottoman government to agree upon the introduction of reforms. The attempts of the Ottoman government to reform gendarmerie in the rural areas of the Vilayet-i Selase (Selanik, Kosovo and Manastır), under the supervision of Hüseyin Hilmi Paşa was of no use for them. Finally, with the Ilinden revolt of 1903, the Ottoman Empire agreed to put into effect the terms of the Müritzsteg agreement signed between Austria and Russia in 1903. With the agreement, the Ottoman gendarmerie was placed under an Italian commander which was assisted by representatives from the great powers. The establishment of a gendarmerie force under an Italian general was a humiliation for the Ottoman officers (Zürcher 2014).

With the Müritzsteg reform, Macedonia began to dominate the European diplomacy. The enforcement of the Müritzsteg program and the establishment of an international administration was a serious trauma for the young officers who devoted themselves to the Ottoman state. The constant humiliations in relations with the Great Powers combined with their intervention in the Macedonian problem, created dissatisfaction among the officer corps (Jelavich 2009: 83). They were uncomfortable with the way the Europeans were dealing with the Muslims and the non-Muslims. They were trying to perform their duty in an environment in which the non-Muslims were in a very privileged situation due to the extended rights given to them by the Ottoman government.

The privileged position of the non-Muslims accumulated anger among the officer corps and their main concern was the urgency of radical reforms in the Ottoman administration without further delay. The severity of the situation in Macedonia made them to consider the possibility of working with the Young Turks. The revolutionary Army officers in Macedonia were aware of the fact that the Macedonian problem was not due to the maladministration of the Ottoman government and more to the weakness of the Ottoman administration. They believed that the weakness of the central government was at the core of the problems and Ottomans should make a breakthrough to prevent the inevitable loss of the Balkans. (Zürcher 2014: 970)

The Young Turk revolution of 1908 temporarily spread harmony among the people; however it had no such effect in the Balkans. According to Hanioglu, the 1908 revolution was an attempt of the CUP to avoid the Great Power intervention in Macedonia, this policy attracted limited support from ethnic groups. It had only secured the cooperation of Armenians and

certain Macedonian groups but failed to attract the Greeks and the Serbs, who opted to stay neutral as they saw the revolution as a sign of the Empire's extreme weakness which was a real blow for the empire (Hanioğlu 2001).

In the period between 1908 and 1913 just before the effective control of the government by the CUP, the Empire witnessed a gradual withdrawal from its territories in Europe. Territorial losses started with the Bulgarian declaration of independence on 22 September 1908, continued with the annexation of Bosnia-Herzegovina by the Austro-Hungarian Empire on 5 October 1908. Finally, the Balkan Wars started in 18 October 1912 resulting with extensive territorial gains of Bulgaria, Serbia and Greece and the final nail in the coffin was the Albanian declaration of independence in the same year.

The second Balkan War was just a small opportunity for the defeated Ottomans to console itself by getting back only a little portion of its lost territories. The new frontier of the Empire was now passing from the Maritza River (Lewis 1997: 337). In the Balkan Wars all of the Balkan Origin Young Turks and the Unionists lost their ancestral homes. Anatolia was the new mother land for them and their families. The defeats in the Balkans were bitter experiences for the ruling elite. The ending of Balkan Wars in disaster had major political repercussions in the Ottoman Sublime Porte. The then Grand Vizier Kamil Paşa who was supported by a liberal government asked for truce which led to the assembly of a conference in London and the surrendering of the former Ottoman capital Edirne to the Bulgarians was a matter of time. The Unionists who already decided to stage a coup against the government of the liberals made use of this occasion and organized a coup often called 'Bab-ı Ali Ambush' by which Grand Vizier was driven from power and the Unionists took control in the Ottoman Capital. As a result of the coup the Unionists took back the government that they turned over to the liberals in 1912 and remained in power in the last five years of the Ottoman Empire (Ahmad 1993: 37).

These tragic developments until the end of the Second Balkan War, heavily influenced the world view of the Unionists in the following years and played an important role in the shaping of their ideas about the administrative issues. Most importantly, the establishment of foreign tutelage over the Macedonian provinces of the Empire through the establishment of a gendarmerie force commanded by officers from six European countries under an Italian general influenced their worldview and their policies (Zürcher 1992). The tragic experience which the Ottoman ruling elite gained in their twenties made them to realize that decentralization was a real threat to the Ottoman state. Believing that any devolution of power away from İstanbul would pave the way for the country's future dissolution. They became ardent supporters of a centralized state structure as well as an integrationist policy (Zürcher 2002: 35).

From Centralization to Turkification: Reforms and Reactions in the Arab Land

The Young Turk revolution which began as an attempt to bring justice and freedom to the people of the Empire, entered into a path of nationalism following the traumas in the Balkans. The policies implemented in the second constitutional period alienated the Muslim Arabs of the Empire and drove a wedge between them and the Turks. From 1913 onwards, the Young Turk revolutionary idealism was over and the Unionists established an extremely authoritarian rule, giving an end to the freedoms enjoyed by each ethnic group in the Empire since 1908.

As it was argued above, after the revolution there had been a significant change in the policy of the Empire towards its people in the Middle East particularly the Arabs who were still under the control of the Ottoman Empire at the beginning of the twentieth century. Despite the fact that the constitutional revolution created a positive atmosphere among the Arabs who demanded the new reform programs, their initial disappointment with the Young Turks

occurred after the first elections that created a representation problem against the Arab population. According to the results, 147 Turks and 60 Arabs were elected out of a total of 245 deputies, whereas 7.500.000 Turks and 10.000.000 Arabs living in the Empire (Ahmed-Rustow 1976: 247; Zeine 1958: 140-143).

In the beginning of the twentieth century Arab nationalism was not yet a widely accepted ideology and the Arab speaking people of the Ottoman Empire were still showing a sense of loyalty to the Caliphate. There had been some developments in the field of literature in the second half of the nineteenth century contributed to the development of Arab enlightenment. Among those who contributed to the awakening of Arab identity were Christian Arabs from Lebanon like Nasif Al Yaziji whose writings in Arabic pioneered a style, manner and vocabulary paved the way for an Arabic renaissance. On the other hand Butrus al-Bustani (1819-1883) published a dictionary, encyclopedia and periodicals that helped to create a modern Arabic language. Other than these, there were some intellectual movements in Cairo and other Arab cities but the strongest center of Arab intellectual movement was Syria. Despite all these developments only a few Arabs coming from the urban-upper class Ottoman families and in contact with the European intellectual centers were influenced from the idea of an Arab nation state. Larger segments of the society like peasants, artisans and nomads were still not influenced from the waves of nationalism (Ochesenwald-Fisher 2003: 326).

Despite the existence of a cultural awakening among the Christian Arabs, in the second half of the nineteenth century, their nationalist tendencies were not distinct from the Ottomans. Following the 1908 revolution Arab subjects of the Empire were neither disillusioned with the Ottoman Empire nor alienated from the idea of Ottomanism. However, in the aftermath of the 1909 counter revolution, the three objectives of the Unionists, -centralization, Turkish nationalism and secularism- led to the suppression of the Arabs and their political societies as a result of which they fled to Europe or went underground like the Turks a decade earlier (Khoury 1983: 71). Among those who resisted the centralization attempts of the Young Turks were the Arab Princes, who enjoyed a great autonomy under the Ottoman rule as the rulers of the territories which were very distant from the center in İstanbul. However with the completing of the Hijaz Railway in 1908 which connected Damascus with Medine, the local Arab Princes and their territories became easily accessible for the tax collectors from İstanbul which was not something desired therefore rebellions in the Arab provinces were supported by the local chiefs due to the fear of the spread of the Ottoman central authority (Ochesenwald-Fisher 2003: 330).

There were several ideological and political factors for the rise of Arab nationalism as a separatist movement in the Ottoman Empire. Unionists' language policies that imposed Turkish as the official language of the Empire were perceived as Turkification of the Empire especially by the Arab population who gave a sacred meaning to the Arabic language. These Turkification policies of the CUP and the growth of Turkism as an intellectual movement were the most important ideological factors that contributed to the emergence of Arab nationalism especially after 1913. According to Zeine "As far as Arab political nationalism is concerned, it can safely be asserted that it was the national and racial policies of the Young Turks which fanned its flames" (Zeine 1958: 93). As a consequence to explicit expression of Turkism, Arab intellectuals started to think that they were alienated in the discussions concerning the future of the Empire. Failure of the Ottomanism as a unifying ideology of the Unionists especially after the Albanian Revolt and the Balkan Wars can be accepted as another ideological factor that led to the rise of Arab nationalism (Dawn 1991: 23).

Reform and centralization policies of the Unionists were the most significant political factors for the Arab nationalist reactions. Political, social and economic reforms led to the dominance of the Turkish language, identity and culture over the other non-Turkish peoples of the Empire were introduced with a strict centralization policy and hence created disappointment among the Arab subjects of the Empire. According to them these policies that excluded Arabs in the public sphere were the initial signs of Turkification of the Empire (Kayalı 1998: 126). Two incidents that occurred in the post 1908 period, the Trablus War in 1911-1912 which resulted with the loss of Libya to Italy and the increasing Jewish settlements in Palestine, also triggered a reactionary movement in the region. Under these circumstances, Arab nationalism was expressed more explicitly among the Arab intellectuals (Sorby 2005: 16, Dawn 1991: 17).

As a consequence of these reactions the number of Arabic newspapers and Arab societies increased significantly in the post-1908 period. The political societies that were found after the establishment of the second constitutional period went one by one underground as a result of the harsh measures taken by the government after the counter revolution. Among many societies founded in Istanbul in this period, the most important ones were Al-Muntada al-Adabi (The Literary Club) and Al-Jam'iyya al-'Ahd (Covenant Society). On September 2, 1908, the Arab societies in Istanbul established an umbrella organization under the name of El-Ikha El-Arabi El-Uthmani (The Ottoman Arab Fraternity) which defended Ottomanism with the support of the Arab members of CUP (Göçek 2002: 51). The nationalistic sentiments were not on the agenda of the Fraternity, the only national points in the program were the demands for national equality, for the spread of education in the Arabic language and the observance of Arab customs (Yeşilyurt 2005: 14).

Two other societies that were founded outside the Empire were Al-Jam'iyya al-'Arabiyya al-Fatat (The Young Arab Society) founded in Paris on 14 November 1909 as a secret society by a group of Arab students and Hizb al-Lamarkaziyya al-Idariyya al-'Uthmani (The Ottoman Administrative Decentralization Party) established in 1912 by Syrian, Lebanese and Palestinian émigrés in Cairo and subscribed to the idea of decentralization while supporting the unity of the Ottoman Empire (Yeşilyurt 2005: 15).

These initiatives right before the Balkan Wars did not give results and the major military defeats during the War left the Arabs with disappointment for the overall capability of the Ottomans to hold the Empire together or even survive the enemy powers approaching to İstanbul the center of the Caliphate. In the best case scenario even if the Empire come out of the war without losing İstanbul, the territorial losses in the Balkan territories would mean heavier tax burden for the Arab provinces which were justified by the increase in tax from 110.000 to 430.000 lira in 1913 and the Ottoman government became extremely unpopular in the eyes of the Arab people. Influence of Britain and France increased in Syria and Lebanon and their anti-Ottoman propaganda further inflamed the concerns and enthusiasm for foreign intervention. Some prominent Arab leaders like Khediv İzzet Paşa, Şerif Hüseyin, Şeyh Sanussi and İbn Reşid had plans to overthrow the İstanbul government and establish an Arab Caliphate (Kayalı 1997: 126).

By 1913, Ottoman Empire lost almost all of its territories in the Balkans. Now the territory of the Empire covered the lands in Asia which was predominantly Muslim. Its rule over the Arab populated lands extended from the territories of modern day Syria, Iraq, Lebanon, Jordan, northern Yemen and Israel to Tripoli, Benghazi. For more than four hundred years Arabs remained as the loyal subjects of the Empire and the Ottomans were regarded as the protector of the Muslim world against the infidel Europeans. Looking on the brighter side, the land was

the heartland of historical Islam and the Sultan was still the Caliph of them. However these territories were also under the threat of occupation and more importantly, the centralist policies and the attempts for the Turkification led to a reactive nationalism in a very short time among the Arabs and certain Ottoman territories like Syria and Lebanon became the center of Arab nationalism.

There were also multiple voices of reform coming from the Arab region. Various societies were formed in the Arab provinces of the Empire with the consent of the Kamil Paşa government and the supervision of the local governors of the Arab Provinces before the start of the Balkan Wars and while the war was still going on. The most important of these were the Beirut Committee of Reform (El-Jamiya El-Islahiya), the Lebanese Awakening Society (An-Nagda El-Lubnaniya), the Baghdad National Scientific Club (An Nadi El-Watani El-Ilmi), the Basra Reform Society (El Jamiya El-Islahiya) and the Basra branch of the Beirut Committee of Reform. Among them Beirut Committee of Reform established on 12 January 1913 by the Muslim and Christian notables of Beirut was the most popular. These developments were welcomed by the Kamil Paşa government as they were realized as signs of willingness to live together and an end of the call for foreign intervention (Zeine 1958: 87).

The Bab-ı Ali coup took place right before the reform committees in Beirut and Damascus submitted their final draft to the capital. The new government of the Unionists headed by grand vizier Mahmut Şevket Paşa had its own reform agenda for the Arab provinces not strictly in line with the former head government and its head Kamil Paşa. In principle Mahmut Şevket Paşa government and the Unionists were against the decentralization of the Empire and they were willing to yield neither to the demands of the committees formed during the Kamil Paşa government nor to the reform proposals from different parts of the Empire. However they faced with the reality of the need for decentralization to some extent especially as a result of the lessons taken by the failure of the policy of centralization to pacify the secessionist attempts in the Balkans. The then grand vizier Mahmud Şevket Paşa gave orders to form a committee to listen to the demands of the Arabs and then to generate a self-made reform package. The Unionist İstanbul government was very cautious in the beginning in their policies towards the Arabs as the Second Balkan War was approaching and the army was desperately in need of recruits from Arab provinces. As a reconciliatory act, an Arab 'Arif Al Mardini' was appointed as the governor of Damascus, one of the important Arab cities. However in Beirut, a unionist called Hazım Paşa replaced the liberal Ethem Paşa as governor and imposed strict regulations and censorship to press and also closed the reformist clubs which led to the estrangement of the Arabs in this city. Next the government promulgated the Provincial Law in March 1913 which included a reform package with some decentralization measures, strongly criticized and denounced by the reformists in Beirut and other Arab provinces and closed the Beirut Committee of Reform on 16 April 1913 (Tauber 1993: 146).

The first Arab Congress also known as the Arab-Syrian Congress met in Paris in 18-23 June 1913 to discuss reforms which would grant more autonomy to the Arabs under the Ottoman Empire. The reformist groups from Syria, Palestine and İstanbul were present in the Congress. The Beirut Reform Society dominated the Congress which demanded specifically the autonomy of the Arab provinces, the recognition of the Arabs' national rights and the greater participation in the administrative bodies of the Empire (Zeine 1958: 104). The CUP was also represented by a delegation under the leadership of Mithat Şükrü. Although the government and the Arab representatives such as 'Abd al-Karim al-Khalil and 'Abd al-Hamid Zahrawi tried to reach an agreement to realize an Arab-Turkish rapprochement, these positive attempts failed in the

summer of 1913 (Antonius 1938: 116).

By 1914, just before the beginning of the World War I, the Arab nationalists lost their hopes because of the Young Turks' decision to close all the Arab political organizations and consequently they began preparing for an armed uprising. During the World War I, with the support of the British intelligence service, the Emir of Mecca, Sharif Hussein initiated the Arab Revolt which resulted in the separation of the Arab regions from the Empire (Dawn 1991: 23).

CONCLUSIONS

The last hundred years of the Ottoman Empire was a struggle of the Ottoman administrators to handle the growing power of nationalist ideology among its subjects and the growing military dominance of the European powers over the Ottoman Empire. The formula of the reformers for dealing with the estrangement of the non-Muslims and the non-Turks was to integrate them to the Ottoman society through bestowing civil liberties and equality meanwhile the imperial structure was also reformed and revived to make the state being able to defend itself against the European expansionism. All these attempts stopped neither the territorial losses nor the increasing national movements which intensified in the 1908-1914 period. However, the Albanian revolt and their declaration of independence was the end of a dream. Despite being a Muslim community, Albanians were not willing to live in the Empire anymore. On the other hand with the Balkan Wars the empire lost its Christian population and became predominantly a Muslim empire. The idea of "İttihad-ı Anasır" -the union of all elements- which envisaged the strengthening of all the ethnic groups in the Empire therefore leading to a feeling of loyalty to the Empire proved to be non-effective right after (Yetim 2008: 74). These tragic experiences of the Young Turk leaders motivated them to redefine their nationalism which was now a Turkish and Muslim one (Bozbora 2012: 629).

The Young Turk movement influenced from the Western liberal ideas was predominantly organized around the dissident Ottomans who escaped to Europe and criticized the authoritative rule of Abdülhamid II from there. The chance of the movement to overthrow the Sultan was very little until 1907 as they were only a group of idealist intellectuals without the necessary means to conduct a revolution. With the unification of the Paris with the Selanik branch, which was mainly composed of army members, the movement now had the necessary preconditions for conducting a revolution and bringing back the constitution. Despite the fact that they could not get the full control of the government, in the second constitutional period the Unionists in general and the Selanik branch in particular was the most organized of all the groups represented in the general assembly such as the decentralist 'liberals' and the 'pan-Islamist' Muslim Association.

Meanwhile, ethnic nationalism started in the Balkans in the early nineteenth century with the uprisings in Serbia and Greece resulted in the autonomy of the former and the independence of the latter. Loss of Balkan territories had been a big trauma for the Unionists along with Balkan Wars. Especially after the counter revolution of 1909 the Unionists favored a more authoritarian interpretation of the constitution, economic nationalism, anti-imperialism and general reforms. Some of the Unionist even saw themselves as the saviors of the Empire and argued for the necessity of the taking of extraordinary measures to protect the Empire. They concentrated on administrative reforms, among which the reforms regarding the provincial administration was very important. The reforms in general were attempts to achieve one major goal, which was the centralization of the Ottoman state. Unionist reforms had secularist features and have given priority to a central education system supervised by the state. After the Babiali Coup, the domination of the scene by the Unionists and Turkish nationalism

led to the emergence of a reaction from the Arabs taking the form of an Arab nationalism. The reaction of the unionists to the Arab nationalism was to suppress them on the eve of the approaching world war. This study underlined the impact of the Balkan trauma on the policies of the CUP which followed more centralist and Turkish nationalist path after the Balkan Wars in the Arab lands of the Empire. Hence, it is argued that there is a causal link between the rise of Arab nationalism and the post Balkan War policies of the CUP which were radicalized with the coming to power of the Committee of Union and Progress in 1913, the anti-imperialistic and self-defensive nationalism of Abdülhamid II which found an expression in his Pan-Islamist policy was replaced by a more aggressive nationalist policy.

BIBLIOGRAPHY

- AHMAD, Feroz (1986), *İttihat ve Terakki (1908 - 1914)*, İstanbul: KaynakYayımları.
- AHMAD, Feroz and RUSTOW, Dankward A., (1976) "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, No 4-5, pp. 245-284.
- AHMAD, Feroz, (1993), *The Making of Modern Turkey*, London: Routledge.
- AKŞİN, Sina (1980), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ANTONIUS, George, (1938), *The Arab Awakening*, London.
- BERKES, Niyazi Berkes, (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press.
- BOZBORA, Nuray, (2012), "Albanian Perception of 1908 Revolution and Its Effects on Albanian Nationalism", *IBAC*, Vol.2, pp. 623-644.
- DAWN, C. Ernest, (1991), "The Origins of Arab Nationalism", *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press.
- DEMİRCİ, Süleyman, (2006), "The Methods Employed by the Unionists in Power to Control People of the Ottoman Balkan Peninsula", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No:21, pp. 467-479.
- GÖÇEK Fatma Müge, (2002) "Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab Nationalisms", *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, Albany: SUNY Press.
- GÖÇEK, Fatma Müge, (March 2008), "What is the Meaning of the 1908 Young Turk Revolution? A Critical Historical Assessment in 2008", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, pp. 179-214.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, (1995), *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, (2001), *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press.
- HASAN (AMÇA), Çerkes, (1989), *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İç Yüzü 1908-1918*, İstanbul: Arba.
- HEYD, Uriel, (1950) *Foundations of Turkish Nationalism The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, London: Luzec & Company and The Harvill Press.
- JELAVICH, Barbara, (2009), *Balkan Tarihi-II, 20.Yüzyıl*, İstanbul: Küre Yayınları, İstanbul.
- KANDEMİR, Feridun (1975), *Jön Türklerin Zindan Hatıraları, 1848-1903, Bir Devrin Siyasî ve Fikri Tarihi*, İstanbul: Muhit Yayınları.
- KANSU, Aykut (1995), *1908 Devrimi*, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları
- KAYALI, Hasan, (1997) *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley: University of California Press.
- KHOURY, Philip S., (1983) *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KUTAY, Cemal, (1966), *Tarih Sohbetleri (Conversations on History) Volume II*, İstanbul: Halk.
- LEWIS, Bernard, (1997), *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years*, New York: Touchstone Books.
- LUKE, Harry, (1936) *The Making of Modern Turkey*, London: McMillan.
- MARDİN, Şerif, (1983), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- NUR, Rıza, (1965), *Hayat ve Hatıratım I*, İstanbul: İşaret.
- OCHSENWALD, William. and FISHER, Sydney Nettleton, (2003), *The Middle East: A History*, Boston: McGraw-Hill Inc.
- ORTAYLI, İlber, (2009), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş.
- RAMSAUR, Ernest E.,(2007) *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul: Pozitif. (çev: Nuran Yavuz)
- RIZA BEY, Ahmed, (1988), *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, İstanbul: Arba.
- SHAW, Stanford J, SHAW, Ezel Kural, (1977) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2 Reform Revolution and Republic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SORBY, Karol, (2005), "Arab Nationalism After the Young Turk Revolution (1908-1917)", *Asian and African Studies*, No. 14, pp. 4-21.
- TAUBER, Eliezer, (1993), *The Emergence of Arab Movements*, London: Frank Caas.
- YEŞİLYURT, Nuri, (2005), *Collapse of Empire: Ottoman Turks and the Arabs in the First World War*, Cambridge: University of Cambridge, (Unpublished Master Thesis).
- YETİM, Fahri, (December 2008), "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: "Millet-i Hâkime" Düşüncesi ve Etkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, pp.

- 71-84.
- ZEINE, Zeine N., (1958), *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism*, Beirut: Khayat's.
- ZÜRCHER, Erik Jan, (2014) "Macedonians in Anatolia: The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their Policies in Anatolia after 1914", *Middle Eastern Studies*, Vol. 50, No. 6, pp. 960-975.
- ZÜRCHER, Erik Jan, "Renewal and Silence - Unionist Policies After World War I", Access Date: 2014. 01.05. http://edoc.bibliothek.unihalle.de/servlets/MCRFileNodeServlet/HALCoRe_derivate_00003231/ejz32_renewal_and_silence.pdf
- ZÜRCHER, Erik Jan, (1992), "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization", *Die Welt des Islams*, vol. 32, pp. 237-235.
- ZÜRCHER, Erik Jan, (2010), *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London: I.B. Tauris.
- ZÜRCHER, Erik Jan, (October 2002), "The Young Turks– Children of the Borderlands?", *Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive Department of Turkish Studies*, Universiteit Leiden.
- ZÜRCHER, Erik Jan, (1994), *Turkey: A Modern History*, London: I.B. Tauris.

OSMANLI DEVLETİ'NDE GÜÇ VE SİYASET: NAMIK KEMÂL'E GÖRE 1866-1869 GİRİT İSYANI VE OSMANLI DEVLETİ

POWER AND POLITICS IN OTTOMAN STATE: 1866-1869 CRETE REBELLION AND OTTOMAN STATE ACCORDING TO NAMIK KEMÂL

Musa GÜMÜŞ*

Öz

Osmanlı Devleti'nde 18. asrın ikinci yarısının sonlarına doğru iyice belli olamaya başlayan siyasî istikrarsızlık ve otorite zafiyeti, 19. asırda birçok siyasî soruna sebep olacak olaylara zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan her olay, Osmanlı Devleti'ni yeni sorunların içine çekmekteydi. 1804 Sırp isyanı, 1821 Yunan isyanı, 1830 Cezayir'in işgali, 1831-1840 Mısır meselesi, 1866-69 Girit isyanı bu sorunlara önemli örneklerdir. Bu sorunlar, Osmanlı Devleti'ni, yönetilmesi zor siyasî krizlere sürüklerken devleti uluslararası siyasî arenada güç durumda bırakmıştır. Devletin içinde bulunduğu zaaf hali ise, meseleleri içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak dış müdahaleler gelmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa gibi dönemin uluslararası siyasetin etkin aktörleri Osmanlı Devleti'ni, içinde bulunduğu kriz nedeniyle zor durumda bırakacak yaklaşımları sergilemekten kaçınmadılar. Tabii ki bu devletlerin birbirine paralel politikalar beslediğini söyleyemeyiz. Çünkü Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren her olayda devletlerin çıkarlarının çatıştığı, yaşanan örneklerde müşahede edilebilir. Girit meselesi, bu bahsettiğimiz denklem için de geçerlidir. Osmanlı Devleti'nin, Girit'teki isyan ve buna karşı geliştirdiği politikaların dönemin aydınları arasında yoğun bir tartışma konusu yapıldığını görmekteyiz. Bütün bunları Namık Kemal'in yazdıklarından kolaylıkla çıkarabiliriz. Namık Kemâl bu devrin aydınlarından biridir ve Osmanlı Devleti'nin meselelerine eğilmiş önemli bir örnektir. Biz de makalemizde, Girit isyanı ve Osmanlı Devleti'nin Girit politikalarını Namık Kemâl'in fikirleri ve bakış açısıyla ele alarak dönemin aydınlarının Osmanlı Devleti'nin durumuna dair, yaklaşımlarını ortaya koymaya çalışacağız. Burada Namık Kemâl'in, dönemin uluslararası siyasî çekişmelerine ve bunun Osmanlı Devleti'ni ne denli etkilediğine dair çıkarımlarını ve hangi meselelere yoğunlaştığını açığa vurmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Namık Kemal, Osmanlı Devleti, Girit meselesi, 1866-1869 Girit İsyanı, Âli Paşa ve Osmanlı diplomasisi.

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, musagumus@hotmail.com

Abstract

Ottoman Empire's growing authority weakness in the second half of 18th century has resulted in a lot of political problems in 19th century. Since every issue was reason of another, Ottoman Empire were in a tough situation. This link between the issues can be seen in many events of 19th century. 1804 Serbian Rebellion, 1821 Greek Rebellion, 1830 the invasion of Algeria, 1831-1840 Egypt Issue and 1866-1869 Crimean Rebellion could be good examples. While these problems were putting Ottoman Empire in difficult positions within the country, they were also ruining the international relations of Ottoman Empire. As an expected result of this, there were external interferences. Important political actors of era, such as Russia and France did not avoid behaviours which makes the situation harder for Ottoman Empire. Of course, this cannot be said that those countries were shaping their policies in parallel, as it could be seen from the conflicts the countries faced. On the other hand, Ottoman Empire's policies regarding the rebellions in Crimea were being criticized by Ottoman intelligentsia. All of these could easily be inserted from Namik Kemal's writings. Namik Kemal was one of them and was interested in problems of Ottoman Empire. In this paper, we will examine the Crimean Issue and Ottoman's policies regarding it with respect to Namik Kemal's ideas and clarify the approaches of Ottoman Empire to this issue. We will also try to uncover how this problem has affected Ottoman Empire.

•

Keywords

Namik Kemal, Ottoman State, Crete question, 1866-1869 Crete Rebellion, Âli Pasha and Ottoman diplomacy.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti 19. asra siyasî, sosyal, iktisadî ve idarî birçok konuda yıpranmış bir şekilde girdi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin 19. asrını baştan sona etkilemiştir. Çünkü Osmanlı sisteminde meydana gelen gerileme, devletin 19. asırda dönüşümü sağlayacak niteliğini kaybettiğini açık bir şekilde göstermiştir. Savaş alanlarında alınan mağlubiyetler ve bunun iç ve dış politikaya yansımaları açık bir şekilde gösterir. Mağlubiyetler ise iktisadî, sosyal, idarî ve siyasî hayata tesir etmekte gecikmez. Bu etki ile de birçok alanda zihniyet değişimi meydana gelmeye başlamıştır. Siyasî alandaki etkileri ise oldukça geniş bir çerçevede gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlar, bu zihniyet değişiminden payını almıştır. Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu ilkeler ise değişen zihniyetin içeriğini oluşturmuştur. Özellikle millî ve dinî alanda ortaya çıkan yeni aidiyet düşünceleri, devletin bekasını da oldukça sorunlu bir sürece sürüklemiştir. 1804 Sırp isyanı ile başlayan ve devletin yıkılışına kadar devam eden süreçteki tecrübeler, bu ifadelerimiz için birer delil teşkil eder. Tabii ki bunları tek tek irdelemek konumuzu aşan bir girişim olacaktır. Ancak devletin bu sorunlar karşısında aldığı konum, sorunları çözmede gösterdiği çaba ve bunu diplomasisine yansıtması, büyük devletlerin yaklaşımları ve bunun Osmanlı Devleti'nde oluşturduğu etkisi dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde siyaset ile gücün nasıl bir etkileşim içinde olduğunu gösteren işaretlerin açık bir şekilde müşahade edildiğini belirtmek yerinde olacaktır.

Biz ise bu çalışmamızda, 1866-1869 yılları arasını kapsayan yıllarda Girit Meselesi' ve Osmanlı Devleti'nin Girit politikasını Namık Kemal'in bakış açısına göre ele alarak; Osmanlı Devleti Girit'te kriz yönetiminde nasıl hareket etmiştir?, Osmanlı Devleti'nde güç siyaseti ne kadar etkilemiştir?, Babıali'nin meselede ortaya koyduğu politikaların yanlışlıkları nelerdir? ve Osmanlı Devleti'nin gücünün siyasete nasıl etki ettiği konusundaki sorulara Namık Kemal'in verdiği cevapları irdelemeye çalıştık.

Tarihî Zemin

Osmanlı Devleti'ni uğraştıran meselelerden biri olan Girit Meselesi, sebep olduğu kargaşa hali ile Girit'i Osmanlı İmparatorluğu için, ülkenin en yönetilemez kısımlarından biri yapmıştı (Anderson 2010: 175). Girit'te ilk kıpırdanmalar 1770 yılında başlamışsa da (Karal ty: 18), asıl olarak 19. asrın önemli bir kısmında Girit'te tam bir kargaşa dönemi yaşanmıştır¹. Bunda Girit'in Yunanistan'la olan rabıtası önemli bir yere sahiptir (Yılmaz 2001: 53). 1821 Yunan (Mora) İsyanı Girit'te zihniyet değişimini etkilemekte önemli rol oynamıştır². Zira 1821 yılında

¹ "On dokuzuncu yüzyılda Girit'te isyanlar o kadar sık görülmekteydi ki 'Girit' ve 'isyan' kelimeleri neredeyse eşanlamlı hale geldi" (May, 2011: 185).

² "Girit Ayaklanması'nın fikri alt yapısının, 1821'deki Yunan bağımsızlık hareketine paralel olarak ve Yunanistan devletinin kurulmasından sonra Yunanlıların Megali İdea'yı gerçekleştirmek için Girit'te yürütmüş oldukları faaliyetlerle atılmış olduğu bilinmektedir" (Aydın, 2007: 120); bu düşünce ile yoğrulan isyan fikirleri, aynı zamanda da milliyetçi bir hareketi ifade ediyordu: "Fransız İhtilâli'nin getirdiği milliyetçilik fikirlerinin etkisi, Rusya'nın tahriki ve özellikle Yunanistan'ın dış politika ilkelerini belirleyen "Megali İdea" içinde Girit'in özel bir öneme sahip olması dolayısıyla 1820'li yıllardan itibaren Girit'te huzursuzluklar başladı. Bu huzursuzluklarda 1814'te Odessa'da kurulan Filiki Etery'a'nın da önemli bir payı vardı" (Öksüz, 2010: 94); Bunun yanında bu isyanda Girit Hristiyanlarının ekonomik durumunun etkisi yadsınamaz: "Girit İsyanı'nın çıkmasında, adadaki Rumların milliyetçi hisleri kadar mevcut ekonomik koşulların da etkili olduğu belirtilmelidir. Girit'te yaşayan Müslümanlar, ada nüfusunun yaklaşık beşte ikisini oluşturmasına karşın toprağın üçte ikilik kısmını ellerinde tutmaktaydı ve Hristiyanların Müslüman Giritlilere 90 milyon kuruşa yakın borcu vardı. Başka bir ifade ile, isyanın, milliyetçi refleksler kadar ekonomik gerçeklerle de yakından ilgili olduğu belirtilebilir" (Pınar, 2008: 3).

başlayıp Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan süreç, Girit için önemli bir örnek oluşturmuştur. 1825 yılında Sisam Adası'ndaki isyanın yine Girit'i hareketlendirdiği³ ve Girit'ten isyana katılımın olduğu görülmektedir (Engelhardt 1999: 217). Bu iki etki, Girit'teki isyanın hareket noktasını oluştururken büyük devletlerin bu konudaki tavırları da adadaki karışıklık halinin daha ileri seviyeye ulaşmasına sebep olmuştur. Her devletin belli bir hesabı ve çıkar sağlama düşüncesi vardı. Bu durum Girit'te Osmanlı Devleti'ni belli şartlarda tavizkâr politikalar yürütmek zorunda bırakmış ve devletin 1866-1869 Girit isyanı sürecinde denge politikasına göre hareket etmesine sebep olmuştur. Devletin gücünün siyasete yansımalarının en tipik örnekleri işte bu süreçte kendini göstermiştir. Osmanlı devlet adamları bu süreçte büyük devletlerden İngiltere'yi önemli bir denge unsuru olarak görmüş, Girit'teki yaklaşım ve beklentilerini bu devlet üzerinden şekillendirmiştir. Zira İngiltere'nin bölge ile kurduğu çıkar denklemi, bu yıllarda Akdeniz üzerinden şekillenmekteydi ve İngilizler, Girit Meselesi'ne yaklaşımlarında bunu, daima göz önünde tutmuşlardı. Bu yüzden İngilizler, Akdeniz dengesinde meydana gelecek bir bozulmaya izin vermeyecek bir hareket tarzı benimsemişlerdi (Andıç-Andıç 2000: 36). İngiltere'nin yaklaşımı, o gün için, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasını gerekli kıldığından böyle bir politika tercihi faydalıydı (Adıyeke 2000: 23). İngiliz hükûmeti, kaçınılmaz hale gelmediği takdirde, o dönem için, Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesine karşı çıkıyordu (Anderson 2010: 177). Bunun farkında olan Osmanlı Devlet adamları Girit politikasını tanzim ederken özellikle Rusya ve Girit konusunda Rusya'nın politikalarına yakın bir politika izleyen Fransa'ya karşı İngiltere'nin tutumuna önem atfetmekteydi. Zira Rusya, özellikle Kırım harbi sonrasında Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca tutumlarını sertleştirmişti ve fırsat kolluyordu. Bu yüzden Ruslar Osmanlı Devleti'ne zarar verecek hemen her olayın içinde bulunmak yolunu tutmuşlardı (Karal ty: 21). Girit Meselesi'nde ise Yunanistan'ın tarafını tutup, adanın Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Yunanistan'la birleşmesi yönünde bir yaklaşım sergilemişlerdir (Andıç-Andıç 2000: 36). Rusya'nın Girit'teki etkisini çabuk anlayan Osmanlı devlet adamları da bu devletin, adanın kaderiyle çok yakından ilgilendiğini fark ettiler (Anderson 2010: 177). Bu yüzden Rusya'ya karşı İngilizlerin tercihlerine önem verdiler. Denge politikaları düzleminde güç-siyaset ilişkileri bunu gerekli kılıyordu.

Girit'teki 1866-1869 isyanının ilk kıvılcımları 1866 yılının başlarına kadar geri gitmektedir (Aydın 2007: 129). Ancak asıl isyan ağustos ayında başlamış ve 1869 yılına kadar devam etmiştir. Giritli Rumlar, bir takım talepleri olduğunu ve bunların karşılanmadığını ifade ederek isyana kalkıştılar.⁴ Ancak asıl sebep adanın Yunanistan'a ilhak edilmek istenmesiydi (Toprak 2012: 151)⁵ ve Rumların isyan konusundaki cüretleri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güçsüzlükten kaynaklanmaktaydı (Türkmen 2007: 220). Bu da Osmanlı politikalarını dış yönlendirmeye açık bir hale getirmiştir (Aydın 2007: 131, 137).

Büyük devletlerin Girit konusunda birbirleriyle ciddi bir kriz yaşamak istemedikleri de Osmanlı devlet adamlarının tahmin ettikleri bir şeydi. Ancak bundan, tam olarak emin olamadıkları için denge siyasetini elden bırakmadılar. Büyük devletler ise genel uluslararası siyasî hava nedeniyle Girit Meselesi'nin daha büyük bir siyasî kriz halini almadan halledilmesi konusuna yoğunlaştılar. Bu yüzden Yunanistan'ın Girit'teki faaliyetlerine karşı çıkıyor ve Girit üzerindeki isteklerinde sonuç alınabilecek bir seviyeye gelmesine fırsat vermek istemiyorlardı

³ "Yunanistan hükümetinin 1830 yılında kuruluşu sırasında koruyucu devletler olan İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı idaresinde kalan Girit için Sisam gibi bir idare usulü tavsiye etmiş olduklarından Giritliler'in bu defaki ayaklanmalarında kendilerini müdahaleye yetkili zannettiler" (Tukin 1996: 89).

⁴ "Girit Rumlarının isyan gerekçelerine bakıldığında şunlar yer alıyordu: Rumca eğitim veren okulların açılması, yeni limanların yapılması, ziraat bankası kurulması, vergilerin indirilmesi vb." (Türkmen 2007: 232).

⁵ "Yunanlılar'ın büyük Yunanistan kurma hayalleri, 1864 yılında yedi adanın kendilerine verilmesi üzerine tekrar uyandı. (...) Kendi kendilerine geçici bir hükümet kurarak Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilân ettiler" (Tukin 1996: 89).

(Anderson 2010: 176). Bu uluslararası siyasî havadan yararlanmak isteyen Osmanlı devlet adamları Girit'te büyük bir kayba fırsat vermeden meseleyi birkaç ıslahat projesiyle halletmenin yollarını arıyorlardı. Bu yüzden Girit'te askerî müdahale imkânını elinde tutup diplomasi mücadelesini Avrupa kabineleri nezdinde sürdürüyorlardı (Kartal ty: 24).

Diplomasi alanında elini güçlü tutmak isteyen Osmanlı Devleti, Âli Paşa'yı 2 Ekim 1867 tarihinde Girit'e göndererek, Girit'teki krizi yerinde yönetmek için harekete geçmiştir (Andıç-Andıç 2000: 37; Adıyeke 2000: 23). Âli Paşa, burada bir takım iç düzenlemelere girişmiş ve halkı sakinleştirmek için devletin Girit'te güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü mesajını vermiştir. Bunun yanında asileri etkisiz hale getirmek için çeşitli tedbirler alan Âli Paşa, Girit'te askerî müdahalenin, gerektiğinde gündeme alınabileceği yönünde bir yaklaşım sergilese de, bu tedbirin büyük devletlerin yaklaşımları dolayısıyla sonuç vermeyeceğini düşünüyordu. Bu yüzden öncelikle Girit'i idarî yönden ıslah çalışmalarına yoğunlaştı. Âli Paşa, ortaya koyduğu ıslahat projeleriyle büyük güçlerin Girit konusunda Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmesinin önüne geçmeyi planlıyordu (Andıç-Andıç 2000: 37). Girit'te, idarî düzenlemeleri içeren bir proje hazırladı. Bu proje, Girit Vilayet Nizamnamesi adında bir belge ortaya çıkardı. (Adıyeke 2000: 23-24). Bu nizamname Girit'e, bir dereceye kadar özerklik de veriyordu. Âli Paşa'nın Girit'teki reformları buradaki Rumları ikna etmese de, Osmanlı Devleti'nin, adadaki faaliyetlerini, büyük güçlerin nezdinde, daha meşru bir zemine taşıdı. Bu sırada uluslararası arenada Osmanlı Devleti'nin elini güçlendiren bir yeni bir durum ortaya çıktı. O da, dönemin Yakınoğlu siyasetinde önemli rol oynayan Fransız-Rus ittifakının sona ermesiydi. İttifakın ortadan kalkmasıyla, Girit'teki isyanda asilerin tarafını tutan bu iki devlet, burada ortak bir politika yürütmekte eskisi gibi istekli olmayacaklardı. Zaten, II. Aleksander'in 1867 yılındaki Paris ziyaretinden eli boş dönmesi bunu açıkça göstermekteydi (Anderson 2010: 177).

Uluslararası siyasî arenada meydana gelen değişim Âli Paşa'nın reformlarını daha anlamlı ve sonuç alınabilir hale getirdi. Âli Paşa'nın bu tedbirleri sayesinde büyük güçler, Osmanlı içişlerine ve Girit Meselesine karışmaktan 1868 Haziran'ı itibariyle vazgeçtiler. Bundan sonra 1869 yılı başına kadar sürecek olan diplomasi devreye girdi. Bu sırada Âli Paşa Yunanistan'a kesin nota verdi (Andıç-Andıç 2000: 38). Büyük devlet temsilcileri, Paris'te Türk-Yunan anlaşmazlığını meydana getirmiş olan notayı çalışma temelli olarak kabul eden bir konferansta, 20 Haziran 1868 tarihinde bir araya geldiler. Konferansta Türk istekleri değerlendirildi, Yunanistan'ın verdiği cevaplar incelendi. Türk tarafının istekleri haklı görüldü ve Yunanistan'a bildirildi. Yunanistan hükûmeti de Âli Paşa'nın notasını kabul etmek zorunda kaldı (Kartal, ty: 36-37).

Girit Meselesi'nde Âli Paşa'nın çabaları sonuç vermiş ve büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları "şimdilik" önlenmişti. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç idaresi ve dış politikası bakımından Âli Paşa'nın en büyük muvaffakiyetlerinden biri olarak kabul edilir (Andıç-Andıç 2000: 36). Âli Paşa'nın faaliyetleriyle Girit isyanı ve isyanın sebep olduğu Türk-Yunan anlaşmazlığının bu safhası 1869 yılı başları itibariyle kapanmış oldu (Kartal ty: 36-37). Ancak Girit'teki kriz hali bu yıl için geçici olarak son bulmuşsa da, isyancıların bahaneleri Girit'in Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına kadar bitmeyecektir. Âli Paşa'nın Girit Meselesi diplomasisinde sonuç alması, onun içerde olduğu gibi, dışarda, Avrupa diplomatları arasında büyük bir otorite sahibi olması etkili olmuştur (Kartal ty: 28).

Namık Kemâl'e Göre 1866-1869 Girit İsyanı ve Girit Meselesi

Namık Kemâl, Rumların Girit'te isyan ve karışıklık çıkararak dikkatleri üzerlerine çekmek istediklerini, bunun için de büyük devletleri meseleye dâhil etmeye çalıştıklarını; bu yolla

isyanlarından sonuç amaçladıkları belirtir; bu amaca ulaşmak için de “bir takım ehl-i fesâd[in] silâha sarıl”diklarını ifade eder(Tasvir-i Efkâr 458: 2). Namık Kemâl, “İhtilâl gibi tabirât-ı idâreye muhâlîf olan ahvâlin uzamasından neş’et ettiği mücerrebâtandır. Hattâ Yunanistan’ın Memâlik-i Osmâniyye’den ayrılmasına dahi vaktiyle fesâdının teskîninde zuhûra gelen te’ehhür sebep olmuş idi” (Tasvir-i Efkâr 423: 2) ifadeleriyle de Rumların Girit’i Yunanistan’a bağlayacak siyasî ortamın oluşmasını sağlamaya çalıştıklarına işaret etmektedir. (Tasvîr-i Efkâr 423: 2). Bunun yanında bir takım propagandalarla büyük güçlerin müdahalelerini sağlamaya çalıştıklarını, Avrupa gazetelerinin bu yöndeki yaklaşımlarının da bunu kolaylaştırdığını anlatmaktadır (Tasvir-i Efkâr 458: 1). Milliyet ve mezhep konularını da kullanan Giritli isyancıların, Yunanistan’ın adaya olan ilgisini daha da arttırmaya çalıştıkları Namık Kemâl’in dikkatinden kaçmamıştır (Tasvîr-i Efkâr 423: 2). Bunun Batılı devletler tarafından kullanılmakta olduğunu ve bu devletlerin, durumu bir müdahale aracı yapmakta istekli davrandıklarını; “Cins ve mezhep ve kavmiyet ve istiklâl davaları şarka müte’allick her türlü mesâilde daimâ bir alet olagelmıştır” (Namık Kemâl, 1909b: 20) sözleriyle açığa vurmaktadır. Ancak Namık Kemâl, Giritli Rumların tuttukları yolun sonuç getirmeyeceğini, çünkü mezhepsel ayrıma göre Katoliklerin Fransa’nın, Rumlar Rusya’nın, Protestanlar İngiltere’nin veya Amerika’nın Müslümanlar da Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine verilmesi gerektiğini ve böyle değişimin uygulanmasına şimdiye kadar kimsenin teşebbüs etmediğini, Girit’teki Hristiyanların Hristiyan vali talebi kabul edilse bile adanın üçte biri Müslüman olduğunu dolayısıyla Rumları memnun etmek için Müslümanları hukuktan mahrum bırakmanın uygun bir şey olmadığını belirtir ve Girit’e Hristiyan bir vali atanması konusuna karşı çıkar. (Tasvir-i Efkâr 423: 3). Namık Kemal buradaki açıklamaları, meseleye mezhepsel açıdan yaklaşılmasının mantıklı olmayacağına, Girit’teki mevcut yapı dolayısıyla, isyancıların bu taleplerinin kabul edilemeyeceğine işaret etmektedir.

Namık Kemâl’e göre, Osmanlı Devleti, en güçlü olduğu dönemde bile hiç kimsenin hukukuna tecavüz etmemiştir ve bu durum, ona göre ecdadın övünülecek bir özelliğidir (Tasvir-i Efkâr 423: 1-2). Namık Kemâl, 1856 Paris Anlaşması’nda alınan kararlar gereğince hiçbir devletin, Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmaya hakkı olmadığını söyler. O, devletin iç işlerinde istediği tasarrufu gerçekleştirmesine hiç kimsenin bir şey demeye hakkı olmadığını ifade ederek, (Tasvir-i Efkâr 458: 2) şu açıklamada bulunur: “Memâlik-i Osmâniyye sekenesinin sülüsünden ziyâdesi milel-i gayr-ı müslimeden olmağla Saltanat-ı Seniyye bunları Rusya veyâ Yunan Devleti’ne vermek veyâhûd tebdîl-i mezheb etdirmek niyyetinde olmadığı”nı belirtir. Dolayısıyla “...kendilerini her sûretle müsâvât-ı hukûkiyyeden müstefîd ederek eczâ-yı asliyyesine tamâmen ve kâmilen mecz etmekliğı muktezâ-yı menâfi’inden ‘add edeceği âşikâr”dır. Bu yüzden “...Devlet-i ‘Aliyye hukûk-ı umûmiyye-i mülkiyyesinin muhâfazasına mahsûs olan silâh-ı müdâfa’ayı bunların eline nasıl teslim edebilir” (Tasvîr-i Efkâr 465: 3) diye sorar. Bu, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor duruma işaret eder. Bu yüzden hukukun işlememesi Osmanlı Devleti’ne zarar verecek hale gelmektedir. Eğer hukuk işlerse “Devlet-i Aliyye... şimdiki buhrândan dahi halelden sâlim olarak kurtulur” (Tasvir-i Efkâr 462: 2). Namık Kemâl, yukarıdaki açıklamalarıyla Avrupa’nın yaklaşımlarını eleştirmekte ve sorunun bu şekilde daha da karmaşıklaştığından bahsetmektedir. Zira devlet kendi iradesini yürütemediği bir ortamda Avrupa’nın çifte standardı daha da görünür olmaktadır. Bu konuda bazı misaller vererek, Rusya ve Avrupa’daki uygulamalar hakkında da, “Rusyalu uhûd-ı mevcûdeyi ihlâl ederek Lehistan’ın altını üstüne getirdi. Mösyö De Bismark Almanya’nın hey’etini istediği sûrete çevirdi” tespitini dile getirir (Tasvir-i Efkâr 458: 2-3). Avrupa’daki uygulamaların böyle bir durum arz etmesine rağmen, benzer meselelerde büyük devletlerin Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahale etmesinin doğru olmadığını ve bu durumun da Osmanlı Devleti’nin kendini korumada bir takım sorunlar yaşamasına sebep olduğunu dile getirir(Hürriyet 4: 3). Şüphesiz, devletin kendini korumada

siyaset üretme ve bağımsız hareket etmede yaşayacağı sorunlar Namık Kemâl'in işaret etmek istedikleridir. Zaten devletin siyaset üretme araçları gücüyle sınırlı olduğundan ve güç ve siyasetin birbirini etkilediğinden devletin yapabileceklerinin sınırları belliydi. Dış müdahale bu işi daha da sorunlu bir sürece sürüklüyordu. Devletin kendini savunma ve toprakları üzerinde iradesini yürütme konusu özellikle 19. asrın ikinci yarısında iyice sorun teşkil etmeye başladı. Bunda büyük güçlerin payı ise oldukça açıktı.

Girit İsyanı ve Osmanlı'nın Devleti'nin Girit Politikası

Namık Kemâl, Osmanlı Devleti'nin durumunu anlatırken çok da geriye gitmeden devletin son 15-20 yıllık dönemini değerlendirerek çıkarımda bulunur. Devletin içişlerine bu kadar çok karışılması karşısında, Memleketeyn Meselesi sırasındaki durumu aktarırken *"Bundan on yedi on sekiz sene mukaddem Memleketeyn'de bir meclis-i resmîde Devolet-i 'Aliyye'nin 'aleyhinde söz söyleyen İspanya elçisini ne Avrupa'ya ve ne de İspanya devletine danışmaksızın eline pasaportunu verüb İstanbul'dan tard eden Devlet-i 'Aliyye"* diye söze başlar (Hürriyet 9: 1). Namık Kemâl, bu sözleriyle, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikalarda gün geçtikçe daha kötü bir durum sergilediğini anlatmaya çalışır ve değişimin 15-20 yıl öncesinde gidildiğinde bile hissedildiğini ifade eder. Devletin Girit'teki meseleye yaklaşımını, *"Girid ihtilâline sebebiyetleri evrâk-ı resmîyye ile müsbet olan ecnebi konsoloslarını tard etmek nereden, nişânlar ve murassa' kutularla taltif ü tatyibe çabılıyor"* (Hürriyet 9: 1) cümleleriyle eleştirir. O, böylelikle, Girit'teki meselenin çözülmesinin zor bir sürece taşındığını ve sorunun ortadan kaldırılamayarak sürüncemede bırakıldığını ifade eder (Hürriyet 9: 1).

Namık Kemâl devletin Kırım Harbi sırasındaki durumuna değinir ve bir anda üç yüz bin kişilik bir orduyu ve bu orduya gereken mühimmatı hazır etmeye muktedir olan olduğundan bahseder. Osmanlı Devleti'nin, bundan 15-16 sene sonra Girit'te duruma müdahale etme konusunda nasıl bir acziyet içinde bulunduğunu üzümlere dile getirir (Hürriyet 9: 1-2). Meselenin bu kadar uzamasının ise devlete büyük zararlar verdiğini şu sözlerle açıklar ve üzümler: *"Girid gâ'ilesinin bidâyet-i zuhûrundan bu âna kadar muhârebelerde ve hastahânelerde telef olan 'asker ve dâr ü diyârından mecrûh olarak kal'alar dâhilinde sefil ü sergerdân sürünerek terk-i cân eden"lerin sayısının oldukça fazla olduğundan yakınır; "asâkirin mühimmât ü edevâtı ile mesârif ü nakliyyeleri ve sözde adayı abluka eden süfün-i harbiyyenin kömür ve mühimmât-ı sâ'ire mesârifî ve irsâl olunan Mustafa Nâilî Paşa ve Hüseyin Avni Paşa ve Ömer Paşa ve Sürûr Efendi ve bi'z-zât sadr-ı 'âlî ve takım-ı dâ'ireleri mesârif ü harcırâhları ve her hafta gidüb gelen yâver-i harblerin ve bunlara verilen 'atâyâ ve harcırâhların mikdârı"nın ne büyük meblağlara ulaştığını ve devleti maddeten ciddi sıkıntılarla karşı karşıya bıraktığını esefle dile getirir. Kalbinde insaf zerresi taşıyan bir insanın bu duruma üzülmemesinin mümkün olmadığını ifade eder ve *"buna sebep olanlara lanet etmemek kabil değildir"* der. (Hürriyet 24: 4). Devletin bu meseledeki aczinin dışarıdaki propagandalar için önemli bir malzeme olduğu, yine Namık Kemâl tarafından ifade edilir (Tasvir-i Efkâr 462: 1-2). Bunların da Osmanlı Devleti'ni kötü etkilediği, Namık Kemâl'in dikkatini çekmiştir (Tasvir-i Efkâr 423: 3-4). Osmanlı Devleti'ndeki bu güç sorunu, dışa bağımlı politikalar yürütmesine sebep oluyordu. Namık Kemâl ise bu bağımlılığın ancak muktedir olduğuna zaman ortadan kalkabileceğini şu sözlerle ifade eder: *"Kuvvetli bulunmak bekâmızın te'mînine kifâyet edebilir. Şu kadar var ki biz de insân isek yalnız anınla kanâ'at etmeyerek hâl ü mevki'mizin bi't-tabî' iktizâ etdirdiği şân ü şevketi istihsâle çalışmalıyız"* (Hürriyet 23: 3). Devletin mutlak suretle güçlenmek zorunda olduğunun gerekliliği ortadadır.*

Namık Kemâl, Girit'in Osmanlı Devleti'nin mülkü olduğunu ve bunun uluslararası anlaşmalarla kabul edildiğini ise şöyle ifade eder: *"Girid [Tırhala ve Selânik gibi] Devlet-i*

'Aliyye'nin tasarruf-ı medîd ile hakkın ve birçok mu'âhedât ve bâ-husûs [...] Tamâmiyyet-i mülk bendini hâvî olan Paris 'Ahidnâmesi'yle mukâveleten mülküdür. Ahâlinin sülüsünden ziyâdesi İslâm ve emlâk-i ekseriyyet üzere anlarda iken Hristiyanlar istiyor diyerek o kadar bin nüfûs-ı müslimeyi Yunan'a teslim etmek veyâhûd vatan ve mülklerinden dûr eylemek hangi hakka teofik edilmek mümkün olur?' (Hürriyet 27: 5). Şüphesiz ki Namık Kemâl için 1856 Paris anlaşması önemli bir belge niteliğini taşır. Zira bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü garanti edilmekteydi. Namık Kemâl de bu garantörlüğe önem atfetmekteydi. Bu yüzden Girit'in kaybedilmesi tehlikesi karşısında 1856 Paris Anlaşması'na sık sık atıfta bulunduğu görülür.

Girit'teki asilerin, aday, Osmanlı Devleti'nden ayırmaya kıyam ettiğini söyleyen Namık Kemâl, devletin isyan sırasında asilere karşı itidalli bir yaklaşım sergileyerek onları bu yoldan döndürmeye çalıştığını; "üzerlerine sevk olunan kuvve-i askeriyeye anlar mühâceme etmedikçe terbiyelerine kalkışılmadı. Mukâvemetden 'âciz kalıp da istimân eden 'usât ne derecelerde muharrem olur ise olsun afo edildi. Hattâ Yunanistan'dan, geçip gülistân-ı ma'mûriyyet hükmündeki bir eyâleti harâbe-zâr eden eşkiyâ bile dehâletlerinden sonra mahsûs vapurlarla memleketlerine gönderildi. Daha bundan ziyâde i'tidâl nasıl olur" (Tasvir-i Efkâr 458: 2) sözleriyle açıklar. Bu açıklamalar devletin Giritli Rumlara yeteri kadar müsamaha gösterdiğini ve onları yollarından güzellikle döndürmeye çalıştığını göstermektedir.

Girit'teki isyana anlam veremeyen Namık Kemâl'in, "[Giritli Hristiyanların,] askerlik vazife-i meşrû'asıyla mükellef tutulmaktan başka şahıs virgüsünden dahi mu'âf olmak gibi sâ'ir hemşehrîlerinde olmayan bir fâ'ideye mâlik oldukları hâlde nasıl mazlûmiyyetlerinden bahs olunabilir" (Tasvir-i Efkâr 425: 1) diyerek serzenişte bulunduğu görülmektedir. Namık Kemâl, İslahat Fermanı ilan edilmesinden bu yana, Osmanlı Devleti ile tebaa arasında şikâyet konusu olacak bir muamele meydana gelmemiştir. Buna rağmen asiler niçin isyan etmektedir? diye sorar (Tasvir-i Efkâr 458: 1-2).

Namık Kemâl bunlara rağmen meselenin önünün alınacağına inanmaktadır ve sorunun nasıl halledilebileceğine dair çözüm önerilerinde bulunur. Namık Kemâl'e göre, devlet, isyanın ortadan kaldırılması için üç aşamalı bir yaklaşım sergilemelidir: "Girid erbâb-ı fesâdının çâre-i teskîni üç sûrete münhasır idi ki birincisi bunları mesûllerinin kabûliyle tatyîb ve ikincisi Girid'deki kuvve-i mevcûdenin müddet-i medîde orada ibkâsıyla terhîb ve üçüncüsü hukûk-ı hükûmete istinâden te'dîb etmekden 'ibâretidir" (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Burada üç aşamalı bir hareket planı vardır. Bunlar, tatyîb (iyi muamele), terhîb (korkutma) ve te'dîb (haddini bildirme)'dir. Sırası geldiğinde de bunların her birine başvurulmalıdır. Zira "İsyân üzere bulunan teb'ası hakkında kânûnun tayîn ettiği te'dîbâtı icrâ etmek her devletin hukûk-ı sarîhâsı iktizâsından olduğunu kimse bi-hakkın inkâr edemez" (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Devletin kendi topraklarında hükümünü icra etmekte özgür olduğunu bunun hiç kimse tarafından inkâr edilemeyeceği açıktır. Namık Kemâl Girit'te belli kurumların kurulmasının meseleyi halletmede önemli rol oynayacağını düşünür bu kurumlardan birisi Şura-yı Devlet'tir. Eğer buna rağmen isyan söz konusu oluyorsa "hükûmetin def-i ihtilâl için 'asker sevk etmesine kim mâni' olabilir?" diye sorar (Hürriyet 14: 6).

Namık Kemâl, hukûkî ve askerî, her tedbirin vâcip olduğunu şu sözleriyle anlatır: "Çünkü a'zâ-yı bedenden biri bir cerîha-i nasûre uğrayınca iktizâ eden 'amelîyyât-ı cerrâhiyyeyi (velev ileride o 'uzoun bütün bütün inkitâ'mı mücib olacak olsa bile) bi'l-müsâra'a icrâ etmek yine 'umûm beyninde terkîbi muhâtarada bırakacak bir hâli ibkâ eylemekden ehven olur" (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Bu cümleler, Namık Kemâl'in, hastalıklı bir uzvun gerektiğinde kesilip atılmasının, bütün bütün ölmekten daha ehven olduğuna inandığını göstermektedir. O, gerektiğinde askerî müdahalenin yapılmasını istemekte ve teklif etmektedir. Türk askerinin bu işi yerine getirecek güçte olduğunu da "O hizmeti de Türk 'askerinin zûr-ı bazûsı yerine getir[ebilir]" sözleriyle ifade eder (Hürriyet 59: 4).

Namık Kemâl Girit'teki isyanın iç asayiş bakımından sorun teşkil ettiğini ve burada bulunan Müslümanların can güvenliğini sağlamanın devletin görevi olduğunu ifade eder. Çünkü Giritli asiler buradaki Müslümanlara karşı oldukça şiddetli davranmaktadır (Tasvir-i Efkâr 423: 5). Bu yüzden Girit'te *"bahâdirân-ı 'asâkirin muhâceme-i 'umûmiyyesinden başka başka istenilecek bir şey kalmamıştır"* (Tasvir-i Efkâr 423: 4) diyerek askerî müdahalenin gerekliliğine işaret eder. Bundan bir sonuç alınacağına inandığını, *"Cezîrede bulunan 'asâkir ve ahâlî-yi İslâmiyye'nin mikdâr-ı kuvveti ihtilâlin teskinine değil Girid'in yeniden fethine bile kâfi olmak cihetiyle teşebbüsât-ı vâki'anın muvaffakiyeti aslâ cây-ı endîşe değildir"* sözleriyle gösterir (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Namık Kemâl Girit Meselesine dair ortaya koyduğu çözüm önerilerini sıralarken sürecin ona gösterdiği en önemli şey Girit'teki asilerin, her ne yapılsa yapılsın kanaat etmeyecekleridir (Tasvir-i Efkâr 465: 2-3). Bunu, Girit Meselesi'nin ilerleyen yıllarda aldığı şekil ve Girit'in Osmanlı Devleti'nden ayrılma süreci açık bir şekilde göstermiştir. Namık Kemâl bunu yaklaşık 45 yıl önceden görmüştür. Zira, Girit Osmanlı Devleti'nden 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'yla ayrılacaktır. Bu da asilerin amaçlarına bir şekilde ulaştıklarını ve bu tarihe kadar hiçbir şey kanaat etmediklerini göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 19. asırda en önemli iç ve dış politika konularından biri olan Girit Meselesi, devletin dağılmakta olduğunu gösteren önemli işaretlerden biridir. 1770 yılından itibaren çeşitli zamanlarda çıkan sorunlar, Girit'te isyan ve kargaşaya sebep olmuştur. Özellikle Yunanistan'ın adadaki etkisi ve buradaki Rumların ideolojileri Girit'te Osmanlı Devleti'ne karşı bir aidiyet sorunu yaratmıştır. Bu sorun aynı zamanda bir zihniyet sorunudur ve adanın idaresini zorlaştıran bir etki yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. asırda içinde bulunduğu sorunlar sarmalı da devletin otoritesini ciddi manada zayıflatırken devlet adamlarının yeni siyaset ilkeleri benimsemesine sebep olmuştur. Bunun temel nedeni güç ile siyaset ilişkisinin yarattığı boşluktur. Bu boşluk 1866-1869 Girit isyanının yönetiminde açık bir şekilde müşahade edilmiştir. Bu asrın başından itibaren yürürlükte gördüğümüz denge politikaları bunu açıkça hissettirmiştir ve Girit Meselesi'nde diplomatik hareket tarzı olarak kendini göstermiştir. Girit Meselesi'nin, ele aldığımız 1866-1869 yılları, denge politikalarının işlediği gösteren işaretler içermektedir. İngiltere'nin meseleye yaklaşımıyla şekillenen bu politikalar, bu yıllar arasında sonuç vermiş gibi görünmektedir. Büyük devletlerin içinde buldukları durum ise bu politikaları kolaylaştırmıştır.

Girit Meselesi ve 1866-1869 Girit İsyanı Namık Kemâl'in de gündeminde önemli yer tutmaktadır. Namık Kemâl hemen her fırsatta devletin içinde bulunduğu sorunlara karşı alakadar olmuş önemli bir mütefekkirimizdir. Onun Osmanlı Devleti'ne dair yaklaşımları ve çözümlenmeleri döneme ayna tutan önemli bir yazı külliyatı yaratmıştır. Bunu, Namık Kemâl'in yazı hayatına baktığımızda rahatlıkla müşahade edebiliriz. Bu yazıları onun, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun idrakinde olduğunu da açıkça göstermektedir. Namık Kemal'in Girit Meselesi ve 1866-1869 Girit isyanını konu aldığı makaleleri tetkik edildiğinde onun tarihe çok yönlü yaklaşımlarını, sağlam bir tarih bilgisini, tarihin dışında bugün sosyoloji ve siyaset biliminin ihtisas alanı içinde olan konulara da hâkim olduğunu, uluslararası siyasî ilişkileri iyi tetkik edebildiğini ve dönemin konjonktürü hakkında derin bilgi birikimi dikkat çeker.

Namık Kemâl devletin her geçen gün geçtikçe güç kaybetmekte olduğunu görüyor ve güç ve siyaset ilişkisinin nasıl bir hal aldığını ortaya koymakta zorluk çekmiyordu. Bunun yarattığı sorunlar onun meselelere dikkatli bir şekilde eğilmesine yardım ettiğini görmekteyiz. Bu

yüzden devleti ilgilendiren her soruna dikkat kesilip çözüm bulma noktasında kalemiyle aktif bir şekilde mücadele vermiştir. Ancak Namık Kemâl Osmanlı Devleti'nden umudunu kesmemiş ve ona göre iş işten geçmemiştir. O, devletin kudretini yeniden toparlamak şansına sahip olduğuna inanır. Ancak kritik bir noktada bulunulduğunun da idraki içindedir. Bu yüzden sorunların ivedilikle halledilmesi gerektiğini düşünür. 1866-1869 Girit İsyanı ve Girit meselesine yaklaşımları, sorunların çözümü noktasında hızlı ve kesin sonuçlar alınabilecek siyasetin ve diplomasinin yürütülmesinin gerektiğini göstermektedir. Girit'teki sorun bir an önce çözülmezse devletin Girit'te daha kötü şartlara sürükleneceğine inanır. Meselenin sürüncemede kalması ve akıbeti Namık Kemâl'in haklılığını ortaya koymaktadır. Girit Meselesi başta olmak üzere birçok sorunun devleti yıkıma götürmesi, Namık Kemâl'in Girit Meselesi özelinden devletin dış politikasına dair yaptığı çözümlerinin doğruluğunu kanıtlamıştır. Tabii ki onun haklılığı, dönemin atmosferini iyi okuduğu ve doğru sonuçlar çıkardığı gerçeğini açık etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Girit isyanı sırasında ortaya koyduğu politikaları ve diplomasi anlayışını birçok konuda eleştirip Babialî'nin tutumlarının bazı noktalardaki yanlışlarını ortaya koymaktan geri durmayarak cesur bir fikir adamı portresi çizmiştir. Bu da onun kendi fikirlerine inanan bir mütefekkir olduğu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ADIYEKE, Ayşe Nükhet (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ANDERSON, Matthew Smith (2010), *Doğu Sorunu 1774-1923*, 2. Baskı, (Çev.: İdil Eser), İstanbul: Yapı Kredi Yayını.
- ANDIÇ, Süphan- ANDIÇ, Fuat (2000), *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İstanbul: Eren Yayını.
- AYDIN, Mithat (2007), "Girit Ayaklanması (1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslar Arası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1: 113-148.
- ENGELHARDT (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi Âli Reşad), İstanbul: Kaknüs Yayını.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: III., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MAY, Arthur J. (2011), "Girit ve Birleşik Devletler, 1866-1869", *Tarih Dergisi*, Sayı 52 (2010/2), 183-194.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Şark Meselesine Dair", *Hürriyet*, Sayı: 23: 1-5.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Avrupa'nın Ahvâl-i Hâzırâsı", *Hürriyet*, Sayı: 14: 1-3.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Bend-i Mahsûs Girit Meselesi'ne Dairdir", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 423: 1-4.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Devlet-i 'Aliyye'yi Bulduğu Hal-i Hatar-Nâkden Hâlâsın Esbâbı", *Hürriyet*, Sayı: 9: 1-3.
- NAMIK KEMÂL (1286/1869), "Gene Mısır Meselesi", *Hürriyet*, Sayı: 59: 1-5
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Girit Meselesi'ne Dair", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 425: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Hasta Adam", *Hürriyet*, Sayı: 24: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Kurye D'orian'da Görülen Makalenin Mealidir", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 462: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Memâlik-i Osmaniye'nin Yeni Mukasemesi", *Hürriyet*, Sayı: 20: 1-5.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Taksîmi", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 430,10 Teşrin-i Evvel, Sayı 430: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1909), "Şark Meselesi I", *Külliyat-ı Kemal Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul: 1-9.
- NAMIK KEMÂL, "Şark Meselesi II, *Külliyat-ı Kemal Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1909: 9-20.
- NAMIK KEMÂL (28 Şubat 1283/1866), "Şark Meselesi'ne Dair Layihadır", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 465: 1-3.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Şark Meselesi'ne Dair", *Hürriyet*, Sayı: 23: 2
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Şark Meselesi'ne Dair", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 458: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Veşâvirhüm Fil-Emr", *Hürriyet*, Sayı: 4: 1-4.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Yine Girit Mes'eleleri Tazelendi", *Hürriyet*, Sayı: 24: 2-4.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Yunan Meselesi", *Hürriyet*, Sayı: 27: 1-5.
- ÖKSÜZ, Melek (2010), "Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1913)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 25: 93-114.
- PINAR, Hayrettin (2008), "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:18: 1-22.
- TOPRAK Serap (2012), "Megali İdea'ya Bir Örnek: Girit", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1: 145-160.
- TUKİN Cemal (1996), "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14: 85-93.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2001), "Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler(1821-1869)", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 12: 219-244.
- YILMAZ, Durmuş (2001), *Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, Konya: Çizgi Kitabevi.

RİFAT RAMİ (ARINCI) VE ESARET DÖNEMİ ŞİİRLERİ*

RİFAT RAMİ ARINCI AND HIS CAPTIVITY PERIOD POEMS

Mustafa ARIKAN**

Öz

Rifat Rami 1898 yılında Çorum İskilip'te doğmuş, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekildiği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğduğu yıllara şahitlik etmiş bir şahsiyettir. Birinci Dünya Savaşı'nda ihtiyat zabıt vekili olarak askere alınmış ve Irak cephesinde savaşmıştır. Bu cephede İngilizler'e esir düşmüş ve ömrünün birkaç yılını Hindistan'da Bellary esir kampında geçirmiştir. Esareten kurtulup memleketine döndüğü zaman Millî Mücadele'ye katılmış ve katkılarında dolayı istiklâl madalyası ile taltif edilmiştir. Çorum'da öğretmenlik ve daha sonra başka devlet kurumlarında memuriyet ile memleketine hizmet etmiştir. 1972 yılında Ankara'da ölmüştür.

Rifat Rami'nin genç yaşlarda şiir ile uğraştığı görülmektedir. 1934 yılında Çorum'da yayınladığı Ülküç adlı şiir kitabında savaş ve esaret dönemi şiirleri de yer almaktadır. Savaş döneminde çeşitli esir kamplarında yaşayan Türk esirlerinden bazıları günlük tutmuşlar, kamplarda teksir baskı ile gazeteler çıkarmışlar, mektuplar yazmışlar, daha sonra esaret hatıralarını yayımlayanlar da olmuştur. Esaret döneminde yazılmış şiir örneklerine az rastlanıyor olması, Rifat Rami'nin şiirlerinin değerini daha da artırmaktadır. Bu şiirler edebî kıymetinden daha ziyade, esaret hayatı içinde yazılmış olması; zaman, mekân ve muhteva özellikleri bakımından daha değerlidirler.

Rifat Rami'nin savaş ve esaret şiirlerinin yer aldığı Ülküç dışında, Avize, Ya Demokrasi Ya Ölüm, Kıbrıs Destanı, Çorum ve Havalisi Şairleri adlı şiir ve tetkik eserleri bulunmaktadır. Ayrıca arkadaşları ile birlikte İskilip'te Kurtuluş Yolu adlı mecmuayı çıkarmışlardır. O, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, gençliği ve halkı aydınlatmak, onlara yol göstermek için çabalayan kadrosu içinde yer almıştır.

Anahtar Kelimeler

Rifat Rami Arıncı, harp edebiyatı, esaret şiirleri, askerî tarih, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk esirleri.

Abstract

Rifat Rami is a person who was born in 1898 in İskilip district of Çorum and witnessed the years of the Ottoman Empire withdrew from the stage of history and Republic of Turkey emerged. He was recruited in World War I as reserve officer alternate and fought in Iraq front. He was taken as a captive by the English and spent a few years of his life in Bellary Prison Camp in India. He participated National Struggle when he was liberated from captivity and returned from abroad and he was rewarded with war of independence medal for his contributions. He served as teacher in Çorum and as civil servant later in other public institutions to his country. He died in 1972 in Ankara.

* Çankırı Karatekin Üniversitesi tarafından 1-3 Kasım 2013 tarihleri arasında düzenlenen Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkîyat Sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, marikan@selcuk.edu.tr

It is seen that Rifat Rami was interested in poetry at young ages. His poems in period of war and captivity has been taking place in his poetry book published in 1934 named Ülküç . Some of Turkish prisoner who lived in varied prison camp kept a diary, published a newspapers with duplication printing, and wrote letters, also some of them issued memories of slavery later. Due to shortage of poems written in period of slavery appreciate of the poems belong to Rifat Rami further increased. These poems are more valuable for the specifies like being written in life of captivity and in terms of time, space and content rather than its literal value.

In addition to Ülküç where war and captivity poems take place, Rifat Rami has poems and research works named Avize, Ya Demokrasi Ya Ölüm, Kıbrıs Destanı, Çorum ve Havalisi Şairleri . He also ran a periodical named Kurtuluş Yolu with his friends. He took place in struggling staff of young Republic of Turkey to make public conscious and guide them.

•

Keywords

Rifat Rami Arıncı, war literature, captivity poems, military history, Turkish captivities in World War I.

GİRİŞ

Harp insanlık tarihi kadar eski bir gerçekliktir. Milletin ya da ferдин hayatında derin izler yaratır. Edebiyatın var olduğu tarihten bu yana da onu besleyen bir kaynak olmuştur. Bütün milletlerin önce sözlü sonra da yazılı edebiyatının önemli konularından birisi de harplerdir.¹ Tarihin köklü milletlerinden birisi olan ve Asya, Avrupa ve Afrika topraklarında birçok devlet kurmuş olan Türklerin tarihi, edebiyata malzeme sağlayacak harpler bakımından da oldukça zengindir.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı, özellikle savaşların getirdiği zorluklar, felaketler; kaybedilen topraklar, vatandan kopuşun ifadesi olan göçler, kaybedilen hayatlar, esaret vb. sebebiyle, edebiyata kaynaklık edecek kesif bir zaman dilimidir. 20. Yüzyıl başlarında hızlanan çöküş ve yaşanan savaşlar; Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları ve ardından Milli Mücadele yılları, Türk tarihinin önemli bir dönemecini oluştururken, kendi edebiyatını da ortaya çıkarmıştır. Tarihin sağladığı malzemenin zenginliği ile mütenasip bir harp edebiyatı varlığı tartışılan bir konudur.² Özellikle Kırım Harbi'nden sonra Türk harp edebiyatının gelişmeye başladığı kabul edilmektedir.³ Ceyhan, son yaşanan savaşların edebiyatımızda klâsikleşmiş eserlerinin verilememiş olmasını; peş peşe gelen felaketlerin, bir milletin acısını yaşayacak zamanı bulamayışına bağlar.⁴

Ahmet Refik, Birinci Dünya savaşı yıllarında kaleme aldığı bir yazısında; *"Bir milletin mevcudiyetine karşı vurulan darbeleri def için icra edilen harp yalnız tarih kitaplarında makes bulmaz; bu kahramanlık menkâbeleri milletin a'mâk-ı rûhunda muhterem bir mevki ihraz edebilmek için oraya şiir ve nazmın selsebil ahengi ile aksetmesi îcâb eder."* demektedir.⁵ Şüphesiz, harp edebiyatı millet ruhunun derinliklerine sadece şiir ile değil, edebiyatın her nev'i ile hitap etmelidir. Ama, seferberlik yıllarının şanlı zaferi Çanakkale, hâlâ Mehmet Akif'in mısralarında, gönüldeki, ruhlardaki gerçek yerini, sesini bulmaktadır. Ya da *Çanakkale Türküsü'*nde.

Rifat Rami, seferberlik yıllarında savaşa çağrılan tahsil hayatı yarım kalmış gençlerimizden birisidir. Irak cephesinde savaşırken esir düşmüş, askerliğinin üç yılını Hindistan'da İngiliz esir kamplarında geçirmiştir. Bir *"bahtsız asker"* olarak,⁶ onun esaret günlerinde kaleme aldığı şiirler, harp edebiyatı bağlamında, bir *harp hâli* ürünü ve askeri tarih malzemesi olması bakımından önem taşımaktadır. Bu şiirler, taşıdığı edebi değer bakımından değil, muharip bir askerin kaleminden çıkmış olmaları dolayısıyla daha mühimdir. Esaret duygularının şiirin diliyle anlatılan örneklerine pek rastlanmıyor olması, Rifat Rami ve şiirlerini⁷ değerli kılan bir diğer hususiyet olmaktadır.

¹ Ömer Çakır, *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2004, s.8

² Haluk Harun Duman-Salih Koralp Güreşir, *"Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları: Savaş ve Edebiyat (1828-1911), Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı 1/I, Kış 2009, s. 31-36

³ Ömer Çakır, *Türk Harp Edebiyatında Çanakkale Mektupları*, Akçağ Yay., Ankara 2009, s. 23

⁴ Nesime Ceyhan, *"1911-1922 Yılları Arası Türk Hikayesine Kaynak: Harp"*, *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı 1/II, Kış 2009, s. 1808

⁵ *Harp Mecmuası* (Haz. Ali Fuat Bilkan-Ömer Çakır), Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 263

⁶ Esirler üzerine yazılan bir kitapta, onlar *"mücbir şartlar altında, düşman hüküm ve iradesi altına düşen bahtsız bir asker"* olarak tarif edilmektedirler. Bak. Muzaffer Kıran, *Harp Esirleri*, Ayyıldız Yayınları, Ankara 1958, s. 16

⁷ Şairin nüfus kaydındaki ve daha ziyade bilinen adı *Halil Rifat'*tır. Esaret şiirlerinin yer aldığı *Ülküç* adlı şiir kitabında ismi *Rifat Rami Arıncı* olarak yazılmıştır. Bu sebeple, mezkûr ad tercih edilmiştir. Bak. Rifat Rami Arıncı, *Ülküç*, Vilayet Basımevi, Çorum 1934. Rifat Rami ve esaret şiirlerinden, Prof. Dr. Ali Birinci Bey'i 24 Temmuz 2002 tarihindeki ziyaretim sırasında *Ülküç'*ü hediye etmesiyle haberdar oldum. Kendisine müteşekkirim.

Bu çalışmada, onun yayınlanmış şiirleri yanında, özel arşivi içinde yer alan henüz yayınlanmamış şiirlerinden de istifade edilecektir.

Ailesi ve Hayatı

Rifat Rami İskilipli'dir. Ailesi, *Tahir Efendi Oğulları*⁸, *Tahir Efendizâdeler*, *Türksoylular*⁹ lakaplarıyla bilinmektedir. Dedesi Mehmet Nabi (Ebubekir Nabi), babası Mehmet Tahir (1879-17.02.1922) Efendilerdir. *Tahir* isminin, aile şeceresinde, Türk geleneğine uygun olarak dededen toruna intikalle devam ettiği anlaşılmaktadır. Büyük dedelerinden birisi Celâli isyanlarının bastırılmasında vazife almış bir Osmanlı askeridir.¹⁰ Ebubekir Nabi Efendi'nin, Sultan Mehmet Reşat'ın tahta çıktığı sıralarda, rüyasında iki defa Hz. Peygamber'i gördüğü; padişaha selam ve kendisine bir mesaj iletilmesini buyurduğunu beyanla 5 Haziran 1909 tarihli bir dilekçe saraya müracaat ettiği, bu isteğinin ilgililer tarafından takip edildiği bilinmektedir.¹¹ Müracaat dilekçesinde kullandığı dil ve üslûp, onun ulemadan olduğuna delalet edebilir.

O, *Önce Şeceremiz* adlı bir dördlüğünde;
 "Büyükbabam olur Ebu Bekir Nabi.
 Pederimiz olur oğlu Mehmet Tahir.
 Soyumuz Selçuklu bir Türk Beye tâbi,
 Şeceremiz böyle tarih ile zâhir." mısralarıyla ecdadına işaret etmekte¹² ve yine *Kütük* adlı şiirinde tarih içindeki geçmişini;

"Bağlıyım bu kutsal kara toprağa,
 Soyumla sopumla candan bağlıyım;
 Çünkü, şeref vermiş her aydın çağa,
 Bahtsız İskilipli, TÜRKBEY OĞLUYUM.

...

Amasyaya göçen Salur boyundan,
 Selçuk beylerinden Türk Bey soyundan,
 Türk Bekir şöhretli Alay Beyinden
 Soy sürüp gelen içi dağlıyım." mısralarıyla, gururla anlatmaktadır.¹³

Yine *Hangi Çağlıyım?* adlı bir başka şiirinde aynı bilgileri;

"Bugün hâlâ damarımda Selçuk kanı çağlar gelir.
 Ondördüncü yüzyıl başı şeceremi bağlar gelir.

...

Altıyüz yıl evvel doğmuş Türk Beyin son ahfadıyız.
 Celâliyi bastıran Türk Bekir Beyin evlâdıyız." mısralarıyla verir.¹⁴

⁸ Halil Rifat Arıncı, *Çorum ve Havalisi Şairleri*, Ankara 1992, s. V

⁹ Salih Bardakçı, "Saraya Gönderilen Mektup" 18.12.2009, *İSKİLİP.COM* (14.04.2014). Bardakçı'nın, aile lakapları arasında yer verdiği *Eşrefzâdeler*'i ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Ebubekir Nabi Efendi saraya müracaatında kendisini "İskilip kazası eşrefzâdegân evladlarından"; yani, şerefli, meşhur ve soylu ailelerden birine mensup olarak tanıtmaktadır. Mabeyn-i Hümayûn-ı Mülûkâne Başkitâbeti yazısında geçmekte olan "eşrafzâdelerden" ifadesi de bu duruma delalet etmektedir. Bardakçı bu ifadeleri, yanlışlıkla aile lakabı olarak değerlendirmiştir. Bu konuda bak. Yavuz Selim Karakışla, "İskilipli Tahir Efendizâde Ebubekir Nâbi'nin Rüyası (1909)", *Toplumsal Tarih*, S. 73, C. 13, Ocak 2000, s. 48-49

¹⁰ Bardakçı, *aynı yer*

¹¹ Karakışla, "Ebubekir Nâbi'nin Rüyası", s. 49

¹² Rifat Arıncı, *Âvize*, İstanbul 1970, s. 4

¹³ Arıncı, *Âvize*, s. 20

¹⁴ Arıncı, *Âvize*, s. 8

Babası Mehmet Tahir, İskilip Bahabey Mahallesi 24 nolu haneye kayıtlıdır.¹⁵ Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise aile İskilip'te Siraceddin Mahallesi'nde ikamet etmektedir.¹⁶

Babası ve dedelerinin medfun bulunduğu aile kabristanı İskilip'te Kaya Ardı mevkiinde, Hacıkaranı Mezarlığı sırtlarında bir bağ içerisinde yer almaktadır.¹⁷

Annesi, Nimet Efendi ve Şerife Hanım'ın kızı Hanife Hanım (1874-29.07.1963)'dir.

Rifat Rami 1314/1898 tarihinde İskilip'te ailenin ilk çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹⁸ Bütün resmi belgeler ve hal tercümelerinde aynı tarih yer almasına rağmen; Irak cephesinde Habbaniye siperlerinde yazdığı ve 29-9-333 olarak tarihlediği *Mezar Taşında* adlı şiirin "Yirmi bir yıl süren şu ömrü pür iğbirarında" şeklindeki ilk mısraı¹⁹, onun bir yaş büyük olabileceğini göstermektedir.

Kendisine, bölgede valilik yapan ve daha sonra sadrazam olan Halil Rifat Paşa'ya²⁰ izafeten *Halil Rifat* adı verilmiştir. Özel evrakı içindeki bir dosyada yer alan *Adım* şiirindeki "Halil Rifat Paşa'dan adımı aldı bu şair" mısraı bu hususa atıfta bulunmaktadır.²¹

Ahmet Şevket (1901-13.08.1953) isimli bir erkek ve Pakize (1917-31.07.1926) isimli, küçükken ölen bir de kız kardeşi vardır.

Aile sonraları İstanbul, Ankara, Konya²² gibi şehirlere dağılmıştır.

Rifat Rami ilk tahsilini İskilip'te yapmıştır. Daha sonra Ankara'da Erkek Muallim Mektebi'ne kaydolmuş²³, Osmanlı Devleti 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'na girince, zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaca binaen 15 Temmuz 1332/28 Temmuz 1916 tarihinde ihtiyat zabıt vekili olarak askere alınmıştır. 9 Kanun-ı sani 1332/22 Ocak 1917'de Bağdat'ta bulunan 6. Ordu emrine verilerek, Müstakil Fırat Grubu 64. Alay Makineli Tüfek Bölüğü'nde görevlendirilmiştir. 29 Eylül 1917'de Remadiye'de İngilizler'e esir düşmüş, ancak 29 Nisan 1920 tarihinde İstanbul'a dönebilmıştır. 2 Mayıs 1920 tarihinde terhis edilmiştir.²⁴

Kendi ifadesine göre; İstanbul'da Yıldız'da Şevket Paşa Konağı'nda Yaver Hafız Paşa'nın bir derece terfii vaadi ile hilafet ordusuna yazılmaları teklifini kabul etmemiştir. Bunu kabul edenler Anadolu'ya gönderilecek ve Kuva-yı Milliyecilere karşı savaşıacaklardır. Bu husustaki padişah emrini dinlememiş, 6 Mayıs 1920 tarihinde er kıyafetinde bir Rus vapuru ile

¹⁵ Arıncı, Çorum, s. V

¹⁶ Milli Savunma Bakanlığı Arşivi (MSBA), *Sicil Dosya Nu (SDN): 17745*. Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü'nün 08 Ekim 2013 tarih ve 4510 sayılı yazısı ekindeki Askeri Safahat Belgesi ve buna ekli belge suretlerinden istifade edilmiştir.

¹⁷ Arıncı, Çorum, s. V; Bardakçı, aynı yer

¹⁸ Karatay Nüfus Müdürlüğü, *Nüfus Kayıt Örneği* (11.09.2013)

¹⁹ Arıncı, *Ülküç*, s. 9-10

²⁰ Hakkında bilgi için bak. Atilla Çetin, Halil Rifat Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, s. 327-328

²¹ Rifat Rami Arıncı Özel Arşivi (RRAÖA), *Klasör II, Dosya 1*. Rifat Rami Arıncı'nın özel evrakına ait içinde 10 adet dosyanın bulunduğu iki klasör ve bir fotoğraf albümü, ayrıca kendi arşivinden bazı fotoğraflar, gelini Ülkü Arıncı Hanımefendi tarafından Ankara'da Esat Caddesi Nu: 80/5'teki ikametgâhında yaptığımız görüşmede tarafımıza lütfedilmiştir. Bu evraka atıflar, RRAÖA olarak, klasör ve dosya numaraları belirtilerek yapılacaktır. Ülkü Arıncı ile, 11 Eylül 2013 tarihinde Konya'da Konya Otel'de de bir görüşme yapılmış; bazı bilgi ve belgelerin yanı sıra, kendileri bizzat gelerek Karatay Nüfus Müdürlüğü'nden ailenin Nüfus Kayıt Örneğini temin etmemizi sağlamıştır. Özellikle Ülkü Hanım'a ve yardımlarını gördüğüm diğer aile mensuplarına teşekkürü borç bilirim.

²² Bu çalışma vesilesiyle, Ağustos 1999 depreminde Gölcük'te oğlu Göktürk ve kızı Gökçen ile birlikte kaybettiğimiz Konya'dan arkadaşım A. Şevket Arıncı'nın, Rifat Rami'nin kardeşi Ahmet Şevket Arıncı'nın torunu olduğunu öğrendim. Kendisini rahmet ve hasretle anıyorum.

²³ Arıncı, Çorum, s. V; Abdullah Ercan, *14. Yüzyıldan Günümüze Çorumlu Şairler*, İstanbul 1991, s. 332; Atilla Alpay, "İskilip'in Tarihi Dokusu ve Çevresi Üzerine Bir Araştırma", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler*, Ankara 1998, s. 20

²⁴ MSBA, SDN. 17745

Anadolu'ya kaçırmıştır.²⁵ İnebolu üzerinden memleketi İskilip'e gelerek 31 Mayıs 1920 tarihinde İskilip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne girip, Yozgat ve Zile ayaklanmalarına katılanlar üzerine piyade ve milis kuvvetleri toplayıp sevk edilmesi faaliyetlerine katılmıştır.²⁶ Milli Mücadele dönemindeki hizmetleri sebebiyle, 5 Ağustos 1969 tarihinde 89105 sayılı belge ile kırmızı şeritli istiklâl madalyasıyla taltif edilmiştir.²⁷

Milli Mücadele'nin hemen bitiminde 14 Eylül 1922 tarihinde İskilip'te Bekir (Yürekli) Efendi ve Hatice Hanım'ın kızı Pakize Hanım (1903-22.1.1974) ile evlenmiş; sırasıyla Güzide (1924), Bekir Nabi Alpaslan (1927) ve Mehmet Tahir Kaplan (20.03.1930-24.02.2001) isimli çocukları olmuştur.

Oğlu Kaplan Arıncı tarafından yazılan kısa hayat hikâyesinde, kendi anlattığına göre 14 defa kısa ve uzun sürelerle askerlik hizmetine çağırılmıştır.²⁸ 1930 yılında Samsun'da 15. Fırka'da 45 gün levazım sınıfında staj yaptığı ve 30 Mart 1930 tarihinde asteğmen rütbesine terfi ettirildiği; 1 Ağustos 1936 tarihinde 15. Tümen 38. Alay'da piyade sınıfında staja çağırıldığı; İkinci Dünya savaşı yıllarında Türkiye'nin batı'da Hitler orduları, doğuda Sovyetler Birliği tehdidini yaşadığı dönemde 19 Şubat 1942 tarihinde 3. Kolordu 61. Tümen 273. Nakliye Taburu'nda görevlendirildiği ve 14 Ağustos 1943 tarihinde terhis edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.²⁹ Ona, Türk milletinin zor dönemler yaşadığı her iki büyük savaşta Türk ordusunda hizmet etmek nasip olmuştur.

1921-1937 yılları arasında İskilip ve Çorum'da öğretmenlik, 1937-1949 yılları arasında Ankara'da İktisat ve Ticaret Bakanlıklarında memurluk yapan Arıncı emeklilik yıllarını burada geçirmiş ve 13 Kasım 1972 Pazartesi günü Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi Dahiliye Servisi'nde hayata veda etmiştir.³⁰ Aynı gün tarihli Tercüman ve Hürriyet gazetelerinde vefatı, *Acı Kayıp* başlığı altında "Muharip gazilerden, İskilip'li şair Rifat Arıncı hakkın rahmetine kavuşmuştur. 14 Kasım Salı günü öğle namazından sonra Hacıbayram Camiinden alınarak Yenimahalle Kabristanına defnedilecektir. Tanrı rahmet eylesin." cümleleri ile duyurulmuştur.

Çorum'da Öğretmenlik Yılları

Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'yi art arda on yıllık bir süreç içerisinde yaşamak zorunda olan Türk milleti, özellikle tahsilli gençlerini seferberlik yıllarında kaybetmiştir. Milli Mücadele ve sonrası yıllarda, savaştan ya da esaretten dönebilen gençler, tahsilleri yarıda kalmış olsa da maarif hizmetinde istihdam edilmişlerdir. Rifat da bunlardan biridir. Öğretmenlik vazifesine memleketi İskilip'te Marifet İlk Mektebi'nde 3.5 lira maaşla başlamıştır. Emekli Sandığı Arşivi'ndeki şahsi dosyasında yer alan Hizmet Cetveli'ne göre, vazifeli olduğu okullar ve tarihleri şu şekildedir:

İskilip Marifet İlk Mektebi Muallimi (18 Eylül 1921- 31 Ağustos 1923)

İskilip Nümûne-i Edep Mektebi Baş Öğretmeni, Öğretmen Vekili (1 Eylül 1923-3 Ekim 1923)

Çorum Orta Mektebi İlk Kısım Öğretmeni (6 Ekim 1923-26 Ekim 1924)

İskilip Azm-i Milli Mektebi Baş Öğretmeni (27 Ekim 1924-13 Ekim 1928)

Sungurlu Sunguroğlu Okulu Öğretmeni ve Kültür İşyari (14 Ekim 1928-14 Eylül 1933)

Çorum Tanyeri Okulu Öğretmenliği (16 Eylül 1933-16 Şubat 1937)³¹

²⁵ Arıncı *Âvize*, s. 21. *Esaretten Döndükten Sonra* adlı şiirinin başına bu notu düşmüştür.

²⁶ Arıncı "Bir üst rütbe ihsan etti Vahidettin Sultan Mehmet/Anadolu kan ağlarken ihsana minnet etmedik" mısralarına yer verdiği *Minnetsizlik* başlıklı şiirinin altına bu konudaki notunu düşmüştür. Bak. RRAÖA, II/4.

²⁷ Emekli Sandığı Arşivi (ESA), *Sicil Dosya Nu: VO 522631*

²⁸ Arıncı, *Çorum*, s. VI

²⁹ MSBA, SDN. 17745

³⁰ Emekli Sandığı Arşivi, *Sicil Dosya Nu: MO 082003*

³¹ ESA, SDN: MO 082003. Rumi tarihler Miladi şekliyle verilmiştir.

Rifat Rami memleketi Çorum ve ilçelerinde öğretmenlik yaptığı yıllarda aktif bir eğitimci ve Türk inkılâbının gayretli bir ferdi olarak karşımıza çıkmaktadır. İskilip Muallimler Birliği'nin aktif bir üyesidir. Burada arkadaşları Asım Nida, Ömer Azmi, Vehbi, İsmail Hakkı, Osman, Niyazi ve Necati Beyler ile Münire ve Şerife Hanımların gayretleriyle İskilip halkının eğitim ve kültür hayatının hizmetkârı olmuşlardır. 1 Nisan 1926-1 Haziran 1928 tarihleri arasında 41 sayı olarak yayımladıkları *Kurtuluş Yolu* dergisi³² bu kadronun önemli hizmetlerinden birisi olmuştur. Derginin yükünü daha çok Azmi Milli Mektebi Başöğretmeni Rifat Rami ve aynı okuldan öğretmen arkadaşı Asım Nida Beyler omuzlamışlardır. Dergi onların gayretleriyle ayakta durmuştur. Kurtuluş Yolu başlığını daha küçük puntolarla tamamlayan "*Türkün Yoludur*" ibaresi dönem ve dergiyi çıkaran kadronun düşünce ve duygu dünyasının ifadesi olarak gözükmektedir. Hedeflerini, kararlılıklarını ve yaptıkları işin ehemmiyetini;

Aylardan beri kati bir azimle çalışan Muallimler Birliği, Kurtuluş Yolu'nu çıkarabilme hususundaki emelini nihayet gerçekleştirmiştir.

Evet! Cehalet ve taassup, hurafeye ve efsaneye karşı inkılâp, teceddüt ve medeniyet namına açtığı mücadelede, şimdikiye kadar daima zafere kavuşan, hak ve hakikati örten kirli perdeleri yırtarak muhit ve memleketi aydınlatan gençlik, şu doğan güneşle daha yüksek bir şevk ve heyecan daha yılmaz bir azim ve metanet kaynağında durmak ve dinlenmeksizin çalışmak zaruretinde bulunduğunu müdriktir. İki senelik parlak hayatında şahsi ve ferdi fedakarlıklarla hükkü müsamereler, konferanslar ve müsamereler vermek; yetim ve fakir mektep çocuklarına elbise ve levazım-ı dersiyeye temin etmek gibi rehâkâr hizmet ve faaliyetlerine, çıkardığı mecmuayla halk arasına girerek daha şumûllü ve daha vâsi miyasta devam edecektir. En büyük gayesi, Türk illerinde artık cehalete yer ve söz vermemektir... Gazi Paşamızın bize açtığı ve gösterdiği kurtuluş yolunda ve farzımahal çıkacak bütün engelleri parçalayarak, ser ve geniş adımlarla yürüyecek; refah, irfan ve saadet kaynayan kurtuluş yurduna en evvel koşacak ve kavuşacaktır.

cümleleriyle ifade etmişlerdir.³³

Gazi'nin açtığı yolda yürüyen bu genç idealist kadro, aynı idealin yoldaşları ve bir "*milli mabet*" olarak gördükleri³⁴ İskilip Türk Ocağı'nı 11 Şubat 1927'de hizmete açacaklardır.³⁵ Ocakta, İskilip'in kıymetli gençleri ve münevver öğretmenleri "*sırf cehl sâikasıyla halen delalette buldukları muhtemel olan saf ve nezih halka*" milli gaye ve maksadı anlatacaklardır. Bu, aynı zamanda gençlik için bir vatan borcudur.³⁶ Rifat Rami ve arkadaşlarının gözünde Ocak; "*Türkün milli haslet ve faziletinden doğan, gurur ve benliğini yücelten, milli camiayı tarihindeki azametiyle mütenasip bir tarzda hal ve istikbalini temin ve muhafaza eden, ilahi ateşinden nur şuleleri fıskıran bir mihraktır.*"³⁷ İskilip'te aynı yıllarda, Muallimler Birliği ve Türk Ocağı'nın yanında

³² Yönetim yeri İskilip muallimler birliği olan derginin mesul müdürlüklerini sırasıyla Ziraat Memuru *Cemal Doktor Faik* ve Azmi Milli Mektebi öğretmenlerinden *Hakkı Safvet Beyler* yapmışlardır. 36. sayısı yayımlanmadığı için, son sayı üzerinde 42 rakamı görülmesine rağmen dergi 41 sayı çıkmıştır. İlk 24 sayısı Çankırı, sonraki sayılar Çorum Vilayet matbaalarında basılmıştır. 25. sayıya kadar İskilip Muallimler Birliği adına yayımlanan derginin bundan sonraki sayıları *İskilip Geçliği* adına çıkarılmıştır. Nüshalar 16 sayfa olarak yayımlanmıştır. Bak. Abdülkadir Ozulu, *Çorum Basın Tarihi Notları*, Çorum 2012, s. 348; Selim Yıldırım, *İskilip'in Yakın Tarihi Açısından Kurtuluş Yolu Mecmuası'nın Önemi*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Samsun 1999 (www.iskilipinsesi.com, 15 Temmuz 2008). Mecmuanın İskilip İlçe Halk kütüphanesinde bulunan nüshalarına ulaşmamı sağlayan *İsmail Tahtacı Bey'e* teşekkür ederim.

³³ "Yolumuz ve Yerimiz", *Kurtuluş Yolu*, 1 Nisan 1926, S. 1, s.1-2

³⁴ Katipoğlu, "Ocağa Girelim", *Kurtuluş Yolu*, 15 Mart 1927, S. 23, s.1

³⁵ Katipoğlu, "Türk Ocağı", *Kurtuluş Yolu*, 28 Şubat 1927, S. 22, s. 1-2

³⁶ Aynı yer

³⁷ Katipoğlu, "Ocağa Girelim", s.1

Hilal-i Ahmer ve *Himaye-i Etfal* gibi cemiyetler de aynı maksat ve halka hizmet düşüncesi etrafında birleşmişlerdir.

Rifat Rami'nin öğretmenlik yıllarında memleketine hizmet verdiği kurumlardan birisi de *Çorum Halkevi* olmuştur. O, halkevinin en aktif şubelerinden birisi olan *Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi*'nin 1932-1936 yılları arasında başkanlığını yapmıştır. Bu yıllarda Türk Tarihi ve Türk Dili Tetkik Cemiyetlerinin yürüttüğü faaliyetler, oluşturulan yeni Türk dili ve tarih tezlerinin taşradaki temsilcileri halkevleri ve onların ilgili şubeleri olmuştur. Rifat Rami, halkevi temsilcisi olarak Çorum ve civarında, Boğazköy ve Alacahöyük'te yapılan kazılara nezaret etmiş, Hatti/Hitit güneş kurslarının topraktan çıkarılış anını fotoğraflayarak tespit etmiş/ettirmiş, müzelerde bulunan Çorum'a ait eserlerin envanterini çıkarmış, Çorum'un tarihi ve turistik yerlerinin fotoğraflarının çekilerek arşivlenmesini sağlamıştır.³⁸

Çorum Valiliği'nin 28.2.1935 tarihli yazısında; "*Çorum Eski Bilgiler Araştırma Kurumu*" adıyla bir kurul oluşturulmasının düşünüldüğü, kendisinin bilgi ve görgülerinden istifade edilmek üzere çalışmalara katılması istendiği görülmektedir. Bu cümleden olarak, Çorum ve havalisi şairleri ve Çorum tarihi üzerine araştırmalarını, yayımlamak maksadıyla titizlikle yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu yıllarda yapılan birçok milli gün ve bayramların kutlanmasına katkı sağlamış; bu günlerin hatiplerinden olmuş, halkevinde seri konferanslar vermiştir.

Ulus, Hâkimiyet-i Milliye, Son Posta gazetelerinin ve *Anadolu Ajansı*'nın Çorum muhabiri olduğu, yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Çorum ve ilçelerindeki kutlamalar ve yapılan çalışmalardan, yazdığı yazı ve gönderdiği fotoğraflarla muhabiri olduğu gazeteleri haberdar etmiştir. 13.12.1934 tarihinde, Türk kadınına milletvekili seçilme hakkının verilmesi dolayısıyla, yayınlanmak üzere *Ulus* gazetesine bir de "*Atatürk Kızı*" isimli şiirini göndermiştir.³⁹

O, Çorum'dan ve öğretmenlikten ayrıldığı 1937 yılına kadar hizmetlerine memleketinde devam edecek, bu yıldan sonra da Çorum'la ve oradaki faaliyetlerle irtibatını kesmeyecektir.

Yazı Hayatı ve Eserleri

Rifat Rami Arıncı, Çorum ve İskilip'in yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden birisi olarak daha ziyade şairliği bakımından tanınmaktadır. Kendisi ve şiirleri hakkındaki bilgilere, bu sebeple, İskilip ile ilgili bilgilerde ve eserlerde rastlamak mümkün olmaktadır.

Avize'ye yazdığı takdim yazısında kendi ifadesine göre 15 yaşından beri şiir yazmaktadır. Bütün şiirleri göz önüne alındığında, onun öne çıkan vasfı heccavlığı olmaktadır. Bu yönüne bizzat kendisi de bazı şiirlerinde işaret etmekte, hatta bu durumdan gurur duyduğu hissedilmektedir.⁴⁰ O'na göre hiciv, özgürlüğün öz malıdır ve hiciv sanatı varken insan dalkavuk olmamalıdır.⁴¹

Şiirlerinde esaret, hürriyet, demokrasi, milliyet, rüşvet, iltimas, irtikâp gibi hususlar ele alınmıştır. Üslubunda, hicvin getirdiği hırçın bir karakter ortaya çıkmaktadır.

Öğretmen ve memur olarak çalıştığı, kendisi ve ülkenin imkânsızlıklar içinde olduğu yıllarda şiirlerini bulduğu her ebatta ve evsafıta kâğıt parçalarına yazdığı görülmektedir. Eserlerini bastırabilmek için, CHP ve DP dönemlerinde ilgili kurum ve şahıslardan yardım talep etmiştir. Bu hususta, farklı zamanlarda Çorum Valiliği, Çorum Halkevi Başkanlığı, Bursa

³⁸ Ülkü Arıncı'dan temin edilen klasörlerin içinde yer alan ve tarafımızdan I/1 olarak numaralandırılan dosya bu faaliyetlere ait yazışmalardan oluşmaktadır.

³⁹ RRAÖA, I/1

⁴⁰ Mesela *Hicvim* adlı kitabı için bak. Arıncı, *Avize*, s.4

⁴¹ *Avize*'nin kapağından.

Milletvekili Atıf Akgüç ve hatta DP'li Bakan Samet Ağaoğlu ile yazışmıştır.⁴² Tüm bu çabaları sonuçsuz kalan Arıncı, eserlerini kendi kıt imkânlarıyla bastırması ya da o öldükten sonra ailesi bu işi üstlenmiştir.

Rifat Rami ayrıca manzum piyes ve romanlar, Çorum tarih ve kültürü ile ilgili araştırma eserleri yazacaktır.

Kurtuluş Yolu'nda özellikle maarif ve sosyal meseleler üzerine yazılar/başyazılar kaleme alacak⁴³ ve yine dergi sayfalarında bazı şiirlerine yer verilecektir.⁴⁴ O'nun araştırma yazılarının yayınlandığı dergilerden birisi de Çorum Halkevi dergisi *Çorumlu*'dur. İskilipli tarihî şahsiyetlerden *Şeyh Muhiddin Yavsi*⁴⁵ ve *Ebussuud Efendi*⁴⁶ araştırmaları bu dergide yayınlanmıştır. Bu tür araştırmalarının amatör bir üslup ile değil, akademik usuller ile yapılmış olduğu görülmektedir.⁴⁷ 21/9/1939 tarihli Çorum Halkevine gönderdiği bir mektubunda, derginin ikinci yılında kendisine ulaşmama sebebinin yazısızlıktan kaynaklanması söz konusu ise, bu hususta yardım edebileceğini bildirmektedir.⁴⁸ Ayrıca *Çorum* gazetesinde⁴⁹ de, memleketinde görev yaptığı yıllarda çeşitli konularda yazıları yayınlanmıştır.

Çorum ve Havalisi Şairleri adlı eserinin arka kapak bilgilerinde 1949-1950 yıllarında *Zafer* gazetesinde "*İçtimai Tetkikler*" yayınladığı belirtilmektedir.

Eserlerinin muhtevasından anlaşılacağı üzere, düşünce hayatının belirgin çizgisi *Türk milliyetçiliği* olmuştur.

Rifat Rami Arıncı'nın yayınlanmış eserleri şunlardır:

Ülküç: 1934 yılında Çorum Vilayet Basımevi'nde basılmıştır. 144 sayfadır. İç kapakta ayrıca *Dünkiler ve Bugünkiler* başlığına rastlanmaktadır. Eser iki kısma ayrılmıştır. Birinci Kısım *Dünkiler* başlığı altında Irak cephesi, esaret, mütareke İstanbul'unda yazılan şiirleri muhtevirdir. *Bugünkiler* adlı ikinci kısım, Milli Mücadele ve sonrasında İskilip ve Çorum günlerinde yazılan şiirlerden oluşmaktadır. Daha çok millî konulara yer verilmiştir.⁵⁰

42. Samet Ağaoğlu'na yazdığı mektupta, "demokrasi inkılâbına bağlılığımın birer müspet vesikaları olarak devri sabıkı karakterize eden" *Ya Demokrasi Ya Ölüm* adlı şiir, *Pir Filozof* adlı 5 perdelik manzum piyes ve *Demokratlar* adlı ideolojik romanının maddi imkânsızlıklar nedeniyle basımını temin edemediğinden ve emeklilik sonrasında çalıştığı devlet kurumundaki yevmiesini bile alamadığından söz etmektedir. Bak. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Belge Nu: 030.01-55.332.1, 4.XI.1950

43. Rifat Rami'nin dergide yer alan yazıları şunlardır: "*Türk'ün İçtimai Yaraları, Araz ve Tedavisi*", 1 Nisan 927, S. 1, s. 10-11; 30 Nisan 927, S.3, s. 39-41; "*Kalk Davran!*", 31 Temmuz 927, S. 8, s. 1-2; "*İlk Tedrisat Hakkında Düşüncelerim*", 15 Ağustos 1927, s. 138-139; "*Terbiye Alemi-Terbiyede Nefis Sanatların Vazifesi*", 15 Mayıs 927, S. 25, s. 308-309; 1 Haziran 927, S.26, s. 315-317; 15 Haziran 927, S. 27, s. 324-326; 30 Haziran 1927, S. 28, s. 331-332; "*Milliyet*", 15 Temmuz 1927, S. 29, s. 337-338; 31 Temmuz 927, S. 30, s. 348-349; 31 Temmuz 927 (Yanlışlıkla bir önceki sayının tarihi verilmiştir.), S. 31, s. 358-359; "*Artık İskilip'e Bir Kütüphane Binası Yapılmalıdır*", 1 Mart 928, S.38, s. 400-403; "*Gençlikte Alâka Kabiliyeti*", 1 Mart 928, S. 38, s. 404-405; "*Mektep Binası Derdi*", 15 Mart 928, S. 39, s. 410-412; "*Terbiyede Vahdet ve İdeal*", 1 Mayıs 928, S. 41, s. 325-327; "*İnkılâp Maarifinden-Doldurulan Boşluk*", 15 Nisan 928, S. 40, s. 417-419; "*Bir Mektep Açmak Bir Hapishane Kapamaktır*", 1 Haziran 928, S. 42, s. 433-434

44. Derginin 5, 8, 18, 19, 22, 23, 38, 39 nolu sayılarında yer alan şiirleri, sırasıyla; *Artık Kalk –Türkiye Muallimler Birliğine-*, *Muallim Oğuz Doğan Zindanda –Şeyh Sait Piyesinden Manzum Bir Parça-*, *Sevda –Konya'da Sevgili Yeni Fikir'e-*, *Gökten Feryat –Tayyare Cemiyetine-*, *Misâk-ı Milli Marşı*, *Üç Zafer*, *Biz Kimiz*, *Öğüt* başlıklarını taşımaktadır.

45. Rifat Arıncı, "*Şeyh Muhiddin Yavsi*", *Çorumlu*, 1 Kanun-ı sani 1940, S. 18, s. 5/535-537

46. Rifat Arıncı, "*Ebussuud Efendi*", *Çorumlu*, 1 Mayıs 1940, S. 22, s. 7/665-672

47. Onun bu tavrı, bazı akademik araştırmalarında eserlerine atıflar yapılmasının sebebidir. Bu atıflardan birisinde, ele alınan konu üzerinde en isabetli tespitin Arıncı tarafından yapıldığı özellikle belirtilmektedir. Bak. Zeki Gürel, "*Zileli Âşık Ceyhuni'ye Yeni Bir Bakış*", *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, Kasım 1999, S. 14, s. 52-59. Bir başka atf için bak. Ahmet Cahit Haksever, "*Çorum Bektaşî Zaviyeleri: Tarihi Süreçleri ve Fonksiyonları*", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 36, Erzurum 2008, s.67-87

48. RRAÖA, I/1

49. Gazete hakkında bak. Ozulu, *Çorum Basın Tarihi*, s. 46-52

50. Eser hakkında bir tahlil ve tenkit yazısı için bak. M. Turhan Tan, "Ülküç", *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1935, s. 6

Ya Demokrasi Ya Ölüm: Aynı başlık altında 6 fasikül olarak yayınlamayı düşündüğü eserlerin ilkidir. 1950 yılında Ankara’da Nur Matbaası’nda basılmıştır. 32 sayfadır. Eserin önsözünde, *demokrasi* konusundaki düşüncelerinin oluşmasında, savaş yıllarında Hindistan’da esir bulunduğu sırada İngilizlere karşı mücadele eden “*Mehmet Ali (Cinnah) ve Şevket Ali biraderlerle Fazlu’l - Hak, Gandhi, Mevlana Abdu’l - Bari, Mümtaz Hüseyin ve arkadaşları gibi Hint milli istiklal ve inkılâp kahramanları*”nın etkisi olduğunu söylemektedir. Kendi -iddialı- ifadesine göre, kitabında “*daima vicdan emrinde, Cumhuriyet kanunlarına mutlak sadakatle her taşı gediğine*” koymuş ve “*milli edebiyatımızda demokrasi okulunun kapılarını*” şiirleriyle açmıştır.⁵¹

Tarihi İle Birlikte Kıbrıs Destanı: 1964 yılında Ankara’da Ayyıldız Matbaası’nda basılmıştır. 32 sayfadır. Kıbrıs konusunda yazdığı şiirlere geçmeden önce “*Kıbrısın Geçmişini Kısaca Gözden Geçirelim*” başlığı altında; Kıbrıs’ın coğrafi konumu, tarihteki yeri ve Türklere karşı yapılan katliamın içyüzü anlatılmıştır.⁵² Düşüncelerini “*Ergeç, tarih şahit olsun, bu ada, Türkiye’ye terk edilerek bu milletler çapındaki dava kapanacaktır.*” diyerek, düşünce ve temennisini dile getirmiştir.⁵³ İlk şiiri *Kıbrıs Selam yahut Kıbrıs Türküsü*’nde duygularını ifadeye;

“Akdeniz güneşi erken mi batmış?
Bir derdin mi var? Yaralı mısın?
Bağrında şehitler uzanıp yatmış.
Kanlar içindesin, yaralı mısın?” mısralarıyla başlamaktadır.⁵⁴

Âvize: 1970 yılında İstanbul’da Kutulmuş Matbaası’nda basılmıştır. 256 sayfadır. Sosyal konularda kaleme aldığı hiciv mahiyeti taşıyan şiirlerinden oluşmaktadır. “*Halkın, gençliğin milli duygularını geliştirmek için 55 senedir yazdığı şiirlerinin dördüncü*” kitabıdır. Diğer eserlerinde olduğu gibi, kitabında hâkim olan ruh, fikir ilhamı Türk milletindedir.⁵⁵

Çorum ve Havalisi Şairleri: 1992 yılında Ankara’da Ankara Üniversitesi Basımevi’nde basılmıştır. 311 sayfadır. Çorum’da bulunduğu yıllarda yaptığı araştırmaların mahsulü olan bu eser, Rifat Arıncı’nın ölümünden 20 yıl sonra oğlu *Kaplan Arıncı* tarafından yayınlanmıştır. Ankara’dan 1939 yılında Çorum Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Başkanlığı’na yazdığı mektubunda bu eserinden 500 sayfalık *Çorum Vilâyeti Şairleri* olarak bahsetmekte, Çorum Valiliğine yaptığı bir müracaatta ise “*Çorum’da iken bu tarih vesikalarından istifade ile hazırladığım XIV ncü asırdan zamanımıza kadar Çorum vilayetinde yetişen Âlim, Şair ve Ediplerin hâl tercümeleriyle eserlerinin hülasasını ihtiva eden ve (479) sahife halinde bir dosya içerisinde toplanan (XIV ncü asırdan zamanımıza kadar Çorum Vilayeti, Alim, Şair ve Edipleri Antolojisi)*ni ilişik olarak sunuyorum.” demektedir.⁵⁶ Bu çalışması, daha sonra Abdullah Ercan tarafından yayınlanacak *XIV. Yüzyıldan Günümüze Çorumlu Şairler* isimli esere ilham kaynağı olmuş gözükmektedir.⁵⁷

Rifat Arıncı’nın yukarıda bahsedilen yayınlanmış eserlerinin dışında bazı eserlerinin ve çalışmalarının da bulunduğu görülmektedir. Bunlardan bir tanesi *Çorum Vilayeti Tarihi*’dir. Kendi anlatımıyla, Çorum vilayetinin tarihinin tetkikinde memur olarak çalışmış; Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara ve İstanbul’daki müze ve kütüphaneler, Boğazköy ve Alacahöyük hafriyatı idarecileriyle yaptığı temaslar, halk elinde bulunan vesikalar ile yerli ve yabancı

⁵¹ Rifat Arıncı, *Ya Demokrasi Ya Ölüm*, Ankara 1950, s. 3

⁵² Rifat Arıncı, *Tarihi İle Birlikte Kıbrıs Destanı*, Ankara 1964, s. 3-7

⁵³ Arıncı, *Kıbrıs Destanı*, s. 7

⁵⁴ Arıncı, *Kıbrıs Destanı*, s. 9

⁵⁵ Rifat Arıncı, *Âvize*, İstanbul 1970, s. 3

⁵⁶ RRAÖA, I/1

⁵⁷ Çorumlu araştırmacı Abdülkadir Ozulu Bey’in tarafıma gönderdiği 4 Ekim 2013 tarihli mektupta, emekli senatör Abdullah Ercan’ın Arıncı ile dostlukları bulunduğu bahsedilmiştir.

kaynaklardan "Tarih ilmi ve usulleriyle" istifade etmiştir.⁵⁸ Çorum İli Kalkınma Projesi, *İstibdat Ruhu* adlı incelemeleri de basılamamıştır.

Onun kaleme aldığı ve yayınlama imkânı bulamadığı bazı manzum piyesleri vardır. Bunlardan *Pîr Filozof*'ta dikta karşılığı, demokrasi konusu işlenmektedir. 5 perde ve 84 daktilo sayfasından oluşmaktadır.⁵⁹ 4 perdelik *Şeyh Sait* ve 2 perdelik *Tayyare* piyesi Çorum ve kazalarında oynanmıştır.⁶⁰ *Vahdeddinin Rüyası*, *Sancak Çavuşu*, *Köy Değirmeni* ve *Mezarlıklar* birer perdelik manzum piyeslerdir.

Hindistan'da esir olduğu günlerde *Hürriyet* adlı bir manzum roman yazdığı, Ülküç'te bazı şiirlerin altına düştüğü notlardan anlaşılmaktadır.⁶¹

Mektepten Cepheye-Cepheden Esarete Giden Yol ve Yaşananları Anlatmak

Seferberlik yıllarında birçok cephede savaşmak zorunda kalan Türk milletinin yaşadığı sıkıntılar, cephelerde verdiği kayıplar, yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalan kitlelerin acıları vb. yanında, bu zor yılların bir diğer hazin sayfası özellikle Ruslar ve İngilizlere esir düşen on binlerce Türk askerinin dünyanın dört bir bucağına dağılmış esir kamplarında hürriyetsiz yıllar yaşamış olmalarıdır. Seferber edilen 2.850.000 bin civarında askerin yaklaşık 360 binini esirler ve akıbeti meçhul olanlar teşkil edecektir.⁶² Kesin bir rakam vermek imkânı bulunmamasına rağmen, Rusya ve İngiltere elindeki Türk esirlerinin sayısı 240 bin civarındadır.⁶³ Bunların 150 bin kadarı İngiltere sömürgesi olan topraklardaki esir kamplarına dağılmışlardır. Bu esirlerin, bir tespite göre 7.751'i subay kadrosundadır.⁶⁴

Özellikle Çanakkale ve Doğu cephelerindeki kayıplar sebebiyle, ihtiyat zabiti namzedi olarak askere alınacak tahsilli neslin alt yaş sınırı 1915 yılında 18'e düşürülmüş, 27 olan üst yaş sınırı kaldırılmış, 1916'da devam eden uygulama Eylül 1916'da 17 yaş da kapsar hale getirilmiştir.⁶⁵ Rifat Rami ve yaşlıları -1314/1898- doğumlu lise tahsil seviyesindeki talebeler, bu düzenlemeler neticesinde 1916 yılı Nisan-Mayıs aylarında, imtihanlarına giremeden, tahsilleri yarıda kalarak askere alınmaya başlamışlardır.⁶⁶ Güçtekin'in ifadesiyle " ...bu tevellütlüler bir anlamda imtihanlarını I. Dünya Savaşı ile vermişlerdir."⁶⁷ Rifat Rami'nin büyük harp yıllarındaki bu imtihanı 15 Temmuz 1332/28 Temmuz 1916'da İstanbul talimğâhlarında başlayacak, Hindistan'daki üç yıllık esaret hayatını takiben 2 Mayıs 1920 tarihinde terhisyle son bulacaktır.

⁵⁸ Çorum Vilayeti Yüksek Makamına başlıklı yaptığı müracaatta bu bilgilere yer verilmiştir.

⁵⁹ RRAÖA, I/2

⁶⁰ Arıncı, *Ülküç*, s. 143

⁶¹ Arıncı, *Ülküç*, s.55, 59

⁶² Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 309-315

⁶³ Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1997, s. 7; Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim 1. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 50-51'de Rusya'daki esirlerin sayısı 65 bin dolayında gösterilmesine rağmen, esirler üzerine çalışmalar yapan Yücel Yanıkdağ bu rakamı 90 bin olarak zikretmektedir. Bak. Yücel Yanıkdağ, "Rusya'daki 90 bin Osmanlı savaş esiri ve Sarıkamış Muharebesi", *Taraf*, 7 Ocak 2015, s. 10. Bu rakama İngiltere elindeki 150 bin civarındaki Türk esirleri eklenince yaklaşık 240 bin rakamı ortaya çıkmaktadır. Taşkıran ve Erickson farklı rakamlar zikretmesine rağmen, Yanıkdağ'ın İngiliz kaynaklarından aldığı rakam 150.041'dir. Bak. Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s.26

⁶⁴ Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 26

⁶⁵ Mehmet Beşikçi, " İhtiyat Zabiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar 1891-1930", *Tarih ve Toplum*, S. 13, Güz 2011, s. 61-62

⁶⁶ Nuri Güçtekin, *Eğitilmiş Neslin I. Dünya Savaşıyla İmtihanı*, İskenderiye Yayınları, İstanbul 2015, s. 84

⁶⁷ Güçtekin, *Eğitilmiş Neslin İmtihanı*, s. 19

Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere esir düşen Türk askerleri Mısır, Irak, Kıbrıs, Malta, Hindistan ve Birmanya (Burma)'daki esir kamplarına gönderilmişlerdir.⁶⁸ Rifat Rami'nin savaştığı Irak cephesinden alınan esirler özellikle Güneydoğu Asya'daki kamplarda tutulmuşlardır. Diğerlerine göre daha çok esir barındıranlar Hindistan'daki Bellary ve Birmanya'daki Meiktila ve Thatmyo esir kamplarıdır. Bunların dışında Sumerpur, Ahmed Nagar, Belgaum, Kalküta İstasyon Kampı, Kataphar, Tognung Kampları Hindistan'da; Schwebo Nekahet Kampı, Rangoon Karantina Kampları da Burma'da Türk esirlerinin buldukları yerlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'na ihtiyat zabiti/yedek subay olarak katılan tahsilli nesilden bazıları savaş sırasında günlük tutular, bazıları da sonraki yıllarda hatıralarını yayınladılar.⁶⁹ Onların döneme, olaylara, kısacası yaşadıklarına bakışları muvazzaf subaylara, yüksek rütbeli komutanlara göre daha farklıdır. Mesleği askerlik olanlar, ordulara komuta edenler ve askeri bürokraside mevki edinenler yaşadıkları tecrübeleri gelecekteki meslektaşlarına aktarmak, kendilerini savunmak, uğradıkları haksızlıkları dile getirmek, tarihi olaylar içerisindeki büyük/önemli rollerini anlatmak, tarihe ışık tutmak gibi maksatlarla hatıralarını kaleme almışlardır.⁷⁰ İhtiyat zabitelerinin yazma sebepleri ise fedakârlıklarının unutulmamasını sağlamak, "yaşanan felaketleri ve zorlukları anlamlandırmak, bunlarla yüzleşebilmek ve normal hayata devam edebilmek" ve asker olarak yaşadıkları "heyecan, şaşkınlık ve normal dışı tecrübeleri kâğıda dökme isteği" olarak belirtilmektedir.⁷¹ Bu kuşağın en büyük travması esaret ve onların bu travmayı atlama yollarından birisi de yaşadıklarını yazıya dökmek olmuştur.⁷²

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunda rütbesiz askerler arasında okuma-yazma bilenler yok denecek kadar azdır. Buna rağmen, son yıllarda yayınlanan hatıratlar arasında küçük zabit/astsubay, erbaş ve er hatıralarına da rastlanılmaktadır. "Sıradan askerinin sesi" olmak bakımından, ihtiyat zabiti hatıratları ile birlikte bu anlatılar, harp edebiyatı ve özellikle askeri tarih için önemli bir kaynak türü olmaktadır.⁷³

Rusya ve Mısırdaki esir kampları ve buradaki esirler hakkında yapılmış çalışmalara ve yayınlanmış hatırat/günlüklere oranla, Hindistan ve Burma'daki esir kamplarına ait olanlar yok denecek kadar azdır.⁷⁴ Kızılhaç raporları ya da Yarbay Hasan Yetimi'nin esaret sonrasında yazdığı rapor⁷⁵ gibi resmi kaynakların dışında; konu bağlamında yayınlanan en ilgi çekici hatırat, mektep görmemiş ama kendi kendini yetiştirmiş, Rifat Rami gibi Irak cephesinde savaşmış ve Hindistan'da Bellary esir kampında kalmış olan er Hüseyin Fehmi Genişol'un hatıratıdır.⁷⁶ "yaşadıklarını, insani duygularını gizlemeden anlatan"⁷⁷ Genişol ve hatıratı gibi,

⁶⁸ İngiliz esir kampları hakkında genel bilgi için bak. Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 58-176; Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, 'Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi', Sakarya 2006, s. 43-123

⁶⁹ Bu konuda kısmi bir listeleme için bak. Beşikçi, "İhtiyat Zabiti Yedek Subaya", s. 77-78, dph. 123-149; sadece Rusya'daki esir kamplarını anlatan hatırat ve günlükler için ayrıca bak. Mustafa Arıkan, "Ağabey ve Kardeşi -Hayat Çizgisi Savaşın Geçen İki Medreseli-", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Y.13, S.18, Bahar 2015, s. 395, dph. 49

⁷⁰ Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, (Haz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. xlv

⁷¹ Taşköprülü, *Esaretin Günlüğü*, s. xlvi

⁷² Taşköprülü, *Esaretin Günlüğü*, s. 1

⁷³ Mehmet Beşikçi, "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", *Osmanlı Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, (Der. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 98-99

⁷⁴ Güneydoğu Asya'daki Esir Kampları ve buradaki Türk esirleri, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi Rıza Özbölük tarafından doktora tezi olarak çalışılmaktadır.

⁷⁵ Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 72-92. ATASE'de bulunan rapor, Taşkiran tarafından sadeleştirilerek verilmiştir.

⁷⁶ Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a Esareten Kurtuluş Savaşı'na Cephe Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, (Haz. Mustafa Yeni), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, 388 s.

⁷⁷ Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. viii

esaretini Burma'daki Meiktila kampında geçiren Rifat Rami'nin hemşehrisi, Irak cephesinde savaşıyan bir diğer rütbesiz asker Mustafa Tütüncü'nün hatıratını da anmak gerekiyor.⁷⁸ İçe bakan, samimi, hesapsız anlatımında; Irak cephesinde zorluk, imkânsızlık ve çaresizlik içinde arkadaşlarıyla birlikte cepheden kaçarak memleketine dönmek teşebbüsü bile gizlenmemiştir.⁷⁹

Sıradan bir askerinin sesi olarak Rifat Rami, cephe ve esaret duygularını, diğer anlatılarda görüldüğü gibi günlük, hatırat -burada otobiyografi türünü de hatırlamak gerekiyor- yazarak anlatmamış; çok az rastlanılan bir örnek ve anlatım yolu olarak şiiri seçmiştir.

Rifat Rami'nin Şiirlerinde Duygu ve Düşünceler

İnsan şahsiyetinin oluşmasında kalıtımın olduğu kadar sosyal çevrenin de etkisi büyüktür. İçinde yaşadığı toplum şahsiyetin en önemli belirleyicilerinden olmaktadır. Toplumun şahsiyeti oluşturan/geliştiren bu konumu bir "sosyo - kültürel rahim"e benzetilmektedir.⁸⁰ Çocukluk ve ilk gençlik yıllarını, sürekli savaşlar ve kayıplar içindeki bir milletin mensubu olarak geçiren Rifat Rami, bu savaşlardan en büyüğünü, Irak cephesinde muharip bir asker olarak yaşamış ve mukadderat onu esarete kadar sürüklemiştir. Yaşanılan şartlar ve hadiseler, onun düşünceleri ve ruh hâli üzerinde de mutlaka etkili olacaktır.

Şiirlerine düştüğü notlar, onun Irak cephesinde *Remadiye*, *Hit*, *Habbaniye* gibi yerlerde savaştığını göstermektedir. Bağdat'ın batısında Fırat cephesinde yer alan bu bölgelerde 1917 yılında savaşıyan Rami için artık cephenin zor zamanlarıdır. 1916 yılında kazanılan zaferler artık geride kalmıştır. Selmanpak direnişi, Ktesifon, Kut muharebeleri gibi. 1917 Martında Bağdat kaybedilmiştir. Yarbay Ahmet Evrak komutasındaki Birinci Müstakil Fırat Grubuna bağlı birlikler 29 Eylül 1917'de esir düşmüşler,⁸¹ Rifat Rami'nin esaret hayatı da burada başlamıştır.

Artık bu tarihten sonraki savaş/esaret yıllarında, tabii olarak onun ruh hâli, duygu ve düşüncelerinin de en önemli belirleyicisi *esaret* olacaktır. Şiirlerinde tespit edilebilecek diğer hususlar arasında hürriyet, İngiliz düşmanlığı, vatan sevgisi, bir ihtilal bekleyişi, ölüm duygusu, bir esir kampı faaliyeti olarak⁸² roman yazma gayreti, dönüş yolu duyguları olarak tespit edilebilir. Askerlik günlerinin bir etkilenmesi sonucu olarak kendisini "*Naturalist şair*" olarak nitelemesi de bu hususlara eklenebilir.

Esaret/Hürriyet

Irak'ta savaşın son yılında İngilizler'e esir düşen bir askerinin, cephe esaretin henüz ikinci gününde günlüğüne yazdığı "*Esiriz. Hürriyetimiz yok. Bir mahbustan daha fena. Ne elim işkence. Düşündükçe tedehhüş ediyorum. Bu iki gün bana o kadar uzun ve o kadar ağır geldi ki bu devre-i esarete halin sonuna kadar nasıl tahammül edeceğimi bilmiyorum. Ölüm bunun yanında pek ehven.*" satırları,⁸³ askerlik hayatının üç yıla yakın bir zamanını esarete geçirecek olan Rami'nin duygu ve

⁷⁸ Mustafa Tütüncü, *Hatıra Defterimdir...*, (Haz. Abdülkadir Ozulu), Çorum 2016, 90 s. Yayına hazırladığı bu hatırat ile birlikte, Rifat Rami Arıncı hakkında bazı belge ve şifahi bilgileri lütfeden Abdülkadir Ozulu Bey'e teşekkür ediyorum.

⁷⁹ Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 44-47

⁸⁰ Tuncel Altınköprü, *Şahsiyet Analizi*, 3. baskı, Altınköprü Yayınları, ? 1985, s. 13

⁸¹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 171. Yarbay Şükrü Naili (Gökberk) komutasında Halep'ten gönderilen 50. Kolordu ile Fırat Grubu yeniden teşkil edilmiştir. Bak. *Aynı yer*. Bu sebeple, Rifat Rami bir notunda bu birlikleri *Birinci Fırat Grubu* olarak adlandırmaktadır.

⁸² Esir kamplarında rütbeli askerler erlere göre daha iyi şartlarda yaşamaktadırlar. Yılları bulacak boş zamanlarda bir takım kültürel faaliyetler yapılır. Yabancı dil öğrenmek, gazete çıkarmak, enstrüman imali ve koro oluşturarak yapılan mûsıkî faaliyetleri, konserler, verilen temsiller, okuma-yazma bilmeyen erler için açılan kurslar vb. Esir hatıratların hepsinde bu tür faaliyetlerin anlatımına rastlanmaktadır.

⁸³ Serezli Mehmet Ragıp, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 211

düşüncelerine de bir işaret olarak kabul edilebilir. Hürriyetten mahrumiyeti düşünmenin bir işkence olarak görüldüğü ve insanı dehşete düşürdüğü, ölümün bu duruma tercih edilebileceği ifadesi; esarete geçen yılların Türk askeri için ne derin bir üzüntü ve ıstırap olduğunu anlatmaya yetmektedir.

Rifat Rami'nin esarete dair duygularının ifadesi olarak yazdığı şiirlerden birisi, radyo tiyatrosuna dönüştürülerek 28.12.1964 tarihinde Ankara Radyosu Müdürlüğü'ne sunulmuştur. O, müracaat yazısında olayın hikâyesini "Birinci Cihan Savaşında Irak'ta Altıncı Ordu Birinci Müstakil Fırat Grubunun İngilizlerle yaptığı savaş alanında bir alay sancak çavuşunun alay sancağının düşmanın eline geçmemesi için, beline sararak kahramanca kurtarmasını karakterize eden, mahallinde yazdığım" sözleriyle anlatır. *Sancak Çavuşu* isimli bu şiirin başına da şu notu eklemiştir: "1 Ekim 1333 tarihinde Irak'ta İngilizlerle yapılan Habbaniye muharebesinde mağlup ve esir olan Müstakil Fırat Grubu er ve bir sancak çavuşunun alay sancağını beline sararak Fırat'ı geçip kaçmak isterken olmuştur."⁸⁴ Şiir, 64. Alay sancak çavuşu ile aynı alaydan er Ali arasında geçen diyalogla başlar ve devam eder. Çavuş karanlıkta kendisine yaklaşan karaltıya kim olduğunu ve parolayı sorar. Parola "ya hürriyet, ya ölüm"dür. Çavuş yaşadıkları gecede bir uğursuzla karşılaşacaklarını rüyasında görmüştür. "Tanrımız esirgesin." ve "Sus. Allah göstermesin." dilekleri karşılıklı olarak dile getirilir. Fırat'ı yüzüp geçmek konusunda çavuş ümitsizdir:

"Talihimize bak ki, geçidin derin dibi,
Kum çölünden eksibe sızarak gelir gibi.
Kıyısına vurarak köpürüyor bu geçit,
Tehlikesi yüzde yüz, yüzde bir de yok ümit."

Ali, çavuşunu cesaretlendirir, nehri daha önce yaptığı gibi geçebileceklerini söyler:

"Geçenki taarruzda bu geçitten çok geçtim.
Hatta şurda dinlenip şu kaynaktan su içtim.
Haydi çavuşum haydi!.. Hemen sıçrayıp atla,
Biraz da sen boğuş da kuruyası Fırat'la."

Birlikte suya atlarlar ve karşı kıyıya ulaşmaya çalışırlar. Bu defa çavuşu Ali'yi cesaretlendirmektedir:

"Akıntıya kapılma, dönen dalgaya bakma,
Allah de de hiç korkma, Allah de de hiç korkma."

...

Kıyı yaklaşıyor bak, korkulur mu ırmaktan,
Kaderde varsa ölür. Asker olmaz korkaktan.
Korkaklık yapma Ali, şu göksüme gel de bak,
Ne güzel de yakışmış kuşak gibi al bayrak.
Milli şeref bundadır, hamiyet de hep bunda,
Kahramanlık dediğin ancak vatan uğrunda,
Bayrağına sarılıp gereğince ölmektir.
Şehitlere kefendir, gazilere gömlektir."

⁸⁴ RRAÖA, I/5

Gücü tükenen, şahadetin eşiğindeki çavuş Allah'ına yakarır:

"Yükselmiş yine nabzım, çırpınıyor bak kalbim,
Ya millete bağıyla, dileğim bu hey Rabbim...
Ya Rabbime kavuştur, göksündeki bayrakla,
Aydm dünya kararsın, ay yıldızsız Irak'la."

Esir olan grup askerleri nehrin kıyısına vuran şehit çavuşu ve göğsüne sardığı sancağı görürler:

"Köpüklerin üstünde sanki allı gelin kız,
Sarılmış bayrağına, göksündeki ay yıldız.
Traşlı elmas gibi parım parım parlıyor,
Beşik gibi dalgalar kahramanı sallıyor.

Ay yıldızı görünce hep esirler irkildi,
(Bizim kahraman çavuş) diyen bakınca bildi.
Belli ki, boğulmuş ta o gün eşsiz kahraman,
Bir mabut haşmetile göçüyor bu cihandan.

...
Yıkılmıştı bir âlem, fakat hey Allah'ım hey!...
Kahramanlık dediğin tarihe sığmayan şey.
Kopuverince arzdan kıyametler kopmaz mı?
İstiklâlin mânâsı artık yere batmaz mı?"

Onun ifadesiyle çavuşun kahramanlığı ve şahadeti tarihe sığmayacak kadar büyüktür. Akif'in "Gömelim gel seni tarihe desem sığmazsın." mısraında olduğu gibi. Ay yıldızı göklerden yere inmiş, istiklalini kaybetmiş Türk milleti için bu kıyametten farksızdır.

Rifat Rami'nin uğruna savaştığı bir başka vatan toprağı Musul'un elden çıkışı, hem onun hem de Musul'un akacak gözyaşlarının sebebidir; ama o belde, belki bir gün yine Türk toprağı olacaktır:

"Düşman girdi her bağına,
Yer vermedi bayrağına,
Ay yıldızsız Türk yaşar mı?
O yakışır toprağına.
İçin için, usul usul,
Duymasınlar, ağla Musul.

...
Yapacağız kutsal akın,
O akının günü yakın.
Tarih bizi seyrediyor,
Sen umutsuz olma sakın.
İçin için, usul usul,
Duymasınlar ağla Musul.

...
Musul, senin aşkın bende,
Ateş oldu ruhta, tende.
Ey Türklerin eşsiz yurdu,

*Hep gönüller bugün sende.
İçin için, usul usul,
Duymasınlar, ağla Musul.*"⁸⁵

O, Irak'ta Remadiye'de yazdığı *Hitabe* başlıklı şiirinin esir olurken İngilizlerin elinde kaldığını belirtmektedir.⁸⁶ Ülküç'te yer alan, bu şiirden bir parçada devrin iktidar sahiplerini tenkit etmektedir. Sayfa altına düştüğü nottan, cephede şiirlerinin yer aldığı bazı evraka el konulduğu anlaşılmaktadır.

Irak cephesinde esir düşen Türk askerleri, önce Bağdat ve Basra civarındaki esir kamplarında karantina altına alınır ve enterne edilirler. Bu kamplarda, hastalıkları önlemek için yapılan dezenfekte işlemi, bunun kıyafetlerin tamamen çıkartılarak yapılması düşman karşısında çaresiz durumdaki askeri psikolojik olarak yıpratır.⁸⁷ Daha sonra Basra üzerinden, deniz yoluyla Hindistan'ın Bombay limanına ulaştırılırlar. Gemi ambarlarında yapılan bu yolculuklar zorluk ve sefalet içinde geçer. Takiben Hindistan ve Burma'daki esir kamplarında zor yıllar başlayacaktır. Hürriyetini kaybetmek, savaşırken düşman eline esir olarak geçmek bir asker için en arzu edilmeyen durumdur. Tel örgüler arasında geçen yıllar, hürriyetten mahrum olmak zaman zaman ümidi kaybetme noktasına kadar gidebilecektir:

*"Akibet biçareler medfeni Hindistan olacak,
Ağlar ve sızlarım, gene girmem tabutuma ya Rab;
Serapa alkanlı kefen perdei hicran olacak,⁸⁸
Vatan hüsrani mıdır beni kahreyleyen ah!
Feleğin çektiği hançer dideme al kan olacak.
Artık kahrile vurdun sineme hançeri billâh.
Rami düşman elinde eyhah! Hâk ile yeksan olacak."*⁸⁹

Hürriyet İçin başlıklı şiirinde, zulmeti boğacak bir aydınlık bekler. Feryatları bütün ufku sarmıştır, imdat yetişmemektedir ve kara bahtlı evlatlar daha kaç yıl uzaklarda inleyeceklerdir. Onu bir yetim olma duygusu sarar ve hürriyetinin nerede kaldığını sorar:

*"Aşkı yetim, bilgim yetim, ırkı yetim, fikrim yetim.
Nerde kaldın hürriyetim, hürriyetim, hürriyetim "*⁹⁰

Esaret onu acı duygular içine sürükler. Bugün, ulu dağlar bile inlemekte, bütün cihan Türk'e ağlamaktadır. Hakir, sefil ve perişan olmuşlardır.⁹¹

Esarete geçen üç yıl eski Rami'den eser bırakmamış, İngiliz elinde esir olmanın yıpratıcılığı onu tanınmaz hale getirmiştir:

*"İnlerken milletim, mefkûrem, elim.
Göklerde tufanım, yerlerde selim.
Şu resme bakıp da Rami sanmayın;*

⁸⁵ Tarih konulmamış bu şiirin ne zaman yazıldığı tespit edilememiştir. RRAÖA, I/6

⁸⁶ Arıncı, *Ülküç*, s. 8

⁸⁷ Tütüncü'nün hatıralarında bu manzaranın yarattığı ruh hâli şu satırlarda ifadesini bulur: "*Gömlek ve donlarımızı da çıkarttırdılar. Tamamen çıplak ve üryan olarak dörder sıra dizildik. Bazılarımız mendille ön ve arka kısımlarımızı kapamak istemiş isek de İngilizler buna da mani oldular...Manzara cidden çok feci ve aşağılayıcıydı. Çıplak vaziyette insan o kadar müteessir oluyor ki,tariften acizim...Esir olmaktan ise anda esir olmadan ölmek daha evladır.Ben bu hakikatleri gördüğüm için yazıyorum. Çünkü bu hakikatlere tahammül edilemez."* Bak. Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 55-56

⁸⁸ Şiirler, tarafımızdan kitapta yer alan şekliyle, orijinal haliyle verilmiş; yazım yanlışlarını düzeltme yoluna gidilmemiştir. Tamlamaların yazılışı da bunlardandır.

⁸⁹ 4 Temmuz 1917'de Bellary'de yazılmış şiir için bak. Arıncı, *Ülküç*, s. 21.

⁹⁰ Arıncı, *Ülküç*, s. 23

⁹¹ Arıncı, *Ülküç*, s. 37

Bana benzese de hiç ben değilim."⁹²

Bellary'de Türk esirleri komisyonu reisine ithafen yazdığı bir şiirde esaret ve onun yarattığı duyguların işaretleri bulunur. Dört bin Türk genci bir köşede unutulmuş, kahrolmaktadırlar. "Osmanlılık âleminin kara bahtı" Bellary'de tezahür etmiştir. Bu mazlumlar karargâhı, zulmün kararttığı ufuklar Reis Beyin idaresiyle aydınlığa kavuşacaktır. Onun vicdanı, Türk'ü Garbın pençesinde inletmeye razı olmayacak, bir hamiyet kaynağı olarak akıp gelecektir.⁹³

Tabiat, dünya/devir ile *Tabiatla Karşı Karşıya* şiirinde bir hesaplaşmaya girişir. Tarih boyunca beşeriyet hep acı çekmektedir. İnsanlık binlerce senedir birbiriyle kavga etmekte, harbin katliamlarla dolu musibet/felaket yılları zulmü, alçak, aşağılık bir vasatı hâlâ yaşatmakta, yükseltmektedir. Ve adeta bu durum tabii bir hal olmuştur:

*"Artık söyle ey dahiyei harbü kıtal.
Acaba kaç bin senedir edvarı cidal?
Her köşede bir kan, bir alev, cengü vega;
Her çevrende zulmü zillet yükselir hala.
Bilumum hudutlarda al, yeşil bayraklar.
Peşinde toplar, tüfekler, bomba, mızraklar.
Ki: Hep bunlar senin zerrelerinden mevlut.
Hep bunlar sana raci, sana ait, mev'ut."*⁹⁴

İnsanı, beşeriyeti yüceltecek ve yükseltecek bütün değerler düşmekte, gerileyip kaybolmaktadır. Ortada yiğitlikten, kahramanlıktan, arkadaşlıktan, insanların birbirine sahip çıkmasından vb. eser yoktur:

*"Sadakat, hukuk; kanun, uhuvvet, adalet,
Taali, terakki, şecaatle besalet,
Müsavaat, tesahup, temellük, hüküm, hürriyet,
Sisli simalar altında ruhu milliyet.
Hep bunlar katılsınlar bir başka mecraya;
Dökülsün tedenni denilen o deryaya."*⁹⁵

Yaşanılan bütün olumsuzlara rağmen bir gün yine hürriyete kavuşulacaktır. O, insanlığın gıdasıdır. Onun yok olması, ortadan kalkması ancak beşeriyeti alçaltır:

*"İhtimal, birgün sevinir zavallı hayat.
Ya, tatlı bir cereyana katılır kâinat.
Hayır yaşadıkça bu haris beşeriyet.
Bütün nurlarile doğar şanlı hürriyet.
Hürriyet: Milletlerin gıdasıdır. Mutlak,
Hürriyet olmaz ise beşer alçalacak."*⁹⁶

Esir kampında yazdığı bir başka şiirinde, Hindistan'da hürriyetsiz günlerini "işkenceli esaret", "ölümlü ikamete memur" olmak şeklinde nitelendirmektedir:

⁹² Arıncı, *Ülküç*, s. 46

⁹³ Arıncı, *Ülküç*, s. 15

⁹⁴ Arıncı, *Ülküç*, s. 18

⁹⁵ Arıncı, *Ülküç*, s. 19

⁹⁶ Arıncı, *Ülküç*, s.19; Esir kamplarındaki hayatı anlatan belge, rapor, günlük ve hatırat gibi kaynaklarda esirlerin normal dışı davranışlarına; sapmalara, şahsiyet bozulmalarına, kavga ve öldürme hadiselerine, hatta devlet ve milletine ihanete bile rastlanabilmektedir.

"Kaç yıl sürsün imanına hakaret?
Daha kaç yıl millet matem bağlasın?
Kaç yıl sürsün işkenceli esaret?
Daha kaç yıl biz mazlumlar ağlasın?

Daha kaç yıl haykırılım bu elde?
Feryatları, figanları duymayım.
Daha kaç yıl sabreylesin bu belde?
Kanunların ahkâmına uymayın?

Millî azmim, imanım, millî aşkı, gururum
Ne cevherler var ise hepsi artık ölsün mü?
Hindistan'da ölümlü ikamete memurum
Hakka bakan gözlerim kan dökerek sönsün mü?"⁹⁷

Nisan 1920'de esareti biten, hürriyetine ve vatanına kavuşan Rifat Rami, başkent İstanbul başta olmak üzere vatan topraklarının büyük harpte savaştığı devletler tarafından işgal edildiğini görecektir; milleti ile birlikte yeniden bir istiklal mücadelesi verecek, Milli Mücadele saflarındaki yerini alacaktır. Milli azmi, imanı, aşkı ve gururunun ölmediğinin ispatı, savaş ve sonrası yıllarda yaşadığı hayat olmuştur.

Kin ve İntikam

Kara Duygu başlıklı şiir, Rifat Rami'nin İngilizlere karşı duyduğu kin ve intikam duygularının bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İngiliz elinde esir olmak, işkence demektir. İçine düşülen bir zillet⁹⁸ halidir. Esarete milletler birbirine kırdırılmış, onlara kan kusturulmuştur. Kudurmuş köpekler gibi vahşet sergilenmektedir. Ama bütün bunlar yanlarına kalmayacaktır:

"Az mı oldu, Allah için, o işkence, o zilletler.
Kan kusturdu esarete kırdırıldı milletler.
Kudurdunuz akur itler.
Size kalmaz bu vahşetler."⁹⁹

Aynı şiirde 'hukuk'un İngiliz'in elinde beşeriyete fırlatılan bir taş olup olmadığını, beşerin, beşeriyetin ne olduğunu sorar. Geline bu noktada Türk, hakikaten beşeriyetin bir cüz'ü, kardeşi midir? Yoksa, onun başı ezilmeye mi çalışılmaktadır. Hakir, hor, aşağılık mı görülmeğe istenmektedir: "Türk zilletle yoldaş mıdır?"¹⁰⁰

Bir canavarın pençesinde insaniyet perişandır. O, Türklüğün düşmanı İngilizlere karşı kin ve intikam duygusu içindedir:

"İngilizler; size karşı ruhum yine kin besler.
O saadet sahnasını intikamla kin süsler."¹⁰¹

Vahşet, zulüm, zillet, hicran gibi olumsuzluklar İngilizlerin eseridir. Onlar esir nedir, hak nedir, vicdan nedir bilmezler.¹⁰²

⁹⁷ Arıncı, Ülküç, s. 48

⁹⁸ Zillet; "hakirlik, horluk, alçaklık, aşağılık" anlamlarına gelmektedir. Bak. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1984, s. 1428

⁹⁹ Arıncı, Ülküç, s. 37

¹⁰⁰ Aynı yer

¹⁰¹ Arıncı, Ülküç, s. 38

¹⁰² Aynı yer

Osmanlı Devleti'ni parçalamak için etnik farklılıkları milliyetçilik silahıyla ayrılıkçı hareketlere dönüştüren ve bunda da başarılı olan Batı, onun en güçlü temsilcisi olan İngiltere aynı yolu esir kamplarında da takip etmiştir. Azınlıklardan -özellikle Ermenilerden- seçilen tercümanlar her fırsatta Türk düşmanlıklarını sergilemişler, esirlere hakaretler etmişler, kötü muamelelerde bulunmuşlardır.¹⁰³ İngilizler, Irak'ta esir alınan ve kendilerini Osmanlı-Türk olarak ifade etmeyen er ve subayları ayrı karargâhlara göndermişlerdir. Bellary'de bulunan ve Türk esirlerin kaldığı yerden tel örgülerle ayrılmış bir bölgede farklı koşullarda tutulan bazı Kürt ve Arap -kendi ifadeleriyle- subay ve erler, Hicaz'da isyan eden Şerif Hüseyin yanında ve Irak'ta savaşmak üzere, Ermeni tercümanlar aracılığıyla ve vaatlerle kandırılmışlar, İngiltere için savaşmak karşılığında bunların esaretleri sonlandırılmıştır.¹⁰⁴ Bu çeşit ihanetlerden bir tanesinden Rifat Rami de bahsetmektedir. Özel arşivinde yer alan *Kıt'a* başlıklı şiir denemesinin altına düştüğü notta; İngilizlerin yarattığı iğfal ve ifsat ortamından istifade etmek isteyen Rumelili Arnavut asıllı bir askerin kamp yetkililerine müracaat ederek Türklük ve Türkiye ile alakası olmadığını, Türkiye'ye ticaret için geldiğini ve bu arada askere alınarak Irak cephesine sevk edildiğini anlattığını, fakat yapılan tahkikat neticesinde yalan söylediğinin anlaşıldığını belirtiyor. Ona göre "Meğer yıllarca Türklük iddiasında bulunan bu sahte Türk, sırası gelince derhal dönmeyi de biliyormuş."¹⁰⁵ Yazdığı kıtada Buda ile dertleşecek, şikâyetini "Derdimi sordum da Hind'de Buda'ya" diye başlayarak anlatacak; ondan "Sakın kul olmayasın bir Arnavuda" tavsiyesini alacaktır.¹⁰⁶

Milli şeref ve haysiyete sığmayan davranışlar sadece bazı farklı etnik unsurlarda görülmez. Aynı esir kampında kalan Hüseyin Fehmi'nin şahadetine göre; cephede Türk ordusuna dair mahrem bilgileri İngilizlere vererek onlara sığınan Ahmet Nedim bu ihanetinin karşılığında maaşlı tercüman olarak görevlendirilmiştir. 22 Şubat 1920'de Bellary'de esirler arasına katılacak bu şahıs, Hüseyin Fehmi tarafından "din, millet ve vatan haini" olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁷ Yine o, bir dönem esir kampı kumandanı da olan şahsın, yaranmak düşüncesiyle, bir Türk zabitanı İngilizlere gammazladığını anlatacaktır.¹⁰⁸ Kimden gelirse gelsin, döneklilik ve ihanetin İngiliz esaretinde yaşanmış olması, Rifat Rami'de onlara karşı duyulacak düşmanlık ve kinin sebebidir.

Onun kin ve nefret duyguları, koğuş duvarında asılı olan Bern Esir Mübadelesi Antlaşması'nı¹⁰⁹ indirip çerçevesi ile birlikte yakmasının sebebi olacaktır. Kamp komutanlığınca muhakeme edilen Rami 7 gün hapis cezası alacak; mahkemede krala ve kanuna hakaret ettiği için bu cezası 21 güne çıkarılacaktır.¹¹⁰ Bellary'ye gönderilen esirlerin, şehrin yakınındaki

¹⁰³ İngilizlerin emrindeki böyle bir Ermeni tercüman tipi anlatımı için bak. İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 236-237

¹⁰⁴ Yarbay Hasan Yetimi'nin tespitleri için bak. Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s.73-74

¹⁰⁵ RRAÖA, I/4; Savaş ve esaret yıllarındaki bu döneklilik ve ihanetler Rifat Rami tarafından yıllar geçse de unutulmayacak, bu meseleler bazı yazılarında tekrar hatırlanacaktır: "Acun savaşında düşmanlara tutsak olan zaif seciyeli yurttaşların pek çoğu Araplık, Arnavutluk, Çerkeslik, Kürtlük, Lazlık, Gürcülük, Boşnaklık, Yahudilik vesaire gibi ulusallık salgısında bulunmuşlardır. Bunları kendim gördüğüm için bugün Türkçe'den başka dilleri konuşan yurttaşların istikballerinden endişe etmekte kendimi haklı buluyorum." Bak. Rifat Arıncı, "Dil Kapitülasyonundan Kurtulalım", *Çorum*, 26 Ağustos 1934 (Nakleden: Remzi Karabudak, *Harf İnkılabının Çorum Basınındaki Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon 2006, s. 185-186)

¹⁰⁶ RRAÖA, I/4

¹⁰⁷ Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 70, 124

¹⁰⁸ Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 142-143

¹⁰⁹ 28 Aralık 1917 tarihinde Bern şehrinde taraflar arasında imzalanan antlaşmadan hemen bir hafta sonra mübadele komisyonları çalışmalarına başlamışlardır. Bak. Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşında Kocaeli'de İngiliz Esirleri", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Belediyesi Yayını, Kocaeli 2015, s. 863

¹¹⁰ Oğlu Kaplan Arıncı tarafından *Çorum ve Havalisi Şairleri* adlı eserin sunuş kısmına yazılan kısa hayat hikâyesinde bu husus; "...esir kampında bile Türk'lük haysiyetini ve kötü muamele gören Türk esir Türk askerlerinin hakkını koruyan

kayalık bir tepede bulunan "God Save The King" (Tanrı Kralı Korusun) yazısını okumuş olmaları¹¹¹ -belki tutuldukları kampta her gün görmekte ve okumaktaydılar- Rifat Rami'nin tepkisinin arka planındaki sebeplerden birisi olabilir. Evrakı arasında çıkan *Savga*¹¹² adlı şiir, bu olay ve olayla ilgili düşünce ve duygularının, biraz alaylı, hicveden, biraz da sorgulayan bir ifadesidir:

*"Mahkûmiyeti lutfetmiş mahkemei ulya bana,
Öyle meyus olmuşum ki, zindan oldu dünya bana.
Davacısı bir kör kadı, muhzırı şahit kararla,
Bir adalet mi tecelli eylemiştir gûya bana.*

*Her haksızlık karşısında ürpermekte hep tüylerim,
Vicdanımdan ayrılamam, hem dinlerim hem söylerim.
Adline iyman etmesem Tanrımı da hicv eylerim.
Hamd olsun her hakkı veren o Zatı Kibriya bana.*

...

*Hangi kararı yırttım da mahkûm oldum, zindandayım,
Hangi kanundan çıktım da menkûben tahtı zandayım.
Hakka tapan bir Türk iken niçin tahtı bühtandayım,
Ata yurdu şu (H.....) niçin tamu gayya bana.*

*Amansız düşmanlarım: Hem mertliğim, hem erliğimdir,
Mesleki, milli hayatım kahraman askerliğimdir,
Baisi kahrım de elbet, hürriyetperverliğimdir,
Hakkımdaki haksız hüküm, haksızlığı ihya bana.*

*Millette emperyalist gözler ile bakmaktansa,
Ruhumdaki milli vecdi tehdit ile yakmaktansa,
Gözlerimden riya ile kanlı yaşlar akmaktansa,
Bence, ölüm müreccahtır, tek şiarım hayâ bana.*

*Yerlere batsam da gam yok, ben, her şey'in fevkindayım,
Çünkü Güneşte akşam yok, her an Güneş şavkindayım,
Taliim yansın, yıkılsın, ben her zulmün zevkindayım,
Yirmi bir gün mahkûmiyet, kuduzlardan salya bana.*

*Zalim miyim, cahil miyim, katil miyim, maznun muyum?
Sarık mıyım, hain miyim, cari miyim, mecnun muyum?
Bir gülmedim, güldürmedin, meyus muyum, mahzun muyum?
Türk düşmanı tercümandır Celâl denen Kirya bana."*

girişimleri ve yazuları nedeniyle birkaç defa mahkûm edilmiş ve cezalandırılmıştır." şeklinde zikredilmiştir. Bak. Arıncı, Çorum, s. V

¹¹¹ Muhittin Erev, "Esaret Hayatı I. Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtraları: 4", *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 2, S. 7, Ağustos 1967, s. 64

¹¹² Savga/savğı kelimesi "Baştan savılan bela, yıkım, acı" anlamına gelmektedir. Bak. *Derleme Sözlüğü*, C. X, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1978, s. 3553

*Adsız Ozan, bir kültürsüz hain midir, menfur mudur?
Her herzeyi kanun gibi dinleyeme mecbur mudur?
Beynelmilel her kararı yırtmak ile meşhur mudur?
Damla damla bir göl olan her seyyiat derya bana.”¹¹³*

Yukarıdaki mısralardan anlaşılacağı üzere; asla kendisinden adalet tecelli etmeyecek bir mahkemenin karşısındadır. Onun böyle bir mahkemede yargılanış sebebi; zulme rıza göstermeyişi, isyankâr ruhu, hürriyete düşkünlüğüdür. Zulme rıza gösteremez, riyakâr davranamaz, milli duygularını bastıramaz, yok sayamaz kahraman bir asker, Hakk’a tapan bir Türk oluşu mahkûmiyetinin sebebidir. Saçmalıklara kanun diye uymak zorunda değildir. Hindistan’da esir kampı, kendisi için cehennemdeki gayya kuyusu haline gelse de, İngiliz’in nazarında suçları birikip bir deryaya dönse de mühim değildir. Adil olan Cenâb-ı Allah’tır. Adalet, İngiliz’den beklenmez. Kader arkadaşlarından Irak’ta esir düşen Ali’nin de mektubunda dediği gibi;

*“Zalimin zulmü varsa mazlumun Allah’ı var.
Şimdi İngiliz’in zilleti varsa, yarın Hakk’ın divanı var.”¹¹⁴*

Cephede ya da esarete karşılaşılan, özellikle tercüman olarak görevlendirilen, düşmanla işbirliği yapan ihanet içindeki bir tercüman tipi ile Rifat Rami de karşılaşmış ve şiirinde onu anmadan geçmemiştir.

Divanı Harpte, Tevkihanede ve Divanı Harpte Garnizon Baş Çavuşuna başlıklı şiirlerinde de aynı konu anlatılmaktadır. Başçavuşa;

“İstihsal ettiğin bu hüküm değil mi senin?

Haydi; (.....) hükmüne hey’eti hakimenin.”¹¹⁵ diye seslenmekte, mahkemenin hükmünü, hakaret ederek, hiç mesabesinde görmektedir.

Mefkûre: Türklük Duygusu

Savaş yıllarının mektepli neslinde hâkim düşünce Türk milliyetçiliğidir. İkinci meşrutiyet sonrası, yaşanan tarihi süreç, gelinen son noktada bir tepki hareketi olarak Türkcülük fikrinin gelişmesi ve kurumsallaşmasının uygun zeminini oluşturmuştur. İstanbul’da ve özellikle ihtiyat zabıt talimgâhlarında bu hava daha çok teneffüs edilmektedir.¹¹⁶ Birçok günlük, hatırat, mektup vb. harp tarihi ve edebiyatına ait metinlerde bu hususun örneklerine sıkça rastlanır. Rami’nin şiirleri ve sonraki yıllarda kaleme aldığı yazıları için de aynı tespit yapılabilir. Aslında diğer başlıklar altında yer alan şiirlerinde de bu duygu ve düşüncenin izleri sürülebilir.

Bağdat’ta iken 1917’de yazdığı *Yurt Duygusu* şiirinde, yaşanan kötü zamanlardan geçmişteki kudretli, şan ve şeref dolu dönemlere atıflar göze çarpar. Adeta *tarihe kaçan şair*, her şeyi yaratmaya muktedir olan Allah’ın, Türk milletine yeniden güzel günler göstereceğinden emindir. O günler gelecektir:

¹¹³ RRAÖA, I/6

¹¹⁴ Mustafa Arıkan, “Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. XI, İstanbul 1991, s. 36. Bir başka esir Türk askeri zulme olan isyanını, Yusuf Suresi 91. ayete atıfta bulunan Ziya Paşa’nın şu mısralarına müracaatla dile getiriyor: “Zalimlere dedirir bir gün kudret-i Meolâ/ Tallâhi le-kâd âserekallahü aleynâ”. Bak. *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete ‘Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer’in Hatıraları*, Haz. Eftal Şükrü Batmaz, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2000, s. 44

¹¹⁵ Arıncı, *Ülküç*, s. 45

¹¹⁶ Bu konuda bak. Mustafa Arıkan, “Bir Çanakkale Şehidi ve Mektubunun Başına Gelenler”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 5, S. 9, Kış 2011, s. 222-226. *Türk, Müslüman ve Osmanlı* olmak bakımından esirlerin zihniyet dünyasının bir tahlili için bak. Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 124-135

"Ey Büyük Türk; bir zamanlar dalgalandı kanadın.
Ordularla Avrupa'ya aslan gibi sarkardın.
Zaferlerle kâinata şeref veren öz adın,
Nerde kaldı? Neden böyle sukut ettin, alçaldın?
Değil mi ya! O muzaffer devirleri yaratan
Elbet, Türk'e büyük zafer gösterecek bir zaman."

Ona göre, sinesinden artık kan fışkırmakta olsa da yaşayan Türk milleti düşmanlarını çıldırtacak ve onlar "emperyalist ordularla" saldırmaktan geri durmayacaklardır. Ama bu milletin evlatları, saldırılara karşı haykırarak göğüslerini siper edeceklerdir. Kendisine kefen biçenlerin hazırladıkları tabutu kaldırmak vazifesi onların omuzlarına yüklenecek olsa da o, Allah'tan ümidini kesmemektedir:

"Emin ol ki: O binlerce kara günler yaratan
Elbet sana büyük zafer gösterecek bir zaman"¹¹⁷

İstiklalin tehlikeye düştüğü günlerden selamete yine milli duygularımız, aşk halinde milliyetimize bağlılığımız kavuşturacaktır. Nasıl bir ana yavrusundan ayrılamaz ise, Kafkas ve Irak da ana vatanın çocuklarıdır; ama şimdi onlar anasından koparılmak istenmektedir. Bağdat'ın ufuklarında ateşler, alevler yükselse de onun adı, Sultan Murat devrindeki güç ve kudreti hatırlatır. İltica, yine kendisinden ümit kesilmeyecek olan Allah'adır:

"Millî aşkın, millî fikrin, millî ilin, oymağın,
Şerefini yükseltecek şu debreşen sancağın.
Kâinata zümrüt saçan bir ırmağın, bir dağın,
Millî hissi fışkırtmakta sinendeki kaynağın.
Emin ol ki: O binlerce kara günler yaratan
Elbet sana istiklâli gösterecek bir zaman."

Senin bize Kafkas, Irak iki şanlı evlâdın,
Muratların devrindeki satvetlere bir yâdın,
Ateş, alev yükseliyor âfakında Bağdadın,
Haykır artık ey soydaşım; arşa çıksın feryadın.
Çünkü artık o karanlık asırları yaratan,
Elbet sana büyük zafer gösterecek bir zaman."¹¹⁸

Rifat Rami esarete yazdığı ve şahsiyet özelliklerinden bahsettiği *Olamam* şiirini;

"Esir, teb'it değil, öldürülsem zevk olur hatta,
Kâbei milliyete haimül efkâr olamam.

Tuttuğumuz yol -Allah da bilir- Türkün yoludur,
Ölürüm, öldürürüm, her yola reftar olamam."

mısraları ile bitirmektedir.¹¹⁹ Onun için esir olmak, uzaklara sürülmek, hatta öldürülmek bile zevk olacaktır. Milliyetin Kâbe'si olan değerden/değerlerden fikren uzaklaşamaz. Tuttuğu, yürüdüğü yol "*Türkün Yolu*"dur.¹²⁰ Bu yolda ölür, öldürür ama başka bir yolda yürüyemez.

¹¹⁷ Arıncı, *Ülküç*, s. 6

¹¹⁸ Arıncı, *Ülküç*, s. 6-7

¹¹⁹ Arıncı, *Ülküç*, s. 22

Cephede ve özellikle esarete yaşadıkları, milleti adına bir özeleştiriyi yapmasının sebebi olur. Bu özeleştiriyi yaptığı *Bırak Beni* şiirinde de Türklük vurgusu/duygusu görülmektedir.¹²¹

Basra'da esaretinin ilk günlerine müsadif 15 Ekim 1917 tarihinde onu Türk ırkı, milleti için Allah'ın huzurunda, O'na yakarırken görmekteyiz. Âlemlerin yaratıcısı, her şeye muktedir olan Allah'a bütün âlem, kâinat secde etmekte, O'nu zikretmektedir. Ancak O'nun yardımıyla kötü günler geçecek, karanlık günler aydınlığa kavuşacaktır. Bu temiz, Müslüman milletin hayrı için düşmanlarını Cenâb-ı Allah kahredecektir. Zulmet, Türk'ün ikiz kardeşi midir? Hep böyle günler mi yaşanacaktır? Yüce Allah, günahsız Rami'yi cennetine alacak olsa bile, milleti bu zilleti yaşarken, o cennete girmeyi istemez. Günahkârları affeden, kusurları örten Allah'tan dileği Türk milletini kurtarmasıdır. Yukarıdaki duygu ve düşüncelerin ifadesi olan *Dua* şiirinin birkaç dörtlülüğü şöyledir:

"Düşmanı kahrü berbat et,
Raminin gönlünü şad et,
İlâhi, ırkımı yâd et,
Yükseldikçe arşa ahım.

Şahit oldukça eflâke,
Sahip olduk şu idrake:
Rahmetmezsen neslipâke
Türk yaşar mı zîpenahî?

Bu zulmet Türk ile tev'em,
Giderse ukbaya her dem,
Milletsiz firdevse girmem,
Çünkü yoktur bir günahım.

Gaffariüzzünup iken sen,
Zünube mağfired senden,
Çıkmanışken canım tenden,
Türkü kurtar padişahım!"¹²²

Vatan ve millet sevgisini ifade ettiği aşağıdaki mısralar, esaret dönüşünde İstanbul Sarıyer'de yazılmıştır:

"İki yâre âşıkım dünyalar durdukça ben.
Ulu Tanrım ayırma Yurt ve Millet yârımdan.
Onların aşkıyla ben hangi derde düşmedim,
Yullarca uzak kaldım doğduğum diyarımdan.
Fazilette cesaret millî servetimizdir,
İstersen gel hisse al tarih iftiharımdan."¹²³

¹²⁰ Bu ifade, 1926-1928 yılları arasında arkadaşları ile birlikte çıkardıkları derginin "*Kurtuluş Yolu*" olan adını tamamlayan "*Türk'ün Yoludur*" ibaresini akla getirmektedir. Rifat Rami, hayatının devam eden yıllarında, arkadaşları ile birlikte ya da yalnız aynı yolda yürümeye devam etmiştir.

¹²¹ Arıncı, *Ülküç*, s. 22. Kamplarda esirlerden bazılarının vakarını koruyamayışı, yanlış davranışları Rami'de olduğu gibi, esarete dair yazılmış hatırat ve günlüklerde de tenkit edilmektedir. Onun "*Hayat bir ıstıraptır; ona katlanmak/His ve şuursuzlukla kabildir ancak/İnsanlıktan dem vurma faide vermez/Şu karşında çırpınan hemcinsine bak*" mısraları da bu hususa işaret etmektedir. Bak. Arıncı, *Ülküç*, s. 26.

¹²² Arıncı, *Ülküç*, s. 11-12

¹²³ RRAÖA, I/6

Allah'a duası, sevgili milletinden ve vatanından ayrılmamak olan Rami, onlara ancak 1920 yazında kavuşacak, onların yaşlı gözlerini silmek için yeni bir mücadelenin içine girecektir.

Allah'a Sığınma/Yakarış

Türk milletinin savaşlar ve mağlubiyetlerin getirdiği felaketleri ardı ardına yaşadığı Meşrutiyet sonrası, onun çocukluk ve gençliğinin ilk yıllarıdır. Hayat çizgisi, milletiyle beraber kendi kaderi de onu mektep sıralarından cepheye, oradan da esarete sürüklemiştir. Zor zamanlar, özellikle insanın ölümün kendisine daha yakın olduğunu hissettiği anlar onu Allah'a daha çok yaklaştırmaktadır. Cephe ve esarete yazdıklarında onun sığınağı, derdini döktüğü ve medet umduğu yine o yüce kapıdır. Irak Felluce'de kaleme aldığı *Hakikat*'in mısralarında kendisinin Hakka ve hakikate meftun olduğunu söyler. O hakikate kavuşmuştur ama yaşadığı cemiyet içinde şahit olduğu haksızlıklar ve mazlum durumuna düşen insanlar vardır. Bunun yanında, milyonla insan, bir hayatı yaşamakta, gülüp oynamaktadırlar ama bunların hayrından daha çok sanki günahı vardır. Bu halleriyle de zulme payanda olmaktadır. Hak, zalimlerin elinden fırlatılan bir taş halini almıştır. Rifat'ın bütün gayreti, çabası boşuna mıdır? Bu manzara karşısında Yaradan'a sığınır, yardımını ondan bekler:

*"Yarap! Bilmem şu gençlikteki sâyim neye vahi?
Sen zahîr ol; tut artık desti aczimden İlahî!"*¹²⁴

Onun tel örgüler arasında geçen günlerinde, Madras şehri yakınlarındaki Bellary gecelerinin seher vaktinde daldığı tefekkür anları, tabiatın tezekkür haliyle iç içe geçer. *"Fecir ufkun şakağında altın gibi sararırken"* Rami tabiatı müşahede etmekte ve düşünmektedir. Bir acayip hal vardır; ruhlar uyuşmuş, kâinat pür-sükündür. Ne bir kuş sesi vardır, ne bir insan, her taraf ölüm sessizliğindedir. Tan kızılığında hafif bir rüzgârın etkisiyle dallar kımıldamakta, güya yapraklar hasbihâl ederek inleyip ağlamaktadırlar. Yeşil çimenlikler, arza zümrüde benzer bir döşek sermiş gibidir ve şükran secdesi yapmaktadırlar.¹²⁵ Tabiatın bu zikir ve tespih halinde;

*"İstikbâli zulme mahkûm yüzlerce kütleyi hayat;
Uyur samtu sükût içinde, yazık, yazık, yine heyhat!..."*

Zulmü yaşayanlar ve kendilerini zulme mahkûm bir gelecek bekleyenlerin sessiz bir uyku halinde olması acınacak bir durumdur; gökte görünen, parlamaya başlayan yıldızların sessizliğinde bile bir ilâhîlik varken... O uyanıktır;

*"Nedense; uyanıktım, uyumadım hâlâ o gün ben,
Uykusuzluk bu bir âdet benim için bilmem neden?"*

Engin engin esen sabah rüzgârı insanın yüzüne değil, ruhlara da titreyerek çarpmaktadır. Ama tel örgü boylarında siyah elde bir süngü, çığneden hakkın, zulmün işareti olarak parlamaktadır:

*"Engin, engin ruhlara çarparak esen badisabâ,
Her şahsın nasiye ve vakarında titrerdi hâlâ."*

Üçyüz adımda siyâh elde bir süngü parlıyarak,

¹²⁴ Arıncı, *Ülküç*, s. 13

¹²⁵ Rifat Rami'nin buradaki anlatımında Kur'ân-ı Kerim'den bazı ayetlere telmih vardır. Mesela *İsra Suresi 44.* ayette *"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur; fakat siz onların tesbihlerini anlayamazsınız. Doğrusu O Halîm olandır, başlıyandır."* buyurulmaktadır. Bak. *Kur'ânı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 285. Yer ve gökte yaratılmışların Allah'ı zikir, tespih etmesine dair diğer bazı ayetler için bakınız. *Haşr 24, Cuma 1, Teğabün 1, Nur 41*

*Titrerdi pençei kahrı altında zavallı hak!*¹²⁶

Aslında eline silah tutuşturulup cepheye sürülen ya da esir kamplarında tel boylarında görevlendirilen bu *siyah* askerler ve milletlerinin de hakkı çiğnenmiş, zulme maruz kalmışlardır. Emperyalist devletler, başta İngiltere olmak üzere, ülkelerini sömürgeleştirmişler, kendi menfaatleri için zenginlikleri yağmalamışlar, güç ve kudretlerini bu mazlum milletlerin kan ve gözyaşı üzerine kurmuşlardır. Hatta bunlardan Müslüman olanları aldatarak kendi dindaşlarının karşısında cepheye sürmüşlerdir.¹²⁷

Rami'yi bu tefekkür anında, bütün kâinatın ilk sebebi olan yaratıcının adının göklere ilahi bir ses olarak yükselmesi ve kalplere işleme uyandıracak; onun düşüncelerinin, "*şahadetleri dinin temeli*" ezanla bir defa daha tasdiki olacaktır:

*"Derken yükseldi göklere muhrik ve ilahî bir ses,
Kalbimde ve ruhumda buldu bir semavî makes;*

*Titrerdi tabiat, dalmıştı hulyaya yerler gökler.
Aksetti kalplere ateşin seyha:
"Allahü Ekber!..."*¹²⁸

O, Bellary'de esaret hayatının tefekkür anlarında aynı imanı, Allah'a yakarma, dilekte bulunma anlamındaki *Münacât* başlığını koyduğu şiirinde tekrarlar:

*"Ya ilahî, zati âzam
Bir müebbet zülcelalsın;
Senden artık yok muazzam
Arş ve kürste berkemalsın.*

*Vezirin yok, nazırın hem,
Var diyenler, yalan billâh!
Senden özge Tanrı bilmem.
Bes 'La ilâhe illallah' "*¹²⁹

Rifat Rami *Muzaffer İstirap* şiirinde Allah'ına derdini dökmekte; hürriyet düşkünü, inkılâpçı, düşünen, haksızlık karşısında isyan eden, susmayan bir insan, Türk olarak yarattığı için *sitem* eder gibi görünmektedir. Kara bir taş, dağ başında ulu bir çam, çifte sürülmüş bir öküz, bir meşe ağacı olarak yaratılsaydı belki daha faydalı, yaşadığı ıstıraptan azade olacaktı:

"Ulu Tanrı, niçin beni kara bir taş yapmadın?

¹²⁶ Arıncı, *Ülküç*, s. 34.

¹²⁷ Hicaz'da İngilizlere karşı savaşırken esir düşen ihtiyat zabiti Niğdeli Mehmet'in hatıralarında, vapurda esir kampına sevk yolculuğu sırasında kendilerine yardımcı olan Hintli Müslüman Hüseyin'in ağzından bu gerçeğin bir örneği şöyle anlatılmaktadır: "O tarihlerde bir havadis çıkardılar. Almanlar Türk ve İslamlardan Suriye, Filistin ve birçok İslam memleketlerini tamamen aldılar. Biz şimdi oraya gidip, bu toprakları Almanlardan geri alıp, yine İslamlara teslim ederek oradan avdet edeceğiz dediler. O vakit biz öyle zannediyorduk. Hâlbuki mesele anlatıldığı gibi değişmiş. Meğer maksadı İslam'ı İslam'a kırdırmakmış. Velhasıl, bu suretle bizi işgal ederek Hintli, Müslüman, Mecusi ve Avustralyalılardan müteşekkil meydana getirdikleri büyük bir süvari kuvveti ile...

Evelce karşımızda harp eden askeri biz Alman askeri zannediyorduk. ..birçok esir almıştık. Esir edilen Türk askerlerinden anladık ki karşımızda bulunan ordunun Türk askeri olduğunu. Bunun üzerine orada İslam ve din kardeşlerimize karşı kurşun attığımızı anladık." Bak. Mehmet Oral, *Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları*, Haz. Salih Özkan, 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 226

¹²⁸ Arıncı, *Ülküç*, s. 35

¹²⁹ Arıncı, *Ülküç*, s. 36

*Kulağında senin adlin on yıl var ki inilder.
Çağlayanlı bir ırmağa parçalayıp atmadın;
Yeter artık; bize hayat, bize necat, ümmit ver.*

*Ulu Tanrı, niçin böyle bana zait dil verdin?
Çektiklerim dilimdendir -Lânet olsun- kopar, at!
Yarattığın ağızlara kilit vurdun gönderdin;
Alnımdaki ay yıldızı bir an olsun parıldat!*

.....

*Ulu Tanrı, niçin beni Türk ve insan yarattın?
Niçin hâlâ gözlerimde millî şuur parlıyor?
Karanlıktan kurtulurken istikbali kararttın.
Niçin hâlâ beşiğimi zalim bir el sallıyor?*

*Ulu Tanrı, niçin beni inkulâpçı yarattın?
Esarete hayat versem vatanımda ne vardı?
Sonra tuttun gözlerime bir avuç kül fırlattım.
Ümmit sunan istikbalim fecaatle karardı.*

.....

*Ne ümmit var istikbalden, ne bir kuru teselli,
Geçmişlere lanet olsun; halimiz de çok harap.
İnsanlığın nuru sönmüş; mahvoluyor besbelli.
Daha kaç yıl hükmedecek bu muzaffer ıstırap?"¹³⁰*

Tabiatla Karşı Karşıya şiirinde sorgulayan, tenkit eden, hesaplaşan bir üslubun sahibi olan Rami, şiirin sonunda, âlemin yaratıcısı ve düzenleyicisi olan Allah'a seslenir:

"Söyle; ey nazımı âlem! Bunlar mı hayat?"¹³¹

Onun yukarıdaki mısraları, Balkan savaşı yıllarında kaleme aldığı ve Türk milletini Millî Mücadele'ye çağırdığı günlerde kürsülerden haykırdığı " *Yâ Râb, bu uğursuz gecenin yok mu sabahı?! Mahşerde mi biçârelerin, yoksa felâhi?! Nûr istiyoruz... Sen bize yangın veriyorsun!! 'Yandık!' diyoruz... Boğmaya kan gönderiyorsun!*" nidası ve "Ağzım kurusun... Yok musun ey adl-i İlähî!"¹³² isyan/siteminin sahibi Mehmet Akif'le aynı duyguları paylaştığını göstermektedir.¹³³ İmanları ve tevhit anlayışları şüphe götürmeyen her iki şahsiyetin isyan/sitem duygularını *dua* olarak görmek gerekiyor. Necat, yani kurtuluş ve ümit vermesi, Türk'ün ay yıldızını parlatması isteği bir duadan ibarettir; Türk'ün yaşadığı idbârın ikbâle dönüşmesi isteğidir.

¹³⁰ Arıncı, *Ülküç*, s. 49-51

¹³¹ Arıncı, *Ülküç*, s. 20

¹³² Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 196,198

¹³³ Rifat Rami, arşivindeki yayınlanmamış bir şiirinde Mehmet Akif'i Hz. Muhammed'in elçisi olarak nitelemekte ve ona seslenmektedir: "*Gittiğimiz kutsal yol, Şeriatın yoludur/Ben haykıran bülbülüm, sen de kokan güldensin/Mehmet Akif ve Rifat Tek Allah'ın kuludur/Ben ki ehli dildenim, sen de ehli dildensin*". Onun ifadesiyle, ikisi de mihraba Allah deyip diz çöken, secedede kulluklarını Allah'a arz eden, şiirleriyle coşkulu duygularını ifade eden aynı dinin mensuplarıdır. RRAÖA, I/6. Benzer duyguları bir başka şiirinde "*Hazreti Mehmet Akif, O manevi pederim/ Peygamberin elçisi, Allah'ın mümtaz kulu/ Bütün ömrüm boyunca onu tebcil ederim/ İslâm'ın gideceği; önder AKİF'in yolu*" şeklinde dile getirir. Bak. Arıncı, *Âvize*, s. 237

Bir İhtilâl Bekleyişi

Şiirlerinde bazen ümit bazen de ümitsizlik içinde gördüğümüz Rami, vatani ve milleti için arzulanan geleceğin ancak bir ihtilâl ile gerçekleşeceğine inanır, onu bekler. Hürriyet de, güzel günler de onunla gelecektir. Bu düşünce ve ümit ile yaşamaktadır:

"Ulu Tanrı; niçin benim dizlerimde kuvvet var?
Kalem niçin bana âsî; bu ne zulüm, bu ne hal?
Benim ruhum niçin hâlâ hürriyeti sayıklar?
Niçin sönmez? Ateş saçan beynimdeki ihtilâl!"¹³⁴

Var adlı şiirinde aynı ihtilâl beklentisi dile getirilir:

"Bir ihtilâl kuşuyum, dağdan dağa konarım;
Ruhumdaki âteşten, kalbimdeki imandan,
Asırlarca Türklerin akıttığı al kandan,
Vatanımın üstünde yeni dünya kurarım.

Benim dahi gözlerim hayat için parıldar.
En mukaddes ideal, beynelmilel olmakta,
Bunun için haykırdım ben her sabah şafakta,
Vicdanımda müstakbel ihtilâlin aşkı var."¹³⁵

Onun ihtilâl beklentisini gerçekleştirecek olan Türk gençliğidir. Gençliğe şiirinde nasihatçi bir tavrı vardır. Onlardan vatan davasında tekin olmalarını beklemektedir. Nasihatlerine uyulduğu zaman, ihtilâlciler gençlerin peşinden diğerleri de koşacaktır:

"Seher vaktinde yurduna bak da,
Şanlı silahını omzuna tak da,
İhtilâlciler gençler her gün şafakta
Pervasız peşinden akarlar yavrurum."¹³⁶

Onun sesini işitecek gençler, kendileri ile birlikte ihtilâle koşacak Rami'yi de unutmamalıdır. Keşke, bütün başına gelenler yaşanmamış olsaydı, hayata yeniden başlayabilseydi:

"Sesimi işiten gençler bilsinler!
Kalpten ihtilâli hâlâ koğmadım.
Nüfustan kaydımı lütfen silsinler;
Annemin rahminden zira doğmadım."¹³⁷

Esaretin bittiği 1920 yılında Bombay'dan ayrılırken, onu vatana ve hürriyete kavuşturacak yolculuğun başında, yaşadığı ömrün ve âlemdeki varlığının bir muhasebesini yapar. *Sanki* başlığını koyduğu şiirde Hindistan topraklarında yaşadığı esareti tanımlar. Başkaları sükût içinde olsalar da o, ihtilâl düşüncesini, kendisi ile birlikte götürmektedir:

¹³⁴ Arıncı, *Ülküç*, s. 50

¹³⁵ Arıncı, *Ülküç*, s. 26. Rifat Rami'nin ihtilâl bekleyişi, Azerî şair Elmas Yıldırım'ın esir Türklüğün çilesini bitirecek "*Mukaddes İhtilâl*"i anlattığı mısralarını hatırlatıyor: "*Karanlıkta gözlerim dikilmiş ufuklara/ Bir fırtına sesi var, bulutlar gökte dal dal/ Açmış doğu bağrını sökecek şafaklara/ Kop ey deli fırtına râşeni gönlüme sal/ İhtilâl istiyorum, mukaddes bir ihtilâl*".

¹³⁶ Arıncı, *Ülküç*, s. 31

¹³⁷ Arıncı, *Ülküç*, s. 58

"Ne ıstırap var yüzümde
Ne bir kanlı yaş gözümde
Biraz düşün ve anla ki
İhtilâl var şu sözümde.

.....

Ne bir tufan bu elde
Ne ihtilâl var bu dilde
Sükût, sükût, daim sükût!
Sükût ister bak şu belde.

.....

Artık milli ihtilâlin
Ve bir şanlı istiklâlin
Sevdasile geliyoruz
Gölgesinde hür hilâlin."¹³⁸

Şiirlerinde zaman zaman *cumhuriyet* vurgusu yapan Rifat Rami'yi, memleketine döndükten sonra giriştiği istiklâl mücadelesinin sonrasında tarihi süreç ve şartlar, cumhuriyete de kavuşturacaktır.

Tabiatta Hakikati Aramak

Savaş yıllarına dair kaleme alınan hatıratlarda esir kamplarındaki eğitim faaliyetlerinin anlatımına sıkça rastlanmaktadır. İhtiyat zabitleri ve diğer rütbeli subaylar, bilgi ve becerilerini arkadaşlarının istifadesine sunarlar. Erelere okuma-yazma öğretmek de bu faaliyetler arasındadır. Fakat Rami'nin şiirleri arasında yer alan iki mısra, İstanbul'da ihtiyat zabiti talimgâhlarında, talimden arta kalan zamanlarda entelektüel bir ortam oluştuğunu göstermektedir.¹³⁹ *Naci Fikret Beye Bir Cevap* olarak yazdığı mısralarda;

"Ne mektep var, ne kitap var, bî tedris, bî üstadım,
Dersim elvahu tabiat; çünkü tabiat zadım."

demektedir.¹⁴⁰ Şiirin "*Cırablus: 1916*" olarak tarihlenmesi, henüz Irak cephesi yolunda, bugünkü Türkiye-Suriye sınırında yer alan *Cerablus*'ta yazıldığını göstermektedir.

Şiirde adı geçen Naci Fikret (Baştak) Konya'lıdır. Rifat Rami'den yedi yaş büyük olan Naci Fikret memleketinde Ümit Mektebi'nde öğretmenlik yapıyor iken aynı celp döneminde (21 Haziran 1332/4 Temmuz 1916'da) askere alınmıştır.¹⁴¹ Rami ile İstanbul'da Erenköy Talimgâhında tanışmış olmaları gerekir.

Naci Fikret, kendisi gibi öğretmen olan arkadaşı Namdar Rahmi (Karatay)¹⁴² ile birlikte Konya'nın Meşrutiyet sonrası ve erken Cumhuriyet yıllarının aydın kadrosu içinde yer alan tanınmış isimlerindedir. Sadece öğretmen kimlikleri ile değil; özellikle felsefe ile ilişkileri ve

¹³⁸ Arıncı, *Ülküç*, s. 63-64

¹³⁹ Bu talimgâhlar hakkında en geniş bilgi, bir roman olarak kaleme alınmasına rağmen, hatırat özelliği taşıyan İhtiyat Zabiti'nde bulunmaktadır. Bak. Burhan Cahit Morkaya, *İhtiyat Zabiti*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933

¹⁴⁰ Arıncı, *Ülküç*, s. 8

¹⁴¹ Hayatı ve şahsiyeti için bak. Caner Arabacı, *Millî Mücadele Dönemi Konya Öğretmenleri*, Konya 1991, s. 130-142; Naci Kum, "Naci Fikret Baştak -Ölümünün Yıldönümü Vesilesiyle 1891-1948-", *Konya*, S. 131-132, Eylül-Ekim 1949, s. 27-32

¹⁴² Hakkında bilgi için bak. Arabacı, *Konya Öğretmenleri*, s. 146-160; Muammer Muştâ, *Konya Enerjetizm Felsefe Okulu*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 11-20

Konya Enerjetizm Felsefe Okulu'nun¹⁴³ kurucuları olmakla temayüz etmişlerdir. Naci Fikret, Namdar Rahmi'yi de etkileyen bir şahsiyettir. 1925-1928 yılları arasında çıkardığı *Yeni Fikir*¹⁴⁴ dergisinde Enerjetizm¹⁴⁵ üzerine felsefesini geliştirmeye çalışmıştır. Erken yaşlarda Abdullah Cevdet ve Baha Tevfik gibi pozitivist düşünürlerin etkisinde kalan ve materyalizmle tanışan Naci Fikret, Enerjetizmin kurucusu Oswald'ın aksine; her türlü metafizik kavram ve anlayıştan uzak, ilme dayalı ve monist bir karakter taşıyan materyalist bir izaha girişmiş ve Enerjetizmi varlığın bütün alanları için yaygınlaştırıp, sistem haline getirme çabasıyla, düşünce tarihimizde orijinal bir özellik kazanmıştır.¹⁴⁶

Materyalist bir tabiat/kâinat okumasına, düşüncesine sahip Naci Fikret'ten Rifat Rami'nin oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır. İstanbul'dan cepheye gitmek için yola çıkmak, *üstat* olarak nitelediği Naci Fikret ve onun felsefi sohbetlerinden de ayrılık olmuştur. İskilip'te yazdığı ve Kurtuluş Yolu dergisinde yayınladığı *Sevda* adlı şiiri "*Konya'da Yeni Fikir'e İthaf*" notuyla yayınlamıştır.¹⁴⁷

Yukarıdaki ikinci mısra, âlemi/tabiatı, insanın bu âlem içindeki yeri ve yaratılışını tanıma ve anlama üzerine sohbetlerin, tartışmaların yapıldığını göstermektedir. Müspet ilimlere, tabiat ilimlerine, ilmin rehberliğine, skolastik zihniyet karşıtlığına yapılan vurgularda aynı etki düşünülmelidir. Ama mürit, şeyhinin materyalist yolunu takip etmemiş; anlamaya/okumaya çabaladığı tabiat, onun yolunu hep Allah'a çıkarmıştır. Tabiatın başka hiçbir realite ve değer kabul etmeyen Metafizik Natüralizm'in¹⁴⁸ dışında bir anlayışı olduğu görülmektedir. Tabiatı anlamaya çalışmakta, onu sorgulamakta, cevabı ancak felsefenin yardımıyla bulabileceğini söylemektedir:

"Söyle; milyon yetimin hakkı var sinende.
Yüzbin kaomin ilmi edvarı zelilende.

Keskin adımlarınla milyonca senedir
Bak, ettiğin kat'ı mesafat bugün nedir?

Nedir? Şu fikre, ruha, vicdana çizdiğin
Şu kanlı levhai ihtiras, esaret, kin.

Söyle; ey nazımı âlem! Bunlar mı hayat?
Artık felsefeye mahkûmsun. Fakat heyhat...!"¹⁴⁹

İftihar şiirinde kendi zihniyet dünyasının ve karakterinin bir çözümlemesine girişen, hak edeni hicvetmek, onunla alay etmekle tanıdığını söyleyen Rami'nin yine tabiata ve Natüralizme vurgusu vardır:

¹⁴³ Bu konuda bak. Muşta, *Enerjetizm*, 151 s.

¹⁴⁴ Dergi için bak. Caner Arabacı vd., *Konya Basın Tarihi*, Palet Yayınları, Konya 2009, s. 398-402. Muşta, Naci Fikret'in Enerjetizm üzerine düşüncelerini Yeni Fikir'deki yazılarına dayanarak vermektedir.

¹⁴⁵ Erkcilik/Kudretiye olarak da adlandırılan bu anlayış Fizik, kimya ve hayat olayları yanında psikolojik ve sosyolojik olayları da enerji/kudret ile izah eder. Kudreti zaman ve mekân dışında her çeşit olayda yegâne nicelik olarak gören Enerjetizmi modern şekline ulaştıran Alman kimyager Wilhelm Oswald'dır. O, maddenin enerji kaybetmesinden hareketle, enerji birikmesiyle de maddenin meydana geldiği hipotezini ortaya koydu. Maddenin kökünde enerjiji buldu. Bu fikrini maddeciliğe karşı bir tez olarak geliştirdi. Bak. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktorinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 11. baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2013, s. 118

¹⁴⁶ Muşta, *Enerjetizm*, s.140

¹⁴⁷ *Kurtuluş Yolu*, 15 K. sani, S. 9, s. 263-264

¹⁴⁸ Natüralizm konusunda bak. Bolay, *Felsefe Sözlüğü*, s. 93-94

¹⁴⁹ Arıncı, *Ülküç*, s. 20

"Bir âlemim, yazım var, karakışım, güzüm var,
 Yazılacak yazım var, söylenecek sözüm var,
 Natüralist tezim var, tabiatla izim var,
 Hep bunlar ilham ister, gelip ilkbaharımdan.
 Mezar olsa cehennem, ben bu yoldan dönmem,
 Hep saçlarım ağardı fikrimde ısrarımdan.
 Nef'i ve Eşreflerin kahhar ruhu şâd olsun,
 Güvensinler tehzilde böyle iştiharımdan.
 Cihangirane ülküm, tabiat severliğim,
 Sayılsın tarihlerde benim yadigârımdan."¹⁵⁰

Bir şiiri *Natüralist Şair* başlığını taşımaktadır. Burada tabiatın bağrından doğduğunu bilen bir şair yok mu diye sormakta, tabiatçı olmanın bir hak olduğunu, söylemektedir. Öyle ise tabiatın ve hakikatin sesi olacak şair nerededir? O şair yeri, göğü anlatacak, tabiatı bize okuyacaktır. Tabiat hakikattir; ondaki hakikati bu şair gösterecektir.¹⁵¹ Aslında, bu beklenen şair kendisidir, mısralarda bu hissedilmektedir. Şiir, esaretten sonra yazılmış olmasına rağmen, Naci Fikret etkisinin bir sonucu olarak kaleme alınmıştır. İnsanın topraktan yaratılması ve tabiatla geçirdiği evrime atıflarda bulunduğu, felsefenin aydınlığının insanları saadete erdirdiğini ve tabiatın kanunlarının felsefenin feneri olduğunu söylediği *Toprak* şiirini de¹⁵² bu cümleden olarak okumak gerekmektedir.

Natüralist şair olduğunu söyleyen Rifat Rami'nin tabiata bakışı ve oradan ulaştığı inancın bir ifadesi olarak aşağıdaki mısralar alınabilir. Kendisini tenkit edenlere de bir cevap niteliği taşıyan bu mısralar onun inanç dünyasını göz önüne seriyor:

"Telkin etme bana lâiyüs'el dini,
 Eğer bilmezsem senin bildiğini,
 Bir hoca değilim, bil ki kâfirim,
 Baki olan Allah, ben misafirim.
 Numanül Âzamî hocamdır üstad,
 İslâm dininde etmiştir irşâd.
 Bir yanda felsefe, Tefsir bir yanda,
 Üstaddan okuduk ta Hindistanda.
 İlhama sararak sunduk her ahı,
 Vicdan mâbedinden bulduk Allah'ı.
 Zulmü boğarak önce şafaktan,
 Dareynde saadet istedik Haktan.
 Huzura götürdü Tabiat bizi,
 Allah'ın rahmeti Hakkın denizi.
 Başka şey istemem, dönmez ki dilim,
 Hikmete karışan zındık değilim.
 Sağduyu ile sarıldık da yine,
 Çok şükür kavuştuk Dini mübine.
 Kur'ana inandık, Hakka sığındık,
 Tekfir eylemesin Rif'ati zındık."¹⁵³

¹⁵⁰ RRAÖA, I/6

¹⁵¹ Arıncı, *Âvize*, s. 45-147

¹⁵² Arıncı *Âvize*, s. 97

¹⁵³ RRAÖA, II/2. Numanül Âzamî olarak zikrettiği, Hanefî mezhebinin kurucusu *İmam-ı A'zâm Ebu Hanife'*dir.

Naci Fikret etkisi ile oluşan Natüralist anlayışının İslâm imanına bürünmüş bir şeklini yine onun *Âmentü* şiirinde görmekteyiz:

"Arz, atomcul bir küre,
Bir kitabdır her zerre,
Natüralist kültüre,
Tabiata inandım.
.....
Biyoloji ilgimiz,
Genişleyip bilgimiz,
Uzayacak ömrümüz,
Tababete inandım."¹⁵⁴

Diğer başlıklar altında da örneklerini gördüğümüz, sağlam bir İslâm imanı sahipliğinin ifadesi olan *Tekbir* şiirinin birkaç kıtası bu bahsi bağlamak için yeterli görünmektedir:

"Allah'ı tekbir kanun-ı hilkat
Tekbir alarak doğdu Tabiat
İnerken arzda ruhlarla rahmet
Şimşekler çakıp haykırır gökler:
Allahü Ekber, Allahü Ekber...
.....
Felsefe ışıktır Tanrı kulunda
Fizik, Allah'ın kudret yolunda
Kimya, Riyazı isbat halinde
Atom, Tıp Ruhtan istikbal bekler:
Allahü Ekber, Allahü Ekber...
.....
Secdeye varıp Hakka diz çöktük
İlâhî aşkla Kur'an'ı öptük
Camide, Kâbe'de gözyaşı dökdük
Tekbir alalım Müslüman Türkler:
Allahü Ekber, Allahü Ekber..."¹⁵⁵

Rifat Rami 'kim'liğinin; onun duygu, düşünce ve inanç dünyasının en önemli unsurlarının Türk milletine ve İslâm dinine mensubiyet olduğu anlaşılmaktadır.

Aşk

Rifat Rami'nin üç yıllık esareti sırasında manzum bir roman yazma gayreti içinde olduğu, şiirlerinin altına düştüğü notlardan anlaşılmaktadır. *Hazan Bülbülü* isimli şiirinin *Hürriyet*

¹⁵⁴ RRAÖA, II/4. "Tababete inandım" mısraı sebebiyle şiirin altına düştüğü notta Tabab kelimesini kendi anlayışına göre açıklamaktadır. Ona göre tabip; "Türkçe'den Arapça'ya geçmiş Natüralist devirlere ait bir Natüralist terimdir. Allah'ın eserini koruyan manasındadır."

¹⁵⁵ RRAÖA, II/2. Şiirin sonuna tabiat için "Mükevvenat" açıklamasını koyan Rami, tabiatın yaratılmış, Allah'ın bir eseri olduğunu bir defa daha hatırlatmaktadır. Onun *Tevhid* şiiri de, adından anlaşılacağı üzere inanç dünyasının bir yansıması olarak görülebilir. "Adsızozan fakir bu/ İtikat bu, fikir bu/ Her nefeste zikir bu/ Lâilâhe illallah" mısraları *Lâilâhe İllallah* şiirinin son dörtlüğüdür. Aynı şiir *Tevhid* adıyla yeniden düzenlenmiş; diğerine göre daha uzun olan bu şiirin son kıtası "Erebilsem vahdete/ Varabilsem Hazrete/ Nasib eyle Rif'at'el' Lâilâhe illallah" şeklini almıştır. RRAÖA, II/3; II/6

romanına ait olduğunu söylemektedir. Burada, roman için seçilen isim de içinde bulunulan şartların bir sonucu olarak dikkati çekmektedir. Bülbüle şöyle seslenir:

"Ne hoştur kalplerin şu birleşmesi;
Zulümdür, dokunma, yara deşmesi!
Sevda dedikleri gönül çeşmesi,
Akıyor, akıyor hazan bülbülü!
Niçin ötmedin de küstürdün gülü?"¹⁵⁶

Bazen güle âşık bülbülle dertleşen Rami, bazen de aşk ateşinin sevenleri ne hale getirdiğini romanda anlatmaya çalışmaktadır:

"Ateşi aşktan mı yarattın âşıkın imanını.
Ateşi aşkla yaktın da canının cananını.
Gerçi sevdaya dayanmaz gönlümüz ah eylesin!
Ta ki, gördükçe kudursun aşkımın sultanı(nı)"¹⁵⁷

Onun ifadesiyle, âşkane yazılmış şiirler bir romanın parçalarıdır. *Mezra* adlı kız bu romanın mühim bir kahramanıdır. *Hatıra*'da anlatılan, *Mezra*'ya duyulan aşktır. Âşık Rami midir bilinmez ama mısralarında aşkı dile getiren odur. Onun kavuşma dileğini; o neşeli, güler yüzlü sevgilinin aşkıyla yanılca da kalplerdeki sevgi bu ateşi söndürecek, dindirecek ve deva olacaktır. Aşkıyla bir tarih yazacak ve tarihi isteyene sunacaktır. Hayatın sonu ölüm ve bundan kaçamayacak ise, aşkını da kendisiyle götürecektir:

"Bir gece vuslatını canan dilemiş, görmemek olmaz.
Bir aşk ateşini handan dilemiş, girmemek olmaz.
Kalplerde uçuşan sevgimiz bin derde devadır,
Aşkın tarihini rindan dilemiş, vermemek olmaz.
Madam ki hayatın -şüphesiz- encamı ölümdür.
Bu ilahî aşkımla kalsam da ölmek olmaz."¹⁵⁸

Mezra'ya duyduğu aşk ile ilâhi aşk iç içedir. Bu Hintli güzele olan aşkı ona Allah'ı unutturamaz:

"Ben de sevdalıyım, ben de dilhunum.
Ben de *Mezra* deyen başka mecnunum.
....
Bana da emroldu aşkın miracı;
Madras'ta geydim bu ateş tacı.

Ben de tapıyorum Rabbi Kerime;
Ben de sahip oldum akli selime.

Ben de secde girim Tanrıya bizzat.
Lakin ben beni bilmedim. Heyhat...!"¹⁵⁹

Mezra'nın memleketinde geçen üç yılda Rami onun ateşiyle yanmakta ama bunu ona söyleyememektedir. Onun masmavi şen gözlerine bakarken¹⁶⁰ kendisi yanmakta, onunla

¹⁵⁶ Arıncı, *Ülküç*, s. 55

¹⁵⁷ Arıncı, *Ülküç*, s. 59

¹⁵⁸ Arıncı, *Ülküç*, s.54

¹⁵⁹ Arıncı, *Ülküç*, s. 43

birlikte adeta cihanı da yakmaktadır. Onun hasreti, kalbinde dinmeyen bir figana dönüşmektedir:

"Üç yıl vardır ki aşkınla yandım.
Izharı düşündüm, senden utandım.
Sevda şarabını içmeden kandım.
Gözlerim gözlere bakıyor Mezra!

Hayatın cilvesi yamandır yaman.
Cihanı yakmaktayım yandığım zaman.
Hasretin kalbimde dinmeyen figân.
Ateşli iştiyakın yakıyor Mezra!"¹⁶¹

Bellary'de Mezra'ya duyulan aşkın benzeri, sanki savaştığı topraklarda bir Arap güzeli için de yaşanmış gibidir. Irak'ta gördüğü mavi gözlü güzel, onun romanında, bir başka ifadeyle hayal dünyasında Hindistan'a taşınmıştır. *Hint Yollarında Gönül Âşinalığı* bu duyguların bir ifadesidir:

"Yabancı sanarak gözüme bakma.
O mavi gözlere âşına gönlüm.
Gözüme bakıp da kalbimi yakma.
O penbe yüzler(e) âşına gönlüm.

Onsekiz yaşında Halep'e girdim.
Koparıp kalbimi sizlere verdim.
Halk tiyatrosunda murada erdim.
O sahhar sazlara âşına gönlüm.

Leylânın sesini yandım duyunca.
Bayıldım kaldım Fırat boyunca.
Mecnunu oldum aşka uyunca.
O bülbül sözlere âşına gönlüm.

Arap güzelini Bağdat ilinde.
Görüp destan oldum Irak dilinde.
Remadiye, Zor'la Basra yolunda.
O cellât gözlere âşına gönlüm.

Hayalin geziyor Madras, Bombay'da.
Bellariye gel ne var her ayda.
Fırlasın şu oklar, kalmasın yayda.
Yanıyor sizlere âşına gönlüm."¹⁶²

¹⁶⁰ Arıncı şiirinde vafsettiği bu gözler bir sihirli ok gibi ruhuna akmakta, gözlerinden damlayan inci gibi yaşlar ise yüreğini yakmaktadır. O bakışlar, içinde yıldırımlar çakmasının sebebidir. Sonraki mısralar ise oldukça çüretkârdır: "Musa gibi karşımda nurundan eriyorum! Karşımda Mezra değil "....." bana bakıyor". Şiir için bak. Arıncı, *Ülküç*, s. 44

¹⁶¹ Arıncı, *Ülküç*, s. 41

¹⁶² RRAÖA, I/6

Aşk, hürriyetsiz günlerde *Hürriyet* adı verilmiş bir romanda Mezra'da ya da bir Arap güzelinde ifadesini buluyor gözükse de on sekiz-yirmi iki yaş dönemindeki bir genç erkeğin bu vadiye dolanmasının insanî sebeplerini anlamak gerekiyor.

Ölüm

İnsan için, hayatın sona ermesi demek olan ölüm; zaman, mekân ve içinde bulunulan şartlar muvacehesinde insan zihninde farklı çağrışımlarla hatırlanır. Hayatın normal akışı içinde ölüm pek de akla getirilmez. Savaş meydanlarında ya da bir asker için onun bir devamı özelliği taşıyan esarete, esir kamplarının kötü şartlarında bir kimsenin ölümü kendisine daha yakın hissetmesi tabii hâle gelir. Cephede her gün onunla yüzleşmek mukadderdir, kaçınılmazdır.¹⁶³

Remadiye'de Habbaniye muharebesi sırasında, esaretin eşiğinde ve esir düştüğü ilk günlerde kaleme aldığı kısa şiirlerin başlıklarında hep ölümü ifade eden, hatırlatan başlıklar vardır. 29 Eylül 1917'de siperde iken yazdığı *Mezar Taşında* kendisini ziyaret edecek yolcuya seslenir. O, vatanın istiklali uğruna ölmüş bir fedakârdır. Mezar taşı, seslendiği yolcuyu coşkuyla, kendinden geçerek selamlayacaktır:

"Ey yolcu
İstiklâlî vatan uğrunda ölmüş fedakârim,
Selâmlar seni vecdile eğilip senki mezarım."¹⁶⁴

Ölürsem şiirinde kırgınlıklarla dolu, gücenik bir hayatı yaşamış Rami'nin mezarına uğrayanlardan, sevabına bir Fatiha başışlamalarını ister. Mezarının başucundaki bu ziyaretçiler, onun bir mazlum olduğunu da itiraf edeceklerdir:

"Bakınız şu kabri pür iğbirarım;
Hasbeten bir fatiha ittihaz edin.
Mazlum değil miyim ben itiraf edin.
Dostlarım uğrayıp seri mezarım."¹⁶⁵

Mezar Taşında başlıklı şiirinin ilk mısraı yirmi bir yıl süren ömrünün sonunda küsmüş, hayata gücenmiş bir Rami'yi hatırlatır.¹⁶⁶

Bellary'de bir resminin arkasına düştüğü notta, kâğıda yansıyan suretinde dört yıllık bir ıstırapın tecessüm etmiş hâli vardır. Bu gidişat onun gibi milleti, gençliği ve yurdunu da harap edecek, adeta ölümün eşiğine getirecektir:

"Şu manzara tam dört yıllık bir mücessem ıstırap
Bu gidişle millet harap, gençlik harap, yurt harap."¹⁶⁷

Kendisi gibi çaresizlerin mezarının Hindistan olacağını da bir başka şiirinde hatırlatır:

"Akıbet biçareler metfeni Hindistan olacak."¹⁶⁸

Bellary esir kampında 300 civarında Türk esirinin hayatını kaybetmesi ve orada defnedilmiş olmaları,¹⁶⁹ Rami de ölümün hatırlanış sebeplerinden olması gerekir.

¹⁶³ Çanakkale cephesinde ölüm gerçekliğinin nasıl yaşandığı ve algılandığına dair bir çalışma için bak. Hasan Mert, "Çanakkale'de Ölüm", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, Temmuz 2011, s. 151-172

¹⁶⁴ Arıncı, *Ülküç*, s. 9

¹⁶⁵ Aynı yer. Bu şiir kitabın 49. sayfasında "Ölürsem: Mezar Taşım İçin" başlığıyla tekrar yer almaktadır. Şiirin altına "Bellari: Âgâh Paşa'nın cenaze merasiminde" notu düşülmüştür. Bak. Arıncı, *Ülküç*, s. 42

¹⁶⁶ Aynı yer

¹⁶⁷ Arıncı, *Ülküç*, s. 42

¹⁶⁸ Arıncı, *Ülküç*, s. 47

Vatana Dönüş Yolunda

O, dönüş yolundaki duygularını yine şiirine yansıtmıştır. Hindistan topraklarını terk ettikleri Bombay limanından ayrılırken kaleme aldığı *Sanki* şiirindeki duygu hali bir içe bakış, kendisini anlatma olarak görülmekte ve şiirini kurtuluşu getirecek ihtilâl beklentisi ile bitirmektedir.¹⁷⁰

Yolculuk düşünce ve duygularında daha çok felaket yıllarının sorumluları olan iktidar sahiplerini tenkit ettiği görülmektedir. Mısır dolaylarında iken yazdığı *Olmaz Olmaz* da bu şikâyetlerden bir örnektir:

"*Dayanılmaz a efendim; zulmü çoktur hükümetin!
Görmediği bir felaket kalmış mıdır bu milletin?*

*Türk milleti pek dertlidir. Neler etsin, neylesin.
Baştan bozuk, dertlerini kime yansın, söylesin.*

*Yeter artık ulu Tanrım; bu felâket yetişir;
Rahmedersen belki bir gün bu yaralar bitişir."*¹⁷¹

Hükümetlerin, iktidar sahiplerinin savaş ve getirdiği felaketlerin yaşanmasında suçlu olduklarını söyleyen, rahmet ve medeti Allah'tan bekleyen Rami'nin yolda derdini döktüklerinden birisi de vatan şairi Namık Kemal'dir. Gemileri Bolayır açıklarında seyrederken, şikâyetlerini sıralar ve bütün işlerin boş olduğunu ona anlatmaya çalışır:

"*Sen ne dersin ulu Kemal şu haline hükümetin?
Balta vurdu bir muhteris ta köküne bu devletin!*

*Şanı kalan öz vatanın bu uğurda harap oldu.
Bu gençliğin istikbali tehlikeli serap oldu.*

*Allah için insaf eyle, şu vatana gel de bak!
Milliyetim ortalıktan alçaklıkla kalkacak!*

*Haykır artık; şu ocağın düşmanlara kalmasın.
Haykır artık; şu kaynağın alçakların olmasın.*

*Durma artık ey milliyet piştarı ulu dahî!
Zira şu gördüğün ' büyük işler! ' bütün vahi."*¹⁷²

Mart 1920 sonunda döndüğü vatanında işgal edilmiş bir İstanbul ile karşılaşacağını bilen ve bu durumu Selimiye açıklarında Ekma adlı vapurda henüz karaya ayak basmadan gören Rifat Rami, henüz yirmili yaşlarının başında olmasına rağmen, milletin geleceği olacak nesle bir bebeğin şahsında seslenerek *Ninni* söyler. Adeta onunla dertleşmektedir. Artık işgal edilmiş bir vatandadır ama *Mustafa Kemal* önderliğinde aydınlık ve güzel günleri getirecek bir başka mücadele başlamıştır. Şiirini de bu vurgu ile bitirir:

¹⁶⁹ Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 75; Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 143

¹⁷⁰ Arıncı, *Ülküç*, s. 63-64

¹⁷¹ Arıncı, *Ülküç*, 65.

¹⁷² Arıncı, *Ülküç*, s. 65.

"Kalbim kurudu; beynime taşı kanım;
 Düşman elinde inledikçe vatanım;
 Dilerim senden göz bebeğim, aslanım;
 Büyü de Mustafa Kemalim ol; ninni!"¹⁷³

Onun işgal İstanbul'unda kaleme aldığı ve özellikle yaşananlardan mesul tuttuğu İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensup ve iktidarlarını sorguladığı/hicvettiği çok sayıda şiiri bulunmaktadır. Bunlardan *Çılgınlık* adı taşıyan "*İttihat ve Terakki Fırkasıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası Mensuplarına Hürmetlerimle!*" ithafıyla yazılmıştır. Her iki siyasi anlayışa ve kuruma da müspet bakmadığı görülmektedir.¹⁷⁴ Bu cümleden olarak, Enver Paşa için yazdıkları bir fikir verebilir:

"İttihadın kumarbazı
 Terakkîye bir zar attı.
 Enverpaşa hokkabazı
 Cihan harbini patlattı."¹⁷⁵

SONUÇ

Rifat Rami, Türk tarihinin en önemli dönemeçlerinden birisi olan Birinci Dünya Savaşı yıllarını bizzat cephede ve esarete yaşamış bir şahsiyettir. Devletinin ve milletinin hayatına, istiklaline kasteden emperyalist ordulara karşı Irak cephesinde savaşmış, kaderi ona esareti göstermiş, hayatının üç yılını Hindistan'da Bellary esir kampında geçirmiştir. Tahsili yarım kalmış binlerce seferberlik gencinden bir tanesidir. O, sadece ilk dünya savaşının seferber edilen gençlerinden değil; ikinci dünya savaşında kırk beş yaşında yeniden askere alınmış ve on üç ay askerlik yapmış birisidir. Yani, her iki büyük savaşta da vatan hizmetinde bulunmuştur.

Onun ayırt edici vasıflarından bir tanesi cephede ve esarete kalemini elinden bırakmayışı, duygu ve düşüncelerini şiirlerine yansıtmış olmasıdır. Özellikle esaret ve onun doğurduğu düşüncelere dair şiirlere daha ziyade esir gazetelerinde rastlamak mümkündür. Rami esaretin ilk gününden İstanbul'da vatan topraklarına ayak basışına kadar birçok şiir kaleme almıştır. İçinde bulunulan şartlar, bu şiirlerin konusunun belirleyicisi olmaktadır. Esaret, hürriyet, vatan ve millet sevgisi, savaştığı İngilizlere karşı duyulan kin, kurtuluş vesilesi olacak bir ihtilâl bekleyişi, ölüm, Naci Fikret etkisiyle görülen natüralizm vurgusu bu konular cümlesinden olarak görülmektedir.

Rifat Rami'nin, şiirlerinde ortaya çıkan özelliklerinden bir tanesi kuvvetli bir iman ve Allah sevgisine sahip oluşudur. Sığınacağı makam, ümit kaynağı hep Cenâb-ı Allah olmuştur. Zorluklar, zulmet ve zillet hali onu isyana sürükleyip inanç ve imanından uzaklaştırmamış, aksine kuvvetlendirmiştir.

Esir kampında yaşatılmaya çalışılan zillete isyanı ve mahkûm oluşu, sonraki yıllarda şiirlerine yansıdığını gördüğümüz zulme rıza göstermeyen, susmayan, tenkit ve hicveden yapısı, şahsiyetinin özellikle bu yönünün temayüz ettiğini göstermektedir.

Onun talebelik yıllarında mekteplerdeki hâkim düşüncenin Türk milliyetçiliği olduğu bilinmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak milliyetçiliğinin tezahürlerini mısralarında görmek mümkün olmaktadır. Ama bu duygu ve düşünceler içinde bir ideal olarak *Turan* hiç terennüm edilmemiştir. Milli Mücadele yıllarında memleketinde Türk Ocağı kurucusu olan

¹⁷³ Arıncı, *Ülküç*, s. 67

¹⁷⁴ Arıncı, *Âvize*, s. 250-251

¹⁷⁵ Arıncı, *Âvize*, s. 107

Rifat Rami için bu ilgi çekici bir husustur. Ya da yaşanan gerçekler bir *ütopya* terkinin sebebi olmuştur, denilebilir.

Rifat Rami'nin duygu ve düşüncelerini şiirlerine yansıttığı cephe ve esaret yıllarında kimliğinin belirleyici unsurları *Türk, Müslüman* ve *Osmanlı* olmuştur. Şiirlerinde Türklük ve Müslümanlık vurgusu oldukça kuvvetli iken, Osmanlılık için aynı şey söylenemez. Kendisinin *cumhuriyetçi* yönü, bu kimlik unsurunun örtülmesinin sebebi sayılabilir.

Dönemin iktidarı İttihat ve Terakki Fırkası ve ileri gelenleri için müspet şeyler düşünmez. Mütareke sonrasını bir intikam fırsatı olarak gören ve kurtuluş mücadelesinin karşısında cephe alan İtilafçılar için de benzer bir bakış sahibidir.

Osmanlı Devleti'nin savaşarak can verdiği dönemde, Rami'nin de içinde bulunduğu neslin çabaları onu yaşatmaya yetmemiştir. Ama yine aynı neslin verdiği mücadele ile bağımsız Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır. Savaş yıllarında ve esir kamplarında, eğitilmiş neslin ve özellikle ihtiyat zabiti kuşağının tespitlerinden ve bu tespitin yarattığı üzüntülerden birisi, milletin ve çocuklarının cehaletidir. Çoğu cehalet ile mücadeleye bu kamplarda başlamışlar, cumhuriyet döneminde devletin bu vadiye omuzlarına yüklediği yükü de kaldırmağa gayret etmişlerdir. Rami de bu kadro içinde yer almış, uzun öğretmenlik yıllarında vazifesini bihakkin yerine getirmeye çalışmıştır. O, bir İngiliz gemisinde Hindistan'a doğru götürülürken "*Tam yüz sene çalışıp çarpışmaya biz / Kal'abent bir cani gibi mahkûm olmalıyız*" demişti. Aslında bu tespit, geçen birkaç yüzyıl sonucunda ortaya çıkan ve en ağır yükünü Rami'nin neslinin taşımak zorunda kaldığı sonucu ifade etmekteydi. Sonraki çabasını, bu anlayışın hâsıl ettiği bir vazife şuuru saymak gerekiyor.

İskilip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Muallimler Birliği, Türk Ocağı, Halkevi gibi kurumların kurucu kadrosu içinde yer alması onun teşkilatçı tarafını da işaret etmektedir.

Rifat Rami hayatı, şahsiyeti, faaliyetleri ve özellikle savaş dönemi şiirleriyle sadece bir edebi şahsiyet ve harp edebiyatı mevzuu değil; aynı zamanda bir harp tarihi çalışmasının konusu olmayı hak etmiştir. Bu bakımdan şiirlerinin gücü ya da edebiliği bir önem arz etmemektedir. O, şiirleriyle, harp tarihi ve edebiyatı için -esaret bağlamında- örnekler bırakmış olmakla, vatan ve millet için savaşmanın yanı sıra bir değerli hizmet daha yapmış bulunmaktadır.

Bu çalışma, "*Toplanıp dostlarım hep mezarıma/ Halil Rif'at'ı belki anarlar/ Kabrimde açılmış lâlezârıma/ Bir fatiha ile dua sunarlar*" dileğinin sahibi şairin sesine bir karşılık olarak da kabul edilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA**Arşiv Belgeleri**

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Emekli Sandığı Arşivi
Milli Savunma Bakanlığı Arşivi
Rifat Rami Arıncı Özel Arşivi
Ülkü Arıncı Özel Arşivi

Süreli Yayınlar

Kurtuluş Yolu

Kitaplar ve Makaleler

- AKKOR, Mahmut (2015), "I. Dünya Savaşında Kocaeli'de İngiliz Esirleri", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayını, s. 849-867.
- ALPAY, Atilla (1998), "İskilip'in Tarihi Dokusu ve Çevresi Üzerine Bir Araştırma", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler*, Ankara, s. 13-33.
- ALTINKÖPRÜ, Tuncel(1985), *Şahsiyet Analizi*, Altinköprü Yayınları, 3. Baskı.
- ARABACI, Caner (1991), *Millî Mücadele Dönemi Konya Öğretmenleri*, Konya
- ARIKAN, İbrahim (2010), *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ARIKAN, Mustafa (1991), "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XI, İstanbul, s. 35-48.
- ARIKAN, Mustafa (2011), "Bir Çanakkale Şehidi ve Mektubunun Başına Gelenler", *Gazi Akademik Bakış*, C. 5, S. 9, Kış, s. 213-243.
- ARIKAN, Mustafa (2015), "Ağabey ve Kardeşi -Hayat Çizgisi Savaştan Geçen İki Medreseli-", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Y.13, S.18: 85-410.
- ARINCI, Halil Rifat (1992), *Çorum ve Havalisi Şairleri*, Ankara.
- ARINCI, Rifat (1 Mayıs 1940), "Ebussuud Efendi", *Çorumlu*, S. 22, s. 7/665-672.
- ARINCI, Rifat (1970), *Âvize*, İstanbul.
- ARINCI, Rifat (1 Kanun-ı sani 1940), "Şeyh Muhiddin Yavsi", *Çorumlu*, S. 18, s. 5/535-537.
- ARINCI, Rifat (1964) *Tarihi İle Birlikte Kıbrıs Destanı*, Ankara.
- ARINCI, Rifat (1950), *Ya Demokrasi Ya Ölüm*, Ankara.
- ARINCI, Rifat Rami (1934), *Ülküç*, Vilayet Basımevi, Çorum.
- BARDAKÇI, Salih (18.12.2009), "Saraya Gönderilen Mektup", *İSKİLİP.COM* (14.04.2014).
- BEŞİKÇİ, Mehmet (2012), "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", *Osmanlı Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, (Der. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 9-104
- BEŞİKÇİ, Mehmet (2011), "İhtiyat Zabiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar 1891-1930", *Tarih ve Toplum*, S. 13, s. 45-89
- BOLAY, Süleyman Hayri (2013), *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 11. baskı, Ankara: Nobel Yayınları.
- BATMAZ, Eftal Şükrü (2000), *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete 'Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları*), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- CEYHAN, Nesime (2009), "1911-1922 Yılları Arası Türk Hikayesine Kaynak: Harp", *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı 1/II, s. 1807-1822
- ÇAKIR, Ömer (2004), *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- ÇAKIR, Ömer (2009), *Türk Harp Edebiyatında Çanakkale Mektupları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇETİN, Atilla (1997), "Halil Rifat Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul, s. 327-328.
- TDK (1978), *Derleme Sözlüğü C. X*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1984), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DUMAN, Haluk Harun – GÜREŞİR, Salih Koralp (2009), "Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları: Savaş ve

- Edebiyat (1828-1911), Turkish Studies, Cilt 4, Sayı 1/I: 31-36.*
- ERCAN, Abdullah (1991), *14. Yüzyıldan Günümüze Çorumlu Şairler*, İstanbul.
- EREV, Muhittin (1967), "Esaret Hayatı I. Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtıraları: 4", *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 2, S. 7: 61-64
- ERİCKSON, Edward J. (2003), *Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. Baskı.
- ERSOY, Mehmet Akif (1997), *Safahat*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GENİŞOL, Hüseyin Fehmi (2014), *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, (hzl. Mustafa Yeni), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- GÖRGÜLÜ, İsmet (1993), *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÜÇTEKİN, Nuri (2015), *Eğitilmiş Neslin I. Dünya Savaşıyla İmtihanı*, İstanbul: İskenderiye Yayınları.
- GÜREL, Zeki (1999), "Zileli Âşık Ceyhuni'ye Yeni Bir Bakış", *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, S. 14, s. 52-59.
- HAKSEVER, Ahmet Cahit (2008), "Çorum Bektaşî Zaviyeleri: Tarihi Süreçleri ve Fonksiyonları", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 36, Erzurum, s. 67-87.
- BİLKAN, Ali Fuat – ÇAKIR, Ömer (2005), *Harp Mecmuası* İstanbul: Kaynak Kitaplığı.
- KARAKIŞLA, Yavuz Selim (2000), "İskilipli Tahir Efendizâde Ebubekir Nâbi'nin Rüyası (1909)", *Toplumsal Tarih*, S. 73, C. 13, s. 48-49.
- KATIPOĞLU (28 Şubat 927), "Türk Ocağı", *Kurtuluş Yolu*, S. 22, s. 1-2.
- KATIPOĞLU (15 Mart 927), "Ocağa Girelim", *Kurtuluş Yolu*, S. 23, s.1.
- KIRAN, Muzaffer (1958), *Harp Esirleri*, Ankara: Ayyıldız Yayınları.
- KUM, Naci (1949), "Naci Fikret Başta -Ölümünün Yıldönümü Vesilesiyle 1891-1948-", *Konya*, S. 131-132, s. 27-32.
- Kur'ânı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- MERT, Hasan (2011), "Çanakkale'de Ölüm", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, s. 151-172.
- MORKAYA, Burhan Cahit (1933), *İhtiyat Zabiti*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- MUŞTA, Muammer (1990), *Konya Enerjetizm Felsefe Okulu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- ORAL, Mehmet (2012), *Hicaz Çöllerinde Bir Avoç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleri ve Esaret Anıları*, Haz. Salih Özkan, 2. baskı, Konya: Kömen Yayınları.
- OZULU, Abdülkadir (2012), *Çorum Basın Tarihi Notları*, Çorum.
- SEREZLİ Mehmet Ragıp (2011), *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- TAN, M. Turhan (8 Haziran 1935), "Ülküç", *Cumhuriyet*, s. 6.
- TAŞKIRAN, Cemalettin (2001), *Ana Ben Ölmedim 1. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- TAŞKÖPRÜLÜ Mehmed Efendi (2015), *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, (Haz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- TÜTÜNCÜ, Mustafa (2016), *Hatıra Defterimdir...*, (Hzl. Abdülkadir Ozulu), Çorum.
- YANIKDAĞ, Yücel (2014), *Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- YANIKDAĞ, Yücel (7 Ocak 2015), "Rusya'daki 90 Bin Osmanlı Savaş Esiri ve Sarıkamış Muharebesi", *Taraf*, 7 Ocak, s. 10.
- YILDIRIM, Selim, *İskilip'in Yakın Tarihi Açısından Kurtuluş Yolu Mecmuası'nın Önemi*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Samsun 1999 (www.iskilipinsesi.com, 15 Temmuz 2008).
- "Yolumuz ve Yerimiz", *Kurtuluş Yolu*, 1 Nisan 926, S. 1, s.1-2
- Tezler**
- AKKOR, Mahmut (2006), *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- KARABUDAK, Remzi (2006), *Harf İnkılabının Çorum Basınındaki Yansımaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.
- KUTLU, Cemil (1997), *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum.

EKLER

Ek 1: *Milli Mücadele Yıllarında Rifat Rami Bey.*

جلد
۱۶۷

خصوصی نومروسی

تسلسل نومروسی

۱۶۶۲۱

فطوغرافی

کنهسی نامزده
اصطاطضا بیضا نامزده
تصفت افندی ابن طاهر
اصطیب
۴۱۶

محل تولد و تاریخی اصطیب ۴۱۶
محل اقامتی اصطیب اصطیب محمد بنه نایب خازده طاهر افندی محمدی
اردویہ دخولدن اول مستخدم بولندی محل آتفه والی علمیه
هانکی اخذ عسکر شعبه سندن قاج تاریخده تعلیمکاهه آتفه اخذ عسکر شعبه ۱۵ نومری ۴۱۶ ده در حاربه بشارت
کوندر بلوب قید و قبولی اجرا ایلمشدر

و نومروسی ۱۷۷۶۵
تحصیل ابتدائی رشدی اعدادی آتفه ده
ترمه لوده اکال ایتمش و هانکی لسانلری تکلم ایدر
تعلیمکاهدن هانکی تاریخده نشأت ایلوب بدایتده هانکی طابوکی ده تعلیمکاهه بشارت اردویہ امریه
اردو امریه ویرلمشدر
هانکی قطع لوده ایفای وظیفه ایتمشدر متعلقه فراه غروی ۴۱۶ ۲۰۳

هانکی تاریخده ترفیع ایتمش و صور آخرله تعلقه اولشمشدر
اولشمشدر

سجل احوالی:

تشکلات بدنیسی
اخلاق
قابلیت و اوصاف ذاتیسی
اوصاف و اقتدار عسکریسی و نه کبی وظائفی ایفایه ده
الورشلی اولدینی
مصدقدر

ASLININ TIPKI ÇEKİMİDİR
Sadık Emre KARAKUŞ
Svi.Me.(MS.2007-GN.118)
Belge Araştırma İzmanı
07.10.2019
فرقه قوماندانی

خاطره : ضابطانک سجل احوالی احتوا ایدن بوقوه ده مجرمینه رعایت ایدیله رک سفر برلکک نهایتی متعاقب طوغریجه معاملات ذاتیه
مدیریتده کوندر بلوب جکدر .

Ek 2: Birinci Dünya Savaşı Dönemine Ait Askerlik Belgesi.

Ek 3: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Rifat Rami Arıncı.

Doldurduğu tarih: 20/3/1942

Geldiği As. Ş.	Çorum	
İltihak ettiği As. Ş.	Ankara	
Geldiği As. Ş. den ayrıldığı tarih	4/1/1938	
İltihak ettiği As. Ş. ne kayıt olduğu tarih	7/6/1938	
As. Ş. Defterinde aldığı sıra No.	24/5643	
SNİFİ	P.	
Rütbesi ve nasip tarihi	Asteğmen	
Adı ve soy adı	Rifat Arıncı	
Babasının adı	Tahir	
Doğum yeri ve tarihi	İskilip 314	
Yedek Subay ve Me. kayıt veya sicil No.	17745	
Nufusa kayıt edildiği yer	İskilip	
Esas şubesi	"	
Gördüğü iş veya memuriyeti	memur	
Memuriyetine göre adresi	İktisat v. Seferb.Md.me.	
Mezun olduğu okul	lise	
Meslek ve ihtisası	yok	
İhtisas diploma tarih ve No.	"	
Bildiği lisanslar ve derecesi (tekellüm ve tercüme bakımından)	"	
En son terhis veya tekaüt edildiği birlik veya müessese	38.A.B1.11	
En son terhis veya tekaüt edildiği tarih	1509.030	
1076 sayılı kanunun 25. maddesi mucibince tecile tabiidir?	yok	
Celpte geri bırakılmışsa Vekâlet emrinin tarih No. ve sebebi? (Hülâsa)	"	
Seferde geri ve sabiteli olarak göreceği hizmet? (geri veya sabiteli ise rapor tarihi ve No. sı)	sağlam	
Celpte muayene kaydıla rapor almışsa rapor Ta. ve No. sı	yok	
Yabancı memlekette duruyorsa sebebi? (tahsil ve sair)	"	
Akıbeti belli olmayanlardan mıdır?	"	
Halen silâh altında ise bulunduğu birlik veya müessese?	3.kor emrinde	
Birlik ve müesseseye sevk edildiği tarih?	10/2/1942	
Silâh altında değilse seferi vazife verilmiş midir? Hangi askerlik dairesi tarafından?	yok	
Sefer vazifesi varsa kullandığı yer defterindeki	-	

Ek 4: İkinci Dünya Savaşı Yıllarına Ait Askerlik Belgesi.

MİNNETSİZLİK 100

Saltanat devrinde ^{doğ}duk, Sultana minnet etmedik.
Her Şeytanî fikri boğduk, Şeytana minnet etmedik.
Bir üst rütbe terfi verdi Vahidettin Sultan Mehmet. (1)
Bir üst rütbe ihsan etti Vahidettin Sultan Mehmet.
Anadolu kan ağlarken, ihsana minnet etmedik. (2)

Müdafaai Hukukta millî dâvâya karıştık.
Demokrasi saflarında yirmisekiz yıl çalıştık.
İhtilâl ve İnkılâplarrejimine hep alıştık.
Kellemi²koltıkta gezdik. Biz cana minnet etmedik.

İrticaa doğru döndü Demokrasinin şefleri.
Diktatörlük ve istibdat oldu artık hedefleri.
Kanunlarda kanunsuzluk, kanun, ~~xxxx~~ oldu sebepleri.
Siyasette devam edip erkâne minnet etmedik.

Birbirini put yapanlar birbirine tapıştılar.
Millî Devlet gövdesine sülük gibi yapıştılar.
Ne makamlar icad edip ne unvanlar kapaştılar.
Doğruluktan ayrılmadık. unvana minnet etmedik.
Gerçi mağdur kaldık amma, unvana minnet etmedik.

Dalkavuşa akademik meclis oldu meyhaneler.
İktisadî, İctimai düstur oldu efsaneler.
Birbirini yemek için divan kurdu divaneler.
Sesimizi kısamadık. Divane minnet etmedik.

Eşseksizler meydan bulup nice atlar oynattılar.
Siyasî bir kazan kurup için için kaynattılar.
Bir Plânli kalkınmadan her gün masallar sattılar.
Biz, siyasî masallara, Devrâna minnet etmedik.

=====
(1) Vahideetin Hilâfet ordusuna yazılanların askeri rütbelerini
bir derece yükselterek İstanbuldan Kuvvayı milliyecilere karşı
iç cephelere gönderiyordu. Biz, Yıldızda ^{Sevket Paşa konağında} bu
husustaki padişahın emrini dinlemeyerek er kıyafetine girip
Selimiye kışlasına müracaat edip er olfak erler meyhanında Ankara-
ya kaçtık. Gelir gelmez 31/5/1920 tarihinde İskilip Müdafaai huku-
cemiyetine girip Yozgat ve ^{ile} ~~xxxi~~ ayaklanmalarına katılanlar
üzerine piyade ve sivari milis kuvvetleri topayıp sevk ettik. Bu
çalışmalarımıza ait belgelerin ve kayıt defterlerinin pasılları
hususî kütüphanemdeki dosyalarındadır.
(2) Hindistandan esaretten yeni dönmüştük, R.A.

Ek 5: Rifat Ramî Bey'in Özel Arşivinden Mütarekeye Dair Bilgi Notu ile Bir Şiiri.

1918 tarihinde Hindistanın Bellari Esirler kappında iken Milletlerarası (BERN)Esirler andlaşmasını odının divarından söküp yırttığım ve asıldığı çerçeveli tahtası ile birlikte yaktığım için,Kamp komutanlığınca Divanlık rbe(Askeri mahkemeye)verilmiştim.Mahkeme bu suçtan 7gün hapse mahkûm etti Mağkemedede ayrıca Kirala ve kanuna hakaret ettiğim için Hapsi 21 güne çık rdı.Bu olay ÜKÜÇ isimli kitabımda Safa 45 de tasvir edilmiştir B. şiir ona aittir.

S A V G A

Mahkûmiyetni lutfetmiş Mahkemei ulya bana,
Oyle meyas olmuşunki,Zindan oldu Dünya bana.
Bavacısı bir kör kadı,Muhzırı şahit kararla
- Bir adaletni tecelli cylemiştir güya bana.

Her haksızlık karşısında ürpermekte hep tüylerim,
Vicdanından ayrılanam,Her dinlerin hem söylerim.
Adline iman etmesem Tanrımı da hicv eylerim,
Hamd olsun her hakkı veren o zati kibriya bana.

Nasıl vefa ummalıyım düşmanın bi vefasından,
Ben,Şaründe zevk almadım hayatın bir safasından,
Artık korkmam ne hapsiden,Ne katlinden cefasından.
Merkûremin geleceği kutlulanmış hulya bana.

Ne (Deccal)ca beyanım var,Ne (Sihani kaza)mız var,
Ne (Şengiri zebanım) var ,Ne bir zulme rızamız var,
Çatlak bir (Ney)den yükselen her seste bir inzamız var.
Zira,Hicvin,Her zulümden adli yapan Kinga bana.

Hangi kararı yırttım da mahkûm oldum,Zindandayım?
Hangi kanımdan çıktım da menkûben tahtı zandayım?
Hakka tapan bir Türk iken niçin tahtı bühtandayım?
Ata yurdu Şu(H.,.,.,)niçin tamı gayya bana?

Amansız düşmanlarım:Her mertliğim,Her erliğimdir,
Mesleki,millî hayatım kahraman askerliğimdir,
Paisi kahrım de elbet,her perversi perverliğimdir.
Hakkındaki haksız hüküm,Haksızlığı ihya bana.

Gökte çakan şimşeklerin,Hakka nura şitabındır,
Arzi sarsan yıkıdırımlar,Kanunsuza hitabındır,
Beynelmilel her bir kanun en mukaddes kitabındır,
Tevbih,Teğhil,Altif,Taerfi,Hepsi bir ruya bana.

Milletime emperyalist gözlerle bakmaktansa,
ruhundaki Millî vecdi tehdit ile yakmaktansa,
Gözlerimden riya ile kanlı yaşlar akanmaktansa,
Bence,Herşeyim müreccaktır,Tek şiarım haya bana.

Yerlere batsam da gam yok,Ben ,her şey'in fevkindayım.
Çunki,Güneşte akşam yok,Her an Güneş şevkindayım,
Taliim yansın,yıkılsın,Ben ,her zulmün zevkindayım,
Yızmı bir gün mahkûmiyet,Kuduzlardan Salva bana.

Zalimmiyim,Cahilmiyim,Katilmiyim,Maznunmuyum?
Sarıkayıym,Hainmiyim,Canimiyim,Meccunmuyum,
Bir gülmedim,Güldürmedim,Meyusmuyum,Mahzunmuyum?
Türk düşmanı tercümandır Celâl denon Kirya bana.

Adsız ozan bir kültürsüz hainmidir,menfurumdur?
Her herzeyi kanun gibi dinlemeye mecburumdur?
Beynelmilel her kararı hep yırtmakla meşhurumdur?
Damla damla bir göl olan her seyyiat derya bana.

Ek 6: Esaret Yıllarındaki Mahkûmiyetine Dair Yayınlanmamış Bir Şiiri.

ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA KONYA VİLAYETİ HAPİSHANELERİNE BİR BAKIŞ (1910-1922)

A VIEW TO THE PRISONS IN THE PROVINCE OF KONYA IN THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS (1910-1922)

Kürşat KURTULGAN*

Öz

Konya, 20. yüzyıl başlarında beş sancak ve 25 kazadan oluşan büyük idari bir yapıdan oluşuyordu. Gerek bulunduğu coğrafi konum ve gerek ise fiziki yapısı nedeniyle zamanının modern şehirlerden biridir. Bu durumu nedeniyle de bünyesinde her türlü devlet kurumu ve binası bulunmaktaydı. Bunlara dair yapılan yazışmalar sayesinde hapisaneler konusunda oldukça fazla belgeye ulaşılmış ve bilgiler elde edilebilmiştir.

Bu çalışmanın sınırlılığı; Osmanlı'nın son dönemi olan 20. yüzyıl başlarındaki Konya Vilayeti bünyesinde bulunan bazı hapisaneler olup; günümüzde sınırları içerisinde olmayan yerlerdeki hapisaneler hariç tutulmuştur.

Söz konusu süreçte arşiv belgelerine dayandırılarak hapisanelerin fiziki yapısı, hapisane çalışanları, işledikleri suç şekilleri, mahkûm ve tutuklu sayıları, asayiş, güvenlik ve sağlık sorunları ile bu sorunların çözümüne yönelik gerçekleştirilen uygulamalar nelerdir? Sorularına cevaplar araştırılmış ve cevapları verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Konya, hapisaneler, mahkûm ve tutuklu, gardiyan.

Abstract

In the beginning of the 20th century, Konya had been a big administrative structure which was consisted of five sanjacks and twenty five districts . Due to its both geographical position and physical features, it was one of the modern cities of its time. Because of this, it had every kind of government institutions and government buildings on it. Owing to the correspondence regarding to these institutions, a great deal of documents had been reached and information could have been obtained.

Limitedness of this study is some prisons in the Province of Konya, in the beginning of the 20th century which is the last period of the Ottomans. Prisons which are not in the today's borders of the city are excluded.

In the process aforementioned, the questions of the physical situations of the prisons, prison employees, crime types of the prisoners, numbers of the convicts and the prisoners, security, order and health problems, and the practices directed to solve these problems had been handled based upon the archive documents.

Keywords

Konya, prisons, detainees and convicted people, prison guard.

* Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi; kursatkurtulgan@hotmail.com

GİRİŞ

Eski Medeniyetlerde hapisanelerin tam olarak ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat yerleşik sisteme geçmiş, belirli ölçüde gelişmiş bir hukuk sistemine sahip bölgelerde var olduğu söylenmektedir. Bu yapılar toplumların yaşam şekilleri, diğer medeniyetlerle olan etkileşimleri ve benimsedikleri ceza hukuk sistemlerine göre şekillenmiştir. Daha çok infaza kadar geçen süreyi geçirmek amacıyla kullanılan bu yerler daha sonra modern manada suçluyu cezalandırma veya topluma kazandırma gibi işlevler kazanmıştır (Yılmaz, 2001:541-543).

Sözlükte hapsedilme yeri olarak geçen hapisane kavramı olarak, kişinin evde, mescitte veya bir başka yerde davranışlarının kısıtlanması anlamına gelir. Kanunen hüküm giyen kişinin belirli bir müddet zorunlu olarak tutulduğu mekân demektir. İslam Tarihi'nin ilk yıllarında hapsedilecek kişiler mescitlerde veya evlerde ıslah edilmek suretiyle; savaşlarda ise çadırlarda tutularak cezalandırılmışlardır. Dört halife döneminden itibaren hapisaneler kurumsal kimlik kazanarak yaygınlaşmıştır. Hapisanelerde mahkûmlar cinsiyetine, yaşına ve işlediği suçun çeşidine göre ayrılmışlardır. Örneğin kadın, hünsa ve erkek, akıl baliğ olmayan, genç ve yaşlı, sivil ve asker şeklinde tanzim edilmiştir (Zâhir 2014: 7-20). Kısaca cezaevi hapis cezasına çarptırılmış olanların bu cezalarını çekmek üzere kapatıldıkları yerdir (Atar 2011: 88) Ve halk arasında "*mahpushane*" olarak adlandırılır. Tevkifhane ise suç işleyenlerin yargılama süreci devam ettiği sürece cezası kesinleşinceye kadar alıkonuldukları yerler olarak tanımlanmaktadır (Devellioğlu 1999: 1103).

Hapis cezası, devletin belirlediği kural, kânûn ve nizamları ihlal ederek, suçlu olduğuna mahkeme tarafından karar verilen kimseleri, belli bir süre toplumdaki ayrı bulundurmaya üzere hapisanede kalmak zorunda bırakan ve bu suretle toplumu onun zararlarından korumak amacını taşıyan, hürriyeti bağlayıcı bir cezadır. Ayrıca, işlenen suçun cezasız kalmadığını göstermek, başkalarının bu suçu işlemesini önlemek, suçluyu topluma kazandırmada eğiticilik ve kişiyi edeplendirip, ıslah etmek gibi bir hedefi de bulunmaktadır (Atar 2011: 87). Osmanlı Devleti'nde hapis cezası ilk kez Tanzimat döneminde kabul edilen 1840, 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunlarıyla, hürriyeti bağlayıcı bir cezalandırma yöntemi olarak kabul edilmiştir (Bozkurt 2012: 262).

Mekân olarak önceleri küçük kale veya kale burçlarının yanı sıra; eski, düzensiz ve nizami olmayan binalar hapisane olarak kullanılmıştır. Özellikle II. Mahmud dönemi ile birlikte yapılan Avrupalılaşma çabaları içerisinde hapisanelere de yer verilmiş ve bazı düzenlemeler yapılmıştır. Yeni hapisanelerin inşası ve yeni kanunların çıkarılması, iç dinamiklerin yanı sıra dış dinamiklerin talepleri, baskıları ve girişimleriyle gerçekleşmiştir. Zaman içerisinde bu baskıların da etkisiyle hapisaneler sorunu üzerine gidilmiş ve Osmanlı genelinde bulunan hapisanelerin ıslahı için çalışmalar yapılmıştır. Hapisaneler reformu ile birlikte buralarda kalan mahkûmlar modern hapisanelere nakledilmişlerdir (1860). Sınırlı bütçe olanakları nedeniyle bu

süreçte yaptırılan hapishaneler genellikle iki katlı ve kargir binalardan oluşmaktadır (Şen 2007: 17-28).

Bu ıslah çalışmalarının başlangıç noktası, Osmanlı Devletinin 1856 yılında imzaladığı İslahat Fermanı olarak kabul edilmektedir. Burada amaç öncelikle gayrimüslim mahkûmların rahatını ve güvenliğini sağlamaktır (Şen 2007: 20). Dış müdahalelerin giderek artması üzerine en esaslı düzenleme 1880'de gerçekleşmiştir. Hapishanelere dair düzenlemenin daha çok 1880'li yıllardan itibaren başlaması tesadüfi değildir. Tanzimat ve İslahat Fermanlarından sonra gündeme gelen ve İngiliz Büyükelçi Canning'in takipçisi olduğu "Hapishanelerin İslahı" konusu Osmanlı Devleti'ni uzun süre meşgul etmiştir (Gümüşsoy 2014: 217). Gerek Avrupalı Devletlerin baskıları ve gerekse hapishanelerin kanayan yara haline gelmesi sorunun çözümü için devleti harekete geçirmiş; hazırlanan nizamnameler ve genelgeler ile fiziki ve idari yapıda değişikliklerin yapılmasını sağlamıştır (Tekin-Özkeş 2008: 189; Özçelik 2011: 19).

Konya, bulunduğu coğrafi konum ve fizikî yapısı nedeniyle modern şehirlerden bir tanesiydi. Bu nedenle de bünyesinde her türlü devlet kurumu ve binası bulunmaktaydı. Bunlara dair yapılan yazışmalar ve belgeler sayesinde hapishanelerin fizikî yapısı, hapishane çalışanları, mahkûm ve tutuklu sayıları, işledikleri suçlar, asayiş ve güvenlik ile sağlık sorunları ve bu sorunların çözümüne yönelik gerçekleştirilen uygulamalar hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Aşağıda bu konularla ilgili bilgiler verilmektedir.

1. Konya Vilayeti Hapishaneleri

Konya, 20. yüzyıl başlarında beş sancak ve 25 kazadan oluşan büyük idarî bir yapıdan oluşuyordu (BOA. DH. MB. HPS. 154.14, L.1-3). Günümüz sınırları itibariyle Konya ili genelinde toplam dokuz hapishane ve tevkifhane bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hapishaneler Konya merkez, Akşehir, Beyşehir, Bozkır, Ereğli, Ilgın, Seydişehir, Sultaniye ve 1918 yılından itibaren Saideli (Kadınhanı)'de bulunmaktaydı. Araştırmamıza söz konusu dönemde Konya hapishanelerinde çalıştırılmış olan görevliler ve bunların özlük hakları hakkında bilgi vererek başlayabiliriz.

1.1. Hapishane Görevlileri

1880 nizamnamesinde hapishane personeli; müdür, başkâtip, kâtip, başgardiyân, gardiyân, bayan gardiyân, imam, tabip, hademe olarak sıralanmıştır (Gümüşsoy 2014: 238). Bu çerçevede tutulan defterler sayesinde, hapishanelerde çalışanlar hakkında oldukça fazla bilgi edinilebilmektedir. Kaç kişinin çalıştığı, isimleri, maaşları ve tayin tarihlerini içeren kayıtlardan anlaşıldığına göre; söz konusu dönemde daha çok sivil memurlar görev yapmaktaydı. Görevli olarak hapishane müdürü, hapishane kâtipi, tabip ve gardiyânların bulunduğu görülmektedir. Bu görevliler arasında gardiyânların sayısı oldukça fazladır. Fakat ücret açısından ise en az maaşı almışlardı. Ayrıca Konya hapishanelerinde büyük olanlarının bazıları hariç, hapishane müdürleri ve kâtipleri yoktu. Sadece gardiyânlarca buraların düzeni sağlanmıştı. Bu çerçevede Konya genelinde bulunan hapishane ve tevkifhanelerde çalışanların sayıları ile bunlara

ödenen tahsisat hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyim.

Hapishanelerin yıllık masraflarına bakıldığında 1913 (1329) yılı itibariyle 85.200 kuruş tahsisatın maaş ödemelerine gittiği görülmektedir. Nisa hapishanelerinde görevli olan kadın gardiyanların da ihtiyaç durumunda göreve başlatıldıkları, diğer zamanlarda ise işlerine son verildiği görülmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 154.14, L.43-45). Çalışanların sayıları ve aldıkları maaşlar çalıştıkları mahallerin durumuna ve ihtiyaca göre bazı zamanlarda arttırılmış; bazı zamanlarda ise azaltılmıştır (BOA. DH. MB. HPS. 144.16). Hapishane görevlileri arasında en fazla maaşı müdürler almakta, onu kâtipler, başgardiyanlar, tabipler ve normal gardiyanlar izlemektedir. Aşağıdaki Tablo 1’de söz konusu çalışanların sayıları ve aldıkları maaşlar gösterilmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 154.14, L.43-45).

Tablo 1: Hapishane Çalışanları ve Aldıkları Maaşlar

Sıra	Çalıştığı Yer ve Görevi	Kişi Sayısı	Maaş(Kuruş)
1	Konya Hapishane Müdürü	1	850
2	Konya Hapishane Kâtibi	1	450
3	Konya Tevkifhane Müdürü	1	400
4	Konya Tevkifhane Kâtibi	1	300
5	Tabib	1	250
6	Konya Ser Gardiyan	1	400
7	Konya Ser Gardiyan(Tevkifhane)	1	300
8	Konya Gardiyan	9	250
9	Konya Gardiyan	3	450
10	Konya Nisa Gardiyan	1	200
11	Akşehir Gardiyan	1	150
12	İlgin Gardiyan	1	150
13	Ereğli Gardiyan	1	150
14	Seydişehir Gardiyan	1	150
15	Sultaniye Gardiyan	1	150
16	Beyşehir Gardiyan	1	150
17	Beyşehir Nisa Gardiyan	1	150
18	Bozkır Kazası Gardiyan	1	150
19	Bozkır Kazası Nisa Gardiyan	1	50

Bazı belgelerde Tablo 1’de gösterilen personele ek olarak iâşe memuru, muhasip ve posta gardiyanı olarak çalıştırılan personel de bulunmaktaydı. Nitekim 1919 (1335) tarihli bir belgede mevcut çalışan personelin listesi verilmektedir. Aynı belgede hapishaneler ile alakalı yapılan çalışmalarda ihtiyaç duyulan personel sayılarının yanı sıra çalışmakta olan personelin durumları da araştırılmış; özlük haklarının iyileştirilmesiyle maaşlarına yüzde elli oranında zam talep edilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 162.79. L.19).

28 Ocak 1920 (1336) tarihinde, geçen yedi yıllık süre içinde çalışanların maaşları neredeyse iki katına çıkarılmıştır. Söz konusu dönemde Konya Hapishaneleri Genel Müdürü olan Mehmet Efendizade Mustafa Efendi’nin 1500, tevkifhane müdürünün ise 1200 kuruş maaş aldıkları; gardiyanların da 600 ile 800 kuruş arasında değişen miktarlarda ücret aldıkları görülmektedir. Bunların yanı sıra önemli bir değişiklikte nisa hapishanelerinde görevli kadın gardiyanların maaşlarına yapılan zam ve iyileştirmelerdir. Erkek gardiyanlara oranla çok daha düşük ücretler ile çalıştırılan kadın gardiyanların geçen zaman içinde daha önemli bir konuma geldikleri ve erkek gardiyanlar ile neredeyse aynı statüye kavuştukları söylenebilir. Nitekim Konya Nisa

Hapishanesi'nde gardiyan olarak çalışan Fatma Hanım da 600 kuruş maaş almıştır (BOA. DH. MB. HPS. 164.50. L. 1).

Önceleri düşük bir maaşla çalıştırılmalarının sebepleri arasında ihtiyaç duyulması durumunda işe alınmaları ile kadın mahkûmların sayılarının düşük olması vardır. Buradan hareketle kadın mahkûmların sayılarının giderek artması, bu işte görevli gardiyanların daimi kadrolu olarak çalıştırılmalarına ve bundan dolayı ücretlerinde de iyileştirmelere sebep olmuştur.

Bir taraftan yeni hapishaneler inşa edilirken, diğer taraftan hapishanelerde çalışanların tayin ve işe alınma koşulları düzenlenmeliydi. Sorunun çözümünde dönüm noktası, Ocak 1912 (Kânunuevvel 1327) tarihli düzenlemedir. Bu çerçevede özellikle Avrupa hapishaneleri model alınmış ve gerekli incelemelerde bulunulmuştur. Yapılan bu incelemelerde Avrupa'daki hapishanelerde çalışan memur ve müstahdemlerin belli kurallara göre tayin edildikleri ve bu sebeple işlerin gayet düzenli ve doğru bir şekilde ilerlediği sonucu rapor edilmiştir. Ayrıca işinin ehli olan bu kişiler sayesinde, burada kalan mahkûmlar cezaları süresince ıslah edilmiş hem de öğrendikleri zanaat ile dışarıda hayatlarına devam edebilmelerine imkân sağlanmıştı (BOA. DH. MB. HPS. 144.16).

Osmanlı hapishanelerinde ise durum oldukça farklıdır. Zira buralarda çalışanların hem işe alınma koşulları, hem de özlük hakları buldukları yerlere göre farklılıklar göstermektedir. Özellikle maaşların azlığı, buralara rağbeti azaltmakta; şartları taşıyan memur ve müstahdemlerin bulunmasında zorluklara sebep olmaktadır. Buna rağmen buralarda idarenin başı olan hapishane müdürlerinin atamasında bazı kurallar oluşturulması ve bu kurallara dikkat edilmesi de istenmekteydi. Öncelikle müdür olarak atanacaklar ceza kanunlarını bilmeliydi. Sonrasında ise liyakatli olmalıydı. Mümkünse askerlikten ayrılmış subaylardan alınmalıydı. Gardiyanlar ise kesinlikle okuryazar olmalıydı. Aynı şekilde bunların da mümkünse askeriye'den ayrılmış olanlar arasından seçilmesi istenmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 8.13;144. 16). Nisa gardiyanların da ise durum biraz farklıdır. Gerek mahkûm sayılarının azlığı, gerekse ödeneklerin yetersizliği gibi nedenlerden dolayı daha çok geçici olarak işe alındıkları ve ihtiyaç kalmadığında ise görevlerinin sona erdirilmişti (BOA. DH. MB. HPS. 144.74;144. 80).

Hapishanelerde çalıştırılmak üzere yapılan işe alımlara dair genel kurallar, 6 Ekim 1913 (23 Eylül 1329) tarihli bir genelgede anlatılmaktadır. Buna göre ihtiyaç duyulan müdür, kâtip, gardiyan ve müstahdem gibi her türlü çalışanın işe alımlarına bakmak üzere bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyet, merkezlerde ceza reisleri, istinaf veya Merkez Müddei-yi Umumi(Savcı)*, jandarma komutanı, kaymakam, sıhhiye müfettişleri ve tabiplerden oluşuyordu. Kazalarda ise savcı, jandarma bölük kumandanı ve belediye tabiplerinden oluşuyordu (BOA. DH. MB. HPS. 148. 99). Bu tarihten sonra yapılan işe alımlarda tek yetkilinin bu heyet olduğu açıkça ifade edilmektedir. Ayrıca bu heyet, verdiği kararlar doğrultusunda görevlerinde suiistimalleri tespit edilenlerin de görevlerine son verebiliyorlardı. Bu uygulama günümüzdeki idari mahkemelerin bir benzeri olarak gösterilebilir. Böylelikle Avrupa'da ki uygulamaların bir benzeri Osmanlı Devleti'ne uyarlanmıştır.

Çalışanlara dair verilen bu bilgilerden sonra fiziki yapı hakkında da bilgi vermek faydalı olacaktır.

* İstinaf: Verilen hükmün feshinin istendiği üst mahkeme. Anlamına gelirken; Müddei-yi Umumi: Savcı, umumi haklar adına dava açan hâkim demektir (Devellioğlu 1999: 461;707).

1.2. Hapishanelerin fizikî Durumu

Hapishaneler ile alakalı yapılan teftişler ve hazırlanan raporlarda düzen ve temizliğin yanı sıra binaların genel durumu ile alakalı bilgilere de ulaşmak mümkündür. Osmanlı hapishanelerinin eski tarzda yapılmış olması ve zaman içerisinde yaşanan eskimeler nedeniyle her yönden kötü ve kullanışsız binalar haline gelmiştir. Hapishanelerin ıslahı ve yeni hapishanelerin inşası konusunda Konya'da da bir dizi çalışmaların yapıldığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Özellikle mevcut yapıların fiziki açıdan son derece kötü durumda oldukları ve acilen bu yapıların bir nizam çerçevesinde düzenlenmesi gerektiği dile getirilmektedir. 11 Nisan 1911 (29 Mart 1327) tarihi itibarıyla Konya genelinde, Bozkır, Beyşehir, Ereğli, Seydişehir, Sultaniye kazalarında yeni hapishanelere ihtiyaç varken, Ilgın'da ise mevcut hapishanelerin tamire ihtiyacının bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA. DH. MB. HPS. 143. 11).

28 Ocak 1912 (15 Kânunusani 1327) tarihli Konya valisinin imzasının bulunduğu bir yazıda konu ile alakalı yapılması gerekenler dile getirilmektedir. Eksiklikler konusunda sadece hapishanelerde sorun olmadığı, hemen hemen bütün devlet dairelerinde yeniden yapılacak binalara ihtiyaç bulunduğu anlaşılmaktadır. Mevcut binaların tamir ve bakımlarının maliyeti de anlatılarak acilen çözüm istenmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 36. 3. L2).

İncelediğimiz belgeler ışığında hapishaneler konusunda erkek hapishanelerinin sorunlarının yanı sıra adı geçen diğer başlıklardan bir tanesi de Nisa hapishaneleridir.

1.2.1. Nisa (Kadın) Hapishaneleri

Osmanlı Devleti'nde 1912 yılına kadar kadınlara özel hapishanelerden söz etmek mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi kadın mahkûmların sayısının azlığıdır. Bu süreçte kadın mahkûmların cezalarını kadın hapishanesi anlamına gelen İmam Evi'nde, muhtarların veya kadın gardiyanların evlerinde çektikleri görülmektedir. Fakat mahkûm sayısının giderek artması üzerine bu uygulamadan vazgeçilmiş ve kadınlara özel nisa hapishaneleri oluşturulması planlanmıştır (Bozkurt 2012: 264-265). Fakat maliyetin yüksek olması üzerine mevcut ve yeni yapılmakta olan hapishanelerde kadınlara özel ayrı bölümler oluşturulması veya bir iki koşunun kadınlar için ayrılması yoluna gidilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. M. 51.42;DH. MB. HPS.146. 83;144. 17). Bu mümkün değilse erkek hapishanelerinden bir koşunun ayrılması veya mahkûmların Nisa Hapishanesi bulunan civar kazalara sevk edilmeleri istenmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 144.74;144. 80).

Konya da ise, sorunun çözümü için daha çok hane kiralama yoluna gidilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 42.19;47.12;48.10;49.24). Konya valisi 12 Nisan 1916 (30 Mart 1332) tarihinde Konya merkezde Nisa Tevkifhanesi olarak iki odalı bir evin kullanıldığını, burada on beş kişi kalabilecekken sayının giderek arttığını ve 49'a çıktığını söylemektedir. Bu kişiler gayri sıhhi koşullarda kalmışlardı. Bundan dolayı aralarında hastalıkların arttığından bahisle yeni bir hanenin daha hapishane olarak düzenlenmesi yoluna gidilmiş ve Konya Ermenilerinden Ohannes'den metruk evin Nisa hapishanesi olarak kullanılmaya başlanmıştır (BOA. DH. MB. HPS. 49.24. L.1-2.).

Kadın mahkûm ve tutuklu sayıları Konya merkezdeki mahkûmlar arasında % 2-3 oranında iken, ilçelerde ise Ereğli ve Seydişehir hariç daha düşük orandadır. Bu iki kazada ise durum oldukça farklıdır. Ereğli'ye baktığımızda 1914 yılı itibarıyla 96 erkeğe karşılık 22 kadın bulunmakta ve oranı % 81'e % 19 çıkmaktadır. Seydişehir'de ise durum 1915 yılı itibarıyla oldukça farklıdır. Burada yedi erkeğe karşılık 23 kadın bulunmaktadır. Erkek mahkûmlar % 23 oranında iken kadın mahkûmların % 77'lik bir orana sahip oldukları anlaşılmaktadır. Seydişehir'de ortaya çıkan bu durumun sebeplerinden birisi I. Dünya Savaşı'nda erkeklerin

cepheye gitmesidir. Bu sebeple kadınlar, ailenin geçimini sağlayabilmek için hırsızlık ve gasp gibi suçları işlemişlerdir. Diğer bir sebep ise Seydişehir ve civarında mahkûm olan kadınların hapishane olmamasından dolayı bu hapishanede toplanmaları olabilir.

1.2.1.1. Bozkır Nisa Hapishanesi

Bozkır gibi küçük kazalarda ise nisa hapishanesi yoktu. İhtiyaç durumunda kiralanan haneler ile soruna geçici çözüm bulunmaktaydı. Kiralama bedelleri de çok sıkı kontrol altında tutulmaktaydı. Örneğin Kaza dâhilinde 23 Eylül 1913 (10 Eylül 1329) tarihi itibarıyla yıllık 480 kuruş kira ile bir hanenin kiralandığı merkeze bildirilmiş, fakat merkezden gelen 26 Haziran 1913 (13 Haziran 1329) tarihli bir yazıya göre ise yıllık 335 kuruş kira bedelinin verilmesi uygun bulunmuştur. Nisa hapishanesi konusunda Konya merkezde de ihtiyaç vardı. Bunun için de aylık 50 kuruş bedel ile hane kiralanmıştı. (BOA. DH. MB. HPS. 42. 19) . Daha sonraki yıllarda ise 18 Haziran 1916 (5 Haziran 1332) tarihinde hapishane olarak kullanılan bu hanenin tamirata ihtiyacı bulunduğu ve bu masrafında yerel yönetimce karşılandığı tespit edilmiştir. Konya merkezde bulunan bütün hapishane ve tevkifhanelerde tamirat talepleri vardı. Bunun yanı sıra bünyelerinde mescit yapılması da istenmekteydi (BOA. DH. MB. HPS. 45.50).

1.2.1.2. Beyşehir Nisa Hapishanesi

Aynı şekilde Beyşehir Nisa Hapishanesi için de 29 Ekim 1917 (29 Teşrin Evvel 1333) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre aylık 30 kuruştan yıllık 360 kuruş kira bedelinin uygun bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA. DH. MB. HPS. 47.12). Kiralama işlemi, kira bedellerinin öncelikle merkeze bildirilmesinden sonra, uygun bulunması durumunda alınan izin ve bedel karşılığında gerçekleştirilmektedir.

1.2.1.3. Ereğli Nisa Hapishanesi

Ereğli Nisa Hapishanesinde de durum farklı değildir. Nisa Hapishanesine olan ihtiyacın kiralama yoluyla giderildiği ve merkez Nisa Hapishanesine nazaran fiyatlarının daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Zira Dâhiliye Nezaretine gönderilen 14 Temmuz 1919 (14 Temmuz 1335) tarihinde o yıl için 100 kuruş olan icar bedelinin 150 kuruşa arttırıldığı ve bu artışın merkez tarafından kabul edildiği görülmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 48.10). İncelenen belgelerde bu yerlerin dışındaki ilçelerde Nisa hapishanelerine dair bilgiye rastlanılmamıştır.

Son dönem hapishanelerine baktığımızda sadece mahkûmların kaldığı bir yer olarak görmek mümkün değildir. Yapılan düzenlemeler ve yeniliklerle buraların büyük bir kompleks şeklinde yeni bir yaşam alanı haline getirilmişlerdir. Bir hapishane dâhilinde bulunan yerlere baktığımızda bir idari bina, mahkûm koğuşları, hastane, mescit, dükkân ve imalathanelerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu bölümler içerisinde en faal olan yerler ise içeride bulunan dükkânlar ve imalathanelerdir. İncelediğimiz belgelere göre bu kısımlar hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

2. Hapishanelerde Bulunan Bölümler

2.1. Dükkân

6 Eylül 1912 (24 Ağustos 1328) tarihi itibarıyla hapishaneler bünyesinde çalışanlara ve mahkûmlara hizmet sunmak üzere dükkân bulunmaktaydı. Kiralama yoluyla özel şahıslar tarafından açılan bu dükkânların dönem dönem şikâyetlere maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Şikâyete konu olan meselelerden en büyüğü dükkânda satılan malların dışarıya oranla fahiş

fiyatlar ile satışa sunulmasıdır. Bu sorun ilk kez Kozan Mebusu Homparsum Efendi tarafından dile getirilmiştir. Çözüm yolu olarak bu dükkânların içinde satılacak olan mallara dair ücret cetvellerinin düzenli olarak hazırlanması ve 15 günde bir teftişe tabi olması istenmektedir. Bir diğer çözüm ise dükkân kiralarının ucuzlatılmasıyla içinde satılan ürünlerin daha ucuza verilerek mahkûmların çarşı ve pazardaki fiyattan daha düşük bedel ile erzak almaları sağlanmış olacaktı (BOA. DH. MB. HPS. 143.39. L1).

2.2. İmalathaneler

Hapishanelerde kalan mahkûmların buradan çıktktan sonra da hayatlarını idame ettirebilmelerine yönelik bir dizi genelgeler yayımlanmışsa da, uygulamada daha çok İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde bulunan hapishanelerde bu tip imalathanelerin açıldığını görmekteyiz. İncelenen belgeler ışığında 12 Eylül 1911 (30 Ağustos 1327) yılı itibarıyla Konya genelinde bulunan hapishanelerde böyle bir uygulamaya ne yazık ki rastlanılmamıştır. Fakat bilgi sahibi olmak açısından değinmek gerekirse bu imalathanelerde marangozluk, kunduracılık ve terzilik sanatları icra edilmiş ve üretilen ürünler dışarıya satışa sunulmuştur (BOA. DH. MB. HPS.143. 40. L1). Bu çerçevede hapishanelerin planlarına atölyelerin de eklendiği ve buralarda çalışanlara yönelik bazı iyileştirmelerin yapıldığını söylemek mümkündür.

Ayrıca hapishanelerde kalan mahkûmların ilgi ve alakalarına göre bu zanaatlerin yanı sıra tarımla alakalı olanların da çevrede çalıştırılmaları ve böylelikle asalaklıktan üretici konuma gelmeleri sağlanmıştır (Tekin-Özkeş 2008: 195). Günümüzde de bu uygulama devam etmekte ve mahkûmlar gerek tarımdan elde edilen ürünleri ve gerekse yaptıkları el işi ürünleri satarak bir kısım ihtiyaçlarını gidermektedir.

2.3. Hapishanelere Dair Bazı Planlar

16 Mart 1913 (3 Mart 1329) tarihi itibarıyla Osmanlı vilayetleri genelinde yeni yapılacak olan hapishanelere dair bir takım çalışmalara başlanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak ne kadar hapishaneye ihtiyaç duyulduğu belirlenmiş, sonrasında ise yapılması planlanan hapishanelerin keşif evrakları ve planlarına dair kurallar belirlenmiş ve hazırlanan talimatlar vilayetlere tebliğ edilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 143.46).

İncelediğimiz belgelerden; söz konusu talimatlara göre hazırlanan plan ve projelerden yeni hapishanelerin gerek müstemilatı ve gerekse fiziksel görüntüsü konusunda oldukça farklı bilgiler edinilebilmektedir. Değişik ebatlara ve kapasitelere sahip bu hapishanelerin planlarına baktığımızda modern çizgileri görmek mümkündür. Bu planlardan bir tanesi iki kısımdan oluşurken; birinci kısımda erkek mahkûmlar için üç oda, depo olarak bir oda, hastane olarak üç oda ve hapishane çalışanları için de üç oda bulunmaktaydı. Ayrıca dört odası ise Kadın mahkûmlar için ayrı bir kısım olarak planlanmıştır (BOA. DH. MB. HPS. M. 51.42, L.1).

Üç yüz kişilik bir başka hapishane planında ise, ortada idari bina; sağında ve solunda 18'er odadan oluşan iki binada toplam 36 mahkûm odası bulunmaktadır. Bir başka planda ise mahkûmlara ait 27 oda ve sekiz tanede imalathane bulunuyordu. Bu durum üretici hale getirmek için çabalandığını göstermektedir. İmalathaneler 37 metre kare iken, odalar ise 6 metre karedir. Pencerelerinin tamamı telle kapatılmıştır. Ayrıca bütün hapishanelerde camiler bulunmaktaydı (BOA. DH. MB. HPS. M. 51.42, L.2-4; DH. MB. HPS. 146. 83; 148.116).

Yeni hapishaneler inşaatı, hem sıhhi hem de güvenlik açısından son derece elzemdir. Zira sıhhi olmayan sadece günlük çözümler üreten uygulamalar nedeniyle masraflar artmakta ve yeteri kadar verimli sonuçlar alınamamaktadır. Örnek vermek gerekirse Mülkiye Müfettişi imzalı 2 Temmuz 1913 (19 Haziran 1329) tarihli bir belgeden Aydın vilayetinde bulunan

hapishanelerin güvenliği için 500 jandarma bulunduğu ve bunlara maaş olarak yıllık 12000 lira ödendiği anlaşılmaktadır. Müfettişin hazırladığı bu rapora göre; ödenen bu para ile 2-3 yıl içerisinde yeni bir hapishane yapılabilecekti. Böylelikle güvenli bir hapishanede gereksiz iş gücünden de kurtulmak mümkün olacaktı (BOA. DH. MB. HPS. 148.40).

Söz konusu dönemde yapılması planlanan hapishane binalarının oldukça güvenli olduklarını söyleyebiliriz. Etrafı yüksek duvarlarla ve dikenli tellerle çevrili olan bu hapishaneler günümüz hapishanelerine benzemektedir. Bu yüksek güvenli binalar sayesinde dış güvenlik için az sayıda jandarma kuvveti kullanılacağından önemli bir masraftan kaçınılmış olacaktı.

Konya geneline baktığımızda ilçelerde yeni hapishaneler yapılmamış bu sorun, daha çok elde bulunan ve idare edecek kadar uygun görülen binalar ile çözülmeye çalışılmıştır. İlçelerden merkeze ve buradan Dâhiliye Nezareti'ne gelen yazılarda özellikle yeni hapishane inşaatı için izin istenmiş, fakat bu talepler karşılıksız kalmıştır. Yeni hapishaneler daha çok vilayet merkezlerinde yaptırılmış, ilçelerde ise geçici çözümlerle sorunlar sonraki dönemlere taşınmıştır (BOA. DH. MB. HPS. M. 37.69; DH. MB. HPS. 41. 71).

3. Mahkûmlar

Konya merkez ve ilçelerinde bulunan hapishanelerin fiziki durumuna ve bulunduğu konuma göre mahkûm ve mevkûfların yerleştirildiği görülmektedir. Özellikle cinayet suçlarından hüküm giymiş olanlar daha çok merkez hapishanesinde hapsedilirken, diğer basit suçları işleyen suçlular ise suçu işledikleri yerlerde hapsedilmişti.

3.1. Mahkûmların İşledikleri Suçlara Dair Açıklamalar

Kanunlara göre üç ana başlık altında mahkûmların suçları gösterilmiştir. Buna göre en önemli suç başlığı cinayettir. Cinayet ve zina gibi suçlar ağır suç kapsamında olup; idam, kalebentlik, sürgün, ömür boyu rütbe ve memuriyetten men ve medenî haklardan mahrumiyet cezalarını gerektirirdi. Diğer bir başlık ise cünhadır. Adam vurma, yaralama, soygun ve hırsızlık gibi suçları kapsar ve bir haftadan fazla hapis, muvakkat sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve para cezasının verildiği durumlardır. Kabahat ise, daha çok hafif suçları ve para cezalarını kapsayan suçları ifade etmekte olup muayyen bir meslek ve sanatın yapılmasını yasaklayan cezalar verildiği durumlardır (Şen 2007: 18; Komisyon 1991: 54;56;181). İncelediğimiz mahkûm cetvellerinde işlenen suçlar ve adı geçen kavramlar hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Fi'l-i Katl'e Medhal: Öldürmeye teşebbüs etme suçudur.

Iskat-ı Cenin: Ceninin hayat kabiliyetine malik olmazdan evvel ana rahminden çıkması yerinde kullanılır bir tabirdir. Türkçesi çocuk düşürmedir (Pakalın 1993: 4).

Kutta-i Tarik: Halkın mallarını zorla ellerinden almak üzere yol kesenler hakkında kullanılan bir tabirdir (Pakalın 1993: 333).

Sirkat: Hırsızlık (Bardakoğlu 1998: 384-396).

Şekavet: Yol keserek soygun yapmak, haraç almak.

Özellikle hırsızlık olaylarının suçlularını tespit edebilmek için yapılan uygulamalardan bir tanesi de bu suçları işlemiş veya işleyecek olanları ihbar edenlere yani muhbirlik yapanlara Amele Nizamnamesi'nde belirlenen yarım altından beş altına kadar para ödülü verilmesidir (Konar 2009: 990).

Cetvellerden edindiğimiz bilgiler ışığında sirkat, şekavet, ırza geçme, kız kaçırma, çocuk düşürme, cinayet vs. başlıklar altında mahkûmların suçlarına ve aldıkları cezalara dair bilgilere

ulaşmak mümkün olmaktadır. Örneğin sirkat suçu işleyen Hacı İsmail Oğlu Alâeddin 11 gün ceza alırken, Şekavet ve Soygunculuk suçundan mahkûm olan İbrahim Oğlu Kadir ise 104 gün ceza almıştır (BOA. DH. MB. HPS. 165.1. L1-3). Cinayet başlığı altında kaydı tutulan Mustafa oğlu Abdullah ise 231 gün ceza almıştır (BOA. DH. MB. HPS. 165.4. L6).

3.2. Hapishanelerde Bulunan Mahkûmlara Dair İstatistikler

Elde ettiğimiz arşiv belgelerinde mahkûm ve mevkufların sayılarının iki ayrı başlık altında ve işledikleri suçlara göre sınıflandırılarak cetvellere kayıt edildiğini görmekteyiz. Cetvellerin bir çeşidi; sayısal durumu bildirmek amacıyla tutulurken diğeri ise mahkûmların isimleri, yaşları, aile yapıları, nereli oldukları, işledikleri suçlar ve aldıkları cezaları göstermek amacıyla tutulmaktadır. Bunlara izahat cetvelleri de diyebiliriz. 20. yüzyılın başından itibaren vilayetlerde bulunan hapishane ve tevkifhanelerde mevcut olan tutuklu ve hükümlülere dair üç aylık dönemler halinde kayıtlar oluşturulmuş ve merkeze düzenli olarak bu kayıtların bir nüshası gönderilmiştir.

Araştırmamıza konu olan zaman aralığında Konya Merkez, Akşehir, Beyşehir Bozkır, Ereğli, Ilgın, Seydişehir ve Ilgın kazalarında mahkûm cetvelleri tutulmuştu. Yalnız 1918 (1334) tarihi itibariyle kaydı tutulan kazalara Saideli (Kadınhanı) de eklenmişti. Ancak herhangi bir mahkûm kayıtlı değildi. (BOA. DH. MB. HPS. 160.48). 1914 yılı itibariyle 39.983 nüfusa sahip olan bu kazada hapishane bulunmaması da ilginçtir (BOA. *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, 1336, s. 24).

Tablo 2: Konya Merkez Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	Cinayet	399	9	326	9	891	111.938
	Cünha	146	2				
1915	Cinayet	125	5	115		371	
	Cünha	75	1	50			
1916	Cinayet	584	19	356	3	1297	121.566
	Cünha	306	12	16	1		
1917	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						
1918	Cinayet	382	3			626	125.313
	Cünha	43	6	184	8		

(Tablo 2 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 152.32.L1-4; 156. 77. L7;157. 36.L2;158. 3. L5;159. 1. L5; 160. 48; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Tablo 2'ye baktığımızda Konya merkez hapishanesinin mahkûm cetvellerinin 1914 yılından 1918 yılına kadar geçen zaman aralığında sadece 1917 yılı itibariyle kayıtların merkeze gönderilmediğini diğer yıllarda ise bu işlemin düzenli olarak gerçekleştirildiğini görmekteyiz. 1914 yılı itibariyle toplam 891 mahkûm ve mevkuflun bulunduğu Konya Merkez Hapishanesi'nde savaşın başlaması ile sayı 371'e düşmüştür. 1916 yılında ise oldukça artan ve 1297 kişiye ulaşan bu sayı savaşın sona erdiği 1918 yılında 626 kişiye düşmüştür. Devlet düzeninin ve iç güvenliğinin neredeyse kayb olduğu bir süreçte hapishanelerde de düzen bozulmuş ve herkes kendi işine geldiği gibi davranmaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1917 yılı itibariyle Konya vilayetinin toplam nüfusu 870.305 iken bunlar arasında gayrimüslim nüfus ise sadece 450 idi (Bilgi 2010: 112-143). Bu

durum, il genelinde bulunan gayrimüslimlerin başka yerlere göç ettiklerini veya ettirildiklerini göstermektedir. Savaş sonrası ise bu gidenlerin önemli bir kısmı işgalci güçlerin siyasi hedefleri doğrultusunda geri getirilmiştir. Fakat Konya ve çevresinde nüfus yoğunluğunu sağlayamayacaklarını bildikleri için daha çok Ermeni'nin bulunduğu Sivas, Erzurum, Elazığ gibi şehirlere yerleştirilmişlerdir (İpek 2006: 288-301). Göç edemeyen veya cezası nedeniyle hapiste olan gayrimüslimler ise savaşın sona erdiği tarihten itibaren hızla salıverilmiştir. Gerek gayrimüslim suçlular ve gerekse ağır cezalar almış Müslüman suçlular, bölgelerinde huzur ve barışın bozulması ve karışıklıkların artması amacıyla serbest bırakılmıştır (BOA, MV. 214. 28) Bunun gibi kişilerin birçoğu işgalci güçlerle birlikte hareket ederek kendi siyasi hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır.

Kamu düzeninin sağlanması veya bozulmasında hapishanelerin geçmiş tarihlerden günümüze, her zaman etkin rol oynadığını söyleyebiliriz. Nitekim geçmişte yaşanan isyanlarda isyan edenler öncelikle kendilerine destek sağlamak üzere bölgede bulunan hapishaneleri basmışlar ve buralardaki mahkûmları aralarına alarak isyanı büyütmüşlerdir. Günümüzde de durum bundan pek farklı değildir. Kamu düzeninin bozuk olduğu Libya, Irak ve Suriye gibi devletlere baktığımızda rejim açısından suçlu görülen birçok ismin, rejim karşıtlarınca kahraman ilan edildiklerini ve cezaevlerinden kurtarıldıklarını görmekteyiz. Bu çerçevede barış günlerinde düzenleyici bir kurum olan hapishaneler, savaş dönemlerinde ise karışıklıkların başlangıç noktasını oluşturmuşlardır.

Konya merkez hapishanesinde daha çok cezası ağır olan suçları işlemiş mahkûmlar kalırken ilçelerde ise durum biraz farklıdır.

Tablo 3: Konya Akşehir Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	Cinayet			5		37	64.633
	Cünha	26		6			
1915	Cinayet			5		43	
	Cünha	24	1				
	Kabahat			13			
1916	Cünha	6	10	7	1	24	64.492
1917	Cünha	5		8		13	
1918	Cünha	7		11		21	63.086
	Kabahat	3					

(Tablo 3 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 152.32.L1-4; 156. 77. L1;157. 36.L8;158. 3. L3;159. 1. L3; 160. 48; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Söz konusu dönemde Konya vilayetinin en kalabalık kazası olan Akşehir'de cinayet suçundan mahkûm olmuş bir suçlu kayıt edilmemiştir. Toplam nüfusa oranla suçlu sayısının neredeyse yok denecek kadar düşük olması bu kazada huzur ve barışın korunduğunu, sakin bir hayatın yaşandığını göstermektedir.

Tablo 4: Konya Beyşehir Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						41.721
1915	Cinayet			1		1	
1916	Cinayet			2		12	41.513
	Cünha	7	1	2			
1917	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						
1918	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						42.697

(Tablo 4 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 151.29. L1-4; 152. 32.L1-4; 156. 77. L5;157. 36.L3;158. 3. L1;159. 1. L1-5; 160. 48; 162. 35; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Tablo 5: Konya Bozkır Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						55.387
1915	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						
1916	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						57.362
1917	Cinayet			6		8	
	Cünha	2					
1918	Kabahat			16	1	17	45.668

(Tablo 5 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 151.29. L1-4; 152. 32.L1-4; 156. 77. L5;157. 36.L1-8;158. 3. L1;159. 1. L4; 160. 48; 162. 35; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Tablo 6: Konya Ereğli Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	Cinayet			15		118	30.561
	Cünha	73	22	8			
1915	Cinayet			2		13	
	Cünha	1		10			
1916	Cinayet	1		3		15	30.883
	Cünha	6		5			
1917	Cinayet			18		22	
	Cünha	3	1				
1918	Cinayet	9				29	30.235
	Cünha	16		4			

(Tablo 6 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 151.29. L1-4; 156. 77. L3; 157. 36.L7; 159. 1. L2; 162. 35; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Tablo 7: Konya Ilgın Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	Cinayet			19	1	35	32.740
	Cünha	15					
1915	Cinayet	4		13		17	
1916	Cünha	5		9		14	34.149
1917	Cünha	2		17	1	20	
1918	Cünha	7	6			31	29.547
	Kabahat			18			

(Tablo 7 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 152. 32.L1-4; 156. 77. L2;157. 36.L4; 158. 3. L6;159. 1. L1; 160. 48; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Tablo 8: Konya Seydişehir Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	Cinayet			9		15	24.101
	Cünha	3		3			
1915	Cünha	7	23			30	
1916	Cünha	1				17	29.934
	Kabahat	16					
1917	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						
1918	Cünha	6	1	3		10	25.006

(Tablo 8 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 152. 32.L1-4; 156. 77. L8;157. 36.L5; 159. 1. L1-5; 162. 35; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Tablo 9: Konya Sultaniye Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Yoklama Yılı	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam	Genel Nüfus
		Zükûr	İnas	Zükûr	İnas		
1914	Cinayet			11	2	13	30.640
1915	Cinayet			10		10	
1916	Cinayet			6		6	19.616
1917	İncelenen cetvellerde kayıt bulunamamıştır.						
1918	Kabahat			14	1	15	19.934

(Tablo 9 Dipnotları: BOA. DH. MB. HPS. 152. 32.L1-4; 156. 77. L4;157. 36.L6; 158. 3.L2; 159. 1. L1-5; 160. 48; BOA. DH. SN. THR.79.37; BOA. Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, 1336, s. 24; BCA. 272. 65. 6.3.5. L5).

Yukarıdaki tablolara baktığımızda yıllara göre mahkûm sayısında büyük değişimlerin olmadığını görmekteyiz. I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılı itibariyle Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan kurum ve kuruluşların işleyişi belli bir düzende devam etmiştir. Bu yıl içerisinde Konya'dan gönderilen mahkûm cetvellerine göre tüm vilayet genelinde toplam 1109 mahkûm ve mevkuf bulunmaktadır. 1915 yılına gelindiğinde ise büyük bir sayısal düşüş yaşanmış ve toplam 485 kişinin kaydına ulaşılmıştır. Özellikle askere alımların giderek

hızlandığı ve yaşanan savaşlarda yaşanan insan kayıplarının fazlalığı düşünüldüğünde birçok mahkûmun ve mevkufun savaşmak üzere askere alındıkları söylenebilir.

Savaşın ilerlediği 1916 yılında ise giderek kamu düzeninin bozulduğu, iç güvenliğin zafiyete uğradığını söylemek mümkündür. Zaten mahkûm ve mevkuf sayısına baktığımızda büyük bir artış yaşanması, bu tezimizi ispatlar niteliktedir. Bu yıl itibariyle gönderilen cetvellere göre toplam 1385 mahkûm ve mevkuf kayıt altına alınmıştı. Savaşın sona erdiği 1918 yılına baktığımızda ise toplam 749 mahkûm ve mevkuf vardı. 1922 (1338) tarihli mahkûm ve mevkuf sayılarını gösterir tabloya göre Konya'da 950 mahkûm, 650 Mevkuf olmak üzere toplam 1600 kişi bulunmaktadır (Tekin-Özkeş 2008: 192).

3.3.Hapishane Güvenliği

20. yüzyıl başlarında Konya vilayeti genelinde hapishanelerin dış güvenliğinden jandarmalar sorumlu iken, iç güvenliğinden ise gardiyanlar sorumlu idi. İncelediğimiz arşiv belgelerine göre, yaşanan sorunlar daha çok iç güvenlik zafiyetinden kaynaklanmıştı.

Hapishanelerin güvenliği ve disiplini konusu ihtiyaca göre dönem dönem güncellenmiş ve kurallar genelge ile illere gönderilmiştir. Bu genelgelerden söz konusu dönemde yaşanan aksaklıklar ve bunlara karşı alınması gereken önlemler ve tedbirler hakkında malumat sahibi olabiliyoruz. Özellikle iç güvenlik konusunda sorumlu olan gardiyanlara mühim görevler düşmekte ve yapmaları gerekenler maddeler halinde listelenmektedir. Buna göre, hem mahkûmların hem de görüşmek üzere gelen yakınlarının üzerlerinin aranması istenmektedir. Yaşananlar içerisinde en büyük sorun, mahkûmlarla münasebete giren gardiyanların yaptıkları ihmaller nedeniyle yaşanan olaylardır. Rüşvet ile dışarıdan sağlanan bir takım malzemeler sebebiyle bazı mahkûmlar birbirini yaralamış, bazıları ise bu aletleri kullanarak açtıkları yollardan firar etmişlerdir. Bunların tespiti üzerine hazırlanan bu tip genelgeler ile bu hususlara dikkat çekilmekte, suiistimalleri tespit edilen görevlilerin derhal görevine son verilmesi emredilmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 145.30).

Böylelikle gardiyan ve müstahdemlerin görevlerinde daha dikkatli olmaları sağlanmıştır. Ayrıca verilen bu emirler çerçevesinde gardiyanların hapishanelerde kalan mahkûmların güvenliği ve disiplini konusunda da sıkı tedbirlerin alındığı ve buna uymayanlara yönelik bazı uygulamalara gidildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamalardan bir tanesi, olay çıkaran mahkûmun bir başka hapishaneye nakledilmesidir. Fakat bu uygulama zaman içerisinde giderek fayda sağlamaktan uzaklaşmış ve ekonomik olarak da zarar vermeye başlamıştır. Bu sebeple Dâhiliye Nezareti 27 Aralık 1911 (14 Kânunuevvel 1327) tarihinde bu uygulamaya son verilmesini ve olay çıkaran mahkûmların buldukları hapishanede şiddetle cezalandırılmalarını ve disiplinin böylelikle sağlanmasını emretmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 71.19.L.1-2).

Bir başka güvenlik uygulaması ise, hapishanelerin güvenlik amaçlı sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez yoklama ve arama yapılarak yasadışı her türlü malzemenin koşullardan toplanmasıdır. Örnek vermek gerekirse; sabah saat 06.00'da yapılan böyle bir aramada dört adet küçük ve bir adet büyük sustalı çakı; üç adet ufak bıçak, bir çivi ve iki adet de esrar nargilesi ele geçirilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 166.79). Ele geçirilen malzemelere baktığımızda günümüzden çok da farklı bir durumun olmadığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu kontroller ile hem mahkûmların hem de hapishane çalışanlarının can güvenliklerinin sağlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin 25 Haziran 1913 (12 Haziran 1329) tarihinde, Rize Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Faik Efendi'nin hapishane içerisinde idama mahkûm bir deli şahıs tarafından bıçaklanarak şehit edildiği ifade edilmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 148.30). Bu olay hapishanelerde disiplinin sağlanamaması durumunda yaşanan olaylara acı bir örnektir.

3.4. Hapishanelerde Sağlık Koşulları

Hapishaneler Adliye Nezareti'nce gönderilen müfettişler vasıtasıyla denetlenmektedir. İncelediğimiz belgelere dayanarak temizlik konusunda Konya genelinde tek sıkıntılı görünen yer Akşehir hapishanesidir. Diğer hapishanelere dair bu konuda her hangi bir şikâyet ve uyarı yazısına rastlanılmamıştır. Akşehir kazası hapishanesi ile alakalı olarak hazırlanan 21 Ekim 1913 (8 Teşrinievvel 1329) tarihli bir teftiş raporunda özellikle temizlik ve düzen konusunda tespit edilen eksiklikler dile getirilmekte ve bir an evvel bunların giderilmesi istenmektedir. Ayrıca bu yazıda durumun vahametinin gittikçe arttığı ve mahkûmların burada yaşamalarının mümkün olmadığı görüşü dile getirilmiştir. Adliye Nezareti'nce gönderilen bu yazılardan hareketle Dâhiliye Nezareti de durumun bir an evvel düzeltilmesi için düzenlemelerin yapılmasını, yoksa mahkûmların hayatlarının tehlikeye gireceğini ifade etmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 72.18.L.1-2).

Her ne kadar diğer hapishanelerde sorun tespit edilememişse de zaman içerisinde yaşanan doluluk sorunu nedeniyle bir takım hastalıkların arttığı ve salgına dönüştüğü görülmüştür. Yaşanan sağlık sorunları daha çok cilt ve solunum yollarına dayalı hastalıklardı. Bu sorun, artan suçlu sayısına bağlı olarak, koğuşlarda üst üste insanların kalması nedeniyle yaşanmış olmalıdır.

Mahkûm cetvelleri üzerinde yaptığımız incelemelerden anlaşıldığı kadarıyla Konya hapishanelerinin son dönemlerde doluluk oranları oldukça artmıştı. Bu nedenle yeni hapishanelerin inşası için çalışmalar yapılmış, buna ilaveten çevrede bulunan bazı kalelerin de hapishane olarak kullanılması düşünülmüştür. Örneğin 1912 (1328) tarihli bir belgeye göre; Konya merkez hapishanesinde mahkûm sayısının oldukça artması üzerine alınması düşünülen tedbirlerden biri de yamaç kalesi demek olan ve günümüzde hala ayakta duran Hisnül'ekrâd Kalesi'nin hapishane olarak kullanımıydı. Ancak bu düşünce parasızlıktan uygulanamamıştır (BOA. DH. MB. HPS. 49.12; Sobernheim 1997: 455-456).

Hapishanelerde doluluk sorunu giderek artmış ve beraberinde sağlık koşullarını da olumsuz etkilemiştir. Nitekim Şubat 1915'te yapılan yazışmalarda Konya, İzmit, Van hapishanelerinin yanı sıra Eskişehir hapishanesinde de mahkûm yoğunluğundan dolayı bulaşıcı hastalıkların arttığı ve özellikle "Lekeli Humma*" hastalığının görüldüğü tespit edilmiştir. Tedbir olarak ise tecrit odaları oluşturulmuştur (Gümüşsoy 2014: 233). Bir başka salgın hastalık vakasına da Konya merkezde rastlanılmıştır. Burada Nisa Tevkifhanesi olarak iki odalı bir evin kullanıldığı ve burada on beş kişi kalabilecekken sayının giderek arttığı ve 49'a çıktığı söylenmektedir. Gayri sıhhi koşullar nedeniyle bu mahkûmlar arasında hastalıkların arttığından bahisle çözüm olarak yeni bir hanenin daha hapishane olarak düzenlenmesi yoluna gidilmiştir. Konya Ermenilerinden Ohannes'den metruk ev Nisa Hapishanesi olarak kullanılmaya başlanmıştır (BOA. DH. MB. HPS. 49.24. L.1-2).

Haddinden fazla mahkûmun konulması hastalıkların davetine sebep olmuştur. Özellikle solunum yolu ve bulaşıcı hastalıklar ölüm vakaları ile sonuçlanmıştır. Hastalanan mahkûmların tedavileri ise daha çok gayrimüslim hastanelerinde sağlanmaktadır. Gönderilen hastaların Rum, Ermeni, Türk veya diğer ırklarına göre akıbetleri ya ölüm ya da firar olmuştur (Şen 2007: 21). Düzenlenen talimat ve genelgelerde sorunun çözümü için avlularda mahkûmların daha fazla vakit geçirmelerine fırsat verilmesi istenmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 144.17).

* Suriye'nin Humus Kentinde bulunan bu kale Haçlı Şövalyeleri tarafından yaptırılmış ve Selahaddin Eyyubi'nin fethedemediği tek kale olarak ünlenmiştir (Şeşen 1994: 19-20).

* Lekeli Humma hastalığının Ağustos 1914'te Arnavutluk'un Avlonya şehriden gelen muhacirler ile geldiği ve zamanla şiddetli bir salgına dönüştüğü görülür. Bitlerle bulaşan ve özellikle kalabalık ve pis mekânlar olan hapishaneleri tehdit eden bir hastalık olmuştur (Gümüşsoy 2014: 233).

3.5. Hapishanelerde Beslenme Koşulları

Hapishanelerin iâşe durumlarıyla ilgili 1880 tarihli nizamnamenin üçüncü faslından bilgi edinmek mümkündür. 53 ve 54. maddelerde ise tutuklu ve hükümlülere günlük 300 dirhemden oluşan bir çift ekmek; adi suçlulara sadeyağ, iç yağı pişirilmiş sebze, kuru baklagiller ve etten ibaret yemek ile günlük 30 dirhem çorba verilecektir. Hamile kadınlara ise daha fazlası verilmektedir. Ayrıca ramazan günleri sahurluk ve iftarlık verilmektedir (Bozkurt 2012: 272.273).

Günümüzdeki gibi düzenli olarak üç öğün yemek verildiğinden bahsetmek mümkün değildir. Uzun yıllar tek bir öğün şeklinde verilen bu gıdalar bir taraftan düzen ve intizamı bozarken bir taraftan da sağlık koşullarının bozulmasına sebep olmuştur. Sorunun giderek büyümesi üzerine dikkatler bu konuya çekilmiştir. Hapishane tabibi tarafından Hapishane Genel Müdürlüğü'ne 6 Şubat 1922 (6 Şubat 1338) tarihinde yazılan bir yazıya göre; söz konusu dönemde tutuklulara yirmi dört saatte bir yemek verildiğinden bahisle bu durumun mahsurlu olduğu dile getirilmektedir. Zira bu yemekler tamamen tüketilemeyip zamanla soğumasından dolayı çöpe atılmaktadır. Özellikle sabahları mahkûmların aç kaldıkları ve içeride yemek hazırlamak suretiyle bu sorunlarını çözmeye çalıştıkları söylenmektedir. Bu sorunun çözümü için; günde sabah saat 12.00 ve akşam saat 18.00'de olmak üzere tabldot usulünde yemek verilmesi ve yemeklerin çevrede bulunan hastanelerden temin edilmesi istenmektedir. Böylelikle içeride yemek pişirmek zorunda kalınmayacağı ve sıhhi koşulların sağlanacağı dile getirilmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 47.65).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan gelişmelere paralel olarak kullanılan idari ve adli binaların da değiştirildiği ve modernizasyonu için çabaladığı anlaşılmaktadır. Bir taraftan fiziki yapıda değişiklikler yapılırken diğer taraftan da kural ve kaideler konusunda evrensel bir yapının oluşturulması için yoğun mesai harcanmıştır. Fakat başarılı olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Art arda gelen savaşlar ve savaşlarda yaşanan maddi manevi kayıplar böylesine önemli bir konunun üzerine gidilmesine imkân vermemiştir. Milli mücadele sonrası yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti toplum üzerinde gerçekleşen büyük yıkımı tamir etmeyi öncelikli olarak ele almış sonrasında ise hızla hapishaneler konusunun üzerine gidilmiştir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bahsedilen dönemde Konya hapishaneleri, bulunduğu coğrafi konum ve demografik yapısı nedeniyle önemli bir yer haline gelmiştir. Bu hapishaneler, öncelikle mahkûmları ıslah mekânları olarak planlanmışken, zamanla bu fonksiyonunun yanı sıra yeni yaşam alanları haline gelmiştir. Bu mekânların asli unsurlarından bir tanesi mahkûmlar iken zamanla hapishane çalışanları ve buralarda mahkûmlara yönelik hizmet veren sivil çalışanlar da asli unsurlar haline gelmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde iç ve dış meselelere paralel olarak büyük bir maddi sıkıntı içerisine girilmiştir. Böylesine sıkıntılı bir süreçte hem idari binalar hem de hapishaneler konusunda bir dizi faaliyete girişilmişse de ne yazık ki istenilen sonuç elde edilememiştir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin son döneminde büyük bir sorun haline gelen hapishaneler konusunda yapılan düzenlemeler ile modern şartlara haiz birçok hapishane inşaatına girişilmiştir. Yapıtılan hapishanelere baktığımızda fiziki açıdan büyük değişikliklerin olduğu görülmektedir. Eskiden kargir olan ve genellikle iki katlı olan bu yapılar, yeni dönemde ihtiyaca göre çok katlı modern binalar şeklinde inşa edilmiştir. Bu yeni nesil hapishanelerde göze çarpan en büyük değişim mahkûmları üretici duruma getirmek için yaptırılan

imalathaneler ve atölyelerdir. Bunların yanı sıra bünyesinde düzenlenen dükkân, cami, hasta hanelerle, dışarısında oluşturulan gezinme yerleri ve tarım yapmaya yönelik alanlar ile son derece güzel, yeni ve büyük bir yaşam alanı haline getirilmiştir.

KAYNAKÇA**1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi,****Dâhiliye Nezareti,****Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (BOA. DH. MB. HPS)**

Dosya No: 8, Vesika No: 13; Dosya No: 36, Vesika No: 3; Dosya No: 41, Vesika No: 71; Dosya No: 42, Vesika No: 19; Dosya No: 45, Vesika No: 50; Dosya No: 47, Vesika No: 12; Dosya No: 47, Vesika No: 65; Dosya No 48, Vesika No: 10; Dosya No: 49, Vesika No: 12; Dosya No: 49, Vesika No: 24; Dosya No: 71, Vesika No: 19; Dosya No: 72, Vesika No: 18.

Dosya No: 143, Gömlek No: 11; Dosya No: 143, Gömlek No: 39; Dosya No: 143, Gömlek No: 40; Dosya No: 143, Gömlek No: 46; Dosya No: 144, Gömlek No: 16; Dosya No: 144, Gömlek No: 17; Dosya No: 144, Gömlek No: 74; Dosya No: 144, Gömlek No: 80; Dosya No: 145, Gömlek No: 30; Dosya No: 146, Gömlek No: 83; Dosya No: 148, Gömlek No: 30; Dosya No: 148, Gömlek No: 40; Dosya No: 148, Gömlek No: 99; Dosya No: 148, Gömlek No: 116; Dosya No: 151, Gömlek No: 29; Dosya No: 152, Gömlek No: 32; Dosya No: 154, Gömlek No: 14; Dosya No: 156, Gömlek No: 77; Dosya No: 157, Gömlek No: 36; Dosya No: 158, Gömlek No: 3; Dosya No: 159, Gömlek No: 1; Dosya No: 160, Gömlek No: 48; Dosya No: 162, Gömlek No: 35; Dosya No: 162, Gömlek No: 79; Dosya No: 164, Gömlek No: 50; Dosya No: 165, Gömlek No: 1; Dosya No: 165, Gömlek No: 4; Dosya No: 166, Vesika No: 79.

Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (BOA. DH. MB. HPS. M)

Dosya No: 37, Vesika No: 69; Dosya No: 51, Vesika No: 42.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (BOA, MV)

Dosya No: 214, Vesika No: 28.

Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi (BOA. DH. SN. THR)

Dosya No: 79, Gömlek No: 37.

BOA. *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet Hilal Matbaası, Bab-ı Ali Karşısında 1336.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.) 272.65.6.3.5.**2-DİĞER KAYNAKLAR**

ATAR, Zafer, (2011), "20. Yüzyıl Başlarında Turgutlu Hapishanesinin Genel Durumu", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1: 87-102.

BARDAKOĞLU Ali, (1998), "Hırsızlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17: 384-396.

BİLGİ, Necdet, (2010), "Osmanlı Devleti'nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 25, Sayı 1: 101-146.

BOZKURT, Nurgül, (2012), "XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı: 21: 261-277.

DEVELLİOĞLU, Ferit, (1999), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 16. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.

GÜMÜŞSOY, Emine, (2014 Aralık), "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Eskişehir Hapishanesi (1890-1920)", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XX: 215-249.

İPEK, Nedim, (2006), *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları.

Komasyon, (1991), *Türk Hukuk Lûgati*, 3. Baskı, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

KONAR, Mehmet, (2009), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Cilt 1, İstanbul: Soy Yayınları.

- ÖZÇELİK, (2011 Güz), "Mücahit, Mütareke Döneminde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, Hacettepe Üniv. AİİT Enstitüsü: 16-39.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul: MEB yayınları.
- SOBERNHEIM, M., (1997), "Hıs-nül'ekrâd", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5/1, Eskişehir: MEB yayınları: 455-457.
- ŞEN, Ömer, (2007), *Osmanlı'da Mahkûm Olmak, Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- ŞEŞEN, Ramazan, (1994), "Dâviyye ve İsbîtâriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9: 19-21.
- TEKİN, Saadet; ÖZKEŞ, Sevilay, (2008), "Cumhuriyet Öncesinde Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17: 187-201.
- YILMAZ, Metin; (2001), "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *OMÜİFD, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12.13. Sayı, Samsun:539-581.
- ZAHİR, Abdülvehhap Mustafa, (2014), "İslam'da Hapishane Mimarisi", *İslami Araştırmalar*, Beyrut: 7-20.

EKLER

Ek 1: Hapishane Çalışanları ve Aldıkları Maaşlar. (BOA. DH. MB. HPS. 154-14)

	Çalıştığı Yer ve Görevi	Kişi Sayısı	Maaş(Kuruş)
1	Konya Hapishane Müdürü	1	850
2	Konya Hapishane Kâtibi	1	450
3	Konya Tevkifhane Müdürü	1	400
4	Konya Tevkifhane Kâtibi	1	300
5	Tabib	1	250
6	Konya Ser Gardiyan	1	400
7	Konya Ser Gardiyan(Tevkifhane)	1	300
8	Konya Gardiyan	9	2250
9	Konya Gardiyan	3	450
10	Konya Nisa Gardiyan	1	200
11	Akşehir Gardiyan	1	150
12	İlgın Gardiyan	1	150
13	Ereğli Gardiyan	1	150
14	Koçhisar Gardiyan	1	150
15	Seydişehir Gardiyan	1	150
16	Ermenek Gardiyan	1	150
17	Sultaniye Gardiyan	1	150
18	Beyşehir Gardiyan	1	150
19	Beyşehir Nisa Gardiyan	1	150
20	Karaman Nisa Gardiyan	1	150
21	Karaman Gardiyan	2	300
22	Antalya Teke Sancağı Haps.Memuru	1	400
23	Antalya Teke Sancağı Haps. Kâtibi	1	250
24	Antalya Teke Sancağı Ser Gardiyan	1	200
25	Antalya Teke Sancağı Gardiyan	4	600
26	Alaiye Kazası Gardiyan	1	150
27	Elmalı Kazası Gardiyan	1	150
28	Akseki Kazası Gardiyan	1	150
29	Kaş Kazası Gardiyan	1	150
30	Niğde Sancağı Hapishane Memuru	1	400
31	Niğde Sancağı Hapishane Kâtibi	1	250
32	Niğde Sancağı Ser Gardiyan	1	200
33	Niğde Sancağı Gardiyan	4	600
34	Niğde Sancağı Nisa Gardiyan	1	80
35	Bor Kazası Gardiyan	1	150
36	Nevşehir Kazası Gardiyan	1	150
37	Arabsun Kazası Gardiyan	1	150
38	Ürgüp Kazası Gardiyan	1	150
39	Aksaray Kazası Gardiyan	1	150
40	Aksaray Kazası Gardiyan	1	150
41	Ulukışla Kazası Gardiyan	1	150
42	Ulukışla Kazası Nisa Gardiyan	1	50
43	Burdur Sancağı Hapishane Memuru	1	400

44	Burdur Sancağı Hapishane Kâtibi	1	250
45	Burdur Sancağı Ser Gardiyan	1	200
46	Burdur Sancağı Gardiyan	4	600
47	Burdur Sancağı Nisa Gardiyan	1	50
48	Tefenni Kazası Gardiyan	1	150
49	Isparta Sancağı Hapishane Memuru	1	400
50	Isparta Sancağı Hapishane Kâtibi	1	250
51	Isparta Sancağı Ser Gardiyan	1	200
52	Isparta Sancağı Gardiyan	4	600
53	Isparta Sancağı Nisa Gardiyan	1	50
54	Uluborlu Kazası Gardiyan	1	150
55	Egridir Kazası Gardiyan	1	150
56	Yalvaç Kazası Gardiyan	1	150
57	Karaağaç Kazası Gardiyan	1	150
58	Bozkır Kazası Gardiyan	1	150
59	Bozkır Kazası Nisa Gardiyan	1	50

ANADOLU'NUN FETHİNİ KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER*

THE FACTORS THAT FACILITATE THE CONQUEST OF ANATOLIA

Nilay AĞIRNASLI **

Öz

Selçukluların Anadolu'da kolaylıkla ve rahat bir şekilde ilerlemesinin bir takım nedenleri vardır. Bunların başında Bizans İmparatorluğu'nun zor durumda olması gelmektedir. Çünkü Bizans, Anadolu halkına karşı ayrımcılık yapıyor ve bu topraklardaki orduyu ihmâl ediyordu. Bu durum ise savunma sistemini zayıflattı ve Selçukluların Anadolu topraklarındaki fetihlerini kolaylaştırdı. Ayrıca Çağrı Bey'in Anadolu'ya bir sefer düzenleyerek bu sefer vasıtasıyla Anadolu hakkında bilgi edinmesi, Anadolu fetihleri açısından mühim bir gelişmeydi. Diğer taraftan Selçukluların sahip oldukları Türkmen gücü de onların Anadolu'da ilerlemelerine yardımcı oldu. Zira Türkmenler çok iyi savaşçılardı. Öte yandan Selçukluların hoşgörüsü sahibi olmaları da önemli bir husustu. Zira Anadolu halkı Selçukluların hoşgörüsüne dayalı idarelerini bizzat tanıdılar ve bu idareyi benimsemekte sakınca görmediler. Bütün bunlar Selçuklu hâkimiyetinin Anadolu topraklarında yerleşmesinde önemli rol oynadı.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Anadolu, Bizans, Türkmenler.

Abstract

Seljuks had some opportunities so that they had gone forward more comfortable and easier in the land of Anatolia. At the beginning of these opportunities, the Byzantine Empire was in a difficult situation. Because the Byzantine applied the discrimination against people of Anatolia and neglected the army in the land. This is situation weakened the defense system and Seljuks conquest in the land of Anatolia would be easier. Also Cagri Bey organized an expedition to Anatolia and Seljuks took information about Anatolia through this expedition. This information was very important to Anatolia conquest. On the other hand Seljuks had Turkmens power which helped them to go forward in Anatolia. Because Turkmens were good fighters. The other important thing is that the Seljuks had tolerance towards the events. Because the people of Anatolia recognized the tolerant administration of Seljuks and they adopted this administration. Briefly Seljuks played an important role that the settlement of Turkish domination in the land of Anatolia

Keywords

Seljuks, Anatolia, Byzantine, Turkmens.

* Bu konu "Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları" adlı doktora tez çalışmamızdan yola çıkılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara-TÜRKİYE, nilaynas@yahoo.com

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci, devlete ismini veren Selçuk Bey'in Cend şehrine gelerek Müslüman olmasıyla başlamıştır. Şöyle ki; Selçuk Bey Oğuz Yabgu Devleti'nde¹ sübaşı (ordu komutanı) görevinde bulunmaktaydı. (Mirhond 1339: 236; Ahmed b. Mahmud 1977: 3; Kafesoğlu 1997a: 355; Koca 1997: 47; Sadruddin el-Hüseynî 1999: 1; Sümer 1999: 87; Müneccimbaşı 2000: 3) Ancak onun bu görev vasıtasıyla her geçen gün itibarını arttırması yabgu ile aralarının açılmasına sebep oldu. Bunun üzerine o da mahiyetiyle birlikte Cend şehrine gelerek buraya yerleşti.² Seyhun (Sır-derya)'un sol kenarında yer alan ve Türkler ile İslâm ülkeleri arasındaki sınırda bulunan Cend (Kafesoğlu 1997a: 355), Oğuz Yabgu Devleti'ne tâbi, halkının çoğunluğu Müslüman olan bir şehirdi. (Sümer 1999: 67-87; Barthold 2006: 48) Bu şehre gelen Selçuk Bey de mevcut durum ve şartları dikkate alarak çok geçmeden mahiyetiyle birlikte Müslüman oldu ve bölgedeki varlıklarını devam ettirebilmek amacıyla büyük bir mücadele başlattı. (Abû'l-Farac 1999: 292-293) İşte Selçuk Bey'in başlattığı bu mücadele daha sonra oğlu Arslan Yabgu ve torunları Tuğrul ile Çağrı Beyler tarafından Mâverâünnehir ve Horasan topraklarında Karahanlı ve Gaznelilere karşı devam ettirildi. Neticede Selçuklular, Gaznelileri Serahs'ta (1038) mağlup etmelerinin ardından devletlerini kurdular (Turan 1965: 56; Kafesoğlu 1997a: 361; Köymen 1998: 48-54; Köymen 2000: 268; Özgüdenli 2013: 76) ve 1040 Dandanakan zaferiyle birlikte de resmen bağımsızlıklarını ilan ettiler.³

Selçuklu beylerinin başlıca amaçları ise kendi devletlerinin idaresi altında İslâm dünyasının siyasi ve manevi bütünlüğünü sağlayabilmek olmuştur. (Koca 2011: 107) Çünkü İslâm dünyası XI. yüzyılda farklı idarecilerin arasında bölünmüş, fetihler durmuş bir vaziyetteydi. Nitekim devletin ilk sultanı Tuğrul Bey başta olmak üzere Alp Arslan ve Melikşâh gibi Selçuklu sultanları bu durumu değiştirebilmek için mücadele etmişlerdir. (Koca 2011: 107-108)

Selçuklu sultanları bu uğurda gayret sarf ederlerken İslâm dünyasının kadim rakibi Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki Anadolu topraklarına seferler düzenlemeyi de ihmâl etmemişlerdir. Devletin temelini teşkil eden Türkmenlerin durumu ise bu seferlerin düzenlenmesinde başlıca rol oynamıştır. Nitekim Müslüman olmalarıyla birlikte İslâm

¹ Oğuzlar X. yüzyılın birinci yarısında Hazar Denizi'nden Seyhun Irmağı'nın orta yatağındaki Farab ve İsficab yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Seyhun Irmağı'nın ağzına yakın yerdeki Yeni-Kent, Oğuz Yabgu Devleti'nin başkenti idi. Devletin başında bulunan kişi "yabgu" unvanını kullanıyordu. Oğuzlar komşuları Peçenekler, Hazarlar, Karluklar, Çiğiller ve Kimekler ile mücadele halinde varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Öte yandan Oğuz Yabgu Devleti'nin ne zaman yıkıldığı meselesi net değildir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Pritsak 1996: 99-102; Kafesoğlu 1997b: 190; Sümer 1999: 61vd; Gündüz 2009: 10vd.)

² Mirhond 1339: 237; Ahmed b. Mahmud 1977: 3-5; Kafesoğlu, 1997a: 355; Koca 1997: 47. Sadruddin Hüseynî 1999: 1-2; Abû'l-Farac 1999: 292-293; Sümer 1999: 87; Müneccimbaşı 2000: 3; Selçuk Bey'in Cend'e göç etmesinin başka nedenlerinin de olduğu ifade edilmektedir. V.V. Barthold (2006: 102) Kuzeydeki Kıpçakların Oğuzlara baskı yapması sonucunda Oğuzların bir kısmının güneye inmek zorunda kaldıklarını; İbrahim Kafesoğlu, (1997a: 355) Oğuz Yabgu Devleti'nde Yengi-kent ve çevresindeki otlakların hayvan sürülerine yeterli gelmemesi sonucunda Oğuzlardan bir grubun otağı daha bol olan güneye indiğini; Mehmet Altay Köymen (1998: 24) Selçuk Bey'in Oğuz Yabgusunu tasfiye ederek onun yerine Yabgu olma düşüncesini gerçekleştirmek istemesi üzerine Oğuz Yabgusu ile Selçuk Bey'in arasının açılması ve bundan dolayı Selçuk Bey'in Yengi-kent'i terk etmek mecburiyetine düştüğünü, Sencer Divitçioğlu ise (1994: 58-59) Oğuzlarda Yabgu'nun seçimle işbaşına gelmesine rağmen o dönemde Yabgu olan Yazır boyundan Baran'ın, kendi sağlığında oğlu Ali Han'ı yerine veliaht olarak tayin ettiğini, bu duruma karşı çıkan Selçuk Bey'in, Yabgu ile arası açılınca Cend'e gitmek durumunda kaldığını ifade etmektedir.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed b. Mahmud 1977: 5vd.; Sevim-Merçil 1995: 15-27.; Kafesoğlu 1997a: 353-362.; Koca 1997: 41-81; Reşidüddin 1999: 5-15; Müneccimbaşı 2000: 3-11; Reşidüddin 2010: 70-87; Özgüdenli 2013: 61-89

dünyasında Türkmen⁴ adıyla anılmaya başlanan ve Selçuklu ailesinin de Kınık boyuna mensup olduğu (Gordlevski 1988: 94; Kafesoğlu 1997a: 353; Sümer 1999: 90; Reşidüddîn 1999: 5; Reşidüddîn 2010: 71; Kâşgarlı Mahmud 2013: 55) Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin temelini oluşturmaktaydılar. Ancak Selçuklu beyleri ve Türkmenler arasında devletin kuruluş sürecinden itibaren bazı anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamış, bu durum daha sonra da devam etmişti. Böyle bir anlaşmazlık yaşanmasının en temel sebeplerinden birisi ise, Türkmenlerin kendi boy düzenlerine göre yaşamakta ısrarcı olmalarıydı. Gerçekten de Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte İslâm ülkelerinde sayıları gittikçe artmaya başlayan Türkmenler, yaşam tarzlarıyla bu topraklarda ciddi bir tedirgin yaratmaktaydılar. Zira Türkmenler, boy beylerinin idaresinde kendilerine yurt, sürülerine de otlak bulmak maksadıyla İslâm ülkelerinde bağımsız olarak hareket etmekteydiler. (Koca 1997: 93) Öte yandan Selçuklu idaresi ile devletin kuruluşunda büyük hizmetleri olmuş Türkmenler arasında, devlet müesseselerinin tanzimiyle alâkalı bir kırgınlık hâsıl olmuştu. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti'nin, devlet müesseselerinde yapılan düzenlemelerle gitgide yerli halkın devleti haline gelmesi Türkmenleri oldukça rahatsız etmekteydi. Bilhassa da Selçuklu beylerinin 1040 Dandanakan zaferinin ardından orduyu Gaznelilerde uygulanan gulâm sistemine göre düzenleyerek Türkmenleri ikinci plâna itmesi, Türkmenlerin Selçuklu idaresine karşı büyük bir kırgınlık duymalarına sebep olmuştu. (Koca 1997: 80; Köymen 1998: 162; Agacanov 2006: 135-136) Bütün bu yaşananlar ise Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi yönetim anlayışına zarar verebilirdi. (Koca 2011: 4) Dolayısıyla Tuğrul Bey'in Türkmenlerle ilgili yaşanan sorunla ciddi anlamda ilgilenmesi gerekiyordu.

Türkmenlerin yaşam tarzlarına bağlı olarak İslâm ülkelerinde yarattıkları tedirginlik, yerli yöneticilerin Tuğrul Bey'e elçiler vasıtasıyla şikâyetle bulunmalarına sebep olmuştu. (Turan 1965: 74; İbnü'l-Esîr 1987:9, s.298-299; Merçil 2002: 602) Ayrıca Abbâsî Halifesi el-Kâim Bi-Emrillâh da Tuğrul Bey'e elçi göndererek kendisinden mevcut durumla ilgilenmesini istemişti. Bu cümleden olarak, Halife 1044 yılında ünlü İslâm hukukçusu Mâverdî'yi Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderip ondan (Köymen 1986: 37; Kafesoğlu 1997a: 364) "*Fethettiği topraklarla yetinmesini geri kalan yerleri ise Arap emirlerine bırakmasını talep etmişti.*" Tuğrul Bey ise buna karşılık "*Benim askerlerim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir.*" cevabını vermişti. (Abû'l-Farac 1999: 302)

Görüldüğü gibi mevcut durum Tuğrul Bey'i Türkmenlerle ilgili bir çözüm bulmaya sevk ediyordu. Ancak onun işi hiç de kolay değildi. Çünkü Selçuklu sultanı, bir taraftan lideri olmak istediği İslâm dünyasının yerli halkının yağmalardan zarar görmelerini önleyip kendi merkezi yönetimini korumak, diğer taraf da devletin temeli olan soydaşları Türkmenlerin yer ve yurt sıkıntılarına çözüm bulmak zorunda idi. (Turan 1965: 67)

Sonuç olarak tecrübe sahibi bir devlet adamı olan Tuğrul Bey, herkes için hayırlı olabilecek gibi görünen bir çözüm yolu bulmakta gecikmedi. Bu çözüm yolu ise, Türkmen gruplarına yeni bir hedef göstermek idi. (Koca 1997: 94) Çünkü Tuğrul Bey, "*Selçuklu beylerinin ele avuca sığmaz kardeşleri*" (Grousset 2006b: 183) Türkmenlerin psikolojisinden çok iyi anlıyordu ve bu sebeple de onların askerî bir müdahale ile kontrol altına alınamayacaklarını iyi biliyordu. (Koca 1997:

⁴ Araştırmalara göre; "Türkmen" adı VIII. yüzyılda görülmüştür ki, bunlar On-Ok kabilesine mensup bir grup olmalıdır. Türkmen adının ortaya çıkışı hem tarihi hem de etimolojik anlamda tartışma konusu olmuştur. Nitekim Balasagun ile Mirki arasında yaşayan ve Orta Asya'da ilk defa İslâm dinini kabul edenler Türkmenler olduğu için, bu ad "Müslüman Türk" anlamında kullanılmaya başlanmış ve Oğuzlardan Müslüman olanlara Türkmen denilmiştir. Öte yandan XI. yüzyılda "Türkmen", Karluk, Halaç ve Oğuzları kapsayan siyasi bir terim olarak kullanılmış, daha sonra Karluklar ve Halaçlar bu birlikten ayrılınca bu isim sadece Oğuzlara verilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bk.: Sümer 1999: 79; Gündüz 2009: 14-16, 44-46)

94) Tuğrul Bey'in, kendi soydaşlarına hedef gösterdiği topraklar ise Anadolu oldu. Bu hedef gelişi güzel seçilmiş bir hedef olmamalıydı. Zira bu topraklar uzun zamandan beri Müslüman Türklerin gazâ ve akın faaliyetlerinde buldukları topraklardı ve Tuğrul ile Çağrı Beyler de bu hususta bilgi sahibi olmalıydılar. (Koca 1997: 53) Nitekim önceden Anadolu'da gazâ faaliyetlerinde bulunan Müslüman Türkler hakkında bilgi sahibi olduğu düşünülen Çağrı Bey, (Koca 1997: 53; Sevim 2000: 39) devletin kuruluşundan evvel batı yönünde sefere çıkıp Azerbaycan'a geldiğinde burada bir grup Türkmen ile karşılaşmış ve onlar da kendisine katılmışlardı. (Köymen 2000: 108) Öte yandan Anadolu'nun hâkimi Bizans İmparatorluğu Selçukluların da mensubu oldukları İslâm dünyasının başta gelen rakiplerindendi ve İslâm orduları, X. yüzyıla kadar bu topraklarda önemli gazâ faaliyetleri gerçekleştirmişlerdi.⁵ Hatta bu gazâlarda Türkler de mühim görevlerde bulunmuşlardı. (Sevim 2000: 35-37) Kısacası Tuğrul Bey bilinçli bir şekilde Türkmenlerin dikkatini Anadolu'ya yoğunlaştırmayı plânlıyor olmalıydı. Ayrıca Tuğrul Bey, Anadolu topraklarına yönelerek, hem İslâm'ın cihâd ve Türklerin akın geleneğini yerine getirip ganimet elde etmeyi hem de İslâm dinine yeni ülkeler kazandırmayı amaçlıyordu. (Koca 1997: 94) Bu kararın ardından da hemen harekete geçildi. Nitekim Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal, Mâverâünnehir'de yer alan Türkmenlere şu sözlerle Anadolu'ya akınlar düzenlemeleri telkininde bulunmuştur: *"Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağımız en doğru iş Rumlara karşı gazâyâ çıkıp Allah yolunda cihâd etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip yapacağımız işlerde size yardımcı olacağım."* (İbnü'l-Esîr 1987: 9, s.415; Sevim 2005: 444) Türkmenler ise İbrahim Yınal'ın bu sözlerini yerinde bulmuşlar ve Anadolu yönünde seferler düzenlemek için harekete geçmişlerdi. (İbnü'l-Esîr 1987: 9, s.415) Neticede Tuğrul Bey'in Türkmenleri Anadolu'ya yönlendirerek bu topraklarda askerî faaliyetlerde bulunma fikri, zaman içinde devlet politikası haline gelmiş ve Selçuklu hâkimiyeti Anadolu coğrafyasında hızla yayılmaya başlamıştır. Bölgedeki mevcut durum, fırsatlar, sahip olunan bilgi ve imkânlar bu ilerleyişe avantaj sağlamıştır. İşte bu çalışmada Selçuklular öncülüğünde Anadolu'da gerçekleştirilen fetih faaliyetlerini kolaylaştıran faktörleri ortaya koymak için, ilk önce Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu tasvir ettikten sonra Çağrı Bey'in batıya yani Doğu Anadolu Bölgesine gerçekleştirdiği sefer üzerinde durulacaktır. Daha sonra Anadolu'ya yönlendirilen Türkmenler ve bunların faaliyetleri ele alınacaktır. En sonunda da Anadolu'ya gelen Selçukluların burada kurdukları hoşgörüyeye dayanan idare sistemlerinin burasının fethinde, Türkleşmesinde ve İslamlaşmasındaki rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

I. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN İÇİNDE BULUNDUĞU DURUM

Anadolu topraklarının hâkimi Bizans İmparatorluğu, Selçukluların tarih sahnesine çıkıp güç kazanmaya başladıkları dönemde kendi içinde ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Öyle ki;

⁵ Anadolu'ya ilk akınlar Hz. Ömer döneminde yapılmaya başlanmış idi. Bu akınlar Emevîler zamanında da büyük bir gayretle devam ettirildi. Nitekim stratejik açıdan mühim olan Tarsus, Adana, Misis, Maraş ve Malatya şehirleri sınırdaki Müslümanların askerî üsleri haline geldi. Öte yandan Emevî Halifesi Muaviye zamanında Bizans'ın başkenti İstanbul iki defa muhasara edildiği gibi Halife Süleyman zamanında da bir defa muhasara edilmişti. Ancak Halife Hişam'ın (743) vefatından sonra taarruz sırası Bizans'a geçmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bk: Uçar 1990: 59-129) Abbâsîler zamanında da Anadolu'ya akınlar düzenlenmiştir. Bu cümleden olarak Halife Mehdî zamanında İstanbul'a büyük bir sefer düzenlenmiş (782) Kraliçe İrene yıllık vergi ödemek şartıyla barış yapmaya mecbur edilmiştir. Hârûnür-reşid zamanında da Tarsus'tan Malatya'ya kadar uzanan sınır hattı yeniden teşkilâtlandırılmıştır. Memun döneminde ise, Anadolu'ya bizzat halife üç sefer düzenlemiş, Orta Anadolu'ya kadar ilerlemiştir. (830-833) Bizans'a karşı düzenlenen en mühim seferlerden biri de Mu'tasım tarafından gerçekleştirilmiştir. Mu'tasım bu seferde Afyon yakınlarında bulunan Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Ammûriyye'yi ele geçirmiştir. Öte yandan Mu'tasım'dan sonra Bizans cephesindeki askerî hareket hızını kaybetmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bk: Yıldız 1980: 31-48)

Herakleious'un meydana getirdiği ve II. Basileios'un başarıyla devam ettirdiği Bizans yönetim sistemi bu sonuncu imparatorun ölümüyle birlikte çözülmeye başlamış, iktidara gelen yeni halefler ise bir türlü kendi otoritelerini sağlayamamışlardı. (Demirkent 1982: 144; Ostrogorsky 1999: 296) Neticede feodal asalet sınıfı her geçen gün nüfuzunu arttırırken köylü ve asker arazisinin çöküşü hızlanmaya başlamış, buna bağlı olarak da devletin savunma kuvvetleri ve vergi düzeni büyük bir zarar görmüştü. Aynı zamanda hazine gelirlerinin devlet ihtiyaçları yerine lüks bir yaşam için harcanması da halkın hayatını olumsuz yönde etkilemişti. (Ostrogorsky 1999: 296; Mango 2011: 65) Bu arada kilise de daha fazla nüfuz sahibi olmak ve elindeki arazi sayısını arttırmak için gayret sarf etmiş, bu durum da halkın çıkarlarını menfi olarak etkilemişti. (Baştav 1971: 32; Levchenko 1999: 172; Ostrogorsky 1999: 314-315) Askerî sınıf ve sivil aristokrasinin birbirleriyle olan mücadelesi ise, imparatorluğu daha da zor bir duruma düşürmüştü. Bilhassa baş şehirdeki asalet sınıfının güçlenmesi, bu sınıfın eyaletlerdeki askerî kuvvetlerle arasında var olan uçurumun gittikçe artmasına sebep olmuştu. (Ostrogorsky 1999: 296-297) İşte askerî sınıfın güç kaybetmesi, doğal olarak Bizans ordusunun bel kemiği diyebileceğimiz Anadolu topraklarının savunmasında ciddi bir zafiyet yaratmıştı. Başka bir ifade ile Bizans ordusunun en önemli kaynağı olan Anadolu coğrafyasındaki themalar, sivil aristokrasinin kuvvetlenmesiyle birlikte gerilemeye başlamıştı. (Ostrogorsky 1999: 307)

Öte yandan II. Basileios (976-1025) döneminden itibaren yürütülen doğudaki ilhak faaliyetleri, uzun vadede Bizans İmparatorluğu'nu olumsuz yönde etkilemişti. Esasında II. Basileios'un bu uygulamadan amacı, doğu sınırının emniyetini sağlamak ve İslâm ülkeleri yönünde Bizans hâkimiyetini yaymaktı. (Turan 1965: 75; Kafesoğlu 1997a: 365) Bu niyetle de bölgede mezhepsel ve siyasal sebeplerle imparatorlukla sorunlar yaşayan Ermeni krallık ve prensliklerin⁶ çoğunu ya askerî güç kullanarak ya da onları kendi istekleriyle topraklarını teslim etmek mecburiyetinde bırakarak ortadan kaldırmış, önemli bir Ermeni nüfusunu Orta Anadolu'ya naklederek Bizans sınırını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzatmıştı. (Çamiçyan 1941:1-32; Turan 1965: 75; Kafesoğlu 1997a: 365) Bu arada Mehmet Ersan (2007: 7) Ermeni topraklarının ilhak edilmesi politikasından bahsederken, Balkanlardaki Türklerin ve Slavların da göçe zorlandıklarına dikkat çekmekte ve böyle bir politikanın takip edilmesinin birtakım sebepleri olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre; Bizans yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi askerî gerekçelerin yanı sıra, âtil vaziyetteki arazileri üretime kazandırmak ve farklı etnik grupları asimile edip Rumlaştırmak amacıyla idaresindeki halkları farklı bölgelere göç ettiriyordu. Diğer taraftan René Grousset ve yine Mehmet Ersan'ın ifadelerine göre; Bizans İmparatorluğu'nun Ermenileri iskâna tâbi tutma politikalarının temeli II. Basileios'tan evvel İmparator Mavrikiös (582-602) zamanında atılmıştı. Nitekim Mavrikiös, dönemin Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'e yazdığı mektubunda Ermenilerin, devlet için tehdit unsuru olduklarını ileri sürmekte ve onların topraklarının ilhak edilmesinin bir devlet politikası haline getirilmesi gerekliliğinden bahsetmektedir.⁷ Ancak böyle bir politikanın takip edilmesi, Bizans arazisi için

⁶ X. yüzyılda öne çıkan iki Ermeni ailesi Pakraduni ve Ardızruni hanedanları idi. Bunlardan Pakraduni; Ani, Kars, Erzurum, Pasinler, Erciş, Malazgirt taraflarına hâkim iken, Vaspurakan yani Van Gölü havzasının doğu tarafında Ardızruni hanedanı hüküm sürüyordu. Öte yandan bölgedeki Ermeni aileleri arasında siyasi bir birlik mevcut değildi. Ancak Bizans söz konusu olduğunda aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakıp bu imparatorluğa karşı direnişe geçiyorlardı. Hatta bölgedeki Müslümanlarla yeri geldiğinde ittifak yapıyorlardı. Çünkü Bizans, Gregoryen Ermenileri "Ortodoks Rum" nüfusu içinde eritmek istiyordu. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi II. Basileios, imparatorluğa karşı direnen Ermenileri doğrudan Bizans'a bağlamak ve böylece de doğu sınırını daha da güvenli bir hale getirebilmek amacıyla ilhak politikası uygulamıştır. (Ayrıntılı bilgi için bk.: Sevim 2002: 1vd.; Grousset 2006a: 229, 499vd.; Ersan 2007: 8, 12-13; Yücel-Sevim ty.: 28)

⁷ Grousset 2006a: 246; Ersan 2007: 7-8 [Hatta Grousset'in ifadesine göre; "Ermenilerin özerkliklerinin kaldırılması ve onlara kimliklerinin kaybettirilmesi" projesi, İsaerialı Leon (474-491) devrinde uygulanmaya başlamış, İustinianos (518-527) devrinde de devam ettirilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bk.: Grousset 2006a: 226, 228vd.)]

adeta tampon vazifesi gören Ermeni krallıkların ortadan kalkmalarına sebep olmuş ve dolayısıyla bu durum da Selçuklu akınlarını oldukça kolaylaştırmıştı. (Baştav 1971: 29) Nitekim Mehmet Altay Köymen (1998: 243)'in ifadesine göre; Ermeni prensliklerinin bu şekilde ortadan kaldırılması, Selçukluların kademeli olarak bir mukavemetle karşılaşmayıp, doğrudan Bizans ile temasa geçmelerine vesile olmuştu. Burada şunu da belirtelim ki, Attaleiates,⁸ Urfalı Mateos⁹ ve Ioannes Zonaras¹⁰ gibi tarih yazarları Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki ilhak politikalarını ve orduyu ihmâl eden tutumunu ağır bir dille eleştirmekten geri durmamışlardır.

Bizans idaresinin Anadolu halkına karşı hoşgörüsüz tutumu da Selçuklu akınları için büyük bir avantaj sağlamıştır. Çünkü Bizans'ın Anadolu halkını Ortodokslaştırma politikası ve onlara karşı uyguladığı ağır vergi yükümlülükleri, bu topraklarda yaşayan insanların Selçuklu ve Türkmen birlikleri karşısında ciddi bir savunma göstermemelerine sebep olmuştur. (Baştav 1971: 34)

Bu arada şunu da ifade etmek gerekir ki Bizans İmparatorluğu bu dönemde yalnızca Selçuklularla değil başka rakipleriyle de mücadele ediyordu. Daha açık bir ifade ile Bizans İmparatorluğu doğu sınırında Selçukluların ilerleyişlerine engel olmaya çalışırken, batıda Normanlar, kuzeyde de Macarlar ve Peçenekler ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. (Demirkent 1992: 236-237; Timothy 2011: 248) Dolayısıyla bunlar da Selçuklular için olumlu bir durum yaratmıştır.

Kısacası Bizans İmparatorluğu, kendi içinde takip ettiği politikalar ve imparatorluk dışında yaşanan siyasi ve askerî gelişmeler sebebiyle oldukça zor bir vaziyette kalmış, Selçuklular da bu durumu Anadolu'da ilerlemek için fırsata dönüştürmesini bilmişlerdir.

II. ÇAĞRI BEY'İN DOĞU ANADOLU SEFERİ

Çağrı Bey'in Büyük Selçuklu Devleti resmen kurulmadan önce Anadolu'ya düzenlediği seferin¹¹, ileriki dönemde bu topraklarda gerçekleştirilecek askerî faaliyetler açısından önemli

⁸ Attaleiates, Selçukluların akın faaliyetlerinin başarılı olmasında, kendi savaşçılık yetenekleri kadar Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos'un bölgedeki askerî birlikleri ihmâl eden bir politika takip etmesinin de mühim bir rol oynadığını ifade etmiştir. Nitekim Bizans'ı da bu konuda şu sözlerle eleştirmiştir: "Bütün bu haller (yani Selçukluların Anadolu'ya gelişi) imparatorun izlediği tamahkâr tutum nedeniyle kendini gösteriyordu. Daha önceleri İberia'da savaş değeri yüksek bir ordu konuşlandırılmıştı ve bu ordu, kamu hazinesine ait olan, yakınlardaki belli yörelerin gelirleriyle elde tutuluyordu. Ne var ki hükümdar askerini bu gelirini kaldırdı ve onları bu çeşit bir ayrıcalıktan yoksun etmekle yalnuz başlaşıklarının arasında onları yitirmekle kalmadı, bir de onları kendine düşman etti. Bunu yapmakla da hasımlarına güç kazandırmış oldu." (bk:Attaleiates 2008: 56.)

⁹ Türk ilerleyişinden Bizans'ı sorumlu tutan Urfalı Mateos, 1048'deki Selçuklu akınlarından bahsederken şöyle bir eleştiride bulunmuştur: "İmparator Monomakhos'un hâkimiyeti zamanında İbrahim Yınal ve Kutalmış adlı iki kumandan, sultanın divanından çıkıp, muazzam bir ordunun başında oldukları halde Ermenistan'a karşı yürüdüler. Onlar bütün Ermenistan'ın, Romalılar yüzünden başsız ve müdafaasız kalmış olduğunu biliyorlardı. Çünkü Romalılar kuvvetli adamları şarktan uzaklaştırmışlardı. Bütün şarkın müdafaası yalnız hadımağası kumandanların elinde kalmış bulunuyordu." (bk: Urfalı Mateos 2000: 86) Yine Urfalı Mateos mevcut durumdan bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır: "Grekler, Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmekte askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkılmışlardı. Kaçmayı kendileri için bir zafer kahramanlık olarak addeden bu Grekler, kurdu görür görmez kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzediler." (bk: Urfalı Mateos 2000: 111)

¹⁰ Ioannes Zonaras, Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos'un askerî kuvvetlere vergi yüklemesini ve muhafız birliklerini kaldırmasını eleştirmektedir. Zira ona göre; bu uygulama, Anadolu topraklarını istilâlara açık hale getirmiştir. (bk.: Zonaras 2008: 96)

¹¹ İbrahim Kafesoğlu (1953a: 270; 1997a: 358)'na göre; Çağrı Bey'in bu seferi bir keşif seferiydi. Nitekim Kafesoğlu (1953b: 2)'nin ifadesine göre; "Çağrı Bey'in bu geniş ölçüdeki harekâtının, umumiyetle bozkır kavimlerinde görüldüğü üzere ileride işgal edilecek memleketleri yakından görmek, iklim ve hayat şartlarını, ahalisinin durumunu tetkik etmek gibi bir nevi keşif maksadı gütmüş olması itibarıyla ehemmiyeti büyüktür." Mehmet Altay Köymen (1953: 569) ise İbrahim Kafesoğlu'nun fikrine itiraz eder ki ona göre; "Çağrı Bey'e mâl edilen gaye bizzat Çağrı Bey'in aklından bile geçmemiştir ve müellif Kafesoğlu'nun yaptığı suni bir sistemleştirme ve idealleştirmeden ibarettir." Mehmet Altay Köymen (1953: 569) ayrıca şu ifadeyi de kullanmıştır: "Daha devlet kurulmadan bir keşif ve öncü seferinden bahsetmek abestir." Yine Mehmet Altay Köymen (1953: 569)'in ifadesiyle; "Çağrı Bey'in yaptığı bu sefer daha hayati ve acil gayeler uğrunda, yani ganimet

olduğu kanaatindeyiz. Zira Çağrı Bey'in liderliğinde hayati gayelerin bir gerekliliği olarak gerçekleştirilen bu sefer neticesinde, Anadolu topraklarındaki siyasî ve sosyal durum hakkında bilgi edinilerek, buraların istilâya uygun olduğu görülmüştür. (Köymen 2000: 111)

Tuğrul ile Çağrı Beyler devletlerini kurdukları Horasan topraklarına geçmeden evvel bir müddet Mâverâünnehir'de yaşamışlardı. Ancak onlar bu topraklarda, bölgenin hâkimi Karahanlılar karşısında kendilerini güvende hissetmedikleri için üzerinde daha rahat yaşayabilecekleri bir yurt aramaları gerektiği kanaatine varmışlardı. (Koca 1997: 53; Köymen 2000: 104) İşte bu düşünceden yola çıkarak da Çağrı Bey'in emrindeki kuvvetlerle birlikte Anadolu'ya gitmesi kararını almışlardı. Bilindiği gibi onların bu kararı almalarında kendilerinden önce Anadolu'da gazâ ve akın faaliyetlerinde bulunan soydaşları hakkında bilgi sahibi olmalarının da etkisi bulunmalıydı. (Koca 1997: 53; Sevim 2000: 39) Nitekim Müslüman Türkler bilhassa Abbâsîler döneminde avâsım¹² ve sugûr¹³ denilen askerî bölgelere yerleşerek Bizans'a karşı düzenlenen gazâ faaliyetlerine katılmışlar, Anadolu'daki müstahkem mevkiilerin yıpratılmasında mühim bir rol oynamışlardı.¹⁴ Aslında çeşitli amaçlarla da olsa Türklerin Müslüman olmasından önce bazı Türk topluluklarının Anadolu'ya geldikleri de bilinmektedir.¹⁵

Alınan bu karar gereği Tuğrul Bey; kadınlar, çocuklar, yaşlıların yanında, sürüleri ve ağırlıklarıyla birlikte aşılması güç çöllerin gerisine çekilirken, (Yücel-Sevim ty.: 28; Mirhond 1339: 240; Koca 1997: 53; Köymen 2000: 105) Çağrı Bey de idaresindeki birliklerle Anadolu'ya doğru yola çıktı. (1015/1016) (Mirhond 1339: 240; Kafesoğlu 1953a: 263; Koca 1997: 54; Köymen 2000: 106; Yinanç 2013: 31) Öncelikle Gaznelilerin elindeki Horasan topraklarına giren Çağrı

elde etmek maksadıyla girişilmiş bir yağma seferinden ibarettir." Öte yandan Mükrimin Halil Yinanç (2013: 31) da Çağrı Bey'in bir kısım Oğuz'la beraber Horasan'a geçtiğini ve buraya önceden gelen Türkmenlerden de yardım alarak Anadolu sınırına gelip, birkaç yıl bu topraklarda cihâd ve gazâ faaliyetlerinde bulunduğunu belirtmiştir.

¹² Avâsım sözlükte, "korumak, engel olmak, sığınmak" anlamındaki asm kökünden türeyen âsîmenin çoğulu idi ve "koruyanlar, müstahkem mevkiiler" anlamına gelmektedir. Bu müstahkem mevkiiler Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm ordularının cihâd yapmak için sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazâdan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığındıkları bölgeler idi. Stratejik yönden yani askerî yolların birleştiği veya dağ geçitlerinin girişinde bulunan noktalar ise; Tarsus, Adana, Massisa, Maraş ve Malatya idi. (Yıldız 1991: 111-112; Streck 1997: 19-20)

¹³ Sözlükte "geçit, düşman saldırılarına açık yer, sınır" gibi anlamlara gelen sagr kelimesinin çoğulu olan sugûr, darülslâm adı verilen İslâm ülkeleri ile darülharp denilen gayri müslim ülkelerini birbirinden ayıran sınır bölgelerine verilen addı. Suriye ve el-Cezîre'nin Hz. Ömer zamanında fethedilmesinin ardından İslâm devletinin sınırları Toroslara dayanmış, İslâm devleti ile Bizans arasında tabii bir engel teşkil etmişti. Bizans İmparatoru Herakleios, bu sınırdan yaşayan halkın zarar görmemesi için onları iç kısımlara çekmiş ve böylece geniş bir alanı boş bırakmıştı. Bunun ardından Bizanslıların "Ta Stomia", Müslümanların "Davâhî" (dış bölge) veya "Davâhî'r-Rûm" adını verdikleri bu alanda Emevîler zamanında müstahkem yerler kurulmaya başlanmıştı. İşte askerî amaçlı tahkim edilen bu bölgeye, Toroslar boyunca Malatya'dan sonra Fırat'a kadar uzanmaktaydı. Ve avâsım sınırlarının düşman saldırılarından korunması görevini yerine getirmekteydi (Honigmann 1997:2; Avcı 2009: 473-474)

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk.: Yücel-Sevim ty.: 26vd.; Sevim 2000: 35vd.; Yinanç 2013: 21vd.

¹⁵ Bu cümleden olarak tarihsel süreçte Anadolu'ya giren ilk Türk kavimleri Kimmerler ve İskitlerdir. (Tarhan 2002: 603-606; Çay-Durmuş 2002: 580,588-589) Kimmerler ve İskitlerin etnik kökenleri hakkında çeşitli görüşler varsa da son yıllarda yapılan araştırmalar sonucu onların Türk olduğu da kabul edilmektedir. (Tarhan 2002: 597; Durmuş 2002: 621-625) Avrupa Hunları döneminde Basık ve Kursık komutasındaki Hun kuvvetleri Kafkasya'dan Anadolu'ya girmişler ve güneyde Filistin'e kadar ilerlemişlerdir. (398) Aynı şekilde İtil, Don ve Kuban ırmakları arasındaki topraklara yerleşerek bağımsız bir devlet kuran Sabarlar da coğrafi konumları itibarıyla Sâsânîlerle ittifak kurup Bizans ile mücadele etmişler ve Anadolu'ya girip orta bölgelere kadar istilâ hareketinde bulunmuşlardır. (515/516) (Yücel-Sevim ty.: 25-26; Sevim 2000: 33vd). Yine Bizans tarafından yenilgiye uğratılan Bulgar Türklerinin bir bölümü Trabzon havalisi ile Çoruh ve Yukarı Fırat bölgelerine yerleştirilmişlerdi. (530) (Yinanç 2013: 19) Ayrıca Bizans İmparatorları II. Jüstinyen ve Herakleios zamanlarında İran'la savaşmak amacıyla Avarlardan bir kısım halk, Bizans hizmetine alınıp Anadolu'ya yerleştirildiği gibi imparatorluğun Müslüman ordularıyla olan mücadelesinde de gayr-ı Müslim Türkler ücretli asker olarak orduda görevlendirilmişlerdir. (Yinanç 2013: 19)

Bey, emrindeki kuvvetlerle birlikte burayı yıldırım hızıyla geçerek Irak-ı Acem bölgesine girdi. Bu esnada Hindistan seferinde olan Gazneli Sultanı Mahmud ise, Çağrı Bey'in kendi topraklarından geçebilmesine son derece sinirlendi (Koca 1997: 54; Köymen 2000: 106-107; Sevim 2000: 39-40; Yinanç 2013: 31) ve ona engel olamadığı için Tus valisi Arslan Cazib'i oldukça sert bir dille eleştirdi.(Mirhond 1339: 240; Kafesoğlu 1953a: 263-264; Koca 1997: 54; Yinanç 2013: 31) Bu arada Çağrı Bey Azerbaycan'a ulaştı. Burada önceden bölgeye gelmiş olan Türkmenler de kendisine katıldılar. (Koca 1997: 54; Köymen 2000: 107) Askerî gücünü daha da arttıran Çağrı Bey, Doğu Anadolu topraklarına girdi. Önce Vaspurakan Ermeni krallığında daha sonra da Gürcistan topraklarında akın faaliyetlerinde bulundu.¹⁶ Nitekim Ermeni kuvvetleri Çağrı Bey'in önünde ciddi bir direniş gösteremedikleri gibi Gürcü kumandanı Liparit önemli bir güce sahip olmasına rağmen Çağrı Bey'in karşısına çıkmaya cesaret edemedi. (Kafesoğlu 1953a: 268-269; Sevim-Merçil 1995: 19; Yinanç 2013: 31) Çağrı Bey bir müddet sonra idaresindeki Türkmenlerle birlikte Ani Ermeni krallığında göründü. Fakat burada fazla kalmayarak geri dönme kararı aldı.(Koca 1997: 54; Yinanç 2013: 32) Çağrı Bey dönüş sırasında farklı bir yol izledi. Azerbaycan'a gelen Selçuklu beyi burada, önceden kendisine katılmış Türkmenlere paylarını vererek onlardan ayrıldı. Daha sonra da birliklerini küçük gruplara bölüp her birinin farklı yollardan Mâverâünnehir'e gönderirken kendisi de tacir kılığına girerek Mâverâünnehir'e doğru yola çıktı. (Mirhond 1339:240; Koca 1997: 54-55; Köymen 2000: 111-112) Çünkü Çağrı Bey'in Horasan üzerinden Azerbaycan'a geçişini engelleyemeyen Gazneli valisi Arslan Cazib, kuvvetlerini stratejik mevkilere yerleştirerek, onu ve birliklerini yakalamak için pusuda beklemekteydi. (Koca 1997: 55; Yinanç 2013: 32) Lakin Gazneli valisi amacına ulaşamamış, Çağrı Bey kimseye yakalanmadan Mâverâünnehir'e dönüp kardeşi Tuğrul Bey ile buluşmayı başarmıştı. (Mirhond 1339: 240; Koca 1997: 55; Köymen 2000: 113; Yinanç 2013: 32)

Görüldüğü gibi Çağrı Bey, Anadolu topraklarında ciddi bir direnişle karşılaşmadan akın faaliyetlerini başarıyla yürütmüştü. Böyle bir gelişme yaşanmasında ise, diğer bölümlerde de bahsetmeye çalıştığımız gibi Türkmenlerin sahip oldukları savaşçı yeteneklerinin ve Bizans İmparatorluğu'nun bölge halkını huzursuz eden politikalarının önemli bir rolü olmuştur. Nitekim çok iyi ok atabilen ve süratli bir şekilde ata binen Türkmen birlikleri Çağrı Bey'in öncülüğünde, kendilerini durdurabilecek mühim bir güçle karşılaşmadan Anadolu'da başarılı askerî faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Türkmenlerin ok atma ve ata binmedeki meziyetleri, Anadolu'nun yerli halkı üzerinde büyük bir şaşkınlık ve tedirginlik yaratmıştı. Başka bir ifade ile Anadolu halkı, Türkmenlerin uzun saçlı görünüşleri, ok atmaktaki maharetleri ve süratli bir biçimde ata binmeleri karşısında son derece hayrete düşmüşler, onların süvari birlikleri önünde kendilerini müdafaa etmekte zorlanmışlardı. (Urfalı Mateos 2000: 48; Köymen 2000:109; Grousset 2006a: 539) Öte yandan Bizans İmparatorluğu'nun mezhepsel ayrımcılığa dayalı politikalarının bilhassa Ermenilerle aralarında anlaşmazlıklar yaşanmasına sebep olması, bilindiği gibi Doğu Anadolu'daki savunma sistemini zayıflatmış, bu durum da Türkmen birliklerinin akın faaliyetlerine avantaj sağlamıştır. Gerçekten de Çağrı Bey'in Anadolu'ya girdiği dönemde Bizans İmparatoru II. Basileios, Ermenilerin toprakları üzerinde ilhak politikası uygulayarak onları oldukça müşkül bir durumda bırakmaktaydı. (Kafesoğlu 1953a: 266-267) Hatta içinde yer aldığı zorluklar sebebiyle Ermeni Kralı Ioannes Simbat, Çağrı Bey'in Anadolu'dan ayrıldığı sıralarda, Katholikos Petros'u Trabzon'da bulunan imparatorun huzuruna yollayarak Ani'nin anahtarlarını ona teslim etmişti. (Honigmann 1970: 166; Ersan 2007: 14) Yine Anzevecik (ez-Zavazan) Kralı Gurgen'in oğlu Derenik (Honigmann 1970: 166; Ersan 2007: 15) ve Vaspurakan Kralı Senekerim-Hovhannes de krallıklarını Bizans'a bırakmak

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk.: Kafesoğlu 1953a: 267-271; Koca 1997: 54; Sevim-Merçil 1995: 19; Köymen 2000: 119-120; Yinanç 2013: 31.

mecburiyetinde kalmışlardı. (Grousset 2006a: 540-541; Ersan 2007: 15) İbrahim Kafesoğlu (1953a: 271), Mehmet Altay Köymen (2000: 110), René Grousset (2006a: 540-541) ve Mükrimin Halil Yinanç (2013: 31) gibi tarihçiler bu durumun, Çağrı Bey'in düzenlediği seferin yarattığı tedirginlik dolayısıyla yaşandığını ileri sürmüşlerdir. Mehmet Ersan (2007: 20) ise Bizans'ın doğudaki ilhak politikasının Selçuklu beyinin Anadolu seferinden daha önceki dönemde başladığına dikkat çekmiştir.

Neticede Türkmen birliklerinin Çağrı Bey'in öncülüğünde Anadolu'ya düzenledikleri sefer vesilesiyle, gelecekte Anadolu topraklarında gerçekleştirilecek akın ve fetihlere fayda sağlayacak bilgiler edinilmiştir. Gerçekten de onlar, bu sefer vasıtasıyla Anadolu'nun coğrafi ve iklim koşullarının kendi yaşam tarzları için ne kadar uygun olduğunu gördükleri gibi, Anadolu'da kendilerine karşı durabilecek ciddi bir gücün olmadığını anlamışlardı. (Kafesoğlu 1953a: 273-274; Koca 1997: 55-56; Köymen 2000: 111) Ayrıca bu sefer Çağrı Bey'in ne kadar iyi bir komutan olduğunu göstermiş, Türkmenlerin savaşçılıkta son derece yetenekli olduklarını kanıtlamış, onların kendilerine olan güvenlerini daha da arttırmıştır. Öte yandan Selçuklular bu sefer sayesinde ekonomik durumlarını düzeltebilecek önemli miktarda ganimet elde ettikleri gibi, adlarının etrafta duyulmasını sağlamışlar, böylece kendilerine yeni katılımlar olmasıyla birlikte güçlerini daha da fazlalaştırmışlardır. (Koca 1997: 55-56; Köymen 2000: 111-112) Anadolu'da gerçekleştirdiği sefer vasıtasıyla bu topraklardaki mevcut durum ve şartları isabetli bir biçimde değerlendiren Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'in yanına döndükten sonra onu, Abû'l-Farac (1999: 293)'ın belirttiği şu sözlerle akın faaliyetlerine teşvik etmiştir: *"Burada iki büyük vali var. Bunlar Harezşah Harun ve Sebüktekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Mesud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur."*

III. TÜRKMENLERİN FAALİYETLERİ

Türkmenlerin İslâm ülkelerinde kendi boy düzenlerine göre yaşamakta ısrar etmeleri, bilindiği gibi Selçuklu sultanlarının onları, Anadolu topraklarına yönlendirmelerinin başlıca sebeplerindendi. Ancak Türkmenlerin İslâm ülkelerinde sorun olan yaşam tarzları Türk hâkimiyetinin Anadolu topraklarında yayılmasına avantaj sağlamıştır diyebiliriz. Çünkü yaşam tarzlarına bağlı olarak son derece dinamik ve savaşçı bir yapıya sahip olan Türkmenler¹⁷, Anadolu'ya düzenlenen akın ve seferlerde mühim bir rol oynamışlar, Selçuklu hâkimiyetinin bu topraklarda yayılmasını sağlayan faktörlerin başında gelmişlerdir.

İslâm ülkelerinde kendi boy beylerinin idaresinde konar-göçer yaşam tarzlarını sürdürmeye devam eden (Turan 1965: 67-68; Koca 1997: 93) Türkmenlerin yaşamayı tercih ettikleri yerler uç bölgeleriydi. (Sümer 1999: 158) Zira uçlar, Türkmenlere hayatlarını daha rahat sürdürebilecekleri verimli yaylak ve kışlaklar sağladığı gibi, rakip topraklara akınlar düzenleyip ganimet elde edebilme imkânı da sunuyordu. (Togan 1981: 193; Gordlevski 1988: 85) Onların toplandıkları uç bölgelerinin başında da Azerbaycan gelmekteydi. (Sümer 1999: 153) Bu uç bölgesindeki Türkmen nüfusu, Selçuklu idaresinin İslâm ülkelerinin yerli halkıyla

¹⁷ Türkler, Orta Asya'da şekillenen yaşam tarzlarının temel özelliklerini İslâm medeniyetine girdikten sonra da devam ettirmişlerdir diyebiliriz. (Koca 2010: 13) Nitekim "Atlı-göçebe Kültür" veya "Bozkır Kültürü" (Kafesoğlu 1997b: 214-215; Koca 2010: 13) gibi isimlerle anılan kültür tipine mensup Türkler bu kültürde mücadeleci, dayanıklı, süratli olmayı öğrenmişlerdir. (Koca 2010: 13-14) Daha açık bir ifadeyle; Orta Asya'nın elverişsiz koşulları Türklerle, yerleşik hayattan öte hayvancılığa dayalı konar-göçer bir yaşam sürmeye sevk etmiştir. Onlar daima sürüleri için otlak ve su kaynakları bulmak amacıyla hareket halinde olmuşlardır. (Koca 2010: 14) Sürülerin idaresi ise onlara hükmetmeyi, dayanışmayı öğretmiş, onlarda teşkilatçılık fikrinin doğup gelişmesine vesile olmuştur. (Koca 2010: 27-28) Sürüleri için gerekli otlak ve su kaynakları bulmak hususunda tabiat koşullarıyla olduğu kadar birbirleriyle de mücadele etmişler, bu durum da onların savaşçılık yeteneklerini perçinlemiştir. (Koca 2010: 30)

anlaşmazlıklar yaşayan, kendi hayatlarını idame ettirmekte sıkıntılar çeken ve merkezi devlet idaresine tam anlamıyla bağlanmaya yanaşmayan Türkmenleri Anadolu'ya yönlendirmesiyle birlikte daha da arttı.(Turan 1965: 70; Koca 1997: 94-95) Öte yandan Türkmenler uç bölgelerinde kendi yaşam koşullarına uygun fırsatlar bulmalarının yanı sıra, Selçuklu devleti için de sınır bekçiliği görevi yapıyorlar, adeta rakip saldırılara karşı set vazifesi görüyorlardı. (Gordlevski 1988: 271; Sümer 1999: 158-159) Bilhassa Azerbaycan bölgesinde toplanan Türkmenler, Anadolu'nun fethinde ve buranın Türk vatanı haline gelmesinde mühim bir rol oynamışlardır. Bu cümleden olarak onlar, kendi beylerinin idaresinde Anadolu topraklarına akınlar düzenlemişlerdir. (Sümer 1999: 153) Türkmenler, bu faaliyetlerini gelişi güzel değil son derece disiplinli bir şekilde gerçekleştirmekte (Gordlevski 1988: 99), ustaca ata binip, oklarını hedeflerine isabetli bir şekilde atmaktaydılar. (Koca 2005: 138) Türkmenlerin Anadolu tarafına gelişleri geçici ve basit bir istilâ hareketi değildi. Onlar kendilerine yurt edinmek amacıyla eşleri, çocukları ve hayvan sürüleriyle birlikte bölgeye gelmekteydiler. (Köymen 2001: 234; Koca 2005: 104; Agacanov 2006: 135) Orta Asya'dan süren göç dalgalarıyla birlikte de nüfusları artıyor, bölgede daha da güçleniyorlardı. (Togan 1981:193; Sümer 1999: 159; Turan 2008: 216) Diğer taraftan Türkmenler, İslâm dünyasındaki gazâ ruhuna yeni bir canlılık getirmişlerdir. (Turan 2005: 30) Çünkü bilindiği gibi Bizans'a karşı yürütülen gazâ faaliyetleri İslâm dünyasının kendi içinde yaşadığı problemler sebebiyle X. yüzyılda zayıflamıştı. (Yinanç 2008: 28-30) Dolayısıyla Türkmenler "İslâm cihâdına uygun savaşçı ruhları"(Turan 2008: 128) ile Bizans karşısında gazâ faaliyetlerini yeniden yoğunlaştırmışlardır. (Turan 2005: 30) Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki Büyük Selçuklu Devleti, uçlardaki Türkmenlere ayrı bir önem vermiş, onları farklı bir statüde saymıştır. Gerçekten de uçlarda görev yapan beyler "sâlâr" unvanına sahipken, savaşçılara da "gâzî" denilmiştir. Ayrıca devlet, bu Türkmenleri vergiden muaf tuttuğu gibi yeri geldiğinde de onlara maaş dahi bağlamıştır. (Köymen 2001: 234; Koca 2005: 105)

Türkmenler Büyük Selçuklu Devleti'nin resmen kurulmasından önce de kendi beylerinin idaresinde Anadolu'ya akınlar düzenlemişlerdir. Bu cümleden olarak Tuğrul ile Çağrı beylerin amcası Arslan Yabgu'ya tâbi Türkmenler, onun Gazneli Sultanı Mahmud'un eline esir düşmesinin ardından (1025) Horasan'a geçmişlerdi. Fakat Gaznelilerle yaşadıkları anlaşmazlık neticesinde burada tutunamayarak dağılmışlar, kendi beylerinin idaresinde bir kısmı Balhan Dağı'na ve Dihistan tarafına giderken bir kısmı da Azerbaycan tarafına gidip bu bölge üzerinden Anadolu'ya akınlar düzenlemişlerdir.¹⁸

Esas gücünü Türkmenlerin meydana getirdiği Anadolu'ya düzenlenen seferler, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte daha da yoğunlaştı. Selçuklu ve Türkmen beylerinin idaresinde peş peşe devam eden seferlere kimi zaman bizzat sultanlar da iştirak ettiler.¹⁹ Nitekim Tuğrul Bey ordusunun başında, Doğu Anadolu topraklarına girerek askerî faaliyetlerde bulunmuştur. (Turan 1965: 82-85; Sevim-Merçil 1995: 36-37; Koca 1997: 97-98; Köymen 1998: 248-251) Sultan Alp Arslan'ın zamanına kadar yapılan akın ve seferlerde kalıcı bir fetih gerçekleştirilemedi. Fakat Selçuklu birlikleri, Sivas ve Malatya'nın doğusunda kalan bölgeye düzenledikleri akınlar sayesinde, Bizans İmparatorluğu'nun savunma sistemine mühim bir darbe vurmuşlar (Köymen 1962: 100; Sevim 2000: 58) ve Anadolu'yu daha da yakından tanıyarak bu topraklarda ileriki zamanlarda gerçekleştirecekleri fetihlere zemin hazırlamışlardı. (Koca 1997: 100; Köymen 1998: 255) Sultan Alp Arslan döneminde ise

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk.: İbnü'l-Esîr 1987: 9, 292vd.; Yücel-Sevim ty.: 30; Koca 1997: 62-64; Köymen 2000: 165-197; Sevim 2000: 43-44; Yinanç 2013: 31-33

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk.: Yücel-Sevim ty.: 31vd.; Sevim-Merçil 1995: 34vd.; Koca 1997: 95vd.; Sevim 2000: 45vd.; Yinanç 2013: 37-40.

Anadolu'ya düzenlenen akınlar devam etti. Hatta bizzat Sultan Alp Arslan'ın katıldığı bir seferde Ani gibi Anadolu'nun müstahkem bir mevki ele geçirilerek Bizans'a ciddi bir darbe vuruldu.²⁰ Ancak asıl zafer 1071 yılında Malazgirt'te kazanıldı. İslâm dünyasının da manevi desteğini alan Sultan Alp Arslan'ın liderliğindeki disiplinli, süratli ve cesur Selçuklu ordusu, İmparator Romanos Diogenes idaresindeki debdebeli Bizans ordusunu, Türk savaş taktiğinin en mükemmel örneğini sergileyerek büyük bir yenilgiye uğratmış, Anadolu topraklarında gerek Türk ve İslâm gerekse dünya tarihi açısından bir dönüm noktası yaşanmasına vesile olmuştu.²¹ Zaferin ardından tabiri caizse Anadolu'nun kapıları ardına kadar Türklere açıldı²² ve bu toprakları Türk vatani haline getirecek fetihler başladı. (Sevim-Merçil 1995: 87; Koca 1997: 15-151; Köymen 2001: 40; Grousset 2006b: 182) Bu fetih faaliyetlerinde de savaşçı ve teşkilatçı Türkmenler başlıca rol oynamışlardır. (Turan 2008:133)

IV. SELÇUKLULARIN HOŞGÖRÜYE DAYALI İDARELERİ

Selçukluların hoşgörüyü dayalı idare biçimleri, onların Anadolu topraklarında Bizans karşısında ilerlerken en önemli kozlarından birisi olmuştur. Gerçekten de Anadolu'nun yerli halkı, Selçuklu ve Türkmen birliklerinin askerî faaliyetleri dolayısıyla korku ve tedirginlik duymuşlarsa da zaman içinde Türklerin hoşgörüyü dayalı devlet idarelerini görerek onları takdir etmekten ve bu idareyi benimsemekten geri durmamışlardır. Çünkü bilindiği gibi Bizans XI. yüzyılda Anadolu'yu askerî ve ekonomik anlamda ihmâl etmiş, daha da kötüsü halka karşı Ortodokslaştırma ve Rumlaştırma politikası takip ederek onları baskı altına tutmaya gayret sarf etmiştir. (Urfalı Mateos 2000: 128; Turan 2008: 358) Hatta Süryanî Mihail (1944: 23), İstanbul patriğinin kendilerinden farklı mezhepleri kabul etmediğinden, Süryanî kiliselerinde bulunan kitapların, mukaddes eşyaların "forum"un içinde yakıldığından, benzer uygulamaların Ermenilere de yapıldığından açıkça bahsetmiştir. Aynı şekilde Müverrih Vardan (1937: 177) da Bizans İmparatorluğu'nun bütün Ermenilere Rum olmaları yönünde baskı yaptığını ve buna bağlı olarak da Kars'taki ahşap Ermeni kilisesini yaktıklarını ifade etmiştir. Öte yandan Selçuklular hem sahip oldukları Türk devlet geleneğinin hem de İslâm dininin bir gerekliliği olarak devlet idaresinde "hoşgörü" anlayışına yer vermeye son derece itina etmişlerdir. Bunu yaparken de yalnız Müslümanlara değil, farklı inanç ve kültürden olanlara da aynı hoşgörülü tavrı sergilemeye çalışmışlardır. (Taneri 1975: 191) Dolayısıyla da Bizans'ın zulümleri ve

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk.: Vardan 1937: 177; Köymen 1962: 102; Turan 1965: 105; Honigmann 1970: 185; Ahmed b. Mahmud 1977 65vd.; İbnü'l-Esîr 1987: 10, s. 51-52; Koca 1997: 136; Sevim 1998: 10; Abû'l-Farac 1999: 316; Müneccimbaşı 2000: 36-37; Urfalı Mateos 2000: 119-122; Sevim 2000: 61; Grousset 2006a: 598-599; Attaleiates 2008: 88vd.

²¹ Malazgirt Savaşı için bk: Mirhond 1339: 266-270; Turan 1965: 125-134; İbnü'l-Esîr 1987: 10, s. 71-73; İbnü'l Adîm 1989: 12-20; Sevim-Merçil 1995: 62-73; Koca 1997: 141-154; Sevim 1998: 37vd.; Sadruddin Hüseyinî 1999: 32-37; Abû'l-Farac 1999: 320-323; Müneccimbaşı 2000: 40-43; Aksarayî 2000: 12-13; Urfalı Mateos 2000: 140-144; Köymen 2001: 26-40; Sevim 2005: 529vd.; Attaleiates 2008: 156-169; Zonaras 2008: 131-138; Bryennios 2008: 48-57; Reşîdüddîn 2010: 112.

²² Mehmet Altan Köymen (1998: 278-279)'e göre; Sultan Alp Arslan ile Romanos Diogenes arasında yapılan anlaşma ile Anadolu'nun kapıları Türklere açılmamış bilakis kapatılmıştır. Yalnız burada iki safha söz konusudur. Birinci safhada Büyük Selçuklular ile Bizans arasında savaş yapıldı ve Bizans İmparatoru yenilgiye uğratılarak esir edildi. Selçuklu Sultanı Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre; Selçuklular Anadolu'da sadece Antakya, Urfa, Menbic, Ahlat ve Malazgirt şehirlerini alacaklar ve Anadolu'nun diğer kısmına dokunmayacaklardı. İşte bu anlaşma maddesini kabul etmekle Sultan Alp Arslan Anadolu'nun kapılarını Türklere bizzat kendi elleriyle kapatmış oluyordu. Ancak ikinci safhada serbest bırakılan Romanos Diogenes yeni imparator tarafından yakalanarak gözlerine mil çekilmiş ve imzaladığı anlaşma da yeni Bizans yönetimi tarafından kabul edilmemiştir. Bu acıklı durumunu Romanos Diogenes dost olduğu Alp Arslan'a bildirince onun başına gelenlere Alp Arslan son derece üzülmüş ve anlaşmanın artık geçersiz hale gelmesiyle sultan komutanlarına Anadolu'nun fethi emrini vermiştir. İşte bu emirle beraber Anadolu'nun kapıları Türklere açılmıştır.

ayrımcı politikaları yüzünden zor günler geçiren Anadolu halkı Selçuklu idaresini benimsemekte pek de zorlanmamıştır diyebiliriz. Nitekim Osman Turan (2008: 357) bu hususla ilgili şu sözleri dile getirmiştir:

“...Türkler millî ve İslâmî an’anelerin imtizacıyla çok ileri bir nizam getiriyorlardı. Selçuklu sultanları ve Türkmen beyleri Yakın-Şarkta ve hususiyetle Anadolu’da karşılaştıkları Hıristiyan din ve mezheplerine karşı takip ettikleri siyaset bu millî ve İslâmî an’aneyle dayandıktan başka devrin içtimâî şartlarına ve kendi menfaatlerine de uygun bulunuyordu. Bu sayede Anadolu’da yerli Süryanî, Ermeni ve Rum halklarını kendilerine bağlıyor; bu da Bizans’ın dini, idari ve mali tazyiklerine karşı Türk idaresini tercihe sebep oluyordu.”

Esasında dönemin kaynakları da Selçuklu sultanlarının hoşgörüsü sahibi olduklarına dair birtakım bilgiler vermişlerdir. Bu cümleden olarak Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan’ın, Malazgirt Savaşı sonunda rehin aldığı Bizans İmparatoru Romanos Diogenes’e karşı sergilediği merhametli tavrı, gerek İslâm gerekse Bizans, Ermeni ve Süryanî kaynaklarında açıkça dile getirilmiş ve takdir edilmiştir. (Vardan 1937: 178; Çamiçyan 1941: 76; Süryanî Mihail 1944: 27; İbnü’l Adîm 1989: 16-17; Psellos 1992: 230-231; Sevim 1998: 39; Abû’l Farac 1999: 322; Aksarayî 2000: 13; Urfalı Mateos 2000: 143; Attaleiates 2008: 168-169; Bryennios 2008: 50; Zonaras 2008: 42) Diğer taraftan Sultan Alp Arslan’ın oğlu Melikşâh da kendi iktidarı dönemine ne kadar hoşgörüsü sahibi bir sultan olduğunu kanıtlamış, bu tavrı sebebiyle de idaresindeki Hristiyan halkın gönlünde müstesna bir yer edinmiştir. (Taneri 1975: 158; Turan 2008: 361) Öyle ki; Urfalı Mateos (2000: 146), Selçuklu sultanı için “*Melikşâh, hâkimiyeti boyunca Allah’ın yardımına mazhar oldu. O, bütün ülkeleri fethetti Ermenistan’ı sulh ve asayişe kavuşturdu.*” demiştir. Çamiçyan (1941: 95) ise “*Melikşâh’ın eşi bulunmayan, adil, sulhsever, basiretli, faziletli bir zat olduğundan, Hristiyanlara ve bilhassa Ermenilere merhamet ettiğinden*” bahsetmiştir. Ayrıca Selçuklu sultanları gibi devlet idaresinde görevli beyler de hoşgörülü tavırlarıyla Anadolu halkının takdirini kazanmışlardır. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk zamanında Doğu Anadolu’da valilik görevinde bulunan Selçuklu İsmail, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde imar faaliyetleri gerçekleştirmiş, ruhanileri himâye etmiş ve bölgede toplanan ağır vergileri de kaldırarak halkın sevgisini kazanmıştır. (Vardan 1937: 184; Turan 2008: 362) Kısacası Selçukluların hoşgörülü tavrının Bizans’ın baskıcı yönetimi karşısında kendilerine Anadolu topraklarına yerleşmek hususunda avantaj sağladığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

1040 Dandanakan zaferinin ardından İslâm dünyasında hızla yükselişe geçen Selçuklular, kısa süre içinde Anadolu topraklarına girmeyi ve bu topraklarda ilerlemeyi başarmışlardır. Bizans İmparatorluğu’nun XI. yüzyıldaki mevcut durumu bu hususta Selçuklular için bir avantaj olmuştur. Bizans’ın ayrımcılığa dayalı politikaları ve ordusunu ihmâl eden bir tutum içerisinde olması Anadolu halkının desteğini kaybetmesine ve bu topraklardaki savunma sisteminin ciddi bir zafiyete uğramasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Selçuklular da bu tarihi fırsatı kullanarak, büyük bir direnişle karşılaşmadan Anadolu coğrafyasına girip ilerlemeye başlamışlardır. .

Dinamik Türkmen güçleri Selçukluların Anadolu topraklarında hâkimiyetlerini kurmalarında en büyük kozları olmuştur. Gerçekten de savaşçı yetenekleriyle dikkat çeken Türkmenler, Anadolu’ya düzenlenen gazâ ve akınlarda Selçuklu sultanlarına bulunmaz bir askerî güç imkânı sağlamışlardır. Çünkü ustaca ata binen, isabetli bir şekilde ok atabilen, oldukça cesur ve dayanıklı bir yapıya sahip olan Türkmenler, yeni yurt edinme arzusunun da verdiği şevkle Selçuklu hâkimiyetinin Anadolu toprakları üzerinde yayılmasında başlıca rol

oynamışlardır.

Selçukluların önceden Anadolu'ya düzenlenen gazâ ve akın faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmaları mühim bir husustur. Lakin bizzat kendilerinden birisi olan Çağrı Bey'in bu topraklara sefer düzenlemesi ayrı bir öneme sahiptir. Çağrı Bey, Dandanakan savaşından evvel, idaresindeki Türkmen kuvvetleriyle birlikte Anadolu'ya düzenlediği sefer neticesinde yalnızca mühim miktarda ganimet elde etmekte kalmamış, bu coğrafyanın kendi yaşam tarzlarına uygun olduğu, burada kendilerine engel olabilecek ciddi bir askerî gücün var olmadığı tespitinde bulunarak dönüşte de kardeşi Tuğrul Bey'e bu yönünde akınlar gerçekleştirmelerini tavsiye etmiştir.

Bizans, uyguladığı baskıcı ve ihmalkâr politikaları sebebiyle Anadolu halkının desteğini kaybederken, Selçukluların hoşgörüyü dayalı idareleri onların üzerinde olumlu bir etki bırakmıştır. Bilhassa farklı inanç ve kültürlerle karşı gösterilen saygı, Bizans'ın Ortodokslaştırma Rumlaştırma politikalarıyla yüzleşmek mecburiyetinde kalan Ermeni ve Süryanî halkı için dikkate değer bir idare şekli olmuştur.

Selçuklu ve Türkmen beyleri idarelerindeki kuvvetlerle birlikte Anadolu'ya girmelerinin ardından hızla bu topraklara yerleşmeye başlamışlardır. Bizans İmparatorluğu ise bundan sonraki süreçte Selçuklu hâkimiyetinin Anadolu'da yayılmasını engellemek adına elinden geleni yapmış, fakat bu teşebbüslerinde de başarılı olamamıştır. Nitekim Malazgirt'te büyük bir yenilgiye uğrayan Bizans, bundan sonra 1054 yılında resmen ayrıldığı batı Hristiyan dünyasının ruhani lideri papadan yardım talep etmiş bu talep üzerine Anadolu'ya gelen Haçlıları Türklere karşı kullanmayı denemiş, bazı yerleri ele geçirmişse de tam bir başarı elde edememiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin varisi Türkiye Selçukluları ile Miryokefalon'da (1176) karşı karşıya gelmiş ve ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bu savaş ile istediğini elde edemeyen Bizans İmparatorluğu, artık saldırıdan savunma durumuna geçerek mevcut topraklarını koruma derdine düşmüş ve Anadolu'nun Türk yurdu olduğu gerçeğini kabullenmek mecburiyetinde kalmıştır.

KAYNAKÇA

- ABÛ'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus) (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK Yay.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2006). *Selçuklular*, (çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul: Ötüken Yay.
- AHMED B. MAHMUD (1977). *Selçuknâme C. I*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i (2000). *Müsâmeretü'l-ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yay.
- ATTALEİATES, Mikhael (2008). *Tarih*, (çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay..
- AVCI, Casim (2009). "Sugûr", *DİA*, C. 37: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.: 473-474.
- BARTHOLD, V.V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (yay. haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Ankara: TTK Yay.
- BAŞTAV, Şerif (1971). "Malazgirt Meydan Muharebesi ve Romen Diojen", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 47: 28-41.
- BRYENNİOS, Nikephoros (2008). *Tarihlerin Özü*, (çev. Bilge Umar), İstanbul.
- ÇAMİÇYAN (1941). *Ermeniler Tarihi Selçuklular (1021-1224)*, (çev. H. Andreasyan), İstanbul, Basılmamış.
- ÇAY, Abdülhaluk-İlhami Durmuş (2002). "İskitler", *Türkler*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 575-596.
- DEMİRKENT, Işın (1982). "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, S. 33: 133-146
- DEMİRKENT, Işın (1992). "Bizans", *DİA*, C. 6: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.: 230-244.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (1994). *Oğuzdan Selçuklu'ya*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- DURMUŞ, İlhami (2002). "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 620-627.
- ERSAN, Mehmet (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara: TTK Yay.
- GORDLEVSKİ, V (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*, (çev. Azer Yaran), Ankara: Onur Yay.
- GREGORY, Timothy E. (2011). *Bizans Tarihi*, (çev. Esra Ermert), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- GROUSSET, René (2006a). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul: Aras Yayıncılık.
- GROUSSET, René (2006b). *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzman), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÜNDÜZ, Tufan (2009). *Bozkırım Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- HONİGMANN, Ernest (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul: İÜEF Yay.
- HONİGMANN, Ernest (1997). "Sugûr", *İA*, C. 11, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.: 2.
- İBNÜ'L-ADİM (1989). *Bugyetü't-taleb fi tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, (çev. Ali Sevim), Ankara: TTK Yay.
- İBNÜ'L-ESİR (1987). *el-Kâmil fi't târih (İslâm Tarihi)*, C. 9-10, (çev. Abdülkerim Özyayın), İstanbul: Çağrı Yay..
- KAFESOĞLU, İbrahim (1953a). "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: TTK Yay.: 259-274.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1953b). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- KAFESOĞLU, İbrahim(1997a). "Selçuklular", *İA*, C. 10, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.: 353-416.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1997b). "Türkler", *İA*, C. 12/2, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.: 142-280.
- KÂŞGARLI MAHMUD (2013). *Divanü lûgat-it Türk*, C. I-III, (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Birleştirilmiş 1. bs.
- KOCA, Salim (1997). *Dandanakandan Malazgirt*, Giresun.
- KOCA, Salim (2005). *Selçuklulara Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara: Berikan Yay.
- KOCA, Salim (2010). *Türk Kültürünün Temelleri*, C. 2, Ankara: Kültür Yayınları.
- KOCA, Salim (2011) "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız" *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara: Berikan Yay.: 105-145.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1953). "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I, Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, XVII /68, Ankara: 557-604
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1962). "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, S. 1: 89-122.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1986). *Tuğrul Bey*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

- KÖYMEN, Mehmet Altay (1998) *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. I*, Ankara: TTK Yay.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. III*, Ankara: TTK Yay.
- LEVTCHEKNO, M. V (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, (çev. Maide Selen), İstanbul: Özne Yay.
- MANGO, Cyril, (2011). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- MERÇİL, Erdoğan (2002). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, C. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 597-633.
- MİRHOOND, Mir Muhammed bin Seyyid Burhâneddîn Hândsâh (1339). *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C. IV, Tahran.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lüffullah (2000). *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi C. I*, (yay. Ali Öngül), İzmir: Akademi Kitabevi.
- OSTROGORSKY, Georg (1999). *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK Yay..
- ÖZGÜDENLİ, Osman G. (2013). *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C. I, İstanbul: İsam Yay.
- PRİTSAK, Omeljan (1996). "Oğuz-Yabgu Devletinin Yıkılışı", (trc. Eşref Bengi Erbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 104: 93-102.
- PSELLOS, Mihail (1992). *Mihail Psellos'un Khronographia'sı*, (çev. Işın Demirkent), Ankara: TTK Yay.
- REŞİDÜDDİN, Fazlullâh (1999). *Câ'mi'üt-Tevârih*, C. II, Cüz 5, (yay. Ahmet Ateş), Ankara: TTK Yay.
- REŞİDÜDDİN, Fazlullâh (2010). *Câ'mi'üt-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, (çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yay.
- SADRUDDİN Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseyinî (1999). *Ahbâr'üd-devlet'is-Selçukiyye*, (çev. Necati Lûgal), Ankara: TTK Yay.
- SEVİM, Ali (1998). "Sıbt İbnü'l Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, C. XIV (23), Ankara: 1-53.
- SEVİM Ali-MERÇİL Erdoğan (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- SEVİM, Ali (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK Yay.
- SEVİM, Ali (2002). *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: TTK Yay.
- SEVİM, Ali (2005). "İbnü'l Cevzî'nin el-Muntazam Fi Târih el-Ümem Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485/1038-1092)", *Makaleler*, C. II, Ankara: Berikan Yay.: 437-565.
- STRECK (1997). "Avâsım", *İA*, C.2, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.: 20.
- SÜMER, Faruk (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- SÜRYANİ Mihail (1944). *Süryanî Mihail'in Vekayinâmesi (1042-1195)* (çev. H. Andreasyan), Ankara, Basılmamış.
- TANERİ, Aydın (1975). *Türk Devlet Geleneği*, Ankara: AÜDTCF Yay.
- TARHAN, Taner (2002). "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler", *Türkler*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 597-610.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TURAN, Osman (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- TURAN, Osman (2005). *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul: Ötüken Yay..
- TURAN, Osman (2008). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- UÇAR, Şahin (1990). *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul: İşaret Yay.
- URFALI MATEOS (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (çev. Hırant D. Andreasyan), Ankara: TTK Yay.
- VARDAN, (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), Tarih Semineri Dergisi, C. I (1): 153-255.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1980). *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Çağrı Yay.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1991). "Avâsım", *DİA*, C. 4: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.: 111-112.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil (2013). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, C. I*, Ankara: TTK Yay.
- YÜCEL Yaşar-SEVİM Ali (t.y). *Türkiye Tarihi, C. I*, Ankara.
- ZONARAS, Ioannes (2008). *Tarihlerin Özeti*, (çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KIRGIZ SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ TARİHİNİN BAZI MESELELERİ

SOME ISSUES OF THE HISTORY OF THE KYRGYZ SOVIET SOCIALIST REPUBLIC

Khalida DEVRİSHEVA*

Öz

Kırgızların XX. yüzyıl başlarında Sovyetler bünyesinde cumhuriyet kurmaları ve yaklaşık 70 sene devam eden Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dönemi kendi içinde bazı çelişkili konuları barındırmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti bağımsız olalı 25 yıl geçmesine karşılık Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarihinin bazı meseleleri tam olarak aydınlatılmış değildir. Kırgızistan'da Sovyet rejiminin kurulması, Kırgızistan'ın Rusya Federasyonu bünyesine dahil edilmesi, ülkedeki kolhozlaştırma ve iskan politikaları, basmacılık hareketi, aydınlara yapılan soykırımlar ve İkinci Dünya Savaşı bu sorunlu meselelerin öne çıkanlarıdır. Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarihinin bu gibi öne çıkan meseleleri yeniden yorumlama beklemektedir.

Anahtar Kelimeler

Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Bolşevikler, Basmacılar, Represya, İkinci Dünya Savaşı.

Abstract

The establishment of Kyrgyz republic within the body of Soviet Union and about 70-year of ongoing Kyrgyz Soviet Socialist Republic contains some controversial issues in itself. Even after 25 years of independence of Kyrgyz Republic some issues in the history of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic haven't yet been clarified in depth. The establishment of Soviet Regime in Kyrgyz Republic, the inclusion of Kyrgyz Republic into Russian Federation, collective farming and settlement policies of the republic, basmachi operation, massacre of intellectuals, and World War II are prominent ones of these problematic issues. These kinds of outstanding issues in the history of Kyrgyz Soviet Socialist Republic should be reinterpreted.

Keywords

Kyrgyz Soviet Socialist Republic, Bolsheviks, Basmachis, Political Repression, World War II.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Genel Türk Tarihi (Tarih Ana Bilim Dalı), Ankara, halidadevish@yandex.ru

Gönderim Tarihi: 30.07.2015
Kabul Tarihi: 30.03.2016

GİRİŞ

Çarlık Rusya'sının 1917 yılında yıkılması Orta Asya halklarının Sovyetler bünyesinde cumhuriyetler kurmasına izin vermiştir. Fakat bu cumhuriyetlerin bağımsızlığı tartışılmaktadır. Orta Asya Türk halklarının bağımsızlıklarına giden yollarındaki bir aşama olan Sovyet devri tarihinin bazı meseleleri şimdiye kadar tam olarak tanımlanmış değildir.

Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarihi meseleleri şimdilerde bile Kırgız halkını iki cepheye bölen, insanları taraf olmaya iten, insanların uç cephelere kaçmalarına sebep olan meselelerdendir. Burada Sovyet devrinin yakın geçmiş sayılması ve insanların objektif olmayıp hissi davranmalarına sebep olmaları, Rusya Federasyonu ile devam eden yakın ilişkiler önemli etken sayılabilir.

Kırgızistan'da Sovyet rejiminin kurulması, Kırgızistan'ın Rusya Federasyonu bünyesine dahil edilmesi, ülkedeki kolhozlaştırma ve iskan politikaları, basmacılık hareketi, aydınlara yapılan soykırımlar, İkinci Dünya Savaşı gibi Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarihi meseleleri yeniden tanımlama ve yorum gerektiren konuların bazılarıdır. Bu makalede Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarihinin bazı meseleleri üzerinde duracağız.

Kırgızistan'da Sovyet Rejiminin Kurulması Meselesi

Konar-göçer hayat tarzı benimseyen ve XIX. yüzyılda Çarlık Rusya'sının boyunduruğu altında kalmak zorunda kalan Kırgızların, 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklerin iktidarını tanıma süreci de sorunlu geçmiştir. Kırgızistan topraklarının Sovyet rejimine dahil edilmesi, hem yerli aydınların yeterince örgütlenememesi, hem de Bolşeviklerin güç kullanarak iktidarlarını kurmaları sonucu gerçekleşmiştir. Bu meseleyi aydınlatırken, Batı Türkistan coğrafyasında cereyan eden olayları bir bütün olarak ele almada yarar vardır.

Kırgızistan'da Sovyet rejiminin kurulması, Merkezi Asya'daki diğer milletlerin o dönemki tarihi ile iç içedir. Zaten bir bütün olan Türkistan'ın parçalanması da Sovyetlerin gelmesiyle tam olarak gerçekleşmiştir. Bu yüzden Kırgızistan'da Bolşeviklerin iktidara gelmelerini anlatırken, Türkistan'ın Sovyetleşme sürecini de ele almış oluruz.

1917 Şubat ayında gerçekleşen Bolşevik devrimi Mart ayında Kırgızistan'a ulaşmıştır. Pişpek ceza evi önünde 11 Mart günü yapılan gösterilerden sonra 130 siyasi mahkûm tahliye edilmiş, Oş şehrinde 300 mahkûm serbest bırakılmıştır. İşçi örgütleri kısa sürede Kızılkıya, Sülüktü, Oş, Pişpek, Tokmok, Narın ve Prijevalsk (Karakol) bölgelerinde Yerel Sovyetler oluşturmuşlar ve öz yönetime geçmişlerdir. Pişpek'te Mayıs ayında, Bukara ve Oş'ta Ağustos ayında Müslüman İşçi Millet Vekilleri Meclisi kurulmuştur (Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya 1953: 79).

Ekim ihtilaline kadar Kırgız aydınlarından Abdukerim Sıdıkov ve Taş Kudaybergenov siyasi parti kurarak Kırgızistan'ın bağımsız olması için harekete geçmişlerdir. Alaş Milli Partisi Şubesi, Şura-i İslam ve Sosyal Turan Partisi bu amaçla Türkistan'da kurulmuş partilerdir. 1917 yılı Mart ayı ortalarında, Yedi Su bölgesinin milliyetçi aydınları tarafından Almatı şehrinde Semireçya (Yedi Su) Müslümanları Umum Komitesi kurulmuştur. Ancak komitenin içindeki anlaşmazlıklar yüzünden, Kırgızlar ile Kazaklar Kırgız Umum Komitesi'ni kurmuşlardır. İlerleyen zamanlarda Alaş Partisi'nin Kırgız komiteleri oluşturulmuştur. Semireçya Müslümanları Umum Komitesi ise Uygur-Dungan Komitesi ve Meclis-i Şura'ya bölünmüştür. Meclis-i Şura'nın Pişpek, Karakol, Narın gibi bütün kazalarda Şura-i İslamiye komiteleri

kurulmuştur (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 371- 372).

1 Kasım 1917'de Türkistan bölgesinin başkenti olan Taşkent şehrinde Sovyet iktidarının kurulduğu bildirilmiştir. 15-22 Kasım'da Taşkent'te Halk Komiserler Şurası tarafından düzenlenen Türkistan Konseylerinin III. Bölgesel Kurultayı gerçekleştirilmiştir. Kurultayda bölgelerde Sovyet iktidarı oluşturulması hakkında karar çıkarılmıştır. Kurulmuş olan Halk Komitesi Kurulu'na 15 üye seçilmiştir. Bunların yedi üyesi Bolşeviklerden, sekizi de solcu Eser Partisi üyelerindendi. Bunların başında Rus milletinden olan Bolşevik, Menşevik ve Eser partilerinin az sayıdaki üyeleri bulunmaktaydı. 1917 yılının Kasım ayının sonunda Kızıl-Kıya'da, Aralık ayında Celal Abad'da ve Oş'ta, 1918 yılının Şubat ayında Pişpek'te, Nisan ayında Narın'da, Mayıs ayında Karakol'da Sovyet iktidarının kurulduğu ilan edilmiştir (Çorotegin 2002: 474).

Türkistan yerli halk temsilcileri 3 Aralık 1917'de¹ kabul edilen meşhur Rusya Halkları Hakları Beyannamesi'ni hayata geçirmek için harekete geçmişlerdir. Yerli halkın ileri görüşlü temsilcileri Mustafa Çokay önderliğinde 16-22 Kasım 1917'de Bütün Müslümanların Olağanüstü IV. Kurultayı'nı düzenlemişlerdir. Kurultayda Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ilgili karar alınmıştır.

1917 ihtilali zamanında, milliyetçi Kırgız komiteleri, Şuray-ı İslamiye gibi kuruluşlar, Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele ediyorlardı. Taşkent'in Bolşeviklerin eline geçmesiyle bu kuruluşlar Hokand'da toplanarak Türkistan Kongresi düzenlediler. Türkistan Müslümanlarının 4. Olağanüstü Kongresi 9 Aralık 1917 tarihinde 180 delegenin katılımıyla Hokand'da açılır. Kongre 10 Aralık'ta Demokratik ve Federatif Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde Türkistan'ın Mahalli Muhtar Cumhuriyeti olarak ilan edilmesi kararı alır ve Şir Ali Lapin başkanlığında Halk Şurası toplanır. 11 Aralık'ta Halk Şurası Muhammed Tınışbay'ın başkanlığında bir hükümet kurarlar (Hayıt 1995: 247).

Böyle bir hükümetin Hokand'da kurulmasından endişelenen Ruslar, Taşkent'teki Sovyet Komiserliği vasıtasıyla Moisey Kuzmin komutasında Ermenilerle takviyeli bir orduyu Kırgızların üzerine yolladılar. 11-22 Şubat 1918 tarihleri arasında süren savaşı Hokandlılar kaybetti. 10.000 kişi katledildi ve 1000'den fazla dükkân yakıldı (Hayıt 1995: 247). Türkistan'daki Sovyetler Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri merkez komitesinden aldıkları emir ile 1 Mayıs 1918'de yaptıkları kongrede Sovyetlere bağlı Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan ettiler (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 172-173).

Sovyetlerin hedeflerini gerçekleştirmek için Türkistan'da seçtikleri yol Türkistan Komünist Partisi'ni kurmak oldu. 17 Haziran 1918 ve 12-18 Ocak 1920'deki Komünist Partisi kongresinde, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin adını Türk Cumhuriyeti ve Türkistan Komünist Partisi'nin adını da Türk Komünist Partisi olarak değiştirdiler. Bu Rusların Türkistan'ı parçalama siyasetinin başlangıcı idi.

Kırgızistan'da Bolşevik iktidarının kurulması Türkistan'da cereyan eden olayların bir parçası şeklinde gerçekleşmiştir. Oysa Sovyet devri ve hatta günümüz Kırgızistan'ında bu olaylar anlatılırken, resmin tamamına bakılmaksızın sadece Kırgızistan'daki olaylar ön plana çıkarılarak anlatılmaktadır. Bu durum bazı meselelerin tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Örneğin, sadece Kırgızistan'da gerçekleşen olaylara bakılırsa, sanki işçi, asker Bolşeviklerler toplanarak iktidarı ele geçirdikleri ortaya çıkmaktadır. Oysa bütün Türkistan coğrafyasındaki gelişmelere bakılırsa, yerli Müslüman-Türk ileri gelenler de

¹ Eski takvime göre 2 Kasım 1917 tarihine tekabül etmektedir.

Rusya'daki gelişmelerden istifade ederek bağımsız olmak için çabaladıkları, fakat çeşitli sebeplerden dolayı bunda başarılı olamadıkları açık şekilde görülecektir.

Kırgızların Rusya Federasyonu Bünyesine Girmeleri Meselesi

Kırgızların Sovyetleşme devrinde komşuları ile birleşmeyip neden Rusya Federasyonu bünyesine girdiği de üzerinde durulması gereken konulardan biridir. Şimdiye kadar bu konu Kırgızların bağımsız olmasını sağlayan siyasi hamle olarak anlatılmaktadır.

Eski cumhurbaşkanı Askar Akayev bu meseleye giriş olarak şöyle demektedir; "Sovyet döneminde Kırgızlar için yeni bir devir başladı ve Kırgız Devleti'nin oluşturulması için mücadele eden Kırgız halkının genç, becerikli ve akıllı oğulları cumhuriyetin siyasi hayatında ortaya çıktılar. Bu 1920'lerin sonu- 1930'ların başlangıcı idi" (Akayev 2002: 452). Bolşeviklere karşı silahlı yol ile mücadele etme gayretlerinin faydasız olduğunu anlayan Kırgız gençleri, Bolşevik rejimi aracılığıyla milli özerkliliği kuvvetlendirme yolunu tercih ettiler. Onların arasında Eşenalı Arabayev², Abdikerim Sıdıkoğlu ve Alaş Orda partisinin eski üyeleri, sosyal-devrimciler, Bukara Şurası'nın üyeleri ve diğerleri bulunuyorlardı (Çorotegin 2002: 475).

Türkistan Cumhuriyeti içinde bulunan Kırgızlar Fergana, Yedi Su, Semerkand ve Sır Derya bölgelerinde yaşıyorlardı. Bu bölgelere dağılan Kırgızlar azınlık muamelesi görüyor ve çeşitli haksızlıklara uğruyorlardı. Bu nedenle 1921 yılında Almatı'da düzenlenen bir Parti toplantısında ilk defa Dağlık Kırgız Vilayeti kurulması düşüncesi ortaya atılmıştır. Ancak bu sorun çözülmemiş ve Yedi Su ve Sır Derya bölgeleri Kazak Özerk Cumhuriyeti'ne verilmiştir. Kırgızların bölünmesi üzerine Jusup Abdırahmanov, İşenalı Arabayev, Abdikerim Sıdıkov gibi Kırgız aydınları 1922 yılında Kırgız bölgelerinin Dağlık Kırgızistan Vilayeti'nde birleştirilmesinde ısrar etmişlerdir. Bu ısrarları üzerine 25 Mart 1922 tarihinde Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Türkistan Cumhuriyeti bünyesinde Dağlık Kırgız Vilayeti'nin oluşturulmasını kararlaştırmıştır. Buna göre Pişpek, Karakol, Narın ve Oluya Ata bölgesinin bir kısmını içine alan ve merkezi Koçkor köyü olmak kaydı ile Dağlık Kırgızistan Vilayeti'nin kurulması öngörülüyordu. Dağlık Kırgız Vilayeti'nin kurulmasına ilişkin toplanan Anayasa Kurultayı 1 Haziran 1922'de bu projeyi kabul etmemiştir. Projenin kabul edilmemesinde bazı yerli siyasetçilerin ve merkezden İosif Stalin'in önemli etkisi olmuştur. Aslında bu proje Güney Kırgızistan'daki Kırgızları içine almıyordu. Onun için kabul edilmemiş olması daha iyi olmuştur.

30 Aralık 1922 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ilan edildi. 31 Ocak 1924 tarihinde İkinci SSCB Kurultayı ilk anayasayı kabul etti. Artık ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerin nüfus ve sınırları belirlenmişti. 860 bin kişilik Kırgız nüfusu Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti içinde yer alıyordu. 210 bin Kırgız ise Pamir, Buhara ve Doğu Türkistan sınırları içinde yaşıyorlardı (Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya 1953: 75- 83).

Türkistanlıların komünist sistem içindeki durumlarını görüşmek üzere Mart 1924'de Taşkent'te kongre düzenleyen Sovyetler, kongrede birlik aleyhtarı olan Kazak ve Özbek delegeleri kışkırtarak kongreyi tam çıkmaza soktular. Dolayısıyla birlik hazasından çok ayrılık havası hâkim oldu. Birliğin ileri gelenlerinden Sultan Hoca, Türkistan'ın ayrı ayrı bölmek istiyorlar diye karşı çıkınca Sovyetler tarafından etkisiz hale getirildi. Bunu takiben ayrı cumhuriyetler fikrini partiler içinde işlemeye başlayıp başarılı oldular. Türkistan'da komünist partileri beraberce Rus komünist partisine müracaat ederek ayrı cumhuriyetler kurmak istediklerini bildirdiler. Bu başvuru üzerine Rus Komünist Partisi 12 Haziran 1924'de durumu görüşerek, Türkistan'daki komünist partilerin isteklerini kabul ettiğini bildirdi. Bu karara itiraz

² İşenalı Arabayev ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Ebubekir Güngör, *Bozkırda Bir Ceditçi Kırgızistan'ın Rehberi Moldoke İşenaali Arabayev*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013).

etmek isteyenler oldu ise de kendilerini dinleyecek merci bulamadılar. Neticede toplanan merkezi toprak komitesi Eylül 1924'te çalışmalarını tamamladı ve bölge şöyle şekillendi: Özbek Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmen Sosyalist Cumhuriyeti, Tacik Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'den sonra Özerk Cumhuriyet, 1929'da Özbekistan'dan ayrıldı), Kara Kırgız Muhtar Bölgesi, Kazak Cumhuriyeti, Karakalpak Muhtar Bölgesi (Kazak Cumhuriyeti'ne bağlı) (Djamgerçinov 1981: 10-15).

Toprak komitesinin bu çalışmaları Rus Komünist Partisi tarafından onaylandıktan sonra Ekim 1924'te tamamlanarak Rusya Federasyonu bünyesinde Kırgız Muhtar Cumhuriyeti'nin kuruluşu gerçekleşmiş oldu. Pişpek, Karakol, Narın, Oş, Andican vilayetleri ile Namangan bölgesinden on ilçe, Hokand bölgesinden iki ilçe, Sır Derya ve Oluya Ata bölgelerinden on dört ilçenin katılımı ile yeni Özerk Kırgız Devleti kuruluyordu. Kara Kırgız Özerk Vilayeti'nin nüfusu 828 bin kişi ve yüzölçümü 200 bin kilometre kare olup altı şehir ve 321 köyden oluşuyordu. Devletin başkenti önce Taşkent olmuş ve 1924 sonunda Bişkek'e taşınmıştır. 15 Ocak 1925 tarihinde resmi olarak Kara Kırgız Özerk Vilayetinin kurulduğu ilan edilmiştir (Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya 1953: 75-83).

Kara Kırgız Özerk Vilayetinin Bölgesel Meclisi 27-30 Mart 1925 tarihlerinde yaptığı Anayasa Kurultayı'nda ülkenin resmi adından 'kara' kelimesinin çıkartılması ve ülkeye Cumhuriyet statüsü verilmesi önerilmiştir. 25 Mayıs 1925 tarihinde 'Kara' kelimesi ülkenin resmi adından çıkarılmışsa da Cumhuriyet Statüsü tanınmamıştır (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 318-329). Bazen de şahsi olarak keşke "Kara" kelimesi Kırgızların adı ile birlikte kalsaydı diye düşünüyorum. Acaba "Kara Kırgız" ismi kalsaydı, Kazaklar da "Kırgız" adını değiştirmez, aynı şekilde devam ettirir, ilerde Kırgızlarla Kazakların bütünleşmesi daha kolay gerçekleşir miydi?

Kırgız Muhtar Bölgesi'nin nüfusu yaklaşık 737 bin kişiden; bunun da % 63,5'i Kırgızlardan, % 16,8'i Ruslardan, % 15,4'ü Özbeklerden ve % 4,3'ü de diğer etnik gruplardan oluşmuştu (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 326-327). Günümüzde Özbekler aynı yüzdelerini korurken, Ruslar % 7'lere gerilemiş, Kırgızlar %72'lere yükselmiş durumdadır.

Kırgız aydınları Cumhuriyet ısrarlarını sürdürmüşler ve bunda başarılı olmuşlardır. 1 Şubat 1926 tarihinde Kırgızistan Rusya Federasyonu'na bağlı Kırgızistan Özerk Cumhuriyeti olmuştur. Kırgızistan'ın Özerk Cumhuriyet statüsü almasıyla birlikte reform hareketleri de başlamıştır. 7 Mart 1927 de Arap harfleri yerine Latin harfleri kabul edilmiştir.³ 29 Nisan 1929 tarihinde yeni Anayasa, Kırgız Bayrağı ve Devletin Arması kabul edilmiş, başkent Frunze (Eski Pişpek) şehri olmuştur.

Kırgız aydınları Rusya Federasyonu ve diğer Sovyet Cumhuriyetleri ile aynı şartlar altında Kırgızistan'a Sovyetler Birliği (SSCB) bünyesinde Birlik Cumhuriyeti statüsünün verilmesiyle ilgili önerileriyle resmi olarak Moskova'ya teklifte bulunmaya devam etmişlerdir. Devlet yapısının sağlamaştırılmasına yönelik bu ısrarlı hareketler kendi meyvesini vermiştir ve SSCB Anayasası gereğince 5 Aralık 1936'da karar çıkarılarak, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 559-563).

Kırgızların özerk cumhuriyet olarak Rusya Federasyonu'na bağlanması, aslında bir kapalı kutunun içinde yaşam mücadelesi veren canlıların çırpınmasına benzemektedir. 1917 Şubat Devrimi'nden sonraki süreçte Türk halkları için tam bağımsız olma fırsatı ortadan kalktıktan sonra, zaten kendi aralarında birlik olamayan Orta Asya milletleri kendi konumlarını güçlendirmek için birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Moskova'daki Bolşevik iktidarı da bunun tuzu-biberi olmuştur. Bu açıdan bakıldığında zaman Kırgızların Rusya Federasyonu

³ Bir çok aydın aslında bunun Kiril Alfabeti'ne geçişteki ön aşama olduğunu bildirir.

bünyesine dahil edilmesi haklı sayılabilir. Fakat eğer kardeş Orta Asya halkları o süreci birbirlerine destek çıkararak, birlik beraberlik içinde yürütmeyi her türlü engellere rağmen başarabilseydi, şimdi ne tür konumda olurdu acaba demeden de edemiyoruz.

Kolhozlaşma ve Yerleşik Hayata Geçirme Meselesi

Konar-göçer hayat yaşayan, halkın çoğu hayvanları ile yayla-kışla arasında günün geçiren Kırgızlar için Bolşeviklerin kolhozlaşma ve halkı yerleşik hayata geçirme girişimleri çok zor gelmiştir. Bu süreçte halkın çok fakir düştüğü kesimi zorlanmazken, Kırgızların önde gelen kesimi, zenginleri çok zor durumda kalmışlardır.

Kırgızistan'da baskılar ve kanlı savaşlar dönemi bittikten sonra ekonomi ve endüstri yönünden kalkındırmak gayesiyle yüzlerce Türk yerinden-yurdundan edilmiştir. 1928'de ülkede sanayinin yeterince geliştiği, ancak ziraat işletmesinin gerilerde kaldığı gerekçesiyle, köylerde bulunan 25 milyon küçük ziraat işletmeleri Sosyalist Büyük işletmelere, yani Kolhozlara (Kollektivnaya Hozyaystvo) dönüştürmesi kararı verilmiştir (Fadeyev vd. 1996: 182-183). Stalin devrinde kurulan toplama kampları ve kolhozlaştırma programlarına halk büyük bir tepki göstermiştir. Çünkü geçim kaynakları olan hayvanlarını kolhoza vermek istemiyorlardı ve kendi hayvanlarını kesmeye başladılar. Bunun sonucunda 1930 yılında Kırgızistan'da büyük baş hayvanlar %24,4, atlar %18,5 ve koyun ile keçiler % 15,5 oranında azalmıştır (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 426).

Kollektivitize siyaseti, Bolşeviklere beklenmedik bir insan gücü kaynağı daha kazandırmıştı. Şöyle ki; köy ağalarını ortadan kaldırmak bahanesiyle milyonlarca köylü tutuklanarak toplama kamplarına gönderilmişti. Sürülen bu köylüler, kamplarda diğer mahkûmlarla birlikte muazzam bir köle kitlesi teşkil etmiş ve sosyalist devlet tarafından kanal kazma, ormanlarda ağaç kesme, altın çıkarma vs. gibi en ağır işlerde çalışmaya zorlanmışlardı. Bu şekilde Rus baskısına dayanamayan Kırgız Türklerinin 1926'da başlatmış oldukları Narın isyanı bunlardan birisidir. Ellerinden mal-mülkleri alınmak istenen halkın bir kısmı bu faaliyetler sırasında öldürüldüğü gibi, bir kısmı da Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a kaçmayı tercih etmiştir. Buna kültürel asimilasyon politikası da eklenerek, Kırgız Türkleri kendi benliklerinden uzaklaştırılıp, yeni bir kimliğe büründürülmek istenmiştir (Ölçekçi 2004: 144-149, 231-240).

1931 yılından itibaren konar-göçer halinde hayvancılıkla uğraşan Kırgız ailelerini yerleşik hayata geçirme siyaseti başlamıştır. Aynı yıl 10 bin, 1932'de 30 bin, 1933'de 22 bin, 1934'de ise 23 bin Kırgız konar-göçer ailesi yerleşik düzene geçirilmiştir (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 428-429). Kırgızların yerleşik düzene geçirilmesi, gelecek adına yapılmış bir yatırım olduğundan olumlu bir gelişmeydi. Bu aynı zamanda Kırgızistan'ın en iyi sulak yerlerini ellerinde bulunduran yabancıların da önünü kesmekteydi.

Aslında bir rejim iktidarı ele geçirdikten sonra istediğini yapabilir. Bolşevikler de Kırgızistan'da uygun gördükleri politikaları uyguladılar. Fakat bu uygulamalar insan hakları, hür irade, insanın seçebilme hakkı gibi evrensel değerlerden yoksun idi. Sovyetlerin hem kolhozlaştırma, hem de yerleşik hayata zorla geçirme politikaları iktidar tarafından istenirse daha uygun bir zeminde gerçekleştirilebilirdi. Bu işler zorla uygulamaya konulduğu için bunların bedeli de ağır olmuştur. En çok bedeli de bu uygulamalardan dolayı vatanını terk etmek zorunda kalanlar ödemiştir.

Basmacı Hareketi Meselesi

Hokand'ın Kızıl Ordu askerleri tarafından işgali, Fergana vadisinde yeni bir milli hareketin

başlamasına neden oldu. Bu milli direniş hareketi tarihe “Basmacı Hareketi” olarak geçmiştir (Çorotegin 2000: 108). Tarihçiler olayların cereyanına icabeten bu dönemi ikiye ayırırlar; Birinci dönem 1918 yılından 1923 yılına kadarki dönem. İkinci dönem ise 1926-1935 yılları arasındır.

Sovyet yönetimi hükümet ve Komünist Partisi adına 8 Ekim 1919’da Türkistan Komisyonu kurarak acilen Türkistan’a gönderdi. Bu komisyon sahip olduğu diktatörce yetkilerle faaliyetini Ekim 1919’dan 1923 yılının ortalarına kadar özellikle Sovyet iktidarını kuvvetlendirmeye, Türkistan’ın kesin olarak Rusya’ya bağlanmasına ve Rus ile Sovyet aleyhtarı Türkistan Milli Basmacı Hareketi’ni yıkmaya sevk etti.

Genelde Fergana vadisi, özelde Calal Abad, Oş, Margelan, Andijan şehirleri Bolşevikliğe karşı başkaldırma hareketinin merkezleri olmuştur. 1918 yılının Temmuz ayında Basmacılar Hal Hoca önderliğinde Oş şehrini ele geçirmek isterler ama bunda başarılı olamazlar. 1919 yılında Fergana Özerkliği’nin geçici hükümetinin kurulduğu Alay bölgesinin Erkeştan köyünde korbaşılardan⁴ kurultayı düzenlenmiştir. Hükümetin başkanı olarak hareketin tanınmış militanı Madaminbek seçilmiştir.

Milli Muhtariyet girişimlerinin birer birer Sovyetler tarafından ortadan kaldırılması Türkistan’da bağımsızlık ateşini durduramadı. Nitekim Rus ve Sovyet karşıtı çok sayıda kişi silahını alıp mücadele için dağlara çıkmıştır. Bu bağımsızlık hareketi Ruslar tarafından dünyaya önemsiz bir olay gibi Basmacılık (Basan-haydutluk edenlerin) hareketi olarak tanıtılmaya çalışıldı. Türkistan’daki bu ayaklanmanın gücünü köylüler oluşturuyordu. Daha sonra bu harekete esnaf ve sanatkârlar, din adamları ile reformistler de katılmışlardır. Boy beyleri, milli burjuvazi temsilcileri de hareketi destekliyordu. Hareket geleneksel temele dayanıyordu. Bolşevik yönetimi bakımından bir gericilik hareketi ve emperyalist güçlerin desteklediği bir ayaklanma olarak nitelenen Basmacı Hareketi Kırgızistan’da iç savaşa dönüştü. Çarlık Rusya’nın generalleri ile yerel ahalinin zengin sınıfının Kızılordu’ya karşı birleşmesi, (Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya 1953: 80) bu hareketin iç savaş görüntüsü vermesine imkân sağlamıştır.

Güney Kırgızistan’daki Basmacı Hareketi’ni Kalhoca, Madaminbek, Ergeş, Aman Palvan gibi korbaşılar yönetmiştir. Korbaşılardan başkaldırma hareketi çeşitli çete faaliyetleri ile gelişmiştir. Buna karşın Fergana vadisinde bir tarım emekçilerinden oluşan ve Tarımcılar Ordusu olarak anılan bir ordu düzenlenmiştir (Aydın 2007: 63).

Fakat ayaklanmanın liderleri olmasına karşılık merkezi bir teşkilatlanmadan yoksundu. 1918 yazına kadar hareketin liderliğini Ergeş Korbaşı yaptı. Daha sonra başa geçen Şir Muhammed Beg Hacı Koşakoğlu’nun kontrolünde sekiz bölge komutanlığı kurularak teşkilat genişletilmeye çalışıldı. Milli ayaklanmayı yöneten kuvvetler Kasım 1919’a kadar Fergana’nın büyük bir kısmını kontrol altına aldılar. Sovyet idarecileri bunun karşısında önce beş kişilik bir ihtilal komitesi, daha sonra üç kişilik Fergana Cephesi kurarak Basmacıları bastırarak tedbirler almaya çalıştılar. Bu komiteler ve Kızıl Ordu başarısız olunca Fergana’da askeri idare tesis edildi. 3 Eylül 1919’da Türkistan Cephesi açtılar. Cephe komutanlığına General Mihail Frunze tayin edildi. Kendisi 22 Şubat 1920’de Taşkent’e gelerek milli ayaklanmayı bastırarak planlar yapmaya başladı.

Yeterli sayıda silah olmayışı Türkistan Türklerinin işlerini zorlaştırıyor, Kızıl Ordu karşısında ağır kayıplar veriyorlardı. Otorite eksikliğini gidermek üzere Fergana’da 24 Eylül 1919’da Mehmet Emin Beğ başkanlığında Fergana Hükümeti kuruldu. Silah yardımı için Afganistan’a ve İngilizlere elçiler gönderildi ise de bir sonuç alınamadı. Ayrıca hükümetin

⁴ Yakın çevresinde etkin olan yerel önderler. Çorotegin, Korbaşılardan-halk silahlı kuvvetlerinin kumandanları olarak gösterir (T. Çorotegin, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Türkler*, c. XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 474).

teşkiline rağmen ayaklanmayı idare eden liderler arasında birlik sağlanamamıştı. Üstelik kabilecilik ve bölgecilik de işe karıştırılınca hedefe varma yolunda mesafe kat edilemiyordu. Bunun üzerine Mehmet Emin Bey 7 Mart 1920'de, Kızıl Ordu ile barış imzalamak zorunda kaldı. Mehmet Emin 14 Mayıs tarihinde Üç Korgon kazası yakınlarında Sovyetler ile barıştırmak istediği için Hal Hoca tarafından öldürüldü (Hayıt 1986: 275).

Bütün zorluklara rağmen Basmacılar mücadelelerini devam ettiriyorlardı. Tarımcılar Ordusu Komutanı K. Monstrov 1920 yılında Basmacılar tarafına geçer ve Korbaşı Madaminbek ile Eylül ayında Oş şehrini ele geçirip Andican'ı kuşatırlar. Fakat daha sonra Kızılordu kuvvetleri tarafından dağıtılırlar. Bundan çok geçmeden K. Monstrov yakalanır, Madaminbek ise Sovyet iktidarını tanımıştır.

1920 yılında Madaminbek'in ölümünden sonra onun yerine Şermuhammed getirilir. Aynı yılın 3 Mayıs tarihinde Türkistan'daki Türk Halklarının İslam Devleti ilan edilmiştir. Bu devletin geçici hükümeti Fergana Vadisi'nin halkı arasında büyük nüfuza sahip olmuştur. Maalesef bu geçici hükümet de belini doğrultamamıştır. Böylece Güney Kırgızistan'da başlayan başkaldırma hareketi General Frunze tarafından 1920'de kontrol altına alınmıştır (İstoriya Kirgizskoy SSR 1986: 192-204). Böylece Basmacı hareketinin ilk devresi kapanmıştır.

Sovyetlerin kollektivizasyonu uygulamaya koyduğu 1930'larda Basmacılık harekâtı tekrar canlanmıştır. 1927 yılı Haziran ayının ikinci yarısında Canı Bek Kazı (Kadı)'nın, büyük bir Basmacı birliği dağıtılmıştır. Oş'ta yapılan çatışmalarda 46 Basmacı, 3 polis ölür ve 6 kişi yaralanmıştır (Namatbayev 1989: 62). Bu Basmacı harekâtının ikinci döneminin ilk kanlı çatışmasıydı.

Aytmerek, Adıhoca ve Gaip Pansat Abdurasulov başkanlığında Basmacılar 1932 yılına kadar Güney Kırgızistan'da Sovyetlere karşı mücadelelerini sürdürmüşlerdir (Ölçekçi Ankara 2004: 138- 139). 1932 yılından sonra da Kırgızistan'ın merkezden uzak dağlı bölgelerinde Sovyet hâkimiyetini kabul etmeyerek dağlara gizlenen az sayıdaki Basmacı grupları dirençlerini sürdürmüş ama bunlar azınlık durumuna düştükleri için önemli bir etkileri kalmamıştır.

Basmacılar aslında geleneksel hayat tarzlarının korunmasını, memleketin en verimli yerlerine yerleşmiş olan Rusların kovulmasını, İslamiyet'in yaşatılmasını istiyorlardı. Onların planlı-programlı bir ideolojik çalışmaları, siyasi amaçları yoktu. Belki de bunun için bu hareket bölgede başarılı olamadı. Başarısız olmasına rağmen Basmacılık hareketi bölge halkının bağımsızlık ruhunu canlı tutması açısından önemlidir. Son yıllarda basmacılara hak ettikleri önem verilmekle birlikte, toplumun bir kısmında basmacılara olan önyargılı yaklaşım hala devam etmektedir. Bu durumun hakkını da Sovyetlerin etkili propaganda araçlarına verelim.

Sovyet Devrinde Kırgız Aydınlarına Yapılan Zulümler Meselesi

Bölşeviklerin Kırgızistan'a hakim olmasıyla beraber, halk tek parti tarafından yönetilmeye başlamıştır. 31 Ağustos 1924'te Rusya Komünist Partisi'nin Orta Asya bürosu "Partisiz toplum arasında parti tarafından çözülmemiş olan meselelerin görüşülmesinin yasaklanmasıyla ilgili" karar almıştır. Böylece milli sorunların halkın arasında görüşülmesine açıkça yasak koyulmuştur (Çorotegin 2002: 475).

Kırgızistan Özerk Cumhuriyeti'nin 1 Şubat 1926 tarihinden itibaren Rusya Federasyonu içinde yer alması, tüm ekonomik, sosyal ve kültürel konuların merkezden yani Moskova'daki yönetim tarafından seçilmesini sağlamıştır. Moskova diğer taraftan Kırgızistan'a yabancı yöneticileri atamayı hızlandırmış bu rakam 1932'lere gelindiğinde beş yüzü geçmiştir. Kırgız aydınları da buna karşı memnuniyetsizliklerini açık bir şekilde bildirmişlerdir. 12 Haziran 1925 tarihinde Moskova'ya gönderilen şikâyet mektubu ve onların faaliyetleri, Kırgız tarihinde

“Otuzcular” olarak bilinir.⁵ Ancak bu mektupta imzası bulunan Kırgız vatanseverleri “Pan İslamizm”, “Pan Türkizm” ve “Burjuva” olarak suçlanmıştır. Stalin yönetimi Kırgızistan’da milli direnişi veya dine dayalı yönetim şeklini savunabilecek kimse bırakmamıştır. Moskova’dan dikte edilen kararlar uygulanmış ve buna karşı durabilenler acımasızca cezalandırılmıştır.

Kırgızların önemli bir kısmı Komünist Partisi çatısı altında kendi milli benliklerini kazanmak ve ülkelerinin kalkınması için çalışmaya başladılar. Fakat çok geçmeden bunlar da istenmeyen adam ilan edildiler. Örneğin, Kırgız liderlerinden Komünist Parti Başkanı Abdülkerim Sıdıkoğlu 1925’te sürgüne gönderildi. 1926’da ise K. Kudaykuloğlu ve D. Bakahanoğlu gibi önderler görevden uzaklaştırıldı. 1933 yılında Cusup Abdır Rahmanov “Milliyetçilikle” suçlanmış ve Parti’den ihraç edilmiştir (Yıldırım 1996: 90-93). Kırgız yazarlarından ilk olarak “Kırmızı Profesör” derecesi alan siyasetçi Kasım Tınıstanov 4 Eylül 1939 tarihinde ‘Halk düşmanı’ ilan edilmiştir. “Pan İslamizm”, “Pan Türkizm”, “Burjuva”, “Halk düşmanı”, “Sosyal Turancı” ve “Milliyetçi” kelimeleri Kırgız halkı arasında salgın hastalık gibi dolaşıyordu ve o dönemler kimse bu hastalığa bulaşmak istemezdi.

1932-33 ve 1937-39 yılları arasında gerçekleşen tutuklamalar ve suçlamalardan sağ- salim dönen olmamıştır. “Otuzcular”ın mektubu ve “Sosyal Turan Partisi” üyesi suçlamaları Kırgızistan’da aydınlarımızın sonunu hazırlayan en büyük nedenler olmuştur. Bunun yanında siyasetçi ve aydınların birçoğunun “Sömürücü sınıflara” mensup olması sürgün ve cezalandırma için “önemli” nedenlerden biri olmuştur. Örneğin, cezalandırılmış olan insanların arasından Abdülkerim Sıdıkov, İmanaalı Aydarbekov, Cusup Abdır Rahmanov, Acıyman Şabdanov, Satbaldı Mamatov tanınmış zengin beylerin çocukları idiler. Bunların anne-baba ve akrabalarının zengin oldukları için çektikleri ceza ve mal-mülklerinin ellerinden alınarak fakir düşmeleri sonucu değiştirmiyordu. Çarlık rejiminde çalışmış olmak, eskiden medresede dini eğitim almış olmak çok büyük suç halini almıştı. Sonuç olarak Kırgızistan 1930’lu yıllarda aydınlarının önde gelenlerinin çoğunu kaybetti. Stalin döneminde hapis cezasına çarptırılan veya idam edilenler, hayat hikâyelerinden de anlaşılacağı üzere Kırgızistan Komünist Partisi içinde 1925 yılından itibaren mücadele eden ve Kırgızistan’a sosyalist milli bir devlet kimliği kazandırmaya çalışan en nitelikli ve münevver insanlardan oluşuyordu (Hüsamettin 1996: 94).

Haziran 1991 yılında Bişkek şehrinin yakınındaki Çong Taş bölgesinde eski kerpiç fabrikasının ocağında 138 kişinin cesedi bulunmuştur. Bu insanlar, 5-8 Kasım 1938 tarihinde kurşuna dizilmek suretiyle ölüme mahkûm edilmişlerdir. Onların arasında Stalin terörünün suçsuz kurbanlarından olan Kırgız milletinin meşhur insanların naaşları da bulunmuştur. Şimdi onların hepsi şanlarına yaraşır şekilde tekrar defnedilerek Ata Beyit mezarlığında yatıyorlar. 2000 yılında burada 1930’lu yıllardaki katliamın kurbanları için ithaf edilen müze-anıt kompleksi inşa edilmiştir. Tarihi bilgilere göre, XX yüzyılın 20-30’lu yıllarında ülkenin 30.000’e yakın vatandaşı çeşitli gereksiz nedenlerle hüküm giymiştir (Çorotegin 2002: 476).

Çeşitli bahaneler ile Stalin terörüne kurban giden Kırgız aydınları ve dönemin ileri gelenlerin çoğu Stalin’in vefatından sonra aklandı veya itibarları iade edildi. Fakat bu yıllarda kurban gidenlerin tamamı şimdiye kadar açığa kavuşturulmuş değil. Belki de bazıları hiçbir zaman açığa kavuşturulamayacak. Burada karalama, birbirlerini ispiyonlama, iktidara yalakalık gibi insani zaafın bunca adamın suçsuz yere öldürülmesinde en önemli etken olduğunu da

⁵ Bu mektuba Orozbekov, Yangulanov, Artıkbayev, Ubhanov, Alimbekov, Hudaybergenov, Asılbekov, Zulfibayev, Hiyazov, Çukin, Taşmatov, Arabayev, Alinov, Uralinov, Çonbaşev, Saltanayev, Kulumbayev, Derbişev, Nazarov, Şahmuratov, Bulekbayev, Tülkibayev, Aşurov, Cumagulov, Kasimov, Tülegabulov, Smanov, Çimijiyev, Sadikov, Aydarbekov ve Muratov imza atmıştır.

belirtmeliyiz. 1930'lu yıllardaki soykırımın en büyük amacı halkları mankurtlaştırmak, tek tip Sovyet insanı yaratmaktı idi. Fakat çok şükür ki bunda başarılı olamadılar.

İkinci Dünya Savaşı Meselesi

II. Dünya Savaşı, insanlığın XX. yüzyıldaki en kanlı savaşlarından biriydi. Bu savaştan Sovyetler bünyesinde bulunan Kırgızistan da kendi payını aldı. 70 sene bu savaşın Kırgızistanlılar için "Ulu Anavatan Savaşı" olduğunu anlattılar.

SSCB'ye saldıran Alman orduları Sovyetler Birliği halklarının çok zor koşullarda gerçek bir direnişi ile karşılaştılar. Kırgızlar da bu savaşa aktif şekilde katıldılar. Brest savunması Kırgız birliklerinin üstün düşman kuvvetlerine karşı bir ay kadar kahramanca direnmesi sayesinde gerçekleşmiştir. 316. Sovyet tümeninin komutanı Tümgeneral Panfilov komutasındaki Kırgız tümeni Moskova savunmasında önemli bir rol oynamıştır. Kırgız birlikleri Stalingrad savunmasında da aktif rol üstlenmiştir. Kırgızistan İkinci Dünya Savaşı'na 360 bin Kırgız vatandaşını göndermiş ve 80 binden fazla evladını da kaybetmiştir. İstatistik verileri savaş yıllarında, Kırgızistan nüfusunun %14,2 oranında kayba uğradığını göstermektedir. Bunun %7,6'sı silah altına alınanlara; %5,6'sı ise savaşla doğrudan bağlantısı olmayan alanlarda (lojistik destek, sivil savunma örgütleri v.b.) hayatını kaybedenlere aittir. Kırgızistan'ın 1941'den 1945'e kadar verdiği nüfus kaybı 319,3 bin kişiye ulaşmıştır (Batırbayeva 2004: 51). Harp endüstrisi fabrikalarında çalıştırılmak için götürülen Kırgızistanlıların sayısı 30 binden fazlaydı.

II. Dünya Savaşı sırasında, Kırgızistan'da yaşayan vatandaşların durumları zordu. Beş sene hep kıtlık içinde geçmiş, açlıktan ölenler de olmuştu. Askerlere gönderilecek gıda ve mallar bazen halktan zorla toplanırdı.

Savaş zamanında bölgelerde yer alan ve faşistlerin işgal tehlikesi altında bulunan sanayi fabrikalarının birçoğu acil bir şekilde doğuya tahliye edilmiş, Kırgızistan'a da bu sayede tahliye yapılmıştır. Bişkek, Tokmok, Aksuu arazilerine kurulan fabrikalar bunların bazılarıdır. Kırgızistan II. Dünya Savaşı'ndan bir yarar görmüşse, bu da Sovyetlerin batı bölgelerinden göçürülen fabrikalarıdır.

Bununla beraber Kafkas, Kırım ve Volga boyundan Alman, Çeçen ve Ahıska Türkleri de Orta Asya'ya sürülmüştür. Kırgızistan'a sürülen halklar arasında yukarıda adı geçen halklarla beraber az sayıda Azerbaycanlı, Kumık, Balkar ve Nogaylar da vardı.

Kırgızistanlı askerler savaş yıllarında bir sürü kahramanlıklar göstermişlerdir. Askerlerin içinden 150 bini nişan ve madalya ile ödüllendirilmiştir. 72 askere "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verilmiştir. Bunların içinde Düşönkul Şopokov, Çolponbay Tüleberdiyev, Dayır Asanov, Asanbek Otorbayev vb. vardı (Çorotegin 2002: 477).

II. Dünya Savaşının bir de ikinci yüzü vardı. Bu savaşta karşı tarafa esir düşmüş Kırgız askerleri ile ilgiliydi. Onlar Sovyetler tarafından artık düşman sayılıyordu. Savaş sona erdikten sonra bunların bazıları herşeyi göz önüne alarak geri döndüler ve hayatının geri kalan kısmını Sibiry'a'daki kamplar ve hapishanelerde geçirdiler. İkinci kısmı ise batıda (Avrupa ve Amerika) kalmayı tercih ettiler. Bunlardan Azamat Altay (Kudaybergen Kocomberdiyev) ve Tölömüş Cakıpov Amerikan Azatlık Radyosu'nun Kırgız servisinin kurucuları olmuşlardı. Demir kapının içinde veya dışarısında olsun esir düşmüş askerlerin hayatı zordu ve hayatları vatanına olan hasretle geçmiştir.

Bazen istemeden akıllara, acaba hangi vatan için savaşmıştık sorusu gelir? Rusya Federasyonu'nun her sene gövde gösterisine dönüştürdüğü 9 Mayıs askeri törenleri, bir milyon civarında Kırgız vatandaşının Rusya'da çalışıyor olması, Kırgız iktidarının Moskova'ya yakınlığı ve 70 senelik Sovyet devri II. Dünya Savaşı'nın Kırgızlar için "Ata Vatan Savaşı"

olmaya devam etmesini sağlamaktadır. Fakat II. Dünya Savaşı gerçekten bir avuç Kırgızlar için “Vatan Savaşı” mıydı? Yoksa Kırgızlar sadece devlerin savaşında kırılan karasinek miydi? Bu konuları yeniden düşünmenin zamanı gelmiştir sanırım.

SONUÇ

70 yıllık Kırgız Sovyet tarihi, başlangıcı M.Ö. dönemlere uzanan Kırgız tarihine renk kattı. Kırgız tarihinde birçok ilkler bu dönemde gerçekleşti. Kırgızlar için ileri-geriye bakarak toparlanabilme, dünyaya ayak uydurma imkânı doğdu. Bağımsız Cumhuriyet olmanın zeminleri hazırlanmış oldu. Diğer taraftan Orta Asya Türk halkları tarihlerinde ilk defa birbirlerinden uzaklaştırılarak, birbirlerine yabancı gösterilmek istendi. 70 sene boyunca Moskova'nın Ruslaştırma politikası bütün hızıyla devam etti ve bunda da başarılı oldular. Kırgızlar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti devrinde % 40'a ulaşan nüfus kaybına uğradılar. Tarihlerinde ilk defa dinsizliği yaşadılar. Kırgızlar gelenek-görenek, tarih, dil yani kültürlerinden kopartılarak kimliklerine ters yeni “Sovyet adamı” yapılmak istendi. Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen Kırgızlar bu dönemi az kayıpla atlatmasını bildi. Kırgızlar Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dönemini açık yüreklilik ile tartışmaya devam etmeli ve ondan gelecek adına dersler çıkarmalıdır.

KAYNAKÇA

- ASKAR, Akayev (2002), "Kırgızistan: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte", *Türkler*, c. XIX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 451- 453.
- BATIRBAYEVA, D. Şayır (2004), "Kırgızistan Kırsal Nüfusunun II. Dünya Savaşı Döneminde Uğradığı Kayıplar", *Mudafaa-i Hukuk*, Haziran s. 51-54.
- ÇOROTEGİN, Tınçtkbek (2000), KIYAZ Moldokasimov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçça Tarihi*, Bişkek.
- ÇOROTEGİN, Tınçtkbek (2002), "Kırgızistan Cumhuriyeti", *Türkler*, c. XIX, Ankara: Yeni Türkiye Yay. s. 454- 484.
- DJAMGERÇİNOV, B. D. (1981), *İstoriya Kırgızskoy SSR*, Frunze: Mektep Yay.
- FADEYEV, A., ÇERMİNSKİ, E., GOLİKOV, G. (1996), *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Kuruluşu*, Çev. Şerif Hulusi, İstanbul: Payel Yay.
- GÜNGÖR, E. (2013), *Bozkırda Bir Ceditçi Kırgızistan'ın Rehberi Moldoke İşenaali Arabayev*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- HAYIT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAYIT, Baymirza (1986), *Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarihi I, İstanbul.
- İDİL, Aydın (2007), *Yerel Kaynaklara Göre Özet Kırgızistan Tarihi*, Bişkek: Mega Media Yayınları.
- "İstoriçeskiy Oçerk, Kırgızskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika", 1953 *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Tom 23, Vtoroe İzdanie, Moskva; s. 75- 83.
- İstoriya Kırgızskoy SSR* (1986), c. II-III, Frunze.
- ÖLÇEKÇİ, Tamara (2004), *Kırgızların Birinci ve İkinci Dünya Savaşları Arasında Sosyo-Kültürel Durumları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 399 y.
- YILDIRIM, Hüsamettin (1996), *Kırgızistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı: (XX. Yüzyıl)*, Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 238 y.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE “AL-” FİİLİNİN YARDIMCI FİİL OLARAK KULLANIMI VE FONKSİYONLARI*

AS AN AUXILIARY VERB USING AND FUNCTION OF THE VERB “AL-” IN MODERN UYGHUR TURKIC

Mustafa YILDIZ**

Öz

Yeni Uygur Türkçesi, birleşik fiilin bir türü olan tasvir fiilleri bakımından oldukça zengin bir yazı dilidir. Bugün Türk yazı dillerinde söz konusu birleşik fiil yapılarında kullanılan yardımcı fiillerin sayısı aşağı yukarı 30 civarındadır. Bu anlamda, Yeni Uygur Türkçesinde bilinen 27 tane yardımcı fiil vardır. Bunlar, al-, ät- (ävät-), başla-, baq-, bar-, bär-, bol-, çik-, çüş-, kal-, käl-, kät-, kıl-, kir-, kör-, koy-, mañ-, oltur-, öt-, sal-, taşla-, tohta-, tur-, tügät-, yat-, yät-, yür- fiilleridir.

Bu çalışmada, zikredilen fiillerden al- fiilinin bir yardımcı fiil olarak kullanımı üzerinde durulmuş ve bu fiille kurulan tasvir fiillerindeki anlam ayrıntıları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Yeni Uygur Türkçesi, tasvir fiili, birleşik fiil, yardımcı fiil, al- yardımcı fiili.

Abstract

Modern Uyghur Turkic is a rich literary language in terms of descriptive verbs which is a kind of compound verb. Today, the number of auxiliary verbs which used in compound verbs in Turkic literary language roughly around 30. In this sense, there are about 27 known auxiliary verb in Modern Uyghur Turkic. These are the following verb: al-, ät- (ävät-), başla-, baq-, bar-, bär-, bol-, çik-, çüş-, kal-, käl-, kät-, kıl-, kir-, kör-, koy-, mañ-, oltur-, öt-, sal-, taşla-, tohta-, tur-, tügät-, yat-, yät-, yür-.

In this study, it focused on as a auxiliary verb using of the verb al- and examined meaning details in descriptive verbs which established this verb.

Keywords

Modern Uyghur Turkic, descriptive verb, compound verb, auxiliary verb, the auxiliary verb al-.

* Bu çalışma Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, El-mek: myildiss@gmail.com

1. GİRİŞ

Kelime yapım yollarından biri de kelime birleştirmedir. Türk dilinde bu yol çok işlektir. Özellikle fiil alanında Türk dilinin ilk dönemlerinden beri bu yolla teşkil edilen örnekleri izlemek mümkündür. Türk dilinde fiil birleştirmelerinde temel olarak iki yapı karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri asli görevi yardımcı fiil olan *kıl-, et-* gibi yardımcı fiillerle isim unsurlarının bir araya gelerek oluşturduğu birleşik fiiller, ikincisi de iki fiilin zarf-fiil ekleriyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkan birleşik fiil yapılarıdır. İki tür arasında temel olarak ortaya çıkan farklılık birinci yapıda asli görevi yardımcı fiil olan fiiller bulunurken, ikinci türdeki örneklerde yer alan yardımcı fiillerin aslında bu yapıların dışında temel bir fiil olmasıdır. Söz konusu fiillerin yardımcı fiil olma işlevi sonradan ortaya çıkan bir durumdur. Birleşik fiilin bu türü Türk dili alanında bugüne kadar çeşitli isimlendirmelerle tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu isimlendirmeler içinde en yaygın olanı *tasvir fiili* kavramı olmuştur. Tasvir fiili; zarf-fiil eki almış bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiildir.

Türk dilinde tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiillerin sayısı yaklaşık olarak 30 kadardır. Bu fiillerden *al-, bil-, ket-/git- ber-/ver-, dur-/tur-, yat-, yorı-, oltur-/otur- bak-, gör-, kal-, kel-/gel-, yaz-* gibi fiiller en yaygın olanlarıdır.

Gabain, söz konusu birleşik fiilleri iki grupta sınıflandırmıştır: Tasvir fiili yapılarında yardımcı fiil olarak kullanılan fiiller, gerçekte müstakil olarak kullanılma özelliğine de sahiptir; ancak yardımcı fiil olarak gerçek anlamını genellikle kaybeder. Gabain'e göre bu tür yardımcı fiiller esas fiildeki kılışın çeşidini gösterir. O, bu gruba *dur-, düş-, geç-, gel-, getir-, git-, kal-, ko-, tut-, var-, ver-, yat-, yaz-, yürü-* yardımcı fiillerini almıştır. Gabain'in "modales Hilfsverb" (modal yardımcı fiil) olarak adlandırdığı fiiller ise tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiillerin tersine kendi anlamlarını korurlar. Bu grupta ise *başla-, bil-, buyur-, git-, gör-* fiilleri yer almaktadır. Ancak bu gruba alınan *bil-* fiili yukarıdaki tanımın aksine yer aldığı birleşik fiil yapılarında kendi anlamını tamamen kaybetmiş durumdadır. *gitmeye bilirsin, kurtarı bilirsen, olabilir* bu örneklerde *bil-* fiili müktedirlik veya ihtimal anlamları verir. Gabain, *bil-* fiilini 3. grupta "modal yardımcı fiiller" bölümünde incelemiştir. *bil-* fiili, bu grupta yer alan *başla-, buyur-, gör-, git-* gibi gerçek anlamını kısmen koruyan bir yardımcı fiil değil tersine gerçek anlamını tamamen kaybetmiş bir yardımcı fiil niteliğindedir (Gabain 1953: 24-25).

Banguoğlu da benzer bir anlayışla tasvir fiillerini anlamlarına göre "*yeterlik fiilleri*", "*ivedilik fiilleri*", "*sürek fiilleri*", "*yaklaşık fiilleri*" ve "*yarı tasvir fiilleri*" şeklinde sınıflandırır. (Banguoğlu, 1990: 488-494).

Zeynep Korkmaz, tasvir fiilini; zarf-fiil şeklinde olan esas fiille, bu esas fiildeki iş, oluş ve kılışı herhangi bir yönden tasvir eden yardımcı fiilin yeni bir anlam oluşturacak şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil olarak tanımlar (Korkmaz 1992: 146)

Muharrem Ergin, iki tarafı fiilden oluşan birleşik fiil yapıları için tasvir fiili terimini kullanmaz. Yardımcı fiil durumunda olan fiillerin birleşik fiil yapılarında anlamlarıyla değil sadece bir çekim unsuru olarak görev yaptıklarını söyler (Ergin 1989: 365). Bu noktada Gabain ve Banguoğlunun görüşlerinden ayrılır. Çünkü Gabain'in, "modal yardımcı fiil", Banguoğlunun da "yarı tasvir fiili" olarak tanımladığı birleşik fiil yapılarında yardımcı fiiller, tasvir fiillerinde yer alan yardımcı fiillerin tersine hem kendi anlamlarını belli ölçüde korurlar hem de bir çekim unsuru olarak görev görürler.

Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* adlı çalışmasında birleşik fiili bir kelime

grubu olarak tanımlar. Bu noktadan hareketle birleşik fiili oluşturan unsurların gerçek anlamlarından farklı olarak yeni ve tek bir anlam ifade edecek şekilde bir araya geldiğini belirtir. Bu yönden birleşik fiilin herhangi bir hareketi, oluşu ifade etmede basit ve türemiş bir fiilden farkının olmadığını, sadece söz konusu bu fiil şekillerinin yapı itibarıyla birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Ercilasun, bildirme çekiminde kullanılan *er-*, *tur-* ve *bol-* fiillerinin cümle kuruluşunda görev yaptıklarını, bu tür kullanımların birleşik fiil içinde düşünülmemesi gerektiğini de vurgular ve birleşik fiilin ister cümle içinde olsun ister olmasın yeni ve müstakil bir anlamı karşıladığını söyler. Ercilasun, birleşik fiil konusunda bu tespitleri yaptıktan sonra birleşik fiilleri ikiye ayırır:

1. Bir tarafı isim bir tarafı fiil olan birleşik fiiller (isim+fiil),
2. İki tarafı fiil olan birleşik fiiller (fiil+fiil).

Ercilasun, birinci grupta isim unsurunun normal bir isimin yanında sıfat ve zarf da olabileceğini, ayrıca sıfat-fiillerin de bu görevde sıkça kullanıldığını belirtir. İkinci grupta ise zarf-fiil ekini almış bir esas fiille bir yardımcı fiilin birleşmesinden meydana gelen birleşik fiil yapılarını inceler (Ercilasun 1984: 45-87).

Zeynalov, bu yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarını, *hareketin başlamasını, devam etmesini ve yönünü bildirenler; hareketin sürekliliğini, aniliğini, devamlılığını bildirenler; hareketin sınırını, bitmesini bildirenler; hareketin tekrarını ve genelleştirme anlayışını bildirenler* olmak üzere dört temel gruba ayırır. (Zeynalov 1986: 455-468).

Çağdaş Türk yazı dillerinden birisi olan Uygur Türkçesi de birleşik fiilin bir türü olan tasvir fiilleri bakımından oldukça zengin bir yazı dilidir. Bu anlamda, Yeni Uygur Türkçesinde bilinen 27 tane yardımcı fiil vardır. Bunlar, *al-*, *ät-* (*ävät-*), *başla-*, *bak-*, *bar-*, *bär-*, *bol-*, *çık-*, *çüş-*, *kal-*, *käl-*, *kät-*, *kil-*, *kir-*, *kör-*, *koj-*, *mañ-*, *oltur-*, *öt-*, *sal-*, *taşla-*, *tohta-*, *tur-*, *tügät-*, *yat-*, *yät-*, *yür-* fiilleridir.

Bu yazı çerçevesinde yukarıdaki fiillerden *al-* yardımcı fiilinin tasvir fiili yapılarındaki yapı, kullanım ve işlevleri üzerinde durduk.

2. al-

2. 1. Yapı

Uygur Türkçesinde hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak kullanılmakta olan *al-* fiili kapalı tek heceye sahip bir kök fiildir. Hem nesne ile hem de nesnesiz kullanılabilir. Uygur Türkçesinde, yapısında /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceli kelimeler genellikle dar ünlülü ekler alıp açık hece durumuna geçince hecedeki /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 1971: 53). *eliş<al-iş* "alma, alış", *elişmak<al-iş-mak* "karşılıklı almak", *eliñ<al-iñ* "alın, alınız", *konuvelip<kun-up al-i-p* "konup, konuverip", *kirivelip<kir-ip al-i-p* "girip", *özläştürüveliş<özläştür-ü-p al-iş* "kabulleniş" vb.

Bugün Özbek Türkçesindeki tasvir fiili yapılarında da yardımcı bir fiil olarak kullanılmakta olan *al-* fiilinin ünlüsünde kısmen yuvarlaklaşma meydana gelmiştir.¹

2. 2. Kullanım

al- fiilinin tasvir fiillerinde yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlandığı dönem Harezmi Türkçesi dönemine rastlar. Zeynep Korkmaz, *u-* fiilinin Harezmi sahasında kaleme alınan eserlerde özellikle de Türkmen ve Kıpçak lehçelerinin özelliklerini taşıyanlarda çok az kullanıldığını ve zamanla da düştüğünü belirtir. Bu dönemde *bil-* fiilinin yanında *al-* fiilinin

¹ Özb. *yetib ä-* "yetiş-", *tärtib ä-* "çek-", *yäzä ä-* "yazabil-" vb. (ÖTİL 1981: 534).

tasvir fiillerinde yeni bir yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlandığını söyler (Korkmaz 1995: 610). *al-* yardımcı fiili Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde tasvir fiili yapılarında esas fiile zarf-fiilin sadece *-A* şekli ile bağlanmış, iktidar ve ihtimal anlamı veren birleşik fiiller teşkil etmiştir. Bugün bu fiil Oğuz grubunun dışında kalan çağdaş Türk yazı dillerinin hemen hemen hepsinde tasvir fiillerinde kullanılan bir yardımcı fiil olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak söz konusu fiil, bugün esas fiile bağlanırken sadece *-A* zarf-fiilini almaz, bunun yanında *-p* zarf-fiil ekiyle de birleşik fiiller oluşturur.

al- yardımcı fiili, Uygur Türkçesinde tasvir fiili yapılarında oldukça işlek bir kullanıma sahiptir. Bu fiilin Uygur Türkçesinde esas fiile iki şekilde bağlandığı tespit edilmiştir:

a) *-A;-y* zarf-fiil eki ile: *qilalmidi<qil-a al-ma-di* “yapamadı”, *oltiralmay<oltur-a al-may* “oturamadan”, *kötürä alğan<kötür-ä al-ğan* “kaldırabildi”, *tonuyalmaydu<tonu-y al-ma-ydu* “tanıyamaz”, *qilalaymän<qil-a al-a-men* “yapabilirim” vb.

b) *-(I)p* zarf-fiil eki ile: *kirivaldim<kir-ip al-di-m* “girdim, giriverdim”, *toğrilavaldim<toğrila-p al-di-m* “doğruladım, savundum”, *täyyarlap almidin<täyyarla-p al-ma-di-n* “hazırlamadın”, *kuçaklavaldi<kuçakla-p al-di* “kucakladı”, *örüvaldin<ör-üp al-di-n* “örüverdin”, *tutuvaldi<tut-up al-di* “tuttu” vb.

Hacıyev, söz konusu fiilin Özbek Türkçesinde Uygur Türkçesinden farklı olarak esas fiile üç şekilde bağlandığını kaydeder.² Hacıyev, bu farklı kullanımda yardımcı fiilin esas fiile zarf-fiil eki yerine görülen geçmiş zaman eki ile bağlandığına dikkat çekmiştir. Leyla Karahan da görülen geçmiş zaman ekinin söz konusu fonksiyonu üzerinde durmuş ve bu ekin ilgili örneklerdeki işlevini “tarz ve bağlama” olarak tanımlamıştır.³

Uygur Türkçesinde *al-* yardımcı fiilinin söz konusu zarf-fiil ekleriyle birlikte esas fiile bağlanma şekli şöyledir.

2. 2. 1. *-A;-y* zarf-fiil eki ile kullanım

al- yardımcı fiili, Uygur Türkçesinde tasvir fiili yapılarında ünlü ile biten esas fiile *-y*, ünsüzle biten esas fiile ise *-A* zarf-fiil eki ile bağlanır. Bu oluşumda zarf-fiil eki ile *al-* yardımcı fiilinin kaynaşması sonucunda fiilin iktidar şekli *-Al-/-AlA-/-yAlA-* olarak ekleşmiştir (Tömür 1987: 129). Öztürk, Yeni Uygur Türkçesinde yeterlilik ifadesinin ünlü ile biten fiillerde *-lA* veya *-yAlA*; ünsüzle biten fiillerde ise *-AlA-* ekinin getirilmesiyle karşılandığını, yeterlilik yapılarının olumsuz şekillerinde ise ekin *-Al-* şekline girdiğini belirtir (Öztürk 1994: 101) Örnek: *bina qilalaymän<bina qil-a al-a-män* “bina yapabilirim”, *bilälmigän<bil-ä al-ma-ğan* “bilemedi”, *uñliyalaydu<uñla-y al-a-du* “uyuyabilir”, *işinälmäydu<işin-ä al-ma-y-du* “inanamaz”, *eytalmaydikänsän<ayt-a al-ma-y-di-kän-sän* “söyleyemiyormuşsun”, *koğiyalaysän<koğ-a-y al-a-sän* “ayaklanabilirsin”, *basalmidi<bas-a al-ma-di* “basamadı”.

Bu ekleşmiş yapıların yanında söz konusu yardımcı fiilin *-A;-y* zarf-fiil ekleriyle kalıplaşma sürecine girmeden kullanıldığı birleşik fiil örneklerine rastlamak da mümkündür. *süyülä alsa<süyül-ä al-sa* “sevilebilse”, *tosap ala almas<tosap al-a al-mas* “engel olamaz”, *kötürä alğan<kötür-ä al-ğan* “kaldırabildi” vb. Ancak, metinlerde zarf-fiil eki ile *al-* fiilinin ekleştiği örnekler daha sık kullanılmaktadır. Kaynaşmanın olduğu birleşik fiil yapıları imlâda birleşik, kaynaşma olmayanlar ise ayrı yazılır.

al- yardımcı fiili bu birleşik fiil yapılarında bir çekim unsuru olarak görev yapmakta ve anlam olarak da imkan, iktidar ve ihtimal anlamları ile esas fiili tasvir etmektedir. Uygur

² 1. *-(I)p* zarf-fiil eki ile: *çikärib äldi* “çıkardı”, *otirib äldi* “oturdu”, 2. *-A;-y* zarf-fiil eki ile: *käräy älädigän* “bakabildi”, *körä älişgän* “görebildiler”, 3. *Arada hiçbir vasıta olmadan: okidi-äldi, bardi-äldi* vb. (Hacıyev 1966: 99-110).

³ bk. Leyla Karahan, “Görülen Geçmiş Zaman Eki *-di/-di-nin* Tarz ve Bağlama Fonksiyonlarına Dair”, TKAE, C. XVIII, 1990, s. 335-341.

Türkçesinde bu yardımcı fiilin -A; -y zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan birleşik fiil yapısını şu şekilde ifade etmek mümkündür.

Esas fiil + -A, -y + al-

<i>basalmidi</i>	<bas-a al-ma-di	"basamadı"
<i>kılalaymen</i>	<kıl-a al-a män	"yapabilirim"
<i>oltiralmay</i>	<oltir-a al-may	"oturamaz"
<i>uħliyalaydu</i>	<uħla-y-a al-a-du	"uyuyabilir"
<i>kötürä algan</i>	<kötür-ä al-ğan	"götürebilmiş"
<i>süyülä alsa</i>	<süyül-ä al-sa	"sevilebilse"
<i>ala almas</i>	<al-a al-mas	"alamaz"

2. 2. 2. -(I)p zarf-fiil eki ile kullanım

al- yardımcı fiilinin Yeni Uygur Türkçesinde birleşik fiil oluşturduğu bir başka ek ise *-p* zarf-fiil ekidir. Söz konusu fiilin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil yapılarında kullanımına dair örnekleri Karahanlı Türkçesinde görmekteyiz.⁴

Bugün *al-* yardımcı fiilinin bu kullanımı Yeni Uygur Türkçesi dışında pek çok Türk yazı dilinde de karşımıza çıkmaktadır.⁵

al- yardımcı fiilinin *-A;-y* zarf-fiil eki ile kullanıldığı birleşik fiil örneklerinde kendisini gösteren ekleşme temayülü, fiilin *-p* zarf-fiil ekiyle oluşturduğu birleşik fiil yapılarında da görülmektedir. Söz konusu örneklerde iki ünlü arasında kalan *-p* zarf-fiil eki önce tonlulararak /b/'ye sonra da sızıcı /v/ sesine dönüşür. Bu ses hadisesinin sonucunda zarf-fiil eki ile *al-* fiili birleşir ve *-vAl-* şeklinde bir yapı ortaya çıkar. *kuçaklavaldi<kuçakla-p al-di* "kucakladı", *kirivaldim<kir-ip al-di-m* "girdim, giriverdim", *içivalay<iç-ip al-ay* "içeyim", *tutuvalmay<tut-up al-may* "tutuvermeden", *söküvaldim<sök-üp al-di-m* "söktüm", *süzüvaldi<süz-üp al-di* vb. Bu şekiller, Uygur yazı dilinde oldukça sık kullanılmaktadır. Bu durum Özbek Türkçesi'nde görülmez. Kalıplaşmış olan bu örneklerin yanı sıra ekleşme temayülü göstermeyen birleşik fiil örneklerine de rastlanmaktadır. *kuçaklap aldi<kuçakla-p al-di* "kucakladı", *täyyarlap almidin<täyyarla-p al-ma-di-n* "hazırlamadın", *tosap aldim<tosa-p al-di-m* "engelledim" vb. Ancak bu şekilde olan birleşik fiil yapıları ekleşmiş şekillere göre daha seyrek bir kullanıma sahiptir. Öztürk, bu yapıların yanında *al-* fiilinin, *-l-* düşmesi sonucunda birtakım fiillerle kalıplaştığına dikkat çeker ve bu yapıların tek bir fiil intibai verdiğini belirtir.⁶

Uygur Türkçesinde *al-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formüleştirebiliriz:

⁴ *kılıçın tilese kamuğ arzusım, urup alsa, birse, bedütse küsım* "Bütün arzusunu kılıcı ile isterse, vurmali, vermeli ve böylelikle şöhetini büyütmelidir." (Arat 1991: 242-2279).

⁵ Özb. *yâzib äl-* "yazmak", *yâdlâb äl-* "hatırlamak" vb. (Schamiloğlu 1996:156); Kzk. *körıp aldı* "gördü", *köşirıp aldı* "aktardı" vb. (Iskakov 1974: 266); Tat. *yoqlap aldım* "uyudum", *ilâp aldı* "eledi, seçti" (Yoldaşev 1965: 83).

⁶ *apçik- ~ epçik* "dışarı çıkmak, götürmek" (<alıp çık-), *apkaç- ~ epkaç- ~ eçik-* "kaçmak, gözden kaybolmak, uzayıp gitmek" (<alıp kaç-), *apkal- ~ épkal-* "bırakmak, miras bırakmak" (<alıp kal-), *épkel- ~ ekkel- ~ ekel-* "getirmek, doğurmak" (<alıp kel-), *ekket-* "götürmek" (<alıp ket-), *ekkir-* "getirmek, dâhil etmek" (<alıp kir-), *eper-* "vermek, takdim etmek" (<alıp ber-), *képkal-* "kalmak" (<kalıp kal-) (Öztürk 1997: 102).

Esas fiil + -(I)p + al-

kuçaklavaldı	<kuçakla-p al-di	"kucakladı"
yetivalayli	<yet-ip al-ayli	"yetişelim"
kirivaldı	<kir-ip al-di	"girdi, giriverdi"
tutuvalalmaptu	<tut-up al-almaptu	"tutamamış"
içivalğansilär	<iç ip al-ğansilär	"içmişsiniz"
ilivaldıñ	<il-ip al-diñ	"bağladın"
toğrilavaldim	<toğrila-p al-dim	"doğruladım"

2. 3. İşlevler

Esas fiile bağlanırken hem *-A; -y*, hem de *-(I)p* zarf-fiil ekiyle bağlanan *al-* yardımcı fiilinin işlevlerini de esas fiile birlikte bağlandığı zarf-fiilin türüne göre iki ayrı başlıkta ele almamız mümkündür.

2. 3. 1. -A; -y zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Al- yardımcı fiili *-A* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanıldığında esas fiili iktidar, imkân ve ihtimal anlamlarıyla tasvir eder. Eski Türkçe döneminden Harezmi Türkçesi dönemine kadar iktidar bildiren yapının *u-* ve *bil-* ile kurulduğunu biliyoruz. *Bil-* fiilinin tasvir fiili yapılarında tespit edildiği eser Kutadgu Bilig'dir. *U-* fiili, bu dönem eserlerinde iktidarın olumlu şekillerinde yerini *bil-* fiiline bırakmıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde *u-* fiilinin olumsuz şeklinin iyice seyrekleşmesiyle de *bil-* fiili hem olumlu iktidar hem de olumsuz iktidar şeklini karşılamaya başlamıştır (Korkmaz 1995: 610). *U-* fiilinin olumsuz şekli, Çağatay Türkçesi döneminde tamamen kullanımını kaybetmiş ve bu fiilin yerine *al-* ve *bil-* fiillerinin olumsuz şekilleri yaygınlaşmıştır (Eckmann 1958: 126).

Bugün *al-* yardımcı fiili Oğuz grubu yazı dilleri dışında kalan Türk lehçelerinin pek çoğunda da *-A* zarf-fiil eki ile imkân, iktidar ve ihtimal bildiren birleşik fiiller teşkil etmektedir. Özbek Türkçesinde de *-A, -y* zarf-fiil eki ile kullanılmakta olan *al-* yardımcı fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketi yapabilmek için sahip olunan kabiliyeti, imkânı ve yeterliliği ifade etmek için kullanılır (Hacıyev 1973: 34). Uli Schamiloğlu da Özbek Türkçesinde *-a;-y âl-* yapısının ihtimal anlamı verdiğini belirtir (Schamiloğlu 1996: 156).

Bugün Uygur Türkçesinde müktedirlik ve imkân bildiren birleşik fiil yapısı *al-* yardımcı fiilinin *-A;-y* zarf-fiil ekiyle birlikte bir esas fiile bağlanması sonucunda ortaya çıkar. Bu tasvir fiili yapısı, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı Uygur gramerinde "Péilniñ imkân tüslük özek şekli" olarak ifade edilmektedir (Tömür 1987: 396).

Al- yardımcı fiilinin *-A;-y* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımıyla ortaya çıkan birleşik fiil yapılarında esas fiildeki iş, oluş ve hareketi aşağıdaki anlamlarla tasvir ettiği tespit edilmiştir.

2. 3. 1. 1. *al-* yardımcı fiili, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin yerine getirilebilmesi için gerekli olan kabiliyetin varlığını ifade etmeye yarar:

Bizniñ oğul su üzüşkä şundağ ustiki-düptu padişa köpçilikkä karap,-suğa baş çökürüp kirip kätssä nahayiti uzun vakit ötkändä çikidu. Bula ämäs, tähi su üstidä ondisiğa yetip uhlıyalaydu.

"Bizim oğlan yüzmede o kadar usta ki, demiş padişah, etrafındakilere bakarak: Suya dalınca çok uzun vakit geçtikten sonra çıkar. Sadece bu değil, su üstünde sırt üstü yatıp uyuyabilir de." UHM, 34

-Taptiñ, taptiñ!-däp hoşal bolup vaqirivetipty paşa,-päkät dünyada mänla muşundağ güzäl bağlarnı bina kılalaymân. Dünyada meniñ aldimğa ötüdiğan küçtüñgür yok! Buniñdin keyin hämmäñlar meniñ ämrimgä boy sunuñlar...

"Doğru söyledin, diye sevinip haykırmış sivrisinek, dünyada sadece ben böyle güzel bahçeler yapabilirim. Dünyada benim önüme geçecek güçlü hiçbir kimse yok! Bundan sonra hepimiz benim emrime boyun eğiniz..." UHM, 60

Yardımcı fiilin olumsuz olması durumunda ise esas fiildeki söz konusu hareketin işlenebilmesi için gerekli olan kabiliyete sahip olunmadığı anlaşılır:

Can sojañ, tikän üstidä oltarğandäk, ornida teç oltiralmay, közliri alağ-calağ yaltiratti. U barğançä beşi tövân sañgilap, ikki ayalniñ yöläş küçi bilä jikilmay oltarğan Tacigüldin köz üzmätti.

"Can Reis, diken üstündeymiş gibi yerinde rahat oturamaz, gözleri ürkek ürkek bakar. O, yavaş yavaş başını önüne eğip, iki kadının desteğiyle yıkılmadan duran Tacigül'den gözünü ayırmazdı." JS, 56

Şuniñ üçünmu ädämlär uni yäñi nahşa däp tonup añlaydu. Sän bolsañ başkılarnıla doraydikänsän. Hiçbir yäni nahşini eytalmaydikänsän. İğäñniñ sändin zerikkinimu şu.

"Bunun için insanlar onu yeni bir şarkı diye dinler. Oysa sen hep başkalarını taklit ediyormuşsun. Hiç yeni şarkı söyleyemiyormuşsun. Sahibinin senden sıkılmasının sebebi de budur " UHM, 30

2. 3. 1. 2. Söz konusu hareketin işlenmesi için lüzumlu olan gücü, kudreti ve imkânı anlatır. Tasvir fiili yapısının olumsuz olması durumunda ise hareketin gerçekleştirilmesi için sahip olunması gereken güç ve kudretin olmadığı ortaya çıkar.

-Adämlärniñ karişi här hil bolğaça kiliwatkan işiñiz ançä hata bolmisimu "u yeri bolmaptu, bu yeri bolmaptu" däydiğanlar daim çıkıp turidu. kiliwatkan işiñizniñ togrılığğa öziñiz işänç kılalsiñizla, här hil gäp sözlärgä kulak salmay, öziñizniñ bilişçä işlävärginiñiz tüzük.

"İnsanların görüşü türlü türlü olduğu için yaptığınız iş o kadar hatalı olmasa da "orası olmamış, burası olmamış" diyecek olanlar her zaman çıkar. Yaptığınız işin doğruluğuna kendiniz inanabiliyorsanız, kimsenin sözüne kulak asmadan kendi bildiğiniz gibi yapmanız doğrudur." UHM, 136

1871 yili Çar padişah ğulcini iğilivelip, bir näççä miñ äskär turğuzğanda, Velibay şu Rus äskärliri vü başka Rus härbiy-mülkiy ämäldarlririniñ pütün täminatini yatküzüp berişini bir näççä yilğičä kötürä alğan. Şuniñ bilän özimu alahidä beyip Çar hökümiti aldidiki inaviti zor däricidä öskän.

"1871 yılında Çar, padişah Ğulca'yı ele geçirip, birkaç bin asker dikince, Velibay, askerlerinin ve diğer Rus harbî-mülkî memurlarının bütün ihtiyaçlarını sağlama görevini birkaç yıl üstlenebilmiş. Böylece kendisi de fevkalade zenginleşerek Çar hükümeti nezdindeki itibarını son derece artırmıştır." OZ, 74

Şu säväptin işçilarniñ, umumän ämgäkçilärniñ kan tomurini sülüktäk şoriğuçılar äsli monu kömür kan eğisi hanca bilän hökümat väkili hitay katip ekänliginimu ila perik kilişalmatti.

"Bu sebepten dolayı, genellikle çalışanların kanını sülük gibi emenlerin, aslında bu kömür ocağının sahibi madenci ile hükümet vekili Çinli kâtip olduğu da anlaşılabilir." ÄÄ, 93

İçkiy tävörinişini basalmığan Asılkan paññidä jığlavättidä, sözini davam kıalmıdı.

“İçindeki fırtınayı bastıramayan Asılkan birden ağlayıverdi ve sözünü devam ettiremedi.”

JS, 64

Bäk uzaklardın baqdim; kün çıışdin, kün batışdin, küngäydin və täskäydin... Sän zor idiñ; haman zor bolup köründüñ, äy tağlarıñ tağı Täñri tağı!

Şunçalık zor və ığzsin, hiç nürsä seni tosap ala almas idi. Haman sän bar idiñ...

“Pek uzaklardan baktım; doğudan, batıdan, güneyden ve kuzeyden... Sen büyüktün; daima büyük görüldün, ey dağların dağı!

O kadar büyük ve yükseksin, hiçbir şey sana mani olamazdı. Daima sen vardın” AÖŞ II, 616

Bu gäpni añlığan väzir, ämäldarlar-mu hoşamätçilik bilen şahzadini ağzi-ağziğa tägmäy mahtaşka kirişiptu. Bu mahtaşlar bilän mäş bolup kätkän şahzadä özini tutuvalalmay, başkılarğa öz maharitinı körsitip qoymaqçı bolup “polduñ” kılip däryäğa özini etiptu.

“Bu sözü işiten vezir ve maiyetindekiler dalkavuklukla şehzadeyi, ağızları hiç kapanmadan övmeye girişmişler. Bu övgülerle mest olup giden şehzade kendini tutamadan başkalarına maharetini göstermek için “cumburlop” nehre atılmış.” UHM, 34

Nemä säväptin mäğlup bolduq? Äzäldän biz küçsiz, ölärmän həliqmu? Altä million nopuşka egä bolup turup çättin kälğan bir oçum bulançılar aldıda tiz püküşniñ tüp sävävi nädä? Yağ! Yetärlük küçmü, kuvvätmu bar ädi, şu küç-gäyritimizni säpärvärlikkä kältürüp, puhta täşkilläşälmiduk...

“Hangi sebepten mağlup olduk? Ezelden biz güçsüz, ölecek bir halk mıydık? Altı milyon nüfusa sahipken dışarıdan gelen bir avuç çapulcu önünde diz çöküşün temel sebebi nedir? Yok yok! Yeterli güç de kuvvet de vardı. Bu gücümüzü gayretimizi seferber edip, iyi bir şekilde teşkilatlanamadık” JS, 407

Burunķi zamanda bir padişaniñ güzäl bir kızi bar ikän. Uniñğa nurğun şahärlärdin älçilär kälğan bolsimu kız rät kıptu. kızniñ könlidä nimä barlıgini bilälmigän ata-anisi uniñ nimä şartı barlıgini soraptu.

“Geçmiş zamanda bir padişahın güzel bir kızı varmış. Ona birçok şehirden elçiler gelmişse de kız bunların hepsini reddetmiş. Kızın gönlünde ne olduğunu bilemeyen anası ile babası, ona ne gibi şartı olduğunu sormuş.” UHM, 2

Ähmätcan ularni önidin ämäs, ünidin ila-päriq kılalaydu,- tonuş avaz, tonuş taläppuzlar.

“Ahmetcan onları önünden değil, sesinden fark edebilirdi, tanış ses, tanış telaffuzlar.” ÄÄ, 92

2. 3. 1. 3. *al-* yardımcı fiili, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin yerine getirilme ihtimalinin olup olmadığını ifade etmeye yarar.

Ärizidur; tac tüğäl, här nimä kılsa ,

İngiliz Bayronçä süyülä alsa,

Öçmäsdı şamdanda Bayronniñ şâmi,

U idi Anglo-Saksonniñ ruhi...

"Lâyıktır; taç değil, her ne olsa,
İngiliz Bayron gibi sevilebilse;
Sönmezdi şamdanda Bayron'un mumu,
O idi Anglo-Sakson'un ruhu..." AÖŞ II, 668

Çataκ muşu yârdikân,-dâptu bulbul, râncip,-sâniñ öz naḥşan yokkân, hâr kaçü çiraylık sayridim diğiniñ bilânmu pâkât başkılarniñ naḥşini doraydikânsân. Toğra, bâzi kuşlar ançâ çiraylık sayriyalmaydu. Lekin u başkılarni dorimay özigâ has ahan bilân öz muhabbitini, hoşalligini, gem-kayğusini ipadilâydu.

"Pürüz işte buradaymış demiş bülbül üzülererek: Senin kendi şarkın yokmuş; ne kadar güzel ötüyorum desen de, aslında başkalarını taklit ediyormuşsun. Doğru, bazı kuşlar o kadar güzel ötmeyebilir. Lakin onlar başkalarını taklit etmeden, kendilerine has âhenk ile kendi öz muhabbetlerini, gamlarını, kaygılarını ifade ederler" UHM, 30

Eytkanliriñ hâk gâp. Birak bu yârlärdä seniñ kimlikiñni bilidiğan başka kişi yok. İzdâp yürgänlärmu ämdi seni tonuyalmaydu. Buniñdin ḥatircäm bolsañ bolidu.

"Söylediklerin doğru. Ancak bu yerlerde seni tanıyan başka kimse yok. Arayıp duranlar da artık seni tanıyamaz. Bundan dolayı rahat ol" OZ, 86

-Nemä, işänmäyvatamsiz? Toğra, öz közi bilân körmiğän kişi älvättä işinälmäydu. Mana, mänmu öz vaktida hâmkarlık gruppisiniñ başliki ämäsmidim.

"Niçin, inanmıyorsunuz? Doğru, kendi gözüyle görmeyen kişi elbette inanmayabilir. İşte ben de kendi zamanında yardımlaşma grubunun başkanı değil miydim" KBC, 95

-Män Äräpçä yezikni toluk bilmisäm kandaκ müällim bolalaymân.

-Hâr küni gezit-kitap okuysân, bir nemilärni baş kötärmäy yazisänğü?!

"-Ben Arap yazısını tam bilmezsem nasıl öğretmen olabilirim.

-Her gün gazete, kitap okuyorsun, birazını başını kaldırmadan yazarsın değil mi?!" ÄÄ, 89

2. 3. 2. -(I)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Uli Schamiloğlu'na göre *-p al-* yapısı, öznenin esas fiildeki hareketin sonucundan faydalanışını bildirmektedir. *Özbek Türkçesinin İzahlı Lügati*'nde de söz konusu fiilin, Uli Schamiloğlu'nun belirttiği anlamı verdiği kaydedilmiştir. Fiilin *Özbek Türkçesi*'ndeki durumunu inceleyen Hacıyev ise *al-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile ifade ettiği anlam ayrıntılarını dört maddede vermiştir. Hacıyev, bu fiilin, yukarıdaki anlamının yanında belirli fiillerle birleştiğinde esas fiildeki iş, oluşun bir kereliğine işlenişini tasvir ettiğini belirtmektedir (Hacıyev 1973, 33). R. Rahmeti Arat, bu fiilin Karahanlı döneminde de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığını belirtir ve iki temel işlevinden bahseder:

1. *al-* esas fiildeki iş, oluş ve hareketin özne için işlendiğini bildirir. Bu bakımdan *-p ber-* yapısına ters bir anlam ifade etmektedir.⁷

2. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bittiğini, tamamlandığını bildirir. (Arat 1987: 232-233).

Taranan metinlerden, *al-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte Yeni Uygur Türkçesinde de esas fiildeki hareketi yukarıda belirtilen anlamlarla tasvir ettiği tespit edilmiştir.

2. 3. 2. 1. *al-* yardımcı fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin özneye dönüşünü ifade eder.

⁷ *kılıçın tilese kamuğ arzusın-urup alsa, birse, bedütse küsin* "Bütün arzusunu kılıcı ile isterse, vurmali, vermeli ve böylelikle şöhretini büyütmelidir." (Arat 1991, 242-2279).

-Yepil, teğim, yepil! Män içiñgä kirivaldim!-däptu. Şunda tağ yepiliptu. Çoñ batur oğlını körälmäy, hapa käyniğä kaytıptu.

“-Kapan, dağım, kapan! Ben içine girdim! demiş. O zaman dağ kapanmış. Büyük bahadır oğlunu göremeden, üzülerək geriye dönüp gitti.” UFA, 254

Aş yäydigan äsvapni
Nimä kilivalduk ämdi?
Buni eytişka dostlar,
Tilim barmaydu zādi.
“Aş yediğimiz eşyalar
Nereye gitti şimdi?
Bunu söylemeye dostlar,
Dilim varmaz asla” AÖŞ II, 458

U sāl hiçil bolğan halda gäpni başka kingä bölüp Ömārgä qaridi.

-Çay-pay içivalğansilär? dāp soridi.

“O biraz utanmış bir halde sözü başka tarafa çekip Ömere baktı.

-Çay-may içtiniz mi? diye sordu” ÄÄ, 8

Mänmu bir böläk dāhkanlar bilän puhta selingan bir tamniñ üstigä çikivalğanidim. Yänä bir ögzidiki bir hotunniñ:

-Vay isit balam! Emdi kandağ kilarmän?! degän nalä päryadi añlandı.

“Ben de bir grup köylü ile birlikte sağlam bir şekilde yapılmış bir damın üstüne çıkmıştım. Yine bir başka çatıdaki hatunun biri:

-Vay yazık balam! Şimdi ne yapacağım?! diyen feryadı duyuldu.” ÄS, 3

Çünki ular ottura mäktäptä latin yeziki bilen savatlık bolğan idi. Bu ularniñ öz ana tilini işivelişini mäksät kilğanidi.

Çünkü onlar ortaokulda latin yazısı ile okuma yazma öğrenmiş idi. Bu onların kendi ana dilini korumak içindi. UYT, 27

Şundak kuyaş, saña oğşaş boluşni, saña oğşaş kuyaş boluşni öginivalsun!

“Böyle güneş, sana benzer olmayı, sana benzer güneş olmayı öğrensin!” ÇM, 58

Çünki ular Gülmährämniñ yaş boluşığa qarimay, özini tutuvalğan, tämkin, hämmä cähättin abruyluk ikänlikini bilişätti.

“Çünkü onlar Gülmehrem’in genç oluşuna bakmadan, kendini tutan, temkinli, her yön den saygın olduğunu biliyorlardı.” ÄS, 8

al- yardımcı fiilinin olumsuz olduğu durumlarda ise esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bitirilmediği, tamamlanmadığı anlaşılır.

Çümüliilär:

-Hoş, yaz künliri özän nälärdä yürdüñ, nimişka kişlik ozuk-tülüğiniñni täyyarlap almidin?-dāp soraptu.

“Karıncalar:

-Peki, yaz günleri nerelerde dolaştın, niçin kışlık yiyecek ve içeceklerini hazırlamadın? diye sormuşlar” UHM, 130

Majuñıyiniñ häwirini añliğan Hocaniyaz şu künilä atlinip yolğa çıktı. Majuñıyñ Hocaniyazniñ aldığa çikip, intayın izzät-hörmät içrä kütüp aldı.

"Majunyinin haberini duyan Hocaniyaz hemen o gün ata binip yola çıktı. Majunyin Hocaniyazın önüne çıkınca, çok saygılı bir şekilde karşıladı." JS, 121

2. 3. 2. 2. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tezlik ve kolaylık içinde tamamlandığını bildirir.

Şā'ir, kağa ämäš, körüngän dārāhkä kunuvelip qaķıldaveridiğan. Şā'ir, huddi tañ toħusidur ki, keçiçä tañni çillap tinmas; tañ atķanda, älni işķa, hayatķa, ämgäk vā icatķa ündär.

"Şair, her gördüğü ağaca konuverip ötecek bir karga değildir. Şair, tıpkı tan horozu gibi dir. Çünkü gece boyu tanı çağırır, susmaz; tan vaktinde halkı işe, hayata, emek ve icada çağırır" AÖŞ II, 596

-Häy sän bir däm düm yatķın, män häm su içivalay,-däp bulakniñ süyidin bir yütüm içti.

Rodupay beşini kötürüp dediki:

-Äy nainsap, bulakniñ tatlıķ, şerin süyüniñ hämmisini içip tügitipsän.

"Hey sen biraz yüzükoyun yat, ben de su içivereyim, deyip pınarın suyundan bir yudum içti. Zorla başını kaldırıp dedi ki:

-Ey insafsız, pınarın tatlı, şirin suyunun hepsini içip tüketmişsin" UĞD, 290

Mayimħanniñ külkisidin tonidi ana.

-Rastla sänmu, kızım?

-Män bolmay, cin-şeytan devidiñmu?

-Közümgä är kiyapitidä köründimu, däymäna!

Kız anisini kuçaklap aldı.

-Cenim apam, saddä apam...

"Mayimhan'ın gülüşünden tanıdı anası.

-Gerçekten sen misin kızım?

-Ben değil de cin-şeytan mı zannettin yoksa?

-Gözüme er kıyafetinde mi göründü diyorum acaba!

Kız anasını kucakladı.

-Canım anam, saf, temiz anam..." M, 72

Bir karap sährin bilän sän yumuvaldiñ mu meni,

Örüm-örüm qaçliriñğa örüvaldiñ mu meni.

Hör idim çöldä kiyiktäk közliriñ körmästä män,

Kirpigiñni ok kılip sän ilivaldiñ mu meni.

Heç ketälmäymän keşinidin yögilip kalğan käbi,

Putlirimdin yögimäçtäk yögivaldiñ mu meni.

“Bir bakıp sihrin ile sen uyutuverdin mi beni
Örüm örüm saçlarına örüverdin mi beni
Hür idim çölde geyik gibi gözlerini görmezken ben,
Kırpiğini ok kılıp sen bağlayıverdin mi beni.
Hiç gidemiyorum yanından sarılıp kalmış gibi,
Ayaklarımdan sarmaşık gibi sarıverdin mi beni.” AÖŞ II, 476

Yolvas çışlirini goçurlitip, şalini çeçip etrapka bir kur karap çikkandin keyin:
-Häy avak, keni u iplas?!-döp vakıraptu. Toşqancan kudukni işaret kılıp:
Änä padişahi âlem, äñä, siliniñ kelivatkanlıklirini körüp kudukniñ içigä kirivaldi-däptu.
“Kaplan dişlerini gıcırdatıp salyalarını saçarak etrafa bir bakmış. Sonra:
-Hey avanak! Hani o pis hayvan, diye bağırılmış. Tavşancık kuyuyu işaret ederek:
-İşte âlemlerin padişahı, işte, sizin gelmekte olduğunuzu görüp kuyunun içine girdi, de
miş.” UHM, 74

Käyinki üç kündin bu yan Ähmätcan köpiräk soal beridiğan boluvaldi.
“Sonraki üç günden bu yana Ahmetcan çok fazla soru sorar oldu. ÄÄ, 82

*Gülmähräm dähkan ayalliriğa has çäbdäs härikiti bilän yärdin “likkidä” kötürülüp harviniñ yan
tahtisiğa oturuvaldi-dä, äşäkniñ sağrisiğa tayaq saldi-hit!*
“Gülmehrem köy hanımlarına has çevik hareketi ile yerden “birden” sıçrayıp arabanın
yan tarafına oturuverdi ve eşeğin sağrisına vurdu, hit!” ÄS 8

*-Häy bädbäht, kolumdin nemişka kägüzni tartivalisän!- deginiçü kägüzni kenizäkniñ kolidin elip
körmäkçi boldi.*
“-Hey bedbaht, elimden kâğıdı niçin çekiyorsun! deyinceye kadar kâğıdı cariyenin elin
den alıp görmek istedi.” UHD 34

3. SONUÇ

Yeni Uygur Türkçesinde tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiillerden biri olan *al-* fiili esas fiile iki şekilde bağlanır. Bunlardan birisi “-A/-y+al-” yapısıdır. Söz konusu yapı ile oluşturulan birleşik fiillerde *al-* fiili gerçek anlamının dışına tam olarak çıkar ve esas fiili imkân, iktidar, kabiliyet ve ihtimal anlamlarıyla tasvir eder. Aynı zamanda bir çekim unsuru olarak, kip ve şahıs eklerini taşıma görevini de üstlenir. Bu yapı metinlerde genellikle -A/-AIA/-yAIA- şeklinde ekleşmiş olarak karşımıza çıkarken az da olsa “-A/-y+al-” şeklindeki analitik yapıyı koruyan tasvir fiili örneklerine de rastlamak mümkündür.

Diğer bir yapı ise *al-* fiilinin -p zarf-fiil ekiyle birleşmesinden ortaya çıkan tasvir fiilleridir. Bu şekilde kurulan birleşik fiil yapılarının da yine birinci grupta olduğu gibi “-p al-” yapısından “-vAl-” şeklinde ekleşmesi söz konusudur. Taranan metinlerde ekleşen yapıların analitik yapılara nazaran daha yaygın olduğunu kaydetmek gerekir. “-p+al/-vAl-” yapısı anlam olarak, esas fiili “-p+ber-” yapısının tersine bir anlamla tasvir eder. Yani esas fiildeki iş oluş ve kılışın başkası lehine değil bizzat öznenin kendisi için işlendiğini, tam olarak sonuçlandığını ve tamamlandığını; bir de esas fiildeki hareketin aniliğini, birden ortaya çıkışını tasvir eder. “-vAl-” şeklinde ekleşmiş olan yapılarda *al-* fiilinin anlamı kendini hissettirmezken henüz ekleşmemiş olan “-p al-” şeklindeki analitik yapılarda, *al-* fiilinin asıl anlamını kısmen koruduğu görülmektedir.

Haciyevin Özbek Türkçesi için üçüncü grupta kaydetmiş olduğu *okidi-âldi, bârdi-âldi* gibi örneklerle taranmış olan Yeni Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanılmamıştır.

KAYNAKÇA**A) TARANAN ESERLER**

- Äziz Savut, www.tangritagh.net(com) 5/25/2003 Makale-Xewerliri (Hikâye).
 BÄHRAM, Calalidin (1994), *Qäbrä Beşidiki Çüş*, Şincan.
 Cungo Milletliri, S. 2001-6, (2001), Şincan
 SÄMÄDİY, Ziya (1984), *Mayimhan*, Almuata.
 SÄMÄDİY, Ziya (1985), *Jillar Siri*, Almuata.
 SÄMÄDİY, Ziya (1995), *Ähmät Äpändi*, Almuata.
 ERCİLASUN, Ahmet Bican (1988), *Uygur Halk Masalları*, Ankara.
 KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2000) *Abdurrehim Ötkür'ün Şiirleri*, C. I-II, İstanbul. (inceleme).
 ÖTKÜR, Abdurrehim (1989), *Oyganğan Zemin*, Şincan.
Uygur Folkloriniñ Antologiyasi, (1988), Almuata.
Uygur Hälk Dastanliri, (1991), Şincan.
 20. *Äsirdin Buyanki Uygur Yezik Täräkkiyäti*, Uyghurlar

B) FAYDALANILAN ESERLER

- ARAT, R. Rahmeti (1987), "Die Hilfsverben und Verbal adverbien im Altaischen", Makaleler, Ankara.
 ARAT, R. Rahmeti (1991), Kutadgu Bilig I. Metin, Ankara.
 BANGUOĞLU, Tahsin (1990), Türkçenin Grameri, Ankara.
 ECKMANN, Janos (1958), "Çağatay Dili Hakkında Notlar" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1958, Ankara: TDK Yay., 115-126.
 ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Ankara.
 ERGİN, Muharrem (1989), Türk Dil Bilgisi, İstanbul.
 GABAİN, A. Von (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara.
 HACİYEV, Azim (1973), Fe'l, Taşkent.
 HACİYEV, Azim (1966). Özbek Tilide Kömekçi Fe'ller, Taşkent.
 ISKAKOV, A. (1974), Kazırgi Kazak Tili-Morfologiya, Almatı.
 KARAHAN Leylâ (1990), "Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonlarına Dair", TKAE, C. XVIII, s. 335-341.
 KORKMAZ, Zeynep (1995), "Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkân' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, Ankara.
 KORKMAZ, Zeynep (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara.
 NADZHIP, E. N. (1971), Modern Uygur, Moskov.
 Özbek Tilinin İzahli Lügeti, (1981) C. I-II, Moskova.
 ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara.
 ÖZTÜRK, Rıdvan (1997), Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Ankara.
 SCHAMİLOĞLU, Uli (1996), "Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu", Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988, Ankara.
 TÖMÜR, Hamit (1987), Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya, Şincan.
 YOLDAŞEV, A. A. (1965), Analitiçeskie formı glagola v tyurkskiñ yazıkañ, Moskva.
 ZEYNALOV, Ferhad (1986), "Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi", İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE GEÇEN ATASÖZÜ, BİLMECE, HİKÂYE VE MASAL TÜRLERİNİN ADLANDIRILMA ŞEKİLLERİ VE KÖKENLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON NAMING SHAPES AND ORIGINS OF PROVERB, RIDDLE, LEGEND AND NARRATIVE TYPES INCLUDED IN DERLEME SÖZLÜĞÜ

Mehmet YASTI*

Öz

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde atasözü, bilmece, hikâye, masal gibi kelimelerle karşılanan halk edebiyatı ürünlerinin Anadolu ağızlarında tarihi, kültürel, etnik, sosyolojik, folklorik, coğrafi, dinî vb. nedenlerden dolayı Derleme Sözlüğü'nde (DS) farklı kelimelerle ifade edildiği görülmektedir. Bugüne kadar genel olarak Anadolu ağızları üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma Türk Dil Kurumu tarafından 12 cilt hâlinde yayımlanan Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'dür. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi yazı dilinde başlıca dört terimle (atasözü, bilmece, hikâye, masal/öykü) adlandırılan halk edebiyatı ürünlerinin Derleme Sözlüğü'ndeki karşılıkları tespit edilerek, bunların dağılım alanları ve kökenleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Atasözü, bilmece, hikâye, masal, Anadolu ağızları, Derleme Sözlüğü.

Abstract

Today in Turkey Turkish written language the products of folk literature are satisfied with terms such as proverbs, riddles, narratives, legends. These are expressed with different types. In the Derleme Sözlüğü (DS) due to historical, cultural, ethnic, sociological, folkloric, geographic, religious, etc. reasons in Anatolian dialects. So far in general, the most comprehensive study on Anatolian dialects has been done Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü published in 12 volumes by the Turkish Language Institution. In this study, equivalents of the products of folk literature called with four main types (Proverb, Riddle, Legend, Narrative) in Turkey Turkish written language written have been identified in the Derleme Sözlüğü and have been focused on their origins and their distribution and grieves.

Keywords

Proverb, riddle, narrative, legend, Anatolia dialects, Derleme Sözlüğü.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya, mehmetyasti42@gmail.com

GİRİŞ

Türkler tarihi boyunca çeşitli kültürlerle tanışmışlar ve onlarla etkileşim içinde bulunmuşlardır. Bu etkileşim özellikle sosyal, dinî, kültürel ve ticari boyutlarda olmuş, ilk yansımalarını da dilin sözvarlığında ve meydana getirilen edebiyat ürünlerinin çeşitliliğinde göstermiştir.

Türk dilinin tespit edilebilen ilk yazılı ürünleri 7-8. yüzyıllarda meydana getirilmiş olup Göktürkler dönemine aittir. Bu yazıtlar mezar taşları hüviyetinde olup genellikle kayalar üzerine kazınarak yazılmışlardır. Kayayı kazıyarak yazmanın güçlüğü ve sosyo-ekonomik yaşam şartlarından dolayı Göktürkler pek fazla eser meydana getirememişlerdir. Bu dönemden günümüze ulaşan yazıtlar içinde özellikle Göktürk Abideleri -Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan Abideleri- Türk edebiyatının *nasihatname* (*nasihatü'l-müluk*) türünde yazılmış ilk ürünleri kabul edilir. Yazıtlarda devletin başında bulunan Kağan ve yardımcılarının halkı tehlikelerden sakındırmak için yaptıkları çeşitli ihtarlar ve öğütler yer alır (Tekin 1998: 25). Aynı zamanda Tonyukuk Yazıtı Türk hatıra; Köl Tigin yazıtı Türk hitabet edebiyatının ilk ürünleri telakki edilir.

8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Uygurlar döneminde yazı kâğıda yazılmaya başlanmıştır. Meydana getirilen edebiyat ürünlerin ve çeşitlerinin benimsenen Budizm, Maniheizm gibi dinlerin etkisi ile arttığı gözlemlenir. Bu dönemde Türk edebiyatına Türkçe terim ve kavramların yanında başta Sanskritçe, Çince, Sogdça ve Hintçeden olmak üzere birçok edebî tür ve terim kazandırılmıştır. Manzum türlerden şiirler, *baş* ve *başık* “ilâhî”, *küg* “nazım, şiir, türkü ve şarkı ve bunların vezni”, Hintçe *padak* “mısra”, Hintçe *şlok* “beyit veya manzume”, *takşut*¹, *koşug* “şiir”, *yır* “şiir, türkü”, *kavi*² (=Hintçe *kāvya*); nesir türünde *avdan* ve *çatik* (Sanskritçe *jataka*) “anlatı, masal”, Burkan dinini öğreten ve üç sepet olarak adlandırılan mukaddes kitaplar (Sutralar, Vinayalar, Abhidharmalar). *Sutralarda* “*nom*, *nom sudur*, *nom bitig*, *sudur*” Burkan’ın verdiği vaazlar bir araya toplanmıştır. *Altın Yaruk*, *Sekiz Yükmek*, *Kuan-şi-im-Pusar*, *Vimalakirtinirdesasutra*, *Beyaz Lotus Cemiyeti Sudrası*, *Prajnaparamita*, *Yitiken Sudur*, *İnsadi Sudur*, *Hsin Tözin Ukutdaçı Nom* sutra türünde yazılmış eserlerdir. *Vinayalar*, Budist rahip ve rahibelerin günlük hayatlarını düzenleyen kuralların yer aldığı eserlerdir. Bu türün özelliklerin yansıtan tam olarak yansıtan bir eser şimdiye kadar tespit edilememiştir. *Abhidharmalarda* ise genellikle felsefi, metafizik yönü ağır basan temalar işlenmiştir (Tekin 1998: 40). Türkçenin soyut meselelerdeki anlatım zenginliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Çince den tercüme edilmiş olan *Abidarim Kunlıg Koşavarti Şastr* adlı eser bu türün örneğidir (Şen 2015: 28-30).

İslâm öncesi Göktürk ve Uygurlar döneminde meydana getirilen eserlere bakıldığında zaman herhangi bir sınıf ayrımının bulunmadığı, devleti idare edenler ile boy, ulus, bodun olarak tabir edilen halk tabakası arasında duygu, düşünce, dünya anlayışı bakımından bir fark olmadığı görülür. *Ozan*, *kam* adı verilen şairler, kopuz çalarak aşk ve tabiat konularını içeren koşuklar ile savaş, göç gibi sosyal olayları konu alan destanları ve saguları, Totemizm, Şamanizm ve Budizm gibi inanç veya dinler çerçevesinde terennüm etmişlerdir (Elçin 1998: 295).

¹ Şinasi Tekin, kavramın Uygur metinlerinde çoğunlukla *şlok* kelimesi ile birlikte kullanıldığını ve bundan dolayı anlamının şiirle ilgili olması gerektiğini ifade etmiştir (Tekin 1998: 40).

² Şinasi Tekin daha çok üslup hususiyetine işaret eden bu kelimenin anlamının ne olduğu ve ne için kullanıldığını kesin olarak bilemediğini ifade etmiştir (Tekin 1998: 29).

10. yüzyılda büyük oranda İslâm dinini benimseyen göçebe ve yerleşik Türkler arasında eski edebiyat geleneği bir süre devam etmiştir. Ancak zamanla şehir ve kasabalarda kurulan medreselerde yetişen insanlar ile medrese eğitimi almayan yerleşik ve göçebe halk arasında *havâs* ve *avâm* adı verilen bir sınıf ayrımı teşekkül etmiştir. Bu sınıf ayrımı, meydana getirilen edebiyat ürünlerinin de Halk Edebiyatı ve Divân Edebiyatı ürünleri olmak üzere ikiye ayrılmasına neden olmuştur. Kendilerini halktan saymayan medreseliler ile idareci konumunda bulunanlardan oluşan *eşrâf* ve *zâdegân* adı verilen soylular sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu zümreye ait kişiler tarafından Arap ve Fars edebiyatının taklidi ile başlayıp gelişen ve *Divân Edebiyatı* adı verilen bir manzum ve mensur eserlerden oluşan edebiyat kolu meydana gelmiştir (Elçin 1998: 295).

Arap ve Fars kültürünün etkisinde gelişen ve bu paralelde ürün ve edebî türlerin meydana getirildiği Divân Edebiyatının yanında geleneklerine bağlı halkın duygu ve dünya görüşünü yansıtan daha Türk ve Türkçe olan atasözü, bilmece, masal, hikâye, destan, türkü, ninni gibi manzum ve mensur anonim ve kolektif halk edebiyatı ürünleri de meydana getirilmiştir. Halk edebiyatı terimi, Türkiye'de yaklaşık 100 yıldır Divân Edebiyatı dışında kalan *saz ve tekke şiiri türünden mahsuller ile atasözleri, bilmece, destanlar, masallar, hikâyeler, fıkralar, maniler, türküler, ninniler, ağıtlar* gibi ilk söyleyeni bilinmeyen eserler için kullanılmaktadır (Elçin 1998: 295).

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi yazı dilinde atasözü, bilmece, hikâye ve masal terimleri ile karşılanan halk edebiyatı ürünlerinin DS'deki karşılıkları üzerinde durulmuş, bunların geçtiği yerler belirtildikten sonra kökenleri tartışılmıştır. Kökeni ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız halk edebiyatı ürünlerinin sadece kullanıldıkları yerler verilerek araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

1. Atasözü Karşılığında Kullanılan Kelimeler

Atasözü, sözlüklerde: "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel (BTS); Bir düşünceyi, gerçek ve hikmeti veciz şekilde anlatan, atalardan bugüne gelmiş ve halka mal olmuş kısa söz, darbimesel (KAL); Bir fikri, bir öğüdü, mecaz yolu ile kısa ve kesin olarak anlatan, eskiden beri ağızdan ağza söylenegelen anonim özlü sözler, mesel; darbimesel, durub-ı emsâl; hikmet; kelam-ı kibar (ÖTS) şekillerinde tanımlanmıştır.

Göktürk yazıtlarında, Uygur bitiglerinde, Karahanlı devri eserlerinde ve 14. yüzyıl Kıpçak sahası eserlerinde atasözü için *sa-* "söylemek" (Caferoğlu 1993: 128; 1930:44) fiilinden türetilmiş *sab>saw>sav* kelimesi kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 810).³ Göktürk metinlerinde daha çok öğüt anlamında kullanılan kelime, Uygur metinlerinde ise tam olarak atasözü karşılığında tespit edilmiştir. Karahanlı sahasında *saw* kelimesinin anlam genişlemesine uğrayarak atasözü dışında birçok kavram için kullanıldığı görülür: *saw* (2) "kıssa, tarihsel şeyler"; *saw* (3) "hikâye"; *saw* (4) "mektup, risale"; *saw* (5)(~*sav*) "1. söz, öğüt, nasihat, haberler, salıklar; 2. Kıssa, hikâye, anlatılma, hikâye edilme"; *saw* (6) "som"; *saw* (7) "şöhret, şan" (Ünlü-I 2012: 662). İslâmî dönem Türk edebiyatında *saw/sav* mefhumunun yanında Arap ve Fars dilinin etkisiyle *mesel* kelimesi de kullanılmıştır. Habeşçe *mesl*, *messâle*; Ârâmice *maşlâ* ve İbranice *mâşâl* kelimesi Arapçada *masal*, *mesel* ve çokluk şekli *emsâl* atasözü(leri) karşılığında kullanılmıştır. Kelimenin *emsâl*, *durûb-i emsâl*, *darb-ı mesel* şekilleri XX. yüzyıla kadar çeşitli edebî eserlerde görülür. Bunun yanında Veled Çelebi'nin *Kitâb-ı Atalar* (885/1480), *Hâzihi-r Risâlet-i min Kelimât-ı Oğuz nâme el meşhur bi Atalar Sözü* gibi Oğuz Türkçesi ile yazılmış bazı

³ Divânü Lügâti't-Türk'te edebî tür olarak *sâw* kelimesi ayrıca *anlatım (hikâye); hikâye (kıssa); mektup (risale)* karşılığında (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 810); Eski Anadolu Türkçesinde *sav; hikâye, kıssa; söz, lakırdı; haber* anlamlarında kullanılmıştır (Dilçin 1983: 181).

eserlerde de Türkçe atalar sözü tabiri kullanılmıştır (Brockelmann 1993/VIII: 120; Elçin 1998: 453).⁴

Atasözünün karşılığı olarak Derleme Sözlüğü'nde on kelime tespit edilmiştir.⁵

1.1. Deme (~Demece - ~Dimece)

Kelime, Türkiye Türkçesi yazı dilinde *şiiir*; *daha çok Alevî şairlerin tarikatlarıyla ilgili konuları işleyen şiiirlerine, kendilerince verilen ad; atasözü* (TS 1988:351) anlamlarında kullanılmıştır. Deme sözü *de-* "söylemek, demek" (ET. <te-) fiiline dayanır (Gülensoy 2007: 275). Bu kök -mA fiilden isim yapım ekiyle genişleyerek bugünkü şeklini almıştır. Deme, tür olarak atasözünün dışında *şiiir*, *ağıt*, *türkü* türleri için de kullanılmıştır. Ağızlarda *deme* kelimesinin +cA isimden isim yapım ekiyle gelişmiş hâli olan *demece* (<de-me+ce), *dimece* (di-me+ce) şekillerinin de atasözü karşılığında kullanıldığı tespit edilmiştir. Deme (~Demece, ~Dimece)'nin kullanıldığı yerler şunlardır: *Deme* (Safranbolu-Zonguldak; Zana-Amasya; Zile Tokat-DS IV: 1416.); *Demece* (Kars; Düzköy Keşap -Giresun; Niğde-DS IV: 1416); *Dimece* (-Bolu; Çankırı; Samsun; Sivas-DS 1993/IV: 1416)

1.2. Deyişet

Deyişet (<de-y-iş+ât), Türkçe deyiş (*de-y-iş*) ile Arapça +ât ekinin kalıplaşmasından meydana gelmiştir. Deyişât ağızlarda ilerleyici benzeşme (progressive dissimilaion) sonucunda e-i-â> e-i-e şeklinde gelişme göstererek *deyişet* şeklini almıştır. Kelime, DS'de atasözü dışında *mani*, *destan*, *ağıt* ve *şiiir* türleri için de kullanılmıştır. Kelimenin deyişet şekli sadece İçel'de tespit edilmiştir (DS 1993/IV: 1446).

1.3. Deyesek

Sadece Antalya/Manavgat Ahmetler yöresinde (DS 1993/IV: 1446) tespit edilen deyesek kelimesinin deyiş'ten türettiği anlaşılmaktadır. Kelimenin ilerleyici benzeşme (progressive dissimilaion) sonucu e-i-e>e-e-e ve ş>s şeklinde gelişme göstererek **de-y-es+ek*<**de-y-iş+ek* biçimini aldığını söylemek mümkündür. +Ak eki Türkçede küçültme ve sevgi ifade eden isimden isim yapım ekidir (Eraslan 2012: 94). Atasözlerinin de kısa ve özlü sözler olması bunu düşündürmektedir.

1.4. Deyişleme

Kelime sadece Köşeler *Eşme-Uşak'ta bulunan Kaçar aşiretinde "kafiyeli atasözü" anlamında tespit edilmiştir (DS 1993/IV: 1447). Kelimenin köken olarak *de-* fiilinden geldiği anlaşılmaktadır. Kelimenin gelişimi şöyledir: deyişleme<de-y-iş+le-me.

⁴ Moğolcada atasözü, vecize, özdeyiş *ertenü üge*, *erteyin üge* kelimeleri ile karşılanmıştır (Karaağaç 2003/I: 527)

⁵ Çağdaş Türk lehçelerinde atasözü karşılığında şunlar kullanılmıştır: Azerbaycan Türkçesinde *atalar sözi*; Başkurt Türkçesinde *mâkâl*, *âytim*, *atalar hüzi*; Kazak Türkçesinde *makal*, *mâtel*, *nakıl*; Kırgız Türkçesinde *makal-lakap*; Özbek Türkçesinde *mağâl*; Tatar Türkçesinde *atalar süzi*, *mâkal*, *âytim*; Türkmen Türkçesinde *atalar sözi*, *nakıl*; Uygur Türkçesinde *makal* (Türk Leh. Sözlüğü 1992/I: 32); Yakut Türkçesinde *xohono*; Tobollar *tamak*; Tuvalar *ülger-comak*; Sagaylar *takpak*; Koybollar *söpspek*, Çuvaşlar *comak*, *samah*, *vattisin* ile Doğu Türkistan'dan Hoten civarında Guma kasabasında okumamış halk arasında *tabma* (Elçin 1998: 454); Gagavuz Türkleri *söleyiş*; Kumuk Türkleri *atalar sözü*, *ata sözü*; Karaçay-Malkar Türkleri *nart söz*, *ata-babalani sözləri*; Nogay Türkleri *ata söz*, *takpak*; Altay Türkleri *kep sös*; Hakas Türkleri *söspek*, *adalar sözi*; Şor Türkleri *cajılgı sös*; Irak Türkmenleri *darb-ı mesel*, *emsal*, *deme*, *demece*, *deyişet*, *cümle-i hikemiyye* (Atmaca 2013: 21).

1.5. Oranlama (~Oranlama-1)

Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Dolayısıyla ölçülü, orantılı sözlerdir. Atasözünü oluşturan kelimelerde herhangi bir değişiklik yapmak söz konusu değildir. Ağızlarda tespit edilen *oranlama* kelimesinin de bununla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. <ET. or- “kesmek”-an+la-ma şeklinde gelişme gösteren kelimenin Anadolu ağızlarında atasözü dışında *masal*, *öykü*; *yanık türkü* gibi kelimeleri de karşıladığı görülmüştür (Kars; Aybastı-Ordu; Gemerek *Koyulhisar-Sivas; Yozgat; Bağviran *Kızılcahamam, *Ayaş- Ankara, DS 1993/IX: 3286). *Oran* kelimesinin kökü kaynaklarda ihtilaflıdır. Türkçede “ölçü, nispet” anlamlarında kullanılan *oran* kelimesini Dankoff, Ermenice *law, rule, cutom* anlamlarına gelen *örēn*'e dayandırırken Gülensoy anlamca kelimenin Türkçede kullanılan anlamından uzak olması dolayısıyla bu fikre katılmamıştır. Hasan Eren ise kelimenin kökeni hakkında bir fikir beyan etmeden soru işareti koymuştur (Eren 1999: 308; Gülensoy 2007/II: 629). *Oranlama* kelimesinin ilerleyici benzeşme (progressive dissimilation) sonucu oluşan *oranlama>orannama* biçimi de Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır (Ankara, DS 1993/IX: 3286).

1.6. Sınaka

Atasözlerinin tarihî süreç içinde birçok deneme ve tecrübe sonucu oluşan kısa ve özlü sözler olduğunu aşikârdır. Sınaka kelimesinin *sına-* “denemek, tecrübe etmek”+*k* “denenmiş”+*a* şeklinde gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır (Gülensoy 2007/II: 768). Kemal Eraslan +A ekinin (hitap, çağrı) fonksiyonunda isimden isim yapım eki olarak düşünülebileceğini ifade etmiş ve *kutada* (kutad+a), *sevine* (sevin+e), *tükele* (tükel+e) örneklerini vermiştir. (Eraslan 2012: 93). Muharrem Ergin de kelimenin sonunda yer alan +A ekinin bugün Anadolu ağızlarında görülen *yapsana<yap-sa-n-a*, *gitsene<git-se-niz-e* gibi birtakım eklerin sonunda yer alan çağrı, hitap eki olduğunu iddia etmiştir (Ergin 1988: 310). Kelime Anadolu’da Urfa ve Silifke/İçel olmak üzere iki yörede tespit edilmiştir (DS 1993/X: 3608).

1.7. Tekerleme

1. Bir dilin özelliklerinden olan, hoş, şaşırtıcı, basmakalıp söyleyiş; 2. Masalların ve halk hikâyelerinin başında mizah unsuru olarak söylenen, yarı anlamlı, yarı anlamsız, kafiyeli, klişeleşmiş giriş sözleri; 3. Saz şairleri arasında yarışma niteliğindeki karşılıklı şiir söyleme; 4. Bilhassa orta oyununda kullanılan hoş, şaşırtıcı ve güldürücü karşılık (BTS; KAL; ÖTS) anlamlarında geçen tekerleme ağızlarda *masallara başlarken söylenen yarı anlamlı yarı anlamsız sözler* (tekerleme-1 Bornava-İzmir DS 1993/X: 3863) ile atasözü (**tekerleme-2** *Çeşme, *Tire-İzmir; Gavraz, Bolaman-Samsun DS 1993/X: 3863) karşılığında da kullanılmıştır. Kelimenin “dön-, dolaş- devret-anlamına gelen *tek-* fiilinden geldiğini söylemek mümkündür. Kelimenin gelişimini şöyle gösterebiliriz: <*tek-er+le-me⁶. Tarihî metinlerde tekerleme kelimesine rastlanmamıştır.

1.8. Teselleme-1:

Anadolu ağızlarında atasözü ve *avutma, oylama* anlamlarında kullanılmıştır. Kelimenin *gamlı olan kimsenin gönlü nasihat, taltif, tebşir* gibi bazı *esbâb ile açılmak* (Muallim Naci 2009: 707) Arapça *tesellî*’den geldiği anlaşılmakta olup hece düşmesi sonucu teselleme şeklini aldığını söylemek mümkündür. Hece düşmesi (haplology) ağızlarda sık görülen bir ses olayı olup sesleri birbirine benzeyen hecelerden birinin düşürülmesidir. *Pazar+ertesi* (pazartesi), *başla-y-ayım* (başlayım),

⁶ Teker kelimesi için bk.: Mehmet Özmen, *Değirmen, Teker ve Tegzinmek Kelimelerinin Kökenleri Üzerine*, Türk Dili Üzerine Makaleler, Akçağ Yay., 2010, s.19-28.

söyle-y-eyim (söyleyim)...gibi. Teselleme kelimesinin gelişimini şöyle gösterebiliriz: teselle+me<*tesellî+[le]-me.

Kelimenin kullanıldığı yerler şunlardır: (Tokat; Eskişehir; Şekerpınar *Sungurlu-Çorum; Merzifon Amasya; Başlamış *Dört Yol-Hatay; Gemerek, Maksutlu *Şarkışla-Sivas; Yozgat; -Kır.; Bakırdağ *Develi-Kayseri; Adana DS 1993/X: 3896).

1.9. Atacoru

Atasözü karşılığında kullanılan *atacoru*, Derleme Sözlüğü'nde Anadolu'da sadece Maraş'ta (Ekinözü*Elbistan-Maraş-DS 1993/XII: 4427) tespit edilmiştir. *Atacoru*, *ata*; *cet*, *ecdat* kelimesi ile *cor* (<şor) *söz*; *danışma* anlamına gelen kelimelerin birleşmesinden teşekkül etmiştir. Şor, 16. yüzyılda meydana getirilmiş Şehname Tercümesi ile 17. yüzyılda yaşamış olan Karacaoğlan'ın şiirlerinde *söz*, *lakırdı*, *lâf* anlamında kullanılmıştır. Şor kelimesi metinlerde şöyle geçmiştir:

Bu şorları eşidip şah-ı devran

Ferahtan doldu gönlü şad ü handan (Şehnâme Tercümesi, XVI. 108)

Oğlan senin şorun duyar küserim

Küserim de zülüfime asarım (Karacaoğlan, XVII.19)

(TTS 1996/V: 3680)

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan *cor*, Batı Türkçesinde *söz* anlamına gelen *şor* (şor-I, Dilçin 1983: 199) kelimesinin ağızlarda fonetik değişikliğe uğramasıyla oluşmuş bir şeklidir. Türkçe kelimelerin başında yansımalar hariç /ş/ sesi bulunmaz. Şor kelimesinin de Farsça *çığiltı*, *şamata* (şür-2, Muallim Naci 2012: 640) anlamlarındaki *şür*'dan geldiğini söyleyebiliriz. Yaptığımız araştırmada Kahramanmaraş/Elbistan ilçesinde *söz* anlamında *şor*'un müstakil olarak hâlâ kullanıldığı tespit edilmiştir.⁷

1.10. Metel (I-4):

Arapça meşel kelimesinin ağızlarda aldığı şekildir. *Metel* ağızlarda atasözü dışında *öykü*, *masal*, *koşuk*, *atasözü*, *şiir*, *mersiye*, *şarkı* ve *mani* anlamlarında birçok edebi tür için kullanılmaktadır. Atasözü karşılığında sadece Maydos *Eceabat-Çanakkale'de tespit edilmiştir (metel (I-4), DS 1993/IX: 3174).

2. Bilmece

Bilmece türünün ilk örneklerine 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügâti't-Türk adlı eserinde rastlıyoruz. DLT'de *tapzûk*, *tapzûguk*, *tapuzğu*, *tabuzguk* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 855) kelimelerinin bilmece, *tabuz-/tabiz-* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 855) fiilinin de *bilmece sormak* anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Zikredilen kelimelerin hepsi *bul-* anlamındaki *tap-* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 853) kelimesinden gelmiştir.⁸

Kelimelerin gelişimi şöyledir:

tapzûğ<tap-(u)-z-(u)-ğ

tapzûguk<tap-(u)-z-(u)-guk

⁷ Kırgız Türkçesinde *yormak*, *yorumlamak* anlamlarında *corü* (*İtiş corü*) kelimelerinin de şor>cor kelimesi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Kelimenin diğer şekilleri Azerbaycan Türkçesinde *yormag*; Başkurt Türkçesinde *yurav*; Kazak Türkçesinde *juruv*; Özbek Türkçesinde *yoymak*; Tatar Türkçesinde *yurau*; Türkmen Türkçesinde *yormak*; Uygur Türkçesinde *corimak* biçimindedir (ÇTLS 1992/I: 994).

⁸ Çağdaş Türk lehçelerinde bilmece için karşılığı olarak *tap-* kökünden türetilen kelimeler bugün Azerbaycan Türkçesinde (*bilmece*, *tapmaca*); Başkurt Türkçesinde (*tabışmak*, *yomak*); Kırgız Türkçesinde (*tabışmak*); Özbek Türkçesinde (*tâpişmak*); Tatar Türkçesinde (*tabışmak*, *başvatkiç*, *sir*); Türkmen Türkçesinde (*tapmaca*, *matal*); Uygur Türkçesinde (*tepişmek*) kullanılmaktadır (ÇTLS 1992/I: 70). Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Fatih Erbay, Türkçede 'Tap-' Fiilinin Anlam Özellikleri, SÜ Edebiyat Dergisi, C. 8, s. 29-41.

tapuzğu<tap-(u)-z-ğu

tapuzğuk<tap-(u)-z-ğuk (*tapuzğuk tapuzdum* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 855)

tapuz-/tapız-<tap-(ı/u)-z- "bilmece sormak"

Derleme Sözlüğü'nde bilmece⁹, bulmaca karşılığında dokuz kelime tespit edilmiştir:¹⁰

2.1 Açaçak (II)

Bilmece *kapalı, gizli, bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkarma, arama* söz konusudur. Buradan hareketle açacak kelimesinin aç- fiil tabanına -acak sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulduğu bellidir. -AcAk sıfat-fiil eki bazı durumlarda kalıcı isimler yapabilir: alacak, verecek, gelecek,...gibi. Türkiye Türkçesi yazı dilinde *kapak açmaya yarayan alet, kalem açacağı, anahtar* (BTS) gibi anlamlarında kullanılan kelimenin sadece bir yerde (Çayağzı *Şavşat-Artvin-DS 1993/I: 57) bilmece anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kullanım, Anadolu insanının tahayyülünün zenginliğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

2.2. Aramaca

Anadolu ağızlarında sadece Edirne'de (DS 1993/I: 297) tespit edilen kelimenin semantik olarak *açacak* kelimesi ile ilintili olduğu söylenebilir. *Aramaca*, bilmecelerin özelliği olarak *bir şeyi bulmak için düşünsel boyutta aramak* eyleminden türetilmiştir. Kelime *ara-* fiil tabanına *-maca* (-ma+ca) ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiştir.

2.3. Asal

Sadece Burdur'da (DS 1993/I: 339) *bilmece* karşılığında kullanılan kelimenin Arapça *meşel* kelimesinden geldiği anlaşılmaktadır.¹¹ Meşel kelimesi Anadolu ağızlarında öncelikle e-e>a-a şeklinde gelişme (*mesel>masal*) ile ince ünlüden kalın ünlüye dönmüş (velarization), daha sonra başında bulunan ünsüzü düşürerek (apheresis) (*mesel>masal>asal*) şeklini almıştır.

2.4. Elçim (III)

Sözlüklerde *bir avucun alabileceği miktar; bir tutam; bir demet; bir parça; bir deste* gibi (BTS; ÖS) anlamlarda kullanılan kelimenin bilmece ve bulmaca ile ilgisini tam olarak tespit edemedik. Ancak kelimenin yukarıda zikredilen anlamlarından hareketle bilmecelerin/bulmacaların kısa ifadeler olmasıyla bir ilgi kurmak mümkün olabilir. Kelimenin gelişimi Ötüken Türkçe Sözlükte *elçin* (<el+çin) şeklinde verilmiştir (ÖS). +çin eki tarihi Türk lehçelerinde benzerlik, yakınlık ifade eden kelimeler türeten bir ektir (Taş 2009: 31). Kelimenin *elçin*(<el-çin)>*elçim* şeklinde bir gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. Elçim bilmece/bulmaca karşılığında Afyonkarahisar-Dinar'da (*elçim [III]*, Evciler *Dinar-Afyon- DS 1993/V: 1707) tespit edilmiştir.

2.5. Mat

Metel, meşel kelimesinin fonetik değişikliklerle ağızlarda aldığı biçim olup *masal, öykü, bilmece, atasözü, şiir, şarkı, mani* gibi birçok edebî türü karşılamaktadır. Bilmece karşılığında kullanılan

⁹ Anadolu'da bilmece karşılığı kullanılan kelimeler sadece DS'deki ile sınırlı değildir. DS'de olmayan *atlı hekat, atlı mesel, bilmeli matal, bulmaca, dele, mesel, fıcık, gazelleme, hikâye, masal, matal, metel, söz tanımaca, tandurmaca, tanımaca, tanıtmaca, tanumaca* gibi kelimeler Anadolu'da hâlâ bilmece karşılığında kullanılmaktadır (Tarçın 2015: 1089).

¹⁰ DS'de bilmece karşılığında kullanılan kelimelerin bazılarının anlamları *bilmece, bulmaca* şeklinde verilmiştir. Ancak, Gaziantep'te tespit edilen ve sadece *bulmaca* anlamı verilen *yanıltmaç* (<ya-n-t-l-t-maç) kelimesi bilmecedan farklı olabileceği düşüncesiyle bu çalışmaya alınmamıştır (Gaziantep-DS 1993/XI:4168).

¹¹http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56e9daaa00b2e7.00568409 (erişim tarihi 15.02.2016)

mat'in da matal/metel kelimesinin ağızlarda kısalmasıyla teşekkül etmiş biçimi olması kuvvetle muhtemeldir. Buna göre kelimenin gelişimi şöyle verilebilir: Meşel>metel>matal>mat.

Mat'ın bilmece karşılığında ağızlarda kullanıldığı yerler şuralardır: (*mat* (I) *Gemlik-Bursa; Bağlıca *Ardanuç-Artvin-DS 1993/IX: 3135).

2.6. Tanımalı hekat

Tanımalı: Tanı- kelimesine -malı sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiştir. -mAllı sıfat-fiil eki Batı Türkçesinde ortaya çıkmış ve ilk örnekleri Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde -mAIU (gönder-melü ol-; istemelü ol-...gibi.) şeklindedir. Ek, bugün daha çok Batı Türkçesinin Azerbaycan Türkçesi lehçesinde (gör-meli 'yer' (görülecek); öğ-meli 'güzel' (övülecek),...örneklerinde görüldüğü gibi.) kullanılmaktadır (Ergin 1988: 337). Kelimenin bu şekli Erzincan'da tespit edilmiştir (Öyle bir *tanımalı hekat* söyledi ki hiç birimiz bulamadık, Erzincan DS 1993/X: 3810).

Hekat, Arapça hikâyet kelimesinin ağızlardaki kısalmış şekli olup Hikayet>hikât>hekat şeklinde bir gelişme göstermiş olması muhtemeldir.¹² Kelime *hikâye* anlamında Kars'ta ve Erzurum'da kullanılmaktadır.¹³ Hekat kelimesi *tanımalı hekat* biçimiyle *bilinecek, bilinmesi gereken söz(ler)* şeklinde tanımlanabilir. İfade bu biçimiyle anlam genişlemesine uğrayarak ağızlarda bir edebî tür olarak *bilmece, bulmaca* anlamı kazanmıştır.

2.7. Tapmaca (~tapba, ~tapbaca)

Çağdaş Türk lehçeleri içinde kelimenin *tapmaca* şekline Batı Türkçesinin Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi lehçelerinde rastlanılmaktadır (ÇTLS 1992/I: 70). Tap- fiiline -maca (-ma+ca) ekinin getirilmesiyle teşekkül eden kelimenin Kars ve Bayburt'ta iskân olan Azerbaycan Türkleri tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır (Erbay 2007: 35). Kelimenin yine aynı coğrafyada *tapba* ve *tapbaca* şekilleri de tespit edilmiştir. Kelimenin kullanıldığı yerler şunlardır: *Tapmaca* (Göçmenler, Zellige *Sarıkamış-Kars; Van; Ahırlı-Ankara); *tapba* (İrişli, Bayburt; *Sarıkamış-Kars); *tapbaca* (Karapapak-Kars) (DS 1993/X: 3828-3829).

2.8. Metel (I-3)

Meşel kelimesinden geldiği anlaşılan *metel* ağızlarda *bilmece* dışında *öykü, masal, koşuk, atasözü, şiir, mersiye, şarkı* ve *mani* anlamlarında birçok edebî tür için kullanılmaktadır. Bilmece karşılığında geniş bir coğrafyada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kelimenin geçtiği yerler şuralardır: Mecitözü-Çorum; Vezirköprü, Mardar *Bafra-Samsun; Buğa *Merzifon-Amasya; Doğanbeyli, Kürkçüler *Misis-Adana (*metel* [I-3], DS 1993/IX: 3174).

2.9. Tıştık (I)

1. *Bilmece* 2. *Eşya* anlamlarında Malatya-Pötürge'de (*Sana bir tıştık söylüyeyim mi?*, Babik *Pötürge-Malatya- DS 1993/X: 3927) tespit edilmiştir. Kelime hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹² <http://www.nedemek.org/hekat+nedir>; <http://www.erzurumyenikusak.com/yazaruyeyazi/Hikaye-veya-Hekat-Anlatma-Gelenegi-ve-Erzurum/728> (erişim tarihi 15.02.2016)

¹³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=hekat

3. Hikâye¹⁴

DLT'te hikâye için *ötük* (<ö-t-(ü)k) (DLT/1 1998: 68), *ötkünç* (<ö-t-kün-ç) (DLT/1 1998:161); Karahanlı Türkçesinde ise *saw* kelimesinin kullanıldığı görülmüştür (*saw* (3), DLT/III: 154-17; Ünlü-I 2012: 662) Cumhuriyetin ilk yıllarında dilde sadeleşme hareketlerinin hız kazandığı dönemde Arapça hikâye kelimesine Türkçe karşılık bulmak için yeni kelimeler yanında ağızlardaki ve tarihî dönemlerde kullanılıp unutulmuş Türkçe kelimelerin de canlandırılmak istendiği çeşitli uygulamalardan görülmektedir. Bu çalışmalarda hikâye için de *erteği*¹⁵, *höçek*, *ötkünç*, *sürçek*¹⁶ kelimeleri teklif edilmiş (Lewis 2007: 70), ancak Türkiye Türkçesi yazı diline girmeyen bu kelimelerden *ötkünç* aynı kökten türeyen *ödgönç* (Mecitözü çevresi -Çorum- DS 1993/IX: 3311); *ödgüç* (Çeşme -İzmir); *ötgüç* (Balıkesir ve çevresi); *ötkünç* (Ordu; Adana); *ököncük* (Köprücek-Kütahya-DS 1993/IX: 3325) kelimeleri hikâye anlamında olmasa da *öykü*, *masal* karşılığında ağızlarda karşılık bulmuştur.

3.1. Cırık (IX)

DS'de ise hikâye karşılığında sadece *cırık* kavramı tespit edilmiştir (*cırık [IX]*, Babik *Pötürge-Malatya- (DS 1993/III: 929). Kelimenin kökeni hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁷

4. Masal¹⁸, Öykü¹⁹

Öykü (anlatı) ve masal türünün ilk örnekleri Uygur Türkçesi metinlerinde görülür (*Prems Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi*, *Dantipali Bey*, *Çaştani Bey*, *Maitrisimit Nom Bitig...* gibi). Uygur Türkçesinde *avdan*, *çatik* (Sanskritçe *jataka*) öykü ve masalı karşılayan kavramlardır. Bu tür eserlerde geçmişteki Buda ve Buda adayının başından geçen olaylar işlenmiştir. Bunlar olağanüstü motiflerle süslü eserlerdir. Bu bakımdan İslamî dönem edebiyatındaki menkıbelerin temelini teşkil eden türlerdir (Şen 2015: 30-31).

Derleme Sözlüğü'nde masal ve öykü kavramları aynı kelimelerle karşılanmış olup yedi adlandırma şekli tespit edilmiştir:

4.1. Matal

Öykü ve *masal* anlamında kullanılan kelime Arapça *meşel* kelimesinden gelir. Ünlü kalınlaşması (velarization) e-e>a-a ve ş>t şeklinde gelişme ile kelimenin *matal* biçimini aldığı söylemek mümkündür: *meşel*>*masal*>*matal*.

Matal'ın kullanıldığı yerler şuralardır: (Arapkir *Malatya; Urfa; Boğazlıyan-Yozgat.; Kerkük- DS 1993/IX: 3135).

¹⁴ Çağdaş Türk lehçelerinde *hikâye* karşılığında kullanılan kelimeler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde (*hekâyâ*); Başkurt Türkçesinde (*hikâyâ*); Kazak Türkçesinde (*hikaya*); Kırgız Türkçesinde (*angeme, ikaya*); Özbek Türkçesinde (*hikayâ*); Tatar Türkçesinde (*hikâyâ*); Türkmen Türkçesinde (*hekâya*); Uygur Türkçesinde (*hikayâ*) (ÇTSL 1992/I: 340-341).

¹⁵ Moğolca *erteği* "eski zamandan kalma" anlamındaki kelimedenden gelse gerektir. (Karaağaç 2003: 527)

¹⁶ Kelime DLT'te *sürçek/sürçük* olarak "gece toplantısı, müsamere" anlamında geçmiştir (DLT/I: 478).

¹⁷ Cırık (IX) kelimesinin yansıma sözcük *cır*'dan türetilmiş olması muhtemeldir.(?)

¹⁸ Çağdaş Türk lehçelerinde *masal* karşılığında kullanılan kelimeler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde (*nağil*); Başkurt Türkçesinde (*äkiyät*); Kazak Türkçesinde (*şabu, şabis*); Kırgız Türkçesinde (*at çabü*); Özbek Türkçesinde (*ertäk*); Tatar Türkçesinde (*äkiyät*); Türkmen Türkçesinde (*erteği*); Uygur Türkçesinde (*çöçäk*) (ÇTSL 1992/I:562).

¹⁹ Çağdaş Türk lehçelerinde *öykü* karşılığında kullanılan kelimeler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde (*hekâyâ*); Başkurt Türkçesinde (*hikâyâ*); Kazak Türkçesinde (*angime*); Kırgız Türkçesinde (*angeme*); Özbek Türkçesinde (*hikayâ*); Tatar Türkçesinde (*hikâyâ*); Türkmen Türkçesinde (*hekâya*); Uygur Türkçesinde (*hekaya*). (ÇTSL 1992/I:683).

4.2. Metel (I-1)

Metel ağızlarda *öykü*, *masal* dışında *koşuk*, *atasözü*, *şiiir*, *mersiye*, *şarkı* ve *mani* anlamlarında birçok edebî tür için kullanılmaktadır. Kelimenin *öykü* ve *masal* karşılığında kullanıldığı yerler şuralardır: (metel [I-1], Kunduzlu-Çorum; Antakya Köyleri-Hatay; Telin *Gürün-SivasHamurcu *İncesu-Kayseri; *Bor-Niğde; Afşar, Kılbasan *Karaman-Konya; İncirlik-Adana; Yanpar, Gökçeburun *Silifke-İçel).

4.3. Ötkünç

Kelimeye hikâye anlamında ilk defa DLT'de rastlanmıştır. DLT'te *ötkünç* (<ö-t-kün-ç) (DLT/1 1998:161) yanında aynı kökten geldiği anlaşılan *ötük* (<ö-t-(ü)k) (DLT/1 1998: 68) kelimesi de hikâye karşılığında tespit edilmiştir.

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan *ötkünç* (Ordu; Adana DS 1993/IX: 3311) ve aynı kökten türediği anlaşılan *ödgönç* (Mecitözü çevresi -Çorum DS 1993/IX: 3311); *ödgüç* (Çeşme -İzmir); *ötgüç* (Balıkesir ve çevresi DS 1993/IX: 3311); *ököncük* (Köprücek-Kütahya DS 1993/IX: 3325) kelimelerinin Anadolu ağızlarında *masal/öykü* karşılığında kullanıldığı belirlenmiştir.

Kelimenin Cumhuriyetin ilk yıllarında dilde sadeleşme hareketleri kapsamında tarihî lehçelerden tespit edilerek hikâye karşılığında kullanılması önerilmişse de yazı diline girmemiştir (Lewis 2007: 70).

4.4. Uzaklama (uzannama, uzlama (I), uzunlama)

Kulaktan kulağa nakledilerek zamanımıza kadar gelen ve olağaniüstü maceralarla, kahramanlıklarla süslenmiş olan hayalî hikâye (KAL) şeklinde tanımlanan masalarda zaman *bilinmeyen*, *belirsiz*, *farazî*, *uzak bir zamandır*. Masalın bu adlandırma biçiminin semantik özelliğiyle ilintili olduğunu söyleyebiliriz.

Uz, "masalarda az gitti uz gitti tekerlemesinde uzak anlamında kullanılır" (Gülensoy 2007/II:982) kökünden türediğini düşündüğümüz *uzaklama* kelimesinin Anadolu ağızlarında yine kökteş olan *uzunnama* ($u-z^{20}+(u)n+l(-n)a-ma$), *uzlama* (<uz+la-ma), *uzunlama* ($u-z+(u)n+la-ma$) şekilleri de belirlenmiştir. Gülensoy, uz maddesinde, kelimeyi isim olarak *uzak* kelimesinin kökü almış, uzak maddesinde ise kelimenin kökünün şüpheli olduğunu ifade etmek için yıldızlı (<*uz-a-k; <OT. uza "geçmiş zaman"+k) tahlille göstermiştir (Gülensoy 2007/II:982).

DS'de kelimelerin kullanıldığı yerler şuralardır:

Uzaklama (Niksar Tokat-DS 1993/XI: 4053)

Uzunnama (Karabüzey *Araç Kars; Yazıköy *Safranbolu-Zonguldak; Kars Köyleri DS 1993/XI: 4053)

Uzlama (I) (Saylan-Ordu DS 1993/XI: 4053)

Uzunlama (Kanarı, Yazıköy *Safranbolu-Zonguldak- DS 1993/XI: 4053)

4.5. Yalan yarışması

Masal karşılığında tespit edilen adlandırma DS'de sadece Zonguldak-Balkur yöresinde saptanmıştır (Yakademirciler *Balkur-Zonguldak) (DS 1993/XI: 4140).

Uzaklama'da olduğu gibi kelimenin semantik özelliği ile ilgili bir adlandırma biçimi olduğunu düşünebiliriz. Masalların olay örgüsünün farazi olması bunu düşündürmektedir. *Yarıştıurma* kelimesi ise *yakıştıurma* (<ya-k-t-ş-tır-ma) kelimesini çağrıştırmaktadır. Yakıştıurma

²⁰ Tuncer Gülensoy uzun kelimesinin etimolojisine şüpheli yaklaşmıştır. Kelimenin tahlilini iki farklı şekilde vermiştir: 1. <*ü-z+-(u)n; 2. <üz-/oz- "başkasından ileriye geçmek" (DLT)+-(u)n (Gülensoy 2007: 983).

konumuzla ilgili olarak sözlüklerde: *Gerçek olmayıp herhangi bir benzerlik sebebiyle ortaya atılan, uydurma (söz); Yakışacak duruma getirmek, uygun düşürmek; (Bir şeyin bir kimse tarafından) Yapılabileceğini kabul etmek, uygun görmek, lâyük görmek (KAL); Gerçek olmayan bir şeyi gerçekmiş süsü vererek anlatmak (ÖTS) gibi anlamlarda kullanılmıştır.*

4.6. Oranlama-2

DS'de oran (II-3) (İçel, DS 1993/IX: 3286), orannama-2 (Peşman *Daday-Kars; Gürün-Sivas; Balâ, Çanılı *Ayaş-Ankara) (DS 1993/IX: 3286) biçimleri de olan oranlama-2 (Kars; Aybastı-Ordu; Gemerek-Sivas; Civanyaylağı *Mersin, Navdalı *Mut-İçel DS 1993/IX: 3286) *masal*, *öykü* dışında atasözü, *yanık türkü*, *tekerleme* gibi türleri de karşılamak için kullanılmıştır (Kelimenin gelişimi için bk. 1.5.)

4.7. Erden (I)

Erten kelimesinin Anadolu'da sadece İzmir Torbalı'da *masal* karşılığında kullanıldığı tespit edilmiştir (Tepeköy *Torbalı-İzmir- DS 1993/V: 1764). Kelimenin tarihî lehçelerde *masal* karşılığı yoktur. Ancak çağdaş Türk lehçeleri içinde *erden* kelimesi ile aynı kökten türediğini (morphological doublets) düşündüğümüz *masal* anlamında Özbek Türkçesinde *ertäk*, Türkmen Türkçesinde *erteki* biçimleri vardır (ÇTLS 1992/I: 562).

Masalların *bilinmeyen, farazî bir geçmiş zamanda olduğu düşünülürse* Eski Uygur Türkçesinde geçen "önceden, evvelden" anlamındaki *erteken* (*erte+ken*) kelimesinin *erten* kelimesi ile kökteş (morphological doublets) olduğunu söyleyebiliriz (Eraslan 2012: 569).

Erten kelimesinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde hem geçmiş hem de gelecek anlamları vardır. Moğolcada *erken*, *erken çağ*, *eski zaman*; *erkenden*, *eskiden*, *daha önceden*, *uzun zaman önce*; *geçmiş*, *eski zamandan kalma* anlamında *erten* ve *eski zamanlardan kalma* anlamında *erteki* kelimelerinin geçtiği görülür (Karaağaç 2003/I: 527). Benzer şekilde Altay Türkçesinde *eski*; *ertegide*: *eskiden*; *ertegi çak*: *yakın geçmiş* anlamlarında *ertegi* kelimesinin kullanıldığı görülür (Naskali-Duran 1999: 85).²¹

Bu kavramlar içinde *erden* kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde "önceden, evvelden" anlamındaki geçen *erteken* (*erte+ken*) kelimesinden gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür. İki ünlü arasında vurgusuz kalan sert ünsüzün yumuşayarak zamanla düşmesi ve üst üste gelen ünlülerin de kaynaşması Türkçede sık görülen bir ses olayıdır. *Erden* kelimesinin de böyle bir gelişme göstermiş olması muhtemeldir. Kelimenin gelişimini şu şekilde gösterebiliriz:

er-t-e+ken>erte+Ø+en >ertēn>erten>erden.

SONUÇ

Türkiye Türkçesi yazı dilinde atasözü, bilmece, hikâye ve masal/öykü kelimeleriyle karşılanan halk edebiyatı türlerinin Anadolu ağızlarında farklı şekillerde adlandırıldığı görülmektedir. Dal sesliler (allophone) hariç atasözü on, bilmece dokuz, hikâye bir, masal/öykünün ise yedi farklı adlandırması Derleme Sözlüğü'nde tespit edilmiştir. Anadolu

²¹ Altaycada *yarım*, *erkenden* gibi anlamlarda geçen *erten* ve *ertengi* kelimeleri de vardır. Ancak masalların olay örgüsünün geçmişe yönelik olması dolayısıyla *ertegi* kelimesinin *masal* ile ilgisinin daha fazla olduğu söylenebilir. (Naskali-Duran 1999: 85). Benzer şekilde *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nde *yarınki*, *ertesini* anlamında *erteki* (irteki) (TTS 1993/III: 1518); *Tarama Sözlüğü*'nde *erkenden*, *erken erken* anlamlarında *erden* (irden) (Dilçin 1983: 84; TTS 1993/III: 1490) kelimeleri geçmektedir. A. Tietze ise *Erkenden*, *sabah sabah*; *sahur zamanı* anlamlarında geçen *erden* kelimesinin etimolojini şöyle vermiştir: DS 1764, TS 1490 *erden*<er III+sıfattan zaman zarfı yapan -den ablativus eki (Tietze 2002: 732).

ağızlarındaki tür adlandırmaları Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren gelişimini ve çağdaş Türk lehçeleri ile olan bağlantılarını ortaya koyması bakımından önemli ipuçları vermektedir.

Atasözü karşılığında *deme* (~*demece*- ~*dimece*), *deyişet*, *deyesek*, *deyişleme*, *oranlama* (~*orannama*-*I*), *tekerleme*, *teselleme-I*, *smaka*, *atacoru*, *metel* (*I-4*) kelimeleri tespit edilmiştir.

Bunlardan *deme* (~*demece*- ~*dimece*), *deyişet*, *deyesek*, *deyişleme* kelimeleri *de-* fiilinden türetilmiştir. *Deyiş+ât* kelimesinden gelişen *deyişet* kelimesi ilerleyici benzeşme (progressive assimilation) sonucu bu şeklini alarak Türkçenin fonetiğine uydurulmuştur. *Teselleme* kelimesi *teselli+le-me* kelimesinden gelmiş olmalıdır. Benzer seslerden oluşan ve art arda gelen hecelerden birinin düşmesi (haplology) Türkçede sık görülen ses olaylarından. *Teselli+le-me* kelimesinde de böyle bir durum söz konusudur. *Smaka* kelimesi *sna-* fiilinden türetilmiştir. *Sna-* “deneme” -k “denenmiş” isim gövdesine +a ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiş olmalıdır. *Atacoru* kelimesi birleşik isim yapısına sahiptir. *Cor* kelimesinin Farsça *şamata*, *gürültü* anlamına gelen *şûr* kelimesinden gelmiş olmalıdır. *Metel* (*I-4*) kelimesinin ağızlarda birden çok tür için kullanıldığı tespit edilmiştir. *Metel* kelimesi Arapça *mesel* kelimesinden gelmiştir.

Bilmece karşılığında *açaçak* (*II*), *aramaca*, *asal*, *elçim* (*III*), *mat* (*I*), *tanımalı hekat*, *tapmaca* (~*tapba*- ~*tapbaca*), *metel* (*I-3*), *tıştık* (*I*) kelimeleri tespit edilmiştir.

Bu adlandırmalardan *aç-* ve *ara-* fiillerinden türetilmiş olan *açaçak* (*II*), *aramaca* Türkiye Türkçesi yazı dilinde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Ağızlarda anlam genişlemesine (semantic extension) uğrayarak edebî tür adı olarak terimleşmiştir. *Tap-* fiilinden türetilen *tapmaca* (*tapba*, *tapbaca*), Türkiye Türkçesinin söz varlığının tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri ile olan bağıny göstermesi bakımından önemlidir. *Mat* (*I*) kelimesi *mesel>masal>matal>mat* şeklinde bir gelişme göstermiştir. *metel* (*I-3*) kelimesi de *mesel*’den gelmiştir. *Tanımalı hekat*, sıfat tamlaması biçiminde oluşturulmuş bir adlandırmadır. Birinci unsur Türkçe tanı-fiiline -malı sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiş, ikinci unsur ise hikayet (Hikayet>hikât>hekat) kelimesinin kısalmasıyla oluşmuştur. *Elçim* (*III*) kelimesi *el+çin>el+çim* şeklinde bir gelişme göstermiş olmalıdır. +çin eki, Türkçede küçültme, benzerlik ifadesi taşıyan isimler teşkil eder. *Bilmecenin* de kısa ve özlü sözler olması bunu düşündürmektedir. Ekin n>m değişmesi sonucu +çim şeklini almış olması muhtemeldir.

Hikâye için *cırık* (*IX*) kelimesi tespit edilmiştir. Edebî tür adı olarak *cırık* kelimesinin kökeni tespit edilememiştir.

Masal/öykü karşılığında ise *matal*, *metel* (*I-1*), *ötkünç* (~*ödgönç*-~*ödgüç*-~*ötgüç*-~*ököncük*), *uzaklama* (~*uzannama*-~*uzlama* (*I*)-~*uzunlama*), *yalan yarıştırması*, *oranlama-2* (~*oran* (*II-3*), *orannama-2*), *erden* kelimeleri tespit edilmiştir.

Masal/öykü için kullanılan adlandırmalardan *ötkünç* kelimesi ve aynı kökten türediği anlaşılabilir türev ve alafonları (~*ödgönç*-~*ödgüç*-~*ötgüç*-~*ököncük*) Türkçenin tarihî ve çağdaş Türkçeleri ile olan ilgisi göstermesi bakımından önemlidir. *uzaklama* (~*uzannama*-~*uzlama* (*I*)-~*uzunlama*) kelimesinin türev ve alafonlarının semantik genişleme sonucu tür adı olarak ağızlarda kullanıldığı görülmektedir. Masal/öykü karşılığında kullanılan *yalan yarıştırması* adlandırmasının ise *masal* olay örgüsünün farazi bir zaman ve mekânda olması hasebiyle *yalan yakıştırması* ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz. *Erden* kelimesi sözlüklerde *hem eski*, *geçmiş* hem de *gelecek*, *yarın* anlamlarında geçmektedir. Masalın olay örgüsünün geçmişle ilgili olması dolayısıyla kelimenin *eski*, *geçmiş* anlamlarında Eski Uygur Türkçesinde rastladığımız *erte+ğen* (*er-t-e+ken>erte+Ø+en>ertên>erden*) kelimesinden geldiğini ve anlam genişlemesine (semantic extension) uğrayarak tür adı olduğunu söylemek mümkündür.

Anadolu ağızlarında bu tür halk edebiyatı ürünleri için yapılan adlandırmaların Derleme Sözlüğü’nde geçen kelimelerden fazla olduğu son dönemlerde yapılan ağız araştırmalarında

ortaya çıkmaktadır. Bu adlandırma şekillerine bakıldığında atasözü ve bilmece dışında kalan hikâye, masal türlerinin büyük oranda Türkçe kelimeler ile karşılık bulması dikkat çekmektedir.²²

Anadolu ağızlarında atasözü, bilmece, hikâye ve masal/öykü için kullanılan adlandırmalar Derleme Sözlüğü'ndeki ile sınırlı değildir.²³ Özellikle son dönemlerde ağızlar üzerine yapılan çalışmalar bunu ortaya koymaktadır. Müstakil ağız araştırmalarının söz varlıkları Derleme Sözlüğü'ne ilave edilerek Derleme Sözlüğü'nün güncellenmesi sağlanmalıdır. Bu şekilde Türkçenin söz varlığının zenginliğini ve coğrafi dağılımını daha sağlıklı biçimde ortaya koymak mümkün olacaktır.

Derleme Sözlüğü'nde Atasözü, bilmece, hikâye, masal/öykü için kullanılan kelimeler ve coğrafi dağılımları şöyledir:

	Atasözü		Bilmece		Hikâye		Masal / Öykü
1	deme (1.1.~demece, 1.2.~dimece)	11	açaçak (II)	20	cırık (IX)	21	matal
2	deyişet	12	aramaca			22	metel (I-1)
3	deyesek	13	asal			23	ötkünç (23.1~ödgönç, 23.2~ödgüç, 23.3~ötgüç, 23.4~ököncük)
4	deyişleme	14	elçim (III)			24	uzaklama (24.1~uzannama, 24.2~uzlama (I), 24.3~uzunlama)
5	oranlama 5.1.(~orannama-I)	15	mat (I)			25	yalan yarıştırması
6	tekerleme	16	tanımalı hekat			26	oranlama-2 (26.1~oran (II-3), 26.2~orannama-2)
7	teselleme-I	17	tapmaca (tapba, tapbaca)			27	erden
8	sınaka	18	metel (I-3)				
9	atacoru	19	tıştık (I)				
10	metel (I-4)						

²² Çalışmamızın dışında kaldığından Derleme Sözlüğü dışındaki kaynaklarda yer alan adlandırma biçimleri değerlendirmeye alınmamıştır.

²³ Derleme sözlüğü'nde yer alan edebî tür adları sadece atasözü, bilmece, hikâye ve masal/öykü ile sınırlı değildir. Konunun hacimli olmasından dolayı diğer edebî tür adlandırmaları başka bir çalışmamızın konusudur.

KISALTMALAR

DS: Derleme Sözlüğü
TS: Tarama Sözlüğü
DLT: Dîvânü Lügâti't-Türk
KAL: Kubbealtı Lügati
ÖTS: Ötüken Türkçe Sözlük
BTS: Büyük Türkçe Sözlük

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Nurettin (2004), *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, I-II-III-IV*, Ankara: TDK Yay.
- ATMACA Emine (2013), "Kazak Türkçesinde Makal-Meteller ve "Dil" Organ Adıyla Kurulmuş, Makallar", *Teke-Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/1, s. 20-48.
- BİRTEK, Ferit (1944), *En Eski Türk Sözlüğü*, Ankara.
- BORATAV, Pertev Nail (1993), "Manî", *İslam Ansiklopedisi*, 7. C., İstanbul: Milli Eğitim Yay., s. 285-288.
- BROCKELMANN, Carl (1993), "Mesel, Maşal", *İslam Ansiklopedisi*, 8. C., Ankara: MEB Yay., s. 120-124.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1930), "Orhun Abidelerinde Atalar Sözü", *Halk Bilgisi Haberleri*, C. I, S. 3, s. 43-46.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.
- Derleme Sözlüğü* (1993), C. I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX-X-XI-XII, Ankara: TDK Yay.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay..
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- NADELYAYEV, V.M., NASİLOV, D.M., TENİŞEV, E.R., ŞÇERBAK, A.M. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad.
- ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- ELÇİN, Şükrü (1998), "Atalar Sözü", *Türk Dünyası El Kitabı*, 3.C., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s. 543-466.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ERBAY, Fatih (2007), Türkçede 'Tap-' Fiilinin Anlam Özellikleri, *Konya: SÜ Edebiyat Dergisi*, C. 18, s. 29-41.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican – AKKOYUNLU, Ziyat (2014); *Kaşgarlı Mahmud-Dîvânü Lügâti't-Türk*, Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden I-II.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- ERGİN, Muharrem (1988), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.
- GABAIN, A. von (1988), *Eski Türkçesinin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II, Ankara: TDK Yay.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara: TDK Yay.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine -DURANLI, Muvaffak (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II* (1992), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.,
- KOÇ, Kenan-vd. (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*, (çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yay.
- LEWIS, George (2007), *Trajik Başarı*, İstanbul: Paradigma Yay..
- Muallim Nâcî (2009), *Lügat-i Nâcî*, (haz. Ahmet Kartal), Ankara: TDK Yay.
- PROHLE, Vilhelm (1991), *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç), Ankara Kültür Bakanlığı Yay.
- REDHOUSE, Sir James W. (2001), *Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yay.

- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- ŞEN, Serkan (2015), *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yay.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995), C. I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII, Ankara: TDK Yay.
- TARÇIN, Gülsüm (2015), Çukurova'da Bilmece Sorma Geleneği "Adana-Osmaniye), *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/12 Summer, s. 1085-1102.
- TAŞ, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Şinasi (1998), "İslam Öncesi Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 3.C., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s. 25-75.
- TIETZE, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I-II*, İstanbul: Simurg Yay.
- Türkçe Sözlük I-II (1988), Ankara: TDK Yay.
- ÜNLÜ, Suat (2012), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- YUDAHİN, K.K (1988), *Kırgız Sözlüğü I-II*, (çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yay.

Online Faydalanılan Kaynaklar

- ÖTS: Ötüken Türkçe Sözlük <http://www.otukensozluk.com/> (erişim tarihi 20.02.2016)
- KAL: Kubbetaltı Lugatı <http://www.kubbealtilugati.com/> (erişim tarihi 20.02.2016)
- BTS: Büyük Türkçe Sözlük http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (erişim tarihi 21.02.2016)
- TS: Tarama Sözlüğü http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama (erişim tarihi 21.02.2016)
- TTAS: Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (erişim tarihi 20.02.2016)

KAZAK TÜRKÇESİ, KIRGIZ TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖRNEKLERİYLE ZARF-FİİL EKLERİNİN EDAT TÜRETME İŞLEVİ

THE FUNCTION "PARTICLE DERIVATION" OF GERUND AFFIXES WITH EXAMPLES OF KAZAKH, KYRGYZ AND TURKISH

Onur BALCI*

Öz

Türk dilinin işlek kullanılan eklerinden olan zarf-fiil ekleri genel olarak fiilimsiler veya çekimsiz fiiller kategorisinde sıfat-fiil ve isim fiil ekleriyle birlikte değerlendirilmektedir. Bu ekler temel görevlerinin yanında bazı sözcüklere eklenerek kalıplaşır ve bir yapım eki gibi hareket ederler. Genel olarak ek kalıplaşması olarak adlandırılabilir olan bu olay zarf-fiil ekleri özelinde en çok edat işlevine kavuşmuş sözcüklerde görülmektedir. İncelenen üç lehçede bazı zarf-fiil eklerinin fiil kök ve gövdelerine gelerek dilbilgisel anlama sahip olan edatları türettikleri tespit edilmiştir. Bu zarf- fiil eklerinin bazıları üç lehçede de ortak olarak kullanılan eklerdendir. Bazı eklerde ise bu ortaklık görülmemektedir. Ayrıca bugün kullanılmayan, arkaik olarak adlandırılabilir bazı zarf-fiil eklerinin de edat türetme işleviyle kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Zarf-fiil ekleri, edatlar, Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi.

Abstract

The gerund affixes, which are frequently used in Turkish, are widely evaluated with infinitive and attributive verb in the category of gerundial or defective verbs. Besides their main tasks, these affixes stereotype by being added on some words and act like a derivational suffix. This event, which can be named stereotypes of affixes, is observed in words which mostly gained particle function on the gerund affixes. It has been found out on three dialects examined, that some gerund affixes derive the particles, which have grammatical meaning, by being added in the verb's roots and stems. Some of these gerund affixes are affixes, which are used commonly in three dialects. This partnership is not seen in some affixes. Also it has been observed, that some gerund affixes, which can be named as disused today and archaic, are used with the function "particle derivation".

Keywords

Gerund affixes, postposition, Turkish, Kazakh, Kirghiz.

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, onur.balci.ctl@gmail.com

1. GİRİŞ

Edatlar genel itibariyle sözcükler ve cümleler arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran dilbilgisel anlamlı sözcükler olarak değerlendirilebilir. Berke Vardar, edat terimi yerine ilgeç terimini kullanır ve bu terimi şu şekilde açıklar: “Çeşitli dillerde önünde yer aldığı ya da ardından geldiği birimle başka bir birim ya da tümcenin geri kalan bölümü arasında ilgi kurmaya yarayan, anlamı, aynı bağlamdaki öbür birimlerle belirginleşen işlevsel biçimbirim.” (2002: 120). Yazar, bağlacı farklı bir tür olarak değerlendirmiş ve şu şekilde tanımlamıştır: “Bir cümlede işlev açısından iki sözcüğü, iki sözcük öbeğini ya da hem aynı türden hem de ayrı işlevli iki tümceyi birbirine bağlayan biçimbirim.” (2002: 31).

Görüldüğü üzere edat ve bağlaç terimleri farklı kategorilerde değerlendirilebilmektedir. Ancak iki türün de bağimli biçimbirim olarak değerlendirilmesi, her ikisinin de anlamdan ziyade işlevle var olması iki kavramı birleştirmektedir. Zira bağlaçlar genel itibariyle bağlama edatı başlığıyla edatların bir türü olarak değerlendirilmektedir.

Edatlar, Türkiye Türkçesi çalışmalarında çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Bu konu ile ilgili oldukça ayrıntılı bir çalışma yapan Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar* isimli eserinde edatları, çekim edatları, bağlama edatları, kuvvetlendirme edatları, karşılaştırma-denkleştirme edatları, soru edatları, çağırma-hitap edatları, cevap edatları, ünlemler, gösterme edatları, tekerrür edatları olmak üzere on gruba ayırmıştır (Hacıeminoğlu 2015: VIII).

Kırgız Türkçesinde çekim edatları *candooç*; bağlama edatları ise *baylamta* olarak adlandırılmaktadır. Bu sözcükler, *kızmatçı söz türkümdörü* ‘görevli sözcükler’ başlığı altında incelenmektedir. Bu sözcükler şu şekilde açıklanmıştır: “Görevli sözcükler, temel sözcük türlerinden ayrılmıştır. Sözlük anlamını büyük ölçüde kaybetmiş, dil bilgisel anlamı baskın olan sözcükler grubuna dâhil edilirler. Tek başlarına cümle ögesi olarak da kullanılmazlar. Bunlar, aslında, cümle içindeki anlamlı sözlerin sözdizimsel ve anlamsal açıdan kendi aralarında ne tür bir ilişki kurduğunu gösterir.” (Oruzbayeva vd. 2009: 475).

Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası adlı eserde ise edatlar ve bağlaçlar anlamsız sözcük türleri (*maani berbööçü söz türkümdörü*) içinde değerlendirilmiştir. Bu sözcüklerin tek başlarına sözlüksel bir anlama sahip olmadıkları, asıl sözcük türlerine çeşitli anlamlar yüklemeye görevinde kullanıldıkları belirtilmiştir (Kudaybergenov vd. 1980: 475)

Kazak Türkçesi gramerleri edatları ‘yardımcı kelime (*kömekşi/şılau söz*) olarak değerlendirir. Iskakov, edatların, eklendikleri kelimeleri ya tamamlayarak ya da açıklayarak onlara çeşitli anlamlar eklediğini belirtmiştir. Ardından edatları şu şekilde tanımlamıştır: “Edatlar, kelime ile kelimenin ya da cümle ile cümlelerin arasında ilişki kurmak için kullanılan, öbekleştikleri kelimelerin kavramlarına çeşitli anlamlar yükleyerek onları şekil yönünden açıklayan, sözlüksel-dil bilgisel anlamı olan kelimelerdir.” (1991: 362). Yazar, bu tanımın ardından edatların çekim edatları (*septewlikter*), bağlama edatları (*jalğawlıktar*) ve sona gelen edatlar (*demewlikter*) olmak üzere üçe ayrıldığını belirtmiştir (1991: 362)

Qazaq Tilinin Grammatikası-I Morfolojiya isimli eserde edatlar şu şekilde açıklanmıştır: “Dilimizde bazı sözcükler sözlük anlamından ayrılarak sözcük ile sözcüğün, cümle ile cümlelerin arasındaki ilişkiyi bildirmek için veya sözcüğe ilave anlam yüklemek için kullanılan gramatik öge olarak görev yapar. Bu sözcüklerde sözlüksel anlam bulunmamasına rağmen kendilerine özgü hizmete ait anlamları vardır. Bu anlam, dilbilgisel anlamdır.

Anlamındaki, kullanılışındaki bu özellikleri dikkate alınarak bu türdeki sözcükler farklı bir grup, sözcüğün farklı bir türü olarak bölünür ve edatlar (*şılauolar*) olarak değerlendirilir.”

(Balaqayev vd. 1967: 219). Eserde, edatlar Iskakov'un yaptığı gibi çekim edatları (*septewlikter*), bağlama edatları (*jalğawlıktar*) ve sona gelen edatlar (*demewlikter*) olmak üzere üçe ayrılmıştır. (1967: 219).

Zarf-fiil ekleri, filleri geçici olarak zarflaştırarak, eklendiği fiile bağlı sözcüklerle zarf-fiil öbeği kuran eklerdir. Bu ekleri alan fiiller ve/veya zarf-fiil öbekleri temel yüklem zamanını veya durumunu gösteren zarf tümleci olarak görev yapar. Bu ekler, Kazak Türkçesinde *kösemşe*, Kırgız Türkçesinde *çakçıl* olarak adlandırılmaktadır.

Iskakov, , fiil tabanlarından hususi ekler ile yapılarak gerekli derecede zaman, kip ve başka anlamları bildiren özel yapıların zarf-fiil olarak adlandırıldığını ifade etmiştir (1991: 305). Kazak Türkçesindeki zarf-fiil ekleri şunlardır: 1) *-(I)p, -p*; 2) *-A, -y*; 3) *-GAll*; 4) *-GanşA*; 5) *-GandA*; 6) *-ArdA*; 7) *-MastAn*; 8) *-MayInşA*.

Azırcı Kırgız Adabiy Tili adlı eserde zarf-fiillerle ilgili şunlar kaydedilmiştir: "Zarf-fiiller temel fiilin farklı bir durumunu bildiren ayrı bir yapısıdır. Daima, *nasıl, ne zamana kadar, ne zamandan beri, ne için, neden* sorularına cevap vererek iş-hareketin nasıl gerçekleştirildiğini, zamanını, sebebini ve maksadını bildirir." (Oruzbayeva vd. 2009: 449). Kırgız Türkçesindeki zarf-fiilleri ise şunlardır: 1) *-A, -y*; 2) *-(I)p*; 3) *-GanI (-GAll)*; 4) *-GançA*; 5) *-GıçA*; 6) *-MayInçA*.

Zarf-fiil ekleri, diğer fiilimsi ekleri gibi cümle anlambilimi açısından son derece önemli eklerdir. Özellikle temel cümlenin yan cümlesi olması hasebiyle bir cümlede birden fazla yargının bulunmasına imkân tanımaktadır. Bu da Türkçenin ifade imkânlarını genişletmektedir. Bu özelliğinin yanında bu ekler bazen kalıplaşarak dilbilgisel anlamlı sözcüklerin oluşmasına sebep olabilmektedir. Örneğin; *aşırı, göre, diye* gibi sözcükler bu kalıplaşmanın neticesinde ortaya çıkmıştır. Zarf-fiil eklerinin kalıplaşarak edat türetme işlevi bu noktada kendini göstermektedir. "Zarf-fiilden edatlara dönüşüm cümle içindeki örneklerde daha belirgin olarak görülebilir." (Korkmaz 2009: 1058).

Zeynep Korkmaz, türetim ve birleştirmenin ardından üçüncü kelime türetme yolu olarak kalıplaşmayı kabul etmekte ve bu hadiseyi şu şekilde açıklamaktadır: "Biz kalıplaşma terimi ile herhangi bir kelime ile birleşen çekim veya yapım ekinin, türetim yolu ile yaptıklarımızda olduğu gibi, bilinen belirli görevi ile kullanılmayıp, eklendiği kelime ile beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip kaynaşmış olmasını kastediyoruz." (1994: 1). Her ne kadar bu hadise bir kalıplaşma olarak görülse de nihayetinde bir türetmenin olduğu aşikârdır. Zarf-fiil eklerinin kalıplaştığı örneklerde ekin temel anlamının, az da olsa, kendini hissettirdiği sezilmektedir.

Zarf-fiil eklerinin edat türetme işlevine tarihî Türk lehçelerinde de rastlamak mümkündür. Örnek olarak şu edatlar verilebilir: *adın, arçuru, aşa, aşnu, ayru, baқа, eştre, qarşu, қодı, öte, ötrü, tapa...*¹

Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Edat Türeten Zarf-Fiil Ekleri

1.1. -A/ -O, -y

Bu ek, üç lehçede de edat türeten eklerdendir. Türkiye Türkçesinde yalnızca ikilemelerde kullanılan bu ek diğer iki lehçede hem ikilemelerde hem de tek başına kullanılmaktadır. Bu ekten türeyen edatlar ve örnekleri şöyledir:

¹ Bu örnekler şu eserden alınmıştır: HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2015), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Kazak Türkçesi

a) **qaray** '-A doğru'

qara- 'bak-' fiil kökünden türeyen bu edat isimlere yönelme hali eki ile bağlanmakta ve temel yüklem yonünü göstermektedir.

Xaydar murza 15-korpusqa qarastı Mamaxatundagı attı äskerimen baylanıs qurıp, qajet bolğan jağdayda bul äskerdi Malatıyağa qaray jiberetin edi. (J, 96) 'Haydar Bey, 15. Kolordu'ya bağılı olup Mamahatun'da bulunan bir süvari alayı ile de bağılantı kurarak, gereğinde bu alayı Malatya'ya **doğru** harekete geçirecekti.'

b) **tarta** '-A yakın'

Edat, *tart-* 'çek-' fiilinden türemiştir. Genellikle sayı isimlerine yönelme hali eki ile bağlanarak cümlede 'bağılandığı sayı civarında' tahminî bir anlam vermektedir.

Bul kolhozadıñ irili-usaqtı on mıñğa tarta malı qayırdadı qumda jatır. (Mil, 116) 'Bu kolhozun **on bine yakın** malı alüvyon kumlarında duruyor.'

c) **jäne** 've, ile'

Edat, *jan-* 'dön-' fiilinden türemiştir. Bu fiilin dönmek anlamı çağdaş Kazak Türkçesinde kullanılmamaktadır. Ancak tarihsel olarak *yan-* fiilinin dönmek anlamının olduğu bilinmektedir.² Bu edat hem bağlama edatı hem de çekim edatı olarak kullanılmaktadır.

Ol ne qılıp tıñdasın jāne tıñdayın dese de qolı tiye me? (KS, 182) 'O ne yapıp dinlesin **ve** dinleyeyim dese buna ulaşabilir mi?'

Kırgız Türkçesi

a) **közdöy** '+A doğru'

köz+dö- 'bekle-' fiil gövdesinden türemiş olan bu edat yer yön bildiren edatlardan biridir.

Keñ meykin şıǵıstan batıstı közdöy bara cattık (KADG, 492) 'Geniş ovoidan doğudan batıya **doğru** gittik.'

b) **caraşa** 'göre'

caraş- 'uygun ol-' fiil gövdesinden türeyen bu edat isimlere yönelme hali eki ile bağlanır.

Körölü, al meni baykagısı bardır, a biz da anı baykaylı, ılayıǵına caraşa kep, iş bolo jatar... (B, 74) 'Görelim, o bana önem vermiyor, biz de onun için ihtiyatlı davranalım, söz de iş de layığına **göre** olur.'

c) **karata** 'göre'

Bu edat *karat-* 'baktır-' fiil gövdesinden türemiştir.

Oşondoy ele, ayaldın kulaǵına karata alardın miñ bir türdüü kıyal-corugun aytıp berer elem. (C, 78) 'Öyle işte, kadının kulağına **göre** onların bin bir türlü özelliğini söyledim.'

² Bk. TOPARLI, Recep; Vural, Hanifi; Karaatlı, Recep (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

ç) körö 'göre'

Türkiye Türkçesindeki *göre* edatıyla birebir denk olan bu edat *kör-* fiilinden türemiştir. Zarf-fiil eki, Kırgız Türkçesindeki dudak uyumunun etkisiyle yuvarlaklaşmıştır. İsimlere ayrılma hâli eki ile bağlanmaktadır.

Andan körö Atake baatır kızım berer beken? Oylodun bele uşunu... (C, 102) 'Ona **göre** Atake batır kızını verecek miymiş? Düşündün mü bunu...'

d) cete 'kadar'

cet- 'ulaş-' fiil kökünden türemiştir. İsimlere yönelme hâli eki ile bağlanır. Genellikle zaman ve mekân bildiren sözcüklerle edat öbeği kurar.

Seni keçke cete kütö albaym (AKAT, 484) 'Seni geç vakte **kadar** bekleyemem.'

e) cana 've'

Kazak Türkçesinde kullanılan *jäne* gibi *can-* 'dön-' fiilinden türemiştir. Hem bağlama edatı hem de çekim edatı olarak kullanılabilir. Bu edat Kırgız Türkçesi gramerlerinde bağlama edatı (*baylamta*) olarak değerlendirilmektedir.

Müsülman dininin kutu - Meke cana Medinada çaşaganlardan tartıp, İran, Oogan, İndüstandın döşaalarna çeyin arpanın nanın çeşken. (C, 59) 'İslam Dini'nin kutsal mekânları Mekke **ve** Medine'de yaşayanlardan, İran, Ogan, Hindistan'ın tanınmış şahsiyetlerine kadar herkes arpa ekmeği yemiştir.'

Türkiye Türkçesi

a) ile

Hem çekim edatı hem de bağlama edatı olarak kullanılan bu edat Kazak Türkçesinde de Kırgız Türkçesinde de kullanılmamaktadır. Bu lehçelerde bu edatın anlamı *men/menen; ben/benen* edatları karşılar.

*Kardeşi küçük ve yuvarlak bir francala diliminin üstünde saat camı takar gibi **dikkatle** yerleştirdiği jambona tereyağını sürerken hiç bir meseleyi ciddi konuşamazdı.* (Y, 13)

b) göre

gör- fiiline zarf-fiil eklenmesi suretiyle oluşmuştur. İsimlere yönelme hali eki ile bağlanan bu edat nazaran, nispetle anlamları taşır.

*Sesin bir perde alçalmasından, heyecanının zirveden aşağı düşmeye başladığını sezen Besim, telkin dozunu bu inişin derecelerine **göre** ayarlayarak ablasına yaklaştı.* (Y, 19)

c) geçe

geç- fiilinden türeyen bu edat Türkiye Türkçesinde yalnızca zaman bildirmek için kullanılmaktadır.

— *Biri beş geçe, diye mırıldandı.* (Y, 307)

ç) diye

de- fiilinin zarf-fiil eki alması neticesinde oluşmuştur.

— *Herkes... **diye** tekrarladı ve dilimi ısırıldı.* (Y, 13)

d) öte

İsimlere yönelme hâli eki ile bağlanan bu edatın yapısı *öt-e* biçimindedir.

Güzel olduğu pek iddia edilemezdi ama güzellikten de öte güçlü bir çekiciliği vardı. (TS, 1551).

1.2. -p

Bu zarf-fiil eki Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde ortak olan zarf-fiil eklerinden biridir. Bu zarf-fiil eki genellikle tarz, durum bildiren zarflar yapmaktadır. Bu ekle türeyen edatlara Türkiye Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kazak Türkçesi

a) dep 'diye'

Kazak Türkçesinde sebep anlamı bildiren ve sıkça kullanılan edatlardandır. Yapısı *de-p* şeklindedir.

As üyde pışak, şanışqı sıldırı estildi. 'İneş boluıwğa kerek' dep oylap, jartılay aşıq turğan esikten sıǵalap edi. (İ, 58) 'Mutfaktan bıçak, çatal şıkırtısı işitildi. "İneş olmalı" diye düşünüp yarı açık duran kapıdan gözetlemişti.'

Kırgız Türkçesi

a) közdöp '+A doğru'

köz+dö- 'gözle-, bekle-' fiil gövdesinden türeyen bu edat isimlere belirtme hali eki ile bağlanmaktadır.

Mektepti közdöp cönödük. (AKAT, 485) 'Okula doğru yürüdük.'

b) baştap '+DAn itibaren'

Edat, *baş+ta-* 'başla-' fiil gövdesinden türemiştir. Bir eylemin başladığı anı göstermektedir. İsimlere ayrılma hali eki ile bağlanmaktadır.

Uşul kündön baştap, beçara kız, kapıstan kayra kezikken cigitti kütçü boldu. (EA, 122) 'O günden itibaren zavallı kız ansızın karşılaştığı delikanlıyı bekler oldu.'

c) tartıp '+DAn beri, +DAn itibaren'

tart- 'çek-' fiilinden türeyen bu edat *baştap* edatı ile anlamdaştır. İsimlere ayrılma hali eki ile bağlanır.

Mart ayının birinçi kündörünön tartıp aprel ayının ekinçi carımına çeyin grafikte belgilenen kömürlör bir carım ese aşık çıǵarılıp turdu. (AKAT, 489) 'Mart ayının ilk günlerinden itibaren nisan ayının ikinci yarısına kadar grafikte gösterilen kömürlerin bir buçuk katı çıkarıldı.'

ç) karap '+A göre'

Bu edat, *kara-* fiilinden türemiştir. İsimlere yönelme hali eki ile bağlanır.

Adam keypin kiygen sıykırçıdır ce kuuçubu? Süylögönünö, tamak-aş cegenine karap adam dep oyloso, kee bir kılık-coruğu canagintip sıykırçımı elestet. (C, 43) İnsan kılığına giren bir sihirbaz mı? Konuşmasına, yemesine, içmesine göre insan diye düşünürsün, bazı hareketleri ve tavırları sihirbazı anımsatır.

d) dep 'diye'

de- fiilinden türeyen bu edat en işlek edatlardandır.

- Orıs bukaralığına ötpöybüz dediñerbi dep surap koydu. (B, 39) 'Rus egemenliği altına girmeyeceğiz dediniz mi diye sordu.'

2.3. -GAndA/-GOnD

-GAn/-GOn sıfat-fiil eki ve bulunma hali ekinden müteşekkil bu ek, ölçünlü Türkiye Türkçesinde olmamasına rağmen Anadolu ağızlarında *-AndA* biçiminde bulunmaktadır. Kazak

Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde bu eki alan sözcük temel yüklem zamanını bildiren zarf-tümleci olur.

Kazak Türkçesi

a) qarağanda '+A göre'

qara- 'bak-' fiilinden türeyen bu edat mukayese anlamı vermektedir.

Aytadı: quday pälenşeden saqtasın, o da adamım dep jür göy, onıñ qasında biz säwleli kisiniñ biri emespiñ be, oğan qarağanda men taza kisi emespiñ be - dep. (KS, 199) 'Diyor ki: Allah falancadan korusun, o da ben adamım diyor ya, onun yanında biz nurlu bir adam değil miyiz, **ona göre** ben temiz bir adam değil miyim - diye.'

b) salıstırğanda '+A rağmen, -DIĞI halde'

Bu edat, *salıstır-* 'karşılaştır-' fiil gövdesinden türemiştir.

Köp nürseni körip, estip kep salıstırğanda, jeñilip qaldım. (Mil, 160) 'Çok şey görüp duymama **rağmen** yenildim.'

c) äytpegende 'yoksa'

Genellikle cümleler arasında bağlama edatı olarak kullanılan bu edat karşılık, zıtlık ilişkisi kurmaktadır.

Waqt barda köp şığarmanı oqıp qalınız, äytpegende ülgermey qaluwiñız äbden mümkün. (<http://bilim-all.kz/quote/6711>) 'Vakit varken çok kitap okuyun, **yoksa** olgunluğa erememeniz son derece mümkündür.'

Kırgız Türkçesi

a) karağanda '+A göre, nazaran'

Kazak Türkçesinde de bulunan bu edat uygunluk, nispet ilişkisi kurmaktadır.

Aalamda çok çıraylıu balasın başka uuldarına karağanda atası Cakıp da özgöçö cakşı körçü. (C, 213) 'Älemde olmayan güzelliğe sahip evladını başka oğullarına **nazaran** babası Yakup da bir başka severdi.'

2.4. -MAstAn/-BAstAn/-BOstOn

Kazak Türkçesinde de Kırgız Türkçesinde de hareketin tarzını bildirmek için kullanılan bu zarf-fiil eki birleşik zarf-fiil eklerinden biridir. -MAs sıfat-fiil eki ve ayrılma hali ekinden oluşan bu ek, Türkiye Türkçesindeki -mAdAn zarf-fiil eki ile anlamdaştır. Bu ek her iki lehçede de birer edat türetmiştir.

Kazak Türkçesi

a) qaramastan '+A rağmen'

Bu edat, *qara-* fiilinden türemiştir.

Yusuf pen inisi balalıqtarına qaramastan ata-anaların qurmetteytin. (QX, 45) 'Yusuf ile kardeşi çocuk olmalarına **rağmen** babalarına ve annelerine saygı gösterirlerdi.'

Kırgız Türkçesi

a) oşogo karabastan '+A rağmen'

Kırgız Türkçesinde daima birleşik olarak kullanılan bu edat Kazak Türkçesinde olduğu gibi *kara-* 'bak-' fiilinden türemiştir.

Oşoço karabastan cürgünçülör da attı cetelegen boyunça ileendi kadam şiltep baskandarı öto cay.

(C, 5) 'Yolcular **buna rağmen** atın ipinden tutarak küçük adımlarla yürüyorlardı.'

2.5. (y)In

Bu ek, incelemeye konu olan her üç lehçede de yaşamayan bir zarf-fiil ekidir. Bu nedenle bu ek için arkaik bir zarf-fiil eki demek mümkündür. Gabain, bu ek ile ilgili olarak şunları kaydetmektedir: "Belki de Türkçe öncesi zamandan gelen (bu ek, Moğolcada da vardır) çok az tevsik edilmiş olan bir ek de, fonksiyonu -u'ya benzeyen -°n ekidir; bu ekin olumsuzu -*mayın*'dir." (2007: 86). Korkmaz da bu ekin Moğolca ile ortaklaştığını, Türkiye Türkçesinde işlek zarf-fiiller kurma özelliğini kaybettiğini kalıplaşmış bir kalıntı halinde bulunduğunu ifade etmiştir (2009: 1013).

Yukarıda da belirtildiği gibi bu zarf-fiil eki Kazak Türkçesinde de Kırgız Türkçesinde de kullanılmamaktadır. Ancak bu lehçelerin gramerleri yeri geldiğinde bu eke gönderme yapmaktadır. Örneğin *Azırkı Kırgız Adabiy Tili* isimli eserde *sayın* edatının yapısı şu şekilde açıklanmıştır: "*Sayın* edatı *say-* anlamındaki eski *sa-* fiili ile eski bir zarf-fiil eki olan *-yın* zarf-fiil ekinden oluşur." (Oruzbayeva vd. 2009: 482).

Bu ek, üç lehçede de edat türeten eklerdendir.

Kazak Türkçesi

a) *sayın* 'her'

Türkiye Türkçesindeki *her* sözcüğünün kullanımından farklı olarak zaman bildiren sözcüklerden sonra gelerek onlara her anlamı katar.

Mırzalar, Bas qolbaşşı soğısının soñına deyin kün sayın mañızdı jeñiske qol jetkizip otırğan şabuwlumızdı resmîy xabarlarda jay ğana jorıqtar dep körsetip jürdik. (J, 534) 'Efendiler, Başkomutan Savaşı'nın sonuna kadar **her gün** büyük başarılarla gelişen taarruzumuzu resmî bildirimlerde pek önemsiz harekâttan ibaret gösteriyorduk.'

b) *şeyin/ deyin* '+A kadar'

Anlam olarak Türkiye Türkçesindeki *değin* edatı ile denk olan bu edat aynı edatın farklı görünüşleridir. İsimlere yönelme hâli eki ile bağlanarak temel veya yardımcı yüklemi zaman açısından tamamlayan zarf tümlecini oluşturur. Yapısı *teg-in* biçimindedir.

Biz aq paşağa qarağalı elüw jil tolğan joq, elüw jilğa şeyin soldat almaqşı emes edi. Odan tandı, bul - bir dep, oñ qolı men sol qolınñ barmağın bastı. - Bir som jıyırma tryınnan artık tütinnen ramat almaqşı emes edi, bıyılğı jil jıyırma bir men qırq bestin arasında kelgennen alım aldı, artıq aldı. Bul - eki. (ME, 286) 'Biz padişaha itaat edeli elli yıl olmadı, elli yıla **kadar** asker almayacaktı. Bundan caydı, bu bir diyerek sağ eli ile sol elinin parmağını bastırdı. - Bir som yirmi kuruştan fazla bir aileden vergi almayacaktı, bu yıl yirmi beş ile kırk beş arasında vergi aldı, fazlaca aldı. Bu da iki.

Özi qazaqtıñ osı keñ baytaq jerinde tuwıp, sonda öskenin, sol dalanıñ ärbir butasına deyin buğan tanıs ekenin tanıtı aytadı. (İ, 3) 'Kendisi Kazakların bu geniş, uçsuz bucaksız topraklarında doğup, orada büyüdüğünü, bu bozkırı her bir çalısına **kadar** tanıdığını anlatıyor.'

Kırgız Türkçesi

a) *sayın* 'her'

Kullanım özelliği Kazak Türkçesindeki ile aynıdır.

Kız *cuma sayın* daçağa bargansıp, atası iştegen kolhozgo kattap turçu. (EA, 122) 'Kız **her hafta** yazlığa gider gibi babasının çalıştığı kolhoza gidip gelirdi.'

b) çeyin/ deyin '+A kadar'

Kazak Türkçesinde olduğu gibi fonetik nedenlerden dolayı farklılaşmış edatlardır. *Azırkı Kırgız Adabiy Tili* isimli eser, bu edatları eş anlamlı edat olarak değerlendirmiştir.

Baykap körsö, uşu kezge çeyin anın çaşın da acırata albayt eken. (C, 38) 'Şöyle bir baktığında anladı, **bu zamana kadar** onun yaşını bile ayırt edemiyormuş.

Cazda egilgen egin küzgö deyin orulup cıynalıp bütöt (AKAT, 484) 'Yazın ekilen ekin **güze kadar** biçilip toplanıp biter.'

Türkiye Türkçesi

a) değin

Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde olduğu gibi bu edat isimlere yönelme hâli eki ile bağlanmakta ve zaman bildiren zarf yapmaktadır. Edatın yapısı hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. Hacıeminoğlu, konuyla ilgili şunları kaydetmektedir: "Çağatay, Kıpçak ve husûsiyle Batı Türkçesi sahalarında kullanılmıştır. Aslı şekli tegi'dir -n Muharrem Ergin'e göre vasita hali ekidir. Biz de aynı kanaattayız." (2015: 31). Zeynep Korkmaz ise Bu edatı *fiil kökenli edatlar* başlığı altında incelemiş ve bu edat için düştüğü dipnotta şunları kaydetmiştir: "Hacıeminoğlu, edatlar konusundaki eserinde, bu edatın *den+in* yapısında olduğunu bildiriyor ise de, edatın Eski Türkçeden beri *teg-i* ve *teg-in* biçimlerinde gelişerek iki ayrı zarf-fiil oluşturduğu, dolayısıyla *değin*'in de < *teg-in* yapısında olduğu tartışmasızdır." (2009: 1056).

Bu çalışmada da bu edat fiil kökenli bir edat olarak kabul edilmiş ve -*In* eki bir zarf-fiil eki olarak değerlendirilmiştir.

Kıydan bir alkış sesi geldi... Odanın güneşli duvarına değin. (TS, 484)

2.6. -sA/-sO

Türkiye Türkçesi gramerlerinde genel olarak şart eki, dilek şart eki gibi başlıklarda değerlendirilen bu ek, genel itibari ile zarf-fiil ekleri içinde değerlendirilmemiştir. Bu ek, hem şahıs eki alması hem de dilek, istek bildiren kipler kurması hasebiyle genellikle kip eki olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu eki zarf-fiil eki olarak değerlendiren araştırmacılar da mevcuttur. Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde -*sAr* ekini eylem zarfları kategorisinde değerlendirmiştir (2003: 177).

Türkiye Türkçesinde ise konu Gürer Gülsevin ve Leyla Karahan'ın yazılarıyla gündeme gelmiştir. Gürer Gülsevin, "*Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine*" adlı çalışmasında bu ekin istek anlamı barındırdığı durumlar dışında bir zarf-fiil eki özelliği taşıdığını belirtir (1996: 279). Leyla Karahan "*-sal-se Eki Hakkında*" adlı makalesinde Gülsevin ile aynı görüşte olduğunu gösterir. Ekin zarf-fiiller grubunda değerlendirilmesi gerektiğini dile getirir. (1996: 471-474). Mevlüt Gültekin de *Kırgız Türkçesinde Zarf-Filler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları Üzerine Bir Araştırma* isimli makalesinde -*sA/-sO* ekini yan cümlecik kurduğu zaman bir zarf-fiil eki olarak kabul etmiş ve bu ekin kalıplaşarak edat türetebildiğini ifade etmiştir (2011: 111).

Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesi gramerlerinde bu ek tasarlama kipi kuran ek olarak değerlendirilmiştir.

-*sA* ekini, dilek, istek bildiren kip kurmadığı müddetçe zarf-fiil eki olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu açıdan bakılınca bu ek, her üç lehçede de edat türeten eklerden biri olarak değerlendirilmiştir. Bu ekle türetilen edatları, aslı edat olmaktan ziyade edat gibi kullanılan adlar olarak değerlendirmek daha doğru bir bakış açısıdır.

Kazak Türkçesi

a) **bolmasa 'yoksa'**

bol-ma-sa yapısındaki bu edat zıtlık bildiren bağlama edatlarından biridir.

Egerde esti kisilerdiñ qatarında bolğın kelse, küniñde bir märtebe, bolmasa jumasında bir, eñ bolmasa ayında bir, öziñnen öziñ esep al. (KS, 190) 'Eğer akıllı adamların içinde olmak istiyorsan, günde bir kere, **yoksa** haftada bir, hiç olmazsa ayda bir kere kendi kendine hesap sor.'

b) **ne bolmasa 'veya, ya da'**

Birleşik olarak kullanılan ve *-sa* eki ile kurulan, genellikle birbirine denk unsurları bağlayan bir bağlama edatıdır.

Sansız köp küñder ötip jatsa da, ne bir jaña ümit äkelip sergitken, ne bolmasa jüñew köñildi bir sağatqa bolsa da selt etkizip alañdatqan mezgil bolğan emes. (ME, 9) 'Sayısız günler geçse de, bir yeni umut getirip canlandıran **veya** zayıf gönlü bir saat dahi olsa yerinden oynatan, şaşırtan bir an olmadı.'

c) **äytpese 'yoksa'**

Bağlama edatı olarak kullanılan edatlardandır.

Sonda ärkim nesibesin qudaydan tileydi, äytpese qudaydan tilemeydi, şaruwa izdemeydi (KS, 180) 'O zaman herkes nasibini Allah'tan diler **veya** Allah'tan dilemez, meşgale peşinde koşmaz.'

ç) **olay bolsa 'öyleyse'**

Genellikle açıklama bildiren yargılardan önce kullanılan edattır.

Jä, olay bolsa, biz quday tağalanı ayıbı joq, mini joq, özi ädil dep iyman keltirip edik. (KS, 207) 'Evet, **öyleyse**, biz Allah'a kusuru yok, eksikliği yok, kendisi adildir diye iman etmiştik.'

d) **äytse de 'buna rağmen'**

Bağlama edatlarından biridir.

Men düniyeni köbinese kitaptan tanıp kelem. Siz qolmen ustap közben kördiñiz. Mümkün, meniki jansağ bolar. Äytse de bir närseden saqtandırğım keledi. (Mil, 14) 'Ben dünyayı çoğunlukla kitaptan tanıdım. Siz el ile tutup göz ile gördünüz. Mümkün, benimki yanlıştır. **Buna rağmen** önlem almak istiyorum.'

Kırgız Türkçesi

a) **körsö 'meğer'**

İnceleme yapılan lehçeler içinde yalnızca Kırgız Türkçesinde kullanılan bağlama edatlarından biridir. Yapısı *kör-se* biçiminde olan edatta kelimenin kökünde bulunan *kör-* fiilinin anlamı tamamen kaybolmuştur. Kırgız Türkçesinin karakteristik özelliği olan dudak çekerliğinden dolayı *-sA* ekindeki ünlü yuvarlaklaşmıştır.

Körsö atası Kalıs-Cep şaarının çetindegi kolhozgo predsdateldikke şaylanıp, zayıbı menen köçüp ketiptir. (EA, 122) '**Meğer** babası Kalıs-Cep şehrinin kenarındaki kolhoza başkan seçilerek, karısı ile birlikte göç etmiş.'

b) **bolso 'ise'**

Kırgız Türkçesinde kullanılan pekiştirme edatlarından biridir. Gerek Kırgız Türkçesinde gerekse Kazak Türkçesinde *bol-* fiili cevherî fiil olarak kullanılmaktadır. Bu edatta da bu husus

net biçimde görülmektedir.

Köndü **bolso** todogu kıştoolordon obolu töögö artıp tüşüp, anan arabaga cüktöp kelçü elek, ötkön küzdö ağa kol cetpedi. (EKT, 30) 'Tezeği **ise** dağdaki kışlaklardan, önce deveye, sonra da arabaya yükleyip getiriyorduk, geçen güz ona da güç yetmedi.'

c) bolboso 'yoksa'

Bağlama edatlarından biridir. Yapısı *bol-bo-so* şeklindedir.

- Çuluk Kağandın uulandırılğanı cakşı boldu. **Bolboso** Kıtaydın taşın talkap kıl at ele, dedi ekincisi - Uşu İçin Katundun akyelin koyuu kerek dep coop berdi (KÖ, 30). '- Çuluk Kağan'ın ağılandığı iyi oldu. **Yoksa** Çin'i altüst edecekti, diyor, öteki: - Şu İçing Katun'un heykelini yapıp tapıncaklara koymalı diye karşılık veriyordu.'

ç) ce bolboso 'veya'

Kırgız Türkçesinde münferit olarak kullanılan *ce* 'veya' edatı ve *bolboso* edatının birleşmesi ile oluşmuş bir bağlama edatıdır.

Balkim, oşondo too etegin tayanarbiz. Ce bolboso bulaktuu kolotko cetsek, kerkaşkanı soyup tıştap bir tınığabız. (C, 7) 'Belki o zaman dağ eteğine ulaşırsız **veya** su akan ırmak bulursak orada Kerkaşka'yı serbest bırakıp biraz rahatlarız.'

d) oşondoy bolso da '+A rağmen'

Kırgız Türkçesinde birbirine zıt durumları bağlayan bağlama edatlarından biridir. Genellikle cümleleri bağlamada kullanılır.

Ras aytasın, azır ordonun biyligi büt boydon Narbotonun kolunda. Oşondoy bolso da uşu kezge çeyin özün "kan" dep atay elek. (C, 7) 'Doğru söylüyorsun, şu anda karargâhın yönetimi Narboto'nun elinde. **Buna rağmen** kendisini şimdiye kadar han ilan etmedi.'

Türkiye Türkçesi

a) ise

Türkiye Türkçesinin pekiştirme edatlarından biridir. Yer yer kendinden önce geldiği sözcükle birleştiği görülmektedir.

Tarihe inanmayalım. Çünkü her hadisesi ancak bir defa olmuştur ve ilmin arzusuyla tekrar edilemez. Premonition hadiseleri ise bir değil, milyarlarca defa olmuştur. (Y, 340)

b) neyse

Cümleleri bağlamak için kullanılan bağlama edatlarından biridir. Yapısı *ne+i-se* biçimindedir.

Biz Nusret'le çaktık. Tabii, bizim efendi küplere bindi. Sıra bana gelir diye korkusundan. Halbuki zavallı... Neyse, bunları da ayrı konuşuruz. (Y, 181)

c) oysa

Cümleler arasında neden-sonuç ilişkisi kuran bağlama edatlarından biridir. *Oysaki* biçiminde kullanımı da mevcuttur.

Evet, habersizlikten kırılıyordu bütün gazeteler... Oysa isyan vardı memlekette... İki aydır Ağrı dağında vuruşuluyordu. (YA, 1)

ç) yoksa

Cümleleri tahmini bir zıtlık anlamıyla bağlayan edattır.

— *Dikkat ediniz. Fizyonomi ve tavır yoklamanız yapılıyor. İçinizi okuyorlar. Eski dünya hislerinizden kurtulunuz. Yoksa kabul edilmezsiniz.* (Y, 27)

d) öyleyse

Cümleler arasında şarta bağlı bir sonuç ilişkisi kurar.

Bu gecikmenin sebebi de öteki olamaz. Öyleyse hiç gelmeyecek. (Y, 138)

2. 7. –I

Üç lehçede de edat türeten bu ek, Türkçenin en eski zarf-fiil eklerinden biridir.

Kazak Türkçesi

a) göri 'göre'

Kazak Türkçesinin fonetik temayüllerine aykırı olarak söz başında *k->g-* ötümlüleşmesinin görüldüğü bu edat çekim edatlarından biridir. Edatın yapısı *kör-i* biçimindedir. İsimlere ayrılma hâli eki ile bağlanır.

Meni bir jağman kârilik, bir jağman nawqas aynaldırıp jür göy. Eginge şığa almaspın. Men senderden göri eginge erterek aynalısqan kisimin. (E, 271) 'Beni bir taraftan yaşlılık bir taraftan da hastalık alıkoyuyor ya. Bu yüzden ekin biçmeye çıkamam. Ben sizlere göre ekinle daha önce uğraşmış biriyim'

b) tağı 'daha, bunun üzerine'

Bu edat, *tak-* fiilinden *-ı* zarf-fiil eki ile türetilmiştir. "Eski Türkçeden itibaren bugünkü yazı diline kadar kullanılagelen *tağı/ dağı/ dağı* hem kuvvetlendirme, hem de bağlama edatı olarak kullanılmaktadır." (Hacıeminoğlu, 2015: 138). Kazak Türkçesi gramerlerinde bu edat bağlama edatları içinde denkleştirme edatlarından biri olarak gösterilmiştir (bk. Iskakov, 1992: 365).

Biz ölsek, erten tağı bir ul tuwadı. (ME, 371) 'Biz ölürssek yarın bir oğul daha doğar.'

Kırgız Türkçesi

a) dağı 'da, de, dahi, bile'

Bu edat, *tağı* edatında söz başında *t->d-* ötümlüleşmesinin meydana gelmesi neticesinde ortaya çıkmış bir edattır. Çengel, bu edatı pekiştirme edatları içinde değerlendirmektedir (2005: 345).

Al dağı Zulaykanı oylop, uktabay çıkkan bolçu. (C, 244) 'O da Züleyha'yı düşünerek uyumaz oldu.'

Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde tek başına kullanılmayan bu zarf-fiil eki fiillerle kalıplaşarak edatlar türetmiştir.

a) aşırı

Genellikle yer ve zaman bildiren (özellikle *gün* sözcüğü ile birlikte) kullanılan bu edatın yapısı *aş-ır-ı* biçimindedir.

- Nasıl olsa Mümtaz'la deniz aşırı komşusunuz, gidecek olsanız bile geç gidirsiniz. (H, 175)

b) doğru

İsimlere yönelme hâli eki ile bağlanan bu edatın yapısı hakkında tartışmalar mevcuttur. Hacıeminoğlu, Brockelmann'ın bu edatın yapısının *toğur-* fiilinin zarf-fiil şekli olduğunu kabul ettiğini belirterek bu izah şeklinin makul olduğunu ifade etmiştir (2015: 37). Yani edatın yapısı *toğ-ur-u* biçimindedir.

*Mefharet kalktı ve Besim'e gözleriyle bir işaret çektikten sonra, kızıyla yüz yüze gelmemek için, bahçeye bakan terasın merdivenlerine **doğru** yürüdü.* (Y, 17)

c) dolayı

Unsurlar arasında sebep-sonuç ilişkisi kuran bu edatın yapısı *dola-y-ı* şeklindedir. İsimlere ayrılma hâli eki ile bağlanır.

*Daha dün, bu sözümden **dolayı** okşuyorlardı* (TS, 556)

ç) ötürü

Türkiye Türkçesinde arkaikleşen *öt-* 'geç-' fiilinden türeyen bu edatın yapısı *öt-ür-ü* biçimindedir. İsimlere ayrılma hâli eki ile bağlanarak sebep-sonuç ilişkisi kurar.

*Sonunda biz bu hareketimizden **ötürü** on bir ay hapse mahkûm olduk.* (TS, 1552)

d) karşı

Kavramlar arasında neden, karşıtlık gibi anlam ilgileri kuran bu edatın yapısını Korkmaz şu şekilde açıklamaktadır: *kar-ış-u* (1994: 65). İsimlere yönelme hali eki ile bağlanmaktadır.

*Hayır; ona doğduğu günden beri bağlıydı. Hatta doğuşunun şartları düşünülürse, ona **karşı** minnettardı da. Pek az çocuk bu kadar zamanda bir eve teselli ve sevinç getirebilirdi.* (H, 10).

a) dahi

Türkiye Türkçesinde pekiştirme edatı olarak kullanılmaktadır. Yapısı *tak-ı* şeklindedir.

*Bu defteri **dahi** iyi muhafaza etmek de lazım, galiba. Yazıhanenin gözüne uyan anahtar yok değil, Selmin'den bunu umarım.* (Y, 116)

2.8. -ken

İncelenen lehçeler arasında yalnızca Türkiye Türkçesinde kullanılan *-ken* eki, isimlere veya isimleşmiş yapılara gelmesi sebebiyle özel bir yere sahiptir. Bu ek, Türkiye Türkçesinde bağlama edatları türetmektedir.

a) derken

Bu edat, iki cümleyi gerçekleşme zamanının önceliği, sonralığı ilişkisine göre bağlar.

*Fakat sen böyle haykırırsan, ayılıp bayılırsan, evvela Hasibe farkına varır, sonra konu komşu, **derken** bütün koy, bütün semt, bütün İstanbul duyar.*(Y, 43)

b) öyleyken

Cümlelerdeki zıtlıkları ortaya çıkarmak için kullanılan bir bağlama edatıdır.

*Başından beri gazetesiyile beraber Halk Partisi'ni tutuyor, böylece memleket için en faydalı işi yaptığına seksiz şüphesiz inanıyordu. **Öyleyken** yazı yazmak nedense çok yorucu olmakta, sanki inanmadığı şeyleri savunuyormuş gibi, kalemi her kelimeye inatla takılmaktaydı.* (YA, 113).

3. SONUÇ

Türkçenin işlek olarak kullanılan eklerinden biri olan zarf-fiil eklerinin edat türetme işlevi, tıpkı tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi çağdaş Türk lehçelerinde de devam etmektedir. Bu husus Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinden alınan örneklerde net bir şekilde görülmektedir.

Zarf-fiil eklerinin bu işlevine üç lehçenin gramerleri de gönderme yapmaktadır. Gerek arkaik gerekse kullanılmakta olan zarf-fiil eklerinin edat türettiği yeri geldiğinde belirtilmiştir.

Bazı zarf-fiil eklerinin her üç lehçede de edat türettiği, bazılarının ise üç lehçede ortak olmadığı, iki veya bir lehçede edat türettiği görülmüştür. Bu husus şu şekilde özetlenebilir:

Üç lehçede de edat türeten zarf-fiil ekleri: *-A/-O, -y; -sA; -(y)In; -I*

İki lehçede edat türeten zarf-fiil ekleri: Kazak ve Kırgız Türkçeleri için: *-p; -GAndA; -MAstAn/-BAstAn/-BOstOn;*

Tek lehçede (Türkiye Türkçesi) edat türeten zarf-fiil eki: *-ken.*

Türkiye Türkçesinde son zamanlarda zarf-fiil olarak nitelendirilmeye başlayan *-sA* ekinin üç lehçede de edat türeten bir ek olduğu tespit edilmiştir. Bu ekin, fiillerle kalıplaşarak edat türetmesi, kip kurmadığı durumlarda, zarf-fiil olduğunun bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Üç lehçede de kullanımdan düşen bazı zarf-fiil eklerinin kalıplaşarak edat türetme işlevini yerine getirdiği tespit edilmiştir. *-(y)In* eki üç lehçe için de böyledir. *-I* eki Kazak Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde tek başına kullanılmayan ancak edat türeten eklerdendir.

KISALTMALAR

- AKAT:** Oruzbayeva B.-A. Tursunov-C. Sıdıkov-A. Akmataliyev-S. Musayev-T. Sadıkov (2009), *Azırkı Kırgız Adabiy Tili*, Bişkek: Avrasya Press.
- B:** Kasım-Bek, Tölögön (2000), *Baskın*, Bişkek: Şam Basması.
- C:** Stamov, Asanbek (1992), *Cortuul*, Bişkek: Mamlekettik Uçkun Kontserni.
- E:** Mustafin, Gabiden (2009), *Engimeler*, Almatı: An Arıs Baspası.
- EA:** Cetimişev, Seyit (1989), *El Arasında*, Frunze: Adabiyat Basması.
- EKT:** Aytmatov, Cıngız (2011), *Erte Kelgen Turnalar*, Bişkek: Okuuçunun Kitepkanası.
- İ:** Şaymerdenov, Safwan (2010), *İneş*, Almatı: Öner Baspası.
- J:** Atatürk, Mustafa Kemal (2006), *Joldaw* (Atatürk'ün Nutuk adlı eserinin Kazak Türkçesine Aktarımı), (Akt. Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Tercüme Merkezi Uzmanları), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- KADG:** Kudaybergenov, S.-A. Tursunov-C. Sıdıkov (1980), *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası I Bölüm Fonetika Cana Morfologiya*, Frunze: İlim Baspası.
- KÖ:** Atsız, Nihal (2000), *Kökaldardın Ölümü* (Nihal Atsız'ın Bozkurtların Ölümü adlı eserinin Kırgız Türkçesine aktarımı), (Akt. Çınbay Tursunbekov), Ankara: Bilig Yayınları.
- KS:** Abay (2007), *Kara Sözder* (Öleñder, Poemalar, Awdarmalar, Kara Sözder isimli eserin Kara Sözder bölümü, 174-241. sayfalar arası), Almatı: Mektep.
- ME:** ME: Äwezov, Muhtar (2009), *Engimeler*, Almatı: An Arıs Baspası.
- Mil:** Mustafin, Gabiden (2012) *Millioner*, Elektronik kaynak.
- QX:** Axmad, A. (2013), *Quran Kärim Xıkayaları*, Almatı: Käwser Sayaxat.
- TS:** Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Y:** Safa, Peyami (2000), Safa, Peyami (2000), *Yalnızız*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- YA:** Tahir, Kemal (2006), *Yol Ayrımı*, İstanbul: İthaki Yayınları.

KAYNAKÇA

- ALKAYA, E. (2007), *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- BALAKAYEV, M., T. Kordabayev, A. Hasenova, A. Iskakov (1967), *Kazak Tiliniñ Grammatikası-I Morfologiya*, Almatı: Kazak SSR'nın Gılım Baspası.
- BALCI, Onur (2014), "Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Çekim Edatlarının İstemleri", *TEKE Dergisi*, Sayı: 3/3, s. 72-93.
- BOLAT, Cuma (2014), *Asanbek Stamov'un Cortuul romanı üzerine dil incelemesi (Çeviri yazı, aktarma, şekil bilgisi incelemesi)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DELİCE, H. İ. (2008), *Sözcük Türleri*. Sivas: Asitan Yayınları.
- GABAİN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990), "Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine", *Türk Dili*, S. 467, s. 276-279.
- GÜLTEKİN, Mevlüt (2011), "Kırgız Türkçesinde Zarf-Filler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları Üzerine Bir Araştırma", *TÜBAR-XXX*, s. 99-126.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2015), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat. <http://bilim-all.kz/quote/6711>
- ISKAKOV, Axmedi (1991), *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*, Almatı: Ana Tili Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (1996), "-sa/-se Eki Hakkında", *Türk Dili*, S. 516, s. 471-474.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- KORKMAZ, Zeynep (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- KUDAYBERGENOV, S.-A. Tursunov-C. Sıdıkov (1980), *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası I Bölüm Fonetika Cana Morfologiya*, Frunze: İlim Baspası.
- Lİ, Y.-S. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- ORUZBAYEVA B.-A. Tursunov-C. Sıdıkov-A. Akmataliyev-S. Musayev-T. Sadıkov (2009), *Azırkı Kırgız Adabiy Tili*, Bişkek: Avrasya Press.
- TOPARLI, Recep; Vural, Hanifi; Karaatlı, Recep (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.

TÜRKÇEDE YENİ BİR NEOLOJİ ÖRNEĞİ: FİİLLEŞEN MARKALAR

A NEW NEOLOGY SAMPLE IN TURKISH: THE VERBALIZED BRANDS

Arda KARADAVUT*

Öz

Canlı bir varlık olan dilin söz varlığı sürekli gelişim hâlinindedir. Dilde önceden mevcut olmayan bir sözcük türetmeye neolojizm denir. Neolojizmler teknolojik, ekonomik, psikolojik veya kültürel sebeplerden ortaya çıkmaktadır. Neolojizm kavramı birçok dil bilimci tarafından dil yozlaşmasının sebeplerinden sayılmaktadır. Bu çalışmada markaların hem üretici hem de tüketici yoluyla nasıl eylem hâline getirildiği, bu eylem hâline getirmenin sebepleri, neolojizm bağlamında üretici ve tüketici açısından ayrı ayrı değerlendirilecektir. Çalışma sonunda neolojizmlerin dilin biçim ve anlam yapısına uyduğunda o dilin söz varlığına katkıda bulunan sözlük birimler olduğu ispatlanacaktır.

Anahtar Kelimeler

Dil yozlaşması, marka, neolojizm, üretici, tüketici.

Abstract

The presence of utterance of language, which is an animate asset, is in progress. Naming after a newly produced term in a language is described with the term "neologism" the terminology of linguistics. Neologisms might emerge from technological, economic, psychological or cultural causes. Many linguists consider the concept of neologism one of the causes of language deterioration. In this study, that brand names are rendered to the concept of verbalized through both producer and consumer, and the causes of the rendering to the concept of verbalized in terms of producer and consumer on the basis of neologism will be examined separately. At the end of the research, it will be displayed that neologisms contribute to the vocabulary of a language when these are compatible with the structure of mode and meaning of that language.

Keywords

Language deterioration, brand names, neologism, producer, consumer.

* Arş. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ardarkaradavutt@gmail.com

Gönderim Tarihi: 19.02.2016
Kabul Tarihi: 25.03.2016

1.GİRİŞ

Ekonomik, teknolojik ve kültürel değişimler, savaş, göç gibi kitlesel olaylar ve başka dillerle olan ilişkiler gibi çeşitli etkenler sonucunda yeni kavramlar ortaya çıkar. Bu yeni kavramların dil ile ifade edilebilmesi için de yeni sözcüklere ihtiyaç vardır. Yeni sözcükler bir dile türetme, yabancı dillerden uyarlama gibi yöntemlerle girer. Dile giren yeni sözcüklerin, dilde var olan bir sözcüğün türetilen yeni şekillerinin veya yabancı bir dilden alınarak dile uyarlanan bir sözcüğün genel adı olan neoloji terimi, Yunanca neos (yeni) ve logos (söz) sözcüklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

Neolojizm, dil bilimciler tarafından farklı tanımlarla ifade edilmiştir. Günay Karaağaç “Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü” adlı eserinde “yenicilik” maddesiyle verdiği neolojizm hakkında şunları kaydeder: “İletişimi ikinci plana atan yanlış dil kullanımlarından biridir. Kendisini başlıca iki yolla gösterir. 1. Yeni ve henüz yaygınlık kazanmamış sözleri kullanmak veya mevcut sözleri henüz alışılmamış farklı anlamlarda kullanmak. 2. Bir dilin kendi kök ve eklerinden yararlanarak, o dilin yaşayan ve ölü sözlerindeki yapıya bakarak veya ağız ve lehçelerden söz ve yapı olarak gerçekleştirilen dil kullanımı.” (2013: 866). Karaağaç neolojizmleri yanlış dil kullanımlarından biri olarak görmekte ve dilin kendi ek ve köklerinden yararlanarak neolojizmlerin meydana geldiğini belirtmektedir. Neşe Emecan ise başka bir dilden ödünçleme yoluyla dilin söz varlığına giren öğelerin de neolojizm olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler (1998: 21).

Dictionnaire de Linguistique et du Langage adlı sözlükte neolojizm, “Yeni bir gösterilen-üreten veya yeni bir gösterilen-gösteren ilişkisinden meydana gelen, daha önce kullanılmayan, bir iletişim esnasında işlev kazanan bir sözlük birim” biçiminde tanımlanmaktadır (www.archive.org). Şairlerin şiirlerinde yeni sözcükler kullanmasıyla, yabancı kaynakların çevrilmesiyle vs. yeni öğeler dile birçok şekilde girebilmektedir. Peter Newmark, “Neolojizmler, dile yeni katılan sözcük birimler veya dilde var olan bir sözcük birimin yeni bir anlam kazanması şeklinde tanımlanabilirler.” açıklamasını yapar (2016:122).

Nişanyan, sözlüğünde neolojinin tanımını yaparken bulunan yeni öğelerin deyim olabileceğini söyler (www.nisanyansozluk.com). Örneğin “jilet atmak” *jiletle saldırmak* (www.tdk.gov.tr) deyimini yabancı bir sözcüğün Türkçeye uyarlanmasıyla oluşan bir deyimdir. İsa Sarı ise neolojizmi “Yeni bir kavramı karşılamak ya da mevcut bir kavramı daha iyi tanımlamak amacıyla türetilmiş, dilin türetim kurallarına uygunluk göstereni fakat uydurma (coinage) ya da kopyalama sonucu da ortaya çıkabilen, yeni sözcükleri ifade eden bir terim” olarak açıklar (2013:20).

Yapılan bu farklı tanımlar sonucunda neolojizm kavramı hakkında bir görüş birliğinin olmadığı ortaya çıkmaktadır. Buna karşın dil bilimciler neolojizmi genelde biçim neolojisi ve anlam neolojisi olmak üzere ikiye ayırırlar. Melis Oktuğ “Neolojizm Bağlamında Dilsel Üretimler/ Ekonomik Göstergeler: 2000 Yıllarında Yaşanan Ekonomik Krizin Dil Bilimsel Çözümlemesi” adlı çalışmasında J. F. Sablayrolles’in biçim neolojisi ve anlam neolojisi hakkındaki görüşlerini verir. Sablayrolles’e göre biçim neolojisi daha önce dilde bulunmayan kelimelerin meydana getirilmesidir. Biçim neolojisinde yeni öğeler çoğunlukla sözcüklere ön eklerin ya da son eklerin eklenmesiyle oluşur. Anlam neolojisi ise dilde var olan bir sözcüğe yeni bir anlamın yüklenmesiyle ortaya çıkar (2009: 128).

Neolojizmin çeşitli işlevleri vardır. Fransızca üzerine çalışmalarını yürüten sözlük bilimciler J. Provost ve J.F. Sablayrolles, biçim-anlam-dil dışı gerçeklik arasındaki bağıntıdan ortaya çıkan neolojizmin işlevlerini çağrı işlevi, uslamlama işlevi ve bağıntı işlevi olarak açıklar (Oktuğ, 2009:125).

Bu üç işlevden ikincisi olan uslamlama işlevi, yeni öge kullanan konuşucunun dinleyici üzerinde yarattığı etki olarak tanımlanabilir. Neolojizmin uslamlama işlevini günümüzde markalar yoğun bir şekilde kullanmaktadır.

2. FİİLLEŞEN MARKALAR

Günay Karaağaç fiilin tanımını “Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü” adlı eserinde şöyle yapar: “Varlıktaki değişime eylem denir.” (2013: 389). Muharrem Ergin de fiilleri “Fiiller hareketleri karşılıyan kelimelerdir.” diye açıklar (2013: 280).

Türkçe fiil yönünden çok zengin bir dildir. Tarih boyunca diğer dillerden aldığı isimleri yardımcı fiiller veya isimden fiil yapma ekleriyle fiilleştirmiştir. Mesela Ercilasun, Çince biet (fırça) isminin Eski Türkçe döneminde +I- isimden fiil yapma ekiyle fiilleştirilerek “biti-“ (yazmak, boyamak) şeklini aldığını belirtir (2004:129). Yine Arapça ölüm anlamındaki vefat sözcüğü (Kanar, 2009:656) Türkçenin yardımcı fiillerinden olan et- fiiliyle birleşerek ölmek eylemini karşılamıştır. Son yıllarda ise özel ad olan marka isimleri bazen üretici bazen de tüketici yoluyla fiilleştirilmektedir.

Aslı İtalyanca “marca” olan sözcük dilimize “marka” şeklinde geçmiştir. Günümüzde marka daha çok pazarlama terimi olarak kullanılmaktadır. Amerikan Pazarlama Derneği markayı “Ürünlerini satışa sunan kişilerin söz konusu bu ürünleri tanımlamak ve piyasadaki diğer emsallerinden ayırabilmek için kullandıkları isim, sembol veya bunların çeşitli kombinasyonları” (www.ama.org) biçiminde tanımlarken Türk Patent Enstitüsü ise markayı “Bir teşebbüsün mal veya hizmetlerini bir başka teşebbüsün mal ve hizmetlerinden ayırt etmeyi sağlaması koşuluyla; kişi adları, sözcükler, şekiller, harfler, sayılar, malların biçimi ve ambalajları gibi çizimle görüntülenebilen veya benzer bir biçimde ifade edilebilen, baskı yoluyla yayımlanabilen ve çoğaltılabilen her türlü işaretlerdir.” (<http://www.tpe.gov.tr/TurkPatentEnstitusu/commonContent/MAbout>) şeklinde tanımlamaktadır.

Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğünde marka:

1. Resim veya harfle yapılan işaret.
2. Bilet, para yerine kullanılan metal veya başka şeyden parça.
3. Bir ticari malı, herhangi bir nesneyi tanıtmaya, benzerinden ayırmaya yarayan özel ad veya işaret.
4. *mec.* Tanınmış ürün, saygın kişi vb. (TS, 2011:1627) olmak üzere 4 farklı şekilde tanımlanmaktadır.

Marka sözcüğünün Türkçe Sözlük'te yer alan üçüncü tanımı “Bir ticari malı, herhangi bir nesneyi tanıtmaya, benzerinden ayırmaya yarayan özel ad veya işaret.” şeklindedir. Ancak bazen yeni bir ürünün herhangi bir marka tarafından ilk defa piyasaya sürülmesinden sonra o ürünün isminin o markayla anılmasıyla o markanın özel isim olma durumu ortadan kalkar ve o marka cins isim hâline gelir. Bu durum pazarlama literatüründe “jenerik marka” terimiyle karşılanır. “Pimapen” markası bu duruma iyi bir örnektir. PVC pencere türünün öncüsü olan bu marka daha sonra adını bütün PVC pencerelere vermiştir. Jenerik marka adları toplum tarafından daha çok bilinir ve daha fazla kullanılır. Bu yoğun kullanım sonucu bazı jenerik

markalar sözlüğe girmiştir. Bant, çiti, vb.

Son yıllardaki ekonomik gelişmelerle şirket sayıları hızla artarken bunun aksine jenerik marka sayısında son dönemlerde bir düşüş gözlemlenmektedir. Çünkü firmalar çok kısa bir süre içerisinde birbirlerinin çıkardıkları ürünlerin benzerlerini piyasaya sürmektedirler. Bu yüzden markalar tüketicinin zihninde daha fazla yer edinebilmek için bazı farkındalık yolları ararlar. Reklam, marka farkındalığı oluşturmak için işletmeler tarafından yoğun olarak kullanılan bir iletişim aracıdır. Murat Akın, "Marka farkındalığı oluşturulmak istenen reklam mesajlarının içeriği; hafızada depolanması kolay olan, kolay hatırlanabilir ve markanın diğer markalardan farklı olduğunu vurgulayan slogan ve tanıtıcı özel müzik parçalarından oluşmalıdır." der (2007: 44).

Markalar, ürünlerini tüketiciye kitle iletişim araçlarına reklam vererek tanıtırlar ve tüketiciyi ürünün satın alınması yolunda ikna etmeye çalışırlar. Günümüzde rekabet ortamının gittikçe artmasıyla markalar işletmeye yarattıkları yeni bir ürünün adlandırılmasında bu ürünün tüketicinin zihninde kalıcı olmasına ve tüketiciyi satın alma davranışına yöneltmesine dikkat ederler. Reklamlarda kullanılan neolojiler reklam metinleriyle kalıcı hâle getirilir. Son yıllarda ise birçok marka neolojizmin uslamlama işlevini kullanarak, çıkardıkları ürünlerin adlarını fiilleştirme yoluna gitmektedir.

Türkçede bir ad, iki şekilde eylem hâlini alır. Bunlardan ilki bir isme isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle oluşur; ikincisi ise isimlerle bir araya gelip birleşik fiil yapısı oluşturan yardımcı fiillerle meydana gelir. Günay Karaağaç isimden fiil yapma ekleri için "Addan eylem türeten ekler, adlara ve ad soylu kök ve gövdelere gelerek, getirildiği ad ile ilgili görülmüş yeni bir eylemin, yeni bir yapma ve olmanın adını yapan eklerdir." şeklinde bir açıklama yapar (2013: 65).

Markaların fiilleştirilmesinde genellikle +IA- isimden fiil yapma eki kullanılır. Ergin bu ek hakkında "Misalleri sayılamayacak kadar çok olup isimden fiil yapmak gerekince bugün en canlı ek olarak daima bu eke başvurulur." der (2013: 180). Örneğin, "Cappy atomla enerjini atomla!" (www.cappy.com.tr) sloganındaki "atom+la-" fiili, söz konusu ekle oluşturulmuştur.

İsa Sarı "Dilde Yeniden Adlandırma İhtiyacı: Retronimler" adlı makalesinde Adrienne Lehrer'in neolojizmler hakkındaki görüşlerini verir. "Bazı neolojizmler genellikle okuyucunun/dinleyicinin dikkatini çekmek ya da reklamlarda akılda kalıcılığı artırmak için etkisel amaca yönelik kullanılır ve kelime oyunu ya da cinaslar sonucu ortaya çıkar" İşte bu etkisel amaç günümüzde fiilleştirme yoluyla ortaya çıkmaktadır. Sarı, bu amacın ne şekilde çıkarsa çıksın neolojizmlerin meydana geldikleri anda sözcükselleşmiş olduklarını, belirli bir yapı ve anlamla dilin söz varlığındaki yerini aldıklarını söyler (2013: 21).

Markalar ürünlerini bazen kendileri fiilleştirirken bazen de bu durum tüketici tarafından meydana getirilir.

2.1. Üreticinin Fiilleştirdiği Markalar

Son yıllardaki ekonomik ve teknolojik gelişmeler markalar arasındaki rekabeti farklı bir boyuta taşımıştır. Markalar piyasada kalıcı olabilmek için sürekli yeni sloganlar ve reklamlar üretmek zorundadırlar. Bu yüzden marka sloganları genellikle kelime oyunları ile örülür, kafiyeli, akılda kalıcılığı kolay olan ve tüketiciyi satın alma eylemine teşvik eden dinamik sloganlardan seçilir. Markalar, son yıllarda bu dinamizmi sağlamak ve tüketiciyi satın almaya davranışına yöneltmek için işletmeye sundukları yeni ürünlerinin reklam sloganlarını fiilleştirme yoluna gitmektedirler. Markaların kitle iletişim araçlarına verdikleri reklamlarda bu

durumun örneklerine sıkça rastlanmaktadır.

2.1.1. Atomla-

ABD kökenli Coca Cola şirketinin alt markalarından Cappy'nin bir ürünü olan ve içerisinde bulunan bal, ananas, portakal vb. yiyeceklerden oluşan Atom adlı meyve suyunun bir reklamında "Cappy atomla enerjini atomla!" (<http://www.cappy.com.tr/>) sloganıyla marka fiilleştirilmesi yapılmıştır.

2.1.2. Cheetosla-

Dünyaca ünlü cips markası olan Cheetos, Türkiye'deki reklamlarında "Cheetosluyor muyuz?" şeklinde bir slogan kullanmaktadır. (www.cheetos.com.tr)

2.1.3. Craxla-

1962 yılında Firuz Kanatlı tarafından Eskişehir'de kurulan bir bisküvi firması olan Eti ürünlerinden biri de "Crax" adlı çubuk krakerdir. Bu çubuk krakerin reklamında "Eğlenceyi sonuna kadar craxla!" (www.etietieti.com) sloganında fiilleşen marka örneği görülmektedir.

2.1.4. Tonla-

1984 yılında Çanakkale'de kurulan ve adını Çanakkale'nin mitolojideki adından alan Dardanel markasının piyasaya sunduğu ilk ürün bir ton balığı konservesidir. Dardanel Ton'un son çıkan reklamının sloganı "Dardanel Tonla pilavını tonla" şeklindedir. (<http://www.dardanel.com.tr/>)

2.1.5. Klorakla-

Klorak markası tüketici ile ilk kez 1960 yılında buluşmuştur. İlk zamanlar cam şişelerde satılan çamaşır ve temizleme suyu 1980'lerde hafızalara kazınan sarı plastik şişeye geçmiştir. Ege Bölgesinin ilk çamaşır suyu markası Klorak, çamaşır suyu kavramını topluma Klorak kelimesi ile öğretmiştir. Markanın günümüzdeki sloganı "Hijyenin ve kar gibi beyazlığın 50 yıldır Ege'de bir adı var Klorak. Biz Kloraklarız." şeklindedir (www.klorak.com.tr). Burada da yine fiilleşen marka örneği görülmektedir.

2.1.6. Mondi-

Bir mobilya markası olan Mondi'nin "Evinin mondile, hayatı yenile" sloganında fiilleşen marka tespit edilmiştir. (<http://www.mondi.com.tr/>)

2.1.7. Vernelle-

Türkiye'nin en çok bilinen deterjan markalarından biri olan Vernel'in internet sitesinde şöyle bir açıklama vardır. "1976 yılında çamaşır yıkamasında bir dönüm noktası yaşandı ve Türkiye Vernel ile tanıştı. Bu tarihten itibaren yumuşatmak "Vernel'lemek" oldu." (www.vernel.com.tr). Kendini yukarıdaki gibi tanıtan markanın 1976 yılından beri sloganı "Vernelleyin yumuşacık olsun vernelleyin mis gibi koksun!" şeklindedir. Fiilleşen markaların ilk örneklerindedir.

2.1.8. Vestellen-

1984 yılında kurulan ve fabrikası Manisa'da bulunan beyaz eşya ve elektronik şirketi olan Vestel, son yıllarda "Türkiye Vestelleniyor." şeklinde bir slogan geliştirmiştir. (www.vestel.com.tr) Bu örnek şimdiki zaman ekiyle çekimlenmesi bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır.

2.1.9. Yandexle-

Rus kökenli internet arama motorlarından olan Yandex'in Türkiye'deki sloganı

“Yandexlesene” şeklindedir. (www.yandex.com.tr)

Tespit edilen markaların genellikle +IA- isimden fiil yapma ekini almış emir kipinin ikinci teklik ve çokluk şahıs hâlinde örnekleri vardır. İki örnekte zaman ekinin, bir örnekte zaman ekiyle birlikte soru ekinin, bir örnekte de şart ekinin kullanıldığı görülmektedir.

2.2. Tüketicinin Fiilleştirdiği Markalar

Jenerik markalar, tüketici tarafından ad aktarması yoluyla farklı markaların aynı tür ürünlerinin isimlerinin yerine de kullanılarak cins isim hâlini alırlar. Marka-ürün ilişkisi çerçevesinde bir ürün ilk olarak hangi marka tarafından piyasaya sürüldüyse daha sonra o markanın adıyla anılır. Markalar sadece daha önce piyasada bulunmayan bir ürünü piyasaya sürmekler jenerik marka olmazlar. Lemi Akın jenerik markaların oluşumunu “ilk olmak”, “uzunluk ve baskınlık”, “genelleşme”, “marka ismi ile ürün arasında anlamsal bir ilişkinin bulunması” ve “yer isminden gelenler” olmak üzere beş başlık altında inceler (2014:24). Söyleyiş kolaylığı, markayla ürün arasındaki anlam ilişkisi gibi sebeplerle jenerikleşen markalar tüketici tarafından günlük hayatta daha yoğun kullanılan jenerik markalar sadece cins isim olarak değil fiil olarak da günlük yaşamda kullanılmaktadır. Konuşma dilinin söz varlığında hem isim hem de fiil olarak yerini alan bu markalardan bazıları sözlüklere de girmeyi başarmıştır. Tüketicinin fiilleştirdiği jenerik marka örnekleri aşağıdadır.

2.2.1. Bantla-

Selobant, 1928 yılında Amerikan 3M şirketinde çalışan mühendis Richard Drew tarafından icat edilmiştir. Akın, (2014: 23) selobantın bakkal ve fırınlarda özellikle paketleme için kullanıldığını belirtir ve hâlen Scotch® ve 3M™ markası altında 400'den fazla bant çeşidinin üretildiğini söyler. Bant adı tüketici tarafından zaman içerisinde cins isim hâline dönüşmüştür. “Bantla-“ fiili de yine bu markanın tüketici tarafından fiileştirilmesi sonucu oluşan ve iki şeyi birbirine yapıştırmak anlamında kullanılan bir eylemdir.

2.2.2. Cifle-

1974'te piyasaya çıkan kireç çözücü ve yüzey temizleyici formülleri olan temizlik markası Cif bu alanda Türkiye'deki ilk markalardandır. Tüketici bu markayı zamanla cins isim hâline getirmiş ve fiilleştirmiştir. Banyo mutfak vs. temizliğinde başka markalar kullanılsa bile yapılan iş lavaboların ciflenmesidir.

2.2.3. Çitile-

Eski bir sıvı deterjan markası olan Çiti, halk tarafından benzer ürünleri çıkartan diğer markaların yerine de kullanılarak jenerik marka hâlini almıştır. Marka, yaygın kullanımıyla hem ad hem de fiil olarak sözlüğe girmeyi başarmıştır. Günümüzdeki çitile- fiili de bu markadan gelmektedir (www.tdk.gov.tr.). “kirini çıkartmak için çamaşırın iki yanını birbirine sürtmek” anlamındadır.

2.2.4. Fotoşopla-

Bir bilgisayar programı markası olan ve fotoğraflar üzerinde değişiklik yapmaya yarayan “Photoshop” Türkçeye “fotoşop” şeklinde uyarlanmıştır. Bu marka hem ad hem de fotoşopla-şekli ile eylem olarak tüketici tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

2.2.5. Gırgırla-

İzmir'de 1960'lı yıllarda üretilmeye başlanan bir tür mekanik hâli süpürgesinin markası olan Gırgır zamanla tüketiciler arasından “gırgırla-“ şekli ile fiilleşmiş ve cins isim hâline gelmiştir.

2.2.6. Jiletle-

Dünyaca ünlü Gillette tıraş bıçağının Türkçedeki telaffuzu “jilet” şeklindedir. Gillette’ten sonra işletmeye sunulan diğer tıraş bıçağı markaları da jilet adını kullanmış ve marka cins isim hâline gelmiştir. “Jiletle”- fiili berberlerin kullandığı ve tüketicinin fiilleştirdiği marka örneklerinden biridir.

2.2.7. Uhula-

1932 yılında August Fischer tarafından geliştirilen sıvı yapıştırıcı markası olan Uhu, ülkemizde “uhula-” şekliyle fiilleşmiştir.

2.2.8. Viledala-

Alman ev temizlik malzemeleri üreten bir markanın adı olan Vileda, ülkemizde yerleri silmek söz öbeğinin yerine “viledala-” şeklinde fiilleşmiştir.

3. SONUÇ

Neolojiler dile giren yeni sözlük birimlerdir. Oktuğ, Boulanger’in neoloji hakkında ortaya koyduğu beş farklı yaklaşımdan söz eder. Bunlar:

1. Yeni sözlük birimlerin üretilmesi süreci
2. Yeni sözlük birimlerin kavramsal ve uygulamalı olarak incelenmesi
3. Kurumlar tarafından gerçekleştirilen organize planlı bir etkinlik olması
4. Yeni sözlük birimlerle desteklenmesi gereken alanların belirlenmesi
5. Neolojizmin bir bütüncü içerisinde değerlendirilmesi yaklaşımlarıdır (2009: 126).

Markaların kendi ürün isimlerini fiilleştirmesi Boulanger’in “Kurumlar tarafından gerçekleştirilen organize planlı bir etkinlik” yaklaşımına girmektedir. Tüketici tarafından fiilleştirilen markalar ise “Yeni sözlük birimlerin üretilmesi süreci” yaklaşımının içinde değerlendirilebilir. Bu yaklaşıma göre konuşan kişi bilinçli veya bilinçsiz yeni sözcükler üretebilir.

Dil bir iletişim aracıdır. Konuşan kişi düşüncelerini en kısa yoldan dinleyiciye aktarmak ister. Örneğin mutfak lavabosunu x marka amonyaklı kimyasal bir deterjanla sildiğini anlatmak isteyen bir ev hanımı “Lavaboyu “x” ile sildim.” demektense, jenerikleşmiş marka adını fiilleştirmeyi tercih eder: “Lavaboyu cifledim” gibi.

Toplum tarafından tür adı hâline getirilip daha sonra fiilleştirilen jenerik markalardan bazıları sözlüklere girerek dilin söz varlığına katılmıştır. Bantla-, çitile-, gırgırla- ve jiletle- fiilleri Türkçe Sözlükte kendine yer bulmuştur. Tüketici tarafından fiilleştirilen ve günlük hayatta yoğun bir şekilde kullanılan jenerik markaların sayısı dikkate alınmalı ve sözlüklerde daha çok yer edinmelidir. Erdoğan Boz’un dediği gibi “Türkçe söz varlığı bakımından değil sözlük bakımından fakir bir dildir.” (2006:40).

Sonuç olarak birçok dil bilimci tarafından ele alınan neolojiler, dil yozlaşması sebeplerinden görülse de üreticinin bizzat kendi markalarını fiilleştirmesi veya tüketicinin iletişim kolaylığı açısından markaları fiilleştirmesi Türkçenin zenginliği olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, bu şekilde markalardan oluşan fiiller, eylemin kaynağını açıklaması bakımından köken bilgisine yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Hâluk (Editör) (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- AKIN, Murat-AVCILAR, Mutlu Yüksel (2007), "Tüketici Temelli Marka Değeri Kavramı", *Pazarlama Dünyası*, Yıl: 21, Sayı: 2007-1: 39-46.
- AKIN, Lemi (2014), "Jenerik Marka İsimlerinin Oluşumu ve TDK Sözlük'üne Giriş Şekilleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 31: 19-28
- EMECAN, Neşe (1998), *1960'tan Günümüze Türkçe: Bir Sözlük Denemesi*. İstanbul: YKY Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet, Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2013), *Türk Dil Bilgisi* İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer-BOZ, Erdoğan (2006), *Türkçenin Çağdaş Sorunları*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KANAR, Mehmet (2009), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- OKTUĞ, Melis (2009), "Neolojizm Bağlamında Dilsel Üretimler/ Ekonomik Göstergeler: 2000 Yıllarında Yaşanan Ekonomik Krizin Dil Bilimsel Çözümlemesi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1: 123-133
- SARI, İsa (2013) "Dilde Yeniden Adlandırma İhtiyacı Retnonimler", *Türkbilig* 2013/25: 19-26

Elektronik Kaynaklar

- www.ama.org (Erişim tarihi: 18.02.2016)
- <http://www.cappy.com.tr/> (Erişim tarihi: 15.02.2016)
- www.cheetos.com.tr (Erişim tarihi: 15.02.2016)
- <http://www.dardanel.com.tr/> (Erişim tarihi: 15.02.2016)
- DUBOİS, Jean, (2001) stream/DictionnaireDeLinguistiqueDubois/Dictionnaire-de-Linguistique-Dubois_djvu.txt (Erişim tarihi: 15.02.2016) www.archive.org
- www.etietieti.com (Erişim tarihi: 15.02.2016)
- [/tr/sirket_profili](http://tr/sirket_profili) (Erişim tarihi: 15.02.2016) www.klorak.com.tr
- <http://www.mondi.com.tr/> (Erişim tarihi: 16.02.2016)
- NEWMARK, Peter, (2016) "Content/ilts.ir/Page/142/ContentImage/A%20Textbook%20of%20Translation%20by%20Peter%20Newmark%20(1).pdf" (Erişim tarihi 18.02.2016) www.ilts.ir
- NİŞANYAN, Sevan, (2009) [/?k=neolojizm&x=0&y=0](http://www.nisanyansozluk.com/?k=neolojizm&x=0&y=0) (Erişim tarihi: 18.02.2016)
- www.nisanyansozluk.com
- [/tr/giris-sayfasi/vernel-hakkinda-her-sey/tarihimiz.html](http://tr/giris-sayfasi/vernel-hakkinda-her-sey/tarihimiz.html) (Erişim tarihi: 15.02.2016) www.vernel.com.tr
- <http://www.tpe.gov.tr/TurkPatentEnstitusu/commonContent/MAbout> (Erişim tarihi: 13.02.2016)
- www.yandex.com.tr (Erişim tarihi: 16.02.2016)

TÜRKÇEDE EMİR-İSTEK KİPİ VE YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ IMPERATIVE-SUBJUNCTIVE MOOD IN TURKISH AND TEACHING TURKISH TO FOREIGNERS

İnan GÜMÜŞ*

Öz

Yabancılara Türkçe öğretimi, günümüzdeki popülerliğine karşın birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bunların başında Türkçenin gramerindeki tasnif, tanımlama ve işlev sorunu gelmektedir. Özellikle kimi gramer konularının yabancılara anlatımında güçlük çekilmektedir. Bu sorunların ortaya çıkmasındaki temel gerekçelerden birisi, Türk dil bilgisinin yeterince iyi işlenememesidir. Türk gramerindeki bu sorunlar Türkçeyi yabancı dil olarak öğretmede de gözlenmektedir. Emir ve istek kipi, birleşik zamanlı çekimler (füllerin iki kipli çekimi), adlaştırma (-mAk, -mA, -(y)Xş) gibi konuların yabancılara anlatılmasında karışıklık meydana gelmektedir. Emir ve istek kipi, Türkçenin tarihsel ve çağdaş gramerlerindeki tartışmalı konulardandır. Dolayısıyla bu tartışmalı konuların yabancılara anlatımında da problemler ortaya çıkmaktadır. Bu makalede istek ve emir kipiyle ilgili genel bilgi verilmiş, Türkçenin tarihsel dönemlerinde ve standart Türkiye Türkçesindeki kullanım sıklıkları ve işlevlerine değinilmiş, genel bir çerçeve çizilerek çözüm önerisi getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türkçe öğretimi, dil bilgisi sorunları, emir kipi, istek kipi, işlev.

Abstract

Despite its popularity nowadays, teaching Turkish to foreigners has accompanied several problems. Among them, problems of classification, definition and function in Turkish grammar are the most important. Especially some grammar subjects are told to foreigners with difficulty. One of the main reasons why these problems come out is that Turkish grammar can't be treated adequately. Thus, these problems in Turkish grammar are observed in teaching Turkish as a foreign language as well. The subjects such as imperative and subjunctive mood, inflections with compound tense (inflection of verbs with two moods), nominalisation (-mAk,-mA, -(y)Xş) cause complexity while being told to foreigners. The imperative and the subjunctive mood are the argumentative subjects in historical and contemporary grammar of Turkish. So, there are problems in telling these argumentative subjects to foreigners as well. In this essay, general information about the imperative and the subjunctive mood has been given, their frequency of occurrence and functions in historical terms of Turkish and standard modern Turkish have been mentioned and solution offer has been tried to be brought with a general frame being drawn.

Keywords

Teaching Turkish, problems of grammar, imperative, subjunctive mood, function.

* Okutman, Süleyman Demirel Üniversitesi Uluborlu Selahattin Karasoy Meslek Yüksekokulu, e posta: inangumus@sdu.edu.tr

1. GİRİŞ

Yabancılara Türkçe öğretimi, son zamanların popüler alanlarından biridir. Ülkemizdeki yabancı uyruklu öğrencilerin çoğalması, Türkçe öğretimini daha da cazip duruma getirmiştir. Türkçeyi eğitim dili ve akademik dil olarak öğrenecek bu öğrencilerin disiplinli bir Türkçe öğrenim sürecinden geçmeleri gerekmektedir. Türkçe hazırlık aşamasının, öğrencinin bütün bir öğrenim yaşamını etkilediği yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum, Türkçe öğretiminin önemini ortaya çıkarmaktadır. Hazırlık aşamasındaki uyum süreci, öğrencinin başarısını doğrudan etkilemektedir. Sistemli bir dil öğretiminin yanında, Türk kültürünün de aktarılması, bu uyum sürecini daha da hızlandıran bir etmen olarak görülmektedir.

Bugün ülkemizde üniversitelerin ya da özel kuruluşların açtığı birçok dil merkezi bulunmakta, sertifika programları açılmakta ve yabancılara Türkçe öğretimi bağlamında yayınlar (tez, makale, bildiri) yapılmaktadır. Olumlu gelişmelerin gözlenmesine karşın bu popülerlik, beraberinde birçok sorunu da ortaya çıkarmıştır. Bu sorunlar; alanın yeterince iyi bilinmemesi, dil öğretiminin sistemli olmaması, dil merkezlerinin statüsü, öğretmenlerin yeterlilikleri, materyallerin içerikleri, ders içerikleri ve programları, hedef kitlenin durumu ve öğretimde karşılaşılan güçlükler olarak değerlendirilebilir.

Türkçe öğretiminde karşılaşılan bu güçlüklerle ilgili birçok çalışma yapılmış ve çözüm önerileri getirilmiştir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken birkaç nokta var. Bazı önerilerin özellikle uygulamaya yönelik olmaması, teorik bilgilere boğulması hiçbir yarar sağlamamaktadır. Yabancılara Türkçe öğretimi konusunda yeterliliğe sahip olmayan ya da bu alanda ders vermemiş kişilerce yapılan bu yayınlar, öneriden öteye geçememektedir.

Yabancılara Türkçe öğretiminin birçok yönü vardır. Okuma, yazma, dinleme, konuşma gibi becerilerin Türkçe bilmeyenlere kavratılması kolay bir iş değildir. Öncelikle iyi bir program, ekip çalışması ve hedef kitlenin iyi belirlenmesi gerekmektedir. Bu alanla ilgili yapılmış pratiğe yönelik yayınların ve yazılmış kitapların yol göstericiliği yadsınamaz. Ancak tüm bu çalışmalar, kimi zaman yeterli olamamaktadır. Burada öğreticiye büyük iş düşmektedir. Gerektiği yerde, pratik çözümlerin bulunması, içinden çıkılmaz bazı konuların formüle edilerek basitleştirilmesi, hedef kitlenin düzeyine göre bir anlatım biçiminin seçilmesi işi biraz daha kolaylaştıracaktır.

2. TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE EMİR VE İSTEK KİPİ PROBLEMİ

Türkçe öğretiminde karşılaşılan temel sorunlardan biri, emir ve istek kipinin anlatımıdır. Özellikle emir ve istek kipinin öğretimi için ayrı ayrı verilen gramer kalıpları fonksiyon belirsizliğine yol açmaktadır. Türkçe öğretimine yönelik hazırlanan kitapların müfredatlarında konu başlığı olarak sunulan istek kipinin kullanım sıklığı ve güncel Türkçedeki işlevinin belirlenmesi gerekmektedir. Öncelikle temel sorun emir ve istek kipinin adlandırılmasında yatmaktadır. Bu, sadece Türkçe öğretiminin değil, Türk gramerinin sıklıkla tartışılan konularından birisidir. Türkçede emir kipinin varlığı ve fonksiyonları, istek kipinin ortaya çıkışı, kullanım alanı ve günümüzdeki durumu hâlâ bir problem olarak ortada durmaktadır. Yabancı uyruklu bir öğrenciye istek eki olarak verilen *-(y)A* morfeminin hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde geniş olarak kullanılmaması belirli sorunları da beraberinde getirmektedir.

Konuyu netleştirmek ve bir çözüm önerisi getirmek için öncelikle emir ve istek olarak adlandırılan bu iki kipin Türk gramerindeki genel görünümüne bakmakta fayda vardır: Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesiyle ilgili hazırlanan gramer kitaplarında istek kipi başlığı bulunmamaktadır (Tekin 2000: 180-182; Eraslan, 2012: 345-351; Hacıeminoğlu 2008: 182-194). Talat Tekin, birinci kişi çekimlerinde *gönüllülük kipi* başlığını; ikinci ve üçüncü

kişilerde ise *buyurma kipi* başlığını kullanarak emir kipinin birinci kişilerde işletilemeyeceğini vurgulamıştır (Tekin 2000: 182). Diğer tarihsel lehçelerde gelecek zamanı karşılayan *-GAy* morfeminden ortaya çıkan şekiller istek olarak değerlendirilmiştir: Eski Anadolu Türkçesinde *-(y)A* (Özkan 2000: 138-143), Harezmi Türkçesinde *-A, -GA, -Ay* (Hacıeminoğlu 1997: 156-157), Çağatay Türkçesinde teklik birinci kişi: *-(A)y, -(A)yIm, -(A)yIn*; çokluk 1. kişi: *-(A)ll, -(A)lln, -(A)llm* (Eckmann 2005: 114). Kıpçak Türkçesinde doğrudan isteği ifade eden bir ek yoktur (Karamanlıoğlu 1994: 133). Bugün *-(y)A* biçiminde verilen istek kipinin, Türkçenin başlangıç dönemlerinde bulunmadığı, daha sonraki dönemlerinde ise sadece istek için değil, diğer başka fonksiyonlar için de kullanıldığı (gelecek zaman, emir vb.) anlaşılmaktadır.

Modern Türkçenin ele alındığı gramer kitaplarında, istek kipinin büyük oranda kullanımdan düşmüş olduğuna dair bilgiler vardır: Tahsin Banguoğlu, "İsteğin bildirmesi (indicatif de l'opratif) kararlı bir dilek ifade eder ve yerine göre buyuru anlamına yaklaşır. Netekim bu kipin tekli ve çoklu 3. kişileri Yeni Türkçede ve yazı lehçemizde eskimiş sayılıp yerlerine buyuru kipinin 3. kişileri kullanılır olmuştur (*seve* yerine *sevsin*, *seveler* yerine *sevsinler*): *Ben çantamı alayım. Bahçeye iyi bakamız. Merak etmesinler. Gidelim servi revanım yürü Sa'dabad'a.*" açıklamasını kaydederek *-(y)A* morfeminin bir yönüyle kullanımdan düşmüş olduğunu ifade etmiştir (Banguoğlu 2007: 469-470). Muharrem Ergin, ekin gelişimi ve işlevini ifade ettikten sonra "Fakat hemen ilave edelim ki bu da bugün nazari bir çekim durumundadır. Çünkü ikinci, üçüncü şahıslarda bugün çok az kullanılmakta ve yerlerine umumiyetle emir, bazen de şart şekli kullanılmaktadır. Böylece bugün istek fonksiyonu için istek şeklinin yerini emir şekli almış gibidir." biçimindeki değerlendirmesiyle ekin kullanım alanının oldukça daraldığını vurgulamıştır (Ergin 2004: 311-312). Zeynep Korkmaz, istek ekleri içerisinde 3. teklik ve çokluk kişiler için *-(y)A* morfeminin zayıflamasından dolayı *-SXn* ve *-sXnlAr* morfemlerinin kullanıldığını ifade etmiştir (Korkmaz 2007: 652). İstek eki olarak verilen *-(y)A* morfeminin birinci kişilerde atasözü, deyim, kalıplaşmış şekil, halk ağızlarında, halk şiir ve hikâyelerinde veya tarihî devirlerdeki havayı aksettiren tasvirlerde; ikinci ve üçüncü kişilerde da istek işlevi yanında uyarı veya istek-emir arası bir fonksiyonda kullanıldığına işaret eder: *Yolun açık ola. Alışverişte fazla oyalanıp da sakın tren saatini kaçırmayasın. Ağır git ki yol alasin. Söylenenleri unutmayasın, yapılacak işleri sıraya koyasın.*" (Korkmaz 2007: 656-657).

Nurettin Demir ve Sema Aslan'ın çalışması, istek kipinin kullanım sıklığı ve bugünkü fonksiyonlarına dair toparlayıcı bilgi vermesi bakımından önemlidir: "İstek kipi *-(y)A*, standart Türkiye Türkçesinde kullanım alanı daralmış ve işlevleri, başta gönüllülük kipi ve birleşik çekimlerde *-sA* olmak üzere, diğer istek işaretleyicilerince devralınmış bir biçimbirimdir. Standart Türkçede dua, ilenme gibi kalıplaşmış söz ve deyimlerle ağız özelliklerinin yansıtıldığı türkü, mani, masal, halk hikâyesi gibi türler dışarıda tutulursa, en yavaş gerilediği iddia edilen ikinci kişilerden dahi büyük oranda çekilmiş, yerini altı kişi için de gönüllülük kipine ve kısmen *-sA'*ya devretmiştir." (Demir-Aslan 2010: 277). Bundan dolayı bu morfem, kullanım sıklığı azalarak bir kip çekimi olmaktan çıkıp arkaik özellikler gösteren bir biçimbirim olarak sadece belli kullanımlarda yaşamaktadır. "*-A* eki, standart Türkçede bulunduğu kullanımların birçoğunda istek dışında olasılık, tahmin, çıkarım vb. bildirmektedir. *Sen ağzından kaçırmaş olmayasın?, Bizi görmeyeler veya Bizi görmüş olmayalar* vb. Bir kısmında ise varsayıma ya da koşula dayalılık vardır (Aslan 2007: 587).

İstek kipiyle ilgili olarak yapılan değerlendirmeler, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren kullanılmaya başlanan *-(y)A* morfeminin zaman içerisinde kullanımdan düştüğü ve yerini emir şekillerine bıraktığı yönündedir. Burada sorulması gereken soru şudur: Genel dilde emirden daha fazla kullanım sıklığına sahip olan istek işlevi, hangi başka biçimlerle yerine

getirilmektedir? Yanıt olarak emir kipi başlığında verilen çekimin öne çıktığını görüyoruz. Üstelik bu çekim, emirden ziyade isteği işaretlemektedir. Burada temel problem adlandırmadadır. Bunu Türkçe öğretimi ders kitaplarında da görüyoruz. -(y)A morfemi istek başlığı altında zorlama örneklerle anlatılmaktadır. Adlandırmada ve işlev belirlemede hatalar olduğu göze çarpmaktadır. Burada yapılması gereken, emir kipi yerine istek-emir başlığı altında ortak bir ek şeması düzenlemek ve fonksiyonlarını (istek, emir, uyarı, hatırlatma vb.) belirlemektir.

Konuya daha da açıklık getirmek için gramer kitaplarımızda emir kipi olarak verilen çekimle ilgili de bazı bilgiler vermek gerekir. Emir kipi de Türk gramerinin problemlili alanlarından biridir. Gerek tarihsel metinlerimizde gerekse günümüzde emir kipi için standart bir çekimin olmaması, istek çekimiyle bazı örtüşmelerin olması, bu kipin tasnif ve tarifinde bazı güçlükler yol açmıştır. Özellikle emir kipinde birinci kişilerin varlığı, tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

“Tasarlama kipi eklerinden biri olan bu ekler tasarlanan hareketi emir şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasına işaret eder.” (Ergin 2004: 304) ifadesi tam olarak geçerli değildir. Emir çekiminde kullanılan eklerin fonksiyon olarak daha çok “istek” kategorisinde kullanıldığına tanık oluyoruz.

Tahsin Banguoğlu, emir çekiminin birinci kişi çekimleri için mantıklı olmadığını vurgulamıştır: “Bu tek kip de tekli ve çoklu 2. ve 3. kişilerden ibarettir. Buyuru eydilen, veya sözü geçene eydeni nazarî olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için 1. kişiye yönelmesi mantıkî değildir.” (Banguoğlu 2007: 473).

Zeynep Korkmaz, emir kipiyle ilgili görüşleri ve tarihsel dönemlerdeki durumunu ele aldıktan sonra birinci kişilerin de emir şekillerinin olabileceğini ileri sürer: “Türkiye Türkçesine gelince: Bu konuda yapılan bir araştırma ve metinlere dayanan dikkatli bir inceleme; insanın kendi kendine de emredebileceğini ve emir kipinin yalnız şekil olarak değil, işlev bakımından da birinci şahıs çekimlerinin var olduğunu göstermektedir.” (Korkmaz 2007: 669).

Ahmet Bican Ercilasun, emir kipinin birinci kişileriyle ilgili değerlendirmesinde, insanın kendi kendisine de emredebileceği kanaatini ileri sürmüştür. Ercilasun; Muharrem Ergin ve Zeynep Korkmaz dışındaki araştırmacıların emir kipinin birinci kişilerinin olamayacağı, bunların işlevden hareketle “istek” kategorisine alınması gerektiği ile ilgili görüşlerini eleştirerek bu biçimlerin “emir” kategorisinde verilmesi gerektiğini savunmuştur: “İnsanın kendi kendisine emredemeyeceği doğru değildir. Şu örnek, insanın kendisine de emredebileceğini gösterir. *Ahmet* dedim kendi kendime, *kalk* ve *çalış*. Bu cümledeki *kalk* ve *çalış* emir şekilleri değil midir? İşte Ahmet, kendi kendine *kalk* ve *çalış* diyerek kendisine emretmektedir.” (Ercilasun 2011: 61). Ercilasun’un verdiği örnekler, emir çekiminin birinci kişisi için değil ikinci kişi çekimine uygun örneklerdir. Burada kişi kendisini soyutlayarak, karşı tarafa yani ikinci kişi (sen) konumuna getirmiş, böylelikle emir, ikinci kişi (sen) için işletilmiştir. Birinci kişi için olsa dahi, sonucunda cezaî bir yaptırım söz konusu olmayacağı için bu çekimler emir değil istek kategorisindedir.

Bilindiği gibi Türkçede herhangi bir biçim, kendi temel işlevi dışında yan işlevlere de sahip olabilmektedir. Türk dili tarihinde açıkça gözlemleyebildiğimiz bu durum, günümüz Türkçesinde de devam etmektedir. Sözcükler ve biçimler, bağlam içerisinde değerlendirilir. Her dil birimi, etkileşim hâlinde olduğu diğer dil birimleriyle kurduğu bağıntıyla varlık kazanır. “Bir dilsel ögenin birlikte bulunduğu öteki dilsel ögelerle aynı dilsel yapı içinde kurduğu bağıntılardan kaynaklanan dilsel kimliği” (İmer-Uzun vd. 2011: 81) olarak ifade edilen *değer* terimi, dilsel birliklerin kullanımlarındaki değişkenliği gösterir. “Dilsel bir ögenin değerini belirleyebilmek için, onunla aynı düzlemde yer alan öbür ögelerle kurduğu karşıtlık

bağıntılarını göz önünde tutmak gerekir.” (Güz-Huber 1998: 70). Sözelimi Köktürkçede bulunma ekinin (-dA) ayrılma durumu için de kullanılması, Uygur Türkçesinden itibaren gördüğümüz gelecek zaman ekinin (-gAy) isteği de ifade etmesi (-A biçiminde), bugün geniş zaman işlevli -(A/U)r ekinin şimdiki zaman; şimdiki zaman eki olan -yor ekinin de kimi yerde geniş zamanı ifade etmesi gibi. Bu durum Türkçenin her sahasında ve döneminde gözlemlenebilmektedir. Mustafa Özkan Eski Anadolu Türkçesinde istek kipinin on iki fonksiyonunu (gelecek zaman, istek, şart, geniş zaman, şimdiki zaman, emir, gereklilik vb.) belirlemiştir (Özkan 2007: 83-113).

Burada emir için de aynı durumdan söz etmek mümkün. Hatta emir kipinin “yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbı” (Korkmaz 2007: 665) olması ona daha özel bir konum sağlamaktadır. Semantik olarak “kesinlik, buyurma” ifadelerinin olması; emir kipinin hiyerarşik bir yapılanma, ast-üst ilişkisi düzeyinde gerçekleşebileceğini, sosyal hayatta işletilmesinin mümkün olmayacağını imlemektedir. Kaldı ki emir anlamı, sadece emir kipiyle değil, zaman zaman gereklilik, gelecek zaman, şimdiki zaman gibi kalıplarla da ifade edilebilir:

Hemen buraya gel!

Hemen buraya geliyorsun!

Hemen buraya geleceksin!

Hemen buraya gelmelisin!

Verilen örneklerde nüanslar olsa da istenilen eylemin gerçekleşmemesi durumunda cezaî bir yaptırımla sonuçlanabileceği anlamı yatmaktadır. Bütün emir eklerinde de bağlam içerisinden, emir mi yoksa istek mi olduğu ortaya konulmalıdır. İstek kipi de tarihsel olarak baktığımızda benzer bir kullanıma sahiptir. Dolayısıyla emir kipinin ve istek kipinin işlevsel olarak birbirine yakınlığı, zaman zaman birbirlerinin yerine de kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı tarihsel ve çağdaş gramer incelemelerinde emir ve isteği ortak bir paydada (istek-emir biçiminde) değerlendirilmesi, geçtiği örneklerin bağlamından hangi anlam kastediliyorsa o fonksiyonunun öne çıkarılması gerekmektedir. Hatta günümüzde istek çekimi olarak gösterilen -(y)A biçiminin hemen hemen hiç kullanılmadığını (Bazı kalıp ifadeler dışında: hayrola, kolay gele vs.), bunun yerine emir kipinin isteği de karşıladığını biliyoruz. Bunda tarihsel süreç içerisinde emir ve istek kipinin iç içe geçmişliği büyük rol oynamıştır.

Sema Aslan Demir “Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme” başlıklı kitabında konuyu ayrıntılı olarak ele almıştır. Çalışmada isteme üst kümesinin alt anlam alanları *emir*, *istek*, *rica* ve *yalvarma* (Aslan Demir 2008: 15) olarak belirlenmiştir. Emir kategorisi için verilen bilgiler dikkat çekicidir: “Bir ifadenin emir olabilmesi için bir buyurucunun, bir eyleyicinin ve bir buyruğun; buyurucudan kaynaklanan yüksek dereceli empoze ve yönlendiriciliğin; buyurucu ve eyleyici arasında eşit olmayan, buyuranın görece statü üstünlüğüne dayanan ilişkisinin olması gerekir. Emir, buyurucudan eyleyiciye belirli bir dayatma ile yönelen; içeriği, harekete geçirici-yönlendirici olan; yüksek dereceli isteme bildiren bir anlam alanıdır. Bu yönüyle emrin, isteme skalasının en üst aralığında yer aldığı söylenebilir.” (Aslan Demir 2008: 16). İsteme skalasının en üst aralığında yer alan bu kiplik kategorisinin emir dışında da işaretleyicileri vardır. -(X)yor, -AcAk, -mAll, -(X/A)r, -mAz gibi biçimbirimler cümle içerisinde emir değeri kazanabilir (bkz. Aslan Demir 2008: 168-173).

Emirle ilgili yapılan genel değerlendirmelerden sonra, Türkçenin tarihsel dönemlerinde konuyla ilgili verilen morfepleri tablolar hâlinde göstermek yerinde olacaktır:¹

Tablo 1: Köktürkçe (Tekin 2000: 180-182)²

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-(A)yIn	-(A)lIm
2. kişi	-ø~gIl	-(X)η ~ -(X)ηlAr
3. kişi	-zU(n) ~ -çUn	-zU(n) ~ -çUn

Tablo 2: Uygur Türkçesi (Eraslan 2012: 345-348)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-(A)yIn	-(A)lIm
2. kişi	-ø~gIl	-(X)η ~ -(X)ηlAr
3. kişi	-zUn	-zUnlAr

Tablo 3: Karahanlı Türkçesi (Hacıeminoğlu 2008: 190-193)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-(A)yIn / -Ay -AyI / -yI / -eyim	-AlIη / -(A)lIm
2. kişi	-ø ~ -gIl / -gIn	-(X)ηlAr
3. kişi	-sU / -sUn / -sUnI	-sUlAr / -sUnlAr

Tablo 4: Harezmi Türkçesi (Hacıeminoğlu 1997: 153-156)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-AyIn / -AyIm -gAyIn / -gAyIm / -AyIn men	-gAlıη / -Alıη / -gAlIm -lIη / -AlIm
2. kişi	-ø ~ -gIl / -gul -kıl	-(X)η / -(X)ηlAr
3. kişi	-sUn / -sU	-sUnlAr

¹ Birinci kişilerdeki çekimler bütünüyle isteği, diğer çekimler ise bağlamdan hareketle bazen emir bazen de isteği karşılamaktadır.

² Adı geçen eserde ikinci ve üçüncü kişiler *buyurma kipi*; birinci kişiler ise *gönüllülük kipi* başlığı altında verilmiştir.

Tablo 5: Kıpçak Türkçesi (Karamanhoğlu 1994: 116)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-AyIm / -gAyIm	-Allm / -gAllm -Allk / -All
2. kişi	-ø ~ -gIl (sen) -gUl / -kIl / -gIn - kIn	-(X)η / -(X)ηIz -(X)ηIAr
3. kişi	-sXn	-sXnlAr

Tablo 6: Çağatay Türkçesi (Eckmann 2005: 112)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-(A)y(In)	-(A)Ilη
2. kişi	-ø ~ -gIl / -gIn	-(X)η(IAr) (X)ηXz(IAr)
3. kişi	-sUn / -dik	-sUnlAr / -dikler

Tablo 7: Eski Anadolu Türkçesi (Özkan 2000: 143)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-AyIn / -AyIm	-AlUm
2. kişi	ø ~ -gIl	-(X)η / -(X)ηUz
3. kişi	-sUn	-sUnlAr

Tablo 8: Osmanlı Türkçesi (Demir-Yılmaz 2006: 101)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	-(y)AyIn -(y)AyIm	-(y)AlUm
2. kişi	ø ~ -gIl	-(U)η / -UηUz
3. kişi	-sUn / -sUη	-sUnlAr

Tarihsel dönemleri gösteren tablolardan, gramer kitaplarımızda istek kipi olarak verilen çekimin sonradan ortaya çıktığı ve sınırlı bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Emir kipi olarak verilen çekimin de geniş oranda isteği karşıladığı, emir anlamının sadece hiyerarşide geçerli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yabancılara Türkçe öğretiminde istek ve emrin ortak bir paydada (istek-emir biçiminde), her kişi için bütün çekimler gösterilerek işlenmesi daha doğru olacaktır. Konu anlatılırken birinci kişilerde emir anlamının olmadığı, bu çekimin sadece isteği imlediği vurgulanmalıdır. Öteki kişi çekimleri için, emir mi, istek mi olduğunun bağlamdan anlaşılması gerektiği belirtilmeli, örnek cümlelerle (emir ve isteği gösteren ayrı ayrı cümleler belirlenerek) konu pekiştirilmelidir.

Yabancılara Türkçe öğretiminde temel başvuru kaynaklarından biri olan *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı*'nın "Dilbilgisi Desteği" bölümünde istek kipi için, birinci kişilerin sık (*Ben artık gideyim. Şimdi biraz ara verelim.*), ikinci kişilerin nadiren (*Sakın geç kalmayın. Bunu böyle bilirsiniz.*), üçüncü kişilerin de çok nadiren (*O bir daha derse geç kalmaya.*

Onlar böyle konuşmaya.) kullanıldığı belirtilmiştir (Komisyon 2014: 186). Konu anlatımı kısmında da emir ve istek ayrı tablolar hâlinde verilmiş, her tabloda örnek cümleler sıralanmıştır (Emir: *Onlar beklesinler mi? Sen git. Siz okuyun;* İstek: *Ben yemeyeyim mi? Sen içesin. O konuşa. Siz sorasınız. Biz çıkalım.*) Alıştırma cümleleri, iki konu için de ortaktır (Komisyon 2014: 57). Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi adlı çalışmada, istek çekimi için “-(y)e” morfemi verilmiş ve çekim olarak da “*okuyayım, okuyasın, okuya, okuyalım, okuyasınız, okuyalar*” örnekleri (olumsuz, olumlu soru ve olumsuz soru biçimleriyle birlikte) sıralanmıştır (Türkmen 2009: 183). İkinci kişi çekimleri yerine daha çok dilek-şart kipi, 3. kişi çekimleri yerine de emir kipinin kullanıldığı belirtilerek sözü edilen kişi çekimlerinin zayıfladığına işaret edilmiştir:

Siz de bizimle gelseniz! (gelesiniz yerine)

Buyurun şöyle oturun. (oturasmız yerine)

Biraz daha kalsan!

Onlar da bize katılsınlar, arkadaşlarla tanışsınlar. (Türkmen 2009: 184).

Birinci ve üçüncü cümlelerde, şart kipiyle oluşturulan yapı tam olarak isteği karşılamamaktadır. Dolayısıyla bu cümlelerde de istek formunda emir biçimlerinin kullanılması daha yerinde olacaktır.

Aynı çalışmanın “emir kipi” konusunda *tasarlanan hareketin emir şeklinde ifade edildiği* belirtilmiş, istek anlamı vurgulanmamıştır (Türkmen 2009: 184).

İstanbul Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı adlı çalışmada, istek ve emir ayrı başlıklar hâlinde verilmiştir. Emir kipi için, “bir işin, oluşun, hareketin yapılmasını ya da yapılmamasını emretmek için kullanılır. Kişi kendine emredemeyeceği için, 1. tekil (ben) ve 1. çoğul (biz) kişilerde emir kipi kullanılmaz.” ifadeleri kullanılmıştır. Emir dışındaki herhangi bir anlamından söz edilmemiş, istek-rica-temenni anlam alanına girebilecek örnekler (*Lütfen derste sessiz olun; Kolay gelsin.*) de verilmiştir (Bölükbaş-Gedik vd. 2012: 9). İstek kipinde ise ikinci ve üçüncü kişilerin bulunmadığı belirtilmiş, “2. ve 3. şahıslarda, istek kipi yerine emir kipi getirilir. İstek kipi genellikle 1. tekil (ben) ve 1. çoğul (biz) şahıslarda kullanılmaktadır.” şeklindeki açıklamayla konu daha da karmaşık hâle getirilmiştir (Bölükbaş-Gedik vd. 2012: 13).

Gazi Üniversitesi Türkçe Öğretim, Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından hazırlanan *A1-A2-B1 Yabancılar İçin Türkçe Dil Bilgisi* adlı çalışma, konulara daha işlevsel yaklaşmıştır. Emir kipi başlığı altında emir, buyruk, direktif (*Hemen anneni ara.*); istek, dilek, rica, dua, beddua, öğüt, uyarı (*Anneciğim benim için kek yap; Allah rahmet eylesin.*) gibi işlevler örneklerle desteklenmiştir (Mehmet 2014: 213-217). İstek kipi de “dilek-istek kipi” başlığı altında modern Türkiye Türkçesindeki kullanım sıklığı esas alınarak hazırlanmıştır. İstek çekiminde sen / siz / o / onlar çekimlerinin şu anki Türkçede kullanılmadığı, bu kişilerde emir formlarının kullanıldığı vurgulanmıştır: *Ben yardım edeyim; Sen yardım et; O yardım etsin; Biz yardım edelim; Siz yardım edin; Onlar yardım etsinler.* (Mehmet 2014: 217). Ayrıca dilek-istek çekiminde II. Tip başlığında “-mAk iste-” yapısının da verilmesi işlevsel açıdan uygundur (Mehmet 2014: 217). Çalışmada kiplerin işlevleriyle değerlendirilmesi yerinde bir anlayıştır. Her biçimin cümlelere göre değer kazanmasına vurgu yapılmış, böylelikle anlam ve kullanımın da göz önüne alındığı bir çalışma ortaya çıkmıştır. Burada sadece, kiplerin ayrı başlıklar olarak değil de, ortak bir başlıkta, tek bir morfem olarak verilip buna bağlı olarak işlevlerin sıralanmasının daha uygun olacağı ifade edilebilir.

Emir ve istek için ayrı ayrı verilen tablolar ve işlevler konuyu daha karmaşık hâle getirmekte ve öğretimde güçlükler doğurmaktadır. Özellikle istek için verilen cümlelerin kullanım alanı hemen hemen ortadan kalkmıştır. Standart Türkçede işletilmeyen bir çekimin yabancılar için öğretilmeye çalışılması kimi sorunlara yol açacaktır. Bunun yanı sıra öğrenci, emir

çekimi olarak öğrendiği bir biçimle günlük hayatta sık karşılaştığı zaman kafasında soru işaretleri oluşacaktır. Dolayısıyla, fonksiyon itibarıyla buradaki işlevin istek olarak vurgulanması ya da daha sağlıklı bir çözüm olarak konu başlığının istek-emir biçiminde belirlenmesi gerekmektedir.

3. SONUÇ

Yabancılara Türkçe öğretimi son zamanların popüler alanlarından biridir. Fakat bu popülerlik, alanla ilgili yeterliliklerden kaynaklanan kimi problemleri de beraberinde getirmiştir. Gramer konularından bazıları, bu problemlerin başında gelmektedir.

Türkçenin gramerinde eskiden beri tartışılmalı emir ve istek kipinin kullanımları ve fonksiyonları, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle günümüzde kullanım sıklığı azalmış istek kipinin ve fonksiyon olarak emirden çok isteği karşılayan emir kipinin öğretilmesi bazı güçlükler doğurmaktadır. Burada öncelikle göz önünde bulundurulması gereken durum, çağdaş Türkçedeki kullanım olmalıdır. İstek kipi olarak verilen $-(y)A$ morfeminin günümüzde oldukça dar bir alanda kullanıldığı göz önüne alınmalı, emir kipi olarak verilen biçimlerin de fonksiyon itibarıyla temel olarak isteği karşıladığı, belirli durumlarda (hiyerarşik yapılanmalarda) emir fonksiyonunda kullanıldığı vurgulanmalıdır. Özellikle emir kipinin birinci kişilerde işlenmediği anlatılmalıdır. Böylelikle Türkçenin güncel kullanımı ön plana alınmış olup Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin zihinlerindeki olası kavram ve anlam kargaşasının önüne geçilecektir. Bu iki kip birleştirilerek her kişi çekimi için ayrı ayrı olmak üzere ortak bir morfem uygulanmalı, istek kipi olarak verilen $-(y)A$ morfeminin salt belirli kalıp anlatımlarda yer aldığı belirtilmelidir:

Tablo 10: İstek-Emir Çekimi

	Teklilik	Çokluk
1. Kişi	$-(y)AyIm$	$-(y)Allm$
2. Kişi	$-\emptyset$	$-(y)Xn / -(y)XnXz$
3. Kişi	$-sXn$	$-sXnlAr$

Bunun yanında diğer biçimlerin de kullanıldığı bağlam gereği istek, emir, rica, yalvarma gibi anlamlara gelebileceği, ilgili konularda anlatılmalıdır. Söz gelimi emir anlamı için emir kipinin yanında $-(X)yor$, $-AcAk$, $-mAll$, $-(X/A)r$, $-mAz$; istek için sınırlı olarak $-A$, *gönüllülük*, $-sA$ gibi yapıların, ayrıca rica ve yalvarma gibi anlamlar için de farklı gramerlik öğelerin (rica: *Pencereyi açabilir misiniz?* / yalvarma: *Ne olursun, Allah aşkına vb.*) kullanıldığı (Aslan Demir 2008: 167-180), bu kullanımların bağlam içerisinde *değer* kazandığı vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

- ASLAN, Sema (2007). "İstek Kipliği, Gerçeklik, Gerçekleştirilebilirlik", *VIII. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı I*, Konya, 581-590.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yay.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- BÖLÜKBAŞ, Fatma-GEDİK, Enver vd. (2012). *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı A2*, İstanbul: Kültür Sanat Basımevi.
- DEMİR, Nurettin-ASLAN, Sema (2010). "Sıklık Kopyası Örneği Olarak İstek Eki -(y)A", *Turkish Studies*, Volume 5/4, s. 276-290.
- DEMİR, Nurettin-YILMAZ, Emine (2006). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay.
- ECKMANN, Janoss (2005). *Çağatayca El Kitabı*, Çev.: Günay Karaağaç, Ankara: Akçağ Yay..
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, A. Bican (2011). "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı Bildirileri, Birleştirilmiş Birinci Baskı*, Ankara: TDK Yay., s. 61-66.
- ERGİN, Muharrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.
- GÜZ, Nühhet-HUBER, Emel-SENEMOĞLU, Osman-ÖZTOKAT, Erdim (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (Yöneten: Berke Vardar), İstanbul: ABC Kitabevi Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- İMER, Kâmile-KOCAMAN, Ahmet-ÖZSOY, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- KOMİSYON (2014). *Yeni Hitit I Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı*, Editör: N. Engin Uzun, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- MEHMET, Gülsün (2014). *A1-A2-B1 Yabancılar İçin Türkçe Dil Bilgisi*, Ankara: mtr medya.
- ÖZKAN, Mustafa (1999). "Tarihî Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki -a/-e'nin Kullanılışı Üzerine", *Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı - Bildiriler*, Ankara: TDK Yay., s. 83-113.
- ÖZKAN, Mustafa (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Aydın Kitabevi.
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi.
- TOPARLI, Recep (1984). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ders Notları: 34.
- TÜRKMEN, Fidan (2009). *Yabancılar İçin Türkçe Dil Bilgisi 1*, İzmir: Ege Üniversitesi Yay.

KÜTAHYALI MEŞKÎ VE BAĞDATLI RÛHÎ'NİN TERKİB-İ BENDİNE NAZİRESİ

MESHKI (MEŞKÎ) OF KUTAHYA AND HIS NAZIRE TO THE TERKIB-I BENT OF RÛHÎ OF BAGHDAD

Yunus KAPLAN*

Öz

Terkib-i bent, farklı kafiyelere sahip bentlerden oluşan ve bentlerin sonunda, aynı kafiyeyle sahip birer beyit olan nazım şeklidir. Bu şiirlerde genellikle hayattan ve talihten şikâyet, toplumsal eleştiri, felsefî düşünceler ile dinî ve tasavvufî konular ele alınmıştır. Özellikle 16. yüzyıl şairlerinden Bağdatlı Rûhî'nin, yaşadığı devrin aksayan yönleri ve bunların toplumsal yapı üzerinde oluşturduğu olumsuzlukları eleştirel bir dille anlattığı terkib-i bendi şairler tarafından çok beğenilmiş, bu yüzyıl ve sonrasında birçok şair bu şiire nazire yazmıştır. Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmayan Kütahyalı Meşki de Bağdatlı Rûhî'ye nazire yazan şairlerdendir. Meşki'nin terkib-i bendi de Bağdatlı Rûhî'nin şiiriyle aynı vezinde ve aynı bent sayısına sahiptir. Ancak Rûhî'nin terkib-i bendi, sekizer beyitlik 17 bentten oluşurken Meşki'nin terkib-i bendinin ise 14, 15 ve 16. bentleri dokuzar, diğerleri ise onar beyitten oluşmaktadır.

Bu çalışmada Kütahyalı Meşki'nin terkib-i bendinin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durulmuş ve bu şiirin çeviri yazısına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Edebiyatı, Bağdatlı Rûhî, Kütahyalı Meşki, Terkib-i bent, Nazire.

Abstract

Terkib-i bent (which might be translated into English as "the combination of strophes") is a poem structure consisting of strophes with distinct rhymes, each of which ends with a couplet bearing the same rhyme of it. Complaints about life and luck, sociological criticism, philosophical ideas, and religious and sufi subjects are considered mostly in these poems. Especially the terkib-i bent written by Rûhî of Baghdad, one of 16th Century poets, in which he narrates, in a critical manner, the hindered aspects of the era he lived through, and the unfavourable effects of them on the sociological structure, has been appreciated by other poets, and many 'nazire's (a poem modeled after another poem in respect to both content and form) has been written by these poets in 16th Century and after,

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Osmaniye. e-mail: yunuskaplan80@myinet.com

in response to this poem. Meshki (Meşki) of Kutahya, whose life there is not much information about in any resource, is one of many poets to have written a nazire to the Rûhî of Baghdad.

In this work, form and content characteristics of the terkib-i bent of Meshki of Kutahya has been dwelled on, and the translation of this poem has been presented.

•

Keywords

Classical Turkish Literature, Bağdatlı Rûhî, Kütahyalı Meşki, Terkib-i bent, Nazire.

GİRİŞ

Terkib-i bent, bentlerle kurulan bir nazım şeklidir. Her bent, iki bölümden oluşur. Birinci bölüme terkip-hane adı verilir. Kısaca bent olarak adlandırılır. Her bent, beş ile on arasında değişen beyit sayısına sahiptir. Bentlerin kafiye düzeni gazele benzer. Bentleri birbirine bağlayan son beyte vasita beyti veya bendiyye denir. Vasita beyti, her bentte farklı olup kendi içinde kafiyelidir (Dilçin 2005: 233). Terkib-i bentlerde bent sayısı genellikle 5-7 arasında değişse de Nâbî ve Leylâ Hanım'da olduğu gibi 3-4 bende kadar inebilen, Bağdatlı Rûhî ve Esrâr Dede'de olduğu gibi 17 bende kadar uzayan terkib-i bentler de görülür (İpekten 2010: 114).

Terkib-i bentlerde genellikle talihten ve hayattan şikâyet, dinî, tasavvufî ve felsefî düşünceler anlatılmış, toplumsal yergi niteliğinde eleştirilere yer verilmiştir. Mersiyeler, genellikle bu nazım şekliyle kaleme alınır (Dilçin 2005: 233).

Klasik Türk edebiyatında bu nazım şeklinin en önemli temsilcisi, Bağdatlı Rûhî'dir. 16. yüzyıl şairlerinden olan ve Bağdat'ta doğan Rûhî, klasik Türk edebiyatının en çok gazel yazan şairlerinden biridir. Bundan dolayı önemli bir gazel şairi olarak anılan Rûhî, asıl şöhretini sekizer beyitten oluşan on yedi bentlik terkib-i bendiyle yakalamıştır. Hiciv türünde yazılan bu şiirde şair, devrin aksayan yönlerini, sosyal adaletsizlikleri ve bunların toplumsal yapı üzerinde oluşturduğu olumsuzlukları dile getirmiştir.

Bağdatlı Rûhî, bu düşüncelerini dile getirirken terkib-i bendinin hemen her beytinde yarağyar, zengin-fakir, mir-geda, has-am, rint-zahit, kâmil-cahil gibi karşıt tipleri; safa-cefa, zenginlik-fakirlik, kirli-temiz, talihli-talihsiz, imanlı-imansız, şekil-mana gibi zıt kavramları bir araya getirerek onları karşılaştırmış; böylece sosyal tipler ve gruplar arasındaki etkileşimleri, karşı davranışları, toplumun çelişkilerini göstermiştir. Bu kullanımlarda havas-has, ayan, paşa, bey, mir ve hâce kelimeleriyle yüksek tabakayı, yöneticiler ve zenginler sınıfını; halk-avam-am, gedâ, dilenci sözleriyle alt tabakayı yani hiçbir değeri olmayan ve hiçbir değere sahip olmayan sınıfı; zahit, sofî diyerek genellikle bir tekke ve tarikata bağlı, dindar, fakat cahil kesimi; şair, âşık, rint sözleriyle aydın, entelektüel, arif ve kâmil kişileri ve bunların oluşturduğu grupları ifade etmiştir. Bunların hepsini de Osmanlı Müslüman toplumu içerisinde bulunan, birbirleriyle etkileşimden doğan davranışlar gösteren sosyalleşmiş gruplar olarak sergilemiştir (Güler 2008: 29-30).

Bağdatlı Rûhî'nin eleştirel bir yaklaşımla yaşadığı dönemin sosyal hayatındaki birtakım olumsuzluklara değindiği bu terkib-i bendi, kendi döneminde ve sonrasında şairler tarafından çok beğenilmiş ve bu şiire birçok nazire yazılmıştır. Cevrî (öl. 1654) (Ayan 1981: 160-66), Ni'metî (öl. 1659-60) (Ersöz 2007: 120-131), Berber-zâde Mehmed Zihni (öl. 1715) (Alptekin 2007: 520-37), Arpaeminizâde Mustafa Sâmî (öl. 1734) (Kutlar 2004: 247-53), Bursalı Levhî (öl. 1751) (Gülhan 2010: 61-78; Okumuş 2011: 291-307), Haşmet (öl. 1768) (Arslan ve Aksoyak t.y.: 76-83), Sünbülzâde Vehbî (öl. 1809) (Yenikale t.y.: 289-93), Leylâ Hanım (öl. 1848) (Arslan 2003: 173-76), Ziya Paşa (öl. 1880) (Gözler 1987: 82-127), Musa Kâzım Paşa (öl. 1890) (Bardakçı 2007: 537-555), Muallim Naci (öl. 1893) (*Muallim Naci* 1327), Trabzonlu Cûdî (öl. ?) (Aslan 2001: 367-86) Bağdatlı Rûhî'ye nazire yazan şairlerdendir. *Bağdatlı Rûhî Dîvânı*'nı yayımlayan Coşkun Ak'a göre Fehîm, Abdî, Edirneli Kabûlî (öl. 1828-29), Kandiyeli Ali Râşid Efendi, Ayetullah Receb Vahyî gibi şairlerin de nazireleri bulunmaktadır (2001: 51). Bağdatlı Rûhî'nin terkib-i bendine yazılan bu nazireler arasında en meşhur olanı, Ziya Paşa'nın onar beyitlik on iki bentten oluşan naziresidir.

Kütahyalı Meşkî ve Terkib-i Bendi

1. Hayatı

Meşkî'nin hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak terkib-i bendinin "*Nazîre-i Tercî-i Bend-i Hâkîm Meşkî-i Kütahiyevî*"¹ başlığından Kütahyalı olduğu anlaşılmaktadır. Yine terkib-i bendin son bendindeki

*Kütahyada bâde-keş-i sâgar-ı 'aşkuz
Ne Mısr u ne hod sâ'ir-i meydân-ı Dımışkuz*

beytinden Meşkî'nin bu şiiri, Kütahya'da iken yazdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca terkib-i bendinin Bağdatlı Rûhî'ye nazire olması ve bu şiirin kayıtlı olduğu mecmuanın 16. ve 17. yüzyıl şairlerini havi olmasından hareketle Meşkî'nin, 16. veya 17. yüzyılda yaşadığını söylemek mümkündür.

2. Terkib-i Bendi

2.1. Nüshaları

Kütahyalı Meşkî'nin, Bağdatlı Rûhî'ye nazire olarak yazdığı terkib-i bendinin iki yazma nüshası bulunmaktadır.

1. *Mecmû'a-i Eş'âr* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Bel_Yz_K.007): Mecmuanın 113b-118b varaklarında "*Nazîre-i Tercî-i Bend-i Hâkîm Meşkî-i Kütahiyevî*" başlığıyla kayıtlı olan şiir, nesih hatla kaleme alınmıştır. Her sayfada çift sütun hâlinde yazılmış 17 satır bulunmaktadır. Başlık ve vasita beyitleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

119 varaktan oluşan bu mecmuanın derleyeni ve derlenme tarihi belli değildir. Baştan eksik olduğu anlaşılan ve bazı yaprakları sonradan yanlış ciltlenen bu mecmua içerisinde 16. yüzyıl şairlerine ait gazel, kaside, tahmis, müseddes, terkib-i bent gibi nazım şekilleriyle yazılmış birçok şiir bulunmaktadır. Bu şiirler, belli bir düzene göre yazılmamış olup sayı itibarıyla en fazla gazel bulunmaktadır. Bu gazellerin de büyük çoğunluğu birbirine naziredir.

2. *Mecmû'a-i Eş'âr* (Süleymaniye Kütüphanesi Uşşaki Tekkesi 367): Meşkî'nin terkib-i bendi, mecmuanın 21b-26a varaklarında kayıtlı olup "*Nazîre-i Meşkî-i Kütahiyevî*" başlığını taşımaktadır. Sayfa kenarlarına, farklı satır sayısında ve nesih hatla kaleme alınmıştır. Başlık, kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

100 varaklık bu mecmuanın da derleyeni ve derlenme tarihi belli olmayıp 16. ve 17. yüzyıl şairlerinin şiirlerini ihtiva etmektedir. Mecmuda farklı türlerde ve nazım şekillerinde kaleme alınmış birçok şiir bulunmaktadır. Bazı şiirler sayfa kenarlarında kayıtlı olup şiirlerin tertibinde belli bir düzen gözetilmemiştir.

2.2. Şekil Özellikleri

Kütahyalı Meşkî de Bağdatlı Rûhî gibi terkib-i bendini "*Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün*" vezniyle kaleme almıştır. Ancak Rûhî'nin terkib-i bendi, sekizer beyitlik 17 bentten oluşurken Meşkî'nin terkib-i bendinin ise 14, 15 ve 16. bentleri dokuzar, diğerleri ise onar beyitten oluşmaktadır.

¹ Her ne kadar başlıkta terci-i bent ifadesi kullanılsa da bentlerin sonunda aynen tekrarlanan vasita beyitleri olmadığı için bu şiirin nazım şekli terkib-i benttir.

Şiirde vezin itibarıyla ciddi kusurlar görülmemektedir. Bazı beyitlerde açık hecelerın kapalı heceye dönüşmesiyle oluşan imale karşımıza çıkmakta, bunların da büyük çoğunluğunun terkip i'lerinin uzun okunmasıyla oluştuğu görülmektedir:

*Dürr-i şadef-i ma' den-i deryâ-yı kadîmüz
Yektâ güher-i şadr-nişîn-i kef-i destüz* I/3

*Şimdi çemen-i dehrde murğ-ı dilimüzdür
Pervâne olan şem'-i ruḥ-ı dil-bere her dem* III/5

Birkaç beyitte ise uzun ünlüye sahip kapalı hecelerın açık heceye dönüştürülmesiyle oluşan zihafa rastlanmaktadır:

*Zâhid gibi her gûşe-i mihrâba ber-â-ber
Ṭurmaz yüzümüz ebru-yı dil-dâr-perestüz* I/4

*Ey mübtedî bi-ḥaber-i ez-sırr-ı ḥaḳîḳat
Ger pendümi futsaḥ ideyüm ben seni âgâh* IX/4

Bentlerin hepsi kafiyelidir. Şairin kafiye türlerindeki tercihi ise tek ses benzerliğinden oluşan mücerred kafiye ile revî ve ridf harflerinden oluşan mürdef kafiye yanadır. 17 bendin 8'i mücerred, 7'si mürdef kafiyelelidir. Diğer iki bentten biri revî, dahîl ve te'sîs harflerinden oluşan müesses kafiye diğeri ise revî ve kayd harflerinden oluşan mukayyed kafiyelelidir. Meşkî'nin, bazı bentlerde aynı kelimeyi kafiye olarak birden fazla kullanarak kafiye kusuruna düştüğü görülmektedir. I. bentte "perest", III. bentte "dem", V. bentte "bâlâ", VIII. bentte "zer", IX. bentte "gümrâh" ve "âgâh", XIII. bentte "yuf", XVII. bentte "safâ" ve "vefâ" kelimeleri ikişer kez XII. bentte ise "rûh" kelimesi üç kez tekrarlanmıştır.

Şiirin bütün bentleri kafiyeli olmasına rağmen 10 bendinde redif tercih edildiği görülmektedir. Bu redifler, eklerden (I., II., VIII., XI., XII., XVI. ve XVII. bentler), kelimelerden (IV. ve VII. bentler) ve ek+kelimelerden (XIV. bent) oluşmaktadır.

2.3. Muhteva

Meşkî'nin terkip-i bendi, Bağdatlı Rûhî'nin terkip-i bendiyle hem şekil ve hem de muhteva bakımından birçok yönden benzerlik göstermektedir. Ayrıca her iki şairin kullandıkları dil ve sahip oldukları üslup da birbiriyle örtüşmektedir. Tasavvufî umdeler, dünya nimetlerinin geçiciliği, kendini âlim sanan cahillerin durumu, vefasızlık, riyakâr kaba sofular, rintlik ve rintliğin hâlleri gibi konular her iki şairde de ortak olan unsurlardır.

*Şanmaḥ bizi kim şîre-i engür ile mestüz
Biz ehl-i ḥarâbâtdañuz mest-i elestüz* Bağdatlı Rûhî I/1 (Ak 2001: 187)

*Şanmaḥ bizi kim cins-i metâ'-ı ser-i destüz
Biz cevher-i nûr ruḥ-ı ḥurşid-i elestüz* Meşkî I/1

*Gör zâhidi kim sâhib-i irşâd olayın dir
Dün mektebe vardı bugün üstâd olayın dir* Bağdatlı Rûhî VI/1 (Ak 2001: 189)

*Her kim ki bu gün şâhib-i irşâd olayum dir
'Ârif geçinüp cümleyle üstâd olayum dir* Meşkî IV/1

Şûretde n'ola zerre isek ma' nide yûhuz
Rûhü'l-ğudsûñ Meryeme nefh itdügi rûhuz Bağdatlı Rûhî XII/1 (Ak 2001: 192)

Añla bizi kim nûr-ı meh pertev-i yûhuz
Biz Rûhu'l-emîn âdeme nefh itdügi rûhuz Meşkî XII/1

Çarhuñ ki ne sa' dinde ne nahsinde beķā var
Dehrûñ ki ne hāsında ne 'âmında 'aķā var Bağdatlı Rûhî VII/1 (Ak 2001: 190)

Her kim ki dise tynet-i 'âlemde vefā var
İnanma anuñ sözine kim anda haķā var Meşkî VII/1

Yuf hārına dehrûñ gül ü gül-zārına hem yuf
Ağyārına yuf yār-ı cefā-kārına hem yuf Bağdatlı Rûhî XV/1 (Ak 2001: 194)

Ey dil felegûñ luķfına āzārına hem yuf
Ehl-i dile cevr itdügi eķvārına hem yuf Meşkî XV/1

Meşkî'nin terhib-i bendi, Rûhî'nin terhib-i bendiyle muhteva bakımından büyük oranda örtüşse de Bağdatlı Rûhî; toplumsal eleştiri, sosyal adaletsizlik ve yozlaşma gibi konuları daha belirgin bir şekilde dile getirmiştir. Meşkî'nin ise tasavvufî düşünceleri daha fazla ön plana çıkardığı görülmektedir. Şairin bentlerde dile getirdiği düşüncelerin özeti şöyledir:

Meşkî, dünya nimetleri karşısındaki kayıtsızlığını dile getirip ilahî aşka olan meylini ifade ederek şiirine başlar. Bu konudaki samimiyetini ise zahitle kendisi arasındaki farka işaret ederek açıklamaya çalışır. Rindane bir edayla her ne kadar görünüşte meyhanede bulunsa da hakikatte gönlünün sevgiliyle hakiki şarabı içtiğini ve tevhit kadehinin şarabıyla sarhoş bir hâlde olduğunu söyler:

Ma' nide çeker yār ile dil bāde-i nābı
Şûretde eger gûşe-i mey-hāne-nişestüz I/7

Şaire göre gül ve kadeh, yani bahar mevsimi olduğu için insanı dünya dertlerinden uzaklaştıran içki içmenin zamanı gelmiştir artık. Ancak o, daha içki içmeden ilahî aşkın etkisiyle sarhoş hâldedir. Onun aşk sarhoşluğuyla sararmış benzini görenler, ezelden beri âşık olduğunu anlamakta gecikmezler. Çünkü sevgilinin elife benzeyen boyu karşısında iki büklüm olan şairin sarhoşluğu, Elest Bezmi'den gelen bir sarhoşluktur:

Mātemgeh-i ez-rûz-ı ezel bāde-perestüm
Lā-cür' a-keş-i cām-ı mey-i bezm-i elestüm II/10

Ona göre dünya, gam ve dert ile dolu olduğu için insanın badeye olan düşkünlüğü normaldir. Ancak yine de insan bazı sırları gönlünde saklamasını bilmeli, bu sırları kimseye ifşa etmemelidir. Zaten âşık için sakinin içkisinin mumunun şahitliği olmasa gam evi olan bu dünya bir taneye bile değmez:

Olmaydı eger şāhid ü şem'-i mey-i sāķī
Bir habbeye degmezdi bu ğam-hāne-i 'ālem III/4

Şair, arif geçinip kısa zamanda aşk yolunda mesafe kat etmek isteyen cahillere de çatar. Ona göre bu kişilerin en bariz özellikleri, içinde buldukları cehaletin farkında olmamalarıdır. Ayrıca bunlar, hiçbir emek harcamadan aşk yolunda adlarından söz ettirerek dünyada bu

özellikleriyle meşhur olmanın dardindedirler:

*Müjgân ile aşk-ı ruḥ-ı Şîrîn ile ben de
Tağlar kazayın şâni-i Ferhâd olayum dir* IV/3

Beşinci bentte şair, sevgilinin övgüsünü yapar. Bu dünya, inciyle dolu büyük bir deniz olsa bile içlerinde eşi ve benzeri olmayan tek inci sevgilidir. Onun aya benzeyen yüzünün parlaklığı, her sabah vakti güneşi canlandırdığı için nazlanmayı fazlasıyla hak etmektedir. Ancak dünyadaki bütün güzel isimlerin sahibi olan bu sevgilinin yüzünü görebilmek için gözlerin zikir sürmesiyle güçlendirilmesi lazımdır:

*Ol şâh-ı cihānuñ yüzün ol dîde görür kim
Dil sürme-i zîkr ile anı eyledi binâ* V/7

Sonraki bentte ise gözünün ve gönlünün nuru olan sevgilisine seslenerek içinde bulunduğu durumdan, çektiği eziyetlerden bahsetmek ister. Aslında onu en çok üzen şey, sevgilinin kendisinden ilgiyi kesmesidir. Her şeye rağmen ondan af dileyen şair, onun cömertliğinden medet umarak kendisini ya olgunlaştırmasını ya da dünya sıkıntılarını göğüsleyecek hikmet sahibi yapmasını ister. Eğer bunlar olmuyorsa canını almasının daha uygun olacağını söyler:

*Mihnet-kede-i pür-gam-ı endüh-ı belâda
Luḥf eyle ki bu sūḥte-i şâhib-i himmet*

*Ya kâmil ola hikmete ya terkini kılsa
Yâhud şikem-i ḥâk-i zemîn içre yıkılsa* VI/9-10

Şair yedinci bentte dünyadaki vefasızlıktan şikâyetçidir. Ona göre “Dünyada vefa var.” diyenler yalan söylemektedirler. Çünkü dünya, gül bahçeleriyle donatılmış bir cennet bile olsa eninde sonunda viran olacaktır. Ancak sabah akşam Allah zikrinin geçtiği gönüller, içinde tavusların dolaştığı cennete dönecektir. Eğer insan, ebedi hayatın temasının zevkini sürmek istiyorsa halvete girip yokluk ehline dâhil olmalıdır. Çünkü insan, halvette cefa çekerek nefisini terbiye etmezse Allah ile arasındaki perdeyi kaldıramaz:

*Sen Ḥaḫda vü Ḥaḫ sendedür ey ḥ`āce velîkin
Arada hemân perde olan nefis-i hevâ var* VII/8

İnsan, aynaya benzeyen gönlünü her türlü kederden temizlemeli ki gönül alan sevgilinin yanağının parlaklığı gözünden hiç kaybolmamalıdır. Âşık olan kimse, seher vakti öyle feryat etmeli ki ciğer kanı gözlerinden akmamalı ve hiç kimse de bunu bilmemelidir. Bu kimseler, uzlet köşesine çekilmeli ve dünya nimetlerinden el çekmelidir. Çünkü insan eninde sonunda bu dünyadan gidecek ve bu dünya nimetlerinin ahirette kendisine hiçbir faydası olmayacaktır:

*Yoḫdan seni var ideni sev kim saña yarın
Bir zerre ḫadar fâ`ide yoḫ sîm ü zerûnden* VIII/7

Bir insan, Allah'ı gücendirmemek için hâlini ve içinde bulunduğu acziyeti kimseye bildirmemelidir. Çünkü Allah dışında kendisine yardımcı olacak hiç kimse yoktur. Her daim ona dua etmeli ve ondan yardım dilemelidir. Hakiki sırlara vakıf olamayan kişiler ise bir mürşide bağlanmalı, gönüllerini zikirle süslemelidirler. Böyle yaptıkları müddetçe Allah onlarla birlikte olacaktır:

*Tut pendümi zikir-i müdâm ile hemîşe
Tâ kim saña her gâhda Allâh ola hem-râh* IX/8

Gece gündüz gönül alan sevgiliyle birlikte olduğunu söyleyen şair, ondan gördüğü ihsanlarla mutludur. Onun için canını feda etmeyen âşığın adının kötüye çıkması ise kaçınılmazdır. Çünkü böyle bir sevgiliyi seyretmenin karşılığında binlerce can feda edilse yine de azdır:

Cānāneyi seyr itmege ey ‘āşık-ı hayrān
Azdu k’ola biñ cān-ı muḳaddes aña ḳurbān X/10

Bu hakiki sevgili, zahitlere ne kadar gizli ise âşıklara da o kadar âşikârdır. Dünyada ister dilenci ister hükümdar olsun her kim varsa onun nazarında birdir:

Her kim ki aña uğrasa birdür nazarında
Ger merd-i gedā olsa ya Dārā-yı cihāndur XI/7

Şair, ilahî aşkın künhüne vakıf olmuş bir âşık olarak kendini; ayın ışığı, güneşin parlaklığı ve Cebrail’in insana üflediği ruh olarak tanımlar. Her sabah parlaklığını artıran güneş, sermayesini ezelden beri badeyi terk etmeyen bu âşığın gönlünün mumundan almaktadır. Başkaları tövbe ederken o, yapmış olduğu tövbenin sadakatini muhafaza etmenin derindedir. Her türlü bela ve musibetin kahrını da çekmeye hazırdır ve kendisiyle birlikte olanların kalp aynasını açmaktadır:

Her kim ki bizümle bir adım hem-nefes olsa
Âyine-i ḳalbin açaruz chl-i fütühuz XII/8

Bir sonraki bentte ise gerçek sevgilinin özellikleri anlatılır. Bu dünya bahçesinde evveli ve ahiri olmayan tek varlık odur. O, her türlü dünya süsünden münezzehtir. İki dünyanın padişahıdır ve hikmet ile dört unsur onun karşısında zora girer. Her ne varsa ona secde hâlinedir. Her gözün, onu görmesi mümkün ise değildir. İster mümin ister kâfir olsun herkes onun ihsanına muhtaçtır. Ağzı ve dudağı herkese gizli bir sırdır ve bu sır, herkesçe idrak edilemeyeceği için ifşa edilmemelidir. Ona bakmayan gören gözlerin kör olması daha iyidir:

Her dīde-i binā ki cihāna nazar eyler
Kör olduğı yegdür ki aña olmaya nāzır XIII/8

On dördüncü bentte ise gerçek kulların özellikleri dile getirilmiştir. Ömrünü Allah’a secde etmekle geçiren kullar, azap kılıcıyla başı kesilse bile Hakk’ın sırlarını ifşa etmezler. Sabır ve kanaat sahibi oldukları için başkalarının kınamalarından da asla utanmazlar. Nerede bir arif varsa onu tanırlar. Gönül ehli olan bu insanlara hor bakılmamalıdır. Çünkü bunlar, inleyen dertli gönülleriyle güneşi küsufa verirler. Yine fena ehline de hor bakılmamalıdır. Çünkü onlar da bir ah edecek olsalar ayı gölgede bırakırlar. Eğer gönül ehline kim büyüklenirse cihan halkının ona yuh demesi normaldir:

Ehl-i dile her kim ki tekebbürlenür ey dil
Lāyıḳdur eger ḳalḳ-ı cihān ger dir ise yuf XIV/8

Meşkî, yuf redifli on beşinci bentte feleğe çatar. Çünkü onun en bariz özelliği, gönül ehline eziyet etmesidir. Şair ayrıca bu bentte ona yardımcı olan her ne veya her kim varsa hepsine yuh çekmekten geri durmaz:

Kevkebler aña zīnet içün oldı hevādār
Anlar daḳı zulm itse hevādārına hem yuf XV/6

Şaire göre dünyada kemal ehli kalmamış, dünya nimetleri için insanlar haset içerisinde gece-gündüz hileyle birbirinin malını yemekteler. Gözlerini dünya hırsı kaplayan bu

insanlara yaptıkları kötü işleri bırakmaları söylense bile yaptıkları bu işlerden asla vazgeçmezler:

*Ger birisine fişk u fücür eyleme dirseñ
Ol işleri terk itmez eger olsa kötekde XVI/7*

Son bentte ise Meşkî, kendisinin de aralarında olduğu Hak âşığı gerçek âşıkların vasıflarını anlatır. Bu gerçek âşıklar, gece gündüz Allah'a secde ederler ve her türlü dert ve belaya sabretmesini bilirler. Onlar, yokluk ikliminin padişahu oldukları için hiçbir dünya nimeti ve makamında gözleri yoktur. Çünkü Hazreti Peygamber, yokluk ile övündüğü için kendileri de yokluk içinde can verirler ve sofu hırkasını hiçbir zaman sırtlarından çıkarmazlar:

*Terk eylemezüz hırka-i peşmîneyi ašlâ
Urduğ eli himmetle girîbân-ı vefâyâ XVII/4*

Şair yine bu bentte, rüzgâra İstanbul'a git diyemeyeceğini ancak oraya giderse de kendisi gibi fakr erbabı olanların elini ve ayağını öpmesini isterken bir nevi İstanbul hasretini dile getirir:

*Ey bād ben İstanbula var git dimem ammâ
Şalarsa eger kendü hayâlün o hevâyâ*

*Būs eyle kef ü pâyini her kim ki bulaşmış
Ol merhalede Meşkî-i bî-berk ü nevâyâ XVII/5-6*

SONUÇ

Bu çalışmada ele alınan terkîb-i bendin şairi olan Meşkî'nin hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şair hakkındaki tek bilgi, Bağdatlı Rûhî'nin terkib-i bendine nazire olan şiirinin başlığındaki ibare ve bu şiirinin son bendindeki ifadeye göre Kütahyalı olduğudur. Ayrıca şairin terkib-i bendinin Bağdatlı Rûhî'ye nazire olması ve bu şiirin kayıtlı olduğu mecmuanın 16. ve 17. yüzyıl şairlerini havi olmasından hareketle Meşkî'nin, 16. veya 17. yüzyıl şairlerinden olduğunu söylemek mümkündür.

Kütahyalı Meşkî'nin terkib-i bendi de Bağdatlı Rûhî'nin terkib-i bendi gibi 17 bentten oluşmaktadır ve aynı vezne sahiptir. Ancak Rûhî'nin terkîb-i bendi sekizer beyitlik bentlerden oluşurken; Meşkî'nin terkib-i bendinin 14, 15 ve 16. bentleri dokuzar, diğerleri ise onar beyitten oluşmaktadır.

Meşkî, terkib-i bendini tasavvufî bir tarzda kaleme almış ve bu şiirinde ilahi aşktan bahsetmiştir. Şair, dünya nimetlerinin geçiciliği, ilahi aşkın önemini ve hakiki âşığın özelliklerini rindane bir edayla dile getirmiş; ilahi aşk yolunda içinde bulunduğu durumu klasik Türk edebiyatındaki âşık-maşuk ilişkisinden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır. Ona göre aşk yolunda ilerlemek için nefsi ciddi şekilde terbiye etmek gerekir. Bu yüzden kısa zamanda mesafe kat etmek isteyen cahilleri eleştirmekten de geri durmamıştır. Şaire göre bu kişiler aşk yolunda, gönüllerini her türlü dünya nimetlerinden ve kederlerden temizlemeli, uzlet köşesine çekilerek sürekli gerçek sevgiliyi düşünmelidirler. İçinde buldukları acizliği kimseye bildirmemeli ve sadece ondan yardım dilemelidirler. Böyle yaptıkları müddetçe Allah'ın yardımı da onların üzerinden eksik olmayacaktır.

Divan şairlerinin sıkça yaptıkları gibi Meşkî de bu şiirinde gönül ehline daima eziyet eden feleğe çatmaktan geri durmaz. Şairin hedefinde felek dışında dünya nimetleri için büyük haset

içerisinde birbiriyle çekişen insanlar da vardır. Kendisinin de aralarında olduğu Hak âşığı gerçek âşıkların en önemli vasıflarının, gece gündüz Allah'a secde etmek ve her türlü dert ve belaya tahammül göstermek olduğunu söyleyerek şiirini bitirmiştir.

Nazîre-i Tercî'-i Bend-i Hâkîm Meşki-i Kütahiyevî² (B. 113b, U. 21b)

Mef'ülü Mefâ'îlü Mefâ'îlü Fe'ülün

I

1. Şanmañ bizi kim cins-i metâ'-ı ser-i destüz
Biz cevher-i nür ruḥ-ı ḥurşîd-i elestüz³
2. Cevlângehimüz küngüre-i 'arş-ı Hudâdur
Ger ḥâk gibi dîde-i ḥod-bînler pestüz
3. Dürr-i şâdef-i ma' den-i deryâ-yı kadîmüz
Yektâ güher-i şadr-nişîn-i kefi destüz
4. Zâhid gibi her gûşe-i mihrâba ber-â-ber
Ṭurmaz yüzümüz ebru-yı dil-dâr-perestüz
5. Bu'z ehline ey bâd-ı şabâ söyle şaḳınsun
K'eflâki geçer nâvekimüz şâhib-i şaştuz
6. İncitmeye râzî degülüz kimseyi ašlâ
Ammâ ki tehî şîşe-i meyyâl-şikestüz
7. Ma'nîde çeker yâr ile dil bâde-i nâbı
Şûretde eger gûşe-i mey-ḥâne-nişestüz
8. Mâ'il degülüz neş'e-i nev-bâdeye tâ ki
Zîrâ ki mey-i sâgar-ı tevḥîd ile mestüz
9. Şaḥn-ı çemen-i gülşen-i dünyâ-yı fenâda
Tâ hem-dem[i] ol lâle-ruḥ-ı bâde-perestüz
10. Biz mest-i şarâb-ı kadeḥ-i pîr-i muḡânuz (U. 22a)
'Ankâ-şifâtı dehrde bî-nâm u nişânuz⁴

II

1. Sâḳî yine devrân gül ü sâgar-ı Cemdür
Biñ şevḳ ile bülbül daḫi ser-germ-i naḡamdur
2. Şun bâdeyi kim faşl-ı bahâr-ı ṭarab oldı
Her yerde bu gün bâde-i Cem dâfi'-i ḡamdur⁵

² Nüsha farkları gösterilirken "İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Bel_Yz_K.007" nüshası için B., "Süleymaniye Kütüphanesi Uşşaki Tekkesi 367" nüshası için U. kısaltması kullanılmıştır.

Başlık: Nazîre-i Meşki-i Kütahiyevî U.

³ cevher-i nür ruḥ: cevheriyüz zümre U.

⁴ şifâtı: şifat U.

⁵ bâde U.'da yok.

3. İçsün meyi kim bâde-i gülgün ider ihrâc
Her yerde ki dünyâ ʔolusı renc ü elemdür
4. Maḥmûrlaruz şun bize sâķî kerem eyle (B. 114a)
Destinde eger bâde döker sâġar-ı Cemdür
5. Gördükçe ruḥ-ı zerdümüzi merdüm-i ʕ âlem⁶
Dirler bize kim ʕ âşık u maʕ şük-ı ʔademdür
6. Gör devleti kim ḥalk-ı zamâne bize dirler⁷
Cârüb-ı der-i şeh-per-i ʔāvus-ı ḥaremdür⁸
7. Câm-ı meyi şun kim bizüz ol şâh ki dirler
Necm ü meh [ü] ḥurşid aña ḥayl ü ḥaşemdür
8. Bu nazmı görince bize dir ehl-i firâset
Firdevs-i Rûm u Ḥoten ü Hind ü ʕ Acemdür
9. Endîşe-i ebrû-yı dil-ârâ ile ey dil
Dâ'im elif-i ʔâmetümüz gerçi ki ḥamdur
10. Mâtemgeh-i ez-rûz-ı ezel bâde-perestem
Lâ-cürʕ a-keş-i câm-ı mey-i bezm-i elestem

III

1. Pür oldı dilâ derd ü ġam-ı ʔahr ile ʕ âlem⁹
Ger bâdeye meyl eylesün n'eylesün âdem
2. Şaḥn-ı çemen-i dehri gezüp görmedüm ey dil
Bir ġonce-i laʕ l-i leb-i dil-ber gibi ḥurrem
3. Ser-rişte-i esrârı nihân eyle gönülde
Her bi-ḥaberi eyleme râz-ı dile maḥrem (U. 22b)
4. Olmaydı eger şâhid ü şemʕ -i mey-i sâķî¹⁰
Bir ḥabbeye degmezdi bu ġam-ḥâne-i ʕ âlem
5. Şimdi çemen-i dehrde murġ-ı dilümüzdür
Pervâne olan şemʕ -i ruḥ-ı dil-bere her dem
6. Ger yâr bizümle ola zevġ itmege birdür
Ya ġülşen-i Rızvân ola ya şaḥn-ı cehennem

⁶ zerdümüzi: zerdümüzi U.

⁷ devleti kim: düġünü U.

⁸ der-i şeh-per: dü-şehr U.

⁹ derd ü ġam: derd ġam U.; ʔahr: şöhret U.

¹⁰ Bu mısradaki olmaydı kelimesinin, muhtemelen vezin gereġi "olmaydı" şeklinde yazıldığı akla gelmektedir.

7. Ol yār-ı vefādār ki cūd-ı keremünden¹¹
Ger söyler isem buhle çıkar himmet-i Hâtem
8. Dünyâ şağafî ehline tâ haşr-i mübârek
Kim biz iderüz anuñ ile ‘îş dem-â-dem
9. Şaħn-ı çemen-i gülşen-i gülzâr-ı cihânda
Biñ ‘âlem-i hayret ile her sâ‘at [ü] her dem
10. Bir yerde eger cem‘ ola erbâb-ı harâbât
Keyfiyyet ü esrârümüzü bilmege heyhât

IV

1. Her kim ki bu gün şâhib-i irşâd olayum dir (B. 114b)
‘Arif geçinüp cümleye üstâd olayum dir
2. Ğam-hânesini şarşar-ı cehl itdi harâbe
Şimdi mey-i gülgün ile âbâd olayum dir¹²
3. Müjgân ile ‘aşk-ı ruħ-ı Şîrîn ile ben de
Tağlar kazaym şâni-i Ferhâd olayum dir
4. Bir niçe hüner kim kıla tâ rûz-ı kıyâmet
Peydâ ideyin şâhib-i icâd olayum dir¹³
5. Bu ‘âlem-i fânide kemâl-i hüner ile
Meşhûr-ı cihân çün kad-i şimşâd olayum dir
6. Şemşîr-i kanâ‘at ile merdân Hudâvâr
Halvetde olup nefsüme cellâd olayum dir
7. Himmet idüben şaħn-ı gülistân-ı cihânda
Haqqı buluban ben daħi dil-şâd olayum dir¹⁴
8. Çünkim şâdef-i dürri-i yekdâne Necefdür (U. 23a)
Ben anuñ için ‘âzim-i Bağdâd olayum dir
9. Ben söylerem ey nûr-ı dil ü dîde aña kim
Vaşla ireyin hecrden âzâd olayum dir
10. Dünyâda eger kâm-ı dilüñ dürr-i Necefdür
Ol cevher-i cândur bedenüñ aña şâdefdür

V

1. Ol dil-ber-i ra‘nâ ki yaraşur aña dünyâ
Zülfin[i] dil-âvîz ile ol kâmet-i bâlâ

¹¹ cūd: ğod U.

¹² mey, U.’da yok.

¹³ icâd: irşâd U.

¹⁴ buluban: bulaym U.

2. Dürr ile tolu baħr-ı muħîṭ olsa bu ʿâlem
Baħsañ yine oldur arada gevher-i yektâ
3. Aña yaraşur nâz ki nūr-ı meh-i rūyı
Ser-meşʿal-i ħurşîdi ider her seħer iħyâ
4. Gizlü dimezin fâş iderin zâhir ü bâṭın
ʿÂlemde odur cümle-i esmâya müsemmä¹⁵
5. Ol şâh-ı cihân kendü bilür zâtını yoħsa
Bilmez anı şâhib-nazar-ı pâyin ü bälâ
6. Bir gevher-i yek-dâne o kim evvel ü âħir
Nâmıyla ider kilik-i beyân zînet-i inşâ
7. Ol şâh-ı cihânun yüzün ol dîde görür kim
Dil sürme-i zıkr ile anı eyledi bînâ¹⁶
8. Yaʿni güher-i zât-ı Ĥudâvend cihânı¹⁷ (B. 115a)
Bu gülşen-i dünyâda ger ey ʿâķil ü dâñâ
9. Mâtem-gede-i dehrde bilmekse murâduñ
Var güşe-i ħalvetde otur çillede tenhâ
10. Zıkr-i seħer-i fâķa ile bâṭın u zâhir¹⁸
Bil nefsinı evvel bilesin Rabbüñi âħir

VI

1. Ey nūr-ı dil ü dîde gelüp diñle ħikâyet
Tâ kim ideyin ħazretüñe ħâli rivâyet
2. Cevr ü sitem-i gerdiş-i gerdün-ı denîde
Bir bir ideyüm kendüñe ey şâh şikâyet
3. Ben ʿâşık-ı bî-çâreden ey serv-i revânum
N'itdüm saña kim eylesin terk-i maħabbet
4. Luṭf eyle baña çünki bu ğam-ĥâñede kıldum
Sevdâ-yı ser-i zülf-i perişânunâ ülfet
5. Ey nūr-ı dil ü dîde-i ğam-dîde-i ʿâşık
Ben bende bed itdüm ise sen eyle mürüvvet
6. Çün gülşen-i dünyâda icâzet ile ey şâh
Virdün bu sitem-dîdeye luṭfuñ ile ħikmet

¹⁵ ideyin: ideyüm U.

¹⁶ bînâ: iħyâ U.

¹⁷ Bu beyit, U.'da yok.

¹⁸ fâķa: vifâķa: U.

7. Her kim ki baña gelse ‘ilâc-ı marâz için
Luṭf eyle aña kim bedeninden gide ‘illet
8. Yâ Rab keremünden baña vir ḥikmet-i kâmil
Tâ çekmeyeyin gülşen-i dünyâda meşâkḳat
9. Miḥnet-kede-i pür-ğam-ı endûh-ı belâda
Luṭf eyle ki bu sũḥte-i şâhib-i himmet
10. Ya kâmil ola ḥikmete ya terkini kılsa
Yâhud şikem-i ḥâk-i zemîn içre yıkılsa

VII

1. Her kim ki dise tıynet-i ‘âlemde vefâ var
İnanma anuñ sözine kim anda ḥaṭâ var
2. Tıut kim bu cihân gülşen-i Firdevs-i berîndür
Çün âhiri vîrân ola anda ne şafâ var
3. Her güşesi bu deyr-i ḥarâb içre müheyyâ
Hem-derd bilür kim nice biñ renc ü ‘anâ var
4. Kahr-ı zen-i dünyâ getürür şahn-ı dilünde
Bir yirde ki ceyš-i sitem-i cevri ü cefâ var
5. Tāvus-ı ḥurâmân-ı behişt olsa ‘aceb mi (B. 115b)
Ol dilde ki her şâm u seḥer zıkr-i Ḥudâ var
6. Ḥâl-i dilüni Ḥâlîḳa ‘arz eyle ki oldur (U. 26a)
Ol şeh ki anuñ zât-ı şerîfide ‘aṭâ var
7. Var ḥalvet-i taḥḳîḳe girüp ehl-i fenâ ol
Gönlünde eger zevḳ-i temâşâ-yı beḳâ var
8. Sen Ḥaḳda vü Ḥaḳ sendedür ey ḥıṣṣe velîkin
Arada hemân perde olan nefsi-i hevâ var
9. Her cân ile âmiḥte meşel ü şeker ü şîr¹⁹
Ḥâlince belî pertev-i envâr-ı Ḥudâ var
10. Ammâ meded-i pîr ile her sâ‘at ü her dem
Ḥalvetde cefâ çekmese irmez aña âdem

VIII

1. Mir’âtüni pâk eyle ğubâr-ı kederünden
Tâ gitmeye mihr-i ruḥ-ı dil-ber nazaruñdan

¹⁹ meşel ü şeker ü şîr: meşel sükkar şîr U.

2. Ger ' aşık iseñ şöyle figân eyle seher kim
Cüş itmeye hûn-ı cigerüñ çeşm-i terüñden
3. Kan ağladuğün şöyle gerek kim ser-i mevce
Keş bilmeyeler merdüm-i ' âlem haberüñden
4. Var güşe-i ' uzletde kanâ' at ile sa' y it
Sultân-ı cihân da' vetine gitme yerüñden
5. Ser-menzil-i dünyâdan idersin sefer âhîr
Mağrûr-ı cihân olma unutma seferüñden
6. Sen söylemeseñ derdüñi ' ârif olan añlar
Hâl-i dil-i nâlânüñi hep reng-i zerüñden
7. Yoğdan seni var ideni sev kim saña yarın
Bir zerre kadar fâ'ide yok sîm ü zerüñden
8. Ger ' âkil iseñ ol şanemi sev ki dem-â-dem (U. 25a)
Gitmez gül-i ruhsâr-ı şerîfi nazaruñdan
9. Ol gönce eger ister iseñ kim anı gerdün²⁰
Dür eylemeye güşe-i destâr-ı serüñden
10. Var nefsüñ ile Rabbüñi bil her dem-i dünyâ
Âdem aña dirler kim ola ' ârif-i Mevlâ²¹

IX

1. Aşvâlüñi her kimseye ey bende-i gümrâh (U. 23a)
' Arz itmeye k'âzürde olur Hâzret-i Allâh
2. Fağruñ var ise kimseye keşf eyleme zinhâr (B. 116a)
Kim Hâtem-i Tayy virmez aña virmese Allâh
3. Derd-i dil-i nâlânüñi her kimseye dime
Hâl-i dilüñi Hâzret-i Allâha di her gâh²²
4. Ey mübtedi-i bî-ğaber ez-sırr-ı hağîkât
Ger pendümi tutsañ ideyüm ben seni âgâh²³
5. Var mürşide hıdmet kemerin bağla çü merdân
Tâ eyleye ol pîr seni ' ârif[i] bi'llâh
6. Var âyineñe maşkal-ı zıkr ile cilâ vir
Tâ kim olasın dehrde şâhib-dil-i âgâh

²⁰ ol: ey U.

²¹ Bu beyit U.'da yok.

²² hâl-i dilüñi: hâl ü dilüñi U.

²³ tutsañ: tutsan U.

7. Gir medrese-i ‘aşka okı ebced-i ‘aşkı
Kim olmayasın dünyede bir cāhil-i gümrah (U. 23b)
8. Tut pendümi zikir-i müdām ile hemîşe²⁴
Tā kim saña her gāhda Allāh ola hem-rāh
9. ‘Aqluñ var ise hizmet-i dergāh-ı Hudāda
Cehd eyleyigör rüz [u] şeb ü şām u şehergāh
10. Tā kim diyeler halk saña merd-i Hudādur²⁵
‘İlm ü ‘amel ü cümlesi bî-rüy-ı riyādur

X

1. *Elminnetü li’llāh* ki eger şubh u eger şām²⁶
Dil-dār ile biz nüş iderüz bāde-i gül-fām
2. Her kande gidersek yine hem-şoḥbetimüzdür²⁷
Şem‘ ü mey-i sāķī vü şurāḥī vü leb-i cām
3. Gör luḫfını kim ser-ḫoş olup bir iki buse²⁸
La‘ linden eger eyler isek ger tama‘ -ı ḫām²⁹
4. ‘İrfānını gör kim yine farḫ-ı kereminden
Olmaz bize āzürde-dil meh-rüy-ı gül-endām
5. Ḳurbān olayın ol şehe kim ‘āşık-ı zāra³⁰
Her neyse murādı kereminden ider in‘ ām
6. Gör kim nice şayd-ı dil-i ‘uşşāk için olmuş
Ḫāl-i siyehi dāne vü zülfi āña bir dām
7. Her ‘āşık-ı bî-çāreye kim irmese luḫfi
Heyhāt ki o ḫaste o dil-berden ala kām
8. Her kim ki nişār itmez āña cevher-i cānı³¹
‘Āşık degül ol kimse ider kendüyi bed-nām
9. Ger tālib iseñ uşbu sözi benden işit kim (B. 116b)
Bu gice baña hātif-i ḡayb eyledi i‘ lām
10. Cānāneyi seyr itmege ey ‘āşık-ı ḫayrān³²
Azdur k’ola biñ cān-ı muḫaddes āña ḳurbān³³

²⁴ zikr kelimesi vezin gereği zikir şeklinde okunmuştur.

²⁵ merd-i Hudādur: merd ü Hudādur U.

²⁶ *Elminnetü li’llāh*: Minnet ancak Allah’adır.

²⁷ gidersek: gidersen U.

²⁸ luḫfını: luḫfuñı U.; buse: buseden U.

²⁹ la‘ linden: la‘ liñden U.

³⁰ olayın: olayum U.

³¹ her, U.’da yok.

³² ḫayrān: ḫayrān U.

XI

1. Ol zümre ki ser-defter-i peymâne-keşândur
Dirler baña ferş-i harem-i derd-keşândur
2. Zâhidden eger gizlü ise gevher-i zâti
Rindân-ı harâbâtiye gün gibi ' ayândur
3. ' Âlî-nazarı alçağa hergiz nazar itmez
Ser-küngüre-i ' arş aña cây-ı cevelândur
4. Âh-ı cigeri cevşen-i Dāvūdı ider çäk³⁴
Bilmeñ anı kim Özbek-i bî-tîr ü kemândur
5. Şemşîr-i Hudâ zârî ider hây şaķın ey haşm³⁵
Şad pâre eger pîrehenüñ cünne-i cândur
6. Ol hikmet-i eş' ar iledür şöhre-i ' âlem
Şanmañ anı kim câhil-i bî-nâm u nişândur
7. Her kim ki aña uğrasa birdür nazarında
Ger merd-i gedâ olsa ya Dârâ-yı cihândur³⁶
8. Gördükçe güzel hulkımı dir merdüm-i ' âlem (U. 24a)
Bu yaşşı güher olduğı yâ Rab nice kândur³⁷
9. Dirler daħi bu gülşen-i dünyâ-yı denîde
Anlar ki bugün ehl-i dil-i mes'eledândur
10. İrmişdür aña söylediler sırt-ı ma' âda
Sen daħi kabûl eyle şaķın düşme ' inâda

XII

1. Añla bizi kim nûr-ı meh pertev-i yûhuz
Biz Rûhu'l-emîn âdeme nefh itdügi rûhuz³⁸
2. Terk eylemezüz bâdeyi biz rûz-ı ezelden
Lebrîz-keş-i ma' reke-i câm-ı şabûhuz
3. Her şubh demi dūd-ı çerâğ-ı dilümüzden³⁹
Sermâye-dih-i şa' şa' a-i pertev-i yûhuz⁴⁰

³³ k'ola: kim ola U.

³⁴ cigeri: çekdi U.; Dāvūdı: Dāvudı U.

³⁵ zârî: dâdı B.

³⁶ ger merd-i gedâ: girmez dü-gedâ U.

³⁷ güher: gevher U.

³⁸ âdeme: âdem U.

³⁹ demi: dem U.

⁴⁰ pertev-i yûhuz: per ü yûhuz U.

4. Ger la‘l-i müzāb içmege il tevbe iderler⁴¹
Biz tevbeyi uğratmamağa ‘ahd-i naşûhuz
5. Tūfān-ı belā kıpsa nehengüz oluruz ğarķ
Fāriĝ-i zaĝam keşmekeş-i keşti-i Nūhuz⁴²
6. Erbāb-ı vera‘ görse bizi zāhid-i pāküz (B. 117a)
Her kıande ki var şāhid ü mey ehl-i şürūhuz
7. Hıaşmuñ gözine merdümek-i çeşm-i hizberüz
Ammā dil-i aħbāba şafa virici rūhuz
8. Her kim ki bizümle bir adım hem-nefes olsa
Āyine-i kıalbin açaruz ehl-i fütūhuz⁴³
9. Ger zerre kıadar nuķkumuza var ise şübheñ
Bu beyti oķı tāb ile sen biz nice rūhuz
10. Ger gülşen-i dünyāda muķīm-i zulumātuz
Ser-çeşme-i hayvānda olan āb-ı hayātuz

XIII

1. Bu gülşen-i dünyāda odur evvel ü āħir
Ālāyiş-i dünyādan ola tayyib ü tāhir⁴⁴
2. Oldur o şehinşāh-ı serī-i dü-cihān kim
Kıaşır oldu aña hikmet ile çār ‘anāşır
3. Manzar-bedenüñ şāh-nişin eyledi kıalbin
Hem kıudret ile eyledi her cānibe dā’ir
4. Oldur iki ‘ālemde o Dārā-yı zamāne
Kim secde ider dergehine sākın ü sā’ir
5. Her göz görimez ol şeh-i hūbānı meger kim
Āyinesini rūşen ide bāñın u zāhir
6. Dür kıatre-i āb-ı yem-i ihsānına muhtāc
Ger bilse vü ger bilmese hem mü’min ü kāfir
7. Mühr ile lebi herkese esrār-ı nihānī
Dīvāne olup söyleme herkes bilemez sır

⁴¹ içmege: içmeye U.

⁴² keşti: küşte U.

⁴³ kıalbin: kıalb U.

⁴⁴ Bu beyit, U.’da yok.

8. Her dîde-i binâ ki cihâna nazar eyler⁴⁵
Kör olduğı yegdür ki aña olmaya nâzır
9. Ol mihr ü mehe rüz [u] şeb-i gülşen-i dehrün (U. 25b)
Dünyâda eger olmaz isek vaşlına kâdir
10. ‘Aql-ı hıred-i fazl u kemâli n’idelüm biz
Fehm-i hıred-i dâniş ü hâli n’idelüm biz⁴⁶

XIV

1. ‘Âbid ki ‘ibâdetle ider kendüyi mevşûf (B. 117b)
Hep ‘ömrin ider secde-i Allâhda maşrûf⁴⁷
2. Şemşîr-i ‘azâb ile eger başını kesseñ
Kılmaz saña esrâr-ı Hudâyı dağı mekşûf
3. ‘Âr eylemez ol ta‘ ne-i ağıyardan aşlâ⁴⁸
Zîrâ ki odur şabr u kanâ‘at ile ma‘rûf
4. Her kânde gide ‘ârifi gün gibi bilürler⁴⁹
Egnine eger hırka giyerse ya yeşil şûf⁵⁰
5. Ehl-i nazaruñ her biri geldükçe celâle⁵¹
Âfâkı yaqar eylese ger hışm ile bir yuf
6. Erbâb-ı dilüñ vechine hor bakma ki zîrâ
Hürşîdi ider derd-i dil-i zâr ile meksûf⁵²
7. Ey h̄âce fenâ ehline hor bakma şakım kim
Tâ meh yüzüñi eylemeye âh ile maşsûf⁵³
8. Ehl-i dile her kim ki tekebbürlenür ey dil
Lâyıkdur eger halk-ı cihân ger dir ise yuf
9. Ey h̄âce eger sözüme kılmaz iseñ ikrâr
Efsâneye âğâz idelüm biz dağı nâ-çâr

XV

1. Ey dil felegüñ lutfına âzârına hem yuf (U. 24b)
Ehl-i dile cevri itdügi eţvârına hem yuf

⁴⁵ ki, U.’da yok.

⁴⁶ fehm: müzd U.

⁴⁷ ‘ömrin: ‘amelin U.

⁴⁸ ağıyardan: ağıyara U.

⁴⁹ gide: gider U.

⁵⁰ egnine: eynine U.

⁵¹ nazaruñ: nazarın U.

⁵² derd: derde U.

⁵³ âh ile: ehl-i U.

2. Çarhuñ ki metâ^ç-ı ser-i bâzârı ta^ç abdur
Dükkânına yuf kâle vü bâzârına hem yuf
3. Gerdün ki sebüsında ola bâde-i âlâm
Sâķîsine yuf bâde-i ħammârına hem yuf
4. Kevkebler aña zînet için oldu hevâdâr
Anlar daĥi zulum itse hevâdârına hem yuf⁵⁴
5. Ger olsa ħafâdâr-ı felek mihr-i dür-efşân
Gerdün gibi ger olsa ħafâdârına hem yuf
6. Ger çarĥ Felâţun-ı ħakîm olsa dirin ben
Şandûķına eczâsına bîmârına hem yuf
7. ^çÂlemdeki gâv u ĥar ola ^çâķil ü simsâr⁵⁵
Bu ġamkedenüñ ^çâķil ü ^çayyârına hem yuf
8. Ger faĥr ile ^çâr ise fen-i merdüm-i dünyâ⁵⁶ (B. 118a)
Biz istemezüz faĥrına vü ^çârına hem yuf
9. Çün ġayr-ı Ĥudâ fâ^çide virmez bize ferdâ
Bir zerrece ey ĥ^çâce ne dünyâ vü ne ^çuķbâ

XVI

1. Bilmem nice oldu ki bugün zîr-i felekde
Yoġ oldu kemâl ehli ^çabâda kepenekde
2. Hep dehri gezüp ĥalkını gördüm ĥased üzre
Taklîde düşüp her biri bir ġüne emekde
3. Biribirinüñ mâlını âl ile dem-â-dem
Bu âĥir-i dünyâda şeb [u] rûz yemekde⁵⁷
4. Her birisi fersûde-i nefes-i vühûbla
Türmiş yüzine karşı eli belde etekde
5. Raĥt u zer ü sîmîn ile bu tâze köçekler⁵⁸
Kim biri ħumâş içre biri al yelekde
6. Ol kimseye kim şeh vire bir ^çaķçe ^çulûfe
^çÖmri geçer anuñ ġam-ı yekrân u köçekde⁵⁹

⁵⁴ anlar, U.'da yok.

⁵⁵ gâv u ĥar: gâv ĥar U.

⁵⁶ dünyâ: dâna U.

⁵⁷ âĥir: âĥür B.

⁵⁸ raĥt: raĥt U.; tâze: bâde U.

⁵⁹ ^çömri geçer: ^çömrini çeker U.

7. Ger birisine fişk u fücûr eyleme dirseñ⁶⁰
Ol işleri terk itmez eger olsa kötekte
8. Bilmez mi ol sulţân-ı cihân kim aña dâ'im
Hıoş gide beşer zıkr ide deryâda semek de⁶¹
9. Bunlar bilemem dūzah-ı pür-nâra gider mi
Yâ rûz-ı cezâ bunlara Hâk rahmet ider mi⁶²

XVII

1. Biz kim iderüz şubh u mesâ secde Hūdāya
Şabr itmege hūy eylemişüz derd ü belāya
2. Şāhen-şeh-i iklīm-i şafā-güster-i fağruz
Mā'il degülüz kerr ü fer ü 'izz ü 'alāya
3. Çün kıldı Rasûl-i Kureşî fağr ile fağrı
Biz cân virürüz fağr gibi cāy-ı şafāya
4. Terk eylemezüz hırka-i peşmīneyi aşlā⁶³
Urduğ eli himmetle giribān-ı vefāya (U. 26b)
5. Ey bād ben İstanbula var git dimem amma⁶⁴ (B. 118b)
Şalarsa eger kendü hayālūñ o hevāya
6. Būs eyle kef ü pāyini her kim ki bulaşmış
Ol merhalede Meşkî-i bî-berk ü nevāya
7. Ādāb ile tur hıdmetine söyle bu nuţkı
Bir bir nazar-ı pāk o haşşān-ı Hūdāya
8. Gevher-nigin-i yār ile çokdan yine düşmiş
Cām-ı mey-i gülgün u şurāhî vü şafāya⁶⁵
9. Alur ele dil-ber ile yāğūt-ı müzābı
Bu beyti oğur her nefes erbāb-ı vefāya
10. Kütahyada [biz] bāde-keş-i sāğar-ı aşğuz
Ne Mısr u ne hōd sā'ir-i meydān-ı Dımışğuz

⁶⁰ her: ger U.

⁶¹ yā: tā U.; hoş: baş U.

⁶² yā: tā U.

⁶³ peşmīneyi: teşmiye U.

⁶⁴ bād: yār U.

⁶⁵ şurāhî: şurāhî B.

KAYNAKÇA

- AK, Coşkun (2001). *Bağdatlı Rûhî Dîvânı, Karşılaştırmalı Metin*, Bursa: Uludağ Üniv. Yayınları.
- ALPTEKİN, Leylâ (2007). *Berberzâde Mehmed Zihni Dîvânı'nın Bilimsel Yayını ile Eserin Şekil ve Muhtevâ Bakımından İncelenmesi*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ARSLAN, Mehmet - AKSOYAK, İsmail Hakkı (t.y.). *Haşmet Külliyyatı (Dîvân, Senedü'ş-Şuara, Vilâdet-nâme, İntisâbü'l-Müluk)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10617,girisvemetinpdf.pdf?0>, [ET. 18.03.2012].
- ASLAN, Mustafa (2001). "Bağdatlı Rûhî'nin Terkîb-i Bendine Bir Nazire Daha: Trabzonlu İbrahim Cûdî'nin Terkîb-i Bendî", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil - Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, C. II*. Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- AYAN, Hüseyin (1981). *Cevrî, Hayâtı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- BARDAKÇI, Ramazan (2007). *Musa Kâzım Paşa (Hayatı-Sanatı ve Külliyyatı)*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DİLÇİN, Cem (2005). *Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERSÖZ, Gülden Esra (2007). *Nî'metî Divanı*, Adana: Çukurova Üniversitesi SBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖZLER, H. Fethi (1987). *Ziya Paşa'nın Terci-i Bend'i ile Terkib-i Bend'i Üzerine Düşünceler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yayınları.
- GÜLER, Zülfi (2008). "Bağdatlı Ruhî'nin Meşhur Terkib-Bendine Sosyal Psikoloji Açısından Bir Bakış", *e-Journal of New World Sciences Academy*, Cilt 3, Sayı 1. s. 28-43.
- GÜLHAN, Abdülkerim (2010, Yaz). "Levhî ve Bağdatlı Rûhî'nin Terkib-bend'ine Naziresi", İstanbul: *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 2, s. 61-78.
- İPEKTEN, Halûk (2010). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KUTLAR, F. Sabiha (2004). *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî, Dîvan*, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-90172/arpaeminizade-sami-divani.html>, [ET. 02.01.2013].
- Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_K.007, vr. 113b-118b.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi Uşşaki Tekkesi 367, vr. 21b-26a.
- Muallim Naci* (1327). *Terkîb-i Bend-i Muallim Nâcî*, İstanbul: Tuna Vilayet Matbaası.
- OKUMUŞ, Sait (2001, Bahar). "Bursalı Levhî Hasan Efendi ve Bağdatlı Rûhî'ye Naziresi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 15, Sayı 47. s. 291-307.
- YENİKALE, Ahmet (t.y.), *Sünbül-zade Vehbî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-292567/h/sunbul-zade-vehbi.pdf>, [ET. 25.02.2013]. s. 289-93.

CEMÂLEDDİN İSHAK EL-KARAMANÎ'NİN EN-NESÂ'İHU'S-SÛFİYYE Fİ'L-MEVÂ'İZİ'D-DÎNİYYE VE RİSÂLE FÎ ETVÂRİ'S-SÛLÛK İSİMLİ ESERLERİNE DAİR

ABOUT EN-NESÂ'İHU'S-SÛFİYYE Fİ'L-MEVÂ'İZİ'D-DÎNİYYE AND RİSÂLE FÎ ETVÂRİ'S-SÛLÛK BY CEMÂLEDDİN İSHAK EL-KARAMANÎ

Suat DONUK*

Öz

Yazma eserler, kütüphane kataloglarına bazen yanlış isimle kaydedilebilmektedir. İzmir Milli Kütüphanesi numara 2016/1'deki yazma, kataloğa Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin Risâle fî Etvârî's-sülûk adlı eseri olarak kaydedilmiştir. Hâlbuki bu yazma, aynı müellifin en-Nesâ'ihu'ssûfiyye fî'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adlı başka bir eseridir. Bu katalog üzerinden çalışma yürüten bir araştırmacının en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fî'l-Mevâ'izi'd-dîniyye'yi Risâle fî Etvârî's-sülûk ismiyle yayımladığı anlaşılmaktadır. en-Nesâ'ihu's-sûfiyye'nin bu araştırmacının tespit etmediği nüshaları da vardır. Bu nüshalarda eser adı açık bir biçimde yer almaktadır. en-Nesâ'ihu'ssûfiyye fî'l-Mevâ'izi'd-dîniyye'nin muhtevasını âyet, hadis, kelâm-ı kibâr ve şiirlerle desteklenen öğütler oluşturmaktadır. Bu muhteva eserin ismiyle de uyumludur. Dervişlerin insân-ı kâmil olmak için yürüdüğü manevî yola sülûk adı verilir. Mutasavvıflara göre sülûk ve nefsin mertebeleri vardır. Bu mertebeler için 'etvâr-ı seb'a' terimi kullanılır. Kaynaklar Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin Etvâr-ı Seb'a ismiyle de bilinen Risâle fî Etvârî's-sülûk adlı bir eserinin bulunduğunu bildirmektedir. Fakat kütüphanelerde Cemâleddin el-Karamanî'nin Risâle fî Etvârî's-sülûk'ü olarak bildirilen üç farklı yazma eser yer almaktadır. Bunlardan hangisinin Karamanî'nin Risâle fî Etvârî's-sülûk adlı eseri olduğunun tespiti, kütüphanelerdeki seyr ü sülûk ve etvâr-ı seb'a risalelerinin tasnifiyle mümkün olacaktır. Bu çalışmada Cemâleddin el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fî'l-Mevâ'izi'd-dîniyye ile Risâle fî Etvârî's-sülûk isimli eserleri hakkında bilgi verilmiş, ilgili araştırmacının Risâle fî Etvârî's-sülûk adıyla yaptığı yayımın hatalı görülen yönü ortaya konmaya çalışılmış ve bu yayımın gerekli tashihlerden sonra en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fî'l-Mevâ'izi'd-dîniyye ismiyle yapılması teklif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Cemâleddin İshak el-Karamanî, en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fî'l-Mevâ'izi'd-dîniyye, Risâle fî Etvârî's-sülûk.

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, suatdonuk@hotmail.com

Abstract

Manuscripts can be recorded in the library catalogue with incorrect names sometimes. Manuscript in the number 2016/1 in Izmir national library was recorded in catalogue as Cemaleddin Ishak el-Karamani's work which is named as *Risale fi Etvari's -suluk*. Whereas, this manuscript is another work named as *en-Nesa'ihu's-sufiyye fi'l-Meva'izi'd-diniyye* of the same author. It is understood that who is a researcher making study in catalogue information published *en-Nesa'ihu's-sufiyye fi'l-Meva'izi'd-diniyye* with the name *Risale fi Etvari's-suluk*. *EnNesa'ihu's-sufiyye fi'l-Meva'izi'd-diniyye* has copies that researcher could not determine. The name of work is included clearly in those copies. Admonishment constitutes the contents of *enNesaihu's-sufiyye fi'l-Mevaizi'd-diniyye* which are supported by verse, hadith, nice kalam and poems. This content is in compliance with the work's name. *Sulûk* is moral way that Sufi experts walk in this way in order to be absolute people. According to mystics, this way and personality have got degrees. The term "*etvar-ı seb'a*" is used for those degrees. Sources informs that there is a work named as *Risale fi Etvari's - suluk* known with the name *Etvari's-Seb'a* of Cemaleddin el-Karamani. But there are three different works informed as Cemaleddin el-Karamani's *Risale fi Etvari's - suluk* in manuscript libraries. The determination of them whichever is the work of Karamani as *Risale fi Etvari's - suluk* will be possible for confirmation of leaflets of *seyr-u-suluk* and *etvar-ı seb'a* which have many samples in libraries. In this study, detailed information has been given for works named as *en-Nesa'ihu's-sufiyye fi'l-Meva'izi'd-diniyye* and *Risale fi Etvari's - suluk* of Cemaleddin Ishak elKaramani, it has been revealed for faulty aspect of publishing that researcher made with the name of *Risale fi Etvari's - suluk* and it has been offered that this publishing is made against with the name of *en-Nesa'ihu's-sufiyye fi'l-Meva'izi'd-diniyye* after necessary correction of this publishing.

Keywords

Mysticism, Cemâleddin İshak el-Karamanî, *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye*, *Risâle fi Etoârî's-sülûk*.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kültür dünyasından günümüze intikal eden pek çok tür ve sayıda yazma eser bulunmaktadır. Çoğunluğu Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan nüshaların bir kısmı yurtdışındaki kütüphanelere dağılmıştır. Türkçenin yanı sıra Arap, Fars, Yunan ve Ermeni dillerinde de yazılan bu nüshaların Türkiye'deki sayısının 300.000'i aştığı tahmin edilmektedir. Adedi çok olan yazma eserler tür bakımından tasnife tabi tutulduklarında karmaşık bir durum ortaya çıkmaktadır. Nitekim yazma eserler ilk önce bilimsel ve sanatsal olmak üzere iki başlık altında toplanmaktadır. Sanatsal olanlar, manzum ve mensur biçiminde sınıflandırıldıktan sonra her iki sınıfın altına pek çok tür sıralamak gerekmektedir. Aynı durum bilimsel yazmalar için de geçerlidir. Din, siyaset, tıp, hukuk, coğrafya, tarih vb. pek çok türde yazmaya rastlamak mümkündür.¹

Hem adet hem dil hem de tür olarak pek çok çeşidi bulunan yazma nüshaların tespiti ve tasnifi ayrı ayrı güçlükler taşımaktadır. Sözüünü ettiğimiz her üç aşamayı da gerçekleştirecek kişinin bilgi birikimi geniş, donanımlı biri olması gerekmektedir. Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsçaya, bu milletlerin dönem ve sanatçılarıyla tüm edebiyatlarına, Arap alfabesiyle yazılan el yazısı karakterlerine, tarihî metinlerin sistematığına ve bibliyografyaya hâkimiyet yazmaları tetkik edecek şahıslarda bulunması gereken ilk özelliklerdir. Özenli ve disiplinli bir çalışma yöntemine sahip olma ile titizlik bu kişilerde olması gereken diğer vasıflardır. Bu özelliklerden bazıları uzmanlık gerektiren işler arasında yer aldığı ve işleri nüsha inceleme ve sınıflandırması olan çoğu kişide bulunmadığı için bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Bu mevzuda sıkça karşılaşılan sorun kütüphane kataloglarında çok sayıda bilgi yanlışının bulunmasıdır.

Güler Gönültaş tarafından hazırlanan *Manisa İl Halk Kütüphanesi Türkçe El Yazmaları Kataloğu*'nda, Seyyid Vehbî Efendi adlı yazarın *Latîfe-i Seyyid Vehbî* ismini taşıyan, ahlak konulu manzum bir eserinden söz edilmektedir (1986: 31). Edebiyat tarihimizde birden fazla "Vehbî" mahlaslı şairin varlığı bilinmektedir. Bunlardan Seyyid Vehbî (ö. 1149/1736) olarak bilinen sanatçının *Latîfe* adlı bir eseri kayıtlara geçmemiştir. Onun kaleme aldıkları arasında ahlak konulu manzum bir telif de görünmemektedir (Dikmen 2001: XXXVII-75; Arslan 2015: 1). "Vehbî" mahlaslı olup "Sünbülzâde" nisbesi ile diğer Vehbî'lerden ayrılan bir şair vardır. Hiciv türünde kaleme aldığı şiirlerle divan edebiyatında tanınan Sünbülzâde Vehbî'nin (ö. 1224/1809) *Lutfiyye* isimli manzum bir ahlak kitabı bulunmaktadır (Kuru 2010: XXXVIII-141; Gürgendereli 2015: 1). *Manisa İl Halk Kütüphanesi Kataloğu*'nda bildirilen eser *Lutfiyye-i Sünbülzâde Vehbî* olmalıdır.

İsmet Parmaksızoğlu'nun tertip ettiği *Kıbrıs Sultan II. Mahmud Kütüphanesi Kataloğu*'nda "... hayatı hakkında bir kayda tesadüf edemediğimiz Şair Hakkânî tarafından tertip edilen bu Türkçe divan..." biçiminde bir cümle sarf edilmiştir (1964: 16). Burada hayatı hakkında bilgiye ulaşamadığı bildirilen şahsın mahlası yanlış okunduğu için böyle bir sorun ortaya çıkmıştır. Hâlbuki nüshadaki yazılar titizlikle okunsa eserin sahibinin mahlasının Hakanî olduğu tespit edilecekti. Nitekim edebiyat tarihimizde bu mahlası kullanan bir şair bulunmaktadır (Tuman

¹ Bu paragraf kaleme alınırken Niyazi Ünver ve Dursun Kaya'nın yazmalar.gov.tr web sitesinde yer alan "Yazma Kitaplar" isimli çalışmasından istifade edilmiştir. bk. https://www.yazmalar.gov.tr/elyazmaciligimiz_tr.php (E. T.: 13.11.2015)

2001: I-238). *Hilye-i Saadet* isimli dinî mesnevisiyle tanınan Mehmed Bey'in (ö. 1015/1606) mahlası Hakanî'dir (Uzun 1997: XV-68; Pala 2015: 1).

Şadi Aydın'ın İran'daki kütüphane fişlerine dayanarak meydana getirdiği *İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*'nda *Mülhime-i Cevrî* isimli bir eserden söz edilmektedir. 15 Şevval 1037 (18 Haziran 1628) yılında istinsah edilen bu yazmanın Kasaboğlu Ali Beg adına telif edildiği belirtilmektedir (Aydın 2008: 49). Bu katalogta sözü edilen eserin adı *Melhame* olmalıdır. Cevrî İbrahim Çelebi'nin (ö. 1065/1654) kaleme aldığı bu mesnevi Kasaboğlu Ali tarafından yazılmadığı gibi böyle bir şahsa ithaf edilmiş de değildir (Boyras 2000: 72).

Söz konusu bu hatalar sadece basılı kütüphane katalogları ile sınırlı olmayıp Türkiye yazmaları toplu elektronik katalogunda da sıkça görülmektedir. Örneğin bu elektronik katalogta, Princeton Üniversitesi Türkçe Yazmaları koleksiyonu numara Garrett Collection Barudi Series Ottoman Turkish 1932Yq'da kayıtlı *Vak'a-i Kerbela* isimli bir yazma eser bulunmaktadır.² Yazarı Ethem Bey olarak gösterilen bu nüsha, gerçekte Fuzûlî'nin (ö. 963/1556) *Hadîkatü's-sü'edâ* isimli eserini ihtiva etmektedir.

Türkiye yazmaları toplu elektronik katalogunda bir yazma eserin yanlış tespitine örnek olarak Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi numara 262'de kayıtlı bir nüshayı göstermek mümkündür. *Zeyl-i Şakâik* isimli eser yazmalar.gov.tr elektronik katalogunda Nev'îzâde Atâyî'ye (1046/1636-37 [?]) ait olarak gösterilmektedir.³ Fakat varak görüntüleri temin edilip okunduğunda bu eserin Nev'îzâde Atâyî'nin değil, Uşşâkîzâde Hasib'in (ö. 1136/1724) *Zeyl-i Şakâik*'i olduğu anlaşılmaktadır.

Kataloglarda görülen hatalar, eser ve yazarları yanlış biçimde tespit etmekle sınırlı değildir. Bazen eser ve yazar adı doğru bildirilen nüshalar hakkında mühim yanlış bilgiler de verilebilmektedir. Nev'îzâde Atâyî'nin *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi Tekmiletî's-şakâ'ik* isimli *Şakâ'ik-ı Nu'mâniyye* zeylinin Topkapı Sarayı Müzesi R. 1438'de kayıtlı nüshası katalogta eser-yazar isimleri bağlamında doğru olarak girilmiştir. Bununla beraber aynı katalogta bu yazmanın "müellif hattı" , yani bizzat yazarının elinden çıkmış bir nüsha olduğu bildirilmektedir.⁴ Müstensih, müellif hattı başka bir nüshadan istinsah ettiği yazmanın sonundaki telif kaydını aynen yazdığı için katalogta hazırlayanlar bu sonuca varmış olmalıdır. Fakat nüshanın harf karakterleri, el yazısı mevcut olan Nev'îzâde'ninkileri andırmamaktadır (Donuk 2015: 182). Ayrıca sözü edilen yazmanın 145b varasının kenarına işlenen çok küçük bir kayıta Atâyî'nin ölümünden yaklaşık yirmi beş sene sonra istinsah edildiği belirtilmektedir (Nev'îzâde Atâyî, [yz] 1632: 145b).

İzmir Milli Kütüphanesi numara 2016/1'de kayıtlı nüsha, kütüphane kataloguna yanlış biçimde geçirilen yazma eserlerden biridir. Cemâl Halîfe ve Cemâlî el-Karamanî adlarıyla da tanınan Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin (ö. 933/1526-27) kaleme aldığı bu eserin ismini *İzmir Milli Kütüphanesi Kataloğu*, *Risale fi Etvâri's-sülûk* şeklinde bildirmektedir (Yardım 1997: III-173). Fakat yazmanın metni okunup incelendiğinde bunun Cemâlî el-Karamanî'nin *Risâle fi Etvâri's-sülûk* isimli eseri olmadığı, *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* adlı telifi olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu katalogta hazırlayan araştırmacı; cildi, zahriyesi veya başlığında eser adı yazılı olmayan nüshayı yeterli düzeyde incelemeyen, yazarın tüm kitaplarını göz önünde bulundurmadan, tahmin ile bir yargıya varmış olmalıdır.

Edebiyat tarihinde, konusu eser inceleme ve neşri olan bilimsel çalışmaların ilk basamağını eserin nüshalarının ve lüzumlu kaynakların tespiti meydana getirmektedir. Bir çalışmada tarihî dönemlerden kalan tüm kitapları incelemek mümkün olmadığı için bunların özeti

² bk. https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=112482 (E. T.: 13.11.2015)

³ bk. https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=117230 (E. T.: 13.11.2015)

⁴ bk. https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=98517 (E. T.: 13.11.2015)

durumundaki kütüphane kayıtlarından istifade edilmektedir. Yazma eser katalogları hazırlanırken yapılan hatalar, bu kataloglar üzerinden başlatılan tarihî metin neşri çalışmalarını ilerleyen aşamalarda çok ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakabilir.

Nitekim Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye isimli eserinin kütüphane kataloğuna *Risâle fi Etvâri's-sülûk* biçiminde kaydedilmesi bu konuda çalışma yapan bir araştırmacıyı mühim bir hataya sevk etmiştir. Yüksek lisans tezi olarak tarihî bir eseri hadisleri bakımından incelemeyi amaçlayan araştırmacı Mehmet Sait Toprak, muhtemelen bu kataloğu esas aldığı için en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adlı eseri *Risâle fi Etvâri's-sülûk* zannetmiş, eserin adını net olarak bildiren daha güvenilir nüshalarını tespit edemediği için çalışmasını *Hadisleri Bakımından Risale fi Etvâri's-sülûk* ismi ile tamamlamıştır (Toprak 2000: 1-480). Üstelik asıl gövdesini en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye metninin meydana getirdiği bu tezini gözden geçirerek *Risâle fi Etvâri's-sülûk (Sevr ü Sülûk Makâmı)* Cemâlî el-Karamanî adı altında kitap olarak yayımlamıştır (Toprak 2013: 1-381). (Eserin kapağı için bk. Resim 1, araştırmacının kurduğu metnin ilk sayfası için bk. Resim 2)

Bu çalışmanın amacı Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye ile *Risâle fi Etvâri's-sülûk* adlı eserlerini ayrıntılı bir şekilde tanıtmak, *Risâle fi Etvâri's-sülûk* ismiyle yapılan yayının hatalı tarafını ortaya koymak ve lüzumlu tashihlerden sonra en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adıyla tekrar yayımlanmasını teklif etmektir.

1. en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye

Cemâlî mahlası kullanan Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin kaleme aldığı eserleri tarihî kaynaklar içerisinde en derli toplu biçimde Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Süllemü'l-vusûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl* isimli tabakât kitabı vermektedir.⁵ Burada Cemâlî el-Karamanî'nin yazdığı eserler olarak *Tevâbi' fi's-Sarf, Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî, Tefsîrü'l-Kur'ân* (Mücâdele Sûresi'nden Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar), *Risâle fi Etvâri's-sülûk, Şerhü'l-ehâdîsi'l-erba'în, Risâle fi'd-Devrâni's-sûfiyye* (Molla Arab-ı Vaiz'e reddiyye biçiminde yazılmıştır) ve tesirli kasideler şeklinde bildirilmektedir (Kâtip Çelebi 2010: I-295).

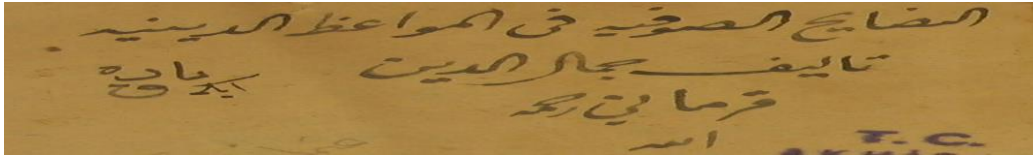
Cemâl Halife'in eserlerine değinen kaynaklardan Mecdî Mehmed Efendi'nin (ö. 999/1591) *Hadâiku'l-hakâik* isimli *Şakâik-ı Nu'mâniyye* tercümesi; *Risâle fi'd-Devrâni's-sûfiyye, Tevâbi' fi's-Sarf, Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî, Tefsîrü'l-Kur'ân, Şerhü'l-ehâdîsi'l-erba'în* ve Arapça güzel kasideler biçiminde bir liste vermektedir (Özcan 1989: I-373).

İslam ilim âleminde bibliyografi türünün en önemli eserlerinden biri olan Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn* isimli eserinde Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin eserleri dağınık biçimde yer almaktadır. *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl (Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî), Tefsîrü'l-Cemâl Halife (Tefsîrü'l-Kur'ân), Risâle fi Etvâri's-sülûk, Risâle fi'd-Devrâni's-sûfiyye ve Raksihim, Şerhü'l-ehâdîsi'l-erba'în* ve *Risâletü'n-nushiyye li-Tâlibi't-turuki'l-fethiyye Keşfü'z-zünûn*'da Cemâlî el-Karamanî'ye ait olduğu bildirilen eserlerdir (Kâtip Çelebi 2014: I-391; II-691, 705; III-830; Öngören 2001: XXIV-449).

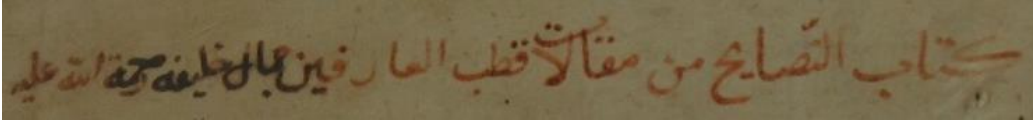
İleriki zamanlarda yazılan kaynakların, bilgilerini neredeyse aynen tekrar ettikleri bu eserler içerisinde en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye'den söz eden Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'udur. Kâtip Çelebi'nin esere verdiği *Risâletü'n-nushiyye li-Tâlibi't-turuki'l-fethiyye* ismi en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye'yi anlam itibarıyla karşılamaktadır. Birden fazla isimle anılma hususu, tarihî eserlerde sıkça rastlanan bir durumdur.

⁵ Cemâleddin İshak el-Karamanî hakkında bilgi bulabildiğimiz eski kaynak olan Taşkoprîzâde'nin *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fi Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*'sinde maalesef onun kaleme aldığı eserlere değinilmemektedir. bk. Ahmed Subhi Furat (haz), *Eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fi Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye-Taşkoprîlî-zade*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985, s. 370-371.

en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye hakkında tamamlayıcı bilgilere onun mevcut nüshaları sayesinde ulaşmaktayız. Onun Manisa Yazma Eser Kütüphanesi numara 45 Ak Ze 17'de özenli bir biçimde istinsah edilmiş, fiziksel açıdan iyi durumda bir nüshası vardır. 955/1548-49 yılı ile mevcutlar arasında en eski istinsah tarihli yazma olan bu nüshaya göre eserin tam adı *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye*'dir (Cemâleddin İshak el-Karamanî [yz] 1548-49: 1a-129a). (Yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 3) Yukarıda *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye*'yi *Risâle fi Etvâri's-sülûk* ismi ile yayınladığını belirttiğimiz M. Sait Toprak, bu nüshayı çalışmasına dâhil etmemiştir (Toprak 2013: XXXI-XXXII). Metin tesisinde bu nüsha esas alınsaydı muhtemelen böyle bir hata yapılmayacaktı. Nitekim yazmanın kapağında eser adı açık bir biçimde şöyle yazılıdır:

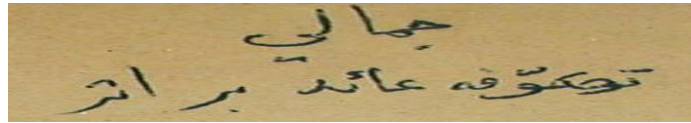

M. Sait Toprak'ın *Risâle fi Etvâri's-sülûk (Seyr ü Sülûk Makamları) – Cemâlî el-Karamanî* adlı yayınında incelemeye dâhil edilmeyen *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* nüshalarından biri de İBB Atatürk Kitaplığı No. OE Yz 0762'de kayıtlıdır (Yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 4). Bu yazmada metnin başlığında eserin isminin muhtasar biçimini görmekteyiz. *Kitâbu'n-nesâih min-Makâlât-ı Kutbu'l-ârifin Cemâl Halife* (Rahmetu'llâhi 'Aleyh) şeklinde yazılan eser adının orijinal görüntüsü şu şekildedir:

en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye'nin İzmir Milli Kütüphanesi numara 2016/1'de kayıtlı yazmasının kapak veya başlığında herhangi bir eser adı bulunmamaktadır. Daha önce değinildiği üzere katalog yazarı, eserin adını yanlış biçimde *Risâle fi Etvâri's-sülûk* olarak tespit etmiştir. (Buna binaen araştırmacı Mehmet Sait Toprak'ın yaptığı yayında esas aldığı bu yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 5.)

Diğer bir *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* nüshası olan Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Bölümü numara 2895'de kayıtlı yazmanın kapağında aşağıda verildiği üzere "Cemâlî – Tasavvufa ait bir eser" yazılıdır:

Bu nüshanın net bir biçimde eser adı bildirmemesi M. Sait Toprak'ı bir kez daha yanlışla sevk etmiş; o, bu yazmayı *Risâle fi Etvâri's-sülûk*'ün başka bir nüshası olarak kabul etmiştir (Toprak 2013: XXXI). (Yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 6)

M. Sait Toprak'ın zahriye veya başlığında herhangi bir eser adı yer almadığı için *Risâle fi Etvâri's-sülûk* zannettiği *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye*⁶ nüshalarından biri de Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü No. 1748'de kayıtlıdır (Yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 7). Katalogda eserin adının *Kitâb-ı Cemâlî* gibi genel bir ifadeyle geçmesi araştırmacıyı bu şekilde hareket etmeye itmiş olmalıdır (Toprak 2013: XVI).

⁶ *en-Nesâihu's-sûfiyye fi'l-Mevâizi'd-dîniyye* isimli eser bu çalışmanın ilerleyen kısımlarında gerekli hallerde *en-Nesâihu's-sûfiyye* biçimiyle kısaltmaya tabi tutulacaktır.

en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye, isminden anlaşılacağı üzere muhtevası bakımından nasihat-nâme türüne girmektedir. Âyet, hadis, kelâm-ı kibâr ve şiir iktibasları yardımıyla öğütler veren eserin mukaddimesinde bildirilen sebep-i telif de buna işaret etmektedir. Burada Cemâl Halife'nin belirttiği sebep, eserin “dinî vaazlarda tasavvufî nasihatler” anlamına gelen ismine uymaktadır. Yazar, Arapça münâcaat ve na't bölümlerinden sonra Allah Teâlâ, Hz. Muhammed ve meleklerle ... inananlara acıyıp, onların dünya ve ukba rahatlarını düşünüp, Allah ve Peygamber katında yüzleri ak olması, enbiya ve evliya ... nazarında rezil olmamaları ve cehenneme girmemeleri için Allah, Resûl, ulemâ, sulehâ ve urefânın sözlerini takdim ederek eserini telif ettiğini belirtmektedir. Mukaddimedeki ilgili yerin aslı şöyledir: *Hakk Sübhânehü ve Te'âlâ'ya hamd-i bî-hadd ve senâ-yı bî-'add ve Hazret-i Resûl'e ve âline ve ashâbına ve etbâ'ına ve ahbâbına salât-ı bilâ-gâye ve tahiyât-ı mâ-lâ-nihâye ve sâir enbiyâ-yı mürselîn ve melâike-i 'izâma ve hamele-i kirâma du'â-yı 'âmm ve selâm-ı tâmm inşâ vü izhâr ve tezkâr ü tekrâr kılmakdan sonra erkân-ı 'izzete ve a'yân-ı rif'ate ve ashâb-ı devlete ve erbâb-ı ni'mete ve musâdır-ı gayrete ve müzâhir-i himmete ve mücâmi'-i fursata ve mütâbi'-i sıhhate ve Allâhu Te'âlâ'ya inanup bilenlere ve Resûlu'llâh'ı kabûl kılanlara ve Kur'ân'un hakikatine ve hadîsün sıdkıyyetine îmân ü ikrâr ve i'tirâf ü izhâr idenlere ve cehenneme ü cennete ve elem ü lezzete ve sevâb ü 'ikâba ve su'âl ü hisâba ve bâkî ahvâl-i âhirete ve ehvâl-i kıyâmete hakk u sâbit diyenlere ve recâ tutup haof yiyeenlere şefkat ü re'fet ve rikkat ü 'atfet eyleyüp ve dünyâ vü 'ukbâ ve ûlâ vü uhrâ kuvvetlerin ve râhatların ve sa'âdet ü siyâdetlerin murâd u matlûb ve maksûd u mahbûb idinüp ve Mevlâ-yı Hakîm ve Resûl-i Kerîm katında tâ'at ü istikâmet ve inkiyâd ü itâ'atle yüzleri ağ ve sözleri sağ olup mu'azzez ü mükerrem olmalarına meyl ü mahabbet ve iltikât ü rağbet idüp ve enbiyâ vü evliyâ ve asfiyâ vü etkiyâ ve cümle mahlûkât ve cemî'-i masnû'ât arasında rüsvây ü şermsâr ve belâlara giriftâr ve zebâniler elinde esîr, cehennem içinde hor u hakîr olmalarına haof ü vehm idüp kasd olundu ve 'azm kılındı ki rızâ-yı Rahmân ve cefâ-yı şeytân ve hürmet-i Resûl-i Emîn ve gayret-i kabûl-i dîn için Hakk Celle ve 'Alâ'nun ve Resûlu'llâh-ı Mu'allâ'nun ve ulemâ-yı âmilîn ve sulehâ-yı kâmilîn ve ebrâr-ı zevi'l-'ışk ve 'ş-şevk ve ahyâr-ı ûli's-sıdk ve 'z-zevkun kelimât-ı dürer-bâr ve elfâz-ı güher-nisârlarından ve anlardan müstefid ü müntefi' ve müstefiz ü mütemetti' olduğumuz sözlerden birkaç hazretlerine ihdâ vü inhâ ve i'lâm ü ilkâ idile... (Cemâleddin İshak el-Karamanî [yz] 1552-53: 1b-2a)*

Bu açıklamanın hemen akabinde yazar âyet-i kerîme (agyz: 2b-3a) ile hadis-i şeriflerden (agyz: 4a) ve Hz. Ali (agyz: 5a) gibi din büyükleri ile Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1165-66) (agyz: 8a), Şeyh Sadreddin-i Konevî (ö. 673/1274), İmâm-ı Şâfi'î (agyz: 42a) gibi evliyâların sözlerinden iktibaslar yapar. Bazen de Hz. Osman (agyz: 58b), Hz. Ömer (agyz: 20a) benzeri İslâm büyüklerinin yaşamlarından rivayetler bildirir. Alıntılarının bitiminde “ya'ni” kelimesini bağlantı edatı olarak kullanarak bunları açıklamaya ve manalarına göre öğütler vermeye başlar. Araya konuyla alakalı Arapça (agyz: 10b), Farsça (agyz: 11a) manzumeler ile Cemâlî (agyz: 14a) mahlasından kendisinin kaleme aldığı anlaşılabilir şiirler serpiştirir. Türkçe dışındaki manzumeleri de açıklayarak öğüte bağlar.

en-Nesâ'ihu's-sûfiyye bu çerçevede “Fasl” (agyz: 5a, 117a) adı verilen, birbirinden kesin çizgilerle ayırmanın zor olduğu on yedi bölüm boyunca devam etmektedir. Bazı bölümlerin başlarında istisnâî olarak âyet, hadis, şiir ve söz iktibası olmaksızın doğrudan nasihat verildiği görülmektedir. Buna bir örnek olarak 12. faslı vermek mümkündür. Şair eserin nasihat-nâme türüne girdiğine doğrudan işaret eden bu bölüme şöyle başlamaktadır: *Dahu gerekdür kim ehl-i Hak olan, ulemâya ve ukalâya musâhabet ide. Ve hukemâya ve sulehâya muvâfakat eyleye. Ve anlardan gelen kelâmu'llâhu ve ehâdîs-i Nebî ve kelimât-ı kâmilîn[i] istimâ' ide ki cânu dirile ve gönli tâzelene. Ve hakda gayreti ve şer'de himmeti arta. Hak Celle ve 'Alâ buyurur... (agyz: 113b-114a)*

en-Nesâ'ihu's-sûfiyye'nin türünün nasihat-nâme olduğuna işaret eden hususlardan biri de

Cemâlî el-Karamanî'nin esere yerleştirdiği bir manzumesinde isminde “nasihat” kelimesini kullanması ve baştan sona tasavvufî öğütler vermesidir. Başlığında “Kaside-i Nâsiha-i Muhrika” yazılı olan bu şiir *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye'*deki en uzun manzumedir (Toprak 2013: 148-152). Üstelik bu şiir Türk edebiyatında yer alan manzum nasihat-nâme örneklerinden biri olarak kabul görmektedir (Kaplan 1993: 49).

Yukarıda ortaya koyduğumuz üzere konusu âyet, hadis, özlü söz ve şiirler yardımıyla nasihat vermek olan bir eserin isminin “(seyr ü) sülûk mertebeleri hakkında kitapçık” anlamını taşıyan *Risâle fî Etvâri's-sülûk* olması akla uygun gelmemektedir.

2. *Risâle fî Etvâri's-sülûk*

Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin eserlerini zikreden kaynaklar arasında sadece Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Süllemü'l-vusûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl* ile *Keşfü'z-zünûn'u Risâle fî Etvâri's-sülûk*'ün ismini vermektedir. Bunlardan *Süllemü'l-vusûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl*'da eser hakkında herhangi bir malumat verilmemiştir. *Keşfü'z-zünûn*'da ise *Risâle fî Etvâri's-sülûk* için “Tarikata girme durumları hakkında bir risaledir. *Etvârü's-seb'a* diye de isimlendirilmiştir.” şeklinde izahat yapılmıştır (Kâtip Çelebi 2014: II-691).

Risâle fî Etvâri's-sülûk isminin Türkçeye çevirisini “(seyr ü) sülûk mertebeleri hakkında risale” biçiminde yapmak mümkündür. *Etvâr-ı Seb'a* ise “yedi durum/ tarz/ derece” olarak tercüme edilebilir. Asıl isim içerisinde geçen “sülûk” kelimesi tasavvufî bir terimdir. Sözlükte “yola girmek, yolda yürümek, bir şeyin içine nüfuz etmek, katılmak, intikal etmek” anlamlarına gelen sülûk, terim olarak ise “talibin, bir müridin gözetiminde yaptığı manevi yolculuk” demektir (Uludağ 2010: XXXVIII-127). Tasavvuf ehlinin, ruhun insan-ı kâmile uygun bir hâl alması için gerçekleştirilen bu manevi yolculukta bazı mertebelerden geçmesi gerektiğine inanılır. Seyr ala'llâh, seyr ma'a'llâh, seyr fi'llâh, seyr 'anı'llâh, seyr bi'llâh, seyr ila'llâh ve seyr li'llâh olarak isimlendirilen ve yedi makamdan oluşan bu mertebelere Salahaddin Uşşâkî (ö. 1196/1781-82) ve diğer bazı mutasavvıflar “*etvâr-ı seb'a*”, yani yedi tavır tesmiye etmektedirler (Pakalın 1983: III-290-291). “Tasavvufa girmiş kişilerin, nefislerinin terbiye edilmesi ya da ruhlarının olgunlaşması yolunda geçirdiği safhalar” biçiminde terim anlamı kazanan *etvâr-ı seb'a*, ayrıca nefsin mertebeleri için de kullanılmıştır. Bu anlayışa göre nefsin mertebeleri “*emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziye, sâfiye*” şeklinde sıralanır (Tek 2005: I-181). Bundan dolayı özellikle nefsin kötülüklerden arındırılmasını esas alan (Uludağ 1997: XV-394) Halvetiyye tarikatına mensup pek çok şahıs tarafından “*etvâr-ı seb'a*” konulu risale kaleme alınmıştır. Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin, Sünbül Sinan, Mevdüddin İlyas Saruhânî, Sofyalı Bâlî, Niyâzî-i Mısrî *etvâr-ı seb'ayı* ele alan eserler yazan şahıslardan bir kaçıdır (Bostancı 1996: 18). Kendisi de bir Halvetî şeyhi olan Cemâlî el-Karamanî *Risâle fî Etvâri's-sülûk* adlı eserde tasavvuf yoluna girenlerin yürüdüğü, yedi makamdan meydana gelen bu manevi yolu, diğer bir deyişle *etvâr-ı seb'ayı* işlemiş olmalıdır (Öngören 2012: 35).

Yazma eser kütüphanelerinin hâlihazırdaki kayıtlarının bildirdiğine göre Cemâleddin İshak el-Karamanî'ye ait, tasavvuf mertebelerini, yani *etvâr-ı seb'ayı* anlatan üç nüsha bulunmaktadır. Bu nüshaların künyeleri;

- Ankara Milli Kütüphane, No. 06 mil. Yz. A 9007/13. (Yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 8)
- Konya Bölge Yazma Eser Ktp., Burdur İl Halk Ktp, No. 15 Hk 197/6. (Yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 9)⁷

⁷ Bu eserin başlığında “*Risâle el-Etvârü's-sitte* (Altı tavır)” yazılıdır. Fakat muhtevasında “*Etvârü's-seb'a* (yedi tavır)” bulunmaktadır.

• Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Bölümü, No. 1194. (Yazmanın ilk sayfası için bk. Resim 10)

biçimindedir. Fakat her üç nüsha mukayese edildiğinde bunların farklı eserler oldukları görülmektedir. Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin tasavvuf mertebeleri konusunda bir risalesi olduğunu bilen müstensih veya mütemelliklerin nüshaya ona aidiyet bildiren bir ifade yazması neticesinde bu yazmalar kayıtlara böyle geçmiş olmalıdır.⁸

Cemâl Halîfe'ye ait olduğu bildirilen bu nüshalar incelendiğinde bazı ortak özellikler taşıdıkları görülmektedir. Her üçü de Arapça mensur eserlerdir. Hacmi küçük risaleler olmaları başka ortak bir özelliktir. Nitekim Süleymaniye nüshası 6, Burdur nüshası 5, Milli Kütüphane nüshası 4 varaktan ibarettir.

Her üç nüsha, tasavvufî mertebeleri konu edinmiştir. Süleymaniye nüshasında işlenen mertebeler emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziye, sâfiye biçimindedir. Milli Kütüphane yazmasında bunlarla birlikte seyr-ala'llâh, seyr-ma'a'llâh, seyr-fi'llâh, seyr-'ani'llâh, seyr-bi'llâh, seyr-ila'llâh ve seyr-li'llâh makamlarına da değinilmektedir. Burdur nüshasında ise tavr-ı evvel, tavr-ı sâni, tavr-ı sâlis şeklinde bir sıralama ile toplamda yedi tasavvufî merite ortaya konmaktadır.

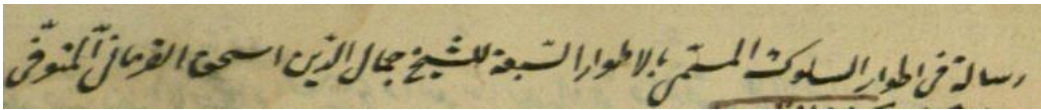
Üç nüshanın aynı eserler olmadığını yukarıda belirtmiştik. Bundan dolayı adı geçen telifler farklı özellikler de sergilemektedir. Örneğin, seyr ü sülûk konusunu işledikleri halde konunun esasını oluşturan makamları ayrı isimlendirmelerle ele almaktadırlar.

Süleymaniye nüshası, mukaddime bölümünde yapılan açıklamaya göre diğer bir eserin kısaltılmış hâlidir. Metnin sonuna konan çizimlerle etvâr-ı seb'anın açıklanması, bunda bulunup diğer iki nüshada olmayan bir başka özelliktir.

Milli Kütüphane nüshası hem nefsin dereceleri hem sülûk mertebelerini anlatması cihetiyle diğer iki eserden ayrılmaktadır. Bu husus bu eseri diğerlerine nazaran daha tafsilatlı kılmaktadır. Metnin sonunda yer alan istinsah kaydına göre bu nüsha 1088/1677-78 senesinde yazılmıştır. Geriye kalan iki nüshanın istinsah tarihi belli değildir.

Etvâr-ı seb'a konulu eserler genel itibarla ya seyr-ala'llâh, seyr-fi'llâh gibi seyr ü sülûk makamlarını ya da emmâre, levvâme benzeri nefis dereceleri esas alınarak tertip edilir. Burdur nüshası ise etvâr-ı evvel, etvâr-ı sâni gibi farklı bir tertibe göre hazırlanmıştır.

Kütüphane kayıtlarının bu eserler için verdiği, "Cemâleddin İshak el-Karamanî'ye aittir." biçimindeki bilgiyi şu anki şartlara göre teyit etmek mümkün değildir. Çünkü ortada aynı konuda yazılmış, bazı özellikleri benzer üç farklı eser vardır. Bunların mukaddime veya hatimesinde, müellifinin kimliğini açığa çıkartacak bir bilgi de yoktur. Eserlerin başlığında açık bir eser-yazar künyesi de bulunmamaktadır. Sadece Milli Kütüphane nüshasında eserin Cemâlî el-Karamanî'nin *Risâle fi Etvârî's-sülûk*'ü olduğu şu şekilde yazılıdır:

Fakat Cemâlî'nin *Risâle fi Etvârî's-sülûk*'ünün bu eser olduğuna emin olmamız için aynısından başka nüsha veya nüshaların tespit edilmesi gerekmektedir.

Yazma eser kütüphanelerinde isminde "sülûk" ve "etvâr-ı seb'a" bulunan pek çok nüsha bulunmaktadır. Bunlar Türkçe⁹ - Arapça,¹⁰ muhtasar¹¹ - tam,¹² tercüme¹³ - telif,¹⁴ manzum¹⁵ -

⁸ Mesela Milli Kütüphane, No. 06 mil. Yz. A 9007/13 nüshasının ilk varacağının başında "Risâle fi Etvârî's-sülûk el-Müsemmâ bi'l-Etvârî's-seb'a li'ş-Şeyh Cemâleddin İshak el-Karamanî (vr. No. 130b)" yazmaktadır.

⁹ Bir örnek için bk. Ankara Milli Kütüphane, No. 06 Mil Yz A 2399/8.

¹⁰ Bir örnek için bk. Burdur İl Halk Kütüphanesi, No. 15 Hk 197/6.

¹¹ Bir örnek için bk. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, No. 1194.

mensur¹⁶ olmaları bakımından farklı çeşitler sergilemektedir. Türkiye yazmaları elektronik toplu kataloğunda “sülûk, etvar, seb’a” kelimeleri tarandığında bu türde onlarca yazma görüntülenmektedir.¹⁷ Bizce, Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin *Etvâr-ı Seb'a* ismiyle de bilinen *Risâle fî Etvâri's-sülûk*'ünün doğru bir biçimde tespiti ancak tüm bu yazmaların tasnifinden sonra gerçekleşebilecektir.¹⁸

Yukarıda seyr ü sülûkün, tasavvuf ve tarikata giren kişinin insân-ı kâmil olmak için bir dervişin gözetiminde yaptığı manevi yolculuk olduğunu, bu ilerleyişte manevi olgunluk tamamlayıncaya kadar seyr-illa'llâh, seyr-fi'llâh, seyr-ma'a'llâh, seyr-'ani'llâh gibi makamlardan geçtiğini belirtmiştik. Mehmet Sait Toprak'ın *Risâle fî Etvâri's-sülûk* adıyla yayına hazırladığı eserin muhtevasında seyr ü sülûk süreci veya etvâr-ı seb'a kavramlarının izahı bulunmamaktadır (2013: XI-XII). Toprak'ın kapağına “Manevi Tekamül Mertebeleri” ifadesini de yerleştirdiği yayında bu makamlar ile ilgili tasavvufî terimler de yer almamaktadır.

Etvâr-ı seb'a ibaresinin nefsin mertebeleri için kullanıldığına, bu mertebelere emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne benzeri isimler verildiğine daha önce değinmiştik. M. Sait Toprak'ın yayına hazırladığı eserin metni nefis ile ilgili hususî bir izahat veya tasavvufî terim de ihtiva etmemektedir.

Mehmet Sait Toprak'ın *Risâle fî Etvâri's-sülûk* olarak yayımladığı eserin muhtevası 1. *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fî'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* bölümünde tafsilatlı olarak anlatıldığı üzere din büyüklerinin sözleri, evliyânın rivayetleri, âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler ve Arapça-Farsça şiirlerden hareketle nasihatler vermektir (Toprak 2013: 2-266).

Diğer adı *Etvâr-ı Seb'a* (Yedi Tavır) olan *Risâle fî Etvâri's-sülûk*'te mantık icabı ya yedi unsurdan ibaret bir konu olmalı, ya da eser yedi bölümden meydana gelmelidir. Fakat Toprak'ın yayımladığı eserde on yedi fasıl bulunmaktadır (Toprak 2013: XVI). Konu da daha önce belirttiğimiz gibi müminlere öğütlerdir.

İsminde “risâle (kitapçık)” ifadesi bulunan eserlerin umumiyetle hacimsiz olmaları bilinen bir durumdur. *Etvâr-ı seb'a* risaleleri incelendiğinde bunların ortak özelliklerinden birinin kısa anlatımlı, hacimsiz kitapçıklar oluşları dikkat çekmektedir. Nitekim *Tasavvufta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî'nin Etvâr-ı Seb'ası* isimli tezde yer alan Türk edebiyatında “Etvâr-ı Seb'a” konusunda yazılmış risaleler listesine göre bunlar varak sayıları daha çok 6 ile 20 arasında değişen eserlerdir (Bostancı 1996: 30-33). Bunun nedeni olarak yedi adımlı bir yolculuğu veya yedi hususu ayrıntıya girmeden konu edinmelerini göstermek mümkündür. Cemâleddin İshak el-Karamanî'ye atfedilen üç *Risâle fî Etvâri's-sülûk* nüshasının en hacimlisinin altı varak olması buna başka bir örnek olarak verilebilir. Mehmet Sait Toprak'ın ise *Risâle fî Etvâri's-sülûk* ismiyle yayına hazırladığı eserin en hacimsiz nüshası 74, en hacimli yazması 154 varaktır (2013: XXXI-XXXII).

¹² Bir örnek için bk. Şeyh Velî Ayntâbî, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi Bölümü, No. 827 (Bostancı, agt, s. 32.).

¹³ Bir örnek için bk. İstanbul Millet Ktp., Ali Emiri Koleksiyonu, No. 34 Ae Manzum 927.

¹⁴ Bir örnek için bk. Cemâl-i Halvetî el-Aksarayî, *Risâletü'l-etvâri's-seb'a*, Manisa Yazma Eser Ktp., No. 45 Hk 2963/6.

¹⁵ Bir örnek için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Bölümü, No. 438 (Bostancı, agt, s. 32.).

¹⁶ Bir örnek için bk. Sümbül Sinan, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi Bölümü, No. 2835 (Bostancı, agt, s. 31.).

¹⁷ bk.
https://www.yazmalar.gov.tr/detayli_arama.php?cmd=search&eserAdi=seb%27a+%yerno=&yazar=&not=&kolek siyon=&olcu=&kutuphane=&satir=&kagit=&yaprak=&yaziTuru=&dvd=&konu=&mustensih=&istinsahYeri=&telif 1=&telif2=&telifTuru=Hicri&istinsahTarihi1=&istinsahTarihi2=&istinsahTarihiTuru=Hicri&submit=%A0%A0Ara %A0%A0 (E. T.: 13.11.2015)

https://www.yazmalar.gov.tr/detayli_arama.php?cmd=search&eserAdi=etvari%27s- s&yerno=&yazar=&not=&koleksiyon=&olcu=&kutuphane=&satir=&kagit=&yaprak=&yaziTuru=&dvd=&konu=& mustensih=&istinsahYeri=&telif1=&telif2=&telifTuru=Hicri&istinsahTarihi1=&istinsahTarihi2=&istinsahTarihiTur u=Hicri&submit=%A0%A0Ara%A0%A0 (E. T.: 13.11.2015)

¹⁸ Bu makalenin konusu başlı başına “Risâle fî Etvâri's-sülûk” olmadığı için bu kadar malumat ile iktifa edilmiştir.

3. SONUÇ

Yazma eser kütüphane katalogları Arapça ve Farsçayı iyi bilen, Türk, Arap ve Fars edebiyatlarına hâkim, eski yazının her türlüsünü çözebilen, donanımlı kişilerce hazırlanmalıdır. Şimdiye kadar bu hususa riayet edilmediği için hâlihazırdaki kütüphane kataloglarında pek çok hatayla karşılaşmak mümkündür. Edebiyat tarihçisi bu durumun farkında olarak çalışmalarını yürütmelidir. Katalog bilgilerinden istifade etmeli, fakat eseri bizzat inceledikten sonra çalışmasına yön vermelidir. İzmir Milli Kütüphanesi numara 2016/1'deki yazma, Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin *Risâle fi Etvâri's-sülûk* isimli eseri olarak kataloga kaydedilmiştir. Fakat bu yazma, aynı yazarın *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* adlı eseridir. Araştırmacı Mehmet Sait Toprak, katalog bilgilerinden hareketle *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* adlı eseri *Risâle fi Etvâri's-sülûk* ismiyle yüksek lisans tezi olarak çalışmaya başlamıştır. Nüsha tespiti aşamasında *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye*'nin, içinde en eski istinsah tarihლისinin de bulunduğu bazı yazmalarını gözden kaçırmıştır. Kataloglarda ismi net biçimde belirtilmeyen üç nüshayı da *Risâle fi Etvâri's-sülûk* zannetmek suretiyle çalışmasına dâhil ederek tezini tamamlamıştır. Bu şekilde metnini kurduğu *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye*'yi *Risâle fi Etvâri's-sülûk Manevi Tekâmül Mertebeleri* adıyla kitap olarak da yayımlamıştır.

Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* adlı eserinin ismi net biçimde belli olan nüshaları vardır. Bu nüshalar ile M. Sait Toprak'ın *Risâle fi Etvâri's-sülûk* adıyla yayımladığı nüshaların metinleri aynıdır. Bu metnin mukaddimesinde yazar eserini müminlerin rezil olmamaları ve cehenneme girmemeleri adına, Allah Teâlâ'nın, Hz. Muhammed'in, din büyüklerinin, evliyaların sözlerini sunmak için kaleme aldığını belirtmektedir. Eser, baştan sona kadar, senedi âyet, hadis, kelâm-ı kibâr ve Arapça-Farsça-Türkçe şüirler olan nasihatlerden meydana gelmiştir. Bu muhteva *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* ismine de uygun düşmektedir.

Seyr ü sülûk ve etvâr-ı seb'a tasavvufi birer terimdir. Seyr ü sülûk, tasavvuf ehlinin kemâle ermek için bir derviş gözetiminde katettiği manevi yolculuktur. Etvâr-ı seb'a bu yolda geçilen yedi aşamaya tekabül etmektedir. Aynı zamanda nefsin çeşitlerine de bu isim verilmektedir. Kütüphanelerde etvâr-ı seb'a ve seyr ü sülûk hakkında kaleme alınmış pek çok yazma eser bulunmaktadır. Bunlardan biri de Cemâl Halife, Cemâlî el-Karamanî isimleriyle de bilinen Cemâleddin İshak el-Karamanî'ye aittir. Asıl ismi *Risâle fi Etvâri's-sülûk* olan esere *Etvâr-ı Seb'a* da denilmektedir. Şuanki kütüphane kayıtlarına göre Cemâl Halife'nin *Risâle fi Etvâri's-sülûk*'ünün üç yazma nüshası bulunmaktadır. Fakat bu üç nüsha aynı dil ve muhtevada oldukları halde farklı eserlerdir. Bunlardan hangisinin gerçekte Cemâleddin İshak'a ait olduğunu tespit etmek şuan için mümkün görünmemektedir. Cemâlî el-Karamanî'nin *Risâle fi Etvâri's-sülûk*'ünün tespiti ancak yazma eser kütüphanelerindeki tüm etvâr-ı seb'a risalelerinin tasnifi ile mümkün olabilecektir.

Sülûk ve etvâr-ı seb'a hakkında yazılan risalelerin bazı ortak özellikleri bulunmaktadır. Mutasavvıfın insân-ı kâmil olmak için yürüdüğü manevi yolu anlatması, seyr ila'llâh, seyr 'ala'llâh, emmâre, levvâme gibi sülûk ile ilgili tasavvufî terimleri izah etmesi, hacimsiz olması, çoğu zaman çizimler ile terimleri açıklaması bu eserlerin ortak hususiyetlerinden bazılarıdır. Mehmet Sait Toprak'ın *Risâle fi Etvâri's-sülûk* ismi altında yayına hazırladığı eserde bu özelliklerin hiçbiri bulunmamaktadır.

Tüm bunların ışığında bizce, Mehmet Sait Toprak'ın *Risâle fi Etvâri's-sülûk Manevi Tekâmül Mertebeleri-Cemâlî el-Karamanî* adıyla yayımladığı eserdeki bilgiler gözden geçirilmeli, *Risâle fi Etvâri's-sülûk* olarak kurulan ve büyük bir çabanın ürünü olduğu belli olan metin *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye* biçiminde tashih edilmeli ve bu isimle yeniden yayımlanmalıdır.

KAYNAKÇA

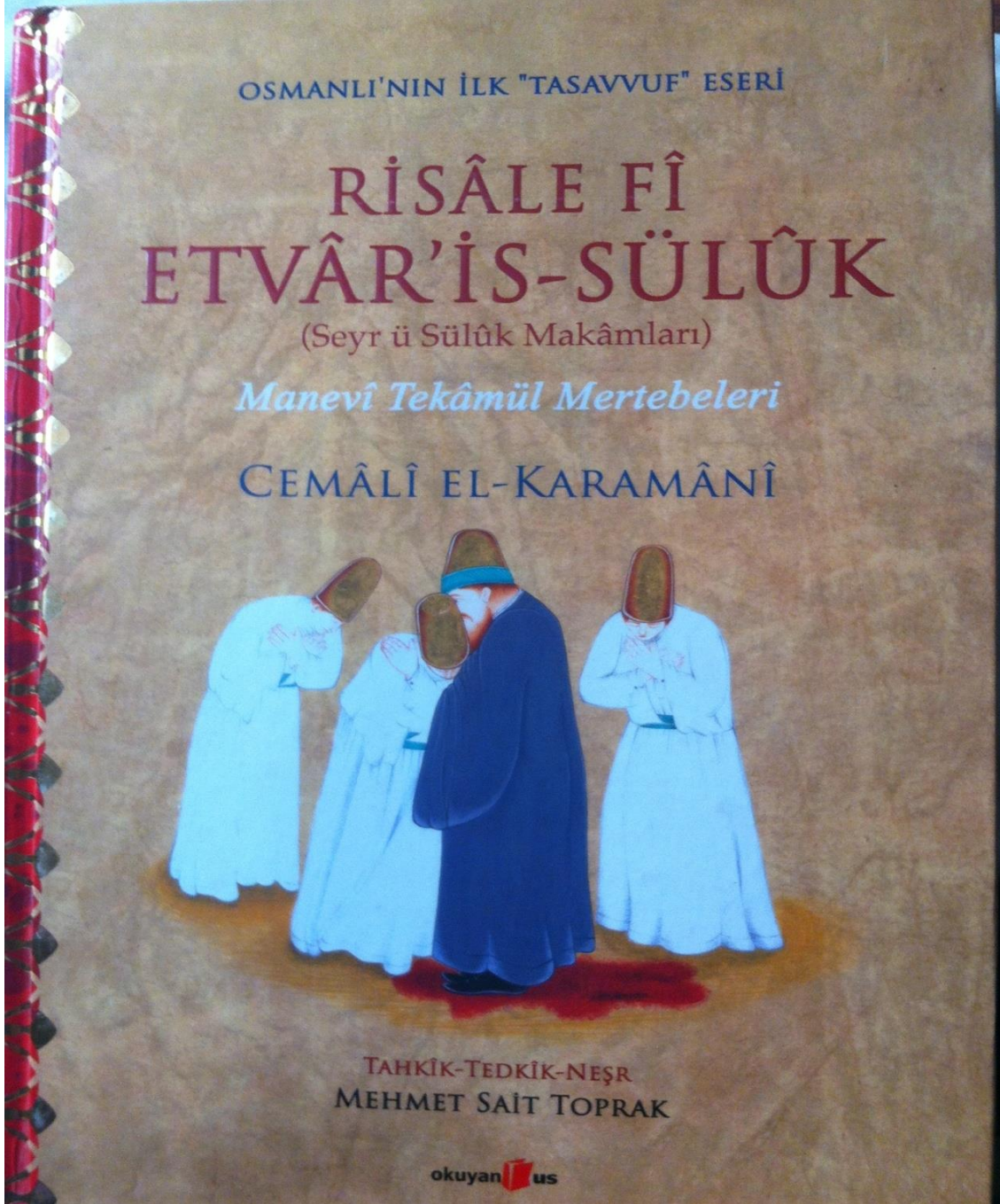
- ARSLAN, Mehmet (2015.11.13), "SEYYİD VEHBÎ, Hüseyin", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Erişim Tarihi:2015.11.13,<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2018>
- AYDIN, Şadi (2008), İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu, İstanbul: Timaş Yayınları.
- BOSTANCI, Ali Haydar (1996), Tasavvufta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendî'nin Etvâr-ı Seb'ası, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- BOYRAZ, Şeref (2000), Türk Halk Biliminin Yazılı Kaynakları Olarak Melhemeler, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Cemâleddin İshak el-Karamanî (1552-53), *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye*, İzmir Milli Kütüphanesi, No. 2016/1.
- Cemaleddin İshak el-Karamanî (1548-49), *en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye*, Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu, No. 45 Ak Ze 17.
- Cemâl-i Halvetî el-Aksarayî, *Risâletü'l-etvârî's-seb'a*, Manisa Yazma Eser Ktp., No. 45 Hk 2963/6.
- DİKMEN, Hamit (2001), "Seyyid Vehbî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 37, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- DONUK, Suat (2015), *Nev'î-zâde Atâyî - Hadâiku'l-hakâik fi Tekmiletî's-şakâik* (İnceleme-Metin), Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- FURAT, Ahmed Subhi (1985), *Eş-şekâiku'n-nu'mâniye fi Ulemâi'd-devleti'l-Osmaniye-Taşköprülüzade*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- GÖNÜLTAŞ, Güler (1986), Manisa İl Halk Kütüphanesi Türkçe El Yazmaları Kataloğu, Manisa: Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları.
- GÜRGENDERELİ, Müberra (2015.11.13), "SÜNBLÜZÂDE, Vehbî", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Erişim Tarihi: 2015.11.13, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2123>
- KAPLAN, Mahmut (1993, Ağustos), "Şeyh Cemâl-i Karamanî'nin Nasihatnâmesi", Yedi İklim Dergisi, Cilt V, Sayı 41: 49.
- Kâtip Çelebi (2010), *Süllemü'l-vusûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl*, (editör) Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, İstanbul: İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2014), *Keşfü'z-zünûn*, (çev.) Rüştü Balcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KURU, Selim Sırrı (2010), "Sünbülzâde Vehbî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 38, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Nev'îzâde Atâyî (1632), *Hadâiku'l-hakâik fi Tekmiletî's-şakâik*, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, No. R. 1438.
- ÖNGÖREN, Reşat (2001), "KARAMÂNÎ, Cemâleddin İshak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 24, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖNGÖREN, Reşat (2012), *Osmanlılar'da Tasavvuf, Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulema* (XVI. Yüzyıl), İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÖZCAN, Abdülkadir (1989), *Şakaik-ı Nu'mâniye ve Zeyilleri*, C. I, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- PALA, İskender (2015.11.13), "HAKANÎ, Mehmed Beg", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Erişim Tarihi:2015.11.13,<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3904>
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1964), Kıbrıs Sultan II. Mahmud Kütüphanesi Kataloğu, Ankara: Kütüphaneciler Derneği Yayınları.
- TEK, Abdurrezzak (2005), *Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Seyr ü Sülûk Anlayışı*, Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Cilt 1, İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları.
- TOPRAK, Mehmet Sait (2000), *Hadisleri Bakımından Risale fi Etvârî's-sülûk* (Cemali el-Karamani), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TOPRAK, Mehmet Sait (2013), *Risâle fi Etvârî's-sülûk* (Seyr ü Sülûk Makâmı) Cemâlî el-Karamanî, İstanbul: Okuyan Yayınları.
- TUMAN, Mehmet Nail (2001), *Tuhfe-i Nâilî*, (haz.) Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Ankara: Bizim Büro Yayınları.

- ULUDAĞ, Süleyman (1997), "Halvetiyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 15, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (2010), "Sülûk", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 38, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- UZUN, Mustafa (1997), "Hâkânî Mehmed Bey", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 15, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- YARDIM, Ali (1997), İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Katalogu, C. III, İzmir: Milli Kütüphane Vakfı Yayınları.

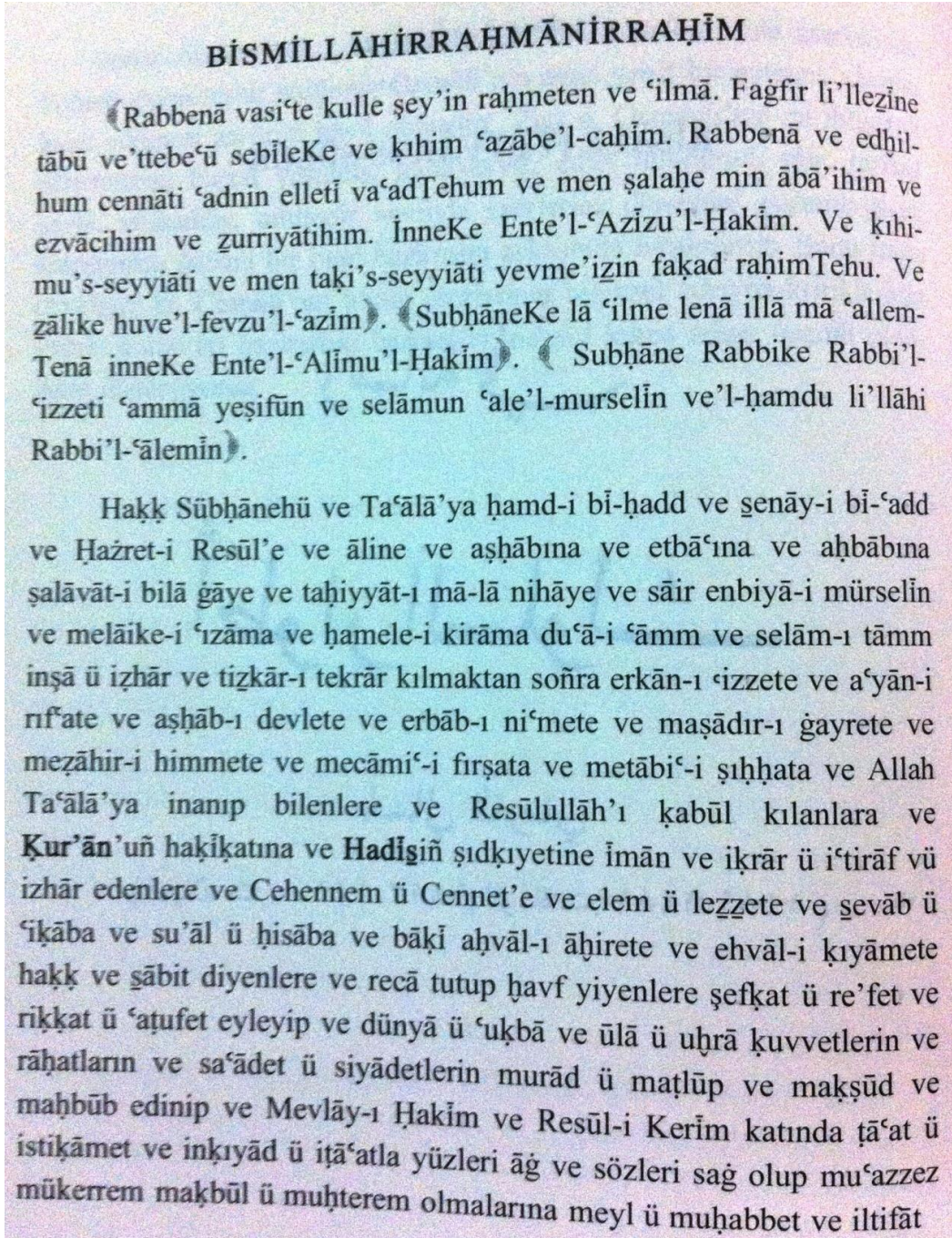
EKLER

RESİMLER

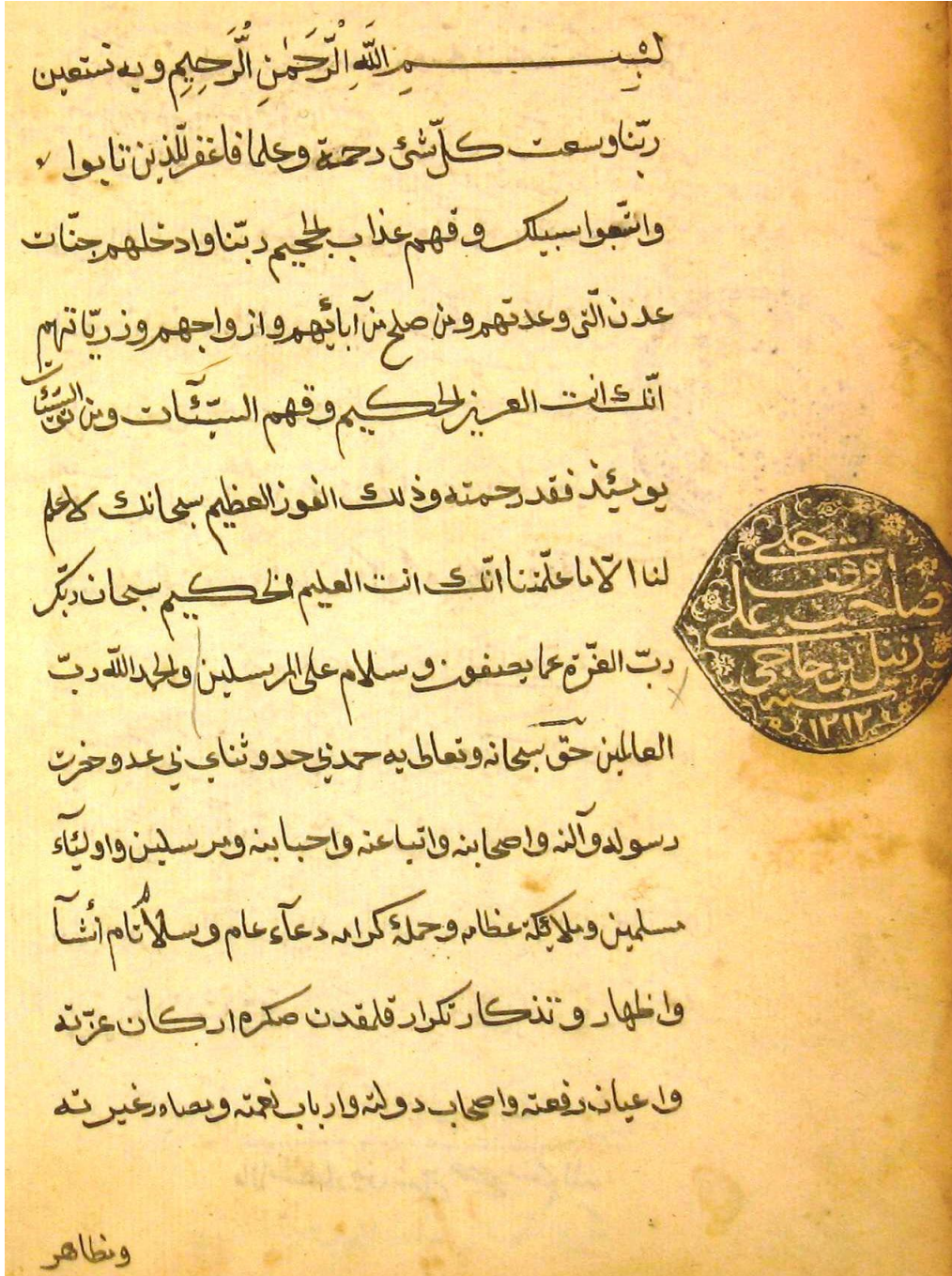
Resim 1: Mehmet Sait Toprak tarafından yayına hazırlanan *Risâle fî Etvârî's-sülûk* adlı kitabın kapağı

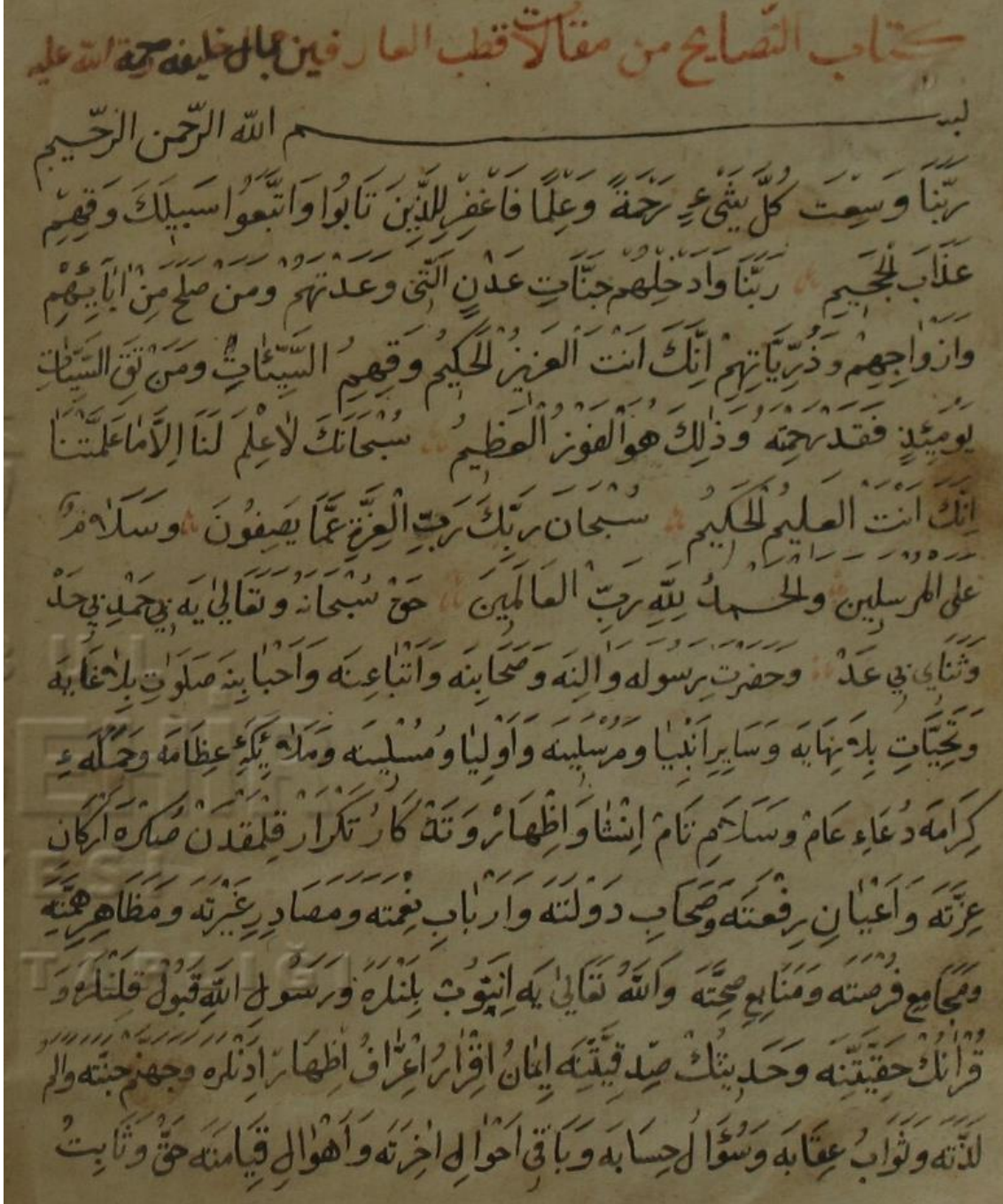
Resim 2: Mehmet Sait Toprak tarafından Risâle fi Etvâri's-sülûk ismi ile kurulan metnin ilk sayfası

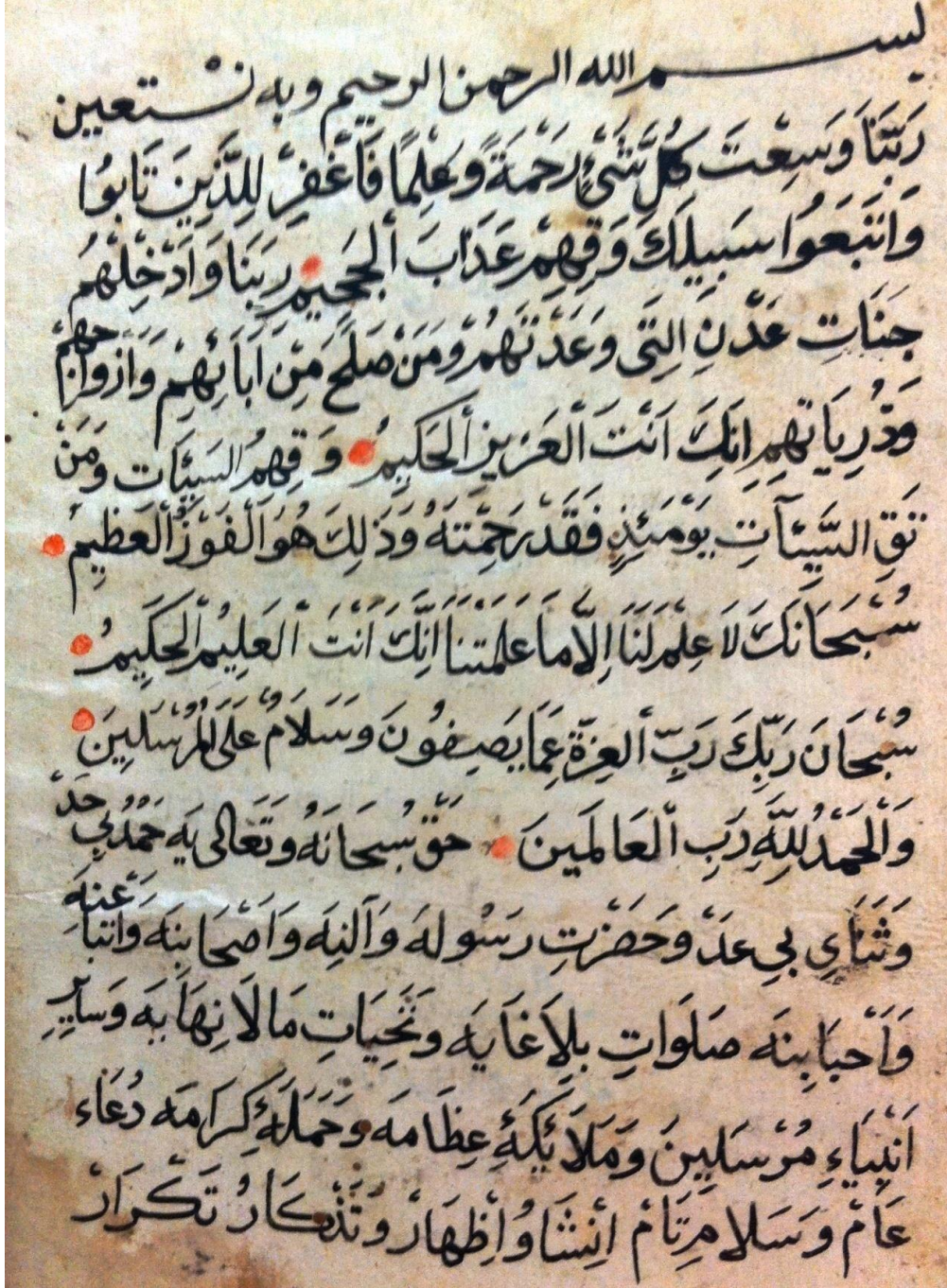
Resim 3: Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adlı eserinin Manisa nüshasının (No. 45 Ak Ze 17) ilk sayfası

Resim 4: Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adlı eserinin İBB Atatürk Kitaplığı nüshasının (No. OE Yz 0762) ilk sayfası

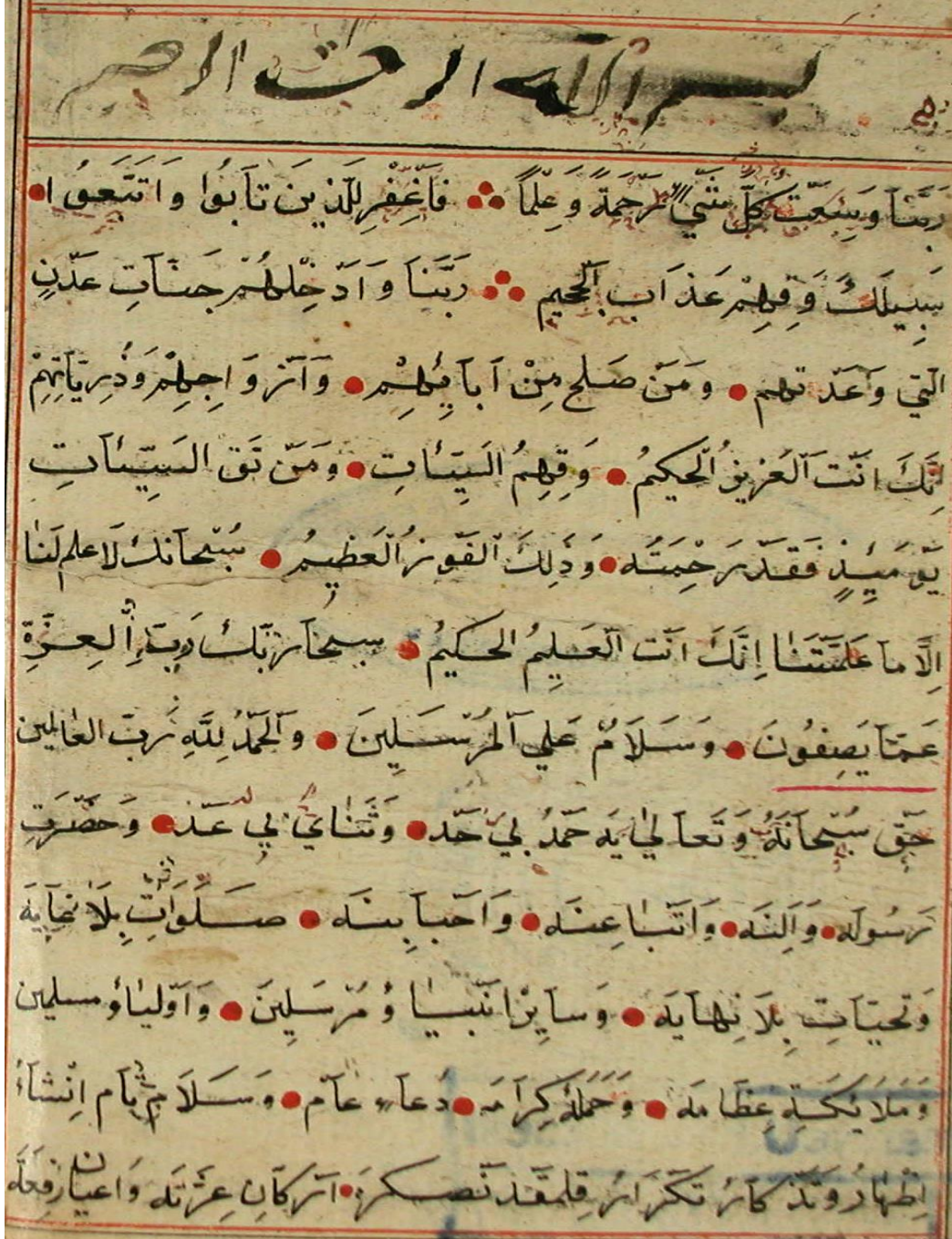

Resim 5: Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adlı eserinin İzmir Milli Kütüphane nüshasının (No. 2016/1) ilk sayfası

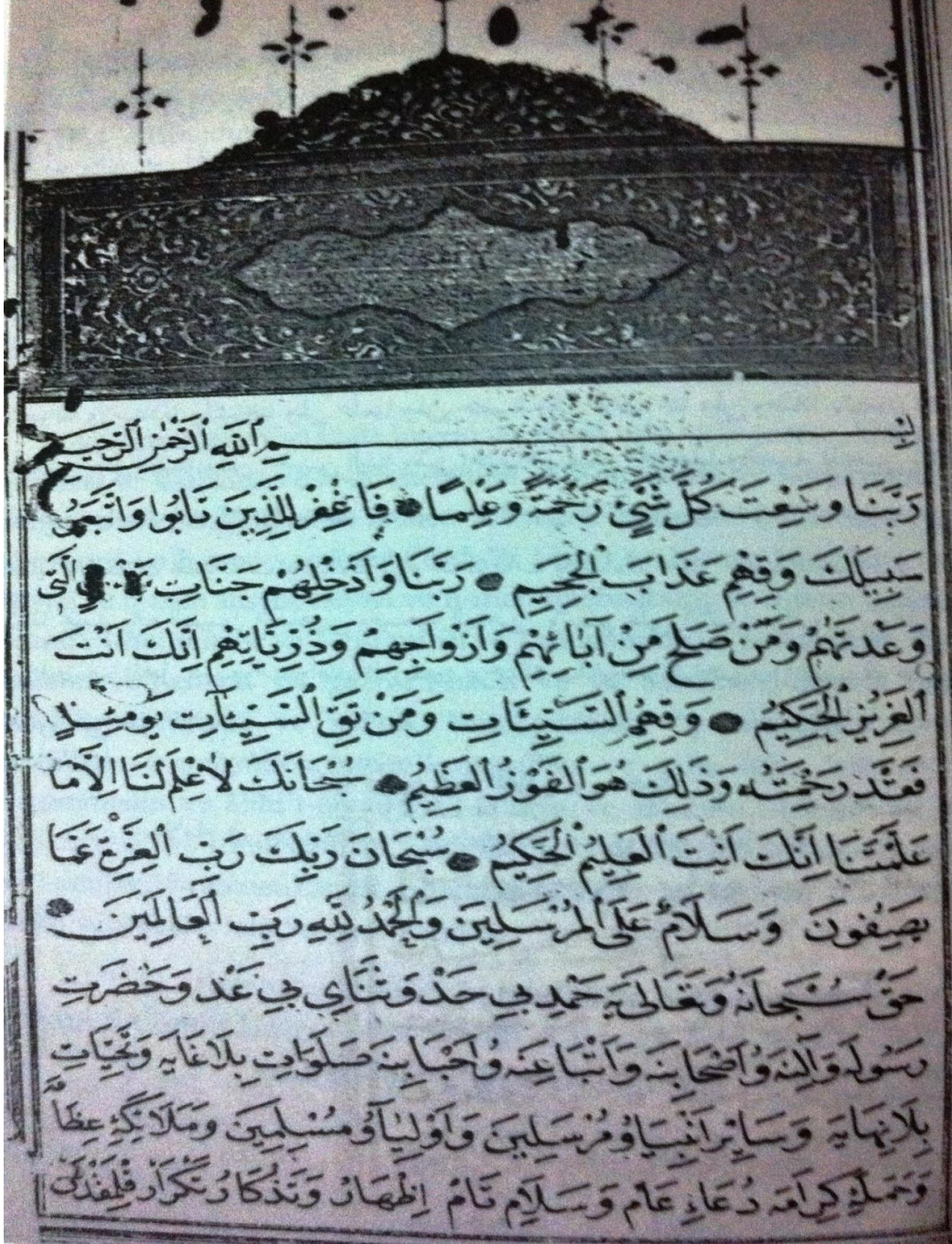

Resim 6: Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adlı eserinin Hacı Mahmud Koleksiyonu nüshasının (No. 2895) ilk sayfası

Resim 7: Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-dîniyye adlı eserinin Ayasofya Koleksiyonu nüshasının (No. 1748) ilk sayfası

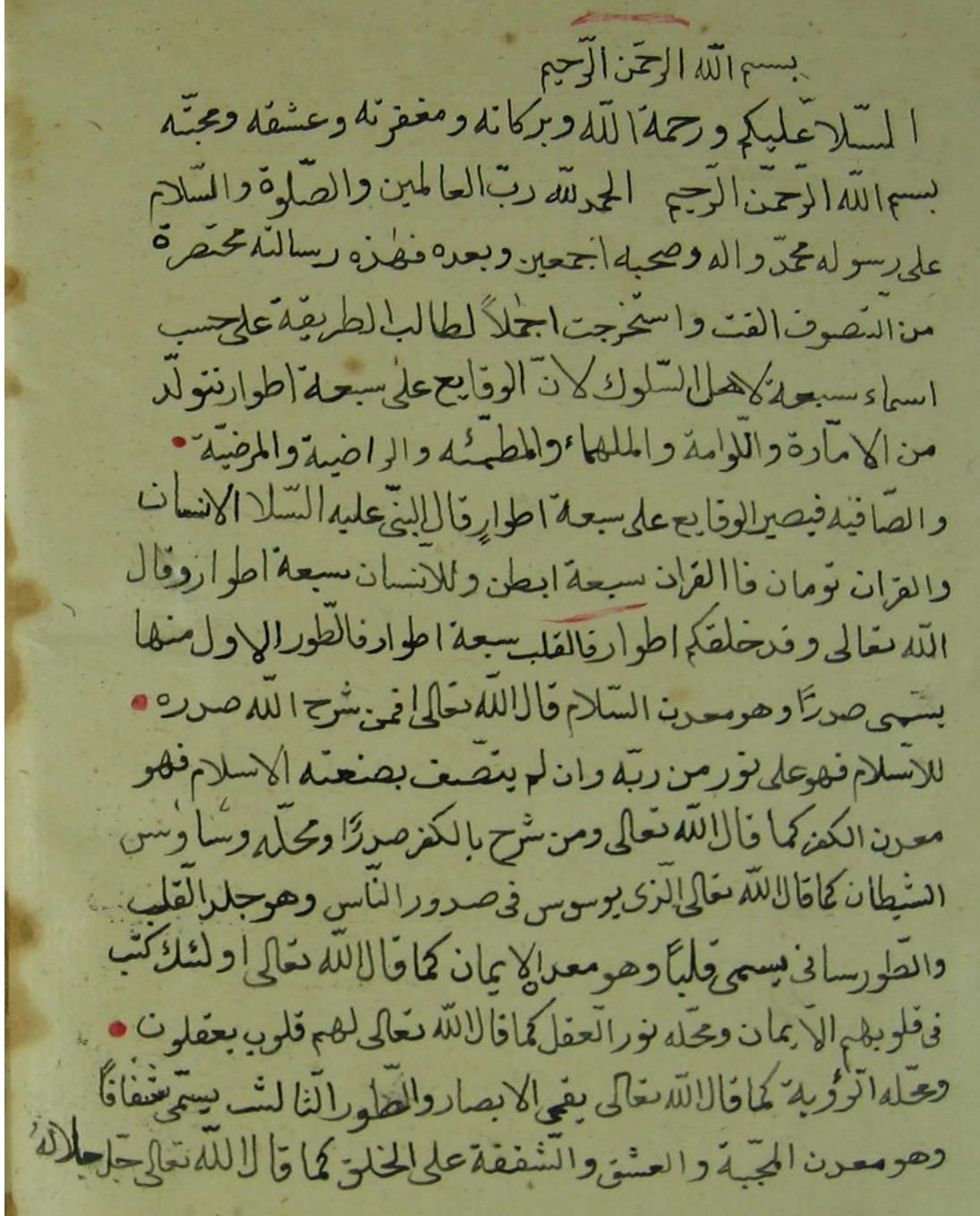

Resim 9: Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin Risâle fi Etvârî's-sülûk (Etvâr-ı Seb'a) isimli eseri olarak kaydedilen Burdur İl Halk Kütüphanesi 15 Hk 197/6 numaralı yazmanın ilk sayfası

بعد واهتمام الاله ، الآلة كما ذكر فيهما فاذا كان كذلك كان مبدأ الخلق
 الخلقية على سبقت مراتب لكونه مظهر اداء حاصل ان مراتب ^{عقلية} آدم كسبغ ايضا واليه
 ان رقيب رب الوتة بقوله كلم الناس على قدر عقولهم فعلم من هذا المحقق ان
 العقل والروح والنفس واصحابها ذات ومغاير بالاعتبار فانهم واليه ان ر
 جيب رب الوتة بقوله الجنة تحت اقدام الالهات وهي وفي مظهر الخلق لآثار
 ملن والاهتمامات كان مستحقا للذة فوظف فيها واعلم ان الادب ركن من اركان الطرفة
 وينبغي لطالب الحق سبجانه وانه ان حفظ ادب الحق والشايع العظام فليس الله يعلم
 في يوم الله نقصانه في وجوده فمظهر من آثار الصفات القدسية وغيره بقوله
 عن الجحيم الالفوق بفضل الله كما قال الله في وان العوضل بيواله توتية من قبل
 والمدد والفضل العظيم **رسالة** **بسم الله الرحمن الرحيم** **الاطوار السبعة**
 الحمد لله الذي احيى ارواح المؤمنين بتجليات الجمال ونور عقوله العارفين بفيض انوار
 الجمال لعلم ان امهات الاسماء الالهية لما اقتضت مظهر اجامعا للحقايق الكونية لظهور
 الكمالات الالهية ظهرت الروح الكلية من الكون الى الظهور بالفيض المقدس الذي هو ظاهر
 المطلق لا الباطن المطلق وهو الفيض الاقدس الذي هو سبب لوجوه الايمان العلمية واليه ان ر
 رب العزة باطريش القديس كنت كثيرا محققا فاجبت ان اعرف خلقت الخلق لاعرف صفته
 سر عجب وهو ان في الذات الكلمة ثلث مراتب كما قبل اله تبه الهوية والمرتبة الاحدية والمرتبة
 الواحدية فلابه لنا ان نشير الى الاولى بقوله كنت كثيرا محققا والى الثانية بقوله فاجبت ان
 اعرف والى الثالث بقوله خلقت الخلق وانما الى الاولى لا بشرط والى الثانية بشرط

Resim 10: Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin Risâle fi Etvâri's-sülûk (Etvâr-ı Seb'a) isimli eseri olarak kaydedilen Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Bölümü, 1194 numaralı yazmanın ilk sayfası

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI'NDA YENİ BİR TİP: ERDEMLİ AYDIN TİPİ

A NEW PROTOTYPE IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE: THE RIGHTEOUS INTELLECTUAL PROTOTYPE

Ayşe DALYAN*

Öz

XIX. yüzyıl Encümen-i Şuara şairlerinden olan Hersekli Ârif Hikmet'in Manzûme başlıklı kasidesinde devleti yönetenlerin güvenilir olmadıkları üzerinde durulur. Böylece metinde devlet adamlarına güvenmeyen, güvensizlik ortamında kendi içine kapanan bir toplum söz konusu olur. Siyasi ve ekonomik başarısızlıklar, yöneticilerin dünya zevkleri peşinde koşmaktan devlet işleriyle ilgilenmemeleri halkı bezdirmiş, birey ve kurumlar sorgulanır hâle gelmiştir. Bu süreçte, yüzyıllardır otoriter devletin baskısı altında yaşayan kul, artık gözünü açmış ve devletini bu hâle getiren sorunları görmeye başlamıştır. Bireyleşmeye çalışan kulun mutsuzluğunun en büyük nedeni de aslında yanlış yönetim, dolayısıyla çöküş içindeki devlettir.

Kasidedeki temsili insan, kul olmaktan çıkıp bir birey olma çabasıyla metinde yer alır. Ne gelenekten kopan ne de tam anlamıyla yeni olabilen bir bireyle karşılaşılır. Metinde bu bireyin dünyayı gözlemlediği ve onu yorumlamaya çalıştığı anlaşılır. Bu anlamda birey tam olarak bir kaos içindedir. Bu nedenle yeni insan mutsuzdur. Metinde, bireyleşmeye çalışan erdemli insanların mutsuz olduğu belirtilir. Böylece metinde çizilen yeni insanla Erdemli Aydın Tipi işaret edilir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde "Yapı" başlığı altında metnin anlam birimleri aracılığıyla dönemin ideal insanına dair izler belirlenmiştir. İkinci bölümde, "Yapı"dan elde edilen veriler ışığında dönemin ideal insan tipini belirlemeyi merkeze alan bir yöntem eşliğinde şiir tahlil edilerek bir kültür yorumuna ulaşılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Hersekli Arif Hikmet, kaside, erdemli aydın tipi, varoluşçuluk, değişim.

Abstract

In Manzûme, the quasida of Herzegovinian Ârif Hikmet, who is a poet in Encüme-i Şuara in XIXth century, the statement on the people ruling the government as being untrustworthy is being emphasized. With this a society not trusting the statesmen and cloistering itself in a climate of distrust is the subject in this text. The failures the state has experienced and the fixation of the statesmen to the joys of the world have made the people from that period unhappy and have directed them to question life, government and humanity. In this process the human being, living under the pressure of the authoritarian government, has now opened his eyes and is able to see the problems

* Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, e-mail: ayse.dalyan@emu.edu.tr

harming the government. In fact, the main reason for the unhappiness of the human being trying to be individualized is mismanagement, so the collapsing government. So the text is representing the collapse of the Ottoman Empire. The representative human in the qasida plays a part in the text with his effort on being transformed from a slave into an individual. An individual being tradition-bound and being not able to transform completely at the same time is encountered. The ideal person presented by the poet develops by changing with the kind type of the tradition in accordance with the period. It is understood from the text that the individual is observing the world and is trying to comment on it. In this sense the individual is literally in the middle of a chaos. For this reason the new prototype is unhappy. It is mentioned in the text that the righteous people trying to be individualized are unhappy. So with the new person presented in the text the Righteous Intellectual Prototype is being pointed out. The study consists of two parts. In the first part traces about the ideal person model of the period have been determined through the unit of meaning under the title "Structure". In the second part, the aim was to reach a culture interpretation by entreating a poem in the light of gathered information from the "structure", in accordance with a method emphasizing the determination of the ideal prototype of the period.

•

Keywords

Herzegovinian Arif Hikmet, qasida, righteous intellectual prototype, ghettoiness, change.

GİRİŞ

Sanat eserini meydana getiren sanatkar, ürün verme çabası içinde kabul veya red noktasında mutlaka doğa ve toplumla ilişki kurma mecburiyetindedir. Sanatkar doğada mevcut olan nesnelere eserinde dönüştürme becerisine sahiptir. Sanatkar ile doğa/toplum arasındaki karşılıklı etkileşimde söz konusu olan dönüşüm sürecinde, insanın zihni ve düşünce dünyası da değişimler geçirir. Bu etkileşim ve dönüşüm kültürün en yaratıcı ve çarpıcı sonucu olan sanatsal üretime yol açar. Yazar ya da şairin toplumdaki yerinin ne olacağı ve hangi sosyal sorunları ele alacağı ve bunlardan hareketle eserinde hangi tipi/karakteri sunacağı bu ilişkiye bağlıdır. Bu noktada her edebî eserin toplumsal bir 'an'a denk geldiği, yazar ya da şairin bu değişim ve dönüşümü fark ederek döneminin estetik anlayışıyla eserinde sunduğu görülür (Gültekin 2012: 350). Böylece tarihî süreçte edebî farklılıkların toplumsal değişim ve dönüşüm içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu noktada edebiyat, öze indirilirse şiir, insanın kültürel evriminin değişimine ve dönüşümüne ayna tutar. Bu da kuşkusuz toplumsal değişimin kültürel yüzünü temsil eder. XIX. yüzyıl, bilindiği gibi hem toplumsal hem de bireysel açıdan değişimin ve dönüşümün en çok gözlenebildiği bir yüzyıldır. Dünya haritasının yeniden çizildiği bu dönemde Osmanlı da haritada yerini almıştır. Böyle bir ortamda toplum, özelde yüzyıllardır Osmanlı Devleti hanedanına kul olarak algılanan insan, belki de önceki yüzyılın insanlarına göre daha fazla kendini, toplumu ve hatta kurumları sorgular olmuştur. Sorgulayıcı, ancak diğer taraftan da iyileştirme amacı taşıyan bu tavır da doğal olarak dönemine ait aydınları yetiştirmiştir. İşte bu gayeyle, dönemin aydınları olan şairler Osmanlı'da Encüme-i Şuara topluluğunu kurarlar. Bu noktada XIX. yüzyıl Encümen-i Şuara şairlerinden olan Hersekli Ârif Hikmet'in *Manzûme* başlıklı kasidesi de Osmanlı toplumundaki ve klâsik Türk şiirindeki değişimi ve dönüşümü temsil etmesi açısından önemlidir. Kasidede birçok alanda toplumsal ve ahlakî değişimlerin; yeni insan görüşlerinin ve yeni düşünce dünyalarının varlığı söz konusudur. Dönemini temsil eden kasidenin değerlendirilmesi noktasında öncelikle kasideyi oluşturan yapının çözümlenmesi gerekmektedir.

YAPI

Hersekli Ârif Hikmet'in *Manzûme* başlıklı kasidesi, toplam 23 beyittir. Metinde kasidenin medhiye, tegazzül, fahiye gibi bölümlenme sistemine uymadığı, böylece kaside bölümlenme şeklinde gelenekten uzaklaşmanın söz konusu olduğu söylenebilir. Hersekli Ârif Hikmet'in 23 beyitlik *Manzûme* başlıklı kasidesi şöyledir:

1. *Fürûg-ı sâgarı âyîne-i âlem-nümâ buldum¹*
Cihanda küşe-i meyhâneyi cây-ı safâ buldum
2. *Cihan gerçi tecellîgâh-ı takdîrâtdır ammâ*
Harâbat âleminde başka bir feyz-i Hudâ buldum
3. *Berîdir çirk-i teşvîşât ü şirk-i hod-nümâyîden*
Melâmet ehlini âzâde-i zerk u riyâ buldum
4. *İbâdetle diler kim cenneti teshîr ede zâhid*
Anınçün zümre-i zühhâdı ben ehl-i sivâ buldum
5. *Belâ-yı aklile âzürde-i çûn ü çirâ olmaz*

¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Hersekli 'Arif Hikmet Külliyyat-ı Âsar Dîvân, Matba-yı 'Âmire, İstanbul H. 1335, s. 98 -100.*

- Cünûn erbâbını âlemde bî-havf ü recâ buldum
6. Araştırdım hezâran kerre tab'-ı ehl-i dünyâyı
Hele yârân ile hûbânı gayet bî-vefâ buldum
  7. Yazıklar kim, cihân olmuş firîb-âlûd-ı ârâyış
Ricâlin hâlini hem şîve-i tavr-ı nisâ buldum
  8. Sevâd-ı mâsivâ vicdânın etmiş hursile telvis
Tama'kârân-ı mâl ü câhı hem-cün hun fezâ buldum
  9. Edânîye temelluk âriyet bir ömr için değmez
Bu suretle ta'ayyüş fikrini pek nâ-becâ buldum
  10. Değildir âlem-i âzâdegî hengâme-i âlem
Cihânda herkesi bir gûnâ derde mübtelâ buldum
  11. Sorarsan nidügin kayd-ı ta'assub müddeî benden
Muhakkak bilmiş ol kim mahsulsüz müddeâ buldum
  12. Dilersen anlamak ger hâsıl-ı mânâ-yı edyânı
Anı ben mâ-verâ-yı derk-i erbâb-ı nühhâ buldum
  13. Şuûnât-ı tabîatte bidâyet yok nihyet yok
Vukuât-ı zamânı bir müselsel mâcerâ buldum
  14. Nücûm ehli ne bilsin cilve-i ahkâm-ı eflâki
Hisâbâtın anın ez-cümle-i sehv ü hatâ buldum
  15. Tabîbin aczini gördüm ilâc-ı derd-i sevdâdan
Belâ-yı aşka düştüm renciş-i gamdan devâ buldum
  16. Niçe dikkatler ettim bulmadım âsâr-ı umrânî
Ne buldumsa cihanda bî-esâs ü bî-bekâ buldum
  17. Tasavvur eyledim ahvâlini çok kerre dünyânın
Nihâyet sûret-i da'-mâ-kader huz-mâ-safâ buldum
  18. Nedir cürm-i fâzilet kim anın erbâbını yâ Rab
Perîşan-hâl ü mahzûn u hakîr ü bî-nevâ buldum
  19. Ne gaflettir ilâhî kendini derk edemez insan
Hakikat âleminden bî-haber ser-der-hevâ buldum
  20. Tabîat sevk eder hükm-i siyâset men' u zecr eyler
Musîbettir şu hilkat kim belâ-ender-belâ buldum
  21. Değildir ihtiyârî fi'linin mecbûrudur herkes
Cihâna ta'n eden eşhâsı bî-fehm ü zekâ buldum
  22. Su'ûd etsen de ser-tâk-ı revâk-ı 'arş-ı a'lâyâ
Sakın zannetme kim dest-i meşiyetten rehâ buldum
  23. Eğer maksûd ise Hikmet nizâm-ı âlem-i dünya
Buna kâfi vü kâfil şer'-i pâk-i Mustafâ buldum

Metnin anlam halkalarına bakıldığında, kasidede iki anlam biriminden bahsedilebilir. Bu anlam birimlerinden ilkini klâsik Türk şiir geleneğinin izlerini taşıyan beyitler (halkalar) oluşturur. İkinci anlam birimini ise modern insanın doğuşunu işaret eden beyitler meydana getirir.

Birinci Anlam Birimi

Birinci anlam birimi klâsik Türk şiir geleneğinin değerlerine dair işaretlerin verildiği (1., 2., 3., 4., 11., 15., 21., 22. ve 23.) beyitlerden oluşur. Bu noktada kasidede beyitlerin yerlerinin değiştirilebildiğinde metnin anlam bütünlüğünün bozulmadığı anlaşılır. Birinci anlam

birimindeki halkaları ortak paydada buluşturan temel kavram, “dinî dünya görüşü ve kader inancı”dır.

1. Halka

Fürûg-ı sâgarı âyîne-i âlem-nümâ buldum

Cihanda kûşe-i meyhâneyi cây-ı safâ buldum (1)

“Kadehin parılısını, dünyayı yansıtan ayna, dünyadaki meyhane köşesini de eğlence yeri olarak kabul ettim.”

şair → dinleyici / okuyucu

Dünya görüşü (rindane).

Şair halkada nesnelere nasıl algıladığıyla ilgili bilgi verir. Şairin nesnelere algılaması klâsik Türk şiirinin hakikatin görünende değil görünmeyende aranması esasına dayanır. Dolayısıyla bu düşünce tarzı dönemin dinî dünya görüşünü temsil eder. Halkadaki algı sistemi kadeh aracılığıyla hakikati görme gibi bir hayal yaratır. Hayalde bulunan kadeh, Câm-ı Cem’i işaret ederek okuyucuya Cemşid ve İskender’i hatırlatır. H. Ritter, Câm-ı Cem hikâyesinin kaynağı olarak MÖ IV. yüzyılda yaşayan Mısır kimyagerlerinden Zozimos’u gösterir. Bu cam gaybdan haber verir, düşmanlarını mahveder ve simya maddelerinden oluşur (Ritter 2011: 56, 57). Gönül Tekin’in Çengnâme üzerine yaptığı incelemesinde Câm-ı Cem bahsi geçmektedir. Buna göre, “Câm-ı Cem yedi feleğin sırrını havî yedi maddeden yapılmıştır. Üzerinde yedi iklimin sırrını gösteren yedi hat vardır (Tekin 1992: 129).” Şair klâsik Türk şiir geleneğindeki ayna ile kadehin hakikati göstermeye dayanan bağlantısından uzaklaşmayarak rindane bir tavırla insan beyninin gerçekleri algılamadaki acizliğini ve gerçekleri ancak kadeh aracılığıyla anlaşılır kılabileceğini söyler. Ayrıca kadeh ve şarap’la Tanrı aşkını; meyhane ile de tekkeyi işaret eder.

2. Halka

Cihan gerçi tecellîgâh-ı takdîrâtdır ammâ

Harâbât âleminde başka bir feyz-i Hudâ buldum (2)

“Gerçi dünya, kaderin tecelli ettiği yerdir, ama meyhane âleminde başka bir İlâhî feyz buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

Dünya görüşü (rindane).

Halka, şairin inanç dünyasıyla ilgili bilgi verir. Şaire göre dünya, kaderin tecelli ettiği yerdir. Şair, rindane düşünce tarzıyla dünyayla ve ahiretle ilgilenmeyen bir insan olarak konuşur. Dolayısıyla o, İlâhî hakikatin peşinde olan kişidir.

3. Halka

Berîdir çirk-i teşvîşât ü şirk-i hod-nümâyîden

Melâmet ehlini âzâde-i zerk u riyâ buldum (3)

“Gösterişçilik şirkinden ve karışıklık çirkefinden kendisini kurtaran melamet ehlini hile ve riyadan uzak buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

Dünya görüşü (rindane).

Bu halkada da şair dünyayı bir rind olarak algılar. Bu algıya göre sofı denilen gerçek dindar olmayan, gösteriş meraklısı kişilerin en belirgin özellikleri hile ve riya yapmalarıdır. Şair bu tarz insanlardan uzak durduğunu ve bir rind olarak gösterişten uzak durmayı tercih ettiğini söyler.

4. Halka

İbâdetle diler kim cenneti teshîr ede zâhid

Anınçün zümre-i zühhâdı ben ehl-i sivâ buldum (4)

“Zahidler, cenneti ibadetle etkilemeyi istedikleri için onları dünya ehli bulurum.”

şair → dinleyici / okuyucu

Dünya görüşü (rindane).

Klâsik Türk şiirinin zahid tipinin tek isteği cennettir. Bu hedefine ibadetle ulaşacağını düşünen zahid tipini şair hor görür, çünkü rindlere göre zahidler sadece cenneti hedefledikleri için gerçek ibadeti algılayamamaktadırlar. Bu nedenle onlar Tanrı'yı anlayamazlar ve geçici olan dünyanın tesiri altında kalırlar.

5. Halka

Sorarsan nidügin kayd-ı ta'assub müddeî benden

Muhakkak bilmiş ol kim mahsulsüz müddeâ buldum (11)

“Ey inatçı, bana taassup bağının ne olduğunu sorarsan, kesinlikle bilmiş ol ki bunun sonuçsuz, asılsız bir iddia olduğunu anladım.”

şair → dinleyici / okuyucu

Rind ve zahid çatışması.

Taassup, “birbirine taraftarlık etme, kendi dinini çok üstün tutarak başka dinden olanlara düşman olma (Devellioğlu 1998: 1009)” şeklinde açıklanmaktadır. Soyut bir kavram olan taassup kelimesi bağ kelimesiyle somutlaştırılır. Böylece bu bağda yer alan kendi imanının üstün olduğunu ifade eden zahidler ile dünyanın geçici olduğunu düşünen rindlerin tartışmalarının sonuçsuz kalacağı düşünülmektedir. Bu halkada işaret edilen, rind ile zahidin çekişmesidir. Zahid tipi rind tipini her zaman hor görerek, rindin imanını sorgular. Şaire göre bu sorgulama ve suçlama sonuçsuz kalacağından asılsız bir tartışma olarak algılanmalıdır.

6. Halka

Tabîbin aczini gördüm ilâc-ı derd-i sevdâdan

Belâ-yı aşka düştüm rencîş-i gamdan devâ buldum (15)

“Sevda derdine çare bulmakta tabibin yetersizliğini gördüm, ben ise aşk belasına düştüm gam eziyetinden devâ buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

Dünya görüşü (rindane).

Halkaya göre şair geleneğin âşık tipi olarak konuşur. Geleneğin aşkı ıstıraplıdır. Âşık her ne kadar acılar içinde olsa da ıstıraplı hâlden memnundur. İstıraplı aşka doktorlar çare bulamaz. Bu noktada halka, geleneğe ait değerleri temsil eder.

7. Halka

*Değildir ihtiyârî fi'linin mecbûrudur herkes
Cihâna ta'n eden eşhâsı bî-fehm ü zekâ buldum (21)*

"İnsanın yaptıkları iradeli bir davranış değildir, öyle yapmak zorundadır. Bu nedenle dünyayı kınayan insanları anlayışsız ve aptal buldum."

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan davranışlarını kader belirler.

"İnsanlara ait ihtiyârî fiillerin ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan grupların ortak adı" olan Cebriyye itikat sisteminde "insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiği (Abdülhamid 1993: 205)" savunulur. Halka, bu dinî dünya algısının bilgi sistemini temsil eder. Bu sisteme göre her nesnenin kâinatta önceden tayin edilmiş sabit bir yeri vardır. Tanrı nesnelere sâbit yerlerini önceden tayin eder. İslam dininde bu konumlandırma olayı 'kader' göstergesiyle açıklanır. Kader, Tanrı'nın emriyle oluşturulan, değişmeyecek hükümlerdir ve canlı/cansız her şeyin geleceği bu hükümler neticesinde önceden belirlenir. Şair, kâinatın bu düşünce tarzından farklı olarak açıklanamayacağını söyler ve farklı bir tavır takınanları anlayışsız, aptal bulur.

8. Halka

*Su'ûd etsen de ser-tâk-ı revâk-ı 'arş-ı a'lâya
Sakin zannetme kim dest-i meşîyyetten rehâ buldum (22)*

"Gökyüzünün en büyük kubbesine de yükselsen, Tanrı'nın irade gücünden kurtulacağını zannetme sakın!"

şair → dinleyici / okuyucu

İnsanın İlâhî iradenin hükümlerinden kaçamayacağı.

Şair bu halkada da teslimiyetçi tavrını sürdürür. Tanrı iradesinin her şeyden üstün olduğunu ve hiç kimsenin bu iradeden kaçamayacağını belirtir. Halka önceki halkayla birlikte düşünülmelidir. Buna göre her insanın kâinatta Tanrı tarafından önceden belirlenmiş sabit bir yeri olduğu, insan davranışlarının bu hareket alanının sınırlarınca gerçekleşebileceği belirtilir. Halkada, padişahlıktan sonra en üst makam olan sadrazamlığa kadar bir insanın yükselmesinin kişinin kaderini değiştiremeyeceği işaret edilir.

9. Halka

*Eğer maksûd ise Hikmet nizâm-ı âlem-i dünya
Buna kâfi vü kâfil şer'-i pâk-i Mustafâ buldum (23)*

"Hikmet, eğer maksat dünya düzeninin kurulmasıysa, Hz. Muhammed'in temiz şeriatını yeterli ve kefil buldum."

şair → Kendisine
→ (gizli alıcı) dinleyici / okuyucu

Dünya düzenini sağlamaya Hz. Muhammed'in şeriatı yeterlidir.

Şair bu halkada geleceğe dair umut ve beklentilerini dile getirir. Şairin geleceğe ait umudu,

dünya nizamının sağlanmasıdır. Bu nizamı sağlayacak hükümlerse Hz. Muhammed'in şeriatında yer alır. Böylece şairin İslam'ın kurallarının uygulanmasından memnun olduğu, geleceğin de bu hükümlerle şekillenmesi gerektiği vurgulanır. Böylece halkada, padişahlıktan sonra en üst makam olan sadrazamlığa kadar bir insanın yükselmesinin kişinin kaderini değiştiremeyeceği işaret edilir.

İkinci Anlam Birimi

İkinci anlam birimi, modern insanın doğuşunu ve bu doğuşun sancılı sürecini temsil eder. Her halkada tabiata, XIX. yüzyılın sosyal olaylarına ve bu yüzyılı temsil eden insanlarına sorgulayıcı bir tavırla yaklaşan yeni bir insanla karşılaşılır. Bu noktada anlam biriminde 14 halka (5., 6., 7., 8., 9., 10., 12., 13., 14., 16., 17., 18., 19., 20. beyitler) bulunur. İlk anlam biriminde temsil edilen dünya görüşünün ikinci anlam biriminde zaman zaman çürütüldüğü ve bu nedenle çelişkilerle dolu yeni bir insanın varlığına ulaşıldığı belirtilir. Bu anlam biriminde yer alan halkaları birbirine bağlayan temel kavram ise "sorgulama" eylemidir.

1. Halka

Belâ-yı aklile âzürde-i çûn ü çirâ olmaz

Cünûn erbâbını âlemde bî-havf ü recâ buldum (5)

"Akıl belası ile 'niçin' ve 'nasıl' sorularına gücenmeden cevap arayan delileri 'korkusuz' ve 'kimseye minnet etmeyen' kişiler olarak gördüm."

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan görünüşlerini sorgulama.

Bu halkada farklı bir insanla karşılaşılır. Bu insan dünyayı sorgulayan ve dünyaya şüphe ile bakan yeni insandır. Şaire göre bu insanlar akıl belasına düşmüştür, çünkü aklın sorgulayıcı özelliğinden dolayı hoş olmayan ve bilinmesi istenmeyen gerçekleri öğrenebilmektedir. Bu noktada 'bilinmesi istenmeyen gerçekler' yargısı da bizi yine toplumun değişen hakikat algısına götürür. Değişen hakikat algısı dinî söylemden pozitif bilimlere doğru yönelmekle açıklanabilir. Pozitif bilimlere göre bilgi maddede bulunur ve öğrenebilir bir unsurdur. Şaire göre ise bilgiye ulaşmaya çalışan insanlar 'delilik ehllileri'dir; çünkü aklı başında olan insanlar kendilerine problem oluşturacak deneyimleri yaşamak istemezler.

2. Halka

Araştırdım hezâran kerre tab'-ı ehl-i dünyâyı

Hele yârân ile hûbânı gayet bî-vefâ buldum (6)

"Dünyaya bağlanmış kişileri binlerce kez araştırdım. Özellikle sevgililer ile güzelleri çok vefasız buldum."

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan görünüşlerini sorgulama.

Bir önceki halkada hakikati algılamaya çalışan yeni insan tanıtılır, bu halkada da yeni insanın karşısında yer alan zıt tip olan hakikati sorgulamayan ve böylece dünyanın güzelliklerine kanmış insandan bahsedilir. Onlar dünyanın geçici zevklerine aldanmıştır. Bu insan topluluğunun kimlerden oluştuğu, "dünyaya bağlananlar" diye nitelendirilen vefasız sevgililer ve güzeller olarak belirlenir.

3. Halka

*Yazıklar kim cihân olmuş firib-âlûd-ı ârâyîş
Ricâlin hâlini hem şîve-i tavr-ı nisâ buldum (7)*

“Yazıklar olsun ki dünyayı süsün aldatıcılığına bulanmış, devlet adamlarının hâlini de kadın gibi işveli buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan görünüşlerini sorgulama.

Şair, dünyadaki insan görünüşleri üzerine gözlem yapmaya devam eder. Şairin belirlediği 2. tip olan dünyaya bağlanan insan topluluğunun özellikleri bu halkada da aktarılmaya çalışılır. Bu insan toplulukları, dünyayı geçici güzelliklerle donatırlar ve donattıkları geçici güzellikler aracılığıyla dünyaya biraz daha bağlanırlar. Devlet adamları da bu 2. tip insan grubuna dâhil edilir, çünkü devlet adamları nefsanî güzelliklerle donatılan bu dünyaya bağlanmıştır ve onlar da güzelliklerin peşindedirler. Bu güzellikleri elde etme uğruna işveli bir kadın gibi kandırıcı olurlar.

4. Halka

*Sevâd-ı mâsivâ vicdânın etmiş hursile telvis
Tama'kârân-ı mâl ü câhı hem-çün hun fezâ buldum (8)*

“Mâsivânın karalığı vicdanını hırsıyla kirletmiş, mal ve makama haris olanları acımasız buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan görünüşlerini sorgulama.

Şair halkada, çevresinde karşılaştığı insanların tipik özelliklerini aktarmaya devam eder. Şair maddi değerlere önem veren mal ve makam düşkününü insanları eleştirir. Bu insanların hırsları yüzünden vicdanlarını kaybettiklerini iddia eder.

5. Halka

*Edânîye temelluk âriyet bir ömr için değmez
Bu suretle ta'ayyüş fikrini pek nâ-becâ buldum (9)*

“Geçici bir ömür için alçaklara dalkavukluk etmeye değmez. Böyle yaşama fikrini çok yersiz buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan görünüşlerini sorgulama.

Şair, bir önceki halkalarda tanımladığı fani dünyaya bağlanan insan tipini ‘dalkavuk’ olarak niteler. Bu tip insanlar yaşama uğruna ‘alçak’ olarak belirttiği insanlara yaltaklanırlar. Şair böyle bir yaşamın uygun olmadığını düşünür.

6. Halka

*Değildir âlem-i âzâdegî hengâme-i 'âlem
Cihânda herkesi bir gûnâ derde mübtelâ buldum (10)*

“Bu gürültülü dünya, özgürlük âlemi değildir. Dünyadaki herkesi bir başka türlü derde mübtela gördüm.”

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan görüşlerini sorgulama.

Şair, halkada gözlemlediği insan görüşlerinden hareketle dünya algısını ifade eder. Ona göre bu dünyada özgürlük mümkün olamamaktadır. İnsanların asıl hedefi hakikate ulaşmak olmalıdır. İslam inancında insanlar geçici olan bu dünyada gürültü ve patırtı içinde çilelerini doldururlar. Merkezde insan ruhu yer alır, bedense bu beden kafesidir. Ruh bedenden kurtulduğunda gerçek özgürlük başlar.

7. Halka

Dilersen anlamak ger hâsıl-ı mânâ-yı edyânı

Anı ben mâ-verâ-yı derk-i erbâb-ı nüihâ buldum (12)

“Eğer dinlerin meydana getirdiği mânâyı anlamak istersen ben onu akıllıların idrakinin ötesinde buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan görüşlerini sorgulama.

Şairin akıllı olarak tanımladığı insanların anlama kabiliyetinin din karşısında aciz kaldığı bu halkada vurgulanır. Diğer halkalardan da anlaşılacağı gibi bu insanlar masivaya önem vermiş kişilerdir. Bu noktada ne bu dünyaya ne de ahirete değer vermeyen delilerin dinin manasını kavrayabileceği düşünülebilir.

8. Halka

Şuûnât-ı tabîatte bidâyet yok nihayet yok

Vukuât-ı zamânı bir müsel sel mâcerâ buldum (13)

“Tabiat olaylarında başlangıç da son da yoktur. Zamanın olaylarının zincirleme olaylar bütünü olduğunu anladım.”

şair → dinleyici / okuyucu

Tabiatı sorgulama.

Şair bu halkada yaşam düzeneklerini sorgular. Bu düzeneklere göre tabiat olayları zincirleme olaylar bütünü olarak düşünülür. Bu da okuyucuyu pozitif bilimlere yönlendirir. Pozitif bilimlerde tabiat olayları neden-sonuç ilişkisi içinde açıklanır. Her olayı meydana getiren bir neden ve bu nedenin oluşturduğu bir sonuç vardır. Bu sonuç da yeni bir olayın nedeni olur. Pozitif bilimler penceresinden nesneyi algılama biçimi, başka bir ifadeyle bilimsel yaklaşım olarak da bilinen bu algının halkaya hâkim olduğu anlaşılır. Şairin bu yaklaşımı, okuyucuyu yeni insana götürür. Bu yeni insan, doğa olaylarına objektif yaklaşan ve neden-sonuç içinde açıklayan ‘aydın tipi’ olarak tanımlanabilir. Diğer taraftan bu hüküm dinî düşünce sisteminin nesnelere ve olayları algılama biçimiyle ters düşmektedir. Dinî düşünce sistemine göre tabiatındaki her nesnenin kâinatta sabit bir yeri vardır. Bu sabit yer nesnenin Tanrı’ya yakınlığı veya uzaklığı derecesinde değer kazanır ve yorumlanır. Bütün bu konumlandırma ve değerler bir bilgi bütünü olarak Tanrı’da bulunur. Tanrı her şeyi bilen ve gören bir yapıya sahip olduğundan kader denilen sistemi oluşturur. Kâinatta sabit yeri olan cisimlerin yaşayacağı olaylar kader denilen sistemle önceden tayin edilir. Böylece şair, birinci anlam birimindeki (7.

Halka / 12. Beyit) kaderci anlayışını bu halkada çürütmüş olur. Dolayısıyla şair bu halkada kendisiyle çelişir.

9. Halka

Nücûm ehli ne bilsin cilve-i ahkâm-ı eflâki

Hisâbâtın anın ez-cümle-i sehv ü hatâ buldum (14)

“Müneccimler felek hükümlerinin tecellisini ne bilsin. Onların yaptıkları hesapları kısaca hatalı buldum.”

şair → dinleyici / okuyucu

Tabiatı sorgulama.

Şair bu halkada yine yeni, ideal insan olan ‘aydın’ tipi olarak konuşur. Bir aydın tipi olarak önceki halkada tabiat olaylarını algılamaya çalışan insanın bu halkada da gökyüzü hareketlerini bilimsel açıdan sorgulamasıyla karşılaşılır. Bu yeni ideal insan, klâsik Türk edebiyatının yıldız yorumlayıcıları olan müneccimleri eleştirir, çünkü (bir önceki halka ile düşünüldüğünde) dünyadaki her şey neden-sonuç içinde oluşan bir zincirler bütünüdür. Yıldızlar da bu bütün içinde değerlendirilmeli ve yorumlanmalıdır. Müneccimlerin yaptığı yıldız hesapları hatalıdır. Bunun nedeni müneccimlerin bilimden uzak kalması ve yıldız hareketlerini neden-sonuç ilişkisi içinde açıklanamamasıdır. Buradaki müneccimler ve onların hesapları (kehânetleri) ile kastedilen, geleceğin tahmin edilmesidir. Dolayısıyla gelecek kehânetle değil olayların neden-sonuç ilişkisi içinde yorumlanmasıyla açıklanmalıdır.

10. Halka

Niçe dikkatler ettim bulmadım âsâr-ı umrâmı

Ne buldumsa cihanda bî-esâs ü bî-bekâ buldum (16)

“Ne kadar dikkat ettimse de mamurluk eserinin izlerini bulamadım. Dünyada ne buldumsa hep temelsiz ve geçiciydi.”

şair → dinleyici / okuyucu

Yaşamı sorgulama.

Yeni ideal insan olan aydın tipi bu halkada da yaşamı sorgulamaya devam eder. İdeal aydın tipi, etrafında meydana gelen olayları boş, temelsiz ve geçici bulur. Onun istediği ilerlemek ve gelişmektir. Çevresindeki dalkavuklar ve alçaklar bu boşluğun içinde geçici işlerle uğraşmaktadır.

11. Halka

Tasavvur eyledim ahvâlini çok kerre dünyânın

Nihâyet sûret-i da'-mâ-kader huz-mâ-safâ buldum (17)

“Dünya hâllerini çok defa düşündüm, sonunda sefaya neden olanı almayı, kedere sebep olanı bırakmayı doğru yol olarak gördüm.”

şair → dinleyici / okuyucu

Yaşamda ayakta durma yolu.

Şair bir aydın olarak, karmaşık bir sisteme sahip olan dünyayı sorgular ve bu sistemde nasıl ayakta durulması gerektiğine dair çözüm önerileri üretir. Buna göre geçici olan dünyada ayakta durmak için insan, psikolojik olarak kendini düşünmelidir ve mutluluğa neden olanı tercih

etmelidir. İnsan ıztraba yol açan hâllerden uzak durmalıdır. Böylece bu yargılar Sokrates'in erdem anlayışıyla benzerlik taşır.

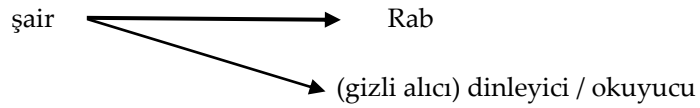
Halka, geleneksel değerlerle söylenen birinci anlam birimi'nin 6. halkasında (15. beyit) aşk belâsı yüzünden gamın ıztrabından zevk alma durumuyla çatışmaktadır. Bu da bölünmüş bir insan tipini işaret eder. İşaret edilen tipten hareketle yeni ideal insanın kendi içinde çelişkiler yaşadığı, tam olarak eskiden kopmadığı, ancak kopmak istediği anlaşılır. Zaten metindeki iki zıt düşünce aynı insanda birleşir.

12. Halka

Nedir cürm-i fâzilet kim anın erbâbını yâ Rab

Perişan-hâl ü mahzûn u hakîr ü bî-nevâ buldum (18)

"Yâ Rab, erdemli kişilerin suçu nedir? Onları perişan, üzgün, kıymetsiz ve nasipsiz buldum."

Hayatı sorgulama.

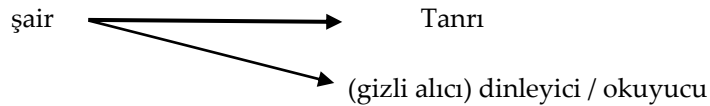
Şair bu halkada Tanrı'ya sesleniyormuş gibi konuşur, ancak seslendiği aslında okuyucu ya da dinleyicidir. Yine halkada cevabını bildiği bir soruyu sorar, başka bir ifadeyle arifane bir şekilde cahillik yapar. Döneminin çarpıklıklarını dile getirmek isteyen şair, aslında şaşkınlık içindedir ve bu şaşkınlığını cevabını bildiği bir soruyu sorma şekliyle vurgular. Şaire göre eserin kaleme alındığı dönemde erdemli insanlar mutsuzdur. Hak ettiklerine ulaşamadıklarından perişan ve nasipsizlerdir. Kıymetleri bilinmemektedir.

13. Beyit

Ne gaflettir ilâhî kendini derk edemez insan

Hakikat âleminden bî-haber ser-der-hevâ buldum (19)

"Tanrım! İnsanın kendini tanıyamaması ne büyük aymazlıktır. Onları, hakikat âleminden habersiz aklı pek havada gördüm."

İnsanın kendini sorgulaması.

"Men arafe nefsehu feqad arafe Rabbehu" Hadis-i şerifi işaret eden şair; hayatı ve çevresindeki insanları sorgulayan ideal insanın hakikati algılaması için öncelikle kendilerini sorgulamaları gerektiğini düşünür. Kendini sorgulamayan insanın büyük bir gaflet içinde olduğunu söyler.

14. Halka

Tabîat sevk eder hükm-i siyâset men' u zecr eyler

Musîbettir şu hilkat kim belâ-ender-belâ buldum (20)

"İnsanın doğası insanı harekete geçirir, siyasetin hükümleri ise insanı engeller. Ne başa beladır şu yaratılış, bela üstüne bela getirir."

şair → dinleyici / okuyucu

İnsan ile siyasetin çarpışması.

Şair halkada, insanın kanunlarla dizginlediği nefsanî duyguları işaret eder. İnsan sosyal bir varlıktır ve bir toplulukta yaşar. Üyesi olarak yaşadığı toplulukta huzurun hâkim olması ve özgürlüklerin sınırlarının belirlenmesi adına bir takım yaptırımlar hazırlanır. Her insan bu yaptırımlara uymak durumundadır. Kanunlarsa suç söz konusu olduğunda oluşur. Başka bir ifadeyle kanun oluşabilmesi için yapılan eylemin suç niteliği taşıması gerekir. Böylece her suç olarak tanımlanan eylem neticesinde kanunlar oluşur, ancak kanunlar bir siyasi düşünce tarafından tek taraflı oluşuyor ve uygulanıyorsa karşıt görüş cephesinde bulunan insan bu hükümler karşısında engellenir. Şair de bu hükümlerin oluşumuna neden olan insanın yaptığı eylemlerin suç olarak algılandığını kastederek, insanın yaratılışının bu tarz suçları işlemeye eğimli oluşunu vurgular.

Kasidenin anlam halkalarının meydana getirdiği yapısından hareketle dönemini temsil eden Erdemli Aydın Tipi şöyledir:

ERDEMLİ AYDIN TİPİ

Hersekli Ârif Hikmet'in *Manzûme* başlıklı kasidesi, klâsik Türk edebiyatında yeni insanın oluşumunu işaret eder. Metin yeni insanın oluşum sürecini yansıtır. Bu sürece modern insanın doğum sancıları denilebilir. Metindeki yeni insanın kafasının karışık olduğu gözlemlenir. Zaten şair de bu yeni insanı "deli" (5. beyit) olarak nitelendirir. Bu insan aslında birden meydana çıkmış temelsiz bir tip değildir. Klâsik Türk şiirinin rind tipinin dönemin düşünce dünyasıyla evrim yaşayarak yeni insan tipine dönüşmesidir. Bu nedenle yeni insan ne tam anlamıyla modern ne de tam anlamıyla geleneğin temsilcisi olabilmıştır.

Yeni insandaki geleneğe ait izler yukarıda da söylendiği gibi rind tipinin algı dünyasında aranmalıdır. Bu anlamda yeni insan, gelenekte olduğu gibi gösterişten, çirkeflikten uzak; hile ve riya yapmayan kişileri (3. beyit) temsil eder. XIX. yüzyılın düşünce dünyasıyla dönüşüm yaşayan rind tipindeki yeniye ait izlerse varoluş felsefesiyle açıklanabilir. Varoluşçuluk, insanın toplumda yabancılaştığı, mutsuzlaştığı, huzursuzlaştığı, günü ile gelenek arasında kopuklukların yaşandığı, mânâsız bir varlığa dönüştüğü zamanlarda nükseder (Sartre 1985: 10). Böyle bir ortamda bireycilik oluşur. Varoluşçuluğa göre bireycilik, "ancak yalnızlık, boşuntu, kaygı ve umutsuzluk içinde belirir, korunur ve derinleşir (Sartre 1985: 10)." Metinde dönüşüm geçiren rind tipinin, diğer bir ifadeyle yeni aydın tipinin erdemli insanlardan oluştuğu belirtilir.

Erdem, "İnsanı tinsel açıdan yetkinliğe ulaştıran 'ahlâksal iyi'ler bütünü; düşüncelerinde ve eylemlerinde istencini 'ahlâksal iyi'ye yönlendirmiş insan niteliği: 'iyiliği isteme, kötülükten kaçış'tır (Güçlü 2003: 479)." Sokrates'e göre erdem, her şeyin amacına uygun olduğu sürece iyi ve güzeldir. İnsanın amacıysa iyinin kendisine ulaşmaktır. Mutlu olmak da dolayısıyla iyi olana bağlıdır. İyiye ulaşmak için de insan, iyi ile kötünün ayırdımını yapabilmelidir. Bunu elde edebilmek de bu bilginin insanda bulunmasıyla mümkün olabilmektedir. İşte Sokrates'e göre doğuştan gelen bu bilgi erdemdir (Saygın, 2008: 130-135). Metne göre erdemli insan mutsuzdur, perişandır, kıymetsiz ve nasipsizdir (18. beyit).² Mutsuzluğunun nedeni dünyayı ve dünyadaki varlıkları sorgulamasıdır (17. beyit). Korkusuzdur da, çünkü o artık akıl denilen bir belaya

² Âkif Paşa'nın *Adem Kasidesi'*nde de benzer bir ruh hâli söz konusudur. Şair kasidenin 40. beyitinde;

Öyle bîmâr-ı gamın sahn-ı fenâda gûya
Yaptı enkâz-ı elemden beni bennâ-yı adem

Tıpkı Hersekli Ârif Hikmet gibi bir ruh hâlidir. Kendisinin gam hastası olduğunu, yokluk mimarının elem enkazından kendisini oluşturduğunu düşünür.

düşmüştür. Bu anlamda bıkmadan, korkmadan, gücenenmeden ve kimseye minnet etmeden dünyayı, insanları, tabiatı ve dini sorgular. Sorguları hep “niçin?” ve “nasıl?” ifadeleriyle başlar (5. beyit). Dünyayı sorgulayan bu insan çevresindeki tükenmişlikler nedeniyle engellenmektedir. Özellikle insanlara karşı devletin yanlış siyasî yaklaşımları bu yeni insanı bunaltan en büyük faktördür (20. beyit). Zaten yeni insanın başını belaya sokmasının nedeni de devletin siyasî yapısıyla çatışmasından kaynaklanır (20. beyit). Şair böyle bir dünyadan, tıpkı varoluşçular gibi bıkar ve hayatı yaşanacak bir yer olarak görmez, çünkü ona göre ülkeyi ve toplumu ileriye taşıyacak hiçbir oluşum yaşanmamaktadır (7. beyit). Böylece özgürlüğün mümkün olmadığı bir dünya ortaya çıkar ve insanoğlu böyle bir dünyada özgür olamaz (10. beyit). Özgür olamayan ve engellenen insanın hareket alanı daralınca yaşadığı dünya ile bağları yavaş yavaş kopabilmektedir. Hayattan kopan insan da dünyayı yaşanacak yer olarak bulmaz (4. beyit).³ Dünyayı artık bir süs yığınağı ve tıpkı varoluşçular gibi geçici zevklerin kuşattığı bir yer olarak düşünür (7. beyit). Bu yapı, varoluşçulardan Kierkegaard tarafından, ‘insanların sıradan zevklerle yetindikleri’ şeklinde yorumlanır(Sartre 1985: 10-12).

Metinde mutsuz insanların mutluluğu nasıl yakalayacağına dair öneriler de bulunmaktadır. Varoluşçular da metindeki yeni insan gibi “*brakılmışlığı, yalnızlığını, boğuntusunu, umutsuzluğunu, ümitsizliğini belirtmekle yetinmezler. Bu kişinin kendini tanımamasını, özünü yaratmamasını, benliğini kazanmamasını, baskıdan kurtulmasını da isterler. İnsanı ezen teknik düzene, kişiliğini silen toptancı topluma, benliğini çiğneyen zorbalığa karşı koyar, gerekirse başkaldırır* (Sartre 1985: 10)”. Her ne kadar metinde başkaldırı söz konusu olmasa da, başkaldırıya yönelecek insana zemin hazırlayan düşünceler sunulur. Bu, korkmama (5. beyit) ve başını belaya sokmaktan çekinmeme (20. beyit) şeklinde metinde kendini gösterir. Ancak metinde şairin mutsuz, bunalmış erdemli kişiye idealize ettiği başka çözüm önerileri vardır. Şaire göre mutsuzluktan ve bunaltıdan kurtulmanın ilk yolu insanın kendini bilmesindedir (19. beyit).

Sokrates’e göre hayat kendini bilen insana seçenekler sunar. Erdemli insan, hayatın sunduğu seçeneklerden mutluluğa ulaştıracak olan iyiyi, doğruyu ve güzeli seçmeli, kedere neden olacıklardan uzaklaşmalıdır (17. beyit). Mal ve makam derdine düşmeden (8. beyit), geçici bir ömür için alçakların dalkavukluğunu yapmadan onuruyla yaşamalıdır (9. beyit). Zaten dalkavukça yaşama fikri münasebetsizliktir (9. beyit). Münecimlerin ürettiği gibi gerçekçi olmayan fikirlerden uzak durulmalıdır, çünkü onların öne sürdükleri düşünceler hatalıdır (14. beyit). Tabiat olayları, bilimle açıklanmalıdır, çünkü tabiatın başlangıcı ve sonu yoktur. Tabiat olayları, neden sonuç ilişkisi içinde zincirleme olaylar bütünüdür (13. beyit). Bu nedenle hakikati ancak erdemli insanlar görebilir (6. beyit). Dinlerin mânâsını da ancak deliller anlayabilir (12. beyit).

Şairin tasvirlerine göre mutsuz erdemli insanlar dünyayı pozitif bilimlerle sorgular, ancak metindeki yeni insan henüz tam anlamıyla modern olamamıştır. Yeni insan huzuru ve dünya düzenini gelenekten gelen dinî algı sisteminde arar.⁴ Şair bu noktada erdemli insana, devlet ve toplum düzenini Hz. Muhammed’in şeriatında aramasını tavsiye eder (23. beyit). Bu da yeni

³ Yine benzer düşünce Âkif Paşa’nın *Adem Kasidesi*’nin 34. beyitinde yer alır. Âkif Paşa, bu dünyada muradına ulaşamayacağını, böyle bir dünyanın yerin dibine geçmesi gerektiğini; güneşin, ayın ve yıldızlarının yokluğun ayakları altında yok olması gerektiğini söyler:

*Ber-murad olmayacak ben yere geçsin âlem
Necm ü mihr ü mehi olsun eser-i pâ-yı adem*

⁴ Benzer algı, Âkif Paşa’nın *Adem Kasidesi*’nin 49. beytinde de bulunur, ancak Hersekli Ârif Hikmet’te mutsuzluğun çözümü mevcutken Âkif Paşa’da bir ümitsizlik söz konusudur. Âkif Paşa’ya göre mutsuz insan, gerçek yaşamdan ötedeki bir yaşamda muradına erecektir. Bu da ataerkil zihniyetin ahiret inancına denk gelmektedir.

*Ye’sim ol mertebe kim sûret-i ümmîdimdir
Mâverâ-yı felek-i mahv-ı heyûlâ-yı adem.*

insanın hakikati sorgulamada ve bulmada birbirine zıt düşünceleri bir araya getirdiğini, dolayısıyla metinde kendi içinde çelişkileri olan bir aydın tipinin çizildiği anlaşılır.

Metinde ideal erdemli aydın tipinin karşısında, şairin ifadesiyle “dünyaya bağlanmış” insan tipleri vardır. Bunların en önemli özellikleri dünyaya gereğinden fazla önem vermeleridir. Dünyaya bağlı olarak nitelenen bu insanlar üçe ayrılır. Birincisi, klâsik Türk şiir geleneğinden gelen sofu olarak bilinen zahid tipidir. Şair bu tipi temsil eden insan topluluğuna *zümre-i zühhad* (4. beyit) der. Zahid, metinde geleneğe uygun olarak tasvir edilir. Tek kaygısı cennet olan zahid, cenneti ibadetle elde edebileceğini düşünür (4. beyit). İnatçılıklarıyla ünlüdür (11. beyit). Dünyayı kınar, anlayışsız ve aptaldır (21. beyit). Dünyaya bağlanmış insan tiplerinden ikinci grup, güzellerdir. Bu güzellerin en önemli özelliği, tıpkı gelenekte olduğu gibi, vefasızlıklarıdır (6. beyit). Metindeki dünyaya bağlanmış üçüncü insan grubu, şairin üzerinde sık sık durduğu topluluktur. Bu insanlar genel olarak devleti yönetenlerdir (7. beyit). Hersekli Ârif Hikmet'in *Manzûme* başlıklı kasidesinde şair, hükümdar ya da herhangi bir yönetenle ilgilenmez. Hatta metinde hükümdardan hiç bahsedilmez. Hersekli Arif Hikmet'in kasidesinde işaret edilen yönetenler devlet adamları, dolayısıyla sadrazam ve vezirlerdir. Bu kişiler geçici dünya zevklerine düşmüştür. Şair bu tipi “alçak” olarak nitelendirir. Alçakların en önemli özellikleri de mal ve makam düşkünlükleridir (8. beyit). Devlet adamları, yönetimde kadın işvesiyle hareket ederler (7. beyit). Vicdanlarını kaybetmiş, hırslı ve fesattırlar (8. beyit). Dünya dertlerine düştüklerinden hiçbir zaman özgür olamayacaklardır (10. beyit). Bu insanlar alçaktır, çünkü insanların yaşama haklarının kendi ellerinde olduklarını düşünürler ve insanları öldürtebilirler (9. Ve 20. beyit). Varoluşçular, insanların seçimlerinin önemini vurgularlar. Metinde alçaklara (devlet adamlarına) bir ömür için boyun eğenlerse dalkavuklardır (9. beyit). Şairin ifadesiyle bir ömür için alçaklara dalkavukluğu seçenler, varoluşçulara göre benliği olmayan kişilerdir (Gödelek 2008: 362).

Yukarıda görüldüğü gibi metinde, çevresindeki insanları, düşünceleri ve yaşayış biçimlerini sorgulayan, olaylarda neden-sonuç ilişkisi arayan insanla karşılaşırız, ancak bu insan dünyayı algılamakta dinî değerler sisteminden ayrılmaz. Metindeki dinî değerler sistemi temsil eden kader inancından da bahsedilebilir (22. beyit). Şaire göre insan davranışları iradeli değildir (21. beyit). Bu düşünce dinî değerler sisteminin bilgi hiyerarşisiyle açıklanabilir. Dinî değerler sisteminin bilgi hiyerarşisine göre insanların evrende önceden tayin edilmiş sabit bir yeri vardır. Tanrı her canlıyı evrende sabit bir yere yerleştirir. Böylece canlılar kader denilen, önceden belirlenen sistem etrafında yaşamını sürdürürler.

İnsanların nesne algıları da dönemin dinî değerleriyle yakın ilişki içindedir. Bu anlamda metne bakıldığında nesnelere dinî algı sistemiyle değerlendirildiği görülür. Örneğin metinde kadeh, dünyadaki gerçekleri yansıtan bir aynaya benzetilir (1. beyit). Meyhane, İlahî feyz kaynağıdır (2. beyit). Dünya da kaderin tecelli ettiği yer (2. beyit) olan taasub bağıdır (11. beyit) ve geçiciliğin, temelsizliğin (16. beyit), süse bulanmışlığın (7. beyit) simgesidir.

SONUÇ

Hersekli Ârif Hikmet'in *Manzûme* başlıklı kasidesinde temsilî insanın, bireyleşme çabasıyla karşılaşılır. Bu yeni insan, Erdemli Aydın Tipi olarak karşımıza çıkar. Bu tip ne gelenekten kopan ne de tam anlamıyla yeni olabilen biridir. Şairin metinde çizdiği ideal insan, geleneğin rind tipinin çağına göre değişim yaşamasıyla oluşur. Metinde bu tipin dünyayı gözlemlediği ve dünya döngüsünü yorumlayıp açıklamaya çalıştığı anlaşılır. Aklın önemini kavradığı anlaşılabilir tip, dünyayı akılla algılamının zorluklarını okuyucuya aktarır. Bu anlamda Erdemli Aydın Tipi tam olarak bir kaos içindedir ve mutsuzdur. Metinde, bireyleşmeye çalışan erdemli insanların

mutluz olduğu belirtilir. Metne göre mutluz Erdemli Aydın Tipi zamanın, tabiat olaylarının, geleceğin pozitif bilimlerle açıklanması gerektiğini söyler. Her ne kadar kendisi dünyayı bizzat pozitif bilimlerle sorgulamaya çalışsa da, bunu tam anlamıyla başaramaz. Erdemli Aydın Tipi, huzuru ve dünya düzenini pozitif bilimlerde değil, gelenekten gelen din algılama biçimlerinde arar. Bu da yeni insanın hakikati sorgulamada ve bulmada birbirine zıt düşünceleri bir araya getirdiğini gösterir. Dolayısıyla metin kendi içinde çelişkileri olan Erdemli Aydın Tipi'ni çizer. Böylece metnin kaleme alındığı dönemde klsik Türk edebiyatında dönemini temsil eden yeni bir tipin oluştuğu anlaşılır.

Erdemli Aydın Tipi, ancak iyiyi ve doğruyu seçtiği sürece mutlu olabilir ve mutluzluklarından kurtulabilir. Erdemli Aydın Tipi'nin karşısında yer alan karşıt tip de bulunmaktadır. Bunlara metinden hareketle kısaca alçak insan tipi denilebilir. Bu tip kendi içinde üç gruba ayrılır. Birinci grupta mal ve mülk hevesine düşen devlet adamları, diğer bir ifadeyle dalkavuklar bulunur. İkinci grupta gelenekten gelen vefasız sevgililer ve güzeller; üçüncü grupta da sahte sofular yer alınır. şair mutluluğun, alçak insan tipinden ve onun zihniyetinden uzak durulmasıyla sağlanabileceğine inanır.

Hersekli rif Hikmet'in *Manzme* başlıklı kasidesinde, klsik Türk şiirinin tiplerinde olduğu gibi şiirin farklı özelliklerinde de değişimin yařandđı sonucuna ulaşılır. Örneğin, şiirin gelenekten şahsileşmeye doğru yol aldığı gözlenir. Bu kendini, kaside geleneğinin bölümlenme biçimine uyulmamasıyla da gösterir. şair, kaside geleneğinin nesib/teşbib, girizgh, medhiye, fahriye ve dua bölümlerine uymaz. Metindeki yeniye dair izlerden biri de metne seçilen konunun soyut bir kavram olmasıdır. Böylece kasidede, insandan soyut bir kavram alanı olan toplumun ve dünya düzeninin sorgulanmasına doğru geçiş yaşanır. Böylece hem kasidedeki teknik açıdan hem de yeni düşünceleri temsil eden bir tipin sergilenmesi açısından kasidenin dönemini temsil ettiği anlaşılır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLHAMİD, İrfan (1993), "Cebriyye" TDV İslam Ansiklopedisi, C. 7 (205-208), İstanbul.
- AKA, Belde (2011), *Nâbî'nin 'Orta İnsan Tipi'nin Hersekli Ârif Hikmet'teki Değişimi*, Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü: (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKTAŞ, Şerif (2009), *Şiir Tahlili -Teori ve Uygulama-*, Ankara: Akçağ Yay.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1998), *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay..
- GÖDELEK, Kamuran (2008), "Kierkegaard'ın İnsan Görüşü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research* (357-371), Volume 1/5 Fall.
- GÜÇLÜ, Abdülbaki vd. (2003), *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- GÜLTEKİN, Mehmet Nuri (2012), "Kültür ve Edebiyat Sosyolojisi Gerilimli ve Yaratıcı Bir İlişki: Edebiyat-Toplum-Roman", *Sosyolojiye Giriş-Sosyolojinin Temel Kavramları*, Ankara: Detay Yay.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal (H. 1335), *Hersekli 'Arif Hikmet Külliyyat-ı Âsar Dîvân*, İstanbul: Matba-yı 'Âmire.
- KAPLAN, Mehmet (2007), *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar -Tip Tahlilleri-*, İstanbul: Dergah Yay.
- RİTTER, Hellmut (2011), *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi -Karşılaştırmalı Edebiyat Metinleri-*, çev. Mehmet KANAR, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- SARTRE, J. P. (1985), *Varoluşçuluk (Existentialisme)*, Çev: Asım Bezirci, İstanbul: Say Yay.
- SAYGIN, Tüncay (2008), "Sokratik Erdem Ve Aristoteles'in Sokratik Erdemle İlgili Bazı Değerlendirmeleri", *Felsefe Dünyası*, 2008/1, 47: 130-136.
- TEKİN, Gönül (1992), *Ahmed-î Dâ'î Çengnâme -İnceleme, Tenkitli Metin-*, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları, Türkçe Kaynaklar: 16, Harvard/ABD.
- Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: TDK Yay.

TAYYÂR-ZÂDE ATÂ'NIN KAYIP ESERİ: FÜLKÜ'L-ME'ÂNÎ FÎ MEDÎHÎ'S-SULTÂNÎ

TAYYÂR-ZÂDE ATÂ'S MISSING WORK: FÜLKÜ'L-ME'ÂNÎ FÎ MEDÎHÎ'S-SULTÂNÎ

Erdem Can ÖZTÜRK*

Öz

Tayyâr-zâde Atâ, biyografik kaynakların verdiği bilgiye göre H. 1225 (M. 1810/1811) tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta eğitime başlamış, memuriyet hayatına atılmış, devrinde pek çok farklı kurum ve makamda görev yapmış önemli bir isimdir. Dedesi, babası ve kendisi uzun yıllar Saray ve Enderun hizmetinde bulunmuşlardır. Bu sebeple Enderun'u iyi tanımaktadır. Bu birikimin neticesinde, Enderun hakkında geniş bilgi içeren tarih kitaplarından birini, Tarih-i Atâ'yı kaleme almıştır. Bu eser önemli bir tarih kitabı olup özellikle 4. ve 5. ciltleri Türk Edebiyatı açısından da önem arz eder. Daha çok bu eseri vesilesiyle tanınan Tayyâr-zâde Atâ, bir de Divan sahibidir. Kaynaklarda, Tayyâr-zâde Atâ'ya ait olduğu ifade edilen ancak bugüne kadar bulunamamış olan Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî isimli küçük hacimli bir de müstakil kitapçığı vardır. Bu çalışma, yazarın kayıp olan bu eserinin tespiti üzerine, eserin ilim dünyasına tanıtımını amaçlamaktadır. 143 beyitlik tek bir kasideden oluşan risale, devrin padişahı Sultan Abdülaziz'i methetmek için kaleme alınmıştır. Kaside içinde açıkça belirtilmesi de okuyucuda, Tayyâr-zâde Atâ'nın yeni bir görev beklentisiyle bu kasideyi yazdığı ve padişaha sunduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Bu çalışmada Tayyâr-zâde Atâ ve eserleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, Fülkü'l-Me'ânî'nin incelemesi yapılacak ve kitabın tam metni çalışmanın sonuna ilave edilecektir.

Anahtar Kelimeler

Tayyâr-zâde Atâ, Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî, Sultan Abdülaziz, kaside.

Abstract

According to the biographical sources Tayyâr-zâde Atâ was born in İstanbul in H.1225 (AC.1810-1811). In the very beginning of his early life he started to be educated, and being an officer he served at numerous governmental positions and institutions of the era. He, his father and grandfather were employed as instructor at the palace and Enderun. For this reason he had got much knowledge about Enderun. As a result of erudition, he narrates the Tarih-i Atâ which includes overall historical knowledge about Enderun. Being a weighty historical book, this work, especially the 4. and 5.volume, hold the key for the Turkish Literature. Rather known by this work, at the same time he

* Arş. Gör. Dr., Namık Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: erdemcanozturk@gmail.com

owns a Divan. He has got another separate booklet named *Fülkü'l-Me'ânî fî Medîhi's-Sultanî* which is a small book and announced in resources as written by Tayyâr-zâde Atâ but couldn't be identified so far. This paper aims at introducing this work of the author to science world which is unknown so far. It has got 143 verse and is the only ode that written to praise the Sultan of the era Abdulaziz. He didn't make his meaning plain in the work but in the readers mind it can be raised a feeling that as if he wrote this ode to have a new governmental position. In this study after a brief information about Tayyâr-zâde Atâ and his works, we will examine the *Fülkü'l-Me'ânî* and add the full text end of the study.

•

Keywords

Tayyâr-zâde Atâ, Fülkü'l-Me'ânî fî Medîhi's-Sultanî, Sultan Abdulaziz, qasida.

GİRİŞ

Klâsik Türk Edebiyatı, Osmanlı Edebiyatı, Eski Türk Edebiyatı gibi adlarla anılan edebî dönem, uzun bir zaman dilimini kapsamakta; farklı tür, şekil ve muhtevadaki çok sayıda eseri ifade etmektedir. Manzum, mensur ya da manzum-mensur karışık olarak kaleme alınan bu eserlerin hacimleri de birkaç varaktan ciltler dolusu kitaba kadar çıkabilmektedir. Bu devirde kaleme alınan edebî ürünler genel olarak, en küçük nazım şekillerinden bütün bir kitaba kadar, belirli kurallara ve bir geleneğe tâbi olarak ortaya konmuştur.

Klâsik şiirin oluşturduğu gelenek dâhilinde sevgiliye hitap eden âşıkâne şiirler daha ziyade gazel şeklinde; bir devlet büyüğü ya da padişahın para, rütbe, makam, memuriyet vb. temin etmek beklentisiyle yazılan ve ilgili mercie sunulan şiirlerse kaside şeklinde kaleme alınmıştır. Muhatabını metheden, onun üstün vasıflarını sıralayan bu kasideler çoğu zaman yazarına, beklentilerini elde etmek yolunda önemli birer vesile olmuştur. Tayyâr-zâde Atâ da Osmanlı'nın sona yaklaştığı dönemlerde yaşamış; Sultan Abdülaziz'e hitaben bir kaside kaleme almış şair ve tarihçidir. Tayyâr-zâde Atâ'nın kasidesini tam olarak hangi beklenti ile yazdığı, Sultan Abdülaziz'e ulaştırıp ulaştıramadığı bilinmemektedir. Ancak kasidenin yazıldığı tarih ve muhtevastan hareketle, büyük ihtimalle bu tarihte Atâ'nın memuriyetten azledilmiş olduğu ve yeniden memuriyete dönüş arzusuyla bu kasideyi kaleme aldığı düşünülmektedir. Şairin *Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî* adını verdiği kasidesi, müstakil bir eser olarak basılmıştır. Yakın zamana kadar kayıp olan bu eserin yanlış kataloglanmış olduğu tarafımızca tespit edilmiş ve incelemesiyle birlikte metnin ilgililerin istifadesine sunulması amaçlanmıştır. Önce Tayyâr-zâde Atâ hakkında temel bilgiler verilecek ardından eserin şekil ve muhteva özellikleri incelenerek metni ortaya konulacaktır.

1. Tayyâr-zâde Atâ ve Eserleri

Tayyâr-zâde Atâ kaynaklarda, "Atâ Beg (Tayyâr-zâde Atâ'ullâh Ahmed Beg)" (Bursalı Mehmed Tahir 1342: 108), "Atâ'ullâh Ahmed Beg" (Mehmed Süreyya 1311: 481-482), "Tayyâr-zâde Atâ Beg" (Tuman 2001: 683-684) gibi isimlerle anılmaktadır. Biyografik kaynaklar doğum tarihinin H. 1225 (M. 1810/1811) olduğu hususunda ittifak ederler.¹ Tayyâr-zâde Atâ, Enderun-ı Hümayun memurlarından Mehmed Tayyâr Efendi'nin oğludur. Henüz dört yaşında sıbyan mektebinde eğitimine başlayan Tayyâr-zâde Atâ, çalışmaya ilk olarak Enderun'da başladı. Daha sonra dâr-ı şûrâ azalığı, divan kâtipliği, ser-asker mektupçuluğu, Adana ve Halep mal müdürlüğü, İstanbul muhasebeciliği, Cezîre-i Bahr-ı Sefîd müsteşarlığı, Harem-i Şerîf-i Nebevî müdürlüğü gibi çok farklı yer ve makamlarda vazifelerde bulundu. Ölüm tarihi tam olarak tespit edilebilmiş değildir. *Sicill-i Osmânî*'de 1877, *Osmanlı Müellifleri*'nde 1880 olarak bildirilmektedir. *Son Asır Türk Şairleri*'nde ise ölüm tarihinin, kesin olmamakla beraber H. 1300 (M. 1882/1883) senesinden evvel olması gerektiği belirtilmiştir; *Sicill-i Osmânî* ve *Osmanlı Müellifleri*'nin verdiği bilgilerin yanlış olduğu ifade edilmiştir. (İnal 1999: 184) Çeşitli kaynaklardaki bilgilerden hareket eden Mehmet Arslan, Tayyâr-zâde Atâ'nın ölüm tarihinin 1880'den sonraki bir tarih olmakla birlikte 1883'ten de önceki bir tarih olması gerektiğini düşünmektedir. (Arslan 2010: 33) Yine M. Arslan, Tayyâr-zâde Atâ'nın ölüm tarihini,

¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin "Atâ Bey, Tayyâr-zâde" maddesinde doğum tarihi kaynak gösterilmeksizin 1801 olarak verilmişse de diğer kaynakların 1810 tarihinde ittifak etmelerine istinaden *DİA*'da yer alan bilginin yanlış olduğunu belirtmek mümkündür. Bkz. Mehmet İpşirli, "Atâ Bey, Tayyâr-zâde", *DİA*, C. 40, s. 34-35.

biyografisini yazdığı başka bir kaynakta 1882 olarak vermektedir.² Kesin olarak bilinmese de ölüm tarihi yaklaşık olarak bu tarihlere tekabül etmektedir. (Ayrıca bkz. Ergun 1936: 535-537; Babinger 1992: 397-398; Eliaçık 2005: 3-4)

Tayyâr-zâde Atâ'nın eserleri şunlardır:

1.1. *Târîh-i Atâ*: Eser önce 4 cilt olarak planlanmış daha sonra 5 cilt hâline getirilmiştir. Her bir cildin kapak ve hatime kısımlarında eserinin muhtevası hakkında bilgi vermiştir. *Târîh-i Atâ*, Enderun ile ilgili en önemli kaynakların başında gelmektedir. 5 Ciltten oluşan eserin muhtevası şu şekildedir:

Birinci Cilt: Osman Gazi'den Kanunî Sultan Süleyman'a kadar olan on padişah döneminde yapılan işler; bu padişahların hayırları. Bu dönemde yaşayan âlimler, şeyhler. Enderun teşkilatı, kanunların âdâbı ve bunlarla ilgili çeşitli terimler. Saray mensuplarının görevleri.

İkinci Cilt: Enderun ve sarayda yetişen 79 sadrazam, 3 şeyhülislam, 36 kaptan-ı derya ile diğer bazı rütbe ve makamlarda görev yapanların biyografileri.

Üçüncü Cilt: 19. yüzyılın bazı devlet adamları, kendi hayatı ve görev yaptığı memuriyetler, eserini hazırlarken istifade ettiği kaynaklarla bu kaynakların müellifleri.

Dördüncü Cilt: Osmanlı padişah ve şehzadeleri ile Enderun'da yetişen şairlerin hayatları ve şiirlerinden örnekler.

Beşinci Cilt: Padişahlara göre kronolojik, kısa bir Osmanlı tarihi. Nazım-nesir karışık metinler. Enderun hakkında kısa malumatlarla bazı özel konular hakkındaki bilgiler. (bkz. Arslan 2010: 5 C.)

1.2 *Divan*: Tayyâr-zâde Atâ, tarihçiliğinin yanında bir de divan sahibi bir şairdir. Kendi hattı ile yazılmış divanın iki nüshası mevcuttur. (Arslan 2010: 43) Bu eser mürettep olmamakla birlikte kaside, tahmis ve taştir nazım şekilleriyle yazılmış 390 beyit tutan 29 manzume; 113 gazel; 54 tahmis; 6 kıt'a; 4 tazmin; 93 beyit ve 3 mısradan oluşmaktadır. (Eliaçık 2005: 5-8; Eliaçık 2005: 239)

1.3. *Tuhfetü'l-Fârisîn Fî Ahvâli Huyûli'l-Mücâhidîn*: Arapçadan tercüme olup eserin asıl müellifi tespit edilememiştir. Atlar, atların bakımı ve hastalıkları hakkında bilgiler ihtiva etmekte olan çeviri 54 bölümden oluşur. (Erk 1960: 495-511)

1.4. *Tayyâr-zâde Mecmuası*: Ali Emîrî Manzum No: 81 ve 82 olmak üzere Tayyâr-zâde Atâ adına iki mecmua kayıtlıdır. İlki 20 ikincisi ise 12 varaktır. Mecmuaların ikisi de müellif hattıdır. Söz konusu mecmualar Ragıp Paşa Mecmuası'na zeyl kabul edilmektedir. Pek çok tarihi olay hakkında bilgi, biyografi ve manzum parçalar ihtiva etmektedir. (Arslan 2010: 49-50; Eliaçık 2005: 239)

1.5. *Gülşen-i Her Hısâl ve Ravza-i Durûb-ı Emsâl*: Bu eserin *Mecmua* ile aynı eser mi yoksa farklı ve müstakil bir eser mi olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Yine *Târîh-i Atâ*'nın beşinci cildinden anlaşıldığı kadarıyla Medine'de temize çekilip İstanbul'da basılması planlanmıştır. Ancak henüz yazma yahut basma metnine ulaşılammıştır. (Arslan 2010: 52-53)

1.6. *Fülkü'l-Me'ânî fî Medîhi's-Sultânî*: Bu eserden, eski kaynaklardan sadece *Son Asır Türk Şairleri* bahsetmektedir: "On beş sahifeden mürekkebe ve Sultan Abdülaziz'in methine müteallik *Fülkü'l-Maânî fî Medîhi's-Sultânî* nâmındaki kasidesi H. 1279 (M. 1862/1863)'da tab' olunmuştur."

² Mehmet Arslan, "Atâ, Tayyâr-zâde", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (erişim: <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2188>)

(İnal 1999: 184) Mehmet Arslan ise *Osmanlı Saray Tarihi* isimli eserinde Tayyâr-zâde Atâ'nın eserleri hakkında bilgi verirken, İbnü'l-Emin'in verdiği bu bilgiyi nakletmiş ve eserin henüz bulunamadığını bildirmiştir.

Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî, Millî Kütüphane yazmaları arasında yanlış adlandırılmış ve tasnifsiz hâlde tarafımızdan tespit edilmiştir. Manzumenin başında, ismi açıkça yazmasına karşın kütüphane verilerinde "Cevâhir-i Efkâr Ahmed Atâ 1279" şeklinde kayıtlıdır.

2. *Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî*

2.1. Adı, Telif Tarihi ve Sebebi

İbnü'l-Emin'in bildirdiği ve eserin başında da açıkça görüldüğü üzere eserin tam ismi "*Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî*" dir. Eserin telif tarihi de ismi gibi açıkça belirtilmiştir. Yazmanın sonunda yer alan hâtime kaydı şu şekildedir: "Sâbık Mutaşarrıf-ı Cezâ'ir-i Baħr-ı Sefid Sa'âdetlü Aħmed 'Atâ Beg Efendiniñ dürc-i cevâhir-efkârlarıdır. Fî-sene 1279" (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 16) Eserin şu an için elde bulunan tek nüshasının H. 1279 (M. 1862/1863) tarihinde kaleme alındığı hâtime bölümünden anlaşılmaktadır. Yine aynı yerde geçen "cevâhir-efkârlarıdır" ibaresi, eserin kütüphane verilerine yanlış geçme sebebi olmalıdır.

Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî, müstakil bir sebep-i telif bölümüne sahip değildir. Eser kaside nazım şekliyle ve tek parça hâlinde yazılmıştır. Eserin gerek başlığı, gerek muhtevası, gerekse bazı beyitleri kasidenin telif sebebini vermektedir.

Eserin başlığından anlaşıldığı üzere yazılma sebebi, devrin sultanı Abdülaziz Han'ı methetmek; onun güç, kudret, basiret, adalet gibi üstün vasıflara sahip bir padişah olduğunu beyan etmektir.

Şair daha önceki görevinden azledilmiş, bunun verdiği üzüntü de eserini kaleme almasına etki etmiştir:

"Şimdi 'azl ü 'uzlet ü meşîhat etdi pür-melâl
Luṭf-ı tesliyyet ile ṭab'a şebâbetdir gelen

Gerçi ma'zülüm eyâletden velâkin ğam yimem
Şer' ü kânûn reh-berim elde şadâkatdir gelen" (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 11-12)

Bu azledilişin Tayyâr-zâde'yi fazlasıyla üzdüğü eserinden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Şair, başka görevlere talip ve hazır olduğunu ifade etmek üzere, her ne kadar azledilmiş olsa da hak ve adaletten asla ayrılmadığını; hünkâra her zaman sadık olduğunu ve olmaya devam edeceğini defaatle dile getirmiştir. Babası ve dedesinin de sarayın çeşitli vazifelerinde bulunduğunu; ailesinin III. Ahmed devrinden beri saraya sadakatle hizmet ettiğini vurgulamıştır:

"Hân Aħmedden beri hünkârım 'abd-i şadıkıñ
Hizmetiñle faħr eder 'ırşan meserretidir gelen

İbni Ṭayyâram cidâr-ı şevketiñ güncişkiyem
Ced-be-ced lânemdir a'lâma cesâretidir gelen" (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 11)

"Ba'dezîñ rûħum şu kalıbdıyken ey cân-ı 'azîz
Devletiñde hizmete şıdkıla niyyetdir gelen

Süllem-i bâlâya luṭfuñla şu'ud etsem n'olur
Ḳalbe aħkâm-ı şadâkatde niyâbetdir gelen" (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 12)

“Mefhârisin âl-i ‘Oşmânîñ ben etsem de kâsem
Hâniş olmam mülk-i ‘Oşmâna sa‘âdetdir gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 12)

Tayyâr-zâde Atâ'nın eserini yaklaşık 50 yaşında yazdığı; bu eserin yazıldığı sırada görevinden azledilmiş olduğu düşünüldüğünde, yeni bir görev talebinde bulunduğu ancak -bu maksatla yazılmış diğer kasidelerde de olduğu gibi- bunu açıkça ifade edemediği düşüncesi hâsıl olmaktadır. Hayatı ve yaptığı görevler incelendiğinde, bu eserin takdiminden sonra yeniden çeşitli devlet kademelerinde görev aldığı da bilinmektedir.

2.2. Nüsha Özellikleri

Şimdiye kadar, kaynaklarda adı geçmesine rağmen bulunamamış olan eser, herhangi bir yazma ya da mecmuanın bir parçası hâlinde değil, müstakil olarak tertip edilmiştir. Ancak elde tek bir nüshası mevcuttur. Yapılan katalog ve kütüphane taramalarında başka bir yazma ya da basma nüshasına rastlanmamıştır.

Temin edilebilen görüntülerde eserin ön ve arka kapağı ile zahriye bölümleri mevcut değildir. Kitapta, yazıldığı dönem itibarıyla, günümüzde kullanılan sayfa numaralandırmasına benzer (1, 2, 3, 4 ...) bir numaralandırma sistemi kullanılmıştır. Eser boyunca kaside metninin tamamının etrafı cetvelle çevrilmiştir.

İlk yaprakta sayfa numarası belirtilmemiş, üst orta kısımda yer alan ser-levhanın etrafına küçük bir tezhip işlenmiştir. Bu işleme gül, çiçek ve yaprak desenlerinden oluşur. Yine aynı sayfanın en üst kısmında eserin, 6 Temmuz 1974 yılında İstanbul'da İsmail Eren'den satın alındığını bildiren bir kayıt vardır.

İkinci sayfadan itibaren sayfa numaraları, yaprakların orta üst kısımlarına gelecek şekilde ve kitabın sonuna kadar yazılmıştır. Kitap toplamda 15 sayfa ve hâtime bölümünden oluşmaktadır.

Kitabın sayfalarının hem alt hem de üst kısımlarında aşınma ve yırtılmalar mevcuttur. Eser dijital ortama aktarılırken yapılan hata sonucu yahut sayfaların birbirine çok yakın yapıştırılması/dikilmesi sebebiyle metnin iç ve orta kısımlarında bazı kelimeler görülememektedir.

Eserin 15. sayfasında kaside son bulur. Aynı sayfanın altında yine 6 Temmuz 1974 tarihi damga ile basılmıştır. Bu sayfanın sol tarafındaki yaprak numaralandırılmamış olup hâtime kaydı burada bulunmaktadır. Bu sayfada eserin 1279 tarihinde tamamlandığı ve Mutasarrıf-ı Cezâir-i Bahr-ı Sefîd Ahmed Atâ Beg'e ait olduğu belirtilir. Sayfanın altında, ancak bir kısmı okunabilen bir mühür yer alır. Mühür üzerinde “Ankara 1946” ibaresi okunabilmektedir. Millî Kütüphane'nin kuruluş tarihinin 1946 olduğu düşünüldüğünde, bu mührün Millî Kütüphane mührü olması ihtimali hayli yüksektir. Mührün sağ tarafında ise 1042/1974 numarası mevcuttur.

2.3. Şekil Özellikleri

Eser, müstakil olarak basılmış olup 15+1 (hâtime) sayfadan ibarettir. 143 beyitlik kaside metni ve hâtime kaydından oluşur. En sonda yer alan hâtime kaydında yazarın unvanı, adı ve eserin yazım tarihi bilgileri mevcuttur.

Fülkü'l-Me'ânî, tek bir kasideden oluşan müstakil bir eserdir. Şair, birkaç yerde eserinin bir kaside olduğunu bizzat bildirir:

“Bu **kaşide** şübhesiz ‘ayn-ı ‘ibâdet ‘add olur
Hâşv ü zâ'id gelmedi fikre belâgatdır gelen

Eyle gey bâri tenezzül terk-i taşdıf eyleyip
Erdi pâyâna **kaşide** kes nihâyetdir gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 12-13)

“Etmedim bu ere dek taqdim **kaşide** kimseye
Nev-‘arūs-ı kilkime dāmād-ı ‘iffettir gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 13)

“Gelen” redifli kaside *Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. İki yerde vezin aksamaları olmakla birlikte yazarın genel itibariyle aruza hâkim olduğu ve eserine başarılı bir şekilde uyguladığı görülmektedir.

Kasidenin redifi “-dır/-dir/-tır/-tir gelen”: “hilkatdir gelen, haşyetdir gelen, ‘iffettir gelen, fıtratdır gelen, ...”; kafiyesi ise “-at, -et”: “hilkatdır gelen, haşyetdir gelen, ‘iffettir gelen, fıtratdır gelen, ...” şeklinde tam kafiyedir.

Kasidelerde genel olarak “der-vasf-ı ...”, “der-medh-i ...” gibi klâsik başlıklar bulunur. (Kurnaz-Çeltik 2010: 124) *Fülkü'l-Me'âni* ise tek bir kasideden oluştuğu için yalnızca kitabın başında yer alan ve eserin ismini bildiren bir başlığa sahiptir: “Fülkü'l-Me'âni Fi Medîhi's-Sultânî” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 1)

Kasideler gelenek içerisinde belirli bir yapı kazanmış, bu yapıya uyanlar makbul görülmüştür. Bununla birlikte geleneğin şekillendirdiği yapıya uymayan kasideler de mevcuttur. (Kurnaz-Çeltik 2010: 126; Saraç 2007: 21-46; Tahirü'l-Mevlevî: 1994: 84-87; Çavuşoğlu 1986: 20-22; Dilçin 1999: 122-166) Tayyâr-zâde Atâ'nın *Fülkü'l-Me'âni*'si ikinci grupta yer alan, yani klâsik yapıya uymayan kasidelerdendir. Şair nesib, teşbih, girizgâh gibi bölümlerin hiç birine yer vermemiştir. Hatta klâsik eserlerde bulunması gelenek hâlini almış olan “besmele, hamdele, tevhid, münacat, na‘t” gibi bölümleri dahi yazmadan, doğrudan methiye bölümü ile eserine başlamıştır. Hemen ilk beyitten itibaren dört halife, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Ömer İbni Abdülaziz çeşitli üstün vasıfları ile şairin memduhuyla benzerlik ilişkisi içerisinde bahis konusu edilmiştir. Devamında ise ileride her biri tek tek sıralanacak olan tarihî, efsanevî şahıslar, unvan ve memleketler yine memduhun methi için emsal ve kıyas malzemesi olarak kullanılmış; geniş bir teşbih, telmih, mecaz ve mübalağa eksenini kullanılmıştır.

Sebeb-i Telif bölümüne sahip olmayan kasidenin telif sebebi muhtevassından anlaşılmaktadır. Kasidenin önemli bölümlerinden olan fahriye bölümü de Tayyâr-zâde Atâ tarafından kullanılmadığı gibi şair pek çok kez kendi aczinden ve sözü uzattığından bahsetmektedir.

Şair mahlasını kasidenin 141. beytinde zikreder. Söz konusu taç beyitten sonra iki beyit daha yazarak manzumesini tamamlar. Bu bölüm aynı zamanda kasidenin dua kısmıdır. Tayyâr-zâde Atâ, *Fülkü'l-Me'âni*'nin 140. beytinden itibaren son 4 beyitte memduhuna dua ederek eserine son verir:

“Gelmiyor evşâf-ı şân u şevketi iştâyâya hiç
Söz tamâm oldu du‘âya başla nevbettir gelen

Secde-i şükre varıp eyle du‘â şimdi ‘**Atâ**
Eylesin te‘yîd Hâk Hâyder-‘tabî‘atdır gelen

Tâ be-mahşer görmesin yâ Rabbi bir zerre keder
Ber-‘karâr etsin Hudâ tahtında ‘izzettir gelen

Cenneti etdikçe ecdād-ı mülükâneñ ma‘qarr
Dâ‘im ol ‘âlemde dilden bu ‘ibâretdir gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 15)

Eserin, kaside nazım şekliyle yazılmasına karşın, bu şeklin en temel özelliklerini bile taşıyor olması dikkate şâyandır. Bu durum manzumenin, Klâsik Türk Edebiyatı geleneğinin bozulmaya, yenileşme hareketlerinin görülmeye başlandığı bir dönemde yazılmasıyla alâkalı olmalıdır.

2.4. Konusu ve Muhtevası

Eserin tamamı tek bir kasideden oluşmaktadır. Kaside, Sultan Abdülaziz Han'ı çeşitli şekillerde vâsif ve methetmektedir. Yer yer şair kendinden ve ailesinden, dededen beri devlet ve saraya sadakatle hizmet ettiklerinden de bahsetmekle birlikte eserin asıl konusunu Sultan Abdülaziz Han'ın methi ve üstün vasıfları oluşturmaktadır.

Kaside şeklinde kaleme alınan *Fülkü'l-Me'ânî* nesib, teşbib, girizgâh gibi klâsik bölümler olmaksızın doğrudan methiye faslıyla başlamaktadır. Matla beytinden itibaren ilk dört beyitte Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Ömer bin Abdülaziz'in meşhur ve üstün vasıfları Sultan Abdülaziz'e hamledilmiştir.

Eserin başında besmele, tevhid, münacat gibi bölümlerin olmaması, Hz. Peygamber'in eserin ileriki kısımlarında ve sadece bir kez zikredilmesi de dikkat çekicidir. Alevî olduğu bilinen şair, kendisinin bu yönüne diğer eserlerinde özellikle vurgu yapmaktadır. (Eliaçık 2005: 19) Bu eserdeki tercihi de bu hususla alakalı olmalıdır. Ayrıca Hz. Ali'nin lakabı hâline gelen "Haydar" sıfatı da şiirde pek çok kez kullanılmıştır. (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 1, 4, 8, 15)

Eser boyunca dikkat çeken bir diğer husus, tarihî ve mitolojik pek çok şahsiyet ve unvanın arka arkaya sıralanması, bunların üstün ve meşhur vasıflarının tek tek Sultan Abdülaziz'e mâl edilmesidir. Klâsik Türk şiirinde tarihî ve mitolojik şahsiyetlerle önemli unvanların memduh ya da sevgiliyi yüceltmek maksadıyla kullanılması sık karşılaşılan bir durumdur. Ancak genel itibariyle manzumelerde bu önemli unvan ve şahsiyetlerin birkaçının kullanılması yeterli görülmüştür. Tayyâr-zâde Atâ ise birkaç teşbih ve telmihle yetinmeyip akla gelebilecek pek çok unvan ve şahsı Sultan Abdülaziz'i methetmek için ayrı ayrı bahis mevzusu yapmış, kimi devlet ve memleketleri Abdülaziz'in devletiyle kıyaslayarak onun ne derece yüce bir makam sahibi olduğunu vurgulamıştır. Kasidede geçen şahıs, unvan, ülke ve memleketler sırasıyla şöyledir:

"Ferîdün, Dârâ, Sencer, Cem, İskender, Rüstem, Nüşîrevân, Cemşîd, Gürsâsb, Sâm, Keykubâd, Husrev, Keyhusrev, Kâvûs, Lehrâsib, Geştâsib, İsfendiyâr, Erdeşîr-i Dârab, İkyâl-i 'Arab, Manûçehr, Keyûmers, Pervîz, Hürmüz, Hüşeng, Kisrâ, Ferîdün, Ferruğ, Behrâm, Nerîmân, Erdevân, Bâbek, Hürmüz İbni Yezdicerd, Ferruğzâd, Âzerî, Tûrân, Fîrûz Şâh, H'ârizm, Ners, Zü'l-Ektâf, Ferruğzâd, Tahmasîb, Yezdicerd, Tahmuras, Câmâsb, Pîşdâdiyân, Kayser, Sâsâniyân, Efrâsiyâb, İbni Sa'n, Hâtem, Eşkân, Şâpûr, Dahhâk, Şeddâd, Behrâm, Nerîmân, hâkân-ı Türk, fağfûr-ı Çîn, râyân-ı Hind, 'Abbâsî, Fâtımiyyûn, Yemen, Eyyûb, 'Osmân Hân, Fâtih Sultân Selîm, Süleymân, Hân Mahmûd, Hayder-nihâd, Zıll-ı Yezdân, vekîl-i Mustafâ, Fîsâgores, Rüstem, Behrâm, Dahhâk bin 'Ulvân-ı Şedîd, Kârûn, Sâm, Zâl, Rüstem, Sokrât, Bokrât, Felâtûn, Bû 'Alî Sînâ, Bihzâd, âl-i 'Osmân, İsfahân, Züleyhâ, Kandeher, Afgâniyân, Kirmânşâh, Medâyîn, Sa'ânî, Karîha, Hayder"

Bunların kimi sahip olduğu üstün vasıf ve başarılar sebebiyle Sultan Abdülaziz'e benzetilmiş; kimi kötü vasıfları sebebiyle Sultan Abdülaziz'in tam zıddı olarak nitelenmiştir. Ülke ve memleketler Abdülaziz Han'ın ülkesiyle mukayese edilmiş, Abdülaziz Han'ın makamının ve ülkesinin yüceliği mübalağalarla ortaya konmuştur.

Sultan Abdülaziz'in methi dışında, şairin kendi, mesleği ve ailesi ile ilgili bilgiler verdiği bölümler de mevcuttur. Tayyâr-zâde Atâ bu kasideden önce hiç kimseye bir kaside sunmadığını, bunun kendisi için bir ilk olduğunu söylemektedir:

“Etmedim bu ere dek taqdîm kaşîde kimseye
Nev-‘arûs-ı kilkime dâmâd-ı ‘iffettir gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 13)

Ailesinin Sultan III. Ahmed devrinden beri saraya sadakatle hizmet ettiklerini, kendisinin de şimdiye kadar sadakat ve doğruluk üzere hizmetlerine devam ettiğini söyler. Her ne kadar azledilmenin verdiği üzüntüyü yaşasa da isyan etmesinin ya da sadakatten bir an olsun ayrılmasının mümkün olmadığını ve kendisine gönderilen teselli mektubunun üzüntüsünü hafifletmeye yeterli olduğunu ifade eder:

“Hân Aḥmedden beri ḥünkârım ‘abd-i şādıkıñ
Ḥizmetiñle faḥr eder ‘ırşan meserretidir gelen
İbni Tayyâram cidâr-ı şevketiñ güncişkiyem
Ced-be-ced lânemdir a‘lâma cesâretidir gelen
Üç sene semt-i Cezâyirde gezip rûz u leyâl
İstikâmet ‘iffete şâhid ra‘iyyetidir gelen
Şimdi ‘azl ü ‘uzlet ü meşîḥat etdi pür-melâl
Luṭf-ı tesliyyet ile ṭab‘a şebâbetidir gelen
Gerçi ma‘zûlüm eyâletden velâkin ḡam yimem
Şer‘ ü kânûn reh-berim elde şadâkatdır gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 11-12)

Tayyâr-zâde, açık olarak ifade etmese de bir yerde yeniden bir memuriyet talebinde bulunduğunu ima etmektedir:

“Süllem-i bālâya luṭfuñla şu‘ûd etsem n’olur
Ḳalbe aḥkâm-ı şadâkatde niyâbetidir gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 12)

Atâ, eserinin başında doğrudan Sultan Abdülaziz’i methetmeye başladığı gibi sonunda da doğrudan dua bölümüne geçerek kasidesine son verir:

“Tâ be-maḥşer görmesin yâ Rabbi bir zerre keder
Ber-ḳarâr etsin Ḥudâ taḥtında ‘izzetidir gelen
Cenneti etdikçe ecdâd-ı mülükâneñ maḳarr
Dâ’im ol ‘âlemde dilden bu ‘ibâretidir gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 15)

2.5. Dil ve Üslûp Özellikleri

Tayyâr-zâde Atâ, 143 beyitten mürekkep kasidesinde klâsik şiirde alışlagelen üslûbun bir örneğini vermiştir. Ne terkiplerden berî sade bir dil kullanmış ne de bol terkiplerle örülü, anlaşılması güç bir metin ortaya koymuştur. Klâsik Türk şiirinin orta derecede bir şairi hüviyetinde olduğu görülen Tayyâr-zâde, *Fülkü'l-Me'ânî*'de orta derecede bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Klâsik şiirin yaygın olarak kullanılan telmih ve teşbih unsurlarını bolca kullanmış, Sultan Abdülaziz’i methederken özellikle mukayese ve teşbihten bolca istifade etmiştir.

Daha önce de şiirler kaleme aldığını ancak bu kadar yoğun bir mazmunlar dünyasını ilk kez kullandığını yine kendisi söylemektedir:

“Hâmil-i eş‘âr olaldan bunca mazmûn toğmadı
Zâde-i tab‘a selâset ile vüs‘atdır gelen” (Tayyâr-zâde Atâ 1279: 14)

Bu ifadenin, kasidenin üslûbunun bir gereği ve memduhun yüceltilmesi maksadıyla söylenmiş olma ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır.

SONUÇ

Fülkü'l-Me‘ânî fî Medîhi’s-Sultânî, kaside nazım şekliyle yazılmıştır, ancak genel itibariyle kasidenin sahip olması gereken şekli özelliklerin çoğuna sahip değildir. Eserin tek bir kasideden ibaret olmakla birlikte müstakil bir kitap olduğu düşünüldüğünde, klâsik eserlerde bulunması gelenek hâlini almış besmele, tevhid, münacat, na‘t gibi bölümlerinin bulunmadığı görülmektedir. Kasideye doğrudan Sultan Abdülaziz’in methiyle başlayan şair, eseri boyunca memduhunu methetmiş ve yine memduhuna dua ederek eserini sonlandırmıştır. Hem eserin hem de kasidenin plan itibariyle, önceki dönemlerde uyulan geleneksel yapıdan farklı olduğu görülmektedir. Bunun yazarın bir tasarrufu mu yoksa 19. yüzyıldan itibaren Klâsik Türk edebiyatında artarak görülmeye başlayan değişimlerin bir parçası mı olduğu, bu dönem üzerine yapılacak kapsamlı ve müstakil çalışmalarla ortaya konabilir. Tayyâr-zâde Atâ’nın genel olarak aruz veznini başarıyla kullandığı görülmektedir. Yine Klâsik Türk edebiyatının mazmunlar dünyasına hâkim olduğu ve bunları başarılı bir şekilde kullanabildiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Bir *Divan* sahibi olmanın yanında özellikle 5 ciltlik tarihi ile meşhur olan Tayyâr-zâde Atâ, Klâsik Türk şiirinin orta dereceli şairlerinden kabul edilmektedir. Bu çalışmayla, kaynaklarda kayıp olarak bildirilen *Fülkü'l-Me‘ânî fî Medîhi’s-Sultânî* adlı eseri bulunmuş, üzerinde temel incelemeler yapılarak transkripsiyonlu metni ortaya konmuştur.

3. Metin

3.1. Metin Tesisinde Esas Alınan Hususlar

Genel olarak metnin tesisi sırasında; Arapça ve Farsça ön eklerin, son eklerin, birleşik kelime ve tekiplerin yazımında, İsmail Ünver’in tekliflerine uyulmuştur. (Ünver 1993:51-89) Metin transkribe edilirken elde ikinci bir nüshanın bulunmamasının doğurduğu güçlüklerle karşılaşmıştır. Buna binaen gerekli görülen yerlerde metin tamiri yapılmış ve tamir yapılan yer köşeli parantez [] ile gösterilmiştir. Zaman zaman görülen imlâ hataları düzeltilerek transkirbe edilmiştir. Özellikle eserin imlâsı ve yazım tarihi dolayısıyla bildirme eki yuvarlak değil (hilkâtdür, haşletdür vb), düz okunmuştur (hilkâtdir, haşletdir vb.). Yine tamlama eki aynı gerekçelerle yuvarlak değil (zamānuñ, fermānuñ vb), düz okunmuştur (zamāniñ, fermāniñ vb.). Özel isimlerin imlâsı sırasındaysa, metindeki imlâya ve ismin aslına sadık kalınmıştır (Hayder, Hasen, Fîşāğoreş vb.) Son olarak, eserin yazım tarihi dolayısıyla kelimeler günümüzde kullanılan şekliyle imlâ edilmiştir (gördi > gördü, itdi > etdi, didi > dedi vb.).

3.2. *Fülkü'l-Me‘ânî fî Medîhi’s-Sultânî* nin Transkripsiyonlu Metni

[1]

Fülkü'l-Me‘ânî fî Medîhi’s-Sultânî

[Fâ‘ ilâtün Fâ‘ ilâtün Fâ‘ ilâtün Fâ‘ ilün]

- 1 Bareka’llâh pâdişâh-ı nûr-ı hilkâtdir gelen
Şehriyâr-ı ‘âdil ü Bû Bekr-sîretidir gelen

Rahm ü şefkatden muhammer mâye-i şâhânesi

Müjde 'Osmâni-ḥilim Fârûk-ḥaşletdir gelen

Ḥayderî-cür'et Ḥasen-fiṭrat Ḥüseynî-menkabet
Câmi'-i ḥüsn-i ḥiṣâl ü kân-ı ḥaşyetdir gelen

Nazm-ı milketde 'Ömer İbni 'Aziziñ a'deli
Şehriyâr-ı münşif ü dîndâr-fiṭratdır gelen

Ol Ferîdün-ḥaşlet ü Dârâ-edâ Sencer-gulâm
Cem-tüvân İskender-ârâ-yı şehâmetdir gelen

Rüstem ü Nüşirevân Cemşid ger Gürşasbla Sâm
Olsalar mevcûd-ı ḥünkârım deḥâletdir gelen [2]

Keykubâd u Ḥusreviñ tayy eyleyen 'unvânını
Ol serîr-ârâ-yı ser-tâc-ı ḥilâfettir gelen

Luṭf-ı Ḥaḫḫ ile nizâm-ı mülkü olur pâyidâr
Şâh-ı Keyḥusrev-gulâm Kāvüs-ḫudretdir gelen

Görmemiş Lehrâsib ü Geştâsib ü İsfendiyâr
Böyle bir tarz-ı dilîrîde besâletdir gelen

10 Ğıbṭa eyler Erdeşîr-i Dârab İqyâl-i 'Arab
Şân u şevketle şükûhe hep rezânetdir gelen

Ben Manûçehr ü Keyümers-i ḥired Pervîze de
Güş verdim şimdi görsünler ne devletdir gelen

Hürmüz ü Hüşeng ü Kisrâ vü Ferîdün Ferruḥuñ
'Adl ü dâdı zerre bu mihr-i 'adâletdir gelen

Derdi Behrâm u Nerîmân Erdevân u Ḥusrevân
İntisâb-ı Bâbeke 'arz-ı ḫarâ'atdır gelen

Derk etseydi zamânîñ Hürmüz İbni Yezdicerd
Cân atardı Bâbeke farz-ı iṭâ'atdır gelen

Görse Ferruḫzâd-ı Zü'n-nev-zer daḫi bu şevketi
Baḫş-i şâhî etmede özge ḫacâletdir gelen

Raḫt-ı Âzerî vü Tûrân yâd olur mu bunda hiç
Baḫ şehen-şâh-ı 'azîmü's-şân u neş'ettir gelen [3]

Olsa Fîrûz Şâh u Ḥvârizm cân atardı bâbîña
Hep mülûke ḫizmetiçün şıdḫ-ı niyyettir gelen

Ners ü Zü'l-Ektâf Ferruḫzâd u Ṭahmasıb daḫi
Görseler ḫayrân olurlardı ne ḫâletdir gelen

Yezdicerd Ṭahmuraş u Câmâsb u Pîşdâdiyân
Bi't-ṭabi' taşdıḫ ederlerdi feḫâmetdir gelen

20 Ḳayşer ü Sâsâniyân Efrâsiyâbîñ şöhreti
Kim olurlar bu 'inân-rân-ı mekânettir gelen

İbni Sa'n u Hâtemi hiç yâda hâcet koymayan
Mûzîh-ı ma'nâ-yı tefsîr-i şehâvetdir gelen

Yoğ maḥâll-i yâd-ı Eşkân ile Şâpûrî hele
Şimdi görsünler ne dârât-ı kemâletdir gelen

Ḳahr olur Ḍaḥḥâk u Şeddâd müdrîk olsa 'aşrîñı
Bendegân-ı 'ahdiñe hep istiḳâmetdir gelen

Müsteşâr etmem deriñde zî-maḳarr-ı atıyebde
Emr ü fermâniñla her emre sühûletdir gelen

Kesb-i ma'mûriyyet etmekte memâlik nev-be-nev
Meclis-i vâlâdan aḥkâm-ı 'adâletdir gelen

Şayd eder bir niçe Behrâm u Nerîmânı ḳalem
Medḥîñi teşḥîre şayyâd-ı belâğatdır gelen [4]

Hâşılı ḥâkân-ı Türk fağfûr-ı Çîn râyân-ı Hind
Olsa ḥîzmet-kâr-ı şâhâneñ recâhatdır gelen

Devlet ü dârâtını temşîl-i 'Abbâsî ile
Nâ-becâ teşbîhdır bir sehv-i fikretdir gelen

Yâd olur mu Fâtımiyyûn u tebâyi'-i Yemen
Onlarıñ 'aşrında şâhım hep şikâyetdir gelen

30 Olamaz hiç bir vekîliñ âl-i Eyyûbe kıyâs
Re'y u tanzîm-i umûr için işâbetdir gelen

Şad hezârân rahmet olsun rûḥ-ı 'Osmân Ḥâna kim
Nesl-i pâkinden melek-sîretli şüretdir gelen

[Ger] Fatîḥ Sulṫân Selîm ile Süleymân görseler
Ḥaḳḳa biñ şükr etmek isterlerdi ni'metdir gelen

Zât-ı şâhâneñ için bî-şübhe der cümle mülûk
Hep şî'âr u meşrebiñ ḥalkı şiyânetdir gelen

(...)³ pāk Ḥân Maḥmûd sürüşî menḳabet
Sâye-i 'adl-âver-i 'avn-ı hüviyyetdir gelen

Ḥazret-i Ḥayder-nihâd 'Abdü'l-'azîz Ḥâna Ḥudâ
Zıll-ı Yezdân nâmını vermiş mehâbetdir gelen

[Zıll-ı]⁴ Ḥaḳ menşûrî 'unvânı vekîl-i Muştafâ
Bağ imâmü'l-müslimîn mes'ûd-ı millettir gelen [5]

Sen o gerdûn-menziletiñe vücûd-ı şevketiñ
Mekremet-mâhiyet ü ilhâm-ı ḥil'atdır gelen

Ey şehenşâh-ı güzîñ ey kâm-kâr u kâm-bîn
Zevḳ-ı evşâfiñ için ṫab'a 'uzûbetdir gelen

³ Sayfa başı yırtık.

⁴ Sayfa başı yırtık. Kelimenin sonundaki harf ve anlamdan hareketle "Zıll" olması gerektiği düşünülmektedir.

Ol fevâ'id-kâmilî âyîne-i 'âlem-nümâ
Ka'b-ı 'âlîsi ile dehre sa'âdetdir gelen

- 40 Bulmada emr-i hümâyûnuñ ile 'âlem refâh
Mülküñe ser-mâye-i naşfetle şervetdir gelen

Öyle ma'âmuru'l-cevânib hey'et oldu devletiñ
Gıpta vü reşke bütün aşhâb-ı şöhretdir gelen

Şadr u nâzırla sipihdâr u re'îs ü mâliyeñ
Her birisi mâlik-i künc-i riyâsetdir gelen

Her umûr-ı hâriciyyeñ şân u şevketle döner
Hamdü li'llâh her işe 'âlî-nazâretdir gelen

Şeyhü'l-İslâmîñ gibi fâzıl selefde geçmedi
Dâ'iyân-ı 'ahdiña fazl u semâhatdır gelen

Çurş-ı şems ü şân u şevketin müdarâ söylemem
Bendegâniñ kevkeb-i evc-i haşâfetdir gelen

Görmedim işitmedim hem gelmedi hiç bir zamân
Rüşd ü dâniş bendegâniñçün ma'iyetdir gelen [6]

Her birinde var nizâm-ı mülke dürlü iktidâr
Çuvvet-i emr-i hümâyûnuñla kudretdir gelen

'Askeriñ ser-'askeriñ erkân-ı harb-i devletiñ
Levhaşa'llâh şâhib-i kilik ü besâletdir gelen

Müsikiyi meşka Fîşâgoreş eylerdi heves
Müsikî-yi haşşını güş etse hayretdir gelen

- 50 'Asker-i şâhâneniñ her birini biñ Rüsteme
Eylerem tercîh 'avn-i Rabb-i 'izzetdir gelen

İnkıyâd-ı leşkeriñ öyle metîn ü üstüvâr
Haç nazardan şaklasın tarz-ı hamiiyetdir gelen

Cünd-i şâhâneñ ile bâ-'avn-i Haç teşhîr olur
Her humâr-ı nâ-giriftiden şikâyetdir gelen

Ceyş-i münkâdıñ n'ola zabt etse rüy-ı 'âlemi
Bezî-i in'âm-ı hümâyûnuñla miknetdir gelen

Sîne girmek düşmenin mümkün midir ecnâdiña
Sâye-i şâhânedede ceyşe celâdetdir gelen

Dursa Behrâm Kâbilî Daħhâk bin 'Ulvân-ı Şedîd
Satvet-i ecnâdiña karşı hîrâsetdir gelen

Ûvâh u nâ-Ûvâh niçe Kârun rezm-Ûvâha bî-güvâh
Şavlet-i ceyşiñle keydimde cebânetdir gelen [7]

Sâm u Zâl ü Rüstem-i zerrîn-külâha 'âkıbet
Bir sipâhiñ harbesiyle havfa nevbetdir gelen

Pençesi bir ferdiniñ ber-küşte eyler ‘âkıbet
Pehlevânân-ı cihâna cümle vahşetdir gelen

Cümle-i şîrâne-i cündüñ verir reh ü hirâs
Gördüm idi düşmene hep havf u haşyetdir gelen

- 60 Her sipeh ‘add olsa câ’iz bir sipâhiden şehâ
Bu veşîkayla nizâm-ı mülke hücçetdir gelen

Cüdiñi Hâk başş ede saña seni ecnâdña
Bu dürüd-ı dâ’imide qalbe kuvvetdir gelen

Buldu tersâne umûrı ser-te-ser hüsn-i nizâm
Fırkâta nâdî kapaqla nice qorvetdir gelen

Eyledikçe fenn-i deryâyı ta‘allüm sū-be-sū
Mekteb-i bahriyyeñe emvâc-ı kudretdir gelen

Taldı hâl-i ‘âşık-âsâ gördü gavvâş-ı himem
Şimdi çıkdı buldu dürri kân-ı kıymetdir gelen

Sū-be-sū hükm-i hümâyūnuñ bütün ‘ayn-ı şavâb
Mülküñü taḥkîme vapur-ı hirâsetdir gelen

Görse ebced-hvân olurdu fâzıl-ı tahrîr eger
Mekteb-i harbiyyeñe her fenn-i hey’etdir gelen [8]

Sūq-ı ceşş ü kîmyâ vü sîmyâ coğrâfiyâ
Hendese fenn-i te‘âlâ ‘ilm-i hikmetdir gelen

Leşker-i şâhâneniñ her mevki’i dârü’l-fünûn
Bunlara seyf ü kalem ü rüşd ü rü’yetdir gelen

Ṭob-ı ra‘d aşup işâğa eyledikçe topçılar
Ṭavr-ı bîm-i düşmene dehşet hirâsetdir gelen

- 70 Mü’minine dâd-ı Hâk[dır] farṭ-ı cür’et Ḥayderâ
Hüsn-i enzârîñ ile başqa liyâkatdır gelen

Hâk hemân şulḥ u şalâḥı pâyidâr etsin ‘adū
Ba‘dezin mağlûb olur cünde mahâretdir gelen

Vâlid-i ‘âlî-şi‘ârîñ ‘askeriñ tanzîm edip
Şimdi fenn-i emr-i tensîka kemâletdir gelen

Feyz-i Hâk piş ü zafer sağ u şoluñda bağal-gîr⁵
Nuşret ü kudret liyâkat hep rezânetdir gelen

Olsa bed-hvâhiñ n’ola ser-dâde-i seyf-i esef
Ba‘dezin defn-i ‘adüya künc-i ‘uzletdir gelen

Hüsn-i icrâ vü nizâm-ı mülke geldi iştihâ
Ehl-i inşâfa bu ahvâle şehâdetdir gelen

Pâdişâhım sen mü’eyyidsin umûr-ı devleti

⁵ Bu mısradâ vezin aksamaktadır.

Cânib-i Bârî te'âlâdan şıyânetdir gelen [9]

Devlet-i İslâma hâmi 'avn-i Hâkken dâverâ
Ân-be-ân tîr-i düşvâra sühüledir gelen

Ṭâli' ü mes'ûd-ı şâhâneñ verir mülke nizâm
Cebr-i noqşân ile ikmâle delâletdir gelen

'Ahdîna Sokrât u Bokrât u Felâṭun ğıbta-keş
Ḥayret eyler Bû 'Alî Sînâ-firâsetdir gelen

80 Pâdişâhım hiç tefekkür etme bâ-luṭf-ı İlah
Ġaybdan i'mârına mülküñ işâretdir gelen

Hâmi-yi dînsin veliyy-i ni'metim bâ-feyz-i Hâk
Hükümüñi infâz u icrâya kefâletdir gelen

Gelseler eslâf u ecdâd-ı 'izâmîñ bir yere
Zâtına teslîm ederler taḥt-ı naşfetdir gelen

Çünkü sensin şehriyârân-ı 'izâmîñ zübdesi
Rûḥ-ı sâlim başlarıñ tâcı ḥilâfetdir gelen

Müşfik u dîndâr u mün'imdir vücûd-ı ṭâhiriñ
Mekremet cür'et besâlet pâk-ṭıynetdir gelen

Ḥayli demdir gitdi nisyân u cehâlet şimdicek
'İlm ü isti'dâd u dâniş hep dirâyetdir gelen

Raġbet-i şâhâneñi gördükce aşḥâb-ı zekâ
Ma'rifetler pür-hünerler 'ilm-i ḥikmetdir gelen [10]

Keşti-yi ḥünkârı seyr et cûşişî koy sâkit ol
Müjde ey Baḥr-ı Sefid üstüñde ziynetdir gelen

Mîhr-i 'âlem-tâbdan bâlâ ziyâ-yı şevketi
Ḥîre geldi çeşmime gerdün-ı ḥaşmetdir gelen

Dürdan seyr eyle sîr oldu şu çarḫı görsene
Ol kerîm ü mün'im ü mâhî-yi himmetdir gelen

90 Şehriyâr-ı heft-kişversin ki görmekle felek
Müşteriye dîde-i rûşenle rif'atdır gelen

Zıll-ı Hâksın müstazıl-ı şevketiñ her bir taraf
Zîr-destân şükr ederler istirâhatdır gelen

Ey cihânîñ başınıñ tâcı mülüküñ mefḥarı
Ân-be-ân mir'ât-ı dehre ṭarz-ı rahmetdir gelen

Feyz ü tevfiḫ hem-seriñ fevz-i İlahî reh-beriñ
'Avn-i Hâkḫ ile nizâm-ı mülke nuşretdir gelen

'Aşr-ı şâhâneñde 'ilm ü dâniş oldu râyegân
İltifâtıñla kemâletdir 'arâfetdir gelen

Emr-i me'mûriyyet oldu gün-be-gün efzûn-ter
Mülke tevsîf-i zirâ'atla 'imâretidir gelen

Pâdişâhım tarz-ı mülkü tarh u tanzîmiñ ile
Çerat-ı a'dâya bir mekr ü cehâletdir gelen [11]

Geldi İstanbul pek me'yûs buldu çakeriñ
Hamdü li'llâh kim kudümüñle meserretidir gelen

Dîde-i gerdüna nâ-meşhûd idi böyle sürür
Çurş u mihre döndü İstanbul ne tal'atdır gelen

Şimdi mesrûr olduñ ey dil çekme gayrı bîm-i gam
'Adl ü dâdiñ menba'ı pür cûd-ı himmetdir gelen

100 Reh-rev ol mest ü necât u şıdka çekme havf u bîm
Şad hezârân şükr ola şubh u selâmetdir gelen

Vâlid-i zî-şân-ı cennet âşiyânîñ hizmeti
Câna minnetken tülû' etdiñ o devletdir gelen

Hırz-ı cânımdır 'ubûdiyyet baña mevrûşdur
İftihâra bu cihet ile liyâkatdır gelen

Hân Ahmedden beri hünkârım 'abd-i şadıkiñ
Hizmetiñle fahr eder 'ırşan meserretidir gelen

İbni Tayyâram cidâr-ı şevketiñ güncişkiyem
Ced-be-ced lânemdir a'lâma cesâretidir gelen

Üç sene semt-i Cezâyirde gezip rûz u leyâl
İstikâmet 'iffete şahid ra'ıyyetdir gelen

Şimdi 'azl ü 'uzlet ü meşîhat etdi pür-melâl
Luft-ı tesliyyet ile tab'a şebâbetdir gelen [12]

Gerçi ma'zülüm eyâletden velâkin gam yimem
Şer' ü kânûn reh-berim elde şadâkatdır gelen

İşte mülk işte müfettiş işte inşâf-ı 'azîz
Hizmet-i şıdka mükâfât u 'inâyetdir gelen

İrtikâb etmem hoş-âmed sözle taşvîr-i mağâl
Fikr-i Bihzâd-hayâle şıdka-ı şüretdir gelen

110 Ba'dezîñ rûhum şu kalıbdıyken ey cân-ı 'azîz
Devletiñde hizmete şıdka niyyetdir gelen

Süllem-i bâlâya luftuñla şu'üd etsem n'olur
Çalbe ahkâm-ı şadâkatde niyâbetdir gelen

Gördüğüm dem vech-i şâhâneñde nûrâniyyeti
Bâreka'llâh bir mücessem mâh-ı tal'atdır gelen

Mefharısın âl-i 'Osmânîñ ben etsem de kâsem
Hâniş olmam mülk-i 'Osmâna sa'âdetdir gelen

Sürme eyler İşfahânîler egerçi bulsalar
Hâk-i râhiñ sürme-i 'ayn-ı celâdetdir gelen

Defter-i 'işyânımı ecr-i cezîl ü medh ile
Maḥv ü işbât eyleyen nigû 'ibâretdir gelen

Bu kaşîde şübhesiz 'ayn-ı 'ibâdet 'add olur
Haşv ü zâ'id gelmedi fikre belâgatdır gelen [13]

Eyle gey bârî tenezzül terk-i taşdı' eyleyip
Erdi pâyâna kaşîde kes nihâyetdir gelen

Aldı 'aqlım bir perî-rû ḥür-ı ḥilkatdır gelen
Ḥüsn ü ân-ı şivesiyle nûr-ı fıtratdır gelen

Dil verince bildim ol mâh-ı felek-câhı hemân
'Âşık-ı şürîdeye tarz-ı inâbetdir gelen

120 Ḥayli demdir dâğ-ber-dâğ idi sinemde firâk
Gördüm ol cânân ile birlikde vuşlatdır gelen

Eylemişdi çeşm-i ḥün-bârım onuñ hicri sebîl
Dîdeler-veş dil-i şeydâ vuşlatdır gelen⁶

Bak Züleyḥâyı ḥayâlimde neler taşvîr eder
Ümmü ma'nâdan mevâlîd-i melâḥatdır gelen

Görmedi göz vech-i tâbendeñ gibi ḥüsn-i cemâl
Çeşm-i im'ân-ı cihâna ḥüsn-i rû'yetdir gelen

Ḳandehâr Afġâniyân Şâpûr u Kirmânşâhda
Mişli nâ-bûd öyle bir zevḳ u ḥalâvetdir gelen

Böyle elfâz-ı perîşân mı becâdur vaşfiña
Ḥâtıra ekdâr-ı 'azl âlâm-ı 'uzletdir gelen

Etmedim bu ere dek taḳdîm kaşîde kimseye
Nev-'arûs-ı kîlkime dâmâd-ı 'iffettir gelen [14]

Ḥâmil-i eş'âr olaldan bunca maẓmûn toġmadı
Zâde-i ṭab'a selâset ile vüs'atdır gelen

Çok zamandır ebkem ü lâl olmuşıdı maḥberim
Şevḳ-i medḥiñle dile ḥüsn-i selâmetdir gelen

Ḥâmemi mechûl iken memdûḥudur ma'lûm eden
Nâvdâna ḥüsn-i zîbâyiş meziyyetdir gelen

130 Ḳalbime şâhım kudümünñ baḥş edip başka neşâṭ
Bu sefer dil-ḥâneye mihmân-ı râḥatdır gelen

Ḥâmeniñ ḥaddi degildir vaşf-ı şâhâneñ yaza
Şevḳ-i evşâfiñ ile fikre cesâretdir gelen

⁶ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

Terk olur mu ni‘met-i evşâf-ı şâhâneñ ile
 albime başka leafet dürlü lezzetdir gelen

Neş‘e-i evşâf verdi cür‘et-i ıtınâba yol
 Vüs‘at-i ‘afv-ı hümâyünüñla âyedir gelen

Medh-i şâhâneñ ıdâ-yı rûhdur bu çäkere
 Hâtırâ haylı me‘ânî-yi hâlâvetdir gelen

Elde iken hiç fedâ olsun mu bu vaqt-i sa‘îd
 Tâli‘-i kilik-i siyâha sa‘d-ı sâ‘atdır gelen

Külliyen eş‘arı huşk idi hezârâmı hamûş
 Cüy-ı lufuñla dile vird-i hużâretdir gelen [15]

Ey Medâyîn ey Sa‘ânî ey aria ayrı tur
 Gül-nihâl-i rû-ziyâ ezhâr-ı şevketdir gelen

Eyleme ta‘ciz çıkma vâdi-yi âdâbdan
 Ben dedikçe hâmeye bu yolda rabetdir gelen

ayrı o taşdı‘i ‘arz eyle münâcâtı velî
 Ez-ber et vird-i du‘âsı ile lezzetdir gelen

140 Gelmiyor evşâf-ı şân u şevketi ihşâyâ hiç
 Söz tamâm oldu du‘âyâ başla nevbetdir gelen

Secde-i şükre varıp eyle du‘â şimdi ‘Aâ
 Eylesin te‘yîd Hâk Hâyder-abî‘atdır gelen

Tâ be-maşer görmesin yâ Rabbi bir zerre keder
 Ber-arâr etsin Hudâ tahtında ‘izzetdir gelen

Cenneti etdikçe ecdâd-ı mülükâneñ maarr
 Dâ‘im ol ‘âlemde dilden bu ‘ibâretdir gelen

Âmîn
 1280 [16]

Hû

Sâbık

Mutaşarrıf-ı Cezâ‘îr-i Bahr-ı Sefîd

Sa‘âdetlü Ahmed ‘Aâ Beg Efendiniñ

Dürc-i cevâhir-efkârlarıdır

Fî-sene

1279

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Mehmet (2010), *Osmanlı Sarayı Tarihi Tarih-i Enderûn*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ARSLAN, Mehmet (2010), "Atâ, Tayyâr-zâde", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (erişim: <http://www.turkdebiyatiiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2188>)
- BABİNGER, Franz (1992), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BURSALI MEHMED TAHİR (1342), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1986), "Kaside", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı II -Divan Şiiri-*, S. 415-416-417: 17-77.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1999), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DİLÇİN, Cem (1996), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ELİAÇIK, Muhittin (2005), *Tayyâr-zâde Atâ Divanı*, Ankara: Bilge Yayınları.
- ELİAÇIK, Muhittin (2005), "Enderunlu Atâ ve Şiirleri", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXVI: 237-264.
- ERGÜN, Sadeddin Nüzhet (1936), *Türk Şairleri*, İstanbul.
- ERK, Nihal (1960), "'Tuhfetü'l-Fârisîn Fî Ahvâli Huyûl El-Mücâhidîn' Adlı Kitabın İlimler Tarihi Yönünden İncelenmesi", Ankara DTCFD, S. XVII/3-4: 495-511.
- İNAL, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (1999), *Son Asır Türk Şairleri*, (Haz. Müjgan Cunbur), C. 1, Ankara: AKMB Yayınları.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Atâ Bey, Tayyâr-zâde", *DİA*, C. 40, s. 34-35.
- KURNAZ, Cemal – ÇELTİK, Halil (2010), *Divan Şiiri Şekil Bilgisi*, Ankara: H Yayınları.
- MEHMED SÜREYYA (1311), *Sicill-i Osmânî*, C. 3, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- REDHOUSE, Sir James (1992), *Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SARAÇ, M. A. Yekta (2007), *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye*, İstanbul: 3F Yayınları.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1317), *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Tahirü'l-Mevlevî (1994), *Edebiyat Lûgati*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tayyâr-zâde Atâ, Fülkü'l-Me'ânî fi Medîhi's-Sultânî, Millî Kütüphane (Tasnifsiz).
- TUMAN, Mehmet Nail (2001), *Tuhfe-i Nâilî*, C. 2, Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- UNAT, Faik Reşit (1988), *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara: TTK Basımevi.
- ÜNVER, İsmail (1993), "Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler", *Türkoloji Dergisi*, C. XI, S. 1: 51-89.

YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA BORLUK VADİSİ KAYA ÜSTÜ RESİMLERİ

ROCK ARTS OF BORLUK VALLEY IN THE LIGHT OF SURVEYS

Akın BİNGÖL*

Öz

Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Kars ili, en eski çağlardan itibaren yerleşim görmüştür. Bulunduğu coğrafi konum itibariyle, Anadolu ile Kafkasları birbirine bağlayan jeopolitik bir öneme sahiptir. Bu özelliği nedeniyle bölge tarih boyunca değişik topluluklar tarafından sürekli olarak elde tutulmak istenmiştir. Atatürk Üniversitesi, DPT ve Kültür – Turizm Bakanlığının destekleri ile yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda, bölgede bolca rastladığımız kaya üstü resim, figür, yazı ve damgalar, eski çağ insanlarının sosyal ve kültürel pek çok özelliğini yansıtmaktadır. Örnek olarak, Kaya üstü resimlerinin çizildiği dönemin hayvan türlerini ve bu hayvanların avlanış şekillerini gösterebiliriz.

•

Anahtar Kelimeler

Doğu Anadolu, Kars, yüzey araştırması, Borluk Vadisi, kaya panosu.

•

Abstract

The province of Kars, which is located in the northern east of Turkey, has been settled since the earliest eras of human history. The province of Kars has a geopolitical importance due to its location as it connects Anatolia and Caucasus. Therefore, it has become a place which has been wanted to retain throughout the historical process. As a result of the researches, which have been carried out by the help of Ataturk University, State Planning Organization and the Ministry of Culture and Tourism, the rock painting figure, writing and marks that we find in abundance in the region, reflects many features of social and cultural peculiarities of pre-historic time and people.

•

Keywords

Eastern Anatolia, Kars, survey, Borluk Valley, rock panel .

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: akinbing@hotmail.com

GİRİŞ

Kaya üstü resim, figür, yazı ve damgalar (Petroglif) insanoğlunun eski çağlarda yapmış olduğu tarih, kültür-medeniyet ve sanat ürünleridir. Bundan dolayı önem taşıyan kaya üstü resimler eski çağ insanlarının sosyo-kültürel pek çok özelliğini yansıtmaktadır. Tarihin erken dönemlerinden itibaren kaya resimleri (Petroglifler), kaya veya mağara yüzeylerine kazıma, çizme veya boyama şeklinde yapılmışlardır. Bunların ilk örneklerinde sanat üslubu fazla görülmemektedir. Ancak zamanla bir sanat üslubunun geliştiği gözlemlenmektedir (Çoruhlu 1997: 13 vd.; Alok 1998: 1 vd.; Ceylan 2008a).

Türk Dünyasındaki kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok, sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikinolojik niteliklerinden dolayı önemlidir. Erken dönem kaya panoları genellikle av kültürünü ve sembolizmini yansıtan sahneler içermektedir. Bu resimlerin bazılarında sembolik anlamlar içeren hayvan mücadele sahnelerinin ilk örneklerine rastlıyoruz. Bu sahneler, çeşitli sembolik ve mitolojik anlamları olan hayvanlarla ilgili kompozisyonlar, dini inanç ve günlük hayatla ilgili olayları ifade etmektedir. Ayrıca kaya resimlerinde damgalar veya damgaya benzer işaretler, daire ya da dikdörtgen şekiller ile dört ana yönde işaretler görülmektedir (Ceylan 2008a: 1 vd.; Kıyar 2008: 177 vd.; Demir 2009: 5 vd.; Demir 2010: 13; Sevindi 2013: 156; Ceylan 2014: 1 vd.; Özgül 2015: 169 vd.; Günaşdı 2015: 1 vd.).

Atatürk Üniversitesi, DPT ve Kültür – Turizm Bakanlığının destekleriyle yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda Anadolu’da Cunni Mağarası, Kurbanğa Mağarası, Yazılıkaya, Geyiklitepe, Karaboncuk, Dereiçi, Yağlıca, Karaboncuk-Çeşmebaşı, Tunçkaya-Çiçekli, Tunç Kaya resimleri gibi birçok kaya panoları tespit ettik. Borluk Vadisi de tespit ettiğimiz önemli kaya panoları arasındadır. Ayrıca aynı coğrafya içinde değerlendirdiğimiz İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Nahçıvan bölgesinde de yaptığımız yüzey araştırmaları sonucu, bilinmeyen yeni kaya resimleri tespit edilmiştir. Bir kısmının üzerinde okunabilen runik yazılar da yer alan bu kaya resimleri sayesinde Anadolu ile Orta Asya ilişkileri konusunda daha sağlam ve detaylı çalışmalar yapılabilecektir.

Kars Coğrafyası

Türkiye’nin kuzeydoğusunda yer alan ve insanlık tarihinin en eski çağlarından itibaren yerleşim görmeye başlayan Kars ili, bulunmuş olduğu coğrafi konum itibarıyla, Anadolu ile Kafkasları birbirine bağlayan jeopolitik bir öneme sahiptir. İki bölge arasında bir çeşit kapı görevi üstlenen Kars coğrafyası, tarihi süreçte sürekli olarak egemen güçlerin elde tutmak istedikleri bir yer olmuştur (Ceylan 2001: 15; Ceylan 2008b: 34; Karageçi 2011: 6 vd.)

Doğusunda Ermenistan; güneydoğusunda Iğdır; güneyde Ağrı; batısında Erzurum; kuzeyinde ise Ardahan illeri ile çevrili olan ilin yüksekliği ortalama 1768 metredir. Ancak Hanlar geçidi 2260 ve Kars-Kağızman arasındaki 2020 rakımlı Paslı geçidi önemli geçitlerdendir. İl toprakları yüksek dağlarla kuşatılmış ve genellikle batı-doğu doğrultusunda uzanan akarsularla derin biçimde yarılmış bir plato niteliğindedir. Kuzey kısımlarında Kabak, Kısır ve Akbaba dağları; doğu kesimlerinde ise Dumanlı dağı başlıca yükseltiler arasındadır. Güney kesimlerini ise Karasu ve Aras dağlarının uzantıları teşkil eder (Sevindi 1999: 5 vd.). Bölgenin önemli akarsuları arasında, Bingöl dağlarının kuzey batı eteklerinden doğarak Erzurum/Pasinler ile Kars/Kağızman ve Iğdır ovalarını dolaşıp yurdumuzu terk eden Aras

ırmağı bulunmaktadır. Aras ırmağının önemli bir kolu olan Arpaçay, ilin doğusunda Türkiye ile Ermenistan sınırını çizmektedir. Ayrıca Sarıkamış yakınlarındaki dağlardan kaynaklanan ve 93 kilometre uzunluğunda olan Kars Çayı sınır bölgesinde Arpaçay'a karışır.

Doğu Anadolu bölgesinin en soğuk yerlerinden biri olan Kars ilinde, Doğu Anadolu yüksek yayla iklimi görülür. Karasal iklim tüm şiddetiyle bölgede yaşanmaktadır. Kağızman ilçesinin bulunduğu bölümün daha çok kara içi yağış rejiminin görüldüğü sahalara dâhil olduğu görülmüştür. Orman alt sınırı 1800- 1900 metreden başlamaktadır. Üst yükseklik 2800'e kadar ulaşmaktadır. İklimsel şartlara bağlı olarak bölgenin bitki örtüsü bozkırdır. Bölgenin ova ve havzalarında iklime bağlı olarak geç gelen baharın da etkisiyle çayırlar mayıs döneminde ancak yeşermeye başlamaktadır (Tetik 1986: 80).

1940'lı yılların başından itibaren bölgede araştırmalar yapan İ. Kılıç Kökten, iklimsel olarak Kars Platosu ile Aras Vadisi arasında fark gördüğünü belirtmektedir. Bölgede don olaylarının uzun süreli oluşu yetişen bitki türlerini sınırlamakta ve özellikle vejetasyon devresi uzun olan türler yetişmektedir. Kağızman ilçesinde meyve bahçeleri 1150- 1650 metreler arasında Aras ırmağının zamanla bırakmış olduğu alüvyonlar üzerinde yer alır. Bu alüvyonların kalınlığı 150 metre civarında olup kum ve iri çakıllardan oluşur (Kökten 1943a: 607; Atalay 1983: 33-34; Uzun 1991: 9-24; Koday 2004: 193).

Borluk Vadisi/Azat Köyü Kaya üstü Resimleri

Kars bölgesinde yapmış olduğumuz arkeolojik yüzey araştırmaları sonucunda, Anadolu'nun tarihöncesi Kaya üstü resim sanatına büyük katkılar sağlayan birçok Kaya üstü resim sanatının varlığını tespit etmiş bulunmaktayız. Kafkasya ile Anadolu arasında önemli bir geçit kapısı olan Kars bölgesinde sürdürdüğümüz yeni arkeolojik yüzey araştırmaları ile tarihöncesi dönemin Kaya üstü resim sanatına ait yeni merkezlerin bulunacağını ümit etmekteyiz (Ceylan-Bingöl vd. 2011: 9; Korucu 2009: 43).

Kars kentinin 8 km kadar güneybatısında bulunan Azat köyü yakınlarındaki Borluk Vadisi'nde tespit ettiğimiz Kaya üstü resimleri, Kars bölgesinin tarihöncesi dönemi sanatına çok büyük bir katkı sağlamaktadır. Kafkasya ile Anadolu arasında önemli bir konumda bulunan Kars bölgesi, aynı zamanda bu coğrafi bölgelerdeki Prehistorik Çağ sanatının en eski ve değerli Kaya üstü resimlerine sahiptir.

Azat köyü, büyük ve eski bir yerleşim merkezi olmakla beraber Kars kentine en yakın prehistorik ören yerine sahiptir. Köy yerleşmesinin hemen güney eteğinde bulunan Dündartepe Höyüğü, Prof. Dr. İ.K. Kökten tarafından 1944 yılında saptanmış ve 1952 yılında da höyükte kendisi tarafından küçük bir kazı çalışması yapılmıştır. Dündartepe Höyüğü, Tunç Çağı'ndan Urartu Krallığı'nın sonuna kadar yerleşime sahne olmuştur, ancak köydeki insanlar tarafından aşırı bir şekilde tahrip edilmiştir. Höyük, yaklaşık olarak 33 x 42 m boyutlarında oval bir plan göstermektedir ve güney tarafı, içinden Azat Deresi'nin geçtiği Borluk Vadisi'ne açılmaktadır (Resim 1). Höyüğün en üstünde ve güney ucunda, doğu-batı doğrultusunda uzanan taş duvar bulunmaktadır. Andezit taşlardan yapıldığı anlaşılan duvarın dış yüzleri ve birleşme yerleri kabaca düzeltilmiş olup Erken Demir Çağı ya da Urartu Krallığı dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır (Kökten 1943a: 607; Kökten 1943b: 119 vd.; Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 23; Günaşdı vd. 2012: 49 vd. Ceylan 2015: 177; Karageçi 2015: 110).

Dünderstepe Höyüğü'nün yaklaşık olarak 350-400 m doğusunda ve Borluk Vadisi'nin kuzey eteğindeki kayalıklar üzerinde bulunan Kaya üstü resimlerinin deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1.830 m kadardır. Resimler vadi tabanından yaklaşık olarak 15-16 m yükseklikte, andezit kayalıkların güney yüzü üzerine kazınmıştır (Resim 2). Resimlerin kayalıkların üst

kısmına olan uzaklığı ise ortalama 6-7 m'dir. Oldukça kolay ulaşılabilen resimlerin çevresine, daha sonra insanlar tarafından kazıma ile bazı isimler yazılmıştır. Bazı resimler kaya parçalarının çatlayarak kopması yüzünden tahrip olmuş, bazı resimler de kar, yağmur, rüzgâr ve güneş gibi doğal etmenlerden dolayı silinmiştir. Yaklaşık 1,20 x 1,40 m genişliğindeki bir alan üzerine 28 resim yapılmıştır. Bu resimlerin 4'ü insan, 9 tanesi erkek dağkeçisi, 3 tanesi dişi dağkeçisi, 3 tanesi dağ koyunu, 4 tanesi yaban sığırı, 1 tanesi oğlak, 2 tanesi domuz, 1 tanesi geyiktir (Resim 3). Çenesi ve burnu abartılı olarak oldukça büyük ve uzun çizilen bir hayvan figürünün türü ise saptanamamıştır. Buradaki resimlerin hemen hepsi, Kağızman-Camuşlu Kaya üstü resimlerinde olduğu gibi, kazıma-vurgu şeklinde yapılmıştır. Resimlerin büyüklükleri farklıdır; resimlerin büyük ya da küçük boyutlu yapılmalarında, kaya yüzeyindeki çatlakların azlığı ve çokluğunun yanı sıra, düzgünlüğünün de belirleyici bir rol oynadığı düşünülmektedir (Ceylan 2015: 173 vd).

Kaya yüzeyindeki resimleri üst, orta ve alt olmak üzere üç ana grupta toplayabiliriz. En kalabalık grubu oluşturan üstteki resimlerde, bir tanesi sağdan sola ve sekiz tanesi soldan sağa doğru yürüdüğü düşünülen üç insan ve dokuz hayvan figürü çizilmiştir. Çoğunlukla cepheden çizilen insan figürlerinin kolları yana doğru açık olarak gösterilmiş ve figürler oldukça şematik çizilmiştir. Yan yana gösterilen 6 cm uzunluğundaki iki insan figürü, aşağıdaki geyik figürünün boynuzuna bitişik olarak işlenmiştir. Burada çizilen hayvan figürleri arasında en ilginçlerinden birini de birini de, geyik figürü oluşturmaktadır. Geyik, sol tarafa doğru yürür durumda gösterilmekle birlikte gövdesi 16 cm uzunluğunda ve 13 cm yüksekliğindedir. Camuşlu Kaya üstü resimlerinde geyik figürlerinin belirleyici özelliğini boynuzları oluşturmaktadır. Kalın ve uzun olarak yapılan boynuzlar, çatal biçimlidir.

Azat Kaya üstü resimlerinde yabandomuzu figürleri bir başka ilginç hayvan türünü oluşturmaktadır. Burada üç domuz tasvir edilmiş ve üstte olanı sol tarafa, ortada olanı ise sağ tarafa doğru yürür durumda betimlenmiştir. Ortadaki domuz figürünün gövdesi 10 cm uzunluğunda ve 6 cm yüksekliğindedir, ancak üstteki domuz figürü, bundan çok daha büyük boyutlu yapılmıştır. Sol taraftan betimlenen üst kısımdaki domuz figürünün gövdesi 18 cm uzunluğunda ve 7,3 cm yüksekliğindedir.

Buradaki bir başka hayvan türü de dağ koyunlarıdır. Sağa doğru yürür vaziyette gösterilen dağ koyununun baş kısmı silinmiştir. Ancak kuyruğunun büyük ve kalın olması diğer hayvan türlerinden ayırt edici özelliği olarak görülmektedir. Sol tarafa doğru yürür durumda gösterilen iki dağ koyunu ise hemen hemen aynı büyüklüktedir. Bir başka dağ koyununun gövdesi 14 cm uzunluğunda ve 9 cm yüksekliğinde tasvir edilerek sol tarafında, kollarını yana açmış bir insan figürü bulunmaktadır. Benzer dağ koyunu figürleri Kağızman Bölgesi'ndeki Çallı Kaya üstü resimlerinde de görülmektedir.

Azat Kaya üstü resimlerinde bir başka hayvan türünü de yaban sığırları oluşturmaktadır. Sol tarafa doğru yürür durumda betimlenen sığır figürlerinin gövdesi de iri yapılmıştır. Sığırların yarım ay biçimli boynuzu ve uzun kuyrukları belirleyici özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sığır figürlerinin en büyüğünü, panonun üst kısmına kazınan figür oluşturmaktadır. Gövdesi 14 cm uzunluğunda ve 6 cm yüksekliğinde olan yaban sığırının ölçüleri uyumludur.

Azat Kaya üstü resimlerinde betimlenen hayvan figürlerinin en büyük kısmını dağ keçileri oluşturmaktadır (Resim 4). Farklı büyüklükte ve kaya yüzeyinin üst, orta ve alt kısmına serpiştirilerek betimlenen dağkeçilerinin bir kısmı sağ tarafa bir kısmı da sol tarafa yürür vaziyette çizilmiştir. Orta tarafın kaya yüzeyinin kırık ve çatlaklarla dolu olması nedeniyle buraya çizilen dağkeçileri, daha küçüktür. Gövdesi 12,5 cm uzunluğunda, yüksekliği de 6,5 cm olan sol alt köşede yer alan dişi dağkeçisinin hemen üstünde bulunan erkek dağkeçisi ise, sağ

tarafından betimlenmiştir. Dağkeçisinin en belirgin özelliğini, arkaya doğru yay gibi uzayan uzun kıvrımlı boynuzları oluşturmaktadır. Üst kısımda yapılan erkek keçi figürü, sol taraftan gösterilmiştir. Dağkeçisinin en belirleyici özelliğini, yine arkaya doğru yay gibi uzayan uzun kıvrımlı boynuzları oluşturmaktadır. Dağkeçisi resimleri, Kurbanaga Mağarası ve Kozlu Ağyar'daki keçi resimleriyle yüzeysel de olsa bir benzerlik göstermektedir (Ceylan 2015: 174).

Betimlenen hayvan türlerinin oldukça çeşitli ve zengin olması Azat Kaya üstü resimlerinin en önemli özelliğidir. Kaya üstü resim sanatının çok yaygın olduğu Kağızman Bölgesi'nde, Camuşlu, Çallı, Karaboncuk ve Kozlu-Ağyar'daki Kaya üstü resimlerinde, Azat'ta betimlenen yabansıgırı ve domuz gibi hayvan türlerine rastlanılmamaktadır. Buradaki Kaya üstü resimlerinin en erken Kalkolitik ve en geç de Tunç Çağı'nda yapılmış oldukları düşünmekteyiz. Özellikle yabansıgırları ve geyik figürü, Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede görülmemektedir. Günümüzden 7000 ile 5500 yılları arasında yapıldığı anlaşılan Kaya üstü resimleri, Kars bölgesinin tarihöncesi Kaya üstü resim sanatına çok büyük bir katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- ALOK, E. (1988), *Anadolu'da Kaya Üstü Resimler*, İstanbul.
- ATALAY, İ. (1983), *Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş*, İzmir.
- BİNGÖL, A. (2003), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- CEYLAN, A. (2001), *Sarıkamış Tarihi*, Erzurum.
- CEYLAN, A. (2004), "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri", *Türk Kültürü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- CEYLAN, A. (2014), "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri", *15. Türk Tarih Kongresi Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 1-15.
- CEYLAN, A. (2008a), "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya*, 163.
- CEYLAN, A. (2008b), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008*, Erzurum.
- CEYLAN A. (2014), "Türk Dünyasında Yeni Kaya Resimleri", *17. Türk Tarih Kongresi Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 1-15.
- CEYLAN A. (2015), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 2008-2014*, Erzurum.
- CEYLAN A. -Bingöl A.- Topaloğlu Y.-Günaşdı Y. (2011), "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları", 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 1-20.
- CEYLAN N. (2007), *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- DEMİR N. (2009), "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar" *Zeitschrift für die Welt Der Türken/Journal of World of Turks*, Vol. I, No 1, Münih-Almanya, 5-19.
- DEMİR N. (2010), "Kaya Üstü Resmi Olarak Dağ Keçisi/Elik ve Tarihi Alt Yapısı", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks* Vol.2, No. 2, Münih-Almanya, 3-30.
- GÜNAŞDI, Y. - Y. Topaloğlu - A. Bingöl - A. Ceylan (2012), "2010 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları", 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı C. 3, Ankara, 49-71.
- GÜNAŞDI Y. (2015), "Kars Doyumlu Kaya Resimleri", *III. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum, (Baskıda).
- KARAGEÇİ M. (2011), *Kars-Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- KARAGEÇİ M. (2015), *Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kars.
- KARPUZ H. (1977), "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, 1-6, Ankara.
- KIRZIOĞLU F. (1953), *Kars Tarihi*, Ankara.
- KIYAR N. (2008), "Orta Asya'dan Anadolu'ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler", *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 26, Konya, 177-190.
- KODAY Z. (2004), "Kağızman İlçesinde Meyvecilik", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Yıl: 9, Sayı 12, Konya.
- KORUCU H. (2009), "Kars'ta Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü İzleri", *TAED* 9, Ankara, 43-60.
- KÖKTEN İ. K. (1943a), "Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 7/27, Ankara, , 601-613.
- KÖKTEN İ.K. (1943b), "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarihöncesi Araştırmalarına Dair İlk Not", *DTCFD* 1/2, Ankara, 119-121.
- ÖZGÜL O. (2015), "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/10, Edirne, 169-198.
- SEVİNDİ C. (1999), *Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- SEVİNDİ C.- A. Yalçın Tavukçu (2013), "Şirvaz Kalesi ve Kaya üstü Resimleri (Şenkaya-Erzurum)" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.31, Erzurum.
- TETİK M. (1986), *Kuzeydoğu Anadolu'daki Saf Sarıçam (P. Silvestris L.) Ormanlarının Ekolojik Koşulları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- UZUN S. (1991), *Kağızman ve Çevresinin Fizikî Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- YAMAÇ A. (2011), "Kars Borluk Vadisi", *Atlas*, S. 214, İstanbul, 133-138.

EKLER
Resimler

Resim 1: *Borluk Vadisi Genel Görünüm*

Resim 2: *Azat Kaya üstü Resimleri*

Resim 3: Azat Kaya Üstü Resimleri

Resim 4: Dağ Keçisi Figürü

Resim 5: Sürari Figürü

Resim 6: Azat Kaya Üstü Resimleri

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA KAYALARA YAZILAN TÜRK KÜLTÜRÜ (DEREİÇİ KAYA RESİMLERİ)

THE TURKISH CULTURE FROM CENTRAL ASIA TO ANATOLIA WRITTEN ON THE ROCKS (DEREİÇİ ROCK DRAWINGS)

İbrahim ÜNGÖR*

Öz

İnsanoğlu, diğer canlılardan farklı olarak kendisini kalıcı şekilde tanıtmak ve ifade etmek isteyen bir varlıktır. Bu istek onu değişik yöntemler aramaya sevk etmiştir. Türkler bu kural içinde zamanla ortaya çıkardığı kültür gereği, heyecanlarını, ekonomik yapısını, inançlarını, toylarını ve cenazelerini, yani kültürlerine dair ne varsa taşlar üzerine yazıp çizmeyi bir yöntem olarak belirlemişlerdir. İşte bu kültürün izlerini görebildiğimiz kaya resimleri bütün Asya'ya ve Avrupa ortalarına kadar yayıldığı gibi, kadim Türk toprağı olan Anadolu coğrafyasında da açıkça görülebilmektedir. Anadolu'da kaya resimlerinin yoğun bulunduğu yerlerden birisi de Orta Asya'nın giriş kapısı ve Kafkasların önemli bir yeri olan Kars ilimizdir. Dereiçi Kaya Resimleri'nin, bunlar arasındaki en önemli örneklerden olduğunu düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler

Bozkır Türk kültürü, Orta Asya, petroglif, Anadolu, Kars.

Abstract

Man is a creature that wants to introduce and express himself as permanent unlike other livings. This will has always led him to search for different methods. The Turks as a culture which they brought about in a rule have carved their feelings, excitements, economic structures, cults, wedding and funeral ceremonies and other culture related depictions on rocks and stones as a method. Depictions on rocks which still carry the marks of such culture have been observed from Asia up until central Europe are clearly seen in Anatolia, which has been a Turkish land. One of the places where depictions are commonly observed in Anatolia is Kars, which is entrance to Central Asia and an important place for Caucasus. Depictions of Dereiçi (Invalley) are among the top marks of Turkish culture in this town.

Keywords

Turkish Steppe culture, Central Asia, petroglyph, Anatolia, Kars.

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ibrahimungor@gmail.com

GİRİŞ

İnsanoğlu, var olduğu günden bugüne coğrafi şartların etkisi altında yaşamını sürdürmüştür. Coğrafyanın kendine has özelliklerinin, zamanla üzerinde yaşayan insanların sosyal ve ekonomik yaşantılarına yön verdiği bilinmektedir. Orta Asya bozkırlarında ortaya çıkan Türk kültürü bu anlamda kendisine has özel bir toplumsal yaşam tarzı ve ekonomik yapı ile ortaya çıkmıştır. Bu kültürün ortaya çıktığı yer konusunda farklı bilim dallarının birbirine yakın ancak farklı tespitleri bulunmaktadır. Tarihçiler, Çin kaynaklarını esas alarak yaptıkları tespitlerde Türklerin anayurdunun Altay Dağları olduğunu belirtmektedirler. Sanat tarihçileri, Türklerin anayurdu olarak Kuzeybatı Asya sahasını önermektedirler. Kültür tarihçileri, Altay-Kırgız bozkır sahasını veya Baykal Gölünün güneybatısını önermektedirler. Etnologlar, Türklerin anayurdu meselesine, İç Asya'nın kuzey bölgelerini önererek katkı sağlamaktadırlar. Antropologlar bu konuda Kırgız Bozkırı-Tanrı Dağları arasını önerirken, bazı dil bilimciler ise Türklerin anayurdu olarak Altayların veya Kingan Dağları'nın doğu ve batısı tespitini yapmaktadırlar. Dil bilimciler, bölgede yaptıkları araştırmalar neticesinde, Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğu bozkırlarının Türklerin anayurdu olması gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir (Ceylan 2015a: 9-52; Ceylan A. 2016, Gömeç 2002: 17 vd.; Kafesoğlu 1996: 48; Nemeth 1940: 299-306; Özey 1997: 1 vd. ; Turan 1993: 19 vd.; Koca 1990: 12; Rásonyi 1971: 1 vd.). Gerçek olan şudur ki: Bozkır Türk Kültürü veya daha geniş bir ifade ile Atlı Bozkır Türk Kültürü olarak adlandırdığımız kültür, ortaya çıktığı Orta Asya bozkırlarından Orta Avrupa'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya etkili bir şekilde yayılmıştır (Memiş, 2009: 33-36; Yılmaz-Daşman 2010: 143-159; Somuncuoğlu 2000: 1 vd.; Tashbayeva 2001:9-79). Hayvancılığın baş geçim kaynağı olduğu bu kültür, daha milattan çok önceki yıllardan itibaren Anadolu içlerine kadar etkili bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Tarım toplumlarının yerleşik yapısından çok farklı gelişen hayvancılık, yaylak-kışlak yaşamının getirdiği hareketliliğin ziyadesinde zaman zaman uzak coğrafyaları keşfetme arzusunu ya da zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir (Kafesoğlu 1996: 31-33; Golden 2013: 21-30).

Orta Asya konar-göçerleri ve daha batıda yaşayan konar-göçerler, yerleşik kültürde yaşayanlara göre daha zor şartlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu yaşam kültürü, yerleşik yaşayan "eski batı" halklarına zor ve kaba görünmüştür¹. Fakat yeni yapılan araştırmalar göstermektedir ki konar-

¹ Orta Asya'da ortaya çıkıp zamanla batıya doğru yayılan "göçebe kültürü", daha İlkçağ 'da ele alınan bir konu olmuştur. Eski Yunan filozofu Eflatun, göçebe kültürünü "vahşi aile

göçerler, tabiat şartları konusunda uzmanlaşmış toplumlardır. Hayvancılık yanında, uygun arazi şartlarında tarım yaptıkları, hatta ticaret ile de uğraştıkları çağdaş araştırmalar vasıtasıyla kesin bir biçimde bilinmektedir (Kafesoğlu 1996: 312; Koca 2002: 21). Ayrıca sanayi ve el sanatlarında da hem Orta Asya hem de Avrupa ortalarına kadar yayılan konar-göçerlerinin çok iyi ustalar olduğuna şüphe yoktur². Atlı Bozkır Türk Kültürü'nü ortaya çıkaran Türkler, demir madenini kullanarak kendi ihtiyacı olan silahları ürettikleri gibi üretim fazlası metal ürünlerin ticaretini de yapmışlardır (Mandaloğlu 2013: 129-150). Kazakistan'da, Alma-Ata şehrinin 50 km doğusunda bulunan Esik Kurganında yapılan kazılarda ortaya çıkan buluntular, özellikle de Altın Elbiseli Adam, Orta Asya Bozkır Türk Kültürü'ne dair tüm önyargılı bilgileri alt üst etmiştir (Diyarbakirli 1973: 294; Akişev 1978: 4). Böylece Bozkır Türk kültürünün daha M.Ö. I. binin ortalarında ulaştığı yüksek seviye gözler önüne serilmiştir. Anadolu'nun Orta Asya giriş kapısını teşkil eden Doğu Anadolu ise bu kültürün en eski izlerinin milattan çok önceki dönemlerde görülmeye başlandığı bir coğrafi bölge olarak ortaya çıkmıştır³.

Coğrafi şartların etkisi ile hayvancılığa yönelmiş olan Türkler, yaşadıkları coğrafyaya kendi izlerini de bırakmayı ihmâl etmemişlerdir. Bahsettiğimiz kültürün en önemli kalıntılarından biri ise hiç şüphesiz milyonlarca kilometre kare alana yayılan ve bazı örneklerde neredeyse aynı kişi tarafından yapıldığı hissini uyandıran kaya resimleridir.

Kaya resimleri, insanların önlerine çıkan her kayaya gelişigüzel çizdikleri şekiller değildir. Bugün tarihçiler ve bu alana ilgi duyan diğer bilim adamları

---

grupları" olarak tanımlarken, medeniyete geçişin ise ancak tarım hayatı ile olabileceğini ileri sürmüştür (Şenel, 1968: 206, 212 vd.).

² İskitlerin de konar-göçer bir kültür ile yaşamalarına karşın, el sanatlarında, süs ve mücevher yapımında eşsiz eserleri ortaya koydukları yapılan arkeolojik araştırmalar sayesinde çok iyi bilinir hâle gelmiştir bk. (Durmuş, 2012: 151-162; Memiş, 2012: 77-90).

³ Kars ili bu anlamda oldukça zengin bir bölgemizdir Kars ve çevresini bu denli zengin kılan çok önemli özellikler vardır. Bunu daha iyi anlamak için öncelikle Kars'ın coğrafi unsurlarından kısaca bahsetmemiz gerekmektedir. Öncelikle Kars, Doğu Anadolu Bölgesi içinde bulunan bir ilimizdir. Doğu Anadolu Bölgesi: 163.200 km²lik çok geniş bir alanı kapsar. Anadolu'nun en yüksek bölümü Doğu Anadolu Bölgesi'dir (Erinç 1953: 4 vd.; Tarkan 1974: 1 vd.). Ayrıca Kafkaslar olarak bilinen coğrafyanın da önemli bir bölümü üzerinde yer alan Kars coğrafyası, etrafı ortalama 3000 m yüksekliğe sahip dağlarla çevrili, yaz yağışlarını bol miktarda alan ve mevsiminde oldukça gür çayırlara sahip olan, hayvancılık için son derece uygun bir bölgedir (Atalay-Mortan 2011: 518-523; Ketin 1983: 502 vd.; Sevindi 1999: 10). Dağlık alanların çok yüksek rakıma sahip olduğu Kars yöresinde "V" şekilli vadilerin de yüksekliği diğer bölgelerimizle karşılaştırılamayacak kadar fazladır. Bunlardan elbette en önemlileri, içinden Aras Irmağı ve Kars Çayı'nın aktığı vadilerdir. Etrafını çeviren dağlık alanlar ve derin vadilerle şekillenmiş Kars Platosunun ortalama yüksekliği 1800-2000 m arasındadır (Şaroğlu-Yılmaz 1986: 83-89). Tüm bu özellikler, hayvancılıkla uğraşan milletler açısından Kars coğrafyasını cazip bir yer haline getirmiştir.

arasında bu yönde ciddi tartışmalar olabilmektedir. Moğolistan'dan Orta Avrupa'ya kadar çok geniş bir coğrafyada görülebilen ve binlerce yıllık bir kültürün ifadesi olan Türk kaya resimleri ve damgaları, bazen ideolojik bazen de etnik tahammülsüzlük nedeni ile Türk kültüründen uzak unsurlarmış gibi katı bir ön yargı ile reddedilebilmektedir. Ancak bu alanın bilim insanları iyi bilmektedir ki; gelişigüzel bir kayanın çizilmesi ya da başka bir milletin kendisine has kültürel unsurlarla bir kayanın üzerine resim çizmesi ile Türk kaya resimleri, parmak izlerinin ayırt ediciliği kadar birbirinden farklıdır. Çünkü kökleri binlerce yıl geriye giden Türk kaya resimleri, hem Türk yazı sisteminin hem de Türk resim sanatının atasıdır. Türklere ait kaya resim sanatı yine Türklere ait maddi ve manevi kültürün temellerini yansıtmaktadır. Yazının atası olarak kabul ettiğimiz petroglifler, Orta Asya coğrafyasında çok eskiden beri kullanılan unsurlardır. Daha Paleolitik Çağ'da kullanıldığı bilinen yerleşmelerde av sahneleri veya hayvan tasvirleri, Yukarı Lena'da Şişkin Kayası üzerindeki vahşi at resimleri bunlara dair çok güzel örneklerdir. Moğolistan'daki Candaman kaya resimleri Neolitik; Sakta (Shaktha) Mağarası'nda görülen ok, yay ve hayvan resimleri ise Mezolitik Çağ'a ait örnekler arasında yer alır. Orta Asya'da Kalkolitik Çağ itibari ile kaya resimlerinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bir gelenek olarak kaya resimlerinin Hunlar ve Göktürkler döneminde de kullanıldığı bilinmektedir (Çoruhlu 1997: 20 vd.). Hun devri ve M.S. I. yüzyıldan sonraki dönemlerde süvari veya yaya asker tasvirleri, savaş sahneleri, geyik tasvirleri Türk-İskit-Sibirya sanatının en önemli sembolleri arasında yer alır (Martınov 2013: 1 vd.).

Orta Asya'da, Paleolitik Çağ'da ilk izleri görülmeye başlanan ve zaman içinde kültürel değişim ve gelişimin paralelinde ilerleyen Türk kaya resimleri sanatının Göktürlere kadar kullanılmaya devam edilmesi de bu resimlerin sahipleri hakkında bilimsel tespit bulunmayı oldukça kolaylaştırmaktadır. Kaya resimleri başlangıçta genel olarak dövme, daha sonra kazıma ve daha yakın dönemlerde ise çizme tekniği ile yapılmıştır. İlginç bir şekilde Anadolu'da, dövme, kazıma ve çizme tekniği kullanılarak yapılmış Türk menşeli kaya resimlerinin çok sayıda örneği tespit edilmiştir (Somuncuoğlu 2011: 1 vd.; Ceylan 2008a: 29 vd. ; Musabayev 1998: 2 vd.). Bu da duyguların, heyecanların, ekonomik ve dini yaşantıların kayalara yazılması ve resmedilmesi kültürünün Orta Asya Bozkır Türk Kültürüne uygun bir biçimde, daha milattan çok önceki zamanlardan itibaren Anadolu'da var olduğunun önemli göstergelerindendir.

Kaya resimlerinin en eski ilkel örnekleri incelendiğinde genel bir sanatsal üslûbun oluşmadığı görülmektedir. Ancak zaman içerisinde yavaş yavaş bir üsluba geçiş söz konusu olmuştur. Orta Asya'daki örneklerin bazılarında, erken dönem Türk Sanatının önemli sanat üslubu olan hayvan üslubunun olduğu

anlaşılmıştır. Kaya resimlerinde Hun devrinden Göktürk devri sonrasına kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişikliğin ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir (Martınov 2013: 1 vd.). Ayrıca kaya resimlerinin farklı merkezlerde farklı kalitede yapıldığı da anlaşılmıştır. Bu anlamda kaya resimleri sanatsal değerleri yerine sonraki dönem Türk sanatının temellerini oluşturan ikonografik ve ikonolojik özellikleri ile değerlendirilmelidir (Çoruhlu 2006: 12 vd.; Çoruhlu 1997: 66 vd.; Ögel 1988: 110 vd.).

Orta ve İç Asya Kaya resmi örneklerinin, M.Ö. I. binyıl itibari ile 2500 yıl kadar süre içinde kullanılan örneklerinin çok çeşitli konuları ele aldığı görülür. Sınırladığımız zaman diliminin erken örneklerinde av kültürünü ve sembolizmini gösteren şekiller betimlenmiştir. Bazı kaya resimleri özellikle hayvan mücadelelerini ifade etmiştir. Bunun yanında en can alıcı örnekleri: savaşan insan figürleri, süvari betimlemeleri, çadırlı araba tasvirleri, Pazırık kurganlarında örnekleri görülen başları maskeli ve bazen kuyruğu düğümlü mencuk diye ifade edilen püskül süslemeli at tasvirleri, kurt, dağ keçisi, geyik gibi çeşitli sembolik ve mitolojik anlamları olan hayvanlarla ilgili kompozisyonlar, din ve günlük hayatla ilgili sahneler oluşturmaktadır. Bunlardan farklı olarak kaya resimlerinde damgalar, daire ya da dikdörtgen şekiller, dört ana yönü belirten işaretler de yer almaktadır (Çoruhlu 1997: 66 vd.; Roux 2001: 52 vd.; Ceylan 2015: 9-52; Ceylan A. 2016: Baskıda).

Sosyal hayat hakkında çok değerli bilgiler edinmemizi sağlayan kaya resimlerinde düğün ve çeşitli eğlence sahneleri de görülür. Bu sahneler bazen açık açık düğün/toy gibi eğlencelerde oynanan oyunların ayrıntılarını dahi göstermektedir. Bu kaya resimlerinde çok ilginç ayrıntılar da vardır. Mesela bazı kaya resimlerinde işlenen betimlemeler, günümüz Anadolu düğünlerinin vazgeçilmezi, ortak sevinç gösterisinde bulunan Anadolu Türklerinin eğlence sembolü "halay" oyunlarının Orta Asya'da, milattan binlerce yıl öncesine ulaşan bir geçmişinin olduğunu anlamamızı sağlamaktadır (Yılmaz 2013: 223-248).

Orta Asya ve Anadolu'nun kültürel bağlarını aydınlatmak açısından son derece önemli bilgiler veren kaya resimlerinden bahsederken Anadolu için çok çok önemli olan Erzurum Cunni Mağarasından bahsetmek gerekir. Çünkü bu mağarada tespit edilen petroglifler Anadolu Türk tarihi ve Anadolu'nun kadim etnik kimliği hakkında son derece önemli bilgileri barındırmaktadır. Bu mağarada detaylı çalışmalar yapan A. Ceylan, Anadolu'nun 1071 Malazgirt Savaşı öncesi kimliği açısından eşsiz değerdeki sonuçlara ulaşmıştır. Bu çalışmalarda Ceylan, 12 Türk boyuna ait 29 damgayı tespit etmiştir. Bu boylar; Beçenek, Çuvaldır, Çepni, Salgur, Eymür, Alayuntlu, İgdir, Bügdüz, Avşar, Yazır, Bayat ve Kayı'dır. Ayrıca Göktürk Yazıtlarının atası olan harf sistemine (batlıların runik dediği alfabe sistemini oluşturan Türkçe harf karakterleri) ait

harflerin de bu mağarada tespit edilmiş olması çok manidardır (Ceylan 2002: 425-429; Lıvşits 2000: 37-50).

Orta Asya coğrafyasının en eski çağlardan beri kadim milleti olan Türklerin kendilerini ekonomik, siyasi ve her türlü kültürel unsurlarıyla ifade ettikleri ve bazen de hâkimiyet sahalarını belirtmek için kullandıkları kaya resimleri, öyle anlaşılıyor ki daha milattan birkaç bin yıl önce Anadolu'ya ulaşmıştır. Anadolulu 'da pek çok farklı yerde görülebilen bu resimler bazen ustaca bazen de stilize formlarda yapılmıştır. Ancak bu resimlerin kendine has özelliklerinin olduğu da önemli bir gerçektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kaya resimleri Anadolu'nun hemen her yerinde görülebilmektedir. Doğu Anadolu'da ise; Kars, Erzurum, Erzincan, Iğdır, Hakkâri, Ordu, Artvin ve Tunceli gibi illerimizde yoğunlaşmaktadır. Bu illerimizde A. Ceylan başkanlığında yaptığımız çalışmalar göstermiştir ki kaya panoları üzerinde gördüğümüz figürler, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, İran gibi kadim Türk coğrafyalarında görülenlerden çok farklı değildir (Ceylan 2008a: 30 vd.; Ceylan 2008b: 307; Ceylan 2007: 172; Topaloğlu-Günaşdı vd. 2011: 9; Ceylan 2001: 29.; Ceylan 2015b: 173-176; Özgül 2015: 169-198). Anadolu kaya resimlerinin temaları; ok atan süvari, süvari, av sahneleri, dini ritüeller, hayvan mücadeleleri, geyik, dağ keçisi, kurt, at gibi figürlerden oluşmaktadır (Ceylan 2006: 1-15; Çay 1983: 34 vd.; Üngör-Bingöl vd. 2013: 61-77).

Dereiçi Kaya Resimleri

Bu çalışmada asıl konu başlığımız olan Dereiçi Kaya Panosu, A. Ceylan başkanlığında 1998 yılından bu yana yürütülen çalışmaların Kars ayağında, 2005 yılında keşfedilmiştir. Bu pano üzerinde yer alan resimler bölgenin tarihî ve arkeolojik yönden aydınlatılmasına ciddi katkı sağlamıştır. Dereiçi Kaya Panosu eski Kars-Ardahan karayolunun doğu kesiminde yer alır. Bu yol aynı zamanda tarihî bir doğal yoldur. Bu özelliği ile Doğu Anadolu'da bulunan önemli yollardan biridir. Kaya resimlerinin bulunduğu dere ise Kars Çayı'nın içinden geçerek Ardahan'a doğru devam etmektedir. Bu mevkiinin rakımı, Kars ilinin ortalaması ile hemen hemen aynı, yani 1798 m'dir. Kaya resimlerinin olduğu kayaların doğu kısmında geniş ve düzlük alanlar vardır. İncelediğimiz resimler derenin yamaç kısmında düz bir andezit kaya üzerine işlenmiştir. Bu kaya 2x2.10 m boyutundadır. Resimlerde kullanılan teknik ve ortaya çıkan sonuç ele alındığında Kağızman ilçesinde bulunan Geyiklitepe kaya panoları ile birbirine benzer özellikler taşımaktadır (Ceylan 2008b: 225-228; Ceylan 2008a: 30 vd.).

Dereiçi Kaya Panosunda geyik, at, dağ keçisi, süvari ve köpek resimlerinin yanı sıra iki adet tuzak sahnesi tasvir edilmiştir. Bu kaya resimleri arasında çok basit bir biçimde işlenmiş bir de insan şekli göze çarpmaktadır. Bu kaya

resimlerinde de Geyiklitepe örneğinde olduğu gibi hayvanların hareket hâlindeki durumları resmedilmiştir. Pano üzerinde dört adet at resmi bulunmaktadır. Atlardan bir tanesi şaha kalmış vaziyette işlenmiştir. Bu atın gözleri çok belirgin ve ağzı açık bir biçimde işlenmiştir. Kaya üzerine süvariler stilize bir biçimde çizilmişken, atların detaylı çizilmiş olması ilginçtir. Panoda bulunan üç süvarinin de farklı çizilmiş olması ayrıca ilgi çekicidir. Süvarilerden bir tanesi kazıma tekniği ile yapılırken diğer ikisi çizgi tekniği ile yapılmıştır. Panonun yukarı kısmında tasvir edilen atın hemen üstünde atla ters istikamette ve ayakları atın karın kısmına gelecek biçimde bir dağ keçisi resmi yapılmıştır. Bu keçiyi kuyruk yapısına bakarak A. Ceylan, teke olarak tanımlamıştır. Vücudu belirgin bir şekilde ortaya koyulan tekenin baş kısmı detaylandırılmamıştır. Duruşuna bakıldığında bu dağ keçisinin tuzaktan uzaklaştığı izlenimi oluşturulmuştur (Ceylan 2008b: 252). Ayrıca Pano üzerinde bulunan geyiğin boynuzları ön plana çıkarılmış ancak buna oranla vücudu belli belirsiz bir şekilde ortaya konulmuştur.

Panoda bulunan iki tuzak sahnesinden biri panonun ortasına yapılmış ve bir merdiven görevini görmektedir. Bir diğer tuzak ise panonun batı kısmına yapılmış ve karalama biçiminde oluşturulmuştur. İlginç bir şekilde tuzak sahneleri de Kağızman Geyiklitepe örnekleri ile benzerlik göstermektedir. Yine Dereiçi Kaya Panosu üzerinde anlamlandırılmayan çok sayıda çizgi ve şekiller bulunmaktadır. Panonun yer aldığı andezit kayaların kar ve yağmur sularıyla aşırı derecede yıprandığı ve parçalandığı görülmektedir. Bu tahrip edici etkilerin kayalığın yüzeyinde oluşan birçok resmin yok olmasına neden olduğunu tahmin etmek güç değildir. Dereiçi Kaya Resimlerinin çeşitli benzerliklerinden dolayı Kağızman Geyiklitepe ile aynı dönemde yapılmış olduğunu tahmin etmekteyiz (Ceylan 2007: 172; Ceylan 2008b: 252).

Moğolistan'dan Sibiryaya ve Avrupa'nın ortalarına kadar, ayrıca Anadolu'nun batıdaki uç noktası İzmir-Ödemiş Konaklı'ya kadar yayılmış olan kaya resimleri bilim çevrelerince enine boyuna düşünülmektedir. Bu konuda kafaları en çok yoran ve soru işaretlerine sebep olan şey ise bunların tarihlendirilmesi ile ilgilidir. İnsanlık tarihi ve özellikle milattan önceki Türk izleri için oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz bu kaya resimleri üzerine yaş tespitinde kullanılan karbon testi gibi bilimsel teknikler uygulanamamaktadır. Bu anlamda hem bizim ele aldığımız Dereiçi Kaya Resimleri ile ilgili, hem de diğer kaya resimleri ile ilgili tam bir tarih tespitinde bulunmamız şimdilik mümkün görünmemektedir (Karpuz 1977: 1-5; Harmankaya-Tanıdı 1996). Anlaşılan odur ki Somuncuoğlu'nun da dediği gibi bütün bu kaya resmi alanlarındaki kodlar, tarz ve üslûp birbirinin aynı, figürler ise birbirlerinin benzeridir (Somuncuoğlu 2007: 128-146; Kıyar 2008: 177-190). Bu da bize Milattan önceki dönemlerden bu güne Anadolu'nun da tıpkı Altay Dağları, Sayan Dağları,

Tanrı Dağları, Moğolistan ve benzeri coğrafyalar kadar kadim bir Türk toprağı olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Türkler Milattan Önceki devirlerden itibaren yaşadıkları coğrafyalara ve kendi kültürlerine son derece önem vermişlerdir. Yine Türkler coğrafyaya bağılı olarak ortaya çıkardıkları Atlı Bozkır Türk Kültürü'nü somut olarak yaşadıkları coğrafyaya işlemişlerdir. Atlı Bozkır Türk Kültürü'nün sanatsal unsuru olan kaya resimleri başlangıçta belirli bir üslûbun dışında ortaya çıkmış olsa da zamanla sürekli hareket hâlinde yaşayan bozkır Türklerinin inançlarını, duygularını, sosyoekonomik yapılarını, coşkularını vb. anlattıkları bir sanat hâline gelmiştir. Nihayetinde kaya resimleri gelişigüzel herhangi bir çobanın karalamaları değil, milattan önceki zamanlardan günümüze kadar kazandığı üslûp ile Türk kimliğini yansıtan önemli unsurlar olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde Eskiçağ tarihçileri, arkeologlar, speleologlar tarafından sürdürülen çalışmalar gelecekte de devam edecektir. Bu çalışmalar, Asya içlerinden, Avrupa'ya kadar, çok önemseydiğimiz Türk kültür izlerinin, nasıl yayıldığını gösterirken, Anadolu'nun da ne kadar eski bir Türk yurdu olduğunu ortaya koymaktadır. Kars Dereiçi Kaya Resimleri üzerinde yaptığımız çalışmaların; Anadolu, özellikle de Kars ve çevresinde erken dönem Türk izlerinin aydınlatılması açısından son derece faydalı olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- AKIŞEV, Kemal Alisar (1978), *Kurgan Issık, Kazakistan Sakalarının Sanatı*, Moskova: İskustvo Yayınları.
- ATALAY, İbrahim– MORTAN, Kenan (2011), *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- CEYLAN, Alpaslan (2001), *Sarıkamuş Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum: Atatürk üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- CEYLAN, Alpaslan (2002), "Doğu' da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler*, C VI: 425-429, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- CEYLAN, Alpaslan (2007), "2005 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C I: 129-148.
- CEYLAN, Alpaslan (2008a), "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 163 (14): 26-35.
- CEYLAN, Alpaslan (2008b), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- CEYLAN, Alpaslan (2010), "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri" XV. *Türk Tarih Kongresi-I*, Ankara: 215-232.
- CEYLAN, Alpaslan (2015a), "Taştaki Türkleri Okumak", *Türkiz Dergisi*, (6), 34: 9-52.
- CEYLAN Alpaslan (2015b), *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 2008-2014*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- CEYLAN, Alpaslan (2016), "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri" XVII. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara (Baskıda).
- ÇAY, Abdülhâluk (1983), *"Anadolu'da Türk Damgası"*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ÇORUHLU, Yaşar (1997), *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ÇORUHLU, Yaşar (2006), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- DIYARBEKİRLİ, Nejat (1973), "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı" *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağanı*, İstanbul: 291-304.
- DURMUŞ, İlhami (2012), *İskitler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERİNÇ, Sırrı (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- GOLDEN, Peter B. (2013), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- GÖMEÇ, Sadettin (2002), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HARMANKAYA, Savaş- TANINDI, Oğuzhan (1996), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I*, İstanbul: TAY.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1996), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KARPUZ, Haşim (1977), "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *TÜBİTAK Bilim ve Teknik*, C 10 (112): 1-5.
- KETİN, İhsan (1983), *Türkiye jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul: Teknik Üniversite Matbaası.
- KIYAR, Neslihan (2008), "Orta Asya'dan Anadolu'ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler", *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26: 177-190.
- KOCA, Salim (2002), "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, C III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KOCA, Salim (1990), *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul: Damla Yayınevi.
- LIVŞITS, Vladimir A. (2000), "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine", Sadettin Gömeç-T. Ölçekçi, *AÜDTCFD*, 20/31, Ankara: 37-50.
- MANDALOĞLU, Mehmet (2013), "Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açından Değerlendirilmesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C 2 (2): 129-150.
- MARTİNOV, A. İ. (2013), *Altay Kaya Resimleri*, Ankara: Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu.
- MEMİŞ, Ekrem (2012), *İskitlerin Tarihi*, Ankara: Altınpost Yayınları.
- MUSABAYEV, G. (1998), "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" XIV. *Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan.
- NEMETH, Gyula (1940), "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü*, C XV: 299-306.
- ÖGEL, Bahattin (1988), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZEY, Ramazan (1997), *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya: Aktif yayınları.
- ÖZGÜL, Oktay (2015), "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, V (10): 169-198.

- RÁSONYI, László (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ROUX, Jean Paul. (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SEVİNDİ, Cemal (1999), *Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SOMUNCUOĞLU, Servet (2007), "Sibirya'dan Hakkâri'ye Taştaki Türkler ve Bozkır Kavimleri", *Atlas Dergisi*, 177: 128-146.
- SOMUNCUOĞLU, Servet (2000), *Saymalıtaş Gökyüzü Atları*, İstanbul: Atok Yayınları.
- SOMUNCUOĞLU, Servet (2011), *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul.
- ŞAROĞLU, Fuat-YILMAZ, Yücel, (1986), "Doğu Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim Ve Havza Modelleri", *Maden Teknik Arama Dergisi*, 107, Ankara: 83-89.
- ŞENEL, Alaeddin (1968), *Eski Yunan'da Siyasal Düşünüş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- TARKAN, Tefvik (1974), "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum.
- TASHBAYEVA, K. (2001), "Petroglyphs of Kyrgyzstan", *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek.
- TOPALOĞLU, Yasin-GÜNAŞDI Yavuz-BİNGÖL, Akın-CEYLAN, Alpaslan (2011), "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 2: 375-398.
- TURAN, Osman (1993), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- ÜNGÖR, İbrahim-BİNGÖL Akın vd. (2014), 2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 1, 61-78.
- YILMAZ, Anıl- DAŞMAN, Ali (2010), "Saymalı Taş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5: 143-159.
- YILMAZ, Anıl (2013), "Saymalıtaş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1, İzmir: 223-248.

EKLER

Harita 1: Doğu Anadolu ve Kars Bölgesi

Foto 1: Dereiçi Genel Görünüm

Foto 6: Dereiçi Kaya Panosu

Foto 2: Dereiçi Kaya Panosu (Tuzak Sahnesi)

Foto 3: Dereiçi Kaya Panosu (Hayvan Tasvirleri)

Foto 4: *Dereiçi Kaya Panosu (Tuzak Sahnesi ve Hayvan Tasviri)*

Foto 5: *Dereiçi Kaya Panosu (Hayvan Tasvirleri)*

ERZURUM/ŞENKAYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT/GEYİK VE GÜNEŞ KURSU

ERZURUM /ŞENKAYA PETROGLYPHS IN THE HORSE/DEER AND SUN DISK

Oktay ÖZGÜL*

Öz

Tarihin erken çağlarından itibaren kaya resimleri ya da petroglifler, kaya yüzeylerine veya mağara duvarlarına yapılmıştır. Bunlardan bazıları dövme ve kazıma tekniği ile yapılırken, bazıları da çizme ve boyama tekniği ile yapılmışlardır. Kaya resimlerinde insanlar, kendi inançlarını, ekonomik yapılarını, toplumsal olaylara bakış açılarını, mistik düşüncelerini ve günlük hayattaki işleriyle ilgili olan betimsel öğelere yer vermişlerdir. Yazılı kültürün ilk aşamasını oluşturan petrogliflere ve damgalara Türk kültürünün hâkim olduğu hemen bütün coğrafyalarda rastlamak mümkündür. Moğolistan'dan başlayıp Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Doğu Avrupa, Kafkaslar, Anadolu, İran vb. tarih boyunca Türklerin yayılmış olduğu coğrafyalarda sıkça karşılaşılan kaya üstü resimler, bilim adamları arasında sıkça tartışılan konular arasındadır. Birbirinden binlerce km. uzaklıkta ve farklı coğrafyalarda ortaya çıkan bu petrogliflerde ve damgalarda üslup birliği, yapım tekniği ve yapıldığı yerler bakımından büyük bir benzerlik hâkimdir. Bu benzerlik bize, kaya resimlerinin aynı kökten geldiğini, aynı kültür dairesinden çıktıklarını ve farklı coğrafyalara çeşitli göç yollarıyla ulaştıklarını göstermektedir. Yazılı dönemden önceki insanların yaşayışları ve toplumsal durumları hakkında oldukça önemli veriler sağlayan petroglifler, adeta o devrin bir nevi iletişim aracı olmuşlardır. Anadolu bozkırının giriş kapısı olan Doğu Anadolu Bölgesi ve Erzurum, kaya resimleri bakımından Türkiye'nin zengin bir bölgesini oluşturmaktadır. Anadolu Türklüğünün yazısız dönemden önceki zamanlara ışık tutabilecek bu kaya üstü tasvirler ve bunların yorumlanmasıyla Anadolu ile Orta Asya arasındaki var olan tarihi, kültürel bağların daha da eskiye gideceği düşünülmektedir. Bölgemizde daha önce çalışmaları yapılan Karayazı Cunni Mağarası, Oltu ve Şenkaya'da yeni tespiti yapılan kaya üstü panoları, yazısız devirlerden önceki ve sonraki Anadolu Türk Kültür tarihi hakkında çeşitli bilgiler verecek özellikler taşımaktadırlar. Bölgede yapılacak kapsamlı yüzey araştırmaları ve çalışmalar sayesinde konunun daha iyi aydınlatılacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler

Orta Asya, Erzurum, Şenkaya Petroglif, damga.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 25240, ERZURUM, oktayozgul@hotmail.com

Abstract

Since the dawn of history, early rockpaintings or petroglyphs were made on rock faces or walls of the caves. While some of them were done with tattoos and carving technique, some of them were made by drawing and painting techniques. With rock paintings, people placed descriptive elements for their beliefs, economic structures, social events, perspectives, thoughts, and daily life of mystical affairs. Petroglyphs and stamps that create the first phase of the written culture can be found in almost all regions where Turkish culture is dominant. Starting from Mongolia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Eastern Europe, the Caucasus, Anatolia, Iran and so on, the rockpaintings are frequently encountered in the regions where Turks geographically spread over throughout history, and among the issues debated among scientists. Unity of style of petroglyphs and stamping appearing from thousands of miles and from different regions to each other dominated by a great similarity in terms of construction technique and places. This similarity shows us that the rock paintings are from the same root, the same culture, and it has reached a variety of different geographies of migration routes. The petroglyphs which provide us with important data about people lived in pre-writing period and their communal activities had in fact been a communication device for that period. Erzurum, the gateway to the Anatolian steppe, and Eastern Anatolia of Turkey, is a region rich in terms of rockpaintings. These rock paintings and their interpretations may shed light on the Anatolian Turkishness in unwritten times leading to have historical, cultural ties existed already between Anatolia and Central Asia. In our region, previously studied Karayazi Cunni cave and newly fixed rock above boards at Oltu and Şenkaya have peculiarities that may reveal a variety of information about the history of Anatolia before and after unwritten periods. Thanks to the extensive surveys and studies in the region we believe the issue will be better explained.

•

Keywords

Middle Asia, Erzurum, Şenkaya, Petroglyphs, brand.

GİRİŞ

Anadolu'nun giriş kapısını ve İran ile Turan arasında önemli bir geçişi oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi; kuzeyde Karadeniz Bölgesi, güneyde; Güneydoğu Anadolu Bölgesi, batıda İç Anadolu bozkırları ve doğuda ise Kafkasya ile komşudur (Erinç 1953:5; Ketin 1983: 463 vd.).

Yüksekliği, Türkiye ortalamasının çok üstünde olan bu bölge, önemli göç yolları üzerinde yer alması ve stratejik bir kavşak olması dolayısıyla tarih boyunca önemini hep korumuştur. Yine bu bölge tarih öncesi dönemlerde sahip olduğu verimli şartlar dolayısıyla, insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahiptir. Çayır ve ormanlık alanların bolluğu, sulak alanların varlığı, av hayvanlarının çokluğu ve kaya sığınaklarının bulunması bu bölgenin eski çağlardan günümüze kadar yerleşim görmesini sağlamıştır. Bu özellikleri bölgenin Eskiçağdan itibaren Mezopotamya Anadolu ve Kafkaslar arasında sürekli mücadele olan bir bölge olmasını doğurmuştur (Atalay 1992: 3 vdd.; Özgül 2011: 33 vd.).

2000 m. nin üzerinde yer alan geniş düzlüklerin olması ve etrafının yüksek dağlarla çevrili olması, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en belirgin özelliğini oluşturur. Bölgenin en alçak kısmını 875 m. yükseltisi ile Iğdır Ovası oluşturur. Van Gölü Havzası, Muş Ovası, Bingöl Ovası, Malatya Havzası, Göle Havzası, Ardahan Havzası, Çıldır ve Aktaş Havzası, Erzurum-Pasinler-Horasan ovaları diğer ova ve havzalıdır. Iğdır Ovası'nın dışında kalan diğer ovalar Türkiye'nin ortalama yükseltisiyle aynıdır. Bu özelliği bölgenin eski çağlarda "yüksek ülke" olarak adlandırılmasına sebep olmuştur (Erinç 1953: 5; Tarkan 1974: 8; Ketin 1983: 463 vd.).

Doğu Karadeniz ile Erzurum-Kars Platosu arasında önemli bir konumda ve bir geçiş noktasında yer alan Şenkaya, il merkezinin 185 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. İlçenin doğusunda Allahuékber dağları, batısında Kırdag, güneyinde Çember dağları ve kuzeyinde Ziyaret dağları bulunmaktadır. Kuzeyinde Olur, batısında ve güneyinde Oltu ve Narman, doğusunda ise Göle, Selim ve Sarıkamış'ın yer aldığı Şenkaya, Doğu Karadeniz ormanlarının uzantısını teşkil eden ormanlar bakımından son derece zengindir (Ünal 2004: 34 vdd.).

Hem Karadeniz hem de Doğu Anadolu iklim özellikleri gösteren Şenkaya ilçesinde az ve kış sıcaklıklarında pek fazla fark olmamasına rağmen, güneyde karasal iklim kuzeyde ise Karadeniz iklim tipi daha yaygındır (Erinç 1969: 269 vd.).

Doğu Anadolu'yu Karadeniz kıyılarına ve Kafkasya(Batum-Tiflis)'ya bağlayan Şenkaya, önemli tarihi yollar üzerinde yer almaktadır. M. Pehlivan'ın ifadesiyle, "Serçeme Boğazı-İspir-Tortum güzergâhı ve Narman-Oltu-Oltu-Şenkaya hattı, eski çağ boyunca hem denize ulaşmak hem de maden yataklarını kontrol altında tutmak için kullanılmışlardır" (Pehlivan 1991: 21vd.). Olur-Oltu-Narman ve Şenkaya'nın da içinde bulunduğu bu vadiler aynı zamanda Roma'nın Kafkaslara açılan kapısı durumundaydılar. MS. V ve VII. yüzyıllarda Sasaniler, Bizans ile olan mücadelelerde bu vadileri kullanmışlar ve Bizans ordularını bu vadilerde mağlup etmişlerdir (Grousset 1973: 296).

Çoruh Nehri ile Aras Nehri havzaları arasında kalan Şenkaya, Kafkasya, Karadeniz, İran ve Anadolu içlerine uzanan doğal yolların kesişme noktaları üzerin de yer alması bakımından stratejik bir konuma sahiptir (Tümertekin 1987: 23 vd.; Özgül 2015: 163).

En eski tarihi İlk Tunç Çağı'na kadar uzanan bölgede, Karaz, Urartu Kimmer-İskit (Özgül 2015:164), Selçuklu, Saltuklu, Osmanlı hâkimiyetini yaşamıştır. Milli mücadele döneminde de

Şenkaya, bölge savunması açısından son derece önemli bir nokta olmuştur. Birçok medeniyetin izine rastlanan bölge, tarihi ve arkeolojik bakımdan oldukça zengin bir yer olmasına rağmen, bilimsel çalışmalar maalesef o kadar zengin değildi (Günaşdı, 2007: 70 vd.).

Abideler ve yazılı vesikalar geçmiş tarihin aydınlatılmasında rol oynayan çok önemli kanıtlardır. Bunların yetersiz kaldığı durumlarda, geçmişin aydınlatılması, sosyo-ekonomik ve dini yönden incelenmesi daha karmaşık hale gelir. İşte bu durumda geçmişteki insanların mağara duvarlarına yapmış oldukları resimler, tasvirler, damga ve semboller eski devirlerin karanlık çağlarına ışık tutarlar (Alok 1988: 1 vd.; Demir 2009: 6 vdd.; Tezcan 1990: 1 vdd.).

Petroglif, kelime anlamı itibarıyla "taş üzerine yapılan oyma" demektir. Bu kelimeyi karşılamak için Türkiye Türkçesi'nde "kaya üstü tasvirler", "kaya panoları", "kaya resimleri", "taş oymaları" gibi kavramlar kullanılmaktadır. "Oyma", "dövme", "kazıma" ve "boyama" teknikleriyle taşlara, kayalara ve mağaralara işlenen petroglifler, buldukları yerlerin yazısız dönemine ait sosyal, dini, ekonomik hayatıyla ilgili önemli ipuçları vermektedirler. Bu nedenle kaya üstü resimleri ya da kaya panoları o devrin adeta bir iletişim aracı vazifesi görmüşlerdir (Anati 2004: 60 vd.; Mert 2007: 233 vd.).

Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Avrupa'nın birçok yerinde ortaya çıkan petroglifler, yapım teknikleri, üslup, motif ve coğrafi mekân bakımından büyük oranda benzerlik göstermekle beraber bazen farklılık da gösterebiliyorlar. Moğolistan'dan (Somuncuoğlu 2008: 54-168.; Çoruhlu 1997: 19 vdd.) başlayıp, Kazakistan (Samashev 2001: 151-220.; Musabayev, G, 1998: 2 vdd.) Kırgızistan¹ (Tashbayeva 2001: 9-79.; Somuncuoğlu 2008: 1 vd.) Özbekistan, Türkmenistan (Khujanazarov 2001: 80-121.; Myradova 2011: 415 vd.), Azerbaycan (Somuncuoğlu, 2008: 426-436) Anadolu (Somuncuoğlu, 2008: 458-540), İran² Doğu Avrupa ve Balkanlar'da Eski Türk boyları tarafından yapılmış ve aralarında yapım tekniği, üslubu ve figürler bakımından ayrılık gösteren birçok kaya resmi tespit edilmiştir (Tashbayeva- Khujanazarov vd. 2001: 7 vd.).

Kaya resimlerinin yayıldığı yerlerin ortak coğrafi özelliklerine bakılınca yüksek yerlere yapıldıkları, genelde büyük kayalıkların ve vadi ve sulak alanların tercih edildikleri görülür. Eski Türk boyları tarafından bazen otlakların sınırlarının belirlenmesi, bazen oranının kendilerine ait olduklarını anlatmak için birer işaret, bazen de bir kutsal tören ya da yuğ törenini simgelemek için bu kaya resimlerini yaptıkları anlaşılmaktadır (İnan 1968: 284 vdd.; Tezcan 1990: 14 vd.; Ögel 1988: 760 vdd.).

Yazının keşfinden önce büyük bir ihtimalle (Mezolitik ve Neolitik) dönemlere ait olduğu düşünülen kaya üstü resimleri, Türk kültür ve medeniyetinin yayıldığı coğrafyalardaki önemli kültürel hazinelerdir. Çünkü bu petroglifler, Eski Türk boylarının yaşayışları, ekonomik hayatları, dini inanışları, sevinçleri, sembolleri, beslenme biçimleri, coğrafyaları vb. hakkında bize önemli bilgiler aktarırlar (Tashbayeva- Khujanazarov vd. 2001: 6 vd.; Çoruhlu 1997: 20 vd.).

¹ Özellikle Unesco Kültür Mirası Listesinde yer alan Kırgızistan'ın Saymalıtış Vadisi'nde on bin taşın üzerinde yüz bine yakın kaya resmi bulunmuştur. A. Ceylan başkanlığında Orta Asya'nın değişik coğrafyalarında Türkyap projesi kapsamında pek çok kez bilimsel araştırma yapma imkânı bulduk. Bu araştırmalarımızdan birisini de Saymalıtış Vadisi'nde gerçekleştirdik. Bu taşlardaki kaya resimleri Türk sanatının ve özellikle konar-göçer yaşam biçiminin en erken evrelerini oluşturmaktadırlar. Bu konu ile ilgili bilimsel yayınlar ilerleyen zamanlarda yayınlanacaktır. Saymalıtış petrogliflerindeki tasvirlerin ayrıntıları hakkında geniş bilgi için bk: Yılmaz 2013; 213-248

² 2009 Yılında A. Ceylan başkanlığındaki İran'da tarihi ve arkeolojik araştırmalar kapsamında Erdebil eyaletine bağlı 38 23 56 N, 47 40 55 E koordinatlarındaki eski adı Hive olan Meşginşehr'de çok sayıda kaya üzerinde petroglif tespit ettik. Orta Asya ve Anadolu'daki petrogliflerle büyük bir benzerlik içerisinde olan bu kaya resimleri, İran-Turan arasındaki en eski kültürel kodlar olmakla birlikte, Moğolistan'dan başlayıp, Anadolu, İran üzerinden Balkanlar'a ve Avrupa'ya yayılan erken dönem Türk izlerinin en büyük sanatsal ve kültürel örneklerindedir.

Türkler'in erken dönemlerine ait olduğunu düşündüğümüz bu petrogliflerde, insanın doğayla olan ilişkileri, vahşi yaşamla olan mücadeleleri, kutsal saydıkları hayvanlarla olan ilişkileri grafiksel öğelerle ifade edilmiştir. İnsanın Tanrı'yla ve kutsal sayılan varlıklarla ilişkisi kayalara resmedilirken büyük ölçüde, insanlar tarafından mitolojik olduğuna inanılan hayvanların (geyiklerin, dağ keçilerinin /tekelerin, kurtların, atların, kartalların, yılanların) tasvirlerinden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra toplumsal hayatın bir parçası olan savaş ve av sahneleri de petrogliflerde sıkça karşımıza çıkmaktadır (Çoruhlu, 1997: 13-25; Çoruhlu, 2006: 11 vd.; Ögel, 1988: 109 vdd.). Petrogliflerde yer alan bu tasvirler, ileride ortaya çıkacak olan erken dönem Türk sanatının da başlangıç noktasını teşkil eder. (Çoruhlu 2007: 176 vd; Ceylan 2008: 25 vd.; Esin 2006: 273 vd.).

Birbirlerinden çok uzak olan coğrafi alanlarda özellikle Türklerin yayılım alanlarında karşımıza çıkan kaya resimleri, üslup, yapım teknikleri(dövme, çizme kabartma) ve mekân birliği bakımından büyük ölçüde benzerlik göstermektedirler. Nitekim bu coğrafyalarda bulunan diğer Türk yazıtları, runik³ harfli yazıtlar damgalar (Lıvşits 1978: 4 vd.; Amanjolov 2003: 1 vdd.) ve arkeolojik bulgular bütün bu petrogliflerin aynı kültürün ürünü olduklarını ortaya koymaktadırlar.

Anadolu, kaya resimleri bakımından zengin bir coğrafya olmakla birlikte, Doğu Anadolu ve Erzurum daha zengindir. Kafkasları Erzurum'a bağlayan ve genelde göç yolları üzerinde bulunan Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan, Sivas vb. bölgelerde sıkça rastlanan kaya resimlerindeki runik harfler ve damgalar, Anadolu'daki Türk varlığının Malazgirt Zaferi'nden çok daha eski tarihlere kadar gittiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu petroglifler, Orta Asya Türk kültür ve sanatının bu coğrafyada binlerce yıldır var olduğunu da göstermektedirler (Özgül, 2015: 173.).

Kaya resimlerinde av sahnelerinin, hayvan mücadele tasvirlerinin, runik harflerin, Oğuz boylarına ait çeşitli damgaların, özellikle Eski Göktürk yazısının prototiplerinin (Cunni ve Geyiklitepe) izlerinin yer aldığı açıkça görülmektedir. Bugün ülkemizden çeşitli yollarla koparılmaya çalışılan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kültürel kodlarının ve tarihi şifrelerinin de Orta Asya'ya kadar uzandığını gösteren bu kaya resimlerinin benzerleri(yapılış tarihleri hakkında itilaf olsa bile)Trişin yaylasında, Hakkâri'de, Van'da Gevaruk'da Cudi Dağı'nda tespit edilmiştir(Ceylan 2002: 425 vd.; Ceylan 2006: 1 vd.; Ceylan 2008a: 1 vdd.; Demir 2009: 6 vd.; Alok 1988: 5,13,30).

Yazılı tarihten önceki dönemlerde yaşayan insanların ekonomik, toplumsal, estetik ve dini hayatları hakkında bize önemli bilgiler sunan kaya resimleri ve onların üzerlerinde yer alan figür ve tasvirler, Erzurum ve çevresinin dip tarihinin aydınlatılmasında ve Orta Asya ile olan kültürel bağlarının araştırılmasında önemli birer domino taşı gibidirler. Eski Türk boyları, tarihi süreç içerisinde Orta Asya'dan Anadolu bozkırlarına kadar gittikleri yerlere kendi rumuz ve simgelerini götürmüşlerdir. Otlaklara ve yaylalara kendi boylarının rumuzlarını kazıyan

³ Türk karakterli olarak bilinen ve Göktürk Alfabesinin ilk örneklerini yansıtan bir harf sistemine sahip olan bu yazı, ilk olarak Kuzey İskandinav ülkelerinde 1800 'lü yıllarda tespit edilmiştir. Giz, sır ve esrar manasına gelen kelime, Orhun Abidelerinin bulunmasından sonra aralarındaki benzerliğe bakılarak "Türk karakterli runik yazısı" şeklinde isimlendirilmiştir. Daha sonra bu kelime yaygınlaşarak terimleşmiştir. Runik harfler ve bu yazı sistemi hakkında daha fazla bilgi için bak. Amanjolov 2003 Almatı 1 vd.; Lıvşits, 2000, çev. S.Gömeç-T.Ölçekçi.; Doğan 2000, 161.Özellikle A. Ceylan'ın başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından yürütülen Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları kapsamında Erzurum-Karayazı Cunni mağarasında ortaya çıkarılan Eski Türklere a ait olan damgalar, kaya resimleri ve sembollerin yanı sıra Göktürk yazısının prototipini oluşturan Runik harflerin varlığı oldukça dikkat çekicidir.

Türkler, mağara ve kayalara kendi damga ve işaretlerini çizmişler, inanç ve düşüncelerini duvarlara nakşetmişlerdir (Mert 2007: 1 vd.; Enveroğlu 2005: 1 vdd.).

Petroglifler bakımından zengin olan Erzurum Bölgesi'nde şimdiye kadar Karayazı Cunnı Mağarasında, kaya panoları, damgalar, runik harfler ve çeşitli semboller tespit edilmiştir. A. Ceylan başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından 2012 yılında çalışmasını yaptığımız Şenkaya ilçesi Çağlayan Köyünde de, Orta Asya Anadolu arasındaki etnolojik ve kültürel bağları ortaya koyan kaya panoları tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kaya panoları Erzurum-Kars platosunun Kars yöresindeki Dereiçi (Ceylan 2008a: 252), Camuşlu (Ceylan 2008a: 2008, 279; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu 2008: 137.), Borluk (Ceylan, 2001: 29), Geyiklitepe (Ceylan 2008a: 225; Ceylan 2008b: 75-81), Çiçekli, Tunçkaya (Ceylan 2008a: 303 vd.) kaya panoları ile yapım tekniği, üslup birliği ve figürler bakımından çok büyük bir benzerlik göstermektedirler.

Erzurum İli, Şenkaya İlçesinin 48 km güneydoğusunda, Kaynak Köyünün 7 km doğusunda, Kaynak Köyü Çağlayan Kalesinin 2352 m. hemen alt kısmında 2329 m. yüksekliğe sahip olan bölge, 40 26 36 13 K ve 42 26 49 45 D koordinatlarındadır. Şenkaya İlçesini Sarıkamış ormanlarına bağlayan coğrafyada yer alan Kaynak Köyü, ormanların bittiği noktada bulunmaktadır. Bölgede yaptığımız incelemelerde Eskiçağda yerleşim görmüş İlk Tunç ve Demir Çağ' a tarihlendirilen olan iki kale tespit edilmiştir. Yöredeki küçük çağlayanlar dikkat çekmektedir. Her çağlayan adeta bir kale ile taçlandırılmıştır. Bu çağlayanlardan birincisinde kalenin hemen alt kısmında bulunan kayalıklarda Doğu Anadolu'nun pek çok yöresinde tespit ettiğimiz kaya resimlerine benzer kaya panoları tespit edilmiştir. 2012 yılında ise tarafımızdan çok detaylı bir çalışma yapılmıştır (Üngör-Bingöl vd. 2014: 70).

Andezit kayalıklardan oluşmuş taş bloklar üzerine kazıma ve çizme tekniği kullanılarak yapılan kaya resimlerinde, iki tane araka arkaya dizilmiş halde duran uzun boynuzlu geyik tasviri, iki tane yularlı at figürü, bir dağ keçisi figürü ve bir de güneş kursu tasvirleri tespit edilmiştir. Ayrıca kurda ya da köpeğe benzetebileceğimiz iki hayvan çizimi de panoda yer alan diğer çizimlerdir.

Dağ Keçisi Tasviri

Kaynak Köyü kaya panolarında yer alan önemli tasvirlerden bir tanesi hiç şüphesiz dağ keçisi/tekesi motifidir. Kayalıklarda tespit edilen dağ keçisi tasvirinin Orhun Abidelerindeki Kültigin Yazıtı'nın doğu yüzündeki kuyruğu dik olan dağ tekesi motifiyle büyük bir benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır (Figür 1-2). Dağ keçisinin boynuzları arkaya dönük kıvrılmış bir şekilde çizme tekniği ile yapılan dağ keçisi tasviri III numaralı panoda yer almaktadır. Şüphesiz Türk dünyasının en eski damgalarından ve sembollerinden olan dağ keçisi, bağımsızlığı, cesareti, özgürlüğü temsil etmesiyle Türk kültür tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuştur (Tezcan 1990: 177; Graç 1973: 318; Çay 1983: 111-123). Hatta insanlar tarafından Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılan kağanı sembolize ettiği düşünülmüştür (Radlof 1892: 1 vd.; Esin 2002: 727; Ceylan 2015:12).

Rusya Federasyonu'na bağlı muhtar Türk Cumhuriyetleri olan Tuva, Buryat ve Hakas'ta yaşayan Türkler tarafından bir çeşit kutsallık atfedilen ve totem olarak dağ tepelerine ve yüksek yerlere heykeli yapılan dağ keçisi/teke motifi, Türk kültür hayatında vazgeçilmez bir sembol olarak günümüze kadar gelmiş, halılara kilimlere, destanlara ve masallara konu olmuştur. Dağ keçisi ya da dağ tekesi figürü, Orkun ve Moğolistan bölgesindeki birçok anıtta ve yerleşim yerinde sürekli kullanılan bir sembol olmuştur (Tezcan 1990: 179; Çoruhlu 2006: 172 vd.).

Bununla birlikte Anadolu Türk tarihinde önemli roller oynayan Sarıkeçililer, Kızıkeçililer, Karakeçililer, Tekeoğulları gibi Türk boyları da kendilerine sembol olarak keçiyi seçmişler ve

günlük hayatlarında hemen hemen her şeyde dağ keçisini simge olarak kullanmışlardır (Çay 1983: 1 vdd.; Esin 1978: 94 vd.).

At Tasviri

II. Nolu panoda yer alan altlı üstlü yularlı bir şekilde at tasvirleri yer almaktadır. Alttaki resimde yer alan atın yuları daha belirgindir. İki at tasvirinin hemen önünde güneş kursuna benzeyen bir güneş motifi yer almaktadır Sol altta bulunan atın kulakları biraz daha dik olarak çizilmiş, üstteki atın ise kuyruğu daha net bir şekilde çizilmiştir. Çizimler cepheden yapılmıştır. Üstteki atın gözü belirgin bir şekilde çizilmiş olmasına rağmen alttaki atın yüzünde belirgin bir organ şekli yoktur. Çizimlerde dikkat çeken ayrıntı, diğer Kuzeydoğu Anadolu kaya resimlerindeki at tasvirlerinden farklı olarak atların yularlı bir şekilde çizilmiş olmalarıdır(Figür 3-4). Kuyrukları da diğer bölgedeki diğer kaya resimlerine kıyasla daha kısadır. Kayaların doğu yönüne doğru çizilen at figürlerinin kuzeybatısında onlara benzeyen başka bir at resminin çizilmiş olmasına rağmen fazla belirgin değildir. Ancak aynı teknikte yapılmış olduğu ve muhtemelen aynı kişi tarafından çizildiği atın çizim şeklinden anlaşılmaktadır.

Erken dönem konar-göçer Türk boylarının damga, simge ve yaşam biçimlerini yansıtan bu at çizimleri, bölgenin coğrafi yapısı ile uygunluk göstermektedir. Şenkaya gibi Erzurum'un dağlık-vadilik arazi yapısında Kaynak Köyü'nün yakınlarındaki kaya resimlerinin yapıldığı saha, at yetiştiriciliği ve koyunculuk için daha uygun bir alan teşkil eder.

At ile özdeşleşen Türklerin hayatlarının her aşamasında at ile ilgili simgeleri kullandıkları bilinmektedir. Bu onların türkülerine, mezarlarına, yemeklerine ve dini inançlarına kadar yansımıştır (İnan 1987: 116 vd.; Gürsoy-Naskalı 1995: 1 vdd; Aksoy 1998: 41 vd.; Gumilev 1999: 129 vd.).

Türkler, atı evcilleştirdikten sonra hem etinden hem sütünden faydalanmışlar hem de bir inanç merkezi olan Gök tanrı dininin merkezi yerlerinden birine konumlandırmışlardır. Daha çok kurganlarda ortaya çıkarılan at gömüleri ile beraber atlara ait ilk arkeolojik veriler Kelteminar Kültür(MÖ.5000-3000)'ünde ortaya çıkmasına rağmen, Kalkolitik devirde ortaya çıkan Anav Kültürü' nün tunç devrine ait II. Kültür tabakasında rastlanmıştır(Çoruhlu 2012:1051). Afenesyevo-Andronovo-Karasuk-Taştık ve Tagar Kültürü'ndeki kurganlarda atla beraber gömülen insan cesetleri, at koşum takımları ve kurban edilen atlar, Türkler'in ata ne kadar değer verdiklerini gösterir(Çoruhlu 2012:1055). Kurganlardan başka konar-göçer Türk boyları gittikleri yerlere bazen sınır işareti, bazen kendi boy ve damgasını anlatan bir rumuz, bazen de kutsal saydıkları bir bölgede bir ritüel gerçekleştirmek için seçtikleri hayvanları resmederlerdi. Bunlardan en önemlilerinden birisi olan at, Türklerin kaya resimlerine kazınmış oldukları en eski simgelerden birisidir. Çünkü atı evcilleştiren ve dünya medeniyetine kazandıran ilk millet Türkler olmuştur.

Türk Dünyası'nın hemen hemen her tarafında görülen kayalara kazınmış at motifleri ve at resimleri Türkler'in Anadolu'ya girişleri ile beraber daha da artmıştır. Özellikle Erzurum, Hınıs ilçesi Beyköyü'nde, Tunceli bölgesinde, Azerbaycan Gence'de ve Nahçıvan Kelbecer'de tespit edilen at heykelleri Türklerin ata verdikleri değeri ve önemi göstermektedirler. Nitekim batılılar Türkler için at üstünde doğarlar, at üstünde ölürler deyimini boşuna kullanmamışlardır (Ceylan 2004: 30 vd.; Özkan 2000: 33 vd.; Caferoğlu 1953: 201-212). Bunun yanı sıra atlara oldukça fazla önem veren Türkler, bir yılın adını On İki Hayvanlı Takvimde "At yılı" olarak

adlandırmışlardır (Turan 1941: 1 vdd.; Ceylan 2015: 14).

“At üzerinde doğan”, “Atı ile gömülen”, “Tanrısına atını kurban eden” beslenmesinin büyük bir bölümünü at kesip yiyerek karşılayan bir milletin sosyo-kültürel tarihini yazarken atla ilgili bütün kaya resimlerine, at biçimli mezar taşlarına, at heykellerine ve diğer kültürel motifleri dikkate almak çok daha faydalı olacaktır.

Geyik Tasviri

I Nolu Kaya panosunda arka arkaya duran iki tane geyik tasviri ve aralarında ise kulakları dik, ayakları keskin hatlarla çizilmiş, kurda benzeyen fakat tam olarak anlamlandırılmayan bir hayvan resmi de tespit edilmiştir. Köpeğe benzeyen hayvan, bağımsız bir nesne gibi çizilmiştir. Geyiğin üstte olanının boynuzları uzun ve çok simetrik bir şekilde çizilmiş olup ayak toynakları tam olarak belli olmamakla birlikte ağız kısmı ve çenesi diğer geyiğe göre daha oval ve bombeli bir şekilde çizilmiştir. Bu geyiğin 3 cm. önünde Geyiklitepe tuzak sahnesine benzer fakat tam anlaşılmayan bir tuzak parçası vardır(Figür 5-6). Geyiğin batı tarafında yapılmış olan bu tuzağın alt tarafları tahrip olduğu için tam olarak anlamlandırılmamıştır. Gözü çok açık bir şekilde yapılan geyiğin boynuzlarının abartılı bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Bu şekilde yapılan geyik tasvirlerine Orta Asya’daki birçok kaya resmindeki tasvirlerde rastlamak mümkündür. (Esin 2004: 1 vdd.; Esin 2006: 203 vdd.; Karadavut-Yeşildal 2007: 102 vd.; Çoruhlu 1995: 32 vdd.). Diğer geyiğin yüz kısmı ve gözleri daha belirgin olmakla birlikte biraz daha yukarı bakar bir şekilde tasvir edilmiştir.

Çizgi tekniğinde yapılan geyik tasvirlerinin benzerlerine Erzincan Dilli Vadisi’nde (Ceylan 2016: 9-10), Kars Geyiklitepe (Ceylan 2005: 21-50), Camuşlu (Ceylan 2008: 279 vd), Borluk Vadisi (Ceylan 2001: 9), Dereiçi (Ceylan 2008: 300) ’nde rastlanmaktadır. Bu geyik tasvirlerinin ortak özellikleri; çizgi tekniğinde yapılmışları, abartılı bir şekilde boynuz ve toynak kısımlarının çizilişi ve pastoral bir sahne içinde hareketli birer nesne gibi tasvir edilmeleridir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nde örneklerini çoğaltabileceğimiz geyik tasvirleri, Orta Asya-Anadolu arasındaki kültürel geçmişin önemli ortak simgelerinden birisidir.

Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından olan geyik, hem av hayvanı olarak hem de destanlarda da ifade edildiği gibi kutsanmaktadır(Ögel II 2006:102 vd). Bununla birlikte Orhun Abideleri’nde yaygın bir şekilde avlanan geyik hakkında şu ifadeler yer alır: *“Çogay kuzın Kara Kumug olurur ertimiz. Kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz. Budun boguzı tok erti.”* (Çogay’ın kuzey yamaçları ile Kara Kum’da oturuyorduk. Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Milletin boğazı tok idi.) (Ergin 1999: 66-67).

Geyik kelimesi, Divan-ı Lugat’it Türk’te, “ıwık” olarak geçer (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 67, 239, 265). “ıwık” kelimesi ayrıca, “keyik” biçiminde yaban hayvanı, av hayvanı ve av olayını anlatmak için de kullanılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 8, 10, 11, vd.).

Erken dönem Türk kültürünün devamı ve siyasi yansıması olan Göktürklerde de geyik, kutsal kabul edilmiştir. 2001 yılında Moğolistan’da Bilge Kağan Külliyesinde yapılan kazı çalışmalarında “Bilge Kağan Hazinesi” olarak ele geçen 2280 adet buluntunun içinde altın ve gümüş eserler, değerli taşlar, dokuma parçaları, çeşitli eşyalarla birlikte iki geyik heykelciği de ele geçirilmiştir (Çoruhlu,2002b:98). Mezar eşyalarının içinde geyik heykelciklerinin bulunması, Türklerin ahiret inancı bakımından önemlidir. Öldükten sonraki hayatlarında da geyiği kullanacaklarını işaret eder. Kazı çalışmalarında bulunan ve konu ile ilgili araştırmalar yapan Durmuş, Göktürk döneminde geleneğe uygun olarak geyikli taşlar bulunduğunu, geyik tasvirlerinin külliyelerle sınırlı olduğunu belirtir. Durmuş, Bilge Kağan Anıtlığı’ndan çıkartılan geyik heykelciklerinin gümüş oldukları hakkında bilgi vermektedir (Durmuş, 2009: 113).

Ayrıca konu ile ilgili bir başka bilim insanı olan Esin ise, MÖ. I. Bin yılından itibaren Elbe'den Kama'ya, Yenisey'e ve doğuda Moğolistan-Gobi Çölü'ne kadar Avrasya'nın bütün kuzey bölgelerinde özellikle kurganlarda geyik tasviri ile yapılmış dikili taş parçalarının var olduğunu belirtir (Esin 2006: 224-225).

Güneş Kursu

Türk kültürünün vazgeçilmez öğelerinden olan ve Eski Türk inanç sisteminin önemli bir unsuru olan güneşin Kaya panolarında yer alması son derece dikkat çekicidir. I Nolu panoda yer alan güneş tasviri, çizgi tekniğinde yapılmış olup, iki yularlı at tasvirinin hemen önünde yapılmıştır. Dairesel motifte çizilen güneş tasvirinin güney batı kısmı hemen öndeki atın yüzü ile birleştirilmiştir(Figür 7-8) Hatta öndeki atın kulağı güneşin içinde kalmıştır. Güneş kursunun hemen doğu tarafında köpeğe benzeyen bir hayvanın varlığı dikkat çekmektedir. Bu kompozisyonda güneş kursu, atlar ile köpeğe benzeyen hayvan arasında kalmaktadır.

Güneş kursu, Türk inanç sisteminde koruyucu özelliği ile ay ve yıldızlar gibi bir yere konumlandırılmaktadır. Eski Türk mitolojisinde, Çin kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere göre Kağanın güneşe büyük bir saygısı vardır. Bundan dolayı çadırın kapısı doğuya, güneşin doğduğu yöne göre açılır. Bu yüzden Türk mitolojisinde ve Türk kültüründe önemli bir figür olan güneş tasvirinin Şenkaya Kaya panolarında, dağ keçisi, at ve geyik tasvirleriyle bir bütün halinde düşünüldüğü zaman, bu resimlerin Türk Kültürünün erken evreleri hakkında ne kadar önemli oldukları daha iyi anlaşılacaktır.

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü daima var olmuştur. Bugün bile, İdil-Ural Müslüman Türklerinden olan Mişerler arasında güneşle yemin etme geleneği devam etmektedir (Gömeç 2011: 47). Eski Türk inanışlarında ay ve güneş ile ilgili inanışlar birbirinden birlikte ifade edilirdi. Güneş ve ayın iki kardeş olduğuna inanılır. Bununla birlikte güneş anayı, ay babayı; güneş dişiye, ay erkeği; güneş sıcaklığı, ay soğukluğu; güneş güneyi, ay kuzeyi temsil eder (Ögel II 2006: 187-200).

Şenkaya resimlerinde yer alan Güneş kursunu, Saymalıtaş kaya resimlerindeki güneş kursu ile kıyaslamak mümkün gibi görünse de Saymalıtaş'ın bronz dönemi petrogliflerindeki sahnelerde şamanlar sanki güneşe yolculuk yaparcasına tasvir edilmişlerdir (Yılmaz2013:234, Figür 9-10) Şenkaya'daki güneş kursu ise atlar ve yabanıl hayvanlar arasında tasvir edilmiştir. Bununla birlikte bu güneş işareti Altay kaya resimleri-Biçiktu Bomm'da resim 35-75-189-802-860'da değişik biçimlerde tasvir edilmiştir (Martinov 2013: 75-399-409-456). Yine Biçiktu Bomm'daki bir resimde (res:39)güneş şekli bir geyiğin karnında olarak tasvir edilmiştir. (Martinov 2013: 335).⁴

Şenkaya resimlerinde yer alan güneş kursunun çizim tekniği ve simgesel durumu dikkate alındığında Biçiktu-Bomm ve Saymalıtaş bronz dönemi petroglifleri ile benzerlik taşıdığı görülür. Bununla birlikte Saymalıtaş'taki güneş kursları dövme tekniği ile yapılmışken, Şenkaya ve Biçiktu-Bomm' dakiler çizme tekniği ile yapılmışlardır(Figür 11-12 Pano çizimleri).

⁴ Biçiktu-Boom kaya resimleri Karakol ve Ursul dağı nehirlerinin birleştiği Dağlık Altay'ın orta kısmında yer almaktadır. Çeşitli tasvirler içeren gruplar halindeki yaklaşık bin resim, araştırmacılar tarafından farklı zamanlarda kayıt altına alınmıştır. Biçiktu- Boom, Dağlık Altay'ın tarihî ve kültür mirasıdır. Keşfedilen resimlerin birçoğu Dağlık Altay ve Orta Asya tarihinin farklı dönemlerine aittir. Biçiktu-Bomm'da çok sayıda güneş kursunu gösteren işaretler ve geyiklerle birlikte değişik kompozisyonlardaki av ve tuzak sahneleri, totemistik simgeler vb. eski Altay insanının yaşamı hakkında çok önemli kültürel deliller ortaya koyarlar. Tıpkı Saymalıtaş'ta olduğu gibi buradaki kaya resimleri de Türk kültürünün gelişme çağları bakımından son derece önemlidir.

Kaya panolarında ayrıca, güneş kursunun yanı sıra dairesel motifler, tuzak sahnelerine benzeyen, tasvirler köpek gibi yırtıcı bir hayvana benzeteceğimiz şematik hayvan tasvirleri de yer almaktadır⁵ (Soylu 1978: 22 vdd.).

SONUÇ

Bilindiği üzere, MÖ III. binden itibaren atı evcilleştiren Türkler, MÖ. 2000-1500'lü yıllardan sonra Orta Asya bozkırlarından batıya doğru yayılma sürecine girmişlerdir(Tarhan 1972: 21) Atlı göçebe kavimler, MÖ. 1500'lü yıllardan itibaren Güney Rusya-Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya doğru hareket etmeye başlamışlardır. Bu uzun süren göç hareketleri, Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'da genellikle büyük nehirlerin(Aras-Fırat-Kura) çizmiş olduğu güzergâhlar yoluyla meydana gelmiştir(Khanazov, 1982; 55-57; Durmuş, 1993; 26 vd) Bu göç güzergâhlarından birisi de Ardahan- Şenkaya- Oltu- Narman- Tortum ve İspir hattıdır. Bu güzergâhlarda erken dönem Türk boylarının yapmış oldukları kaya resim sanatının örneklerine rastlamak mümkündür. Çıldır-Başköy kaya resimleri ve Şenkaya Kaynak köyü kaya resimleri bunlardan bazılarıdır.

A. Ceylan başkanlığında Erzurum bölgesinde ve Şenkaya'da 2012 yılında yaptığımız yüzey araştırmalarında çalışmasını yaptığımız Kaynak Köyü kaya panoları, Kars, Erzurum, Erzincan vb. diğer illerdeki kaya panoları ile yapım tekniği, figürler ve kompozisyon bakımından büyük bir benzerlik göstermektedirler. Çizim bakımından küçük çaplı farklılıklar olmasına rağmen, Şenkaya Kaya resimlerindeki en önemli ve ayırıcı özellik, resmedilen atların yularlı olmasıdır. Kaya Panolarında yer alan resimlerdeki konuların; Orta Asya'daki Kazakistan, Saymalıtay, Tamgalısay; Azerbaycan'daki Gobustan; İran'daki Meşgin, Türkmenistan, Moğolistan, Kırgızistan vb. Orta Asya'nın değişik coğrafyalarında bulunan kaya resimlerinin, Kuzeydoğu Anadolu kaya resimleri birlikte düşünüldüğü ve değerlendirildiği zaman, Anadolu Türk tarihinin 1071 ile başlamadığı bu tarihin Anadolu Türk tarihinde sadece sembolik bir değer taşıdığı anlaşılır. Tarihlendirilmeleri konusunda farklı görüşler olmasına rağmen, Şenkaya kaya panolarının at, dağ keçisi, geyik, atlı süvari vb. Türk mitolojisi ve kültürü bakımından son derece önemli sayılan sembolleri barındırması, Türk tarihinin ve sanatının erken evreleri açısından son derece önemlidir.

Bilim adamlarına bu konu hakkında düşen görev, Anadolu'da bulunan kaya resimleri, taş heykeller, Hakkâri Stelleri, Runik Harfler ve damgaların Orta Asya ile olan benzerliklerini ya da ayrılıklarını, bilimsel kanıtların ışığında orta koymaktır. Anadolu'daki Türk tarihinin başlangıç noktalarını yeniden yorumlamak, yazılı belgelerin yanında arkeolojik ve sanatsal materyallerin de yeterince kullanılarak, multidisipliner çalışma yöntemleri ile Anadolu'da Türk tarihin başlangıcını yeniden yazmak gerekir. İşte bu noktada Kuzeydoğu Anadolu kaya resimlerinin yanında Şenkaya ve çevresinde bulunan kaya resimleri, Türk Kültür tarihi açısından büyük bir değere sahiptir. Dileğimiz, bu konu ile ilgili araştırmaların artması ve büyük bir tarihsel hareketliliğe sahip olan Türk kültürünün Anadolu'daki emekleme sürecinin arkeolojik kanıtları ile daha iyi aydınlatılmasıdır.

⁵Yörede eskiden beri hayvancılık yapıldığı için evcilleştirilen hayvanların onların hayal dünyasında yer etmesi son derece doğaldır. Bu yüzden köpeğin kaya panolarında yer alması o hayvanın çoban köpeği olabileceğine işaret olabilir. Nitekim konar-göçer Eski Türk kültürünün yaylak-kışlak hayatlarında vazgeçemedikleri bir hayvan olan köpeğin bir sembol olarak at, geyik ve dağ keçisiyle birlikte tasvir edilmesi çok önemlidir.

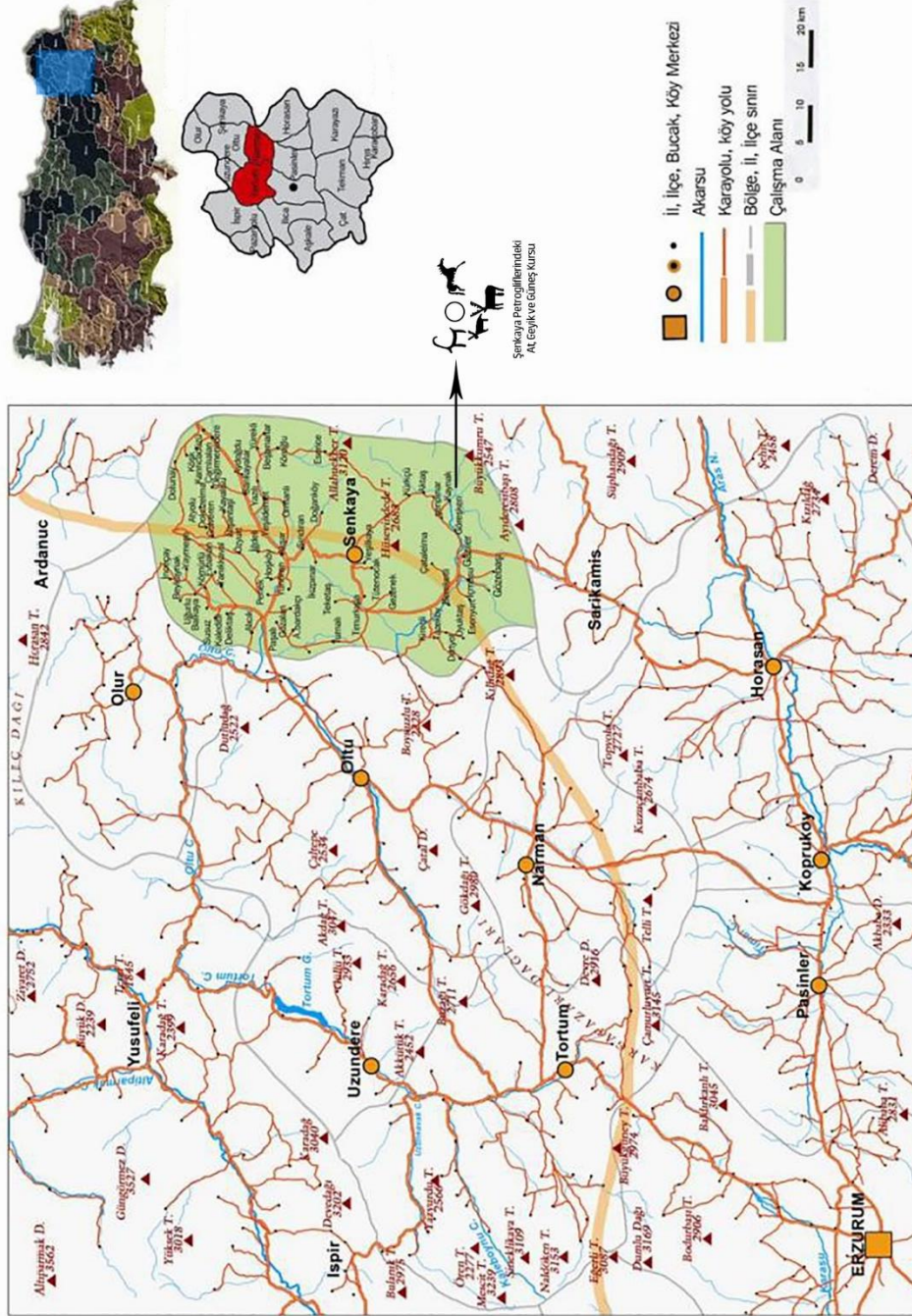
KAYNAKÇA

- AKSOY, Mustafa (1998, Ekim), "Türklerde At Kültürü Ve Kıımız", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, 38-44.
- AMANJOLOV, Altay S. (2003), *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı.
- ANATİ Emmanuel, (2004), "Introducing the World Archives of Rock Art (WARA): 50.000 years of visual arts" XXI Valcamonica Symposium, Capo di Ponte, Edizioni del Centro, pp. 51-69.
- ALOK, Ersin (1988), *Anadolu'da Kayaüstü Resimleri*, İstanbul.
- ATALAY, İbrahim (1992), *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul.
- BELLİ, Oktay (2004), "Türk Dünyası'ndaki Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykellerin Anadolu'daki İzleri.", *Türk Kültürü*, Atatürk Üniversitesi, 85-108.
- BİNGÖL, Akın (2002), "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *A. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-2/28-29*, Erzurum, 173-190.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1953), "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul, 201-212.
- CEYLAN, Alpaslan (2002), "Anadolu 'da ki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası" *Türkler Ansk.*, c. VI, Ankara. 425-429.
- CEYLAN, Alpaslan (2001), *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum,
- CEYLAN, Alpaslan (2004), "Erzurum ve Çevresindeki Türk Yerleşmeleri" *Türk Kültürü*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 21-51.
- CEYLAN, Alpaslan (2006), "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri" *XV. Türk Tarih Kongresi* Ankara, 1-15.
- CEYLAN, Alpaslan (2008), "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya*, S.163, 26-35.
- CEYLAN, Alpaslan (2008a), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008*, Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan (2008b), Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, Kars, 75-81.
- CEYLAN, Alpaslan-Bingöl, Akın- Topaloğlu, Yasin (2008), "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları" *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c. III, Ankara, 12-149.
- CEYLAN, Alpaslan (2015, Güz), "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 /7-29.
- CEYLAN, Alpaslan (2016) "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri" *TTK*, Baskıda
- ÇAY, Abdulhaluk (1983), "Anadolu'da Türk Damgası", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Ankara.
- ÇORUHLU, Yaşar (1997), "Türk Sanatında Av Sembolizmi", *Arkeoloji Sanat*, c.V,76 :13-25.
- ÇORUHLU, Yaşar (1995), *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul,
- ÇORUHLU, Yaşar (2002). "Göktürk Sanatı", *Türkler*, Cilt IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 91-99.
- ÇORUHLU, Yaşar (2006), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar (2007), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar (2012), "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği" Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Tarih Ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler Volume I Ankara, 1051-701.
- DEMİR, Necati (2009), "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) Ve Yazılar"., *Zeitschrift für die Welt der Türken*, ZfWT Vol. 1/1.5-19.
- DOĞAN, İsmail (2000), "Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 151-173.
- DURMUŞ, İlhami (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- DURMUŞ, İlhami (2009). *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara.
- ENVEROĞLU, İlham, (2005), *Çağdaş Azerbaycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ERİNÇ, Sırrı (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.

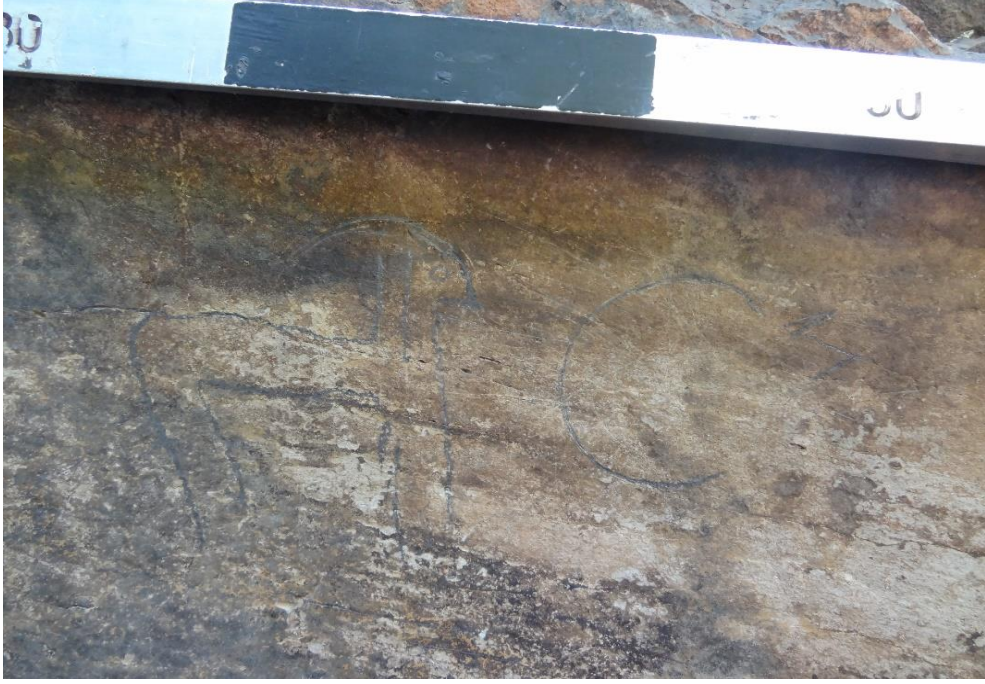
- ERİNÇ, Sırrı (1969), *Klimatoloji ve Metodları*, İstanbul Üniversitesi.
- ESİN, Emel (2006), *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul.
- GÖMEÇ, Sadettin Yağmur (2011), *Şamanizm Ve Eski Türk Dini* Ankara
- GUMİLEV, Lev (1999), *Eski Türkler (Ahsen Batur)*, İstanbul.
- GÜNAŞDI, Yavuz (2007) *Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GRAÇ. A. D. (1973), *Voprosı Datirovski Semantiki Drevnetyurkski Tamgoobraznuh İzobrajeniy Gornogo Kozla*, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskva, 316-333.
- ESİN, Emel (1978). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul.
- ESİN, Emel (2004), *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul.
- İNAN, Abdülkadir (1968), *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir (1987), *"Manas Destanı"*, (Makaleler ve İncelemeler), Ankara.
- İNAN, Abdülkadir (2006), *Tarihte Ve Bugün Şamanizm*, TTK. Ankara.
- KAŞGARLI Mahmud (1985), *Divan-ı Lugat'it Türk Tercümesi*, Cilt I, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARADAVUT, Zekeriya-YEŞİLDAL, Ünsal Yılmaz (2007), *Anadolu-Türk Folklorunda Geyik*, *Milli Folklor Dergisi*, 19/76.102-112.
- KETİN, İhsan (1983), *Türkiye jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul.
- KHUIJANAZAROV, M. (2007), "Petroglyphs of Uzbekistan", *Petroglyphs of Central Asia* Bishkek.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- LIVŞITS, Vladimir A. (2000), " Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine", S. Gömeç-T. Ölçekçi, *AÜDTCFD*, c:20/ 31,37-50.
- MARTİNOV, A. İ. *Altay Kaya Resimleri Biçiktü-Bomm* (Çev. Z. Bağlan Özer) Ankara: Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- MERT, Osman (2007), "Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisi'ndeki Petroglif ve Damgalar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 233-254, Erzurum.
- MUSABAYEV, G. (1998), "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" XIV. *Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan.
- MYRADOWA, E. A. (2011), *Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" Türkmenstanyn Taryhy we Medeny Yadgarlyklary*, Aşkabat.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- ÖGEL, Bahaettin (1988), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaettin (2006), *Türk Mitolojisi II*, Ankara
- ÖZGÜL, Oktay (2011), *Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ÖZGÜL, Oktay (2015), "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/169-198.
- ÖZGÜL, Oktay (2015, Güz), Çoruh Ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/159-181.
- ÖZKAN, Haldun (2000), "Erzincan Ve Çevresinde Orta Asya Türk Mezar Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 31-47.
- RADLOFF, Wilhelm (1892), *Atlas Drevnostey Mongolii [Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası]*, (Trudi Orhonskoy Ekspeditsii) [Orhun Seferi Araştırmaları] I.Baskı, Saintpetersburg.
- SAMASHEV, Z. (2001), "Petroglyphs of Kazakhstan", *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin (1989), *Doğu Anadolu Bölgesi* İstanbul.
- SOMUNCUOĞLU, Servet (2008), *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul.
- SOYLU, Güner (1978), "Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri" *Antropoloji*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, (1973-1974), 27-51 Ankara.
- TARKAN, Tefik (1974), *Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum.
- TARHAN, Mehmet Taner (1972) "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi" *Tarih Dergisi* 24, 17-32.
- TASHBAYEVA, K. (2001), "Petroglyphs of Kyrgyzstan", *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek.
- TASHBAYEVA K- Khujanazarov M. Ranov V.- Samashev Z. (2001), *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek.

- TEZCAN, Mehmet (1990), *Eski Türklerde Damga* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum.
- TURAN, Osman (1941), *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, Erol (1987), *Ulaşım Coğrafyası*. İstanbul.
- ÜNAL, Çiğdem (2004), *Şenkaya'nın Coğrafi Etüdü*, Erzurum.
- ÜNGÖR, İbrahim- BİNGÖL, Akın-TOPALOĞLU, Yasin-GÜNAŞDI, Yasin-CEYLAN, Nezahat-ÖZGÜL, Oktay-CEYLAN, Alpaslan (2012), 2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara: c 1, 61-78.
- VARY, H. Von. (1968), "Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural Altaische", *Jahrbücher* 40/1-2, 50-78.
- YILMAZ, Anıl (2003), "*Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*", İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YILMAZ, Anıl (2013), "Saymaltaş Petroglifleri Üzerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine" *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII /1, 223- 248.
- <http://mc2.vicnet.net.au/home/date/web/index.html>.

EKLER

Harita 1

Figür 1: Şenkaya Kaya Resimlerindeki Dağ Keçisi Resmi

Figür 2: Kültigin Yazıtı'ndaki Dağ Keçisi Tasviri

Figür 3: Şenkaya Tasvirlerindeki Yularlı At Resimleri

Figür 4: Çıldır Başköy Kaya Panosundan Bir Örnek- At ve Atlı Süvari Resimleri

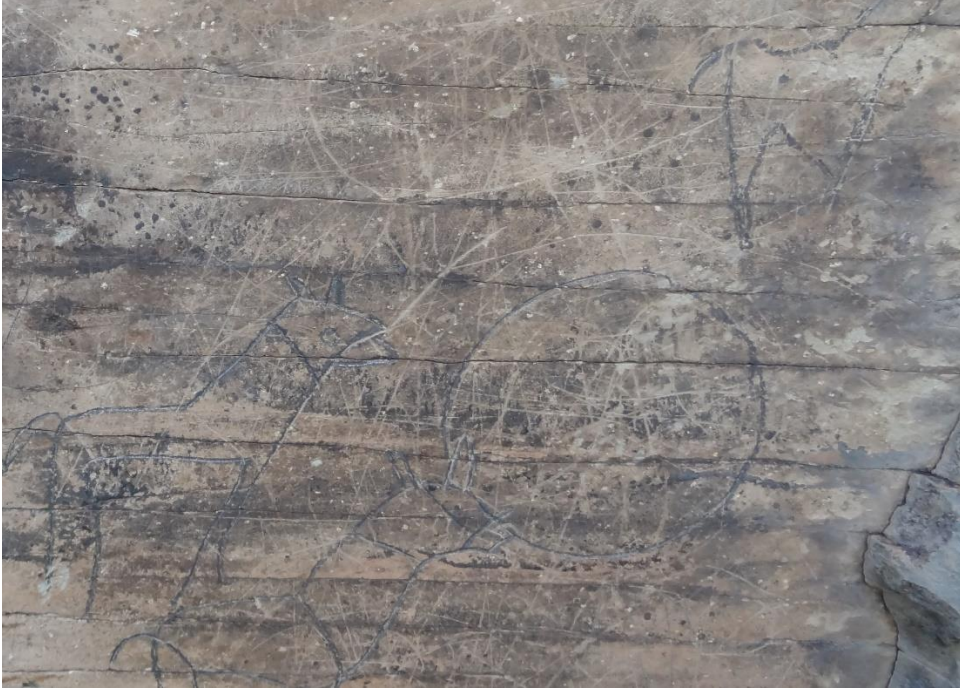

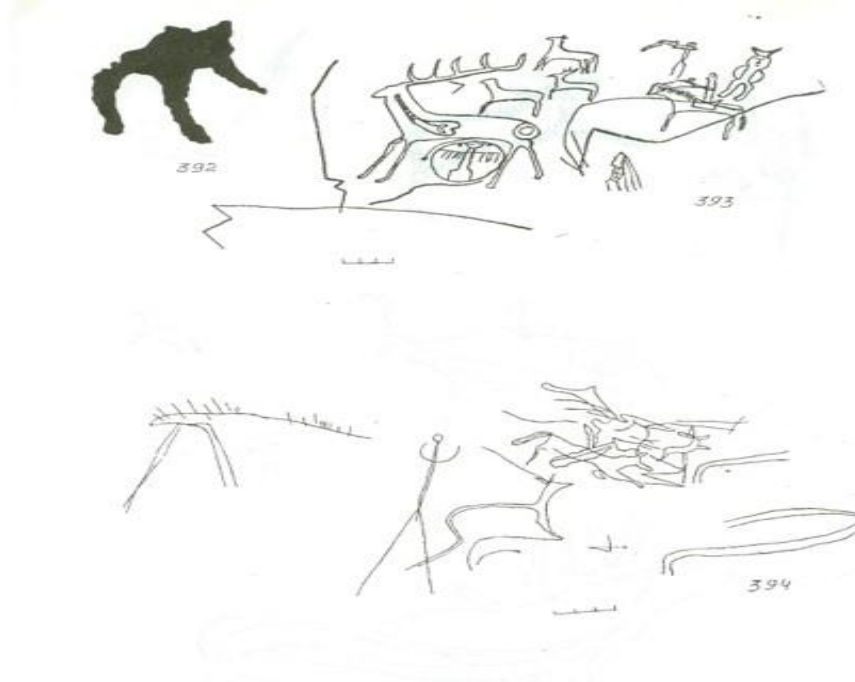
Figür 5: Şenkaya Panolarındaki Geyik Resimleri ve Tahrip Edilmiş Bir Tuzak

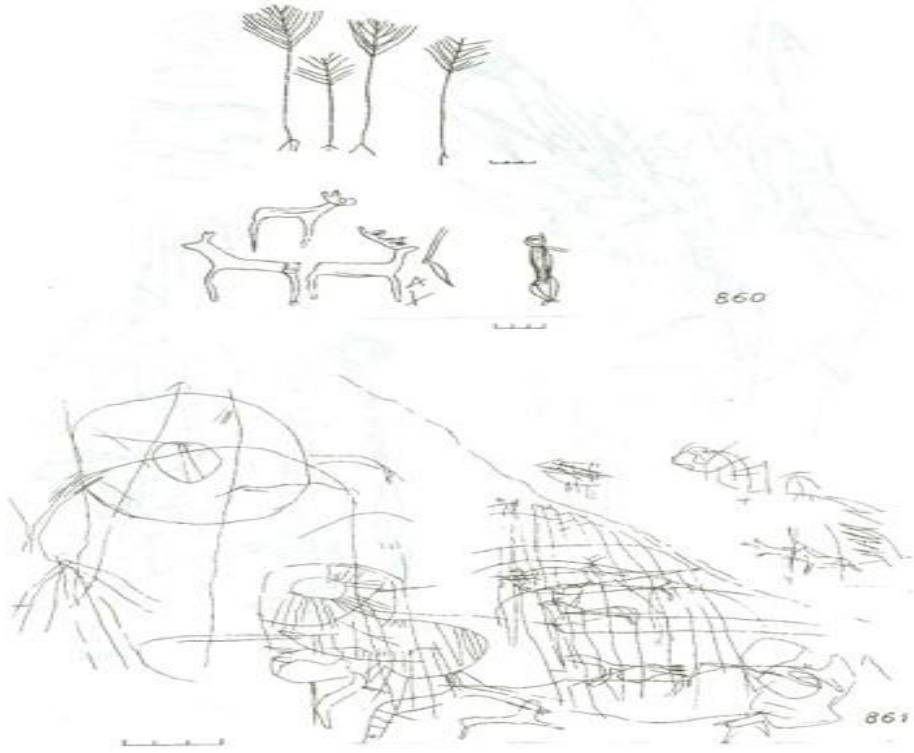
Figür 6: Kars Geyiklitepe Geyik ve Tuzak Sahnesi

Figür 7: At Resimleri Önündeki Güneş Kursu

Figür 8: Biçiktu Bomm Kaya Resimlerindeki Geyiğin Alt Tarafına Çizilmiş Güneş Kursu
(Martinov'dan)

Figür 9: Biçiktu Boom ve Saymaltaş'taki Güneş Kursları

Figür 10: Saymaltaş Vadisi'ndeki Güneş Kursları

Figür 11: Geyik Tasviri Çizimleri

Figür 12: At ve Güneş Kursu Çizimleri

DOĞU ANADOLU KAYA RESİMLERİ IŞIĞINDA DOYUMLU KAYA PANOLARI

DOYUMLU ROCK PANELS IN THE LIGHT OF ROCK PAINTINGS IN EASTERN ANATOLIA

Yavuz GÜNAŞDI*

Öz

Paleolitik Çağ'dan itibaren insanlar duygu ve düşüncelerini anlatmanın yollarını aramışlardır. Bu yollardan birisi de mağara duvarlarına ve kayalık alanlara yapılan ve adeta o devrin iletişim aracı olan kaya resimleridir. Kaya resimlerinde insanlar, doğa ile mücadelelerine, tabiatla olan ilişkilerine ve inanç şekilleri olan bir takım ritüellere yer vermişlerdir. Dünyanın hemen hemen birçok bölgesinde rastlanan kaya resimleri, ait oldukları bölgeye ve kültüre göre farklı özellikler göstermektedirler. Orta Asya'da M.Ö. IV. Binyıl başlarında ortaya çıkan ve atlı göçebe kültürün erken evrelerini oluşturan Türk kültürü ise kaya resimleri bakımından zengin bir kültürü temsil eder. Moğolistan'dan başlayıp Anadolu'ya kadar uzanan geniş coğrafyada rastlanan kaya resimleri, erken dönem konar-göçer Türk boylarının yaşam tarzlarını, inançlarını, otlaklarının sınırlarını ve pastoral hayatlarını ifade eder. Daha çok kazıma-dövme-çizgi ve boyama tekniğinde yapılan bu resimlerde çoğunlukla at, atlı süvari, yırtıcı hayvanlar, dağ keçisi, geyik vb. hayvanlar tasvir edilmiştir. Anadolu'nun kaya panoları bakımından zengin bir bölgesini oluşturan Kuzeydoğu Anadolu-Doyumlu Kaya resimleri, çeşitlilik bakımından büyük bir zenginliğe sahiptir. Toy sahneleri, atlı süvari, insan ve hayvan tasviri vb. birçok kompozisyonu bünyesinde barındıran Doyumlu Kaya Panoları, bölgedeki diğer kaya panoları ile birlikte, Anadolu'nun erken dönem Türk kültür tarihi hakkında önemli veriler sunarlar.

Anahtar Kelimeler

Doğu Anadolu, Doyumlu, kaya resimleri, Orta Asya.

Abstract

The people have looked for ways to express their feelings and thoughts since the Paleolithic Age. One of the these ways is rock paintings , which were communication tools of this age and were painted on walls in cave, on shelter and on rocky areas. The people gave place in their lives to a number of rituals in their relationship with nature and in the struggle with nature. The rock paintings, found in everywhere in world, show different characteristics according to the region and culture to which they belong. Emerging at the beginning of the fourth thousand years BC, in the Central Asia and forming stages of nomadic culture, Turkish culture represents a rich culture in terms of rock paintings. The rock paintings founded in the wide region extending from Mongolia to Anatolia, are with regarded to about beliefs, lifestyles, pastoral lifes of Turkish tribes. In these rock painting made with scraping-tattoo-line and painting techniques are mostly depicted horses, cavalry, wild animals, mountain goats, deer and so on. Northeast Anatolia-Doyumlu rock paintings, which

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 25240, ygunasdi@hotmail.com

are a rich area of Anatolia in terms of rock panels, have a great wealth. Incorporating a lot of compositions as Toy scenes, depictions of people and animal etc Doyumlu Rock Paintings provide very important knowledge about Turkish cultural history along with other rock panels in the region.

•

Keywords

Eastern Anatolia, Doyumlu, rock paintings, Central Asia.

GİRİŞ

Anadolu, Kafkasya ve Orta Asya arasında bağlantı oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi önemli bir coğrafyadır. Doğu Anadolu Bölgesi, içinde barındırmış olduğu doğal kaynaklar, su kaynakları, tarım ve hayvancılık için gerekli olan verimli arazileri ile tarih öncesi çağlardan başlayarak sürekli yerleşim gören bir yer olmuştur. Anadolu'nun en yüksek bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi 163.200 km²'lik alanıyla Türkiye coğrafyasının %21'ini kapsamaktadır (Erinç 1953: 4 vd.; Tarkan 1974: 7 vd.).

Makalemize konu olan Kars Bölgesi, Kafkasya Bölgesi'nin bir parçasını oluşturmakla beraber, Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan önemli bir geçittir (Harita 1). Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars platosunda kalan Kars, yükseltisi 3000 m'yi bulan dağlar ile çevrili ve Erzurum ili ile birlikte Türkiye'nin en soğuk bölgesidir. (Tetik 1986: 80 vd.).

Kars ile çevresini oluşturan yüksek dağ sıraları ve platoların dışında bölgedeki önemli bir yer şeklide "V" şeklindeki vadilerdir. Kars Çayı ve Aras gibi önemli nehirler de bu derin "V" vadiler içinde akış gösterirler. Bu vadilerin, dağların ve diğer coğrafi unsurların şekillendirdiği Kars ili platosunun yüksekliği 1800 m. ile 2100 m. arasında değişmektedir (Şaroğlu-Yılmaz 1986: 83 vd.).

Kafkasları Anadolu'ya bağlayan önemli bir bağlantı noktası olan Kars; içinde barındırmış olduğu doğal kaynaklar, bulunmuş olduğu konum ve tabii zenginlikler dolayısıyla eskiçağdan günümüze birçok topluma ev sahipliği yapmakla kalmamış, aynı zamanda erken dönemlerde çeşitli Türk boylarının da konakladığı, hayvancılık yaptığı, yaylak ve kışlak geleneklerini devam ettirdiği çok önemli bir bölge olmuştur.

Geçmiş tarihin aydınlatılmasında ve toplumların ekonomik, sosyal ve dini inançlarının belirlenmesinde hiç şüphesiz yazılı ve arkeolojik kaynaklar büyük bir önem taşır. Ancak yazılı kaynakların olmadığı veya az ya da yetersiz kaldığı zamanlarda insanoğlunun mağara duvarlarına yapmış olduğu resim, tasvir ve çeşitli sembollerin önemi daha fazla ortaya çıkar. İnsanların bu arkaik devirlerde mağara duvarlarına ya da kayalıklara yapmış oldukları resimler veya bir diğer deyişle petroglifler, dönemin insanların yaşayışları hakkında birçok bilgi verir. Bu kaya resimlerinden dönemin günlük hayatlarından, av sahnelerinden, dini inançlarından, sosyo-ekonomik hayatlarından vs. birçok konu hakkında yorum yapmamız mümkündür. Dağlık alanlardaki kayalara, mağara duvarlarına vurma-oyma-dövme-kabartma vb. teknikler ile yapılan bu resimler, yazısız dönemlere ait kaynak teşkil etmesi bakımından oldukça önemlidirler (Çoruhlu 1997: 19 vd.; Alok 1988: 4 vd.; Enveroğlu 2005: 2 vd.).

Kaya resimlerini tarihlendirmede bilim adamları arasında birçok farklı görüş bulunmaktadır. Orta Asya ve Anadolu'da Paleolitik Çağ'dan itibaren görülen kaya resimlerinde süvariler, av sahneleri, hayvan figürleri ve mücadeleleri vs. konular tasvir edilmiştir. Orta Asya coğrafyasında Mezolitik döneme tarihlendirilen birçok kaya resimleri bulunmuştur. Bu döneme ait resimlerden en dikkat çeken Orta Asya'da Geç Mezolitik döneme ait Sakta (Shaktha) Mağarası'nda bulunan resimlerdir. Bu resimler dönemsel bilgi vermesi açısından önemlidir (Çoruhlu 1997: 20 vd.). Yine Güney Özbekistan'daki Zaraut Mağarası'nda, Kazakistan'daki Karadağlar'da (Mezolitik-Neolitik) bulunan çeşitli hayvan sahneleri, av sahneleri, Moğolistan'da Kalkolitik Çağ'a tarihlenen Candaman kaya resimleri, yazısız döneme ait erken devir Türk toplulukları hakkında bilgi veren önemli ipuçlarıdır. Başlangıç evresinde herhangi bir sanat ve estetik değer taşımayan bu resimler giderek çok güzel bir hayvan üslubu

sanatını vücuda getirmiş, özellikle İskit, Hun ve Göktürkler’de erken devir Türk sanatının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Alok 1988 : 3 vd.; Musabayev 1998: 2 vd.; Ceylan 2008a: 29 vd.; Demir 2009: 6 vd.; Somuncuoğlu 2011: 1 vd.). Kars ve çevresinde ise H. Karpuz tarafından Kars-Camuşlu’da 1977 yılında tespit edilen kaya resimleri, Paleolitik Çağ’a tarihlendirilmiştir (Karpuz 1977: 1 vd.).

Aralarında yapım teknikleri, üslup birliği ve coğrafi bakımdan büyük benzerlik gösteren kaya resimleri, Orta Asya’dan başlayıp, Moğolistan (Somuncuoğlu 2011: 1vd.), Kazakistan (Somuncuoğlu 2008: 1 vd.; Samashev 2001: 151 vd.), Kırgızistan (Tashbayeva 2001: 9 vd.), Azerbaycan (Somuncuoğlu 2012: 1 vd.; Parlak 2007: 70 vd.), Türkmenistan (Myradova 2011: 416 vd.), İran¹, Anadolu (Vary 1968: 61 vd.; Koşay 1984: 33 vd.; Ceylan 2002: 425 vd.; Mert 2007: 250 vd.; Ceylan 2008a: 29 vd.; Somuncuoğlu 2012 2 vd.), Balkanlar, Doğu Avrupa ve Sibirya’ya kadar ulaşan bir alanda görülmektedirler.

Orta Asya erken dönem Türk kültürünün Anadolu’ya taşınması açısından büyük önem taşıyan kaya resimleri, Anadolu’nun pek çok yerinde sanki tek elden çıkmışçasına aynı üslup birliği içinde görülebilmektedir. Anadolu’da Erzurum, Erzincan, Kars, Iğdır, Ordu, Artvin vb. şehirlerdeki kaya resimlerinde özellikle atlı süvariler, ok atan süvari resimleri, av sahneleri, hayvan mücadeleleri, dini ayin ritüelleri olarak nitelendirilebileceğimiz sahneler, dağ keçisi motifleri, at motifleri, geyik resimleri dikkati çeken önemli figürlerdir (Çay 1983: 34 vd.; Ceylan 2010: 215 vd.).

Kaya resimlerinde yer alan konular arasında düğün-toy ve eğlence sahneleri de bulunmaktadır. Özellikle bu konu hakkında değerli çalışmalar yapan A. Yılmaz, Saymalıtaş’taki Toy/Şenlik Sahneleri” adlı çalışmasında, Lena Nehri yakınlarındaki Kulenga, Güney Sibirya’da Anga Nehri yakınlarındaki Vtoroy Ostroy’da, Yukarı Lena’daki Şişkino’da ve Saymalıtaş’ta bulunan petrogliflerdeki halay çekme sahnelerinden, dans eden insan sahnelerinden ve çeşitli eğlence sahnesi diyebileceğimiz resimlerden bahseder (Yılmaz 2013: 221-248) Bununla birlikte Doyumlu kaya resimlerinde de, el ele tutuşmuş insanların birlikte halay çekmeleri tasvir edilir. Çizgi tekniği kullanılarak yapılan resimlerdeki insanların cepheden çizilerek yapıldıkları, omuz kol ve ayakların aynı şekilde tasvir edildikleri görülmektedir. Saymalıtaş toy ve şenlik sahnelerindeki el ele tutuşan insan tasvirli resimlerden farklı olarak daha büyük ve şematik bir şekilde çizilmişlerdir.

Bu bizim açımızdan çok önemli olmakla beraber, bugün ülkemizde ve özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgemizde çokça oynanan halay, toy ve şenliklerin kaynağının Orta Asya olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla herhangi bir etnik zümreye ya da farklı bir kültüre atfedilemez. Aksine bu petrogliflerde yer alan ve bugün Anadolu’nun hemen hemen her yerinde oynanan bu oyunlar, Türklerin bu coğrafyada bir ve beraber olarak binlerce yıldan beri var olduklarını ve köklerinin temellerinin Orta Asya’ya dayandığının bir kanıtıdır. Bugün değişik sebeplerle ülkemizden koparılmak istenen bu bölgemizin kültürel kökleri bilinmelidir ki Orta Asya’ya kadar uzanmaktadır.

Türk tarihinin ve kültürünün erken evreleri hakkında çok önemli ipuçları veren bu kaya resimleri arasında özellikle A. Ceylan tarafından 2002’de Karayazı Cunni Mağarasında tespit edilen kaya resimleri, 12 Oğuz Boyuna ait 29 çeşit damga Türk tarihi ve kültürü açısından büyük önem taşımaktadır. Zira burada yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuca göre Türkler, Anadolu’ya Malazgirt Zaferinden çok daha önce gelmişlerdir. Bu damgalardan bir tanesi de Kayı Boyuna aittir. Runik harfler olarak adlandırdığımız Türk karakterli resim yazısı

¹ A. Ceylan başkanlığında İran’da yürüttüğümüz tarihi ve arkeolojik araştırmalar kapsamında Erdebil Eyaletine bağlı Meşginşehr’de birçok kaya resmi bulunmuştur. Yürüttüğümüz çalışmalar sırasında yüksek bir kayalık üzerinde sayıları 50’yi geçen kaya resmi tespit edilmiştir. Bu çalışmalar detaylı bir şekilde daha sonra yayınlanacaktır.

ve Göktürkçenin prototipini meydana getiren bu runik harfli yazı sistemine ait harflerden 5 tanesi de bu mağarada tespit edilmiştir (Ceylan 2002: 425 vd.; Lıvşits 2000: 37 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi özellikle Erzurum ve Kars yöresi kaya resimleri bakımından oldukça zengindir. Kafkasları Erzurum'a ve batıya bağlayan önemli göç yolları üzerinde yer alan Kars ve çevresi, stratejik konumu, doğal çevresi ve önemli yol güzergâhları üzerinde bulunması nedeniyle Orta Asya'dan başlayıp, Balkanlar'a kadar olan göç süreçlerinde birçok eski Türk boyunun uğrak yeri olmuştur. Tarım ve hayvancılığa son derece elverişli olan Kars platosunda, erken devirlerdeki konargöçer Türklere ait olduğunu düşündüğümüz çeşitli kaya panoları ve resimleri tespit edilmiştir. İ. K. Kökten tarafından Kars Yazılıkaya'da 1969 yılında tespit edilen kaya panolarına ilaveten yeni kaya resimleri A. Ceylan başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından 2004 yılında Kars İli Kağızman İlçesi Şaban Köyü'nün 5 km kuzeybatısında ki (Sakasen)² Geyiklitepe'de (Ceylan 2008a: 30 vd.; Ceylan 2008b: 225 vd.) 2005 yılında Kars-Ardahan yolunun doğusundaki Dereiçi'nde (Ceylan 2007: 172 vd.; Ceylan 2008b: 252 vd.), Kağızman İlçesi Camuşlu yaylasında, Camuşlu ve Çiçekli'de (Ceylan 2008b: 279 vd.; Ceylan-Bingöl 2008: 137), 2007 yılında Kağızman İlçesinin 21 km batısındaki Karaboncuk Köyü'nde (Ceylan 2008b: 307 vd.), Tunç Kaya'da, Kurbanaga Mağarası'nda (Ceylan 2008b: 303 vd.), Yağlıca Köyü'nde ve 2008 yılında Kars il merkezine 6 km. uzaklıktaki Borluk Vadisi'nde (Ceylan 2001: 29 vd.; Topaloğlu-Günaşdı vd. 2011: 9) çok zorlu arazi şartlarına rağmen birçok kaya panosu ve resmi tespit edilmiştir. Kökten tespit etmiş olduğu kaya resimlerinin tarihlerini M.Ö. 15.000-7.000 tarihleri arasında göstermektedir (Kökten 1975: 95 vd.). Yine bu kaya resimlerinin tarihleri konusunda Erzen, Harmankaya, Karpuz gibi bilim adamları farklı tarihleri savunmaktadırlar (Karpuz 1977: 1 vd.; Harmankaya-Tanıdı 1996).

2011 yılında Kars İlinin 44 km. kuzeybatısında, Susuz İlçesinin 24 km. kuzeybatısındaki Doyumlu Köyü'nün hemen kuzey tarafındaki kayalık alanda, daha önce belirlenen yerleşmelerdeki kaya resimlerinin benzerleri tarafımızca tespit edilmiştir (Özgül-Ceylan vd. 2013: 285) (Foto 1-4). Yüksek bir kayalık alanda bulduğumuz bu kaya panoları daha önce Kars'ın değişik yerlerinde bulunmuş kaya resimleri ile benzerlik göstermektedir.

Doyumlu kaya panolarında yer alan semboller, resimler ve figürler oldukça etkileyici bir görünüme sahip olmakla beraber bazı resimlerin daha sonradan çizildikleri görülmüştür. Kazıma ve dövme tekniği ile yapılan Doyumlu'daki kaya resimlerinde el ele tutuşmuş bir halde 5-6 kişinin eğlence ve toy şenliğini andıran halaya benzer bir tasviri, Orta Asya ve Anadolu'da hemen hemen bütün kaya panolarında yer alan dağ keçisi, köpek, at, atlı süvari, av ve tuzak sahnesi, güneş kursu ve çeşitli tasvirler resmedilmiştir.

Orta Asya'nın birçok bölgesinde ve Kafkasya'da bulunan birçok kaya resminde kutlamalara halay çekerek katılan figürlere, karşılıklı duran ve bu şekilde dans eden tasvirlerle sıkça rastlanır. Muhtemelen bu kutlama ya da toy sahnesinde yer alan insanlar, ya çok büyük bir olayı ya da herhangi bir zafer veya mücadeleden başarıyla çıktıklarını kutluyorlardı (Foto 14, Çizim 1). Kazakistan'ın, Kırgızistan sınırına yakın bir bölgedeki Tamgalısay kaya resimlerinde hem halay çekenler, hem de karşılıklı dans eden tasvirlerle rastlanılmaktadır (Somuncuoğlu 2008: 1 vd.; Yılmaz-Daşman 2010: 143 vd.).

Doyumlu kaya resimlerinde kayanın batısında çizgi tekniği ile çizilmiş 6 adet insan resminin yer aldığı görülür. Bu resimler, yaya olarak ve hareketsiz bir şekilde tasvir

² Sakasen ismi M.Ö. 8. yüzyıllarda bu bölgeye göç eden Saka Türkleri ile ilişkilidir. Bu bölgeye göç eden konar-göçer İskit boyları asırlar boyunca Kür, Aras ve Çoruh Vadilerini kullanarak Anadolu'ya yayılmışlardır. Bu esnada bazı bölgelere isimlerini vermişlerdir. *Sakasen* ismi de bu şekilde bölgeye İskit boyları tarafından verilmiş olan bir isimdir. "*Sakasen*" ismi 1927 yılında yapılan bir değişiklikle "*Şaban Köyü*" olarak değiştirilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Ceylan 2008: 224 vd.; Ceylan 2015: 578; Özgül 2016: 168.

edilmişlerdir. İnsanların el ve ayakları olduğu gibi çizilmiş, detaylara girilmemiştir. İlk başta çizilen insanın kafası biraz daha belirginleştirilmiştir. Muhtemelen sanatçı tarafından bu kişi vurgulanmak istenmiştir. Bu çizimlerde kollar yana açık ve ayaklar birbirine eşit mesafede çizilmiştir. Muhtemelen bu insanlar toy ve şenlik sahnesinin küçük insanları, yani çocuklar idiler. Panonun kuzeydoğusunda üst tarafı kırılmış kısımda üç kişi el ele tutuşmuş gibi tasvir edilmiştir. Bunlar diğer tasvirlerden daha detaylı çizilmiştir. Burada çizilen üç figürden ortada olanın kafası daha belirgindir. Diğer ikisi biraz daha belirsizdir. Üçünün de kolları açık bir şekilde aşağı doğru betimlenmiştir. Eller açık ve parmaklar özellikle vurgulanmıştır. Yine ayaklar da buna bağlı olarak diğer sahnedekine göre daha geniş bir açıdan çizilmiştir. Cepheden yapılan bu çizimlerde, sanki bir halay sahnesi tasvir edilmiştir. Ancak eller tam olarak birbirine geçmiş değildir. Bu insanlar, küçük insan tasvirlerinden farklı olarak daha büyük ve özenli çizilmişlerdir. İhtimale buradakiler boyun ya da topluluğun ileri gelen insanları idi. Benzerlerine Saymalıtış ve Tamgalısay petrogliflerinde rastlanır (Yılmaz 2013: 224 vd; Tashbayeva vd. 2001: 28,40-43). Saymalıtış petroglifleri'nden farklı olarak Doyumlu'da yer alan bu sahnelerdeki çizimler, çizgi tekniği kullanılarak yapılmıştır. Doyumlu'nun coğrafi durumu dikkate alındığında, kaya panolarındaki bu sahnelerin kalabalık bir konar-göçer topluluğu ifade ettiği anlaşılır.

Panoların iki tarafında dikey bir şekilde yapılmış bir tuzak ile avlanmaya çalışan insan figürleri yer almaktadır. Tuzak uzaktan örgülü bir kafesi andırmaktadır (Foto 5, 12-13). Bu şekilde yapılmış tasvirler Avrasya'nın birçok yerinde rastlanılmaktadır. Nitekim başlangıçta yer alan bu av sahneleri ve hayvan tasvirleri zaman sonra "hayvan üslubu" diye adlandırılan "Erken Devir Türk Sanatı"nın başlangıç evrelerini oluşturmuştur (Çoruhlu 1998: 66 vd.; Çoruhlu 1993: 117 vd.; Ögel 2003: 65 vd.).

Kayanın batısında uç tarafları kırılmış olan kısımda çizilmiş olan bu tuzağın benzerine Geyiklitepe'de rastlanılmaktadır (Ceylan 2007:172; Ceylan 2008b: 252). Geyiklitepe tuzak sahneleri içinde en dikkat çekici unsur, runik harflerin varlığıdır. Bu harfler şu şekilde okunmuştur (Ceylan 2015: 19 vd).

1- *Egük Az için yakarış (Batı Türk Oyma (Runik Yazısı);Söküp çıkar ey Ay hastalığı! Egük Az'ın(Kişi Adı) kır atıyla bu geyik armağanın; evin hanımı" çare buyur!" dedi, iyileştir hastalık kötülüğünü ey Ay yetiş, çare buyur!. Al ablanın borcunu, hastalığı iyileştir, kötülüğü ez!"*

2-*"Av hayvanı uzat!Aban'ın(Kişi adı) avını uzat, nasibi uzat! Av vur!deyip avı başarıya ulaştır Av eşi! Av hayvanı uzat, aç(tır) ey Rab, avını uzat!"*

3-*Egük Az İçin Yakarış, Aban'ın Av Yakarışı ve Enç'in Av Yakarışı; "Enç'in (Kişi Adı) nasibini aç Av eşi!"*

Geyiklitepe kaya resimleri çizgi tekniği ile yapılmış olup detaylar özellikle vurgulanmıştır. Hayvanların sakalları, kaburgaları ve boynuzları detaylı olarak çizilmiştir. Yine geyik ve ceylanların başlarının arkaya çevrilmiş olarak perspektif bir açıdan çizildiği görülmektedir. Hayvanların hareket halinde yapılmış olduğu görülür. Doyumlu'da tuzak sahnesinde ise atın üzerinde yer alan bir süvarinin elinde mızrağa benzeyen silahıyla tuzağa doğru av kovalamakta olduğu görülür. Kovalanan hayvan, karmaşık çizgilerden dolayı fazla belirgin olmamakla birlikte muhtemelen dağ keçisi olduğu anlaşılır. Atlı süvari bu sahnede silahını geriye doğru germiş bir şekilde hareket halinde tasvir edilmiştir. Ardahan Çıldır Başköy'de A. Ceylan tarafından tespit edilen ve yayınlanan kaya resimlerinde de atlı süvarilerin avlarını yakalamaya çalışırken silahlarını geriye doğru germiş ve mızrağını-silahını tam atacak şekilde tasvir

edildikleri görülür. (Ceylan 2015: 12 vd) Bununla birlikte Başköy resimlerindeki av sahnesi bütün yönleri ile daha belirgindir. Av köpeği, avlananlar, avlanan hayvanlar çok çarpıcı bir şekilde resmedilmiştir. Ancak Doyumlu'da durum biraz farklıdır. Av ve tuzak sahnesi çizgilerin çok karmaşık olmasından dolayı detaylar anlaşılammaktadır. Buna mukabil atlı süvarinin dağ keçisini avlamaya yönelik hamlesi belli olmaktadır. Doyumlu ile aynı sınırları paylaşan ve aralarında çok az bir mesafe bulunan bu bölgede, aynı kültürden gelen insanların aynı şeyleri yaşadıkları ve kayalara resmettikleri düşünülmektedir.

Doyumlu 'da bulduğumuz resimlerden birisi de Türk Dünyasının en eski damgalarından bir olan dağ keçisi/dağ tekesi motifidir. En eski dönemlerden beri bu damga; büyüklüğü, bağımsızlığı, kararlılığı, cesareti ve asaleti sembolize eder. Doğu Türkistan'dan başlayıp, bütün Türk Dünyasında ortak olarak kullanılan dağ keçisi motifi, aynı zamanda kağana bağlılığı simgelemekte olup, Orhun yazıtlarındaki Kültigin Yazıtının tepesinde de resmedilmiştir. (Tezcan 1990: 177; Radloff 1892: 1 vd.). Hakasya, Buryat, Tuva ve Sibirya'nın değişik yerlerinde yaşayan şamanlar hala dağ keçisi/dağ tekesi postunun içine girip ayin yapmaktadırlar. Yine Türkler dağ keçisi/tekesine o kadar büyük bir değer vermişlerdir ki, Anadolu'ya akın akın gelen Türkmen oymakları bile kendilerini Karakeçili – Akkeçili – Sarıkeçili – Kızılköçili – Tekeli - Tekeoğulları gibi adlarla isimlendirmişlerdir (Çay 1983: 111 vd.; Çoruhlu 2007: 172 vd.). Türk Dünyasının hemen hemen her tarafında çeşitli dönemlerde günlük hayatta kullanılan eşyalarda, halılarda, kemerlerde vb. daha farklı yerlerde de dağ keçisi motifi sıkça kullanılan bir motif olmuştur (Esin 1978: 5 vd.; Gülensoy 1989: 55 vd.).

Eski Türk geleneğinde atlı olmayan bir adamın kıymeti yoktur. Eski Türklerin savaşta, avcılıkta, uzak bölgelere göç etmede kullandıkları ata oldukça kıymet verdikleri bilinmektedir. Türklerin ata verdikleri değeri Orta Asya ve Anadolu'daki kurganlarda görmem mümkündür (Akişev 1987; Ceylan 2002: 425 vd.). Doyumlu kaya panolarında resmedilen atlı süvarinin avlanmaya çıktığı tasvir edilmiştir. Atlı süvarinin hemen sol üst kısmında diğer tasvirlerden biraz daha büyük ve farklı bir teknikte tasvir edilmiş bir at figürü bulunmaktadır. Ayrıca Türklerin avcılıkta vazgeçemedikleri köpeğinde atlı süvarinin hemen arkasında resmedildiği görülmektedir.

Eski Türklerde atın çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Orhun ve Yenisey kitabelerinde kullanılan "yılık" ve "at" adları da bunu göstermektedir. Eski Türklerin kullanmış oldukları on iki hayvanlı Türk takviminde bir yılın adı at yılıdır (Turan 1941). Atın ilk ehlileştirildiği bölge tartışmalı olmakla beraber atı Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına tanıtan Türkler olmuştur. Türkler, kaya resimlerinde, kurganlarında, kişi ve yer adlarında, efsanelerinde, türkülerinde atı kullanmışlardır (Ögel 1991: I-31 vd.; Caferoğlu 1953; Esin 1965). Türkçe'deki isim manasına kullanılan "ad"ın da at ile alâkalı olduğu, bazı bilim adamlarınca ifade edilmektedir (İnan 1987: 116). Türkler atın etini yer, sütünü (kırmızı) içerlerdi. Türkler, matem göstergesi olarak atın kuyruğunu kesiyor ve savaşa giderken atın kuyruğunu düğümlüyorlardı (Tekçe 1993: 126 vd.). Türk dünyasının bütün bölgelerinde görüldüğü gibi Anadolu'da da at resimlerine sıkça rastlanır. Oğuzların Anadolu'ya girdikleri ilk bölgelerde (Erzincan-Tunceli-Elazığ çizgisinin doğusu) at motifli mezar taşları bulunmuştur. Örneklerine; Van'ın Muradiye İlçesi Yağız At Köyü'nde, Antalya Arkeoloji Müzesi'nde, Kars Arkeoloji Müzesi'nde, Erzurum'un Oltu İlçesinde, Erzurum'un Hınıs İlçesi Beyköyü'nde, Tunceli bölgesinde, Azerbaycan-Gence'de, Azerbaycan-Bakü Müzesi'nde, Nahçıvan'da ve Nahçıvan-Kelbecer'de rastlamaktayız (Tekçe 1993: 123 vd.; Ögel 1991: I-8 vd.; Ceylan 2002: 425 vd.). Bu açıdan bakıldığında Doyumlu kaya panolarında resmedilen at, köpek ve atlı süvari de Türk milletinin kayalara kazıdığı bir mühür olarak tarihteki yerini almıştır.

SONUÇ

Kars Doyumlu'da tespit ettiğimiz kaya resimleri, Kuzeydoğu Anadolu kaya resimleri ile hem yapım tekniği, hem de içerisinde barındırdığı tasvirler bakımından büyük benzerlik göstermektedir. Konular aynı olmakla birlikte, çizim yöntemleri ve detaylar aradaki farkları yansıtmaktadır. Aynı zamanda kaya resimlerine daha sonra eklenen çizgiler ve tahribatlar, kaya panolarındaki detayları belirleme açısından zorluk çıkarmaktadır. Doyumlu'da kaya resimlerindeki tasvirlerden olan at figürü hemen hemen bütün Kuzeydoğu Anadolu kaya resimlerinde yer almaktadır. Özellikle Geyiklitepe, Başköy ve Şenkaya (Özgül 2015: 176 vd),da görülen yularlı at resimleri, bu coğrafyadaki eski atlı-göçebe kültürün sanatsal yansımalarıdır. Bununla beraber, Doyumlu kaya resimlerindeki bir diğer unsur ise, bölge kaya panoları ile paralellik arz eden dağ geçisi motifi ve atlı süvari tasvirleridir. Özellikle detaylı bir şekilde resmedilen at tasvirleri, bu bakımdan çok önemlidir (Foto 6, 8-9, Çizim 2.). Türk kültür hayatında çok büyük bir değeri olan at ve demir sayesinde Türkler *atlı kavimler çağının* Asya'da ve Avrupa'da asırlar boyunca lideri olmuşlardır. Atı evcilleştiren Türkler, bu maksatla onu destanlarına, halılarına (Pazırık), mezarlarına, şiirlerine atasözlerine asırlar boyunca işlemiştir. Atla özdeşleşen Türkler, zaman içinde *At üzerinde doğup at üzerinde ölen insanlar*" diye isimlendirilmiştir. Bu anlamda konar-göçer Türk kültürünün, yaylak kışlak hayatının vazgeçilmez unsurlarından olan at ve atlı süvari resminin Doyumlu Kaya resimlerinde tasvir edilmesi, bölgedeki Türk varlığının kültür tarihi bakımından çok daha eski dönemlere kadar gittiğini ortaya koyar (Foto 7, 10-11, 15).

Doyumlu Kaya resimlerini, bölgedeki diğer kaya resimlerinden ayıran en büyük özellik, toy sahnesini bünyesinde barındırmasıdır. El ele tutuşur bir şekilde tasvir edilmiş insan figürleri, Saymaltaş'ın Bronz dönemi petroglifleri ile bir bağ kurmamızı sağlar. Bölgenin hayvancılık açısından elverişli bir coğrafi yapıya sahip olması ve bölgede önemli ırmakların bulunması, bu yörede uzun süren konar-göçer yaşam kültürünü doğurmuştur. Erken dönem Türk boylarının doğa ile mücadelelerini ve pastoral yaşamını konu edinen kaya resimlerinin, Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasında birçok örneğinin bulunması, aradaki kültürel kodları açıklamakla birlikte, binlerce yıldır Orta Asya-Anadolu arasında devam eden çoban kültürünü de açıklar. Bu kodlar Anadolu-Orta Asya bağlantısını çok daha eski tarihlere kadar götüren önemli ipuçlarıdır.

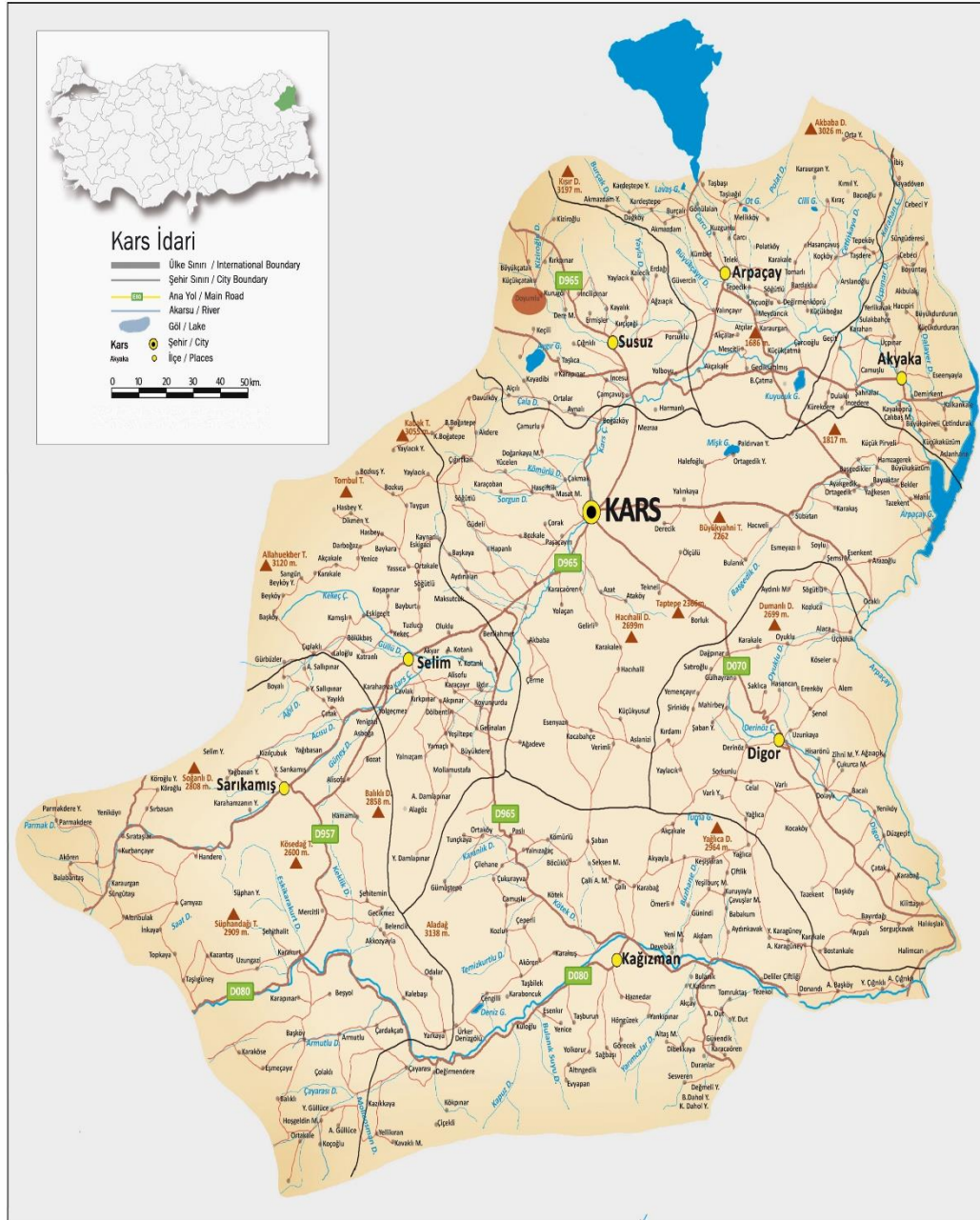
KAYNAKÇA

- AKİŞEV, Kemal A. (1978), *Kurgan Issyk, Iskusstvo Sakov Kazachstana*, Moskova.
- ALOK, Ersin (1988), *Anadolu'da Kaya Üstü Resimleri*, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1953), "Türk Onamastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası* X, 201-212.
- CEYLAN, Alpaslan – Akın Bingöl vd. (2008), "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları" 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III*, Ankara, 129-148.
- CEYLAN, Alpaslan (2001), *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan (2002), "Doğu Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi VI* (ed. Hasan Celal Güzel), 425-429.
- CEYLAN, Alpaslan (2007), "2005 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 163-182.
- CEYLAN, Alpaslan (2008a), "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya* 163/14, İstanbul, 26-35.
- CEYLAN, Alpaslan (2008b), *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan (2010), "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri" XV. *Türk Tarih Kongresi-I*, Ankara, 215-232.
- CEYLAN, Alpaslan (2015), "Taştaki Türkleri Okumak", *Türkiz Dergisi*, (6), 34: 9-52.
- ÇAY, Abdulhaluk (1983), *Anadolu'da Türk Damgası*, Ankara.
- ÇORUHLU, Yaşar (1993), "İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatında Hayvan Mücadele Sahneleri", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar-Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 117-141.
- ÇORUHLU, Yaşar (1997), *Erken Devir Türk Sanatının ABC'Sİ*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar (2007), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul.
- DEMİR, Necati (2009), "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar", *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken / Journal of World of Turks*, 1/1, 5-19.
- ENVEROĞLU, İlham (2005), *Çağdaş Azerbaycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- ERİNÇ, Sırrı (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.
- ESİN, Emel (1965). "The Horse in Turkish Art", *Central Asiatic Journal* X/3-4, 167-227
- ESİN, Emel (1978), *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul.
- GÜLENSOY, Tuncer (1989), *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları-Damgalar-İmgeler, Enler*, İstanbul.
- HARMANKAYA, Savaş - Oğuz TANINDI (1996), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 1: Paleolitik/Epipaleolitik*, İstanbul.
- İNAN, Afet (1987). "Manas Destan ı", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara.
- KARPUZ, Haşim (1977), "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara, 1-6.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- KÖKTEN, İsmail Kılıç (1975), "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara, 95-104.
- LIVŞITS, Vladimir, A. (2000), "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine", (Çev. S. Gömeç - T. Ölçekçi), *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 31, Ankara, 37-50.
- MERT, Osman (2007), "Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14/34, Erzurum, 233-254.
- MUSABAYEV, G. (1998), "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" XIV. *Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan.
- MYRADOWA E. A. (2011), "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" *Türkmenstanyn Taryhy we Medeny Yadgarlyklary*, (Türkmenistan'ın Tarihi ve Medeni Yadiğârlıkları) Aşkabat.
- ÖGEL, Bahaeddin (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (2003), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara.
- ÖZGÜL, Oktay (2015), "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", *BELGÜ* 2, Ardahan, 159-

181.

- ÖZGÜL, Oktay – Alpaslan CEYLAN vd. (2013), “2011 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 277-292.
- PARLAK, Tahsin (2007), *Tur-An Yolunda Aral’ın Sırları*, Erzurum.
- RADLOFF, Wilhelm (1892), *Atlas der Altertümer der Mongolói*, St. Petersburg.
- SAMASHEV, Z. (2001), “Petroglyphs of Kazakhstan”, *Petroglyphs of Central Asia* Bishkek, 151-220.
- SOMUNCUOĞLU, Servet (2008), *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul.
- SOMUNCUOĞLU, Servet (2011), *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*, İstanbul.
- SOMUNCUOĞLU, Servet (2012), *Damgaların Göçü (Kurgan)*, İstanbul.
- ŞAROĞLU, Fuat - Yücel YILMAZ (1986), “Doğu Anadolu’da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri”, *Maden Teknik Arama Dergisi-107*, Ankara, 83-89.
- TARKAN, Tefik (1974), “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 7-22.
- TASHBAYEVA K. (2001), “Petroglyphs of Kyrgyzstan”, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek, 9-79.
- TEKÇE, E. Fuat (1993). *Pazırık*, Ankara.
- TETİK, Mehmet (1986), *Kuzeydoğu Anadolu’daki Saf Sarıçam Ormanlarının Ekolojik Koşulları*, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- TEZCAN, Mehmet (1990), *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- TOPALOĞLU, Yasin – Yavuz GÜNAŞDI vd. (2011), “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1-19.
- TURAN, Osman (1941). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul.
- VARY, Hermann (1968), “Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural- Altaische”, *Jahrbücher* 40/1-2, Wiesbaden, 50-78.
- YILMAZ, Anıl - Ali DAŞMAN (2010), “Saymalı Taş’ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/5*, Kars, 143-159.
- YILMAZ, Anıl (2013), “Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XXVIII /1*, 223-248.

EKLER

Harita 1: Kars İl Haritası ve Doymumlu Köyü

Foto 1: *Doyumlu Köyü*

Foto 2: *Doyumlu Kaya Panoları Genel Görünüm*

Foto 3: *Panolardan Detaylı Görünüm*

Foto 4: Panolardan Detaylı Görünüm

Foto 5: Tuzak Sahnesi

Foto 6: At, Köpek ve Atlı Süvari Tasviri

Foto 7: Panolardan Detaylı Görünüm

Foto 8: At, Köpek ve Atlı Süvari Tasviri

Foto 9: Atlı Süvari Tasviri

Foto 10: Köpek Tasviri

Foto 11: Panolardan Detaylı Görünüm

Foto 12: Tuzak Sahneleri

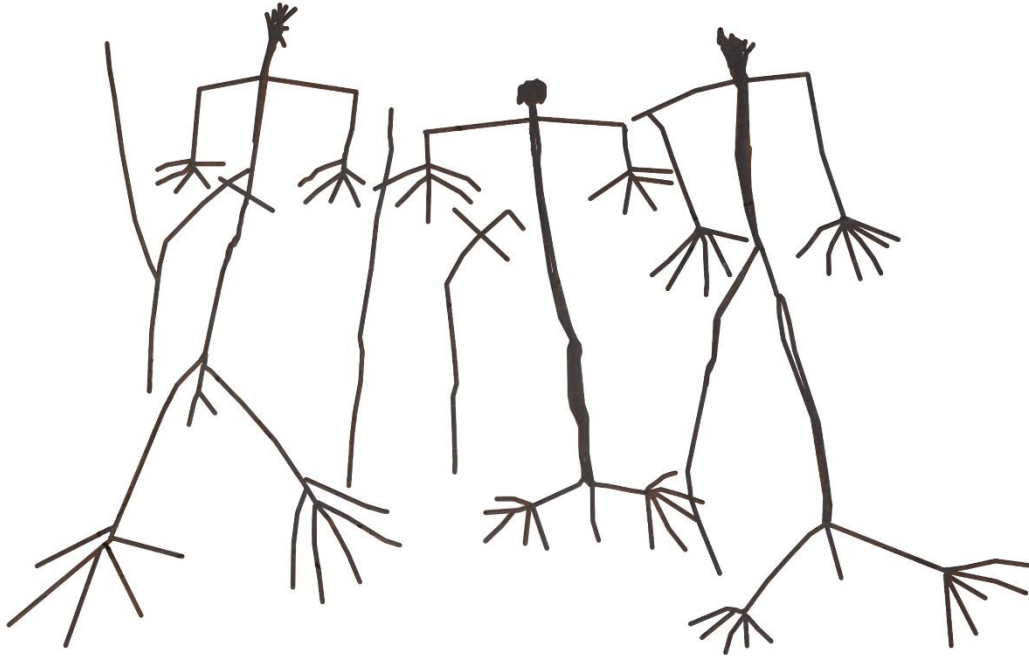
Foto 13: *Tuzak Sahnesi ve Detaylar*

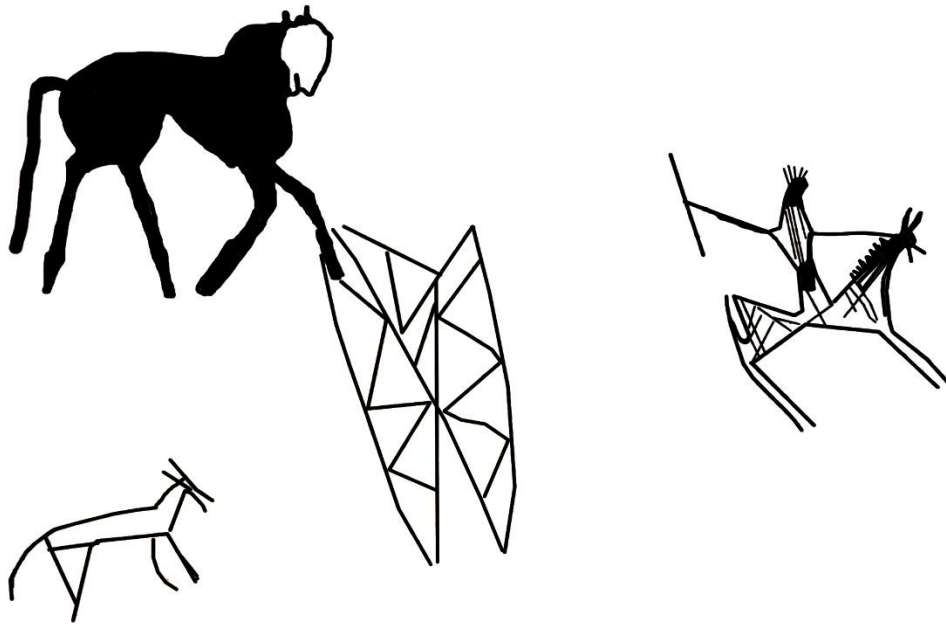
Foto 14: *Toy Sahnesi*

Foto 15: *Panolardan Detaylı Görünüm*

Çizim 1: Toy Sahnesi

Çizim 2: At, Köpek, Atlı Süvari ve Tuzak Tasvirleri

YAĞLICA KALESİ'NDE YILAN FİĞÜRÜ VE TÜRKLERDE YILAN SİMGESİ

Snake Figure in the Yağlıca Castle and Symbol of Snake among Turks

Nezahat CEYLAN*

Öz

Kars ili, Kağızman ilçesinde yer alan Yağlıca Kalesi, Doğu Anadolu Bölgesinin yüksek kalelerinden birisidir. Yağlıca Kalesi Kağızman'dan gelen yayla yollarını ve bu kalenin doğusunda bulunan verimli ovaları kontrolü altında tutmaktadır. Kale, İlk Tunç ve Erken Demir Çağı'nda yerleşim görmüştür. Kalenin kuzey kısmında anıtsal nitelikte kaya panoları yer almaktadır. Kaya panoları çizgi ve oyma tekniğiyle yapılmıştır. Panolar üzerindeki bir resimde 70 cm. boyutlarında bir yılan figürü ve onun altında insan figürlerine rastlanmıştır. Panonun bulunduğu bölümün batı kısmında yılan figürüne benzer bir figür daha kayalıklarda tespit edilmiştir. Yılan, Orta Asya Türkleri arasında sağlık, saadet, talih, şifa ve bilge sembolü olarak görülmüştür. Orta Asya Türkleri gittikleri her yere yılan, ejderha, kartal, kuş, geyik ve at gibi hayvanların kabartmalarını ve resimlerini işlemişlerdir. Yılan figürü bazen korkunun, bazende ölümsüzlüğün simgesi olmuştur. Geleneksel Türk toplum hayatı içerisinde kendine yer bulan yılan figürü, On İki Hayvanlı Türk takvimi içerisinde, şamanizm öğeleri arasında, mimaride ve dokumada yoğun olarak görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Kars, Yağlıca Kalesi, Orta Asya, yılan, kaya panoları, Şamanizm, On İki Hayvanlı Türk Takvimi.

Abstract

Yağlıca Castle located in district Kağızman-Kars is one of the highest castle in Eastern Anatolia Region. This castle keeps under control the fertile plains located in the east of the castle and the highland way from Kağızman. The castle was used as a settlement at the Bronze and Early Iron Age. Monumental rock panels are located in the north of the castle. The rock panels were made with carved and lines techniques. A picture on panels with snake figure in the size 70 cm and human figure under it has been found. Snake was seen as a symbol of the health, happiness, luck, healing between Turks living in Central Asia. Turks living in Central Asia painted pictures of the dragons, eagles, birds, animals such as deer and horses wherever they went. Snake figure was the symbol of immortality and fear. Snake figure finding place to yourself in life of the traditional Turkish society, are densely seen within the Twelve Animal Turkish Calendar, between elements of shamanism, architecture and weaving.

Keywords

Kars, Yağlıca Castle, Central Asia, snake, rock panels, Shamanism, the Twelve Animal Turkish Calendar.

* Dr., Atatürk Üniversitesi Lojmanları 61/6, e-mail: bceylanerzurum@hotmail.com

GİRİŞ

Kağızman, Kars iline bağlı olup, 1600 m. yükseltide yer almaktadır. Kuzeyinde Kars, doğusunda Tuzluca, batısında Sarıkamış, güneyinde Ağrı'nın Karaköse kazası bulunmaktadır (Harita 1). Kağızman, yaklaşık 1972 km²'lik bir yüz ölçümüne sahiptir. Aras Nehri yatağında, verimli topraklara sahip olan ılıman iklimli ilçe, yüksek dağlar arasında, tarım yapmaya elverişli bir konuma sahiptir. Yükseklik farklılıkları ilçe içinde fazladır. Kağızman'da, en alçak kesim Akçay köyü doğusunda yer alan 1080 m yükseklikteki alandır. En yüksek noktası ise Aşık Dede Tepesi olup, 3275 m'dir. İki nokta arasında bağıl yükselti farkı ise 2200 m'ye ulaşmaktadır (Erentöz 1954: 17 vd.).

Kağızman meteoroloji istasyonunun verilerine göre yılda yaklaşık 24 gün kar yağışlı geçmektedir. Ekim aylarında başlayan kar yağışları, Nisan'a kadar devam etmektedir. Kar yağışı, Ekim, Kasım ve Nisan aylarında az olup, Aralık ve Mart dönemlerinde artış göstermektedir. Kağızman'da son 22 yıl ortalama yağış miktarı 423,5 mm'dir (Kırzioğlu 1953: 19).

Kağızman ilçesinde halkın çoğunluğu bağcılıkla geçimini temin etmektedir. Bu sebeple Kağızman eskiden beri Kars'ın meyve bahçesi rolündedir.

Kağızman, akarsular açısından da oldukça zengindir. Bu akarsulardan biri olan, Aras Nehri, bölgedeki hâkimiyetini uzun yıllardır sürdürmektedir (Ceylan N. 2007: 7). Aras günümüzde dahi etrafında birçok yerleşim yeri barındırmakta olup, Doğu Anadolu'da donmadan akan tek nehirdir (Uzun 1991: 154).

Kağızman Bölgesi, tarihi açıdan oldukça zengin bir bölgedir. Kağızman bölgesinde, Paleolitik Döneme ait Tombultepe (Kökten 1975: 102; Harmankaya-Tanıdı 1996: Tombultepe; Ceylan N. 2007: 67), Kurbanaga (Kökten 1970: 2 vd.; Harmankaya-Tanıdı 1996: Kurbanaga; Ceylan 2007: 67), Yazılıkaya (Kökten 1970: 2 vd.; Kökten 1975: 101 vd.; Harmankaya-Tanıdı 1996: Yazılıkaya; Ceylan N. 2007: 68) gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir.

Kağızman bölgesinde Budakveren Yerleşmesi (İTÇ), Şaban Kalesi (İTÇ), Sakasen Kalesi (İTÇ), Kızlar Kalesi (Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kızlar Kalesi; Ceylan N. 2007: 65) (İTÇ), Camuşlu Höyük (GDÇ) gibi merkezler ise Tunç Çağı'na aittir (Ceylan N. 2007: 36).

Urartu dönemine tarihlenen merkezler; Budakveren Düz Yerleşmesi, Kozlu Kalesi, Keçivan Kalesi, Kötek Kalesi, Çallı Kalesi, Şaban Kalesi, Sakasen Kalesi 'dir (Ceylan N. 2007: 52).

Demir Çağı'na ait olan merkezler ise Budakveren, Kozlu Kalesi, Kuyumcular Yerleşmesi, Kozlu Sulama Tesisi, Keçivan Kalesi, Kötek Kalesi, Çallı, Şaban Kalesi, Sakasen Kalesi, Geyiklitepe (Ceylan A. 2007: 108; Kozbe- Ceylan A. 2008: Geyiklitepe; Ceylan A. 2008: 225 vd.), Kızlar Kalesi (Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kızlar Kalesi; Ceylan N. 2007: 65) ve Camuşlu Höyük (Ceylan A. 2008: 279; Ceylan A.-Bingöl 2008: 137; Pehlivan 1984: 30; Kozbe-Ceylan A. 2008: Camuşlu)'tür.

Kağızman Bölgesi, kaya panoları yönünden de oldukça zengindir. İnsanoğlunun doğa ile yaptığı yaşam savaşı bu kaya üstü resimlerinin doğmasına sebep teşkil etmiştir. Kayaların üstüne çizilen resimler, yapıldıkları zamandan günümüze kadar, en büyük sanat anıtı olarak ayakta kalabilmişlerdir. Kaya sanatları insanoğlunun en eski mirası olma özelliği ile gelecek nesillere, geçmişin kültürel mesajlarını ve inançlarını aktarırlar. Bu yönüyle oldukça zengin olan bölgede; Geyikli, Camuşlu, Kurbanaga Mağarası, Yazılıkaya, Karaboncuk- Çeşmebaşı, Kömürlü, Tunçkaya Yağlıca, Çiçekli Kaya Panoları yer almaktadır (Ceylan, A. 2008). Kağızman tarihinin günışığına çıkarılmasında kaya üstü resimlerinin önemi yadsınamaz bir gerçektir.

Kaya üstü resimleri, Kağızman bölümünün doğal güzelliklerinin yanı sıra bölgeye kültürel zenginlik de katmaktadır.

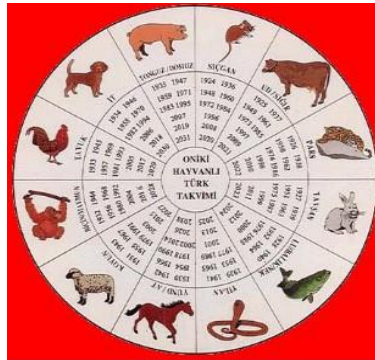
Türk tarihinde, Orta Asya kökenli kaya resimleri hiç şüphesiz Türklerin Anadolu'ya yaptığı akınları doğrular niteliktedir. Kuzey ve Kuzeybatı Moğolistan'da kaya panolarının varlığı, Eneolitik ve Bronz Çağından itibaren bilinmektedir. Eneolitik ve Bronz Çağ'ında, kaya panolarında, yılan motiflerinin örnekleri görülmektedir (Hoppal 2015: 31).

Yağlıca Kaya Panoları, Kağızman'ın kuzeydoğusunda bulunan Yağlıca Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yağlıca Köyü, Kağızman'ın en küçük köyüdür. Köyün yakınında 2961 m. yükseklikte Yağlıca Dağı yer almaktadır. Digor ve Yağlıca köyünün kuzeyinde, Yağlıca Kalesi bulunur (Foto 1-4). Doğu Anadolu'nun yüksek kalelerinden biri olma özelliğini taşıyan ve deniz seviyesinden 2090 m. yükseklikte bulunan Kale, Kağızman'dan gelen yayla yollarını ve aynı zamanda kalenin doğusunda bulunan tarım alanlarını kontrol edebilecek şekilde konumlandırılmıştır. Kalenin İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğü çanak-çömlek bulgularından anlaşılmaktadır. Kale, yoğun olarak İlk Tunç ve Erken Demir Çağı'nda yerleşim görmüştür. Kalenin kuzey kesiminde, büyük anıtsal kayalar üzerinde, kaya resimleri bulunmaktadır. Bölgedeki diğer kaya resimleri çizgi ve kazıma tekniğinde yapılmasına rağmen, Yağlıca Kaya resimlerinin, oyma tekniğinde yapıldığı görülmektedir. Kaya panosunda, 70 cm. boyutlarındaki yılan figürünün altında, birbirine kenetlenmiş insan resimleri bulunmaktadır (Foto 5-6) (Ceylan A. 2008: 303 vdd.). Her iki yandaki resimler yetişkin insan figürlerine ait iken, ortadaki resim bir çocuğa aittir. Panonun bulunduğu taşın batı kısmında da yosun içinde olduğundan tam olarak anlaşılabilen kıvrımlı bir figür daha çizilmiştir. Boyut açısından diğerinden daha küçük olan bu figür, panonun üst kısmında yer alan yılan figürü ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Panonun bulunduğu taş, yaklaşık 2 m. eninde ve 1 m. boyunda andezit taşıdır. Pano ise 9 cm. eninde 1 m. boyundadır. Panonun kalenin giriş kısmına yapılması kaleyi koruma amaçlı olduğunu düşündürmektedir (Ceylan A. 2008: 303 vdd.).

Türk sanatında "hayvan üslubu" adlı sanat tarzı, Türk kültüründe hayvan figürlerinin zaman içinde artmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır (Turan 2009: 87 vd.; Çoruhlu 2000 : 221 vd.). Eski Türk takviminde, on iki yıllık devir esas olarak alınmıştır. Güneş- Ay karma hesabına göre düzenlenen, On İki Hayvanlı Türk takviminde, on iki yıllık devreyi sırayla şu hayvanlar meydana getirmektedir (Turan 2009:33 vd.; Esin 2004: 119; Kafesoğlu 1983: 329).

1-) Sığır (Fare) 2-) Ud (Öküz ve Sığır) 3-) Bars (Kaplan, Pars, Aslan) 4-) Tavışgan (Tavşan) 5-) Luu veya nek (Ejderha, Balık veya Timsah olabilir) 6-) Yılan 7-) Yunt, Yont (At) 8-) Koy, Kon (Koyun, Koç) 9-) Biçin (Maymun) 10-) Takagu, Takıgu (Tavuk ve Horoz) 11-) Köpek 12-) Tonguz (Domuz)

On İki Hayvanlı Türk Takviminin, Miladi takvimin bazı yıllarına göre uygulandığı, 1994 yılında Türkmenistan için hazırlanan, Türkmen Medeniyeti Dergisinin arka kapağında yer almaktadır. Aşağıda On İki Hayvanlı Türk Takvimi şeması bulunmaktadır (Çoruhlu 2000: 238).

Ögel; On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde hayvanların bir dairenin etrafında eşit aralıklarla dizildiklerini ve bu aralıkların 12 ay ve 12 saati gösterdiğini belirtmiştir (Ögel 2014: 316).

Kafesoğlu, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin kullanılışı ile ilgili olarak "Göktürklerde, Uygurlarda, Batı Türklerinde (Bulgarlar) ve muhakkak ki daha önceleri Hunlarda kullanılmış olup..." ifadeleriyle, takvimin kullanım döneminin Hunlara kadar dayandırılmaktadır. Göktürkçe kitabeler, Uygur kitap ve hukuki vesikaları, Tuna Bulgar kitabelerinin bazıları, Bulgar hakanlar listesi, Manas destanındaki bazı hadiseler bu takvimle tarihlendirilmiştir. Eski Türk takvimi, son zamanlara kadar Orta Asya'da bilhassa Kırgızlarda kullanılmaya devam etmiştir (Kafesoğlu 1983: 329). Çeşitli Türk toplulukları, kişilerin doğdukları yıla denk düşen bu takvimdeki hayvanın, kişi üzerinde, bütün yaşamı boyunca etkili olacağına inanırlardı. Bu şekilde o hayvanın himayesini temin etme inancı sağlanırdı (Çoruhlu, 2000: 239). Örneğin yılan yılında meyve çok az olup, genelde kıtlık yaşanır. Bu yılda yılan, sıçan gibi hayvanlar çoğalır. Yılan yılında doğan çocuklar bazen mülayım, genelde ise kötü huylara sahip olur. Yılan yılında insanlar arasında çekememezlik, kin, haset gibi duygular artar (Turan, 2009: 103).

Eski kutsallardan olan yılan, akıl-duygu, sevgi-nefret, yaşam-ölüm, iyilik-kötülük, şans-kötü şans gibi karşıt özellikleri kendisinde barındırmaktadır. Yılan hem kutsaldır hem de ondan çok korkulur. Ögel, yılan ya da kulaklı yılanın (ejderha) hayat ağacının bekçiliğini yaptığını belirtmektedir (Ögel 2014: 584).

Yılan, Türk şamanizminde, yeraltı tanrısı Erlik ile ilgili bir simgedir. Özellikle kara yılan Erlik'le ilgili bir ögedir (Çoruhlu 2000: 245). Türk boyları arasında yılan, şamana yardım eden hayvan ruhlarından birisini temsil etmekteydi. Yılan, şaman için vazgeçilmeyen koruyucu ruhtu. Esrarengiz bir hayvan olduğu için şamanın yeraltı ve yerüstü seyahatlerinde ona yardım etmekteydi. Şamanlar yeraltı ve yerüstüne seyahat ettikleri vakit, giydikleri kaftanın üzerinde üç başlı, büyük ağızlı yılanlar yer almaktaydı (Seyidoğlu 1998: 86). Şamanın külâhının ön kısmında da birkaç sıra yılan başı bulunmaktadır. Katonov'a göre Beltir ve Şagay şamanlarının davullarının üzerinde yedi sarı kız, maral, kurbağa, yılan, kayın ağacı, güneş, ay, çeşitli yıldızlar ve kötü ruhları temsil eden ögeler görülmektedir (Çoruhlu 2010: 86).

Altay Yaratılış efsanesinde yılan, kötülük ilahı ve ruhu olan yeraltı tanrısı Erlik'in sözüne aldanan bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Yılan ve köpek, yenilmesi yasaklanan daldaki meyveleri korumakla görevliydi. Erlik, ilk insanlar olan Törüngey ve Eje'yi, yasak meyveyi yemeleri için kandırmaya çalışır. Yılan, ağaca çıkarak elmayı ısırır. Erlik'in sözüne kanan Eje'de elmadan ısırır ve ısırarak istemeyen Törüngey'in zorla ağzına sürer. Yaratıcı Ülgen bu işin sorumlularını arar. Hepsi suçu birbirlerinin üzerine atarlar. Bu nedenle hepsi cezalandırılır. Ülgen yılanı "Şimdi sen Könnös (Şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsün" der. Sonuçta Ülgen'in cezası olarak, Törüngey ve Eje dünyada, şeytanda yeraltında yaşamaya mahkum edilir (İnan 1972: 15 vd.; Çoruhlu 2010: 181; Ögel 2014: 490 vd.). Ayrıca Altay mitolojisinde vücudu baştan aşağıya yılanlarla sarılı olan Erlik, elinde kırbaç yerine yılan tutar¹ (Biray 2013 : 97).

Orta Asya Türk destanlarında yılan çokça kullanılan bir simgedir. Bu destanlardan birisi de "Yılan- Baba" (Cılan- Baba) destanıdır. Bu destanda "Bir yiğit, Yılan- Baba'yı kovalayan bir ejderhayı öldürerek onu kurtarıyor..." (Ögel, 2014: 713). Bir başka destan ise "Yılan- Han" destanıdır. Bu destanda *Dev Yılan- Han'ın bir dudağı yerde; bir dudağı gökte çenesi ile dünyayı tutuyordu...* (Ögel 2014: 716).

¹Türk ve Altay mitolojilerinde yılan ana ve yılan ata terimleri bulunmaktadır. Mitolojide "ak yılan" olarak belirtilen ana tanrıcadır. Yılanların ondan türediğine inanılır. Bu yılan ananın, dişisi "işbüke", erkeği ise "erbüke" olarak adlandırılmaktadır. Yılan ata terimi ise kara yılan olarak adlandırılan yılan tanrıdır.

Bratton, Sümer Mitolojisinde yer alan Adem hikayesinin en önemli unsurlarından biri olan yılan motifini Sümer ve Tevrat arasındaki benzerlikle açıklamaya çalışmaktadır. Bratton Sümer kap ve kacaklarındaki yılan motiflerini ve Sümer mitolojisinde bir yılanın hayat ağacının altında bekçilik yaptığını eserinde belirtmektedir (Bratton 1995: 52 vd.). Gilgamiş Destanında ise, Gilgamiş gençlik ve hayat otunu yiyerek, deri değiştirme özelliğine ve ölümsüzlüğe ulaşmaktadır (Armutak 2004: 152). Sümer yaratılış efsanesinde gökyüzü ve yeryüzü tanrılarını yaratan Lakmu'yla Lakamu, birer dişi ve erkek yilandı. Oğuz- Name'ye göre yer evreni yilandır. Altay efsanesinde ise benzer olarak "yer altının hakanı, yedi kat yerin altında yaşayan Çılan Mongus'tan" bahsedilmektedir (Biray 2013: 98).

Türk halkı, yılanı hazinelerin bekçisi ve koruyucusu olarak görmüştür. Göktürk Devletine ait Orhon kitabelerinde ve Uygur Bilge Kağan anıtında ejder bekçilik yapmaktadır (Esin 1978: 49 vd). Orta Asya Türkleri hayat ağacının altında bekleyen yılan (kulaklı yılan denilen ejderha) abırğa/ acırğa derlerdi (Ögel 2014: 584). Yılan veya onun dev sureti olan ejderha için ayrıca "yel büke" kavramı da kullanılmıştır. Hatta Hunlar başkentlerine Ejderha Şehri (Lungch'eng) adını vermişlerdir (Ögel 2014: 717). Azerbaycan Türkleri arasındaki halk inanışında ise "ev iyesi" olarak kabul edilen yılan, yaşadığı evin bereketi demektir. Yaşadığı yeri berekete kavuşturur, refah ve bolluk getirir, öldürülemez, çünkü bereket sembolüdür² (Biray 2013:98).

Önceki dönemlerde, sabırlı, merhametli, misafirperver, dost canlısı olarak karşımıza çıkan birbirine sarılmış yılan figürü, Orta Asya Türkleri arasında sağlık, saadet, talih, şifa ve bilge sembolü olarak görülmüştür (Biray 2013: 96 vd.). Orta Asya Türkleri gittikleri her yere yılan, ejderha, kartal, kuş, öküz başı, aslan gibi hayvanların kabartmalarını ve resimlerini işlemişlerdir (Başar 1978: 48; Orozobayev 2012: 110). Türklere ait Tamgalı Say'da, kaya resminin üzerinde iki adet güneş, aslan, boğa, köpek ve inek sembolleriyle birlikte yılan figürü de yer almaktadır. Ayrıca Kazan kentinde arması kanatlı yilandır (Biray 2013: 98). Nahcivan'daki Gemikaya kaya panolarında geyik ve yılan tasviri birlikte yer almaktadır. Diğer bir Gemikaya kaya panosunda ise elinde yılan tutan insan figürü bulunmaktadır (Bahçeliyev-Marro 2009: 1 vdd.)

Manas Destanında ise yılan şu ifadelerle geçmektedir (Yıldız 1995: 438):

*Yılan yılında sürünsene!
Yılık yılı o yerde
Varıp vuruş salsana
Bu da sana vermez mi?*

Manas Destanında, yılan yılında sürünmenin, yılık yılında savaşmanın başarı getireceği vurgulanmıştır. Türkler, yıllara verdikleri anlamlar ile o yılı tanımlamış, kendileri için o yılın zor veya kolay geçeceğine inanmışlardır.

Kaşgarlı Mahmut eserinde, Türklerin On İki Hayvanlı Türk Takvimi yıllarının hepsini hikmetli saydıklarını, o yıl ile ilgili fal tuttıklarını ve uğur saydıklarını belirtmiştir (Kaşgarlı Mahmut, 1985: 347; Çoruhlu 2000: 241).

Kırgız, Kazak, Başkurt, Hakas, Tuva, Yakut gibi Türk halklarında yılan kültü ile ilgili unsurlara rastlanmaktadır. Örnek verilecek olursa Başkurtlarda on iki kavme karşılık gelen on iki kutsaldan biri yilandır (Roux 2005: 389). İbn Fadlan seyahatnamesinde X. yy'da Başkurtlar arasında yılan tapanlardan bahsetmiştir (Doğan, 1954: 67). Ögel, Sibiryaya da yaşayan halkların, yılan gibi korkunç hayvanların figürlerini sakladıklarını, bunu yapmakla, hayvanların kendilerine yardım edeceklerine inandıklarını belirtmiştir (Ögel 2014:53). Yılan, Kıpçak Türklerinde de aile ocağının koruyucusu olarak karşımıza çıkmaktadır (Paşayeva ve Paşayev 2005: 103).

² Ev iyisinin evleri koruduğuna inanılırdı. Evlerde bereket sembolü olarak görülürdü.

Uygurlarda; kutsal yılanlar olan Nagaların kral ile kraliçelerini ve yine Uygurlara ait olan Irk Bitig adlı fal kitabında, dünyanın merkezinde, Altın Dağ'da oturan "altun başlıg yılan" ı mitolojik unsur olarak görmekteyiz (Esin 1979: 38). Manihaizm etkisiyle yazılan Irk Bitig'de, yılan, ayı, domuz, şahin, kartal gibi hayvanlar kötülüğü temsil etmektedirler. Yılan kavramının temsil ettiği bir başka öge ise Uygurlar'daki kuzey yönünü işaret etmek için kullanılan kara yılanıdır (Çoruhlu 2010: 181). Uygur budist edebiyatında yılan, reenkarnasyon inancına göre karanlıklar dünyasında, yılan bedeninde doğan kötü ruhları simgelemektedir. "Az amranmak köniül aguluğ yılanka okşayur" Hırs, ihtiras sevgisi ya da bağıllığı olan zihin zehirli yılan benzer örneğinde, hırs ve ihtiras sahibi insanların yılan bedeninde doğdukları açıklanmıştır. Ayrıca insanı günah işlemeye yönelten unsurlar, zehirli yılanınki ile benzetilmiştir (Demirci 2014: 680).

Yılan, çeşitli sanat eserlerinde kuvveti, ölümsüzlüğü ve dünyanın yaratılışını sembolize eden bir motif olarak temsil edilmektedir. Kültürümüzde oldukça önemli yeri olan yılan, dokumaların desen ve motiflerinde de kullanılmış bir figürdür. Tansuğ "bu motiflerin "S" ya da "yatık S" harfi şeklinde, kıvrımlı, çift başlı aşağıya sarkık , çok kollu, çirkin görünüşlü, korkunç bir yaratık şeklinde ya da yılan biçimli tasvir edildiğini eserinde belirtmektedir (Tansuğ 1971: 42 vd.). Genellikle İran ve Orta Asya dokumalarında en yaygın kullanılan hayvan motiflerinden birisi hiç kuşkusuz yılan motifidir (Ürer 2002: 67.). Konya'daki kilimlerde hayat ağacı motifinin üst kısmında ağaçtan başını dışarı uzatmış sağa ve sola doğru bakan üç yılan figürü bulunmaktadır. Çalışma alanımızı oluşturan Yağlıca Kalesinin bulunduğu alandaki Kars kilimlerinde görülen yılan motifleri de şu şekilde karşımıza çıkmaktadır (Ölmez, 2010: 14 vd.).

Ayrıca el örgülü nakışlı çoraplar üzerinde, kumaş ve işlemlerde de yılan motifini görmek mümkündür (Ölmez 2010:17).

SONUÇ

Yılan motifi, Türk toplulukları arasında, ebedilik, ebedi bekçilik, koruyuculuk anlamında kullanılmıştır. Türk toplulukları arasında şamanizmin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkan yılan, şamanların yeraltına yaptıkları seyahatlerde onlara koruyuculuk yapmaktadır. Uygurlarda kuzey yönünü temsil eden yılan Irk Bitig adlı fal kitabında "altun başlı yılan" olarak geçmektedir. Sümer mitolojisinde hayat ağacının altında bekçilik yapan yine yılanıdır. Orta Asya Türkleri arasında saadet, talih, sağlık ve şifa temsilcisidir. Kırgız, Kazak, Tuva, Hakas, Başkurt, Yakut gibi Türk topluluklarında sonsuzluk, sonsuzluğun bekçiliği, koruyuculuk gibi görevlerde simge olarak kullanılmıştır. Zehirli yılan ölümü simgelerken, deri değiştirme özelliği ile ölümsüzlüğü de temsil etmektedir. Türk mitolojisinde iyiliği ve kötülüğü temsil

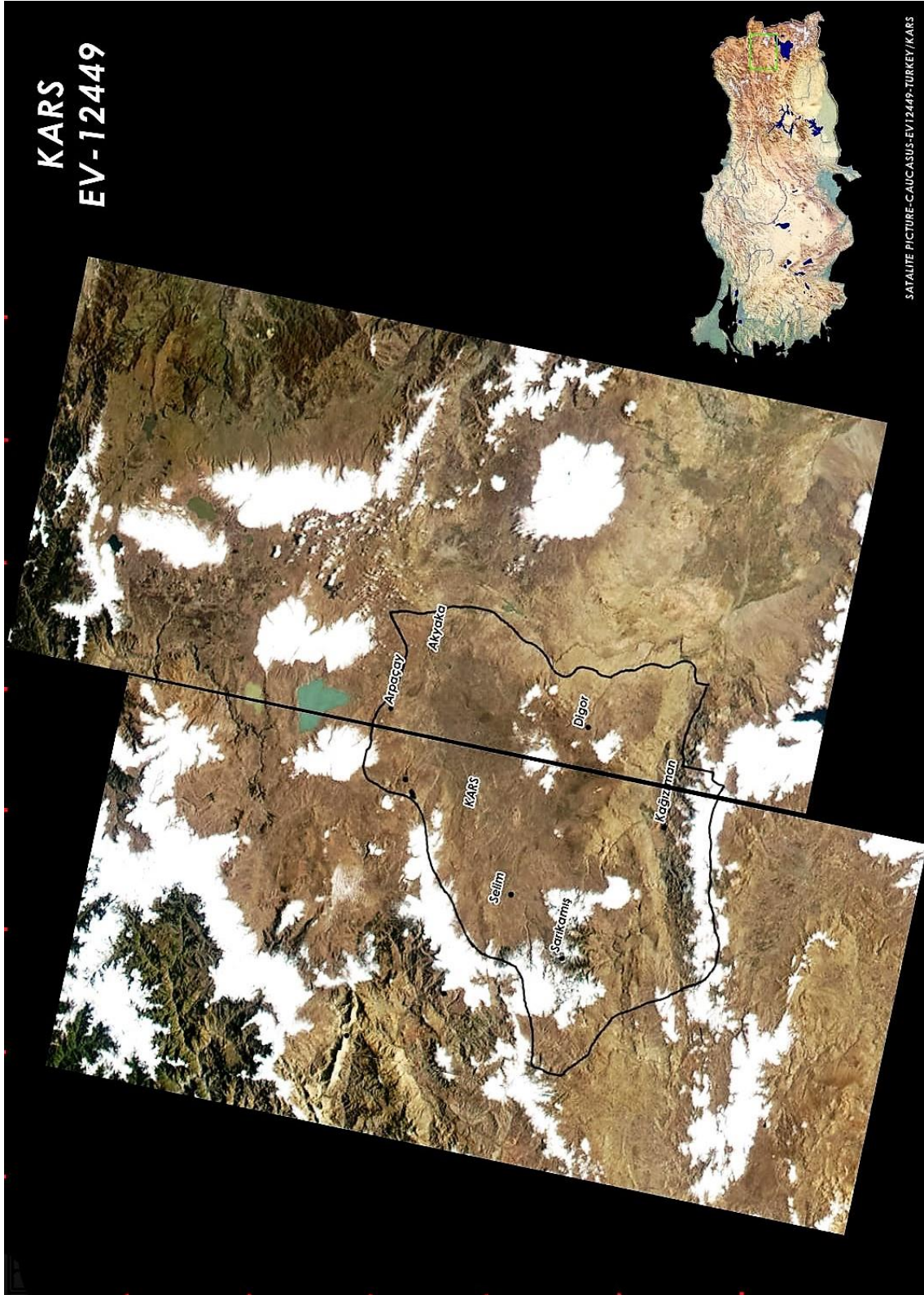
eden bu simge, Türk sanatının pek çok alanın içerisinde yansımıştır. Bölgede tespit edilen çok sayıdaki kaya resimlerinin Orta Asya ile ilgili olduğu belgelenmiştir. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Geyiklitepe kaya resimleridir. Geyiklitepe kaya resimlerinde belirlenen Göktürk Yazıtları bu birlikteliği ortaya koymaktadır. Yağlıca Kalesi, kaya resimleri de bu anlamda, Anadolu tarihi için büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ARMUTAK, Altan (2004), "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi – II", *İstanbul Üniversitesi, Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 30 (2), İstanbul, 143-157.
- BAKSHALİYEV, Veli – CATHERİNE Marro (2009). *The Archaeology of Nakhichevan / Ten Years of New Discoveries*, İstanbul.
- BAŞAR, Zeki (1978), *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan*, Ankara.
- BİRAY, Nergis (2013), "Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından", *Avrasya Terim Dergisi I/2*, İstanbul, 95-113.
- BRATTON, Gladstone (1995), *Yakın Doğu Mitolojisi*, İstanbul.
- CEYLAN, Alpaslan (2007) "Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VII/39*, Erzurum, 103-117.
- CEYLAN, Alpaslan (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları I (Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan – BİNGÖL, Akın vd. (2008), "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XXV 3*, Ankara, 129-148.
- CEYLAN, Nezahat (2007), *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇORUHLU, Yaşar (2000), "Türk Hayvan Takvimi", *M.Uğur Derman Armağanı Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler-M.Uğur Derman Festschrift Papers Presented On The Occasion Of His Sixty Fifth Birthday* (Ed. Irvin Cemil Schick), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 221-253.
- ÇORUHLU, Yaşar (2010), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Ankara.
- DOĞAN, Lütfi (1954), İbni Fadlan Seyahatnamesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/ 1, 59- 80.
- ERENTÖZ, Cahit (1954), Aras Havzasının Jeolojisi, *TJK*, Bülten No: 11, Ankara.
- ESİN, Emel (1978), *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul, 49-53.
- ESİN, Emel (1979), *Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul.
- ESİN, Emel (2004), *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul.
- HARMANKAYA, Savaş - TANINDI, Oğuz (1996), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik/Epipaleolitik*, İstanbul.
- HOPPAL, Mihaly (2012), *Şamanlar ve Sembolleri. Kaya Resimleri ve Gösterge Bilim*, İstanbul.
- İNAN, Abdulkadir (1972), *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1983), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KAŞGARLI, Mahmut (1985), *Divan-ü Lügat-it Türk*, Ankara.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1953), *Kars Tarihi*, Ankara.
- KOZBE, Gülriz -CEYLAN, Alpaslan vd. (2008), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY)-4*, İstanbul.
- KÖKTEN, İsmail Kılıç (1970), "Yazılıkaya'da Ve Kurbanağa Mağarasında (Kars- Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri", *Karseli* 6/69, Kars, 2-16.
- KÖKTEN, İsmail Kılıç (1975), "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, Ankara, 95-104.
- OROZABAYEV, Mayrambek (2012), "Kırgız Halk İnancı ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Yılan", *Karadeniz XV*, Ankara, 107-123.
- ÖGEL, Bahaeddin (2014), *Türk Mitolojisi I*, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (2014), *Türk Mitolojisi II*, Ankara.
- ÖLMEZ, Filiz Nurhan (2010), Dokumalarda Yılan Motifi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 3/6, Isparta, 1-21.
- PAŞAYEVA, Valide-PAŞAYEV, Nazim (2005), "Ejder Desenli Azerbaycan Halıları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Satlar Dergisi* 15, Erzurum, 101- 122.

- PEHLİVAN, Mahmut (1984), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ROUX, Jean Paul (2005), *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul.
- SEYİDOĞLU, Bilge (1998), "Kültürel Bir Sembol: Yılan", *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara. 86-92.
- TANSUĞ, Sabiha (1971), "Yılanlı Halının Hikayesi", *Türkiyemiz* 3, İstanbul, 42-43.
- TURAN, Osman (2009), *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul.
- UZUN, Sebahat (1991), *Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ÜNER, Harun (2002), *Yabancı Şirketlerin Batı Anadolu Bölgesindeki Halıcılık Faaliyetleri ve Bunun Geleneksel Türk Halı Sanatına Etkileri*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YILDIZ, Naciye (1995), *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara.

EKLER

Harita 1: Kars Haritası

Foto 1: Yağlıca Kalesi

Foto 2: Yağlıca Kalesi

Foto 3: *Yağlıca Kalesi Sur Duvarları*

Foto 4: *Yağlıca Kalesi Sur Duvarı*

Foto 5: Yağlıca Kalesi Yılan Kabartması

Foto 6: Yağlıca Kalesi Yılan Kabartması

İLETİŞİM FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN KULLANIMLAR VE DOYUMLAR YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE SOSYAL MEDYA KULLANIM ALIŞKANLIKLARI

SOCIAL MEDIA USES AND GRATIFICATIONS APPROACHES ON FACULTY OF COMMUNICATION STUDENTS' SOCIAL MEDIA HABITS

Nilüfer CANÖZ*

Öz

Bir toplum içinde yaşayan insanlar güvenlik, beslenme, eğlence ve haber alma gibi bir takım ihtiyaçlarını karşılamak için; günlük yaşam pratiği gereksinimlerinden biri olan iletişime ihtiyaç duyarlar. Bu iletişim çerçevesinde ise; fotoğraf, gazete, telefon, radyo, televizyon, cep telefonu, internet ve yeni iletişim araçlarından sosyal medyayı yoğun şekilde kullanırlar. Sosyal medyanın günümüzdeki kullanım yoğunluğu ise, sosyal medya kullanma alışkanlık ve motivasyonları konusuna eğilmeyi gerektirmektedir. Böylesi bir amaçtan ortaya çıkan bu çalışmada, kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı temel alınarak Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi'ndeki öğrencilerin sosyal medya kullanma alışkanlık ve motivasyonları araştırılmıştır.

Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi sosyal medya kullanıcısı 438 öğrenci katılımcıdan, alan araştırması ile elde edilen verilere göre; insanların sosyal medya kullanmalarında 6 motivasyon belirlenmiştir. Bunlar önem sırasına göre; Boş Zamanları Değerlendirme ve Eğlence, Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim, Gözetim-Rehberlik ve Rahatlama, Sosyal Kaçış, Ekonomi ile Kişisel Sunum motivasyonlarıdır.

Katılımcıların cinsiyeti, yaşı ve gelir düzeyi; sosyal medya kullanma motivasyonlarını ve sosyal medya kullanma oranlarını belirleyen temel değişkenler konumundadır.

Anahtar Kelimeler

Kitle iletişim, sosyal medya, kullanıcı, kullanımlar ve doyumlar, sosyal medya kullanım motivasyonları.

Abstract

Sharing the information is a kind of need in the everyday practices of people who live in the community to meet the individual needs as security, nutrition, entertainment and communication. In the context of communication, the society uses the mass media such as photography, newspapers, telephone, radio, television, mobile phone, internet and especially growth in using social media efficiently as new communication tools. The intensive use of the social media today requires to focus on the topic of social media use attitudes and motivation. For this purpose, this study aims to research about social media use attitudes and motivations of the students of the Selçuk University Faculty of

* Dr., T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, alpbeg06@hotmail.com

Communication on the basis of social media uses and gratifications theory.

In the survey phase of the study, according to the data obtained from fieldwork that were held with 438 student social media users from the Selçuk University Faculty of Communication, 6 motivation types has been identified on the usage of social media. The motivations in their order of importance; Pass Time&Entertainment, Information Seeking & Social Interaction, Surveillance-Guidance&Relaxation, Social Escape, Economic and Social Recognition are proposed by the participants.

Gender, age and income level of participants are essential variables to determine the motives for social media use and the rate of social media use.

•

Keywords

Mass media, social media, users, social media uses and gratifications, motives for social media use.

GİRİŞ

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa'da yeni buluşların ortaya çıkması ve buharın sanayide kullanılması üretimi artırırken sermaye birikiminin oluşmasına da neden olmuştur. Sanayi Devrimi ya da Endüstri Devrimi olarak isimlendirilen bu yeni durum, sosyolojik dönüşümlerin ve yeniliklerin temel sebebidir. Kitlesele yaşantıyla birlikte kitle iletişim araçlarının ortaya çıkması da yine bu durumun bir sonucu olarak kabul edilmektedir.

Günümüzün modern insanları öğrenmek ve bilmek istediklerini saniiyelerle ifade edilen bir hızda geniş kitlelere ulaştırabilen gazete, dergi, kitap, radyo, televizyon, telefon, bilgisayar ve internet gibi kitlesele yayın yapan kitle iletişim araçlarından karşılar duruma gelmişlerdir (Büyükbaykal, 2005:71). Bunlardan özellikle internet, Yirminci yüzyılda yaşanan hızlı teknolojik gelişmeler sayesinde büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Tek bir taşıyıcı kanal üzerinde, bir ortamdan başka bir ortama, görüntü ve yazıyı gönderen sistem olan internet, geleneksel kitle iletişim araçları üzerinde yapısal ve biçimsel değişimlere yol açmış, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik etkiler de yaratmıştır (Sayımer, 2008:25). İnternetin gelişmesi ve yaygınlaşması "yeni medya" kavramının ortaya çıkışına da neden olmuştur.

Cep telefonu, internet ve sosyal medyadan oluşan "yeni medya", günümüz kitlesele ve bireysel iletişiminin en gözde araçları durumundadır. Zaman ve mekân sınırlaması olmadan (mobil tabanlı), paylaşımın, tartışmanın esas olduğu insanî bir iletişim şekli olarak tanımlanan yeni medya (Vural ve Bat, 2010:3351); bilgiye ulaşmaya çalışan her kullanıcının aynı zamanda bir bilgi kaynağı olduğu yeni bir medya düzenini ifade etmektedir (Bostancı, 2015:46). Geleneksel medyadan (gazete, tv, radyo vb.) dijitallik, interaktiflik, multimedya biçimselliği ve kullanıcı türevli içerik üretimi, hipermetinsellik, yayılım ve sanallık gibi özellikleriyle farklılaşmaktadır (Öztürk, 2014a:408). Yeni medyayı oluşturan en popüler araçların başında ise sosyal medya gelmektedir.

Öyle ki artık, boş zaman değerlendirmelerinden çalışma şekillerine, günlük modadan yeme-içme alışkanlıklarına, eğlenceden siyasi oy verme davranışına (Canöz, 2011:114), haber üretiminden haber akışına, alış verişten reklama kadar birçok alan sosyal medya tarafından düzenlenir olmuştur. Daha öz bir deyişle, kitle iletişim araçlarının toplumda yerine getirdiği eğitim, toplumsallaştırma, haber - bilgi verme, eğlendirme, tartışma ortamı hazırlama, güdüleme, kültür geliştirme ve bütünleştirme işlevleri (Kaya, 1985:15-16) sosyal medya tarafından yerine getirilir olmuştur.

Kitle iletişim araçlarının topluma yön verdiği ve toplumu şekillendirdiği düşüncesi 1900'lü yılların başlarındaki "güçlü etkiler dönemi" olarak kabul edilen araştırmalarla ortaya konulmakla birlikte (Kalender, 2005:109) ilerleyen yıllarda yapılan araştırmalarla kişilerin bu araçları değişik amaçlarla kullandıkları fikri de oluşmaya başlamıştır. Yani "insanlar kitle iletişim araçlarını hangi amaçla kullanmaktadırlar?" sorusu sorulmaya başlanmıştır. Bu soruya cevap ise, Elihu Katz tarafından 1940'lı yıllarda keşfedilip 1970'li yıllarda ilk defa ismi konan, "Kullanımlar ve Doyumlar" yaklaşımıyla verilmiştir.

İnsanların medyayı kendi yararlarına kullandığını ifade eden kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı; Katz, Blumler ve Gurevitch tarafından zaman geçtikçe de sürekli geliştirilmiştir. Bu araştırmacılar, medyayı kullanım amacının, medya seçimi ve kullanımında etkin rol oynadığını belirtmişlerdir (Rossi, 2002). Kendisinden önceki araştırmalarda izleyiciyi pasif kabul eden, bu nedenle de kitle iletişim araçları tarafından "ne sunulursa onu almak zorunda görülen

kullanıcı" bu yaklaşımda aktif kabul edilerek ihtiyaçları doğrultusunda medyayı seçtiği kabul edilmektedir (Mutlu, 1999:81).

Katz'ın ortaya attığı "Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımının" beş temel varsayımı vardır (Katz, Blumler ve Gurevitch, 1974:21-22):

1-*İzleyici Aktiftir*: Kullanıcı kendi amacını gerçekleştirmek için medyayı kullanmaktadır.

2-*İzleyici İnisiyatif Sahibidir*: Bireyler kendi ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaçları doğrultusundaki kitle iletişim araçlarını ya da içeriklerini seçerek kullanırlar.

3-*Medya Tek Doyum Kaynağı Değildir*: İnsanların gereksinimleri çok çeşitlidir ve medya tüketimi her gereksinimi eşit biçimde karşılamaz. Bu nedenle medya haricinde insan ihtiyaçlarını tatmin edebilecek alternatif kaynaklar da vardır. Medya o alternatif kaynaklarla rekabet içerisine girer.

4-*İnsanlar Motivlerinin ve Gereksinimlerinin Farkındadır*: İnsanlar kendi ilgilerinin ve motivlerinin farkındadır. Bu yüzden de kitle iletişim araçlarının kullanım amaçları ile ilgili veriler doğrudan izleyiciden elde edilir.

5-*İzleyici Yönelimleri Araştırılırken, Medyanın Kültürel Önemi Hakkındaki Değer Yargıları Göz Ardı Edilmelidir*: İzleyici yönelimleri onların sahip oldukları kavramlar üzerinden keşfedilirken, kitle iletişiminin kültürel önemi hakkında değer yargılarının askıya alınması gerekmektedir. Çünkü medyayı izleme kararı veren izleyiciler bireysel davranmakta ve kendi ihtiyaçlarını tatmin noktasında tercihte bulunmaktadır.

Katz'a göre medya aracılığıyla bireylerin giderdiği ihtiyaçlar beş gruba ayrılmaktadır (aktaran Gülnar ve Balcı, 2011:29-30):

-Bilişsel İhtiyaçlar: Kanaat, bilgi ve anlayışı güçlendirme ile ilgili ihtiyaçlar

-Duyuşsal İhtiyaçlar: Estetik, zevk veren duygusal deneyimleri güçlendirme ile ilgili ihtiyaçlar

-Bilişsel-Duyuşsal İhtiyaçlar: İstikrarı, kendine güveni, güvenilirliği, ve mevcut durumu güçlendirmeye ilgili ihtiyaçlar bu sınıftadır.

-Bütünleştirici İhtiyaçlar: Bütünleştirici ihtiyaçlar aileyle, arkadaşlarla ve dünya ile bağlantıyı güçlendirme ile ilgili ihtiyaçlardır.

-Kaçış İhtiyacı: Gündelik hayatın geriliminden ve sıkıntılarında kaçışla, kurtulma isteği ile ilgili ihtiyaçlardır. Bu kaçış doğrudan bireyin kendisinden uzaklaşma şeklinde olabileceği gibi sosyal rollerinden uzaklaşma biçiminde de olabilir.

Kitle iletişim araçlarının insanlar tarafından ne amaçla kullanıldığını belirlemek üzere bu zamana kadar yapılmış araştırmalara bakıldığında gazete, televizyon gibi geleneksel araçlar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Son yıllarda internet ve sosyal medya üzerine yapılan tek tük araştırmaların varlığına da rastlanmakla birlikte İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medyayı ne amaçla kullandıkları üzerine yapılmış araştırmaya henüz Türkiye'de rastlanmamaktadır. Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı esas alınarak Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencileri örneğinde yapılan bu araştırma; İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medyayı kullanma alışkanlıkları ve motivasyonlarını belirlemeyi amaçlamaktadır.

1. SOSYAL MEDYA

Sosyal medya ile ilgili farklı farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Öztürk (2014b:219), sosyal medyayı, internet ortamında sanal toplulukların oluşturulmasına, sosyal etkileşime ve sanal ortamda ortak iş üretimine olanak sağlayan web sayfaları olarak tanımlamaktadır. Boyd ve Ellison (2008:211) ise; kullanıcılara sınırlı bir sistem içinde açık veya yarı açık profiller oluşturma, diğer kullanıcıların listesini oluşturma ve paylaşımında bulunma,

bağlantılı olduğu kullanıcıların ve diğer kullanıcıların hareketlerini listeleme izni veren ağ tabanlı hizmetler olarak tanımlanmaktadır. Bulunmaz (2011:30) ise, yapılan farklı tanımlamalardan hareketle daha sade bir tanımlamaya varmakta “sosyal medya, kişilerin internet üzerinden yer ve zaman sınırlaması olmadan fikirlerini ve görüşlerini belirtmelerine olanak sağlayan, internetin sunduğu multimedya özelliklerini sınırsız bir şekilde kullanım imkanı veren, aynı zamanda başka kişilerle karşılıklı görüş alışverişine ve paylaşımına dayalı bir interaktif ortamın varlığını hayata geçiren geniş tabanlı platform” olarak belirtmektedir.

Nasıl tanımlanırsa tanımlansın sosyal medya, insanların kendi aralarında oluşturduğu, tasarladığı, enformasyonu değiş tokuş yaptığı ve içeriklerini yorumladığı sanal topluluklar ve ağlarda etkileşimlerin araçlarını ifade etmektedir. Web 1.0’dan Web 2.0’a geçilmesiyle ortaya çıkmıştır (Öztürk, 2014a:411). Özünde paylaşım ve iletişim vardır. Kişilerin videolar, kelimeler, yazılar, sesler ya da resimler aracılığıyla iletişimde bulunabildiği internet platformlarıdır. Katılımcılarına çevrimiçi (online) ortamlarda kendilerini ifade etme, iletişime geçme, gruplara katılma ve bu ortamlara fikir, yorum ve yayınlarıyla katkıda bulunma imkanı sunmaktadır (Tengilimoğlu, Parıltı ve Yar, 2014:78). En fazla kullanılan belli başlı ortamları: Facebook, Twitter, Youtube, WordPres, LinkedIn, Google+, Foursquare, Blogger ve Wikipedia olarak kabul edilmektedir.

Sosyal medyanın genel olarak şu özellikleri vardır (Bostancı, 2015:54):

Katılım: Kullanıcıların katkı sağlamasını ve geri bildirimde bulunmasını teşvik eder.

Açıklık: Hizmetlerinin çoğu geri bildirim ve katılıma açıktır. Oylamayı, yorum yapmayı ve bilgi paylaşımını teşvik etmektedir. İçeriğe erişilmesi ve kullanılması nadiren engellenir. Şifre korumalı içerikler hoş karşılanmamaktadır.

Karşılıklı İletişim: Geleneksel medyanın tek yönlülüğünü aşarak, iki yönlü karşılıklı iletişim için daha iyi imkanlar sunar.

Topluluk: Aynı ilgi alanı etrafında oluşmuş olan topluluklara ve üyelerine, kısa sürede etkili iletişim kurma imkanı sunar.

Bağlılık: Diğer sitelerle bağlantılardan, kaynaklardan ve içerik oluşturan kullanıcılardan yararlanarak gelişir.

Geleneksel medyadan ise; etkileşimliliği, içerik üretmede uzmanlık istememesi, içeriğinin istenildiği anda güncellenebilmesi, zaman ve mekân sınırlaması olmaması, güven problemi yaşamaması, teknik kullanım becerisi gerektirmesi, profesyonellik gerektirmemesi, reklam ve içerik hedeflemesinin daha belirgin olması, belli bir merkezi kontrole tabi olmaması, geri bildirim anlık alınabilmesi (Eşitti ve Işık, 2015:17) ve kalıcılık farklılıklarıyla ayrılır.

2. KULLANIMLAR VE DOYUMLAR ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Dünyada ve ülkemizde kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı esas alınarak yapılmış çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bunların ilki McQuail, Blumler ve Brown’un (1972) yaptığı araştırmadır. Onlardan sonra ise Rubin’in (1985); Rosengren, Wenner ve Palmgreen’in (1985) “Televizyon Kullanımı” üzerine yaptıkları araştırmalar gelmektedir. Alanda yapılan ilk çalışma olan McQuail ve arkadaşlarının çalışmasında, izleyicilerin televizyonu oyalanma (kaçış, eğlence, duygusal rahatlatma), kişisel ilişkiler (arkadaşlık, sosyal fayda), kişisel kimlik (değerlerin pekiştirilmesi ya da içini rahatlatma, kendi kendini anlama, gerçeği keşfetme) ve enformasyon edinme için izledikleri ortaya çıkmıştır.

Ülkemizde ise, Koçak’ın (2001:132-133) yapmış olduğu “Televizyon İzleyici Davranışları

Televizyon İzleyicilerinin Tercihleri ve Doyumları” isimli çalışması kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı esas alınarak yapılan ilk araştırmaların başında gelmektedir. Ardından Vedat ve Vesile Çakır’ın 2010 yılında yapmış oldukları “Televizyon Bağımlılığı” araştırması; Kadir Canöz’ün 2011 yılında “Yerel Televizyon İzleme Alışkanlıkları ve Motivasyonlar: Konya Örneği” çalışması ile yine 2011 yılında Balcı, Akar ve Ayhan’ın “Televizyon ve Seçmen İlişisini Yeniden Düşünmek: 2009 Yerel Seçimlerinde İzleyici Motivasyonları” araştırması bu alanda yapılmış yerli araştırmalardan bazılarını oluşturmaktadır.

Ülkemizde son yıllarda sosyal medya kullanıcıları üzerinde kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının esas alındığı araştırmalara rastlanmaktadır. Ayhan ve Balcı’nın (2009) “Kırgızistan’da Üniversite Gençliği ve İnternet: Bir Kullanımlar ve Doyumlar Araştırması” isimli makaleleri bu alandaki ilk çalışmalardandır. Ayhan ve Balcı (2009: 22) bu çalışmalarında Kırgızistan’daki üniversite öğrencilerini internet kullanmaya yönelten dört temel motivasyon belirlemişlerdir. Bunlar; “bilgilenme/etkileşim”, “sosyal kaçış”, “ekonomik fayda” ve “eğlence” motivasyonları şeklinde sıralanmıştır.

Akçay’ın (2011) Gümüşhane Üniversitesi örneğinde yapmış olduğu “Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında Sosyal Medya Kullanımı: Gümüşhane Üniversitesi Üzerine Bir Araştırma” isimli çalışması da bu alandaki bir diğer çalışmayı oluşturmaktadır. Akçay (2011:148) bu araştırmasında sosyal medya kullanıcılarının “sosyal çevre edinme/sosyalleşme”, “eğlence/boş vakit geçirme”, “rahatlama/stresten uzaklaşma” ve “bilgi edinme/hayatı tanıma” motivasyonları nedeniyle sosyal medyayı kullandıklarını ortaya koymuştur.

Karakoç ve Gülsünler’in (2012) Konya örneğinde Facebook kullanıcıları üzerine yapmış oldukları “Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında Facebook: Konya Üzerine Bir Araştırma” çalışması da bu alanda yapılmış bir diğer araştırmadır. Karakoç ve Gülsünler’de (2012:50) bu araştırmalarında Facebook kullanıcılarının “Eğlence”, “Bilgilenme/Arkadaşlık”, “Rahatlama/Sosyal Kaçış” ve “Sosyal Etkileşim” motivasyonları nedeniyle Facebook kullandıklarını ortaya koymuşlardır.

Ancak, bu zamana kadar ülkemizde İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medya kullanımı ve doyumları üzerine yapılmış her hangi bir araştırmanın bulunmaması ise çalışmayı önemli kılmaktadır.

3.YÖNTEM

3.1.ARAŞTIRMANIN UYGULANMASI VE ÖRNEKLEM

Kullanıcıların sosyal medya kullanma alışkanlıkları ile motivasyonlarını ortaya koymak amacıyla Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi’ndeki öğrenciler üzerinde bir saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırma kitle iletişim araçlarının insanlar tarafından ne amaçla kullanıldığını açıklayan, kullanımlar ve doyumlar modeli temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma örnekleminin belirlenmesinde Amaçlı Örneklemin alt grubu olan “Maksimum Çeşitlilik Örnekleme Yöntemi” esas alınmıştır. Saha araştırmasına esas olan veriler İletişim Fakültesi’ndeki sosyal medya kullanıcıları öğrencilerden 459 kişi ile yüz yüze anket tekniği ile elde edilmiştir. Bu anketlerin ön incelemelerinin sonucunda 438 anket analize tabi tutulmuştur.

Çalışma, literatür taramasında ortaya çıkan veriler doğrultusunda sosyal medya kullanıcıları İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medya kullanma alışkanlıkları hakkındaki şu sorulara cevaplar aramaktadır:

Soru 1: İletişim Fakültesi öğrencileri sosyal medyayı en çok hangi amaçla

kullanmaktadırlar?

Soru 2: İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medyayı kullanma amaçları önem sırasına göre nasıl sıralanır?

Soru 3: İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medya ortamlarını kullanma nedenleri demografik özelliklere göre değişiklik gösterir mi?

3.2. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Katılımcıların sosyal medya izleme davranışları ve motivasyonlarını belirlemek amacıyla iki bölümden oluşan anket formu hazırlanmıştır. Anketin ilk bölümünde sosyal medya izleme motivasyonlarını belirlemeye çalışan, kullanımlar ve doyumlar ifadelerinden oluşan 5'li likert tipinde 40 maddelik bir ölçek bulunmaktadır. Ölçek, daha önceki araştırmalarda (McQuail ve arkadaşları 1972, Rubin 1985, Koçak 2001, Çakır ve Çakır 2010, Gülnar ve Balcı 2011) kullanılan televizyon izleme motivasyonları ölçeğinin sosyal medya ekseninde revize edilmesiyle uygulamaya hazır hale getirilmiştir. Rubin tarafından geliştirilen ölçek, kullanımlar ve doyumlar literatüründe yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada ölçeğin güvenilirliği (Cronbach's α) 0.94 olarak hesaplanmıştır. Bu ölçekte Hiç Katılmıyorum (1), Katılmıyorum (2), Kararsızım (3), Katılıyorum (4) ve Tamamen Katılıyorum (5) aralıklarında cevaplar alınmıştır.

Anketin ikinci bölümü ise; katılımcıların yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi, aylık ortalama harcaması ve ikamet şekli gibi sosyo-demografik özelliklerini ortaya koyacak sorulardan oluşturulmuştur.

Oluşturulan anket formu sahada uygulanmadan önce üç ayrı uzmana yüzey geçerliliği için incelenmiş ve onların önerileri doğrultusunda gerekli düzenlemelere tabi tutulmuştur. Ayrıca anket formunun anlaşılabilirliğinin gözlemlenmesi ve sahada karşılaşılabileceği diğer sorunları önceden görebilme açısından 35 kişi üzerinde ön-teste (pre-teste) tabi tutulmuş ve son kontroller yapıldıktan sonra da uygulamaya hazır hale getirilmiştir.

3.3. VERİLERİN ANALİZİ VE KULLANILAN TESTLER

Alan araştırması 28 Şubat 2015 - 03 Mart 2015 tarihleri arasında Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi'ne kayıtlı, sosyal medya kullanıcısı 1., 2., 3. ve 4. Sınıf öğrencileriyle yüz yüze görüşme yoluyla gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler, istatistik programı kullanılarak elektronik ortamda işlenmiştir.

Verilerin analizinde sırasıyla; ankete katılanların cevaplarının yüzdelik dağılımlarını ortaya koymak amacıyla frekans analizi; sosyal medya kullanımına ilişkin bazı davranışlarını ortaya koymak amacıyla aritmetik ortalama gibi betimleyici istatistik teknikleri esas alınmıştır. Araştırmanın temel amaçlarından olan sosyal medya kullanma motivasyonlarının alt boyutlarının belirlenmesinde, keşfedici faktör analizi kullanılmıştır. Faktör analizi sonucu elde edilen gruplar değişken olarak kaydedilip, demografik özelliklerle olan ilişkisi, Cinsiyet gibi iki sıklılarda Bağımsız Örneklem T-testi (*Independent Samples T-Test*) ve çok sıklılarda Tek Yönlü Varyans Analizi (*ANOVA*) aracılığıyla test edilmiş, anlamlılık düzeyi $p=0.05$ 'e eşit ve daha küçük olanlar değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Çoklu karşılaştırmalarda Tukey testi esas alınmıştır.

4.BULGULAR VE YORUM

4.1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özelliklerini ifade eden bazı bulgular şu şekildedir:

Araştırmaya katılanların yaş dağılımı verilerine bakıldığında (N=438), katılımcıların yüzde 17.8'i 18-20 yaş aralığında, yüzde 60.5'i 21-23 yaş aralığında, yüzde 20.1'i 24-26 yaş aralığında, yüzde 0.9'u 27-29 yaş aralığında, yüzde 0.7'si de 30 ve üzeri yaş grubunda yer aldıkları görülmektedir.

Katılımcıların cinsiyet dağılımı oranlarına bakıldığında, araştırmaya katılanların (N=438) cinsiyet bakımından yüzde 48.6'sı kadın, yüzde 51.4'ü erkektir. Elde edilen bu oranlar cinsiyet bakımından karşılaştırmanın yapılabileceği bir düzeyi göstermektedir.

Eğitim durumu açısından katılımcıların (N=438) yüzde 12.3'ü birinci sınıf olduklarını ifade ederken; yüzde 23.1'i ikinci sınıf; yüzde 42.0'si üçüncü sınıf ve yüzde 22.6'sı da dördüncü sınıf olduklarını belirtmişlerdir.

Araştırma sorularındaki cevaplarda katılımcıların (N=438) aylık ortalama harcamalarına ilişkin betimleyici istatistik sonuçlarına bakıldığında, katılımcıların yüzde 10.0'unun 300 TL'den az, yüzde 48.9'unun 301-600 TL arası, yüzde 28.5'inin 601-900 TL arası, yüzde 12.6'sının da 901 TL ve üzerinde para harcadıkları görülmektedir. Ortaya çıkan bu sonuçlar katılımcıların çoğunluğunun (%58.9'unun) alt gelir düzeyinde harcamaya sahip olduklarını göstermektedir.

Araştırmaya katılanların ikamet etme şekillerine bakıldığında ise (N=438), katılımcıların yüzde 3.0'ünün evde tek başına, yüzde 11.9'unun ailesiyle, yüzde 47.9'unun yurttan, yüzde 36.3'ünün evde arkadaşlarıyla birlikte ve yüzde 0.9'unun da akrabalarıyla birlikte kaldıkları görülmektedir. Ortaya çıkan bu verilere göre öğrencilerin büyük çoğunluğunun (yüzde 84.2'sinin) yurt ve ortak ev yaşamı gibi birliktelik gerektiren sosyal ortamlarda ikamet ettikleri söylenebilmektedir.

4.2. Sosyal Medyanın Kullanılma Nedenlerinin Önem Düzeyleri

Öğrencilerin sosyal medyayı kullanma nedenlerinin önem düzeylerini ortaya koymak amacıyla yöneltilen sorulara verilen cevaplara bakıldığında en fazla Şehirimde, ülkemde ve dünyada neler olduğunu öğrenebiliyorum (A.O.=4.1689), ondan sonra sırasıyla Mesafe ve zaman kısıtlaması olmadan ucuz iletişim kuruyorum (A.O.= 4.0388), Beni ilgilendiren konularda bilgi sahibi oluyorum (A.O.= 4.0068), Fotoğraf yayımlayabiliyorum (A.O.= 3.9635) ve Tanıdıklarımla karşılıklı iletişim kurabilmemi sağlıyor (A.O.= 3.9566) seçeneklerinin ilk beş sırayı aldığı; en alt beş sırayı ise, Dini duygularımı güçlendiriyor, dini bilgimi artırıyor (A.O.= 2.1644), Yapacak daha iyi bir şeyim yok (A.O.= 2.2260), Uyuşukluktan kurtarıyor (Hareketlilik sağlıyor) (A.O.= 2.2466), Gündelik yaşantıdan uzaklaşıyorum (A.O.= 2.5114) ve Milli kültürümü öğretip, yaşıyor (A.O.= 2.6416) seçenekleri almaktadır.

Bu sonuçlar öğrencilerin sosyal medyayı en fazla, dünyada ve çevrelerinde neler olduğunu öğrenmek, haber almak için kullandıklarını; en az düzeyde de dini duygularını tatmin etmek amacıyla kullandıklarını ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Sosyal medyanın kullanılma nedenleri

	N	Min.	Max.	Mean	Std. Deviation
Şehirimde, ülkemde ve dünyada neler olduğunu öğrenebiliyorum	438	1,00	5,00	4,1689	,98443
Mesafe ve zaman kısıtlaması olmadan ucuz iletişim kuruyorum	438	1,00	5,00	4,0388	,98075
Beni ilgilendiren konularda bilgi sahibi oluyorum	438	1,00	5,00	4,0068	,92385
Fotoğraf yayımlayabiliyorum	438	1,00	5,00	3,9635	1,09232
Tanıdıklarımla karşılıklı iletişim kurabilmemi sağlıyor	438	1,00	5,00	3,9566	,98754
Sosyal medyayı takip etmekten hoşlanıyorum	438	1,00	5,00	3,7740	1,11226
Video yayımlayabiliyorum	438	1,00	5,00	3,7260	1,17674
Yöneticilerimizin icraatlarını takip edebiliyorum	438	1,00	5,00	3,7078	1,17623
Güncel kampanyalardan haberdar oluyorum	438	1,00	5,00	3,6895	1,10312
Yayınladıklarımla beğeni alabiliyorum	438	1,00	5,00	3,6621	1,23079
Yeni ürün ve hizmetlerden haberdar oluyorum	438	1,00	5,00	3,6416	1,17830
Sıkıldığımda zamanın geçmesine yardım ediyor	438	1,00	5,00	3,6005	1,12297
Alışkanlık oldu artık	438	1,00	5,00	3,6005	1,23737
Tanıdıklarımla bir arada olmamı sağlıyor	438	1,00	5,00	3,5342	1,11674
Eğlence ihtiyacımı gideriyor	438	1,00	5,00	3,4452	1,15422
Hoşça vakit geçiriyor	438	1,00	5,00	3,4041	1,12946
Boş zamanlarımı değerlendirmeme yardımcı oluyor	438	1,00	5,00	3,3813	1,24497
Sohbet konularına yabancılaşmamı engelliyor	438	1,00	5,00	3,3059	1,23359
Günün stresinden kurtarıyor	438	1,00	5,00	3,2945	1,18438
Ücretsiz tanıtım yapabiliyorum	438	1,00	5,00	3,2877	1,29932
Neşelendiriyor	438	1,00	5,00	3,2785	1,16196
Benimle aynı sorunları paylaşan insanlar olduğunu öğreniyorum	438	1,00	5,00	3,2534	1,20911
Beni rahatlatıyor	438	1,00	5,00	3,2283	1,16309
Paylaşımlarımla insanları etkileyebilmeme imkan sunuyor	438	1,00	5,00	3,2123	1,22825
Alacağım ürünlerin seçimini yapmamı sağlıyor	438	1,00	5,00	3,1393	1,27689
Reklamlarıyla ürünler hakkında bilgileniyorum	438	1,00	5,00	3,0936	1,29527
İş, okul ve çevremdeki sorunlardan biran olsun uzaklaştırıyor	438	1,00	5,00	3,0662	1,23181
Orada açık duruyor ve arada bakılıyor	438	1,00	5,00	3,0388	1,20671
Arkadaş oluyor	438	1,00	5,00	2,9726	1,24160
Başkaları hakkında nasıl düşüneceğim konusunda yol gösterici oluyor	438	1,00	5,00	2,9589	1,25771
Siyasi düşüncemin olgunlaşmasına yardımcı oluyor	438	1,00	5,00	2,8447	1,27952
Sıkıcı işlerden kurtuluyorum	438	1,00	5,00	2,8379	1,25062
Yalnız kalmıyorum	438	1,00	5,00	2,8333	1,24819
Sıkıcı insanlardan kurtuluyorum	438	1,00	5,00	2,6712	1,22396
Hayata bakış açımı değiştiriyor	438	1,00	5,00	2,6553	1,20158
Milli kültürümü öğretip, yaşatıyor	438	1,00	5,00	2,6416	1,24625
Gündelik yaşantıdan uzaklaşıyorum	438	1,00	5,00	2,5114	1,15942
Uyuşukluktan kurtarıyor (Hareketlilik sağlıyor)	438	1,00	5,00	2,2466	1,15935
Yapacak daha iyi bir şeyim yok	438	1,00	5,00	2,2260	1,18787
Dini duygularımı güçlendiriyor, dini bilgimi artırıyor	438	1,00	5,00	2,1644	1,17386
Valid N (listwise)	438				

4.3. Sosyal Medya Kullanma Motivasyonları

Sosyal medya kullanma araştırmasına katılanların sosyal medya kullanma motivasyonlarını tespit etmek amacıyla hazırlanan likert tipi 40 maddeye verilen cevaplar doğrultusunda faktör analizi uygulanmış; altı faktör grubunun ortaya çıktığı görülmüştür. Ölçekte yer alan ifadelerin faktör yüklemesi, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 2’de ele alınmaktadır.

Tablo 2: *Sosyal Medya Kullanma Motivasyonlarına Yönelik Faktör Analizi (Principal Component Analysis, Varimax Rotation, N= 438)*

	M	SD	Load	Eig.	Var.	α
Boş Zamanları Değerlendirme ve Eğlence				13.44	33.60	.902
Günün stresinden kurtarıyor	3,29	1,184	,781			
Neşelendiriyor	3,27	1,161	,739			
Sıkıldığımda zamanın geçmesine yardım ediyor	3,60	1,122	,699			
Hoşça vakit geçiriyor	3,40	1,129	,679			
Eğlence ihtiyacımı gideriyor	3,44	1,152	,638			
Boş zamanlarımı değerlendirmeme yardımcı	3,38	1,244	,575			
Beni rahatlatıyor	3,22	1,163	,558			
İş, okul ve çevremdeki sorunlardan	3,06	1,231	,505			
Alışkanlık oldu artık	3,60	1,237	,489			
Sosyal medyayı takip etmekten hoşlanıyorum	3,77	1,112	,483			
Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim				2.98	7.45	.817
Şehirimde ve dünyada neler olduğunu öğrenebiliyorum	4,16	0,984	,712			
Beni ilgilendiren konularda bilgi sahibi	4,00	0,923	,696			
Yöneticilerimizin icraatlarını takip edebiliyorum	3,70	1,176	,676			
Tanıdıklarımın karşılıklı iletişim kurabilmemi	3,95	0,987	,584			
Sohbet konularına yabancılaşmamı engelliyor	3,30	1,235	,497			
Ucuz iletişim kuruyorum	4,03	0,980	,443			
Tanıdıklarımın bir arada olmamı sağlıyor	3,53	1,116	,431			
Gözetim-Rehberlik ve Rahatlama				2.25	5.63	.840
Milli kültürümü öğretip, yaşıyorum	2,64	1,246	,713			
Siyasi düşüncem olgunlaşmasına yardımcı	2,84	1,279	,666			
Dini duygularımı güçlendiriyor, dini bilgimi	2,16	1,173	,660			
Hayata bakış açımı değiştiriyor	2,65	1,201	,629			
Uyuşukluktan kurtarıyor (Hareketlilik sağlıyor)	2,24	1,159	,604			
Gündelik yaşantıdan uzaklaşıyorum	2,51	1,159	,542			
Yapacak daha iyi bir şeyim yok	2,22	1,187	,514			
Başkaları hakkında yol gösterici oluyor	2,95	1,257	,483			
Arkadaş oluyor	2,97	1,241	,441			
Sosyal Kaçış				1.49	3.72	.795
Sıkıcı insanlardan kurtuluyorum	2,67	1,223	,744			
Sıkıcı işlerden kurtuluyorum	2,83	1,250	,733			
Yalnız kalmıyorum	2,83	1,248	,517			
Benimle aynı sorunları paylaşan insanlar olduğunu öğreniyorum	3,25	1,209	,451			
Ekonomi				1.20	3.01	.793

Reklamlarıyla ürünler hakkında bilgileniyorum	3,09	1,295	,675			
Alacağım ürünlerin seçimini yapmamı sağlıyor	3,13	1,276	,643			
Yeni ürün ve hizmetlerden haberdar oluyorum	3,64	1,128	,613			
Güncel kampanyalardan haberdar oluyorum	3,68	1,103	,561			
Kişisel Sunum				1.14	2.86	.806
Yayınladıklarımınla beğeni alabiliyorum	3,28	1,299	,706			
Video yayınlatabiliyorum	3,72	1,176	,654			
Fotoğraf yayınlatabiliyorum	3,96	1,092	,581			
Ücretsiz tanıtım yapabiliyorum	3,12	1,273	,557			
Paylaşımınla insanları etkileyebilmeme imkan sunuyor	3,21	1,228	,407			
KMO Sampling Adequacy	.937					
Barlett's Test of Sphericity	X²=8787.926 df=780 p<.000					

Faktör analizinde faktör gruplarının sınıflandırılma ve değerlendirilmesinde Varimax rotasyonlu tablo dikkate alınmıştır. Özdeğeri 1'den büyük ve minimum yükleme büyüklüğü 0.40'tan büyük olanlar analize dahil edilmiştir. Analize dahil edilen maddelerin genel olarak güvenilirlik katsayısı (Cronbach's α) 0.948 olarak hesaplanmıştır ki; faktör analizinde güvenilirlik katsayısı (Cronbach's α) 0.700'ün üzerinde olanlar güvenilir ve analiz yapılabilir bulunmaktadır. Faktör analizinde Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örnekleme değeri 0.937; Barlett's testi sonucu 8787.926 değeri ve $p < .000$ düzeyinde gerçekleşmiştir. Elde edilen sonuçlar; bulguların yüksek derecede gerçekleştiğini ve kabul edilebilir sınırlar içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz sonucunda ortaya çıkan altı faktör sosyal medya kullanma motivasyonlarındaki toplam varyansın %56.27'sini açıklamaktadır.

Araştırmaya katılanları sosyal medya kullanmaya yönelten ilk ve en önemli faktör, **Boş Zamanları Değerlendirme ve Eğlence** faktörüdür. Bu faktörün öz değeri 13,44; güvenilirlik derecesi ise .902 gibi oldukça yüksek bir değerdir. Faktörün tanımladığı fark yüzdesi tek başına toplam varyansın (%56.27'nin) %33.6'sını oluşturmaktadır. Bu faktörü oluşturan maddelere bakıldığında; katılımcıların neşelenmek, sıkıldığında zamanı geçirmek, hoşça vakit geçirmek, eğlence ihtiyacını gidermek, boş zamanlarını değerlendirmeye yardımcı etmek, rahatlatmak, iş- okul ve çevredeki sorunlardan uzaklaşmak, alışkanlıktan ve sosyal medyayı takip etmekten hoşlandıkları için sosyal medyaya yöneldikleri görülmektedir.

Katılımcıların sosyo demografik özellikleriyle boş zamanları değerlendirme ve eğlence faktörüne attıkları önem arasında anlamlı farklılaşma olup olmadığına bakıldığında, **yaşları ile Boş Zamanları Değerlendirme ve Eğlence** faktörü arasında anlamlı farklılaşmanın olduğu görülmektedir ($F = 39.871$; $sd. = 4$; $p < .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 30 yaş ve üzerindekiyle 18-20 yaş, 21-23 yaş, 24-26 yaş ve 27-29 yaş arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 30 yaş ve üzerindeki katılımcıların diğer yaş kategorisinde bulunan katılımcılara göre boş zamanları değerlendirme ve eğlence faktörüne daha fazla önem attıkları, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların bir diğer sosyo demografik özelliklerinden aylık harcama düzeyleri ile boş zamanları değerlendirme ve eğlence faktörü arasında anlamlı farklılığın olup olmadığına bakıldığında da **harcama düzeyleri ile Boş zamanları değerlendirme ve eğlence** faktörü arasında anlamlı farklılaşmanın bulunduğu görülmektedir ($F = 6.645$; $sd. = 3$; $p < .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 300 TL'den az gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL'den fazla gelire sahip olanlar; 301-600 TL arası gelire

sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL ve üzeri gelire sahip olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 600 TL'ye kadar gelire sahip olanlar, 601 TL ve üzeri gelire sahip olanlara göre boş zamanları değerlendirme ve eğlence faktörüne daha fazla önem attıkları, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Araştırmaya katılanları sosyal medya kullanmaya yönelten ikinci önemli faktör, "**Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim**" faktörüdür. Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim faktörü tek başına toplam varyansın (%56.27'nin) % 7.45'ini açıklamaktadır. Bu faktörün öz değeri 2.98; güvenilirlik derecesi ise .817 gibi bir değerdir ki; bu tatmin edici düzeydedir. Katılımcılar gündelik yaşantılarında kendilerini etkileyen konular hakkında bilgi edinmek ve tanıdıklarıyla bir arada olmak amaçlı sosyal medyaya yönelmektedirler. Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim faktörünü oluşturan maddeler; şehirde ve dünyada neler olduğunu öğrenebiliyorum, beni ilgilendiren konularda bilgi sahibi oluyorum, yöneticilerimizin icraatlarını takip edebiliyorum, tanıdıklarımla karşılıklı iletişim kurabilmemi sağlıyor, sohbet konularına yabancılaşmamı engelliyor, ucuz iletişim kuruyorum ve tanıdıklarımla bir arada olmamı sağlıyor şeklinde belirlemektedir.

Demografik değişkenler açısından *Bilgilenme ve sosyal etkileşim* faktörü incelendiğinde, katılımcıların *yaşları ile Bilgilenme ve sosyal etkileşim* faktörü arasında anlamlı farklılaşma bulunmaktadır (F= 40.181; sd.= 4; p< .05). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 21-23 yaşla 18-20; 24-26 yaşla 18-20; 27-29 yaşla 18-20 yaş arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 21-29 yaş kuşağında bulunanlar 18-20 yaş kategorisinde bulunanlara göre bilgilenme ve sosyal etkileşim faktörüne daha fazla önem atfetmektedirler. Ayrıca 30 yaş ve üzerindekiyle 18-20 yaş, 21-23 yaş, 24-26 yaş ve 27-29 yaş arasında da farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Buna göre 30 yaş ve üzerindeki diğer yaş kategorisinde bulunan katılımcılara göre bilgilenme ve sosyal etkileşim faktörüne daha fazla önem attıkları, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların *harcama düzeyleri ile Bilgilenme ve sosyal etkileşim* motivasyonu arasında da anlamlı farklılaşma bulunmaktadır (F= 8.493; sd.= 3; p< .05). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 300 TL'den az gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL'den fazla gelire sahip olanlar; 301-600 TL arası gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL ve üzeri gelire sahip olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 600 TL'ye kadar gelire sahip olanlar, 601 TL ve üzeri gelire sahip olanlara göre bilgilenme ve sosyal etkileşim faktörüne daha fazla önem attıkları, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Araştırmaya katılanları sosyal medya kullanmaya yönelten üçüncü faktör, "**Gözetim-Rehberlik ve Rahatlama**" faktörüdür. Bu faktörün öz değeri 2.25; güvenilirlik derecesi ise .840'dır. Faktörün tanımladığı fark yüzdesi tek başına toplam varyansın (%56.27'nin) %5.63'ünü oluşturmaktadır. Bu faktörü oluşturan maddelere bakıldığında; milli kültürümü öğretip, yaşatıyor; siyasi düşüncemin olgunlaşmasına yardımcı oluyor, dini duygularımı güçlendiriyor-dini bilgimi artırıyor, hayata bakış açımı değiştiriyor, uyusukluktan kurtarıyor, gündelik yaşantıdan uzaklaşıyorum, yapacak daha iyi bir şeyim yok ve başkaları hakkında yol gösterici oluyor amaçlarından oluştuğu görülmektedir.

Demografik değişkenler açısından *gözetim rehberlik ve rahatlama* faktörü incelendiğinde, katılımcıların *yaşları ile gözetim rehberlik ve rahatlama* faktörü arasında anlamlı farklılaşma bulunmaktadır (F= 18.208; sd.= 4; p< .05). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 21-23 yaşla 18-20; 24-26 yaşla 18-20; 27-29 yaşla 18-20 yaş ve 30 yaş ve üzerindekiyle yine 18-20 arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 21yaş ve üzerinde bulunanlar 18-20 yaş kategorisinde bulunanlara göre gözetim rehberlik ve rahatlama faktörü

nedeniyle sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadırlar. Ayrıca 30 yaş ve üzerindekiyle 21-23 yaş ve 27-29 yaş arasında da farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Buna göre de 30 yaş ve üzerindeki 21-23, 27-29 yaş kategorilerinde bulunan katılımcılara göre gözetim rehberlik ve rahatlama faktörüne daha fazla önem attedikleri, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların *harcama düzeyleri ile gözetim rehberlik ve rahatlama* faktörü arasında da anlamlı farklılaşma bulunmaktadır ($F= 10.540$; $sd.= 3$; $p< .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 300 TL'den az gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL'den fazla gelire sahip olanlar; 301-600 TL arası gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası gelire sahip olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 300 TL'den az gelire sahip olanlar 601 TL' ve üzerinde gelire sahip olanlara göre; 301-600 TL arası gelire sahip olanlar 601-900 TL arası gelire sahip olanlara göre gözetim rehberlik ve rahatlama faktörüne daha fazla önem atfederek, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullandıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Araştırmaya katılanları sosyal medya kullanmaya yönelten dördüncü faktör, "**Sosyal Kaçış**" faktörüdür. Bu faktörün öz değeri 1.49; güvenilirlik derecesi ise .795'dir. Faktörün tanımladığı fark yüzdesi tek başına toplam varyansın (%56.27'nin) %3.72'sini oluşturmaktadır. Bu faktörü oluşturan maddelere bakıldığında; sıkıcı insanlardan kurtuluyorum, sıkıcı işlerden kurtuluyorum, yalnız kalmıyorum ve benimle aynı sorunları paylaşan insanlar olduğunu öğreniyorum maddelerinden oluştuğu görülmektedir.

Demografik değişkenler açısından *sosyal kaçış* faktörü incelendiğinde, katılımcıların *yaşları ile sosyal kaçış* faktörü arasında anlamlı farklılaşma bulunmaktadır ($F= 15.568$; $sd.= 4$; $p< .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 30 yaş ve üzerinde olanlarla 18-20 yaş; 21-23 yaş; 24-26 yaş; 27-29 yaş arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 30 yaş ve üzerinde bulunanlar diğer yaş kategorilerinde bulunan katılımcılara göre sosyal kaçış faktörüne daha fazla önem atfetmekte, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadırlar sonucu ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların *harcama düzeyleri ile Sosyal kaçış* faktörü arasında da anlamlı farklılaşma bulunmaktadır ($F= 5.462$; $sd.= 3$; $p< .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 300 TL'den az gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 301-600 TL arası gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası gelire sahip olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 600 TL ve altında gelire sahip olanlar 601-900 TL arası gelire sahip olanlara göre; sosyal kaçış faktörüne daha fazla önem atfetmekte, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadırlar.

Araştırmaya katılanları sosyal medya kullanmaya yönelten beşinci faktör, "**Ekonomi**" faktörüdür. Bu faktörün öz değeri 1.20; güvenilirlik derecesi ise .793'dür. Faktörün tanımladığı fark yüzdesi tek başına toplam varyansın (%56.27'nin) %3.01'ini oluşturmaktadır. Bu faktörü oluşturan maddelere bakıldığında; reklamlarıyla ürünler hakkında bilgileniyorum, alacağım ürünlerin seçimini yapmamı sağlıyor, yeni ürün ve hizmetlerden haberdar oluyorum ve güncel kampanyalardan haberdar oluyorum maddeleridir.

Demografik değişkenler açısından *ekonomi* faktörü incelendiğinde, katılımcıların *yaşlar ile ekonomi* faktörü arasında anlamlı farklılaşma bulunmaktadır ($F= 22.176$; $sd.= 4$; $p< .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 24-26 yaşla 18-20; 27-29 yaşla 18-20 ve 21-23 yaşlar arasında; 30 ve üzerindekiyle 18-20, 21-23, 24-26 ve 27-29 yaşlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 24 yaş ve üzerinde bulunanlar 18-20 yaş kategorisinde bulunan katılımcılara göre; ayrıca 27-29 yaş kategorisinde olanlar 21-23

kategorisinde bulunanlara; 30 yaş ve üzerindeki de tüm yaş kategorilerine göre ekonomi faktörü nedeniyle sosyal medyayı daha fazla kullanmakta

Katılımcıların *harcama düzeyleri ile ekonomi* faktörü arasında da anlamlı farklılaşma bulunmaktadır ($F= 10.209$; $sd.= 3$; $p< .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 300 TL'den az gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL'den fazla gelire sahip olanlar; 301-600 TL arası gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL ve üzeri gelire sahip olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 600 TL'ye kadar gelire sahip olanlar, 601 TL ve üzeri gelire sahip olanlara göre; ekonomi faktörüne daha fazla önem atfetmekte, bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadırlar.

Araştırmaya katılanları sosyal medya kullanmaya yönelten altıncı ve son faktör, "**Kişisel Sunum**" faktörüdür. Bu faktörün öz değeri 1.14; güvenilirlik derecesi ise .806'dır. Faktörün tanımladığı fark yüzdesi tek başına toplam varyansın (%56.27'nin) %2.86'sını oluşturmaktadır. Bu faktörü oluşturan maddelere bakıldığında; yayınladıklarımla beğeni alabiliyorum, video yayınlatabiliyorum, fotoğraf yayınlatabiliyorum, ücretsiz tanıtım yapabiliyorum ve paylaşımlarımla insanları etkileyebilmeme imkan sunuyor maddeleridir.

Demografik değişkenler açısından *kişisel sunum* faktörü incelendiğinde, katılımcıların *yaşlar ile kişisel sunum* faktörü arasında anlamlı farklılaşma bulunmaktadır ($F= 65.879$; $sd.= 4$; $p< .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 30 yaş ve üzerinde olanlarla 18-20 yaş; 21-23 yaş; 24-26 yaş; 27-29 yaş arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 30 yaş ve üzerinde bulunanlar diğer yaş kategorilerine göre kişisel sunum faktörüne daha fazla önem atfetmeleri nedeniyle sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadırlar.

Katılımcıların *harcama düzeyleri ile kişisel sunum* faktörü arasında da anlamlı farklılaşma bulunmaktadır ($F= 8,969$; $sd.= 3$; $p< .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, farklılaşmanın 300 TL'den az gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası ve 901 TL'den fazla gelire sahip olanlar; 301-600 TL arası gelire sahip olanlarla 601-900 TL arası gelire sahip olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre 600 TL'ye kadar gelire sahip olanlar, 601 TL ve üzeri gelire sahip olanlara göre; kişisel sunum faktörüne daha fazla önem atfetmekte, bu nedenle de sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadırlar.

Sosyal medya kullanma faktörleri ile eğitim düzeyi ilişkisi karşılaştırıldığında ise, anlamlı bir farklılık oluşmamaktadır ($p> .05$). Bu nedenle eğitim düzeyi ile sosyal medya kullanma faktörleri değerlendirilmeye alınmamıştır.

Sosyal medya kullanma faktörleri ile cinsiyet arasında bir ilişkinin olup olmadığına bakıldığında ise, cinsiyetlere göre anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir ($p< .05$). Independent Samples t- Test verilerine göre *Boş Zamanları Değerlendirme ve Eğlence* faktörüne kadınlar ($M=3.706$) erkeklerden (3.414); *Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim* faktörüne kadınlar ($M=4.065$) erkeklerden (3.815); *Gözetim Rehberlik ve Rahatlama* faktörüne kadınlar ($M=2.898$) erkeklerden (2.540); *Sosyal Kaçış* faktörüne kadınlar ($M=3.179$) erkeklerden (2.874); *Ekonomi* faktörüne kadınlar ($M=3.826$) erkeklerden (3.363) ve *Kişisel Sunum* faktörüne kadınlar ($M=3.771$) erkeklerden (3.411) daha fazla önem vererek sosyal medyayı kullanmaktadırlar.

Tablo3: Sosyal medya kullanma faktörleri ile cinsiyet ilişkisi

Sosyal Medya Kullanma Faktörleri	Cinsiyet	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Boş Zamanları Değerlendirme ve Eğlence Faktörü	Kadın	78	3,7064	,85514	,09683
	Erkek	265	3,4143	,81841	,05027
Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim Faktörü	Kadın	78	4,0659	,68828	,07793
	Erkek	265	3,8156	,71573	,04397
Gözetim Rehberlik ve Rahatlama Faktörü	Kadın	78	2,8989	,89216	,10102
	Erkek	265	2,5409	,78049	,04795
Sosyal Kaçış Faktörü	Kadın	78	3,1795	1,08480	,12283
	Erkek	265	2,8745	,94150	,05784
Ekonomi Faktörü	Kadın	78	3,8269	,78159	,08850
	Erkek	265	3,3632	,95664	,05877
Kişisel Sunum Faktörü	Kadın	78	3,7718	,94730	,10726
	Erkek	265	3,4113	,88113	,05413

4.4. Sosyal Medya Kullanma Motivasyonlarının Önem Düzeyleri

Katılımcıların sosyal medya kullanma motivasyonlarının önem düzeylerine bakıldığında “Boş zamanları değerlendirme ve eğlence faktöründe” ilk üç sırayı; sosyal medyayı takip etmekten hoşlanıyorum (A.O.=3.77), alışkanlık oldu artık (A.O.=3.60) ve sıkıldığımda zamanın geçmesine yardım ediyor (A.O.=3.60) maddelerinin aldığı görülmektedir. Yani sosyal medya kullanıcıları, en fazlası bu maddeler nedeniyle sosyal medyayı kullanmaktadırlar. Bu faktör içerisinde en az düzeyde de; iş, okul ve çevremdeki sorunlardan biran olsun uzaklaştırıyor (A.O.=3.06), beni rahatlatıyor (A.O.=3.22) ve neşelendiriyor (A.O.=3.27) maddeleri nedeniyle sosyal medyayı kullanmaktadırlar.

Tablo 4: Boş zamanları değerlendirme ve eğlence motivasyonu önem düzeyi

Boş Zamanları Değerlendirme ve Eğlence Faktörü A.O.	N	Min.	Max.	Mean	Std. Deviation
Sosyal medyayı takip etmekten hoşlanıyorum	438	1,00	5,00	3,7740	1,11226
Alışkanlık oldu artık	438	1,00	5,00	3,6005	1,23737
Sıkıldığımda zamanın geçmesine yardım ediyor	438	1,00	5,00	3,6005	1,12297
Eğlence ihtiyacımı gideriyor	438	1,00	5,00	3,4452	1,15422
Hoşça vakit geçiriyor	438	1,00	5,00	3,4041	1,12946
Boş zamanlarımı değerlendirmeme yardımcı oluyor	438	1,00	5,00	3,3813	1,24497
Günün stresinden kurtarıyor	438	1,00	5,00	3,2945	1,18438
Neşelendiriyor	438	1,00	5,00	3,2785	1,16196
Beni rahatlatıyor	438	1,00	5,00	3,2283	1,16309
İş, okul ve çevremdeki sorunlardan biran olsun uzaklaştırıyor	438	1,00	5,00	3,0662	1,23181

Sosyal bir canlı olan insan kendisini ilgilendiren konularda ve yaşadığı çevre hakkında sürekli bilgi alma ihtiyacı duyar ki; bunun büyük bir kısmını da kitle iletişim araçlarıyla karşılar. Bu nedenle, sosyal medyayı kullanma gerekçelerinden birisi de “Bilgilenme ve sosyal etkileşim faktörü” olmaktadır. “Bilgilenme ve sosyal etkileşim faktörünün” alt maddelerine

bakıldığında ilk üç sırayı önem atfedilen sıraya göre; şehirde, ülkemde ve dünyada neler olduğunu öğrenebiliyorum (A.O.=4.16), mesafe ve zaman kısıtlaması olmadan ucuz iletişim kuruyorum (A.O.=4.03) ve beni ilgilendiren konularda bilgi sahibi oluyorum (A.O.=4.00) maddelerinin aldığı görülmektedir. En az düzeyde önem atfettikleri maddeler ise; Sohbet konularına yabancılaşmamı engelliyor (A.O.=3.30), tanıdıklarımla bir arada olmamı sağlıyor (A.O.=3.53) ve yöneticilerimizin icraatlarını takip edebiliyorum (A.O.=3.70) maddeleridir.

Tablo 5: Bilgilenme ve sosyal etkileşim motivasyonu önem düzeyi

Bilgilenme ve Sosyal Etkileşim Faktörü A.O.	N	Min.	Max.	Mean	Std. Deviation
Şehirde, ülkemde ve dünyada neler olduğunu öğrenebiliyorum	438	1,00	5,00	4,1689	,98443
Mesafe ve zaman kısıtlaması olmadan ucuz iletişim kuruyorum	438	1,00	5,00	4,0388	,98075
Beni ilgilendiren konularda bilgi sahibi oluyorum	438	1,00	5,00	4,0068	,92385
Tanıdıklarımla karşılıklı iletişim kurabilmemi sağlıyor	438	1,00	5,00	3,9566	,98754
Yöneticilerimizin icraatlarını takip edebiliyorum	438	1,00	5,00	3,7078	1,17623
Tanıdıklarımla bir arada olmamı sağlıyor	438	1,00	5,00	3,5342	1,11674
Sohbet konularına yabancılaşmamı engelliyor	438	1,00	5,00	3,3059	1,23359

“Gözetim – rehberlik ve rahatlama faktöründe” en fazla önemi; arkadaş oluyor (A.O.=2.97) maddesi almaktadır. Ondan sonra sırasıyla, başkaları hakkında nasıl düşüneceğim konusunda yol gösterici oluyor (A.O.=2.95) ve siyasi düşüncemin olgunlaşmasına yardımcı oluyor (A.O.=2.84) maddelerinin aldığı görülmektedir. Bu faktör içerisinde en az düzeyde de; dini duygularımı güçlendiriyor, dini bilgimi artırıyor (A.O.=2.16), Yapacak daha iyi bir şeyim yok (A.O.=2.22) ve Uyuşukluktan kurtarıyor (A.O.=2.24) maddeleri önemsenmektedir.

Tablo 6: Gözetim – rehberlik ve rahatlama motivasyonu önem düzeyi

Gözetim-Rehberlik ve Rahatlama Faktörü A.O.	N	Min.	Max.	Mean	Std. Deviation
Arkadaş oluyor	438	1,00	5,00	2,9726	1,24160
Başkaları hakkında nasıl düşüneceğim konusunda yol gösterici oluyor	438	1,00	5,00	2,9589	1,25771
Siyasi düşüncemin olgunlaşmasına yardımcı oluyor	438	1,00	5,00	2,8447	1,27952
Hayata bakış açımı değiştiriyor	438	1,00	5,00	2,6553	1,20158
Milli kültürümü öğretip, yaşatıyor	438	1,00	5,00	2,6416	1,24625
Başkalarının sayfalarını ziyaret ederek gündelik yaşantıdan uzaklaşıyorum	438	1,00	5,00	2,5114	1,15942
Uyuşukluktan kurtarıyor (Hareketlilik sağlıyor)	438	1,00	5,00	2,2466	1,15935
Yapacak daha iyi bir şeyim yok	438	1,00	5,00	2,2260	1,18787
Dini duygularımı güçlendiriyor, dini bilgimi artırıyor	438	1,00	5,00	2,1644	1,17386

Sosyal medya kullanma motivasyonlarından “Sosyal kaçış faktöründe” ilk üç sırayı; Benimle aynı sorunları paylaşan insanlar olduğunu öğreniyorum (A.O.=3.25), Sıkıcı işlerden kurtuluyorum (A.O.=2.83) ve Yalnız kalmıyorum (A.O.=2.83) maddeleri almaktadır. Bu faktör içerisinde en az düzeyde de; Sıkıcı insanlardan kurtuluyorum (A.O.=3.06) maddesi önemsenmektedir.

Tablo 7: Sosyal kaçış motivasyonu önem düzeyi

Sosyal Kaçış Faktörü A.O.	N	Min.	Max.	Mean	Std. Deviation
Benimle aynı sorunları paylaşan insanlar olduğunu öğreniyorum	438	1,00	5,00	3,2534	1,20911
Sıkıcı işlerden kurtuluyorum	438	1,00	5,00	2,8379	1,25062
Yalnız kalmıyorum	438	1,00	5,00	2,8333	1,24819
Sıkıcı insanlardan kurtuluyorum	438	1,00	5,00	2,6712	1,22396

Sosyal medya kullanma motivasyonlarından “Ekonomi faktöründe” ilk üç sırayı; Güncel kampanyalardan haberdar oluyorum (A.O.=3.68), Yeni ürün ve hizmetlerden haberdar oluyorum (A.O.=3.64) ve Alacağım ürünlerin seçimini yapmamı sağlıyor (A.O.=3.13) maddeleri almaktadır. Bu faktör içerisinde en az düzeyde de; Reklamlarıyla ürünler hakkında bilgileniyorum (A.O.=3.09) maddesi önemsenmektedir.

Tablo 8: Ekonomi motivasyonu önem düzeyi

Ekonomi Faktörü A.O.	N	Min.	Max.	Mean	Std. Deviation
Güncel kampanyalardan haberdar oluyorum	438	1,00	5,00	3,6895	1,10312
Yeni ürün ve hizmetlerden haberdar oluyorum	438	1,00	5,00	3,6416	1,17830
Alacağım ürünlerin seçimini yapmamı sağlıyor	438	1,00	5,00	3,1393	1,27689
Reklamlarıyla ürünler hakkında bilgileniyorum	438	1,00	5,00	3,0936	1,29527

Sosyal medya kullanma motivasyonlarından “Kişisel sunum faktöründe” ilk üç sırayı; Fotoğraf yayımlayabiliyorum (A.O.=3.96), Video yayımlayabiliyorum (A.O.=3.72) ve Yayınladıklarımla beğeni alabiliyorum (A.O.=3.28) maddeleri almaktadır. Bu faktör içerisinde en az düzeyde de; Ücretsiz tanıtım yapabiliyorum (A.O.=3.12) ve Paylaşımımla insanları etkileyebilmeme imkan sunuyor (A.O.=3.21) maddeleri önemsenmektedir.

Tablo 9: Kişisel sunum motivasyonu önem düzeyi

Kişisel Sunum Faktörü A.O.	N	Min.	Max.	Mean	Std. Deviation
Fotoğraf yayımlayabiliyorum	438	1,00	5,00	3,9635	1,09232
Video yayımlayabiliyorum	438	1,00	5,00	3,7260	1,17674
Yayınladıklarımla beğeni alabiliyorum	438	1,00	5,00	3,2877	1,29932
Paylaşımımla insanları etkileyebilmeme imkan sunuyor	438	1,00	5,00	3,2123	1,22825
Ücretsiz tanıtım yapabiliyorum	438	1,00	5,00	3,1210	1,27337

SONUÇ VE TARTIŞMA

Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi’ndeki öğrencilerin sosyal medya kullanma alışkanlıklarının ve motivasyonlarının, kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı çerçevesinde araştırıldığı bu çalışmanın bulgularına göre; İletişim Fakültesi öğrencileri sosyal medyayı en fazla, dünyada ve çevrelerinde neler olduğunu öğrenebilmek, ucuz iletişim kurabilmek ve kendilerini ilgilendiren konularda bilgi sahibi olabilmek için kullanmaktadırlar.

Türkiye’nin yüksek öğretimi içerisinde sözel bölümde yer alan İletişim Fakültesi öğrencileri sosyal medyayı “Boş Zamanları Değerlendirmek ve Eğlenmek”, “Bilgilenmek ve Sosyal Etkileşimde bulunmak”, “Gözetim-Rehberlik ve Rahatlamak”, “Sosyal Kaçış”, “Ekonomi” ve “Kişisel Sunum” ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmaktadırlar. Ortaya çıkan bu durum ise; daha önce diğer fakülte öğrencileri ve diğer kullanıcılar üzerinde yapılmış (Ayhan ve Balcı

(2009), Akçay (2011), Karakoç ve Gülsünler (2012)) çalışmalara göre İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medya kullanma motivasyonlarının farklılıklar içerdiğini göstermektedir. İletişim Fakültesi öğrencileri diğer motivasyonlar yanında “Ekonomi” ve “Kişisel Sunum” motivasyonları nedeniyle de sosyal medyayı kullanmaktadırlar.

Boş zamanları değerlendirmek ve eğlenmek amacıyla sosyal medyayı kullanan öğrenciler, aynı zamanda, sosyal medyayı takip etmekten hoşlandıkları ve alışkanlık edindikleri için de sosyal medyayı kullanmaktadırlar.

Sosyal medya kullanma motivasyonlarından “bilgilenme ve sosyal etkileşim” motivasyonuna önem verenler; sosyal medyanın, “şehrinde, ülkesinde ve dünyada neler olduğunu öğrenebilmesine imkan vermesi” ile “ucuz iletişime imkan vermesi” özellikleri nedeniyle sosyal medyayı kullanmaktadırlar.

“Gözetim-Rehberlik ve Rahatlama motivasyonuna” önem veren öğrencilerin sosyal medya kullanmadaki en önemli nedenlerinin başında sosyal medyanın, “arkadaş olması” ve “başkaları hakkında nasıl düşünüleceği konusunda yol gösterici olması” motivasyonları gelmektedir.

“Sosyal kaçış motivasyonuna” önem veren kullanıcıların sosyal medya kullanmadaki en önemli nedenlerinin başında ise, sosyal medyanın “kendisiyle aynı sorunları paylaşan insanlar olduğunu öğrenmesine imkan vermesi” ve “sıkıcı işlerden kurtarması” özellikleri gelmektedir.

“Ekonomi motivasyonuna” önem verenlerin sosyal medya kullanmadaki en önemli nedenlerinin başında ise, sosyal medya aracılığıyla “güncel kampanyalardan haberdar olabilmesi” ile “yeni ürün ve hizmetlerden haberdar olması” imkanları gelmektedir.

“Kişisel sunum motivasyonuna” önem veren kullanıcıların sosyal medya kullanmadaki en önemli nedenlerinin başında ise, sosyal medyanın “fotoğraf ve video yayınlatabilmeye imkan vermesi” özelliği gelmektedir.

Yaş, gelir düzeyi ve cinsiyet gibi sosyo-demografik özellikler sosyal medya kullanma motivasyonlarına atfedilen önemde belirleyici olmaktadır. 30 yaş ve üzerindeki katılımcılar daha genç katılımcılara; 600 TL’ye kadar gelire sahip olan katılımcılar daha fazla gelire sahip olan katılımcılara ve kadınlar erkeklere göre tüm motivasyonlara daha fazla önem atfetmektedirler ve bu amaçla sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadırlar.

Sonuç olarak, İletişim Fakültesi öğrencileri sosyal medyayı en fazla bilgi edinebilmek ve iletişim kurabilmek amaçlı kullandıkları; Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı çerçevesinde ise; “boş zamanları değerlendirme ve eğlence”, “bilgilenme ve sosyal etkileşim”, “gözetim-rehberlik ve rahatlama”, “sosyal kaçış”, “ekonomi” ve “kişisel sunum” motivasyonları nedeniyle sosyal medyayı kullanmaktadırlar.

Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi lokalinde yapılan bu çalışmadan başka iletişim fakültelerinin genelinde ya da tüm üniversite öğrencilerinin genelini temsil edecek örneklerden yapılacak yeni çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Böylelikle diğer iletişim fakültesi öğrencilerinin ve üniversite öğrencilerinin sosyal medya kullanma alışkanlıkları ve motivasyonlarındaki farklılıklar daha iyi ortaya konabilecek ve karşılaştırmalar yapılabilecektir. Bu veriler ise, üniversite gençliğine mesaj vermek isteyen reklamcılarının, yöneticilerin, siyasetçilerin, kuruluşların ve halkla ilişkiler şirketlerinin işini kolaylaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- AKÇAY, H. (2011), "Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında Sosyal Medya Kullanımı: Gümüşhane Üniversitesi Üzerine Bir Araştırma", *İletişim Kuram ve Araştırmaları Dergisi*, Güz 2011, S. 33, s. 137-161.
- AYHAN, B. ve BALCI, Ş. (2009), "Kırgızistan'da Üniversite Gençliği ve İnternet: Bir Kullanımlar ve Doyumlar Araştırması", *Bilig*, Kış / 2009, S. 48, s. 13-40.
- BALCI, Ş., AKAR, H. ve AYHAN, B. (2011), "Televizyon ve Seçmen İlişisini Yeniden Düşünmek: 2009 Yerel Seçimlerinde İzleyici Motivasyonları", *Selçuk İletişim*, C. 6, S. 4, s. 48-63.
- BOSTANCI, M. (2015), *Sosyal Medya ve Siyaset*, Konya: Palet Yayınları.
- BOYD, D. M. ve ELLİSON, N.B. (2008), "Social Network Sites: Definition, History and Scholarship", *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol:13, No:1, p.210-230.
- BULUNMAZ, B. (2011), "Otomotiv Sektöründe Sosyal Medyanın Kullanımı ve Fiat Örneği", *Global Media Journal Turkish Edition*, C. 2, S. 3, s. 20-51.
- BÜYÜKBAYKAL, C. I. (2005), "Kitle İletişim Araçları ve Toplumsal Yaşam", *İ.Ü. İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 21, s. 71-75.
- CANÖZ, K. (2011), "Yerel Televizyon İzleme Alışkanlıkları ve Motivasyonlar: Konya Örneği", *G.Ü. İletişim Fakültesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Güz 2011, S. 33, s. 113-136.
- ÇAKIR, V. ve ÇAKIR, V. (2010), *Televizyon Bağımlılığı*, Konya: Literatürk Yayını.
- EŞİTTİ, Ş. ve IŞIK, M. (2015), "Sosyal Medyanın Yabancı Turistlerin Türkiye'yi Tatil Destinasyonu Olarak Tercih Etmelerine Etkisi", *Dergi Karadeniz*, S. 27, s. 11-30.
- GÜLNAR, B. ve BALCI, Ş. (2011), *Yeni Medya ve Kültürleşen Toplum*, Konya: Literatürk Yayını.
- KALENDER, A. (2005), *Siyasal İletişim: Seçmenler ve İkna Stratejileri*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- KARAKOÇ, E. ve GÜLSÜNLER, M.E. (2012), "Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında Facebook: Konya Üzerine Bir Araştırma", *Akdeniz İletişim Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Aralık 2012, S. 18, s. 42-57.
- KATZ, E., BLUMLER, J and GUREVİTCH, M. (1974), "Utilization of Mass Communication by the Individual", *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research into*, Jay G. Blumler ent Elihu Katz (Eds.). California: Beverley Hills, pp.:19-32.
- KAYA, R. (1985), *Kitle İletişim Sistemleri*, Ankara: Teori Yayınları.
- KOÇAK, A. (2001), "Televizyon İzleyici Davranışları Televizyon İzleyicilerinin Tercihleri ve Doyumları Üzerine Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma", Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- MCQUAİL, D., BLUMLER, J. G. and BROWN, J. R. (1972). *The Television Audience: A Revisited Perspective*, in Denis Mc Quail (ed). *Sociology of Mass Communications*, pp.135-165.
- MUTLU, E. (1999), *Televizyon ve Toplum*, Ankara: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Yayını.
- ÖZTÜRK, D.Ö. (2014a), "Siyasal İletişim Aracı Olarak Sosyal Medya: 2012 Amerikan Başkanlık Seçimlerinde Twitter Kullanımı Üzerine Bir Araştırma", *Yeni Medya Araştırmaları: Kavramlar, Uygulamalar, Tartışmalar*, (Editör: İdil Sayımer), Konya: Literatürk Yayını, s. 399-436.
- ÖZTÜRK, M.C. (2014b), "Sosyal Medya Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişimi", *Yeni Medya Araştırmaları: Kavramlar, Uygulamalar, Tartışmalar*, (Editör: İdil Sayımer), Konya: Literatürk Yayını, s. 197-241.
- ROSENGREN, K., WENNER, L., and PALMGREEN, P. (1985), *Media Gratifications Research: Current Perspectives*, California: Beverley Hills.
- ROSSİ, E. (2002), *Uses & Gratifications/Dependency Theory*, <http://zimmer.csufresno.edu/~johnca/spch100/7-4-uses.htm>. (Erişim Tarihi:28.10.2015).
- RUBİN, A. (1985), *Uses of Daytime Television Soap Operas by College Students*, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 29, pp.67-77.
- SAYIMER, İ. (2008), *Sanal Ortamda Halkla İlişkiler*, İstanbul: Beta Yayını.
- TENGİLİMOĞLU E., PARILTI, N. ve YAR C.E. (2014). "Hastane ve Hekim Seçiminde Sosyal Medyanın Kullanım Düzeyi: Ankara İli Örneği", file:///D:/Belgelerim/Downloads/846-1925-1-SM.pdf, s. 76-96, (Erişim Tarihi: 14.11.2015).
- VURAL, Z.B.A. ve BAT, M. (2010). "Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma", *Journal of Yasar University*, S.20, C.5, s. 3348-3382.

DİNLERDE KUTSAL ZAMAN VE MEKÂNIN TARİHSEL YAPISININ FENOMENOLOJİK ALGISI

PHENOMENOLOGIC PERCEPTION OF HISTORICAL STRUCTURE OF SACRED TIME AND SPACE IN RELIGIONS

İbrahim Hakkı KAYNAK*

Öz

On dokuzuncu yüzyıldan bu yana, din konusunun çok yönlü olarak incelemeye tabi tutulduğu bir dönem olmuştur. Dinin çok yönlü araştırmaya tabii tutulduğu bu dönemlerde felsefi, psikolojik, sosyolojik ve fenomenolojik açıdan çok yönlü din tanımları yapılmıştır. Yapılan araştırmalarda dinin kaynağı olarak kutsal gösterilmiştir. Böylece kutsal kavramı din kavramı birlikte ele alınmıştır. Din Fenomenolojisi, fenomenolojinin kavramsal çerçevesinden hareketle kutsalın tezahürü şeklinde tanım getirerek, kutsal tarihsel bir fenomen olarak algılamıştır. Bu çalışmada, din kavramı üzerinden hareketle, fenomenolojik açıdan kutsal ele alınıp pagan kültürlerden başlayarak kutsal'ın zaman ve mekân içindeki yansıması ve bu yansımanın farklı dinlere mensup insanlar tarafından algılanması, İbrahimi gelenekten gelen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet açısından fenomenolojik düzlemde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kutsal, kutsal zaman, kutsal mekân, fenomenoloji.

Abstract

XIX. and XX. centuries were the ages that religion as a theme was examined multidimensionally. Multidimensional definitions of religion were made in terms of philosophy, psychology, sociology and phenomenology in the periods in which religion was being search in a multi-pronged way. In the surveys, sacred was indicated as the source of religion. Thus, the concept of sacred was dealt with the concept of religion. The phenomenology of religion concerning from the conceptual frame of phenomenology by defining it as a manifestation of sacred concept, it perceived sacred as a historical phenomenon. In this study, from this point of religion concept, the sacred will be examined in terms of phenomenology and the sacred time and spaces will be evaluated beginning from the pagan cultures and to the Judaism, Christianity and Islam that were emerged from the Abraham tradition.

Keywords

Sacred time, sacred space, phenomenology, ritual.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Turizm Fakültesi, ihkaynak@konya.edu.tr

GİRİŞ

Din ilk insanla birlikte var olan ve varlığını devam ettiren, insanların yaşamlarını düzenlemek için ayinler, ritüeller ve tabular sunan, bireysel ve toplumsal boyutu olan bir fenomendir. Dinin temel ögesi kutsaldır. İnsan, dinin sunduğu ayinler, ritüeller ve ayinlerle birlikte içinde yaşadığı topluma uyum sağlar. Dinin sunmuş olduğu bu yaşam modelleri, farklı zaman ve mekânlarda, kutsal olanın farklı olmasına yol açarken fenomenolojik anlamda asla çatışmaz. Kutsal, kutsal zaman ve mekân kavramları fenomenolojik bakış açısıyla tüm dinlerin ortak noktasıdır. Dinler yapılırken hep aynı ilkeler üzerinden yapılmıştır. İnsan ve dinin zamansal ve mekânsal ortak bir geçmişe sahip olması dinler tarihinin ve din fenomenolojisinin temel konusunu teşkil etmektedir. İnsanla birlikte var olan bu temel olgu öteden beri Felsefeden, Sosyolojiden, Psikolojiye, Fenomenolojiye kadar farklı disiplinlerde ele alınmıştır. Öncelikle burada söz konusu olan kutsal ve kutsallık kavramlarını Din Fenomenolojisinde ne anlam ifade ettiği üzerinde durulacaktır.

XIX. ve XX. yüzyıllar, din konusunun çok yönlü olarak incelemeye tabi tutulduğu bir dönem olmuştur. Dinin çok yönlü araştırmaya tabii tutulduğu bu dönemlerde felsefi, psikolojik, sosyolojik ve fenomenolojik olarak çok yönlü din tanımları yapılmıştır. Ancak bu yapılan tanımların ortak yönü "dini açıklamada kutsal kavramının merkez konumuna getirilmesi olmuştur"(Yıldırım 2007: 59). Din Fenomenolojisinde, kutsal kavramından hareketle din, tarihsel süreçlerde insanla var olan, bireye ve topluma yön veren "kutsalın tecrübesidir"(Wach 1995: 37) biçiminde ifade edilmiştir. Dinin sistematik bir tarzda ele alındığı bir tanımda ise, "din, insanlar üzerinde genel bir varlık nizamının kavramlarıyla formüle edilen ve bu kavramlar aracılığıyla gerçeğe son derece uygun motivasyonlar ve öğretilerle bağlantılı bir ruh halini örtüştüren, her şeyi kuşatıcı bir otorite hakimiyeti sağlayan bir semboller sistemi olarak" kabul edilir. (Geertz 1973: 87) Anlaşılacağı üzere, dinin temel kavramı olan tanrı veya tabiatüstü otorite, genellikle kutsal kavramıyla eş değer anlamda kullanılmaktadır.

1. FENOMENOLOJİK AÇIDAN KUTSAL

Dinler kendilerini yukarıdan aşağıya bir varlık hiyerarşisi içinde ifade etmekte, en üst otorite olan Tanrı, dolayısıyla kutsallık düşüncesi üzerinde inşa etmektedir. Dolayısıyla bütün dinlerin temelini oluşturan ana unsur, kutsallık düşüncesidir. Konuya açıklık getirmesi noktasında kutsal, mekan ve zaman kavramlarından önce, fenomen ve fenomenolojinin ne olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Kelime olarak Fenomen, Yunanca: phainomena, Almanca; Phänomen ve Türkçe; olay, tecelli karşılığıdır. Farklı sözlüklerde anlamı 'gösteren şey', 'görünen şey', 'açıkta duran şey', 'tezahür', 'kendi bilinç içeriğini gösteren' (Wahrig 1982: 2840), emsaline nadiren tesadüf edilen şey, vak'a (Denker C.2 1973: 74) şeklinde açıklamalar getirilmiştir. Bu tanımlarda ortaya çıkan ortak nokta, görünüş ve ortaya çıkış, ne saf bir nesne, ne de bilinen bir nesnedir. Başka bir ifade ile, görünen şeyin ortaya çıkmasıyla anlaşılabilen varlığın kesin gerçekliğidir. Bu yüzden fenomen deyiimi, tamamen öznel veya hayali bir şeyi, öznenin hayatını ifade etmez(Ünal 1999: 74).Bütün bu kavramlar çerçevesinde fenomen, varlığı algılanabilir duruma getirme, görünmeyeni görünür hala getirme veya herhangi bir şeye anlam yükleme olarak anlaşılabilir.

Kutsal ise, Türkçe'de saygı gösterilmesi gereken, tapınılan şey veya varlık anlamına, 'güçlü

bir dini saygı uyandıran veya uyandırması gereken, kutsi, mukaddes; tapınılacak ve uğrunda can verilecek derece sevilen; bozulmaması, dokunulmaması gereken, üstüne titrenilen; Tanrıya adanmış olan, tanrısal olan' (TDK 1998: 1424) gelmektedir. İngilizce de "sacred" ve "holy", Latince'de "sancti", Yunanca'da "hagio", Almanca'daki Heilige kavramlarına denk düşmektedir. Kutsal kitaplardaki karşılığı ise; Eski Ahit'te "gados" veya "godes", İncil'de "Ruhul Kudüs", Kur'an-ı Kerim'de de "kuddus, tebareke, ona dokunulması sakıncalı anlamında "haram" ifadesi kullanılmıştır (Oymak 2000: 445)

1.1. Fenomenolojik Gelenekte Kutsal

Kutsalı olmayan hiçbir din olmadığı gibi, kutsalsız bir din de yoktur. Politeist dinlerden monoteist dinlere kadar hepsinde bir kutsal ve kutsallık anlayışı vardır. Dolayısıyla kutsal, 'o dinin temel bütünlüğünü sağlayan veya kuşatan en temel unsurdur' (Ağaoğlu 2009: 5). Sosyal ve Beşeri Bilimler arasında yerini alan Din Fenomenolojisi de inceleme konusu olarak kutsal merkeze alarak (Kuşçu 201: 167) "dinlerin ibadet ve ayinlerini, kutsal yer, zaman, eşya ve şahsiyetlerini inceleyen ve ortak noktalarını bulmaya çalışan (Küçük 1993: 13) bir bilim dalı olmuştur. Din fenomenolojisi, her hangi bir dinin tarihsel gelişimi ile ilgilenmez; aksine dinin/dinlerin fenomenlerinden evrensel bir anlayış, yani onun temel anlamını ortaya koyar. Ayrıca din fenomenolojisi, geniş anlamda dini düşüncelerin, fiillerin, adet ve geleneklerin, alışkanlıkların ve simgelerin hepsine uygulanan genel fenomenolojik yöntemlerin uygulanması olarak anlaşılabilir (Ünal 1999: 80).

Kutsalı anlama çabası içinde olan R. Otto, 'tremendum' (müthiş, dehşet verici), 'majestas' (şan, heybet, azamet), energicum (enerji) ve mysterium (gizem, sır) (Feigl 1948: 15; Eliade 1991: VII) kavramları üzerinden hareketle numinous (mistik tecrübe – kutsalın tecrübesi) kavramını merkeze alarak kutsala 'tamamen farklı' ve 'hiç bir şeye benzemeyen şekilde (Çevik 2007: 132) bir tanım getirerek kutsalı - tanrıyı numen olarak isimlendirmiştir.

M. Eliade kutsalı tanımlamada "ganz andere" (tamamen başka) terimini kullanmıştır. Eliade'nin kutsal tanımlamasında "kutsal, kendini her zaman, "doğal " gerçeklerden tamamen farklı bir gerçek olarak göstermesi anlamına gelmektedir (Eliade 1991: VIII). Eliade, "hierophanie (kutsalın tezahürü) "(Eliade 1991: VIII), M.Kenzie " theophanie" (tanrının tezahürü) (Çevik 2007: 131-132) kavramlarını kullanarak kutsalı fenomenolojik açıdan algılanabilir ve kavranamazlık dışına çıkarmışlardır.

Eliade'nin ifadesiyle kutsal, ' kendini bize gösteren şeydir'(Eliade 1991: IX). Tezahür kavramından hareketle kutsalı kendine referans alan Din Fenomenolojisi, dinin vitrininde sergilenen şeyler nispetinde dinin özüne yaklaşmaktadır. Fenomenolojik olarak kutsal, mit ve ritüellerin meydana geldiği zaman ve mekânlarda tezahür eder ki, bu da homoreligios için zamanın ve mekânın türdeş olmadığı anlamına gelir (Eliade 2007: 5-9). İnsanın evren tasavvurunda temel obje olan tanrı, tarihsel süreçlerde farklı biçimlerde algılanarak karşımıza çıkmaktadır. Genel tanımıyla kutsal, güçlü bir dinî saygı uyandıran veya uyandırması gereken kabul görmüş; bozulmaması, dokunulmaması gereken, üstüne titrenilen değerlerdir. Bütün bu açıklamalar doğrultusunda Medeniyet Tarihinde kutsal- tanrı tasavvuru farklı biçimlerde algılandığına şahit olmaktadır.

1.2.Kutsal Zaman ve Mekân Anlayışı

Takvim ve saat gibi zamanla ilgili ölçüm araçları modern zamanlara kadar yaşanan değişimlerle nicel dakikliğe doğru ilerleyerek, bilimin iman, ahlak ve sanattan ayrılması (Nef 1970: 8-12) geleneksel ve modern zaman ve mekân ölçümü, bilgisi ve algısını farklılaştırmıştır.

Örneğin güneş saati ile ölçülen geleneksel saat, enlem, boylam ve mevsimlere göre değişirken, günümüzde kullandığımız mekanik saat ile ölçülen zaman, evrenin doğal ritimlerinden ya da insan yaşamındaki çeşitli uygulamalardan etkilenmeksizin, zaman ve mekânda sabitliğini korumaktadır. Böylelikle insan etkinliğinin kalıpları artık, insan yaşamının ya da doğal hareketlerin ritmiyle bağlantılı bir zamana göre değil, bu yeni mekanik zaman kavramına göre düzenlenmeye başlanmıştır(Shapin 2000: 41). Modern zamanlarda sekülerizm ve din dolayımındaki tartışmalar, geleneksel ve modern kozmoloji anlayışındaki farklılaşmadan beslenmektedir.

İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana zaman ve mekânın neliği konusunda tartışmalar yapılmakla birlikte, yaratılış ve kozmogoni gibi inanç konularına ilişkin zaman ve mekân belirleme, dini pratikler, ayinler ve ritüeller için özel kutsal zaman anlayışı, dinin de ilgi alanına girmektedir. Kutsala bağlı olarak, varlığı açıklama ve ona bir hedef belirleme iddiasında olan dinler, varlığın ve varoluşun kutsal bir zaman ve mekân düzleminde gerçekleşen doğal, toplumsal ve insani eylem ve hareketlerde yansısını bulan, kısaca görünüşlerden oluştuğu iddiasıyla yorumlama çabasında bulunurlar (Çelik 2010: 34).

Zamanın ve mekânın kutsallaşması, insanların dünya üzerinde deneyimlediği belli olaylar dizisini sabitleyerek anlamlandırması neticesinde kutsal güce bağlılığını ve itaatini sergilemesi içindir. Kutsallaşan zaman ve mekân iki şekilde değer kazanır. Birincisinde acı, sıkıntı ve zorluk derecesi yüksek olaylardan sonra zaman ve mekânın kutsallaşmasıdır. Örneğin kıtlık, savaş ve deprem gibi doğal-toplumsal olayların yeri ve tarihinin belleklere kazınması şeklinde ortaya çıkar. İkincisi ise Tanrı'nın belli bir zaman ve mekânı bildirmesiyle, tayin etmesiyle belirlenir. Yahudilikte Süleyman mabedi, Tur Dağı, Fıfış bayramı, haftalar, çardak günleri; Hristiyanlıkta Kudüs, kiliselerde çanların ibadet ve dua zamanlarını bildirmesi gibi günde yedi kere çalması vs; İslamiyet'te Mescid-i Aksa, Kâbe, Arafat Dağı, Cuma, Ramazan ayı, Kadir gecesi ve Arefe günü gibi zaman ve mekanla ilgili kudsiyet Tanrı'nın bildirmesiyle veya Peygamberlerin sünneti ile belirlenmektedir. Keza Dinlerde Kutsalın/Tanrının dışında somutlaştığı Kutsal mekânlar, bu mekânlar kutsalın tezahür ettiği mekânlardır. Tapınaklar, sinagoglar, kiliseler ve camiler. Bu mekânlar yerle semanın buluştuğu alanlardır. Buna göre her mabet veya ona benzer diğer yapılar, kutsallığın merkezidir (Şeker 2016: 45).

Son tahlilde, varlığın ve hayatın dini değerler sistemine göre açıklandığı ve benimsendiği tarihsel süreçte insanlık, zaman ve mekâna Tanrı'nın belirlemiş olduğu ilahi hedefler doğrultusunda kutsal bir mahiyet atfetmiştir. Zamanı ve mekânı belirlemenin dini saikleri, insanın varlık ve hayatı anlama isteğinde ve yöneliminde temel bulur. Geleneksel dünya görüşü, yaşanan zaman ve mekânı yaratılış ve son arasında anlamlı bir hedefe doğru düzenleyerek(Çelik 2010: 34), kendi zaman ve mekân anlayışına kutsallık, dolayısıyla anlam katar. Buna göre kutsalın çeşitli eylemlerde tecelli ettiği zaman ve mekân kutsal zaman ve mekân olarak tanımlana gelmiştir.

1.3.Politeist/Mitolojik Dinlerde Kutsal

İnsanın zaman ve mekân içinde dini tecrübesi içinde ilişkiye girdiği somutlaştırılmış 'doğüstü varlıklar'a inanç/iman, bütün dinlerin belirleyici bir özelliği olup, bütün inanç sistemlerinde çok farklı tezahürlerde gösterir.

Daha önce de belirtildiği üzere, hemen bütün dinlerin temelini oluşturan vazgeçilmez unsur, kutsallık düşüncesidir. Bilinen bütün dinlerde var olan mana ve tabu arasındaki ilişkilerin değişik biçimlerde tezahür etmesi sonucunda insan zihninde varlık algısı kutsal ve kutsal dışı olarak ikiye ayrılır. Bu bağlamda, klasik bilgiler yanında Eliade'nin kutsal ve kutsal dışı kavramı göz önüne alındığında insanın maddi ve manevi olmak üzere iki dünyası vardır.

Maddi dünya, insanın üzerinde yaşadığı reel, somut, fiziki dünyayı, coğrafyayı, mekânı, yani insanın kutsal ile zaman ve mekân düzleminde ilişki kurduğu uzamı gösterir. Manevi dünyası ise insanın sahip olduğu soyut, öznel teolojik-metafizik inançlar ve değerler dünyasıdır. Bu manevi dünyanın tezahürü de, yine zaman ve mekân üzerinde ifadesini bulan dini inanç, ayin ve ritüellerde kendini gösterir.

Mitolojik dinlerde tanrısal güçler ilgili oldukları olaylar/eylemler sonucunda, insanlar tecrübe ettikleri şekillerde yüceltilerek olumlu ya da olumsuz, iyi veya kötü tanrı/tanrıçalar tipinde simge ve imgeleştirilir. Böylece insan dünyasında tanrı anlayışı ve inancı var olmaya başlar. Aslında güç tecrübesi insan zihninde daha önceden özel ve belirli tanrılar yaratmıştır(Ünal 1999: 182).

Mitler evrenin ve insanın yaratılışı, insanın doğa ve toplumla, yani sosyal çevre ile ilişkisi çerçevesinde oluş(turul)muş izah ve anlatım biçimleridir. Başka bir ifade ile insanın kendisi ve kendi dışındaki dünya ile kurduğu ilişki biçiminin, anlam arayışının ürünüdür. Zira insan evren içerisindeki yeri ve önemi, hayatın anlamı, karşılaşılan insani, doğal ve toplumsal sorunlara karşı verdiği cevaplar bu anlatılar içinde bulunmaktadır. Evrenin oluşumu, tanrılar, tanrıların doğa ve toplumla ilişkileri, doğal afetler, savaş, kıtlık, hastalık, ölüm vs. hep mitolojik düşünce içinde ifadesini bulmuştur. (Gen. Bilgi için bkz. Estin-Laporte 2002) Örneğin, 'Canlılar yaratıldıktan sonra onları donatma işi iki kardeş tanrıya, Prometheus ve Epimetheus'a verilir. Epimetheus, doğaya ve birbirlerine karşı korunmaları için hayvanlara bol bol post, diş, tırnak dağıtmaya başlar. Sıra insana gelince ona verecek bir şeyin kalmadığını dehşetle görür. Çıplak, yumuşak insan, eli önünde acıklı bir şekilde acıklı bir durumda bakınıp durmaktadır. Prometheus insanın imdadına yetişir. Olympos'a çıkıp tanrılardan ateşi, ateşin yardımıyla yapılan araçları, dolayısıyla zanaatları, çalarak hayvanlardan korunması ve kendini donatması için insana verir. Böylece insanlar kendilerini, öteki hayvanlardan ve doğadan koruyabilecek duruma gelirler. Ama o zaman daha insanlar devlet bilgisine sahip olmadıkları için, kendilerini birbirlerinin saldırılarından koruyamazlar. Öyle ki, bu yüzden neredeyse yok olup gideceklerdir. Olympos'dan ateşi çalan Prometheus'a fena biçimde kızmış ve bilindiği biçimde cezalandırılmış olmakla birlikte Zeus, insanların bu durumuna acır; yok olup gitmelerine gönlü razı olmaz. İnsanlar birbirini yiyip bitirmesinler diye, Hermes ile insanlara devlet bilgisini gönderir. Hermes bu bilgiyi, zanaatların bilgisinin belli kişilere verilmesi gibi, bazı kişilere mi vereceğini, yoksa herkese mi dağıtacağını sorar. Zeus, onu bütün insanlara dağıtmasını söyler'.

Eski Yunancada söz, öykü anlamına gelen mitos (mythos), ilk veya ilkel insan topluluklarının, evreni, yeryüzünü ve tabiat olaylarını kişileştirerek yorumlama veya henüz sırrını çözemedikleri hayat ile ilgili her türlü oluşumu anlamlı bir biçimde açıklama gereksiniminden doğmuş öykülerdir. Yunan dilinde söz kavramını ifade etmek için, mythos, epos ve logos gibi üç değişik kelime söz konusudur. Mitos, söylenen ve duyulan sözdür; yani anlatıla gelen masal, öykü ve efsane anlamına gelir. Epos, daha üst ve değişik bir anlam taşır. Belli bir düzen ve ölçüye göre söylenen, okunan sanatlı, ustaca söylenmiş sözdür. Mitos herkesin paylaştığı öyküler iken, Epos, şair veya ozanlara ait bir öykü anlatma hususiyetidir. Sanatlı bir söz söyleme olan epos, şiir, destan ve ezgi anlamlarına gelir. Logos ise, gerçeği nedenlere dayalı olarak açıklamak, sözü, insan düşüncesinin ürünü olan kavramlar halinde ifade edilmesi demektir(Akgül 2012: 22).

Eski çağ insanlarında doğa ve doğaüstü güçlerin fizik, metafizik ve etik etkilerini yansıtan mitoslar, metafizik inanç, öğretisi ve göndermeleri itibarıyla, evrimci kuramlara göre, dinlerin başlangıcı, ilk formu sayılmaktadır. Tanrıların yaratılması, teogonik öykülere; evrenin oluşumu/yaratılması, varlığın başlangıcı ve hayat, kozmogonik öykülere; öte dünya ile ilgili

işler eskatolojik öykülere konu olmaktadır. İkel veya ilk insanın fizik dünyadaki çaba ve eylemleri, metafizik ilgileri, toplumsal dünya algısı siyasal, ekonomik, tarihsel, sosyolojik, psikolojik, yasal ve etik unsurları mitoslar haline getirilmiştir. Mitosların ilk ve önemli yazılı kaynakları bilindiği gibi, Homeros ile Hesiodos'un yazıya geçirdiği *İlyada* ve *Odyseia* adlı destan ve öykülerden oluşmaktadır. İlyada, aristokratik bir yönetimi, dolayısıyla krallığı desteklemek için mitolojik/dinsel deliller öne sürer. Odyseia ise, toplumun sivil yönlerini ele alır. Ayrıca, Troya seferinden dönen Odysseus'un başından ve ülkesinde geçen olayları zaman ve yer bildirerek anlatır(Akgül 2012: 23) Bu tip inanç sistemleri ve onların dışı vurumu olan o dine ait görüngüler değişik zamanlarda ve mekânlarda farklı şekillerde yansısını bulmuştur.

Yunanistan'daki Atina kenti Tanrıça Athena, Anadolu'daki Afrodiasias kenti tanrıça Afroditi adına kurulan kentlere örnek teşkil etmektedir. Buradan anlaşılacağı gibi geleneksel kültür insanları kutsalı önce fiziki âleme getirerek somutlaştırmışlardır. Politeist dinlerde kutsal, insani özellikler taşıyan somut ve mücessem bir varlığa dönüşmüştür. Onlara yılın belli günlerinde ve mekânlarda kurbanlar sunulmuş, insanı, doğayı, toplumu çeşitli anlatı ve görüngüler dolayımında anlamlandırmıştır.

Benzer şekilde, tarımın ve yerleşik hayata geçişin yapıldığı Neolitik Çatalhöyük'te Tanrı, bire bin veren Toprak ana ile ilişkilendirilerek toprak anaya Ana Tanrıça denmiştir. Çünkü onlar için toprak besleyici temel unsurdur. Bu Ana Tanrıça büyük karınlı, iri göğüslü ve geniş kalçalı, sağında ve solunda oturan vahşi hayvanlarla sembolize edilmiştir. Anadolu Uygurlukları içerisinde Ana Tanrıça kültü, Hepat, Arinna, Kybele, Rhea, Artemis ve Leto isimlerini alarak tapınaklarında sunulan kurbanlarıyla birlikte varlığını sürdürmüştür. Hitit kanunlarının genel muhtevasından anlaşılacağı üzere Ata erkil kültürün egemen olduğu (Kınal 1956: 366) Hitit İmparatorluğunda, egemenliğini göklerin tanrısı "Teşup'a bırakarak Ana Tanrıça, Tanrının Anası unvanıyla, Gök Tanrı "Teşup" ile birlikte anılır olmuştur. Bu süreçlerde tanrı ya da tanrıça mücessem bir varlığa dönüştürülerek, dönemin sanat anlayışı içinde resim ve heykelleri yapılmış ve kutsal mekânlar ve şehirler kurulmuştur.

1.4. Monoteist Dinlerde Kutsal

1.4.1. Yahudilik

Hıristiyan geleneğinin zeminini oluşturan Yahudilikte kutsallığın yegâne kaynağı ve dağıtıcısı Tanrı'dır. Onsuz bir kutsiyet anlayışı düşünülemediği gibi diğer kutsal şahıs, mekân, zaman ya da nesnelere de kutsallığı O'na bağlıdır (Şeker 2016: 45).

Yahudilikte Tanrı "olmak, var olmak anlamında" (Bıçak 2012: 58) Yahve olarak adlandırılmıştır. İnsan biçimci düşünülen Tanrı," karşımda başka ilahların olmayacaktır" (Çıkış 20/3) şeklinde Musa'ya verilen şeriatla son bulmuştur. Yahudilikte kutsallık yalnızca Tanrı Yahve ile sınırlandırılarak, ilkelerin kutsal anlayışının alanı daraltılmış ve ontolojik bir alana çıkarılmıştır. Yahve, paganist kültürlerde olduğu gibi insanlık halini yansıtmaz: Bir aileyi değil, göksel bir mahiyeti vardır (Eliade 2003: 222).

Yahudilikte mutlak kutsal olan Tanrı Yahve ve O'nunla temas halindeki fenomenler kutsaldır (Demirci 2002: 496).Yahudilikte başta ahid sandığı olmak üzere (I. Samuel, 6/19), Sina Dağı, İsrail diyarı, Süleyman Mabedi, Mabeddeki eşyalar, hatta ibadet malzemeleri kutsal sayılmıştır (Çıkış 3/5; 28/15; Levililer 11/41-46; 10/10; II. Samuel 21/6-25).

Yahudilikle birlikte Sami dinlerde zaman kavramı yeni ve farklı bir niteliğe bürünür. Zaman anlayışları ve yönelişleri bakımından Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in ortak bir kategoriye temsil ettikleri söylenebilir. Bu tek tanrılı bu dinler grubunda zaman, 'başlangıç ve son'u olan bir boyut olarak kabul edilir. Bu anlamda tarih, yaratılış ve kıyamet arasındaki

devamlılığı esas alan çizgisel bir zaman tasavvuruna dayanır(Çelik 2010: 36). Ancak bu çizgisel zemin üzerinde insan ve toplumların hayatı Kutsallık ve kutsal dışılık ya da iyilik ve kötülük arasında gidip gelen dairesel bir yürüyüştür. Zaman insanlar arasında deveran eder durur.

Yahudilikle zaman veya tarih daha çok seçilmiş bir halkın özgün bir nitelik kazanır. Örneğin kıyamet bu halkın dünyada yaptıkları iyilik ve kötülüklerin hesabının topluca görüleceği belirli bir zamanı, mahşer de belirli bir mekânı temsil eder. Böylece Tanrı'nın içkin olduğu toplumsal düzen belli amaca, yani zamana doğru alır. Yehova, artık tarihin insana tanıdığı bu zamanın bitmesini beklemektedir. Bu anlamda İsrailoğullarında tarih yazımı çok önem kazanmış, kendinden sonraki dinlere de geçmiş zaman hakkında dolu bir anlatı, peygamberlerin hayatı hakkındaki bilgileri miras bırakmıştır. Zira Yahudilerin gözünde tarih, Yahve'nin öyküsü ve ilahi iradenin yansıdığı ve yarattığı bir mekânın sahnesi olarak sunulmaktadır(Çelik 2010: 38). Bu tarihi süreç içinde İsrail'le kutsal bir anlaşma yapan Tanrı'nın varlığı doğada değil, tarih içinde kendine yer bulur. Kutsal zaman ve mekân, son tahlilde, Tanrı, Kral ve halk arasındaki sözleşmeye olan bağlılık ve kutsal mekânda somutlaşan mü'minlerin ahidlerine bağlılık veya uzaklaşma eylemlerinin yasama alanıdır. Tarihin ve dünyanın sonu, Tanrı'nın zamanı durdurması ve dünya hayatının son bulmasıyla nihayete erecektir. Yahudiliğin diğer dinlere ve toplumlara bakış açısı bu özgün tarih ve seçilmiş toplum anlayışından hareketle pek olumlu olmamıştır. Zira bu bakış açısı, diğer tek tanrılı dinlere oranla hem zaman olarak, hem de zamanın yürüyüşünü sergilediği mekân olarak önce gelmesinden kaynaklanmaktadır.

1.4.2. Hristiyanlık

Hristiyanlıkta kutsiyet İsa ile başlayarak diğer alanlara uzanır. Onsuz bir kutsal/kutsallık düşünülemez (Şeker 2016: 42). Hristiyan inancında, tanrının İsa'da mücessemleşmesi, inanlar için "mükemmel şahıs, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı'dır"(Cox 2004: 153) şeklinde bir kutsal anlayışı ortaya konmuştur : "Bana iman edin; ben Baba'dayım, Baba da bendedir. Hiç değilse bu işlerden dolayı iman edin"(Yuhanna 14: 11). Dolayısıyla yüceliğin ve kutsallığın kaynağını İsa Mesih'le ilişkilendirilmektedir. Tanrının, İsa'yı kutsadığı ifade edilerek İsa'nın Tanrının kutsal haline geldiğine vurgu yapılmıştır (Şeker 2019: 46). Hristiyanlıkta kutsallık kavramının gerçek anlamda mimarı Saint Paul'dür. Paul ile birlikte kutsallık yalnızca Tanrı ve O'na inananlarla sınırlandırılmıştır. Paul'ün Eski Ahid şeriatını reddetmesi, ona dayalı bütün kutsal fenomenlerden de uzaklaşması sonucunu doğurmuştur (Demirci 2002: 496).

Hristiyanlıkta dünyanın ve zamanın yaratılışından önce varolan ve dünyanın yok oluşuyla zamanın bitişiyle son bulmayacak olan ezeli ve ebedi bir Tanrı inancına dayanmaktadır. Zamanın bir başlangıcı ve sonu olduğu inancı Yahudi-Hristiyan düşüncesi vasıtasıyla yerleşik hale geldi ve bu anlayış dini temelde savunulmuştur. Bu çerçevede Aziz Augustinus *Tanrı Sitesi*'nde zamanın aslında ara bir zaman dilimini temsil eden Şeytanın Sitesi'nde bir günahın arınma, bir imtihan olduğunu savunarak, zamanların sonunun ise, zamanın dışında olan sonsuzluğa bir geçiş anı düşüncesi olduğunu yerleştirmiştir. İncil birçok yerde İsa'nın yeryüzüne zamanların sonunu başlatmak için geldiğini anlatır. Buna göre insanlığın serüveninin son aşamasına girildiği, tarihin sonunun ve Tanrı'nın krallığının yaklaştığı bildirilmektedir(Çelik 2012: 39).

Hristiyan düşüncesinde tarih, İsa'nın hayatının tarihselliği etrafında yapılmış olup, yaratılıştan başlamış, İbrahim akdinden geçerek İsa'nın ikinci gelişine(mesianik bin yıl) ve dünyanın sonuna uzayan bir çizgidir. Sonuçta Hristiyanlığın zamanı, Litrji zamanı döngüsel olduğu halde, çizgisel bir zamanı temsil etmektedir. Buna göre, dünya bir kez yaratılmış ve bir

tek sonu olacaktır(Çelik 2012: 39).

1.4.3. İslamiyet

Genel anlamda İslam'ın zaman anlayışının Yahudilik ve Hıristiyanlığın çizgisisyle örtüştüğüne ve aynı geleneğin mirasçısı olduğu söylenilmektedir. Çünkü her üç dinin de yaratılış, dünya hayatı, kıyamet, ölüm, yeniden diriliş, hesap günü, ebedi mutluluk/Cennet ve ceza/Cehennem gibi zaman ve mekanla alakalı inançların her üç dinde de ortak olması sebebiyle yukarıdaki yargı geçerlilik kazanır görünmektedir. Genel zaman anlayışının ötesinde bütün dinlerin zamanı belirleme adına çeşitli takvimler kullanılmışlardır. Diğer dinlerde olduğu gibi, Müslümanların da, kendi hicri takvim anlayışları yanında, tarihsel olarak zamana karşı ilgilerinin temelinde namaz vakitleri, oruç ayı olan ramazan ayının başlangıç ve bitiş tarihlerini belirleme zarureti yatmaktadır. Kur'an, esasen gündelik hayatla ilgili olarak, günlük namaz vakitleri, Cuma namazı ve yıllık ramazan orucu gibi tekrarlanan ibadetlerle, müminlerin hayatını aşkın bir zamansallığa taşıma amacını hedeflediği söylenebilir(Çelik 2012: 43).

Zaman ve kutsallık ilişkisi bağlamında, Kur'an'da, kutsal ya da kutsal olanın herhangi bir tanımı yapılmamış olmakla birlikte, kutsiyet veya kutsallık belirten bazı kelime ve kavramlar bulunmaktadır:

1. Her türlü eksiklikten uzak anlamında el- Kuddüs (Haşr,24) ; Kutsalın temel özelliklerine de yer veren Kur'an-Kerim "Allah birdir, doğmamış, doğrulmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur. Hiç kimseye muhtaç değildir, aksine her şey ona muhtaçtır" (İhlas Suresi) şeklinde kendinden şüphe götürülmeyecek bir kutsal anlayışına sahiptir.

2. Bir tamlama olarak ifade edildiğinde kutsal değerler, mekânlar anlamında mukaddes (Maide 21-110; Taha 12; Duhan 2,3) Bu surelerde geçen ayetler de herhangi bir yer, zaman, mekân, eşya ve varlıkların kutsal olup olmadığını belirleyen en önemli unsurun kendisi olduğuna işaret etmektedir.

Yukarıda yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere, yaratıcının bizzat kendisi kutsal kabul edildiği gibi, O'nunla ilişkisi bulunan bir kısım eşya ve yerlere de kutsallık atfedilmektedir.

İslâm'daki Tevhid kavramı, kutsal ile seküler arasında bir ayrıma gidilmesine izin vermez. Çünkü İslâm'a göre yeryüzündeki her nokta ve varlığın her anı kutsal varlığın bir tür tecellisidir"(Çevik 2007: 137). Kutsala saygı anlayışından kaynaklanan kibleye karşı ayak uzatılmaz, abdest bozulmaz (bevl etme), büyüğe karşı saygılı olma, bir işe başlarken besmele çekme, her işi Allah adına yapma anlayışı, ezan okunurken susmayı tercih etme vb. davranışlar yine insanın her an kutsalla ilişkisinin İslâm'daki fenomenolojik bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Burada Kible mekâna, bir işe başlamada "besmele" her ana," ezan, kurban ve hac" belirli zamana delalet etmektedir.

1. FENOMENOLOJİK AÇIDAN KUTSAL ZAMAN

Zaman,"insan için kültürel bir var oluş ve insanın var oluşunun sürekliliğini sağlamaya yönelik bir çaba" şeklinde tanımlanmaktadır (Bıçak 2014: 215). Zamanın tam anlamıyla bir tanımı olmamakla birlikte, insanın kendini anlamaya yönelik bu çabasında zamanı ölçmenin çarelerini bulmuştur. Dini törenler, mevsimler ve takvimler, insanın zamanı ölçmede kullandıkları araçlardır. Bunun en somut örneğini hayatın tarıma dayalı olduğu Hititlerin kaybolan tanrı Telepinu efsanesinde görmekteyiz. Telepinu verimlilik ve bereket tanrısıdır. Onun kayboluşu ve yeniden ortaya çıkışı tarihsel ve döngüsel benimsenen ilk zaman anlayışı olmuştur.

Zaman bir oluş, bir eylem sürecidir. Oluş ve eylem bir mekânda gerçekleşir. Dolayısıyla

insanın yaşadığı bu evrende iki temel boyutu vardır: Zaman ve mekân. Zaman bir oluşun, bir eylemin olduğu ana, bu anın gerçekleştiği yer ise mekâna delalet eder. İnsan kendini, evreni ve kutsalı anlaması, kutsalla ilişkisi bu iki kavram üzerinden gerçekleşmektedir. İnanan insanın, hangi zaman veya mekânda bulunursa bulunsun, fitrat eksenine bağlı olarak, kutsalla ilişkilerinde zaman ya da mekânın dışına taşması mümkün değildir. İşte insanın kutsalla daha yakın ilişkiye girdiğini düşündüğü veya kutsalın, çeşitli vesilelerle kendisini insana daha fazla hissettirdiği bu zaman ya da mekânlara kutsal zaman veya kutsal mekân adı verilmektedir (Güç 2000: 251).

M. Eliade, "Kutsal ve Din Dışı" adlı eserinde iki tür zamandan bahsetmektedir: Tarihsel zaman ve tarihsel olmayan. Tarihsel olan zaman, kutsal zamana, tarihsel olmayan zaman ise din dışı zamana işaret etmektedir. Kutsal zaman, devrevi bir zamana işaret eder ki, doğası gereği tersine dönebilir, bulunduğu yönde, şimdi haline getirilmiş bir ilksel efsanevi zamandır. Her devrevi zaman yani kutsal zaman başlangıçta olmuş olan kutsal bir olayın yeniden güncelleştirilmesinden ibarettir. Her devrevi zamanda kutsal zaman yeniden ortaya çıkar (Eliade 1991: 48-49). Kutsal dışı zaman ise, dinsel anlamdan yoksun eylemlerin yer aldıkları adı zamansal süreyi ifade etmektedir (Eliade 1991: 50-51). Din dışı zaman bozulmaya ve yok olmaya mahkûmdur. (Bıçak 2004: 112). Ritüeller, ayinler, mit'ler hep bu kutsal zamanın değerleridir. Bu anlamda "zamana, mekâna ve varlıklara kutsallık veren Tanrının kendisidir" (Güç 2000: 246). Teolojik anlamda insan var oluşunun anlamını burada bulur.

Dinsel anlamda zaman kavramı, dairesel (devrevi) ve çizgisel (lineer) olmak üzere iki şekilde vurgulanmaktadır. Bu zaman türlerinin her ikisi de kutsalın tezahürleri ile birlikte yeni bir boyut kazanarak kutsallaşır (Yıldırım 2007: 71). Dairesel zaman, başlangıcı ve sonu belli olup, tekrarlanan nevrüz ve yılbaşı kuttörenlerinde olduğu gibi yeniden bir başlangıca delalet etmektedir. Her dini bayram, her dini tören zamanı, tarihi geçmiş içinde önceden meydana gelmiş olan kutsal bir olayın yeniden güncelleştirilmesi demektir (Yıldırım 2007: 71). Lineer zaman evrimseldir. Basitten karmaşığa doğru, homojenlikten heterojenliğe doğru gider. Mesihin getireceği geleceğe doğru akar.

Dinlerdeki kutsalla ilişkili dört kavramdan söz edilebilir (Demirci 2002: 496-497):

1. Kutsal mekânlar. Çoğunlukla hierofonik (tabiatüstü bir gücün herhangi bir yerde görünüşüyle ilgili) gerekçelere bağlı olarak bazı coğrafyalar tabu çerçevesinde korunmuş kutsal mekânlar olup onlarla temas özel ritüelleri gerektirir. Bu mekânlarda bulunmak kişiye dünyevî veya uhrevî imtiyazlar kazandırır. Hac mekânları, tapınaklar bu türe klasik örneklerdir.

2. Kutsal zamanlar, kutsal dışı zaman periyodudur. İlkel dinlerde kutsal zamanlar tanrıların "başlangıçta" yaptıkları eylemleri içeren zamanlardır. Bunun monoteist dinlerdeki en güzel örneği Yahudilik'teki Şabat kutlamalarıdır.

3. Kutsal varlıklar. Başta Tanrı olmak üzere doğaüstü olduğuna inanılan varlık türleri, bazen insanlar, hayvanlar kutsal sayılır. Bu varlıklar kutsallıklarını uhrevî güçlerinden alırlar. Kabile şefleri, kâhinler, şamanlar, kehanet hayvanları bu türe geleneksel örneklerdir.

4. Kutsal nesnelere. Tabiatüstü güç taşıdıkları gerekçesiyle başta asâ türleri, taşlar, kutular, elbiseler ve yüzük olmak üzere çeşitli nesnelere pek çok kültürde kutsal sayılır; bunların olağan üstü güçler taşıdığına inanılır; onlarla temas özel ritüelleri gerektirir.

2. FENEMONOLOJİK AÇIDAN KUTSAL MEKÂN

Dini gelenekler açısından mekânlar birbirine denk değildir. Bir kısım mekânlar Tanrı'nın tezahür ettiği, Tanrı'yla veya metafizik alanla ya da ilk, mutlak ve sonsuz olanla doğrudan

bağlantı kurulan bölgeler olarak seçilip ayrılmıştır; dolayısıyla kutsaldır. Kutsallaştırma insanın dünyadaki varoluşunu belli bir mekân, yani başlangıç noktası üzerinden gerçekleştirme, anlamlandırma ve sonsuz kılma eylemi olarak anlaşılmıştır. Buna göre her bir kutsal ya da kutsallaştırılmış mekân aynı zamanda ilk ve ideal olana dönüşü, kutsallaştırmanın kendisi ise geçmiş, şimdi ve gelecek arasında kurulan ebedi bağı ve yönelimi ifade etmektedir (Gürkan 2007: 75).

Kutsal mekân, ayin ve ritüellerin gerçekleştirildiği yerlerdir. Mekâna kutsallık atfedilmesi, ulûhiyetin o yerde tecelli etmesinden kaynaklanmaktadır. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekân olma açısından diğer yerlerden pek bir farkı yoktur. Ancak burada uluhiyyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vuku veya buranın dini bir şahsiyetle bağlantısı, mekanı diğer yerlerden farklı kılmakta ve kutsallaştırmaktadır (Erbaş 2002: 97; Harman1996: 382). Efsane temelli geleneksel toplum insanları yaşadığı coğrafyada yer alan “dağ, ırmak, göl, ağaç, kaya, mağara gibi doğal unsurları kutsal merkez olarak benimsemişlerdir (Bıçak 2004: 92). Bu durum ilahi dinlerde de halk inançları arasında hala varlığını kültürel bir unsur olarak devam ettirmektedir. Kutsal mekân anlayışı pagan inançlardan ilahi dinlere doğru evrimleşerek bir gelişim göstermiştir. Anadolu’da pek çok örneğini gördüğümüz antik kentler, kutsal mekân etrafında şekillenmiş ve mabetsiz, tapınağı olmayan bir kente rastlanılmamaktadır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam açısından durum bundan farklı değildir.

Kutsal yerler, bir toplumun dini hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuş ve kutsal duygusu başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olagelmıştır (Erbaş 2002: 97). Dindar insan her daim kutsal bir dünyada yaşama isteği içindedir.

Kutsal mekân kavramı ve bu yerleri ziyaret, insanlık tarihi boyunca bütün din ve inanç sistemlerinde görülmüştür (Harman 1996: 383). Kutsal yerler, bir toplumun dini hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuş ve kutsal duygusu başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olagelmıştır. İnsan bu duyguyu mabette herhangi bir yerde olduğundan daha derince hisseder. Çünkü kutsal yerler ilahi âlemle dünyevi âlemin kesiştiği, Tanrı ile insanın bir nevi buluştuğu ve kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği yerlerdir (Erbaş 2002: 98).

Bir yere yerleşmek, bir mekânı iskân etmek dünyanın yaratılışını tekrarlamak ve böylece Tanrının eserini taklit etmektir. Bu durumda dindar insan açısından mekânda yer tutma konusundaki her var oluşsal karar, “dinsel” bir karar oluşturmaktadır. Oturmayı seçtiği dünyayı yaratma sorumluluğunu üstlenerek, yalnızca “kaos”u evrenleştirmekle kalmamakta, aynı zamanda, yaşadığı yeri Tanrının dünyasına benzer hale sokarak, onu kutsallaştırmaktadır (Ağaoğlu 2009: 7).

Mekânın kutsallığına delalet eden özellikler şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Kutsal kabul edilen yerin Tanrı tarafından gösterilmesi: Süleyman Mabedi’nin yeri Hz. Davud’a melek vasıtasıyla bizzat Yahve tarafından gösterilmesi (Tekvin 8: 20-21). Ka’benin yeri Hz. İbrahim’e işaret edilmiş (Hac,22/26), Hz. Musa’ya da kendisinin MukaddesTuva vadisinde bulunduğu yine vahiy yoluyla bildirilmiştir (Çıkış 3: 5; Taha,12).

b) Tanrı’nın o yerde kudretiyle hazır bulunuşu. “Biz ayetlerimizi ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz” (Şura, 53). Hz. Musa’nın Tur’a gelip de Allah ile konuşup bana kendini göster demesi ve Allah’ın dağa tecellisi (A’raf 143) Tanrının o yerde kudretiyle hazır bulunuşuna bir delil gösterilmektedir.

c) Tanrı’nın o yerde görünmesi (theophany). Hristiyanlıkta, kilisenin bir yapının ötesinde “Mesih’in bedeni” (Schimmel 2007: 261) şeklinde algılanmaktadır.

d) Tanrı'nın o yerde gücünü izhar etmesi: Tanrının Sina Dağı üzerine inmesi, Musa'yı çağırması ve onunla konuşması (Çıkış 19:20-24; A'raf 143) her iki dinde de inananları açısından Tanrının gücünün o yerdeki tezahürü olarak algılanır.

e) Bir yerin insanlar tarafından kutsal sayılması: Peygamberlerin doğup büyüdüğü, yaşadığı, dini insanlara anlatmak için faaliyet gösterdikleri yerler (Mekke, Medine, Kudüs) ve din büyüklerinin, şehitlerin kabirlerinin bulunduğu yerler kutsal sayılmaktadır.

SONUÇ

Dünya üzerindeki ilahi ve beşeri kaynaklı tüm dinlerde görülebilen kutsal, kutsal zaman ve mekân anlayışı, din kavramının evrenselliğine dikkat çekmektedir. İnsan doğası gereği yüce bir varlığa inanmaya ihtiyaç duymuş ve onunla iletişime geçebilmenin çıkış yollarını bulmuştur. Bu iletişimde kutsal zaman ve kutsal mekân, dindar insana eşlik etmiştir. Kutsal zaman ve mekânlar, inanlar açısından kendini güvende hissettiği anlardır.

Yukarıdaki filolojik ve teolojik analizlerden de anlaşılacağı gibi kutsal kavramın zihinlerde çağrıştığı mana hemen hemen bütün dinlerde mevcudiyeti söz konusudur. Teolojik anlamda kutsal, insanın kodlarından getirdiği bir özelliktir. İnsanın onunla ilişkiye geçebildiği ölçüde canlılık kazanmaktadır.

Kutsalı olmayan bir din düşünülmediğinden, din, insanın ontolojik bir parçasıdır. Dolayısıyla gerek lingüistik açıdan gerekse teolojik anlamda din veya dinler mazi (geçmiş), muzari (şimdiki) ve istikbale (gelecek) yönelik bildirimler sunarlar. Mitolojik inançlardan tek tanrılı dinler zaman ve mekan içinde var olan her şeyi varlık hiyerarşisi içinde anlamlı bir fenomene dönüştürür. kutsal mekânlar, insanları zaman tüneline bir yolcuğa çıkararak şimdiki zaman insanlarına geçmişe yönelik hatıra ve hafızalarını tazeler ve geleceğe yönelik olarak bir ibret sahnesi ve bir medeniyet tasarımı sunar. Bu da kutsal bir zaman ve mekan algısı çerçevesinde gerçekleşir. İnsan dahil her şeyi kutsalın bir görüntüsü haline getirir. Örneğin hac ibadeti geçmiş ve geleceğin birbirine bağlandığı bir ana dönüşür. Bu bütün insanlık tarihi içinde döngüsel bir şekilde tekrarlanır. Dindar insan, yaşadığı yeri Tanrının dünyasına benzer hale sokarak, mekânı kutsallaştırmıştır. Kutsal, dinlerdeki ortak nokta pek çok olmakla birlikte, kutsal ve kutsallık anlayışı farklılık arz etmektedir.

Zamanın mekânla birlikte algılanması ve tasavvur edilmesi, mekan olmaksızın zamandan da söz edilemeyeceği anlamına gelmektedir. Mekân olmaksızın zaman tamamen boş bir içeriktir. İnsanın zaman ve mekân içindeki hareketi, kutsal zaman ve mekan algısı ile bütünleşerek, Tanrı ile birlik olur. Tanrı ile birlik olmak, O'nun vasıflarını öz olarak insan hayatında yaşanmasıdır. Fenomenler, Tanrı'nın tekrar tekrar tezahürünü, hayatını taklit etmektedir.

KAYNAKÇA**A) Telif Eserler**

- AKGÜL, Mehmet (2012), "Mit, Din ve Toplum İlişkisi" ss.20-39; *Mitoloji ve Din*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- BIÇAK, Ayhan (2012), *Evren Tasavvuru*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BIÇAK, Ayhan (2004), *Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- COX, L.James (2004), *Kutsal İfade Etmek, Din Fenomenolojisine Giriş*, (Çev. Fuat Aydın), İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÇELİK, Celalettin (2010), "Sosyal Zaman ve Din", Konya: Çizgi Yayınları.
- ELİADE, Mircea (1991), *Kutsal ve Din Dışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.
- ESTİN, Colette; LAPORTE, Helene (2002) Yunan ve Roma Mitolojisi, (Çev: Musa Eran) Ankara: Tübitak.
- FEİGEL, K. Friedrich (1948) "Das Helige" Kritische Abhandlung über Rudolf Ottos Gleichnamiges Buch, Tübingen.
- GEERTZ, J. Clifford (1973), *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books Place of Publication, New York.
- KUŞÇU, Emir (2011), *Din Fenomenolojisi*, Wilfred Cantwell Smith Örneği, Ankara: Sarkaç Yayınları.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, (1993), *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları.
- NASR, Seyyid Hüseyin (1995), *Bir Kutsal Bilim Anlayışı*, (çev. Şehabeddin Yalçın), İstanbul.
- NEF, Jhon U. (1970), *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, (Çev: Erol Güngör), İstanbul: MEB Devlet Kitapları.
- SHAPİN, Steven (2000), *Bilimsel Devrim* (çev: Ayşegül Yurdaçalış), İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- SCHİMMELE, A. Maria (2004), *Dinler Tarihi*, İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.
- ÜNAL, Mustafa (1999), *Din Fenomenolojisi; Tarihçe, Yöntem, Uygulama*, Kayseri: Geçit Yayınevi. TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1998.
- WAHRIG, Gerhard (1982), *Deutsches Wörterbuch*, München: Mosaik Verlag.

B) Makaleler

- ÇEVİK, Mustafa (2007, Bahar), "Kutsal'ın Anlam Alanı", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 13: 131-133.
- DEMİRCİ, Kürşat (2002), "Kutsiyet Maddesi" TDV, İslam Ansiklopedisi, C.26, s.496, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ERBAŞ, Ali (2002), "İslam Dışı Dinlerde Hac", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.4, (5): 97-100.
- ÖKTEM, Ülker (2005), "Fenomenoloji ve Edmund Husserl'de Apaçıklık (Evidenz), Problem", Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, 45(1): 27-55
- GÜÇ, Ahmet (1998) "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları*. I:(337-338), Ankara.
- GÜÇ, Ahmet (2000), "Kur'an'da Kutsallık Anlayışı", Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.9,(9).
- GÜRKAN, Salime Leyla (2007) "Yahudilikte Mabret: Kutsalın Tezahürü", *Gezgin Dergisi*, S.11:86.
- HARMAN, Ömer, Faruk (1996), "Hac" Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 14 / 382-386, İstanbul.
- KINAL, Füzulan (1956), "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Bellekten*, XX(79):355-366.
- KUŞÇU, Emir (2011), "Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinden Düzen Nosyonuna Doğru", *Dilbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* C. 11,(3) :167-169
- OYMAK, İskender (2000), "Akçadağ ve Çevresinde Kutsal Mekân Anlayışı" F.Ü, İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 5,(445).
- ŞEKER, Cihat (2016), "Hıristiyanlıkta Yahudiliğe Tepki Olarak Gelişen Kutsallık Anlayışı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, C.5,(1):46-47.
- YILDIRIM, Münir (2007, Mayıs-Ağustos), "Mircea Eliade'de Kutsal ve Kutsal Zaman Kavramı" *Dini Araştırmalar*, C.10,(28).

C) Tezler

AĞAOĞLU, Zeynep Erdem (2009), "Dini Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları Açısından Kızılcahamam Çamlıdere", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

YILMAZ, Fatma Büşra (2011), "Mircea Eliade'nin Kutsal Anlayışı," AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

D) İnternet

ww.arkitera.com. /proje/, *Kutsallık Kavramı ve Mekân*, 2016.

YERYÜZÜ DEĞİŞİKLİĞİNE BAĞLI YORUM HATALARI: ALAŞEHİR VE LÂDİK NERESİDİR?

REVIEW MISTAKES ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY DUE TO EARTH CHANGES: WHERE ARE ALAŞEHİR AND LÂDİK ?

Ramazan TOPRAKLI*

Öz

Mitridat'ın Apameya'daki savaşı sırasında meydana gelen bir depremden (veya deprem silsilesi) sonra göller her yeri yuttu ve daha önceden hiç göl bulunmayan ovaları kapladı ve ırmaklar ve kaynaklar taşıtı; bu arada daha önceden mevcut olan birçok ırmak ve kaynak tamamen kayboldu. Söz konusu deprem MÖ 50'lerde oldu, bir büyük deprem de MS 54'de oldu (Arundel, 2013: 17-18). Bilinen son büyük deprem 1509'da oldu (Böcüzade, 2012: 483; Ambraseys-Finkel, 2006: 30).

Yaklaşık 500 yıl evvel Eğridir Gölü'nde vuku bulan coğrafi değişiklik, tarihimiz hakkında yeni görüşlerin ortaya çıkmasına sebep oldu ve olmaya da devam edecek. Yukarıda görüldüğü gibi bu değişiklik, ilk değişiklik de değildi. Söz konusu coğrafi değişikliği tekrar edecek olursak; Eğridir Gölü, geçmişte Eğridir ve Hoyran olmak üzere iki parça idi ve suları Hoyran'dan Eğridir'e doğru akan 16-17 km uzunluğunda el-Battal, Halis veya Menderes adında büyük ve derin bir ırmak, ırmağın üzerinde de bir köprü vardı. Herodotos'un sözünü ettiği Kırıl Yolu, Kemer Boğazı mevkiinde; bu köprü üzerinden geçiyordu. 17. Asrın başlarında iki göl birleşmiş, köprü ve yol su altında kalmıştı.

Bu çalışmada Alaşehir'in Yalvaç (Antióchette veya Küçük Antakya), Lâdik'in Eğridir (Laodikia, Akrokos), Lampe'nin Senirkent ovası (Karaarslan, Arslan, el-Leys, Pankaleia), Kelbianos'un Gelendost-Kelifler ovası olduğu görülmüştür. Uluborlu, Eğridir, Yalvaç ve Şarkıkaraağaç ilçelerinin bulunduğu topraklara Küçük Firikya denir. Roma, Küçük Firikya bölgesi için thema Thrakesia der. Küçük Firikya, Süleyman Şükrü'de Friçyatü's-sagîr olarak geçiyor. Metinlerde deniz olarak anılan yer Eğridir Gölü, Kelbianos ovası ise Gelendost ile Eğridir Gölü arasında kalan ova idi (Ek. 1).

Bize, Denizli'nin Lâdik, Manisa'daki Alaşehir'in Filadelfiya olduğu öğretilmişti. Bu vahim hatâ, bilgi eksikliğine bağlı ortaya çıkan yorumlar yüzünden oluşmuştur. Çünkü, insanlar, Menderes Nehri diye sadece bugün var olanı bilmektedirler. Hâlbuki, tarihte bir başka Menderes Nehri daha mevcut idi ve bu nehir de iki göl arasında akmakta idi. Bu hakikati bilince de bölgedeki bütün yerleştirme işlerinin gözden geçirilmesi gerekmektedir.

250 yıllık Selçuklu döneminde; Yalvaç ve Eğridir kentlerinden bahsedilmeyişinin sebep-i hikmeti adlarının Alaşehir ve Lâdik olmasıymış. Anna Komnena'da Filadelfiya olarak geçen Alaşehir Yalvaç'tır. 1100-1300 arasındaki Selçuklu hâkimiyeti döneminde Yalvaç (Alaşehir)-Eğridir (Lâdik) hattı; iki göl arasındaki büyük, derin Menderes ve bu nehrin kıyısı olan Kelbianos ovası, Türk-Roma ve Türkmen-Moğol mücahadesinin zirveye çıktığı yerdir (Ek. 1).

* Yüksek Mühendis, ramazantoprakli@yahoo.com

Anahtar Kelimeler

Türk-Roma mücadelesi, Menderes, Thema Thrakesia, Kelbianos, Yalvaç, Gelendost, Eğridir.

Abstract

After an earthquake* (or a series of earthquakes) occurred during a war led by Mithridates at Apameia, lakes overflowed the lands and the plains which had no lakes or rivers before and rivers and springs flooded. Meanwhile several existing springs and rivers totally disappeared. The quake mentioned above occurred at circa 50 BC. Another big earthquake happened in 54 AD. (Arundel, 2013: 17-18).

The last known earthquake happened in 1509 AD (Böcüzade, 2012;483; Ambraseys- Finkel, 2006: 30).

The area in which Uluborlu, Eğirdir, Yalvaç and Şarkikaraağaç are situated was called Frigia Minor. The Romans called Frigia Minor as Thema Thrakesia. Süleyman Şükrü called Frigia Minor as Friçyatü's-sağır. Historical texts called the Eğirdir lake the Sea, and the plain between Gelendost and this Sea Kelbianos Plain.

If we recall the geographical changes of the past, the Eğirdir lake existed as two parts; namely Eğirdir and Hoyran lakes. Two lakes joined in the beginning of the 17 th century AD and both the river and the bridge sunk into the water.

Approximately 500 years earlier, certain changes of the earth around the Eğirdir lake occurred. Upon understanding this reality, new views concerning our history appeared and will continue to do so. As mentioned above the change was not the first one.

Also, there was a 16-17 km long river called el-Battal, Halys or Meander with a bridge over it. At the Kemer Pass, the Kings Road, mentioned by Herodotus, ran over this bridge. Alaşehir that is mentioned as Filadelfiya by Anna Komnena is Yalvaç. The reason that the words Yalvaç and Eğridir were not used, is that at the time they were called Alaşehir and Lâdik.

This study concludes that Yalvaç was called Aleşehir, (Antióchette or Minor Antioche, Antakya), Eğridir was called Lâdik (Laodikia, Akrokos), Lampe was called Senirkent (Karaarşlan, Arşlan, el-Leys, Pankaleia) and Kelbianos plain lay between Gelendost and the Eğridir lake.

Yet we have been taught that Denizli was Lâdik, Manisa Alaşehir was Philadelphia. This grave error happens because people do know only one River Meander which today exist. They do not have any knowledge about the other River Meander which run between the lakes upon a time. Upon knowing this reality, all of the placements of the area have to be reviewed.

During the two centuries of Seljuk reign, between 1100-1300, the area between Yalvaç (Alaşehir)-Eğridir (Lâdik); the deep river Meander running between two lakes and Kelbianos Plain, which has shores on both sides of the river was the place where Turkish -Roman and Turkoman-Mongol battles peaked. (An. 1).

Keywords

Turkish-Roman battles, Meander, Thema Thrakesia, Kelbianos plain, Yalvaç, Gelendost, Eğridir.

GİRİŞ

Anadolu topraklarına doğru ilk gazâ hareketleri Muaviye zamanında başladı. 669 yılında *Uluborlu (Ammûriye)*, sahabe Fadale b. Ubeyd tarafından ilk defa fethedildi. *Thema Thrakesia*, Emevî ve Abbasî ordularının, Roma'nın Thrakesia kıtalarını hezimete uğrattıkları yerdir. Battal Gazi'nin gösterdiği kahramanlıklar dolayısıyla buraya *Hüseyin ovası (Mercü Hüseyin)*, iki göl arasındaki büyük ve derin *Menderes'e* de *el-Battal* denildi (Belâzurî, 2002: 244; Vittek, 1944: 2). 770'lerin kahramanı ise Hasan b. Kahtaba idi. Abbasiler döneminden itibaren de *Göller Bölgesi* veya *Hamideli* topraklarına Türkler gelmeye başladı. *Uluborlu*, 838 (223)'de Halife el-Mu'tasım, Aşnâs et-Türkî, Vasîf et-Türkî, İnâk et-Türkî, Ahmet b. Uceyfi ve Afşin gibi kumandanlara tâbi güçlü Türk birliklerince ikinci kez fethedildi. *Uluborlu*, üçüncü kez 1068'de; Alparslan'ın beylerinden ikinci bir Afşin tarafından tekrar fethedildi. Türkler, *Anadolu'ya* doğru akın etmeye başladı. 1071 *Malazgirt* zaferinin arkasından Romen Diyojen ile yapılan antlaşmaya uymayan Roma kaleleri, ele geçirilmeye başlandı. 1075 veya 1080'de *İznik* başkent olmak üzere *Türkiye Devleti* kuruldu.

Arkasından *Haçlı Seferleri* başladı. 1097'de *İznik* düştü. Kılıçarslan *Eskişehir'de* de yenildi ve geri çekildi. Haçlılar, *Kemer Boğazı*'ndaki büyük ve derin *el-Battal* veya *Menderes nehrini* geçerek *Yalvaç'ı* ele geçirdiler. Bir kısım Haçlı, esas kuvvetten ayrılıp farklı bir yoldan (*Beyşehir-Side?*), geri kalanlar ise *Konya* istikâmetine gittiler (Arundel, 2013: 48). Bu fırsatı değerlendiren Roma, kaybettiği kaleleri tekrar almaya başladı ve Türkler, ta *Akşehir'e* kadar çekildi (Khoniates, 1995: 45-49; Yinanç, 2013: 202-204). Kılıçarslan 1107'de ölünce de kurduğu siyasi birlik süratle bozuldu, parçalandı ve küçüldü (Turan, 1998: 149).

17. Yüzyılın başlarında bir coğrafi değişiklik oldu. *Eğridir* ve *Hoyran* gölleri birbirlerine kavuştu. Aralarında 16-17 km bir mesafe olan iki göl, suların yükselmesiyle yavaş yavaş yaklaşık yüz yılda birleşti. İki göl arasındaki ırmak, ırmağın üzerindeki köprü ve tarihi *Kral Yolu*, göl suları altında kaldı. Bu coğrafi değişiklik bilinemediği için de, *Keleneus*, *Apameya*, *Laodikya*, *Amorion* ve daha başka birçok kadim kentin yerleri yanlış bilindi veya bilinemedi. Tarihi vesikalarda geçen *Menderes nehri*, *Büyük Menderes* veya *Küçük Menderes* sanıldı ve buna göre tarihi olaylar tam olarak coğrafyamıza oturtulamadı. Bunda İbn Hordazbih (820-912) ve el-İdrisî (1100-1166)'nin tarif ettiği yollar, kentler ve durakların coğrafyamıza tatbik edilememiş olmasının da çok etkisi vardır.

İmparator Yuannis Komnenos (1118-1143), 1120 yılında bir harp hilesiyle *Uluborlu'yu* Türklerden aldı, yoluna devamla *Hierakoryphitis'i* de ele geçirdi. Daha önce *Eğridir* olarak ifade ettiğimiz bu yer, Aksu-Terziler köyünde üzerinde bir tapınak kalıntısı olan *Sivridağ* veya *Sivri Kale (Gynada)* olmalıdır (Sarre, 1895: 170). 1142 yılında Sultan Mes'ûd, *Uluborlu'yu* kuşattı, bunu haber alan Yuannis, *Uluborlu* üzerine yürüdü, Sultanın çekilmesi üzerine *Kemer Boğazı*'ndan geçerek *Eğridir Gölü* içindeki *Yeşilada (Nis)*'yı aldı. Jan'ın ayrılmasını müteakip mevâki-i mezkûreyi Türkler istirdat etti (Yinanç, 2013: 260). Yuannis, Sultandan izin aldı ve *Beyşehir*, *Derebucak* civarındaki Türk topraklarından geçerek *Antalya (Side)* üzerinden *Çukurova'ya* gitti ve 8 Nisan 1143'de orada öldü. Genç Manuel Komnenos, aynı yoldan *İstanbul'a* döndü ve taç takındı. Sultandan izin almadan *Yukarı Firikiya'daki* Türk topraklarından geçti. Bu arada *Brakena (İbradı)* kalesini aldı, *Kemer Boğazı*'nda avlandı. Raman (Rahman?) ve adamlarıyla savaştı, Andronikos Komnen ve Theodoros Dosietes adlı iki yakınını sultanın adamlarına esir verdi. Kinnamos bu olayı, hatalı olarak 1146 yılına kaydetti (Kinnamos, 2001: 19-20, 28-29, 49-52; Khoniates, 1995: 8-9, 24, 34; Yinanç, 2013: 260-262).

Thrakesion *theması'nın* (Menderes kenarı) yağmalanması (Khoniates, 1995: 36) ile İbradı kalesinin alınmasını bahane eden Manuel, 1146'da Akşehir üzerinden gelerek Konya'yı kuşattı. Şarkikaraağaç-Kemer Boğazı-Uluborlu üzerinden ricat etti. Türkler tarafından takip edilen Manuel'in piyade kıtalarına Sütkuysu ile Yenice Sivrisi (Tzibrelitzemani) arasında büyük darbe indirildi. 1146 sonunda Sultan ile Manuel arasında bir antlaşma imzalandı. Kemer Boğazı-Uluborlu arasındaki topraklar ile İbradı kalesi Roma'ya verildi. 1147'de yeni bir Haçlı Seferi başladı. Sultan Mes'ûd, 25 Ekim 1147'de Alman imparatoru Konrad'ı Eskişehir'de bozguna uğrattı, elli yıl sonra babasının öcünü aldı.

Fransa kralı VII. Lui, Balıkesir, Edremit, Efes, Denizli, Dinar, Uluborlu, Kemer Boğazı, Eğridir, Şarkikaraağaç, Beyşehir, Side (Satalie) üzerinden Kudüs'e gitti. Kemer Boğazı ve Derebucak civarında Türklerle savaştı. Yaklaşık iki ay önce; hemen hemen aynı yollardan imparator Konrad'ın kardeşi Otto fon Fraysing geçmişti. 1155 yılında Manuel, Kemer Boğazı'ndan itibaren Türk yurtlarını talan ederek Türkleri katletti. Beyşehir-Side (Antalya) üzerinden Çukurova'ya gitti. Sultandan izin alarak Silifke, Larende veya Karaman, Beyşehir, Şarkikaraağaç, Yalvaç ve Kütahya üzerinden İstanbul'a döndü.

Manuel, Konya'yı almak ve Türkleri Anadolu'dan atmak niyetiyle 1176 yılında bir sefere daha çıktı. Honaz, Dinar, Uluborlu üzerinden geçerek Kemer Boğazı'na geldi. Kemer Boğazı'ndan itibaren Türk topraklarına giren Manuel, Sultan Kılıçarslan tarafından kurulan tuzağa düştü. İmparator Manuel, büyük bir yenilgi aldı. 1. Manuel Komnen ile 2. Kılıçarslan arasında Gelendost-Köke köyü önlerinde bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmanın maddeleri arasında toprak genişlemesi yoktur. (Kinnamos, 2001: 40-42, 54, 60-68, 131 139-40; Koniates, 1995: 70, 121-132; Yinanç: 2013: 202-204, 263-266, 269-271, 275-76, 307-310).

Anadolu Selçuklu tarihinde adlarından çok sık bahsedilen Alaşehir Yalvaç, Lâdik Eğridir, Thrakesia *thema'sı*, Uluborlu-Gelendost-Eğirdir-Yalvaç ve Karaağaç arası topraklardır. Kilbia veya Kelbianos, ekseriyeti göl altında kalan Gelendost ovasıdır. Rivayete göre Eğridir-Bedre halkı bu ovaya Altınova (Aşağıova) derlermiş. Aşağıda görüleceği üzere bildiklerimize ilâve olarak 1097, 1108, 1109, 1113, 1116, 1119, 1136, 1146, 1177, 1183, 1187, 1189, 1196 ve 1211'de içinde Gıyâseddin Keyhüsrev'in de şehit düştüğü savaşların hepsi, Menderes kenarında, Gelendost ovasında vuku buldu. Bunlar kayda geçen hususlardır. (Ek. 1: Haritalar)

Hasan Beyin Alaşehir Seferi, Alaşehir ve Lâdik'i ilgilendiren diğer olaylar ile Gıyâseddin Keyhüsrev'in Alaşehir Seferi, kaynaklardan verildikten sonra, söz konusu tarih metinleri ve tarihi coğrafya tartışılacaktır.

1. Kapadokya Emiri Hasan Beyin 1109 Alaşehir (Yalvaç) Seferi Hakkında Bilgiler

1.1- Aleksios (1081-1118), Philokales'i bir ordu ile yolladı. Tamamen harap olan Adramittion'u yeniden inşa ettirdi. Türk kuvvetlerinin Lampe'de olduğunu sorup öğrendikten sonra ordusunun bir kısmını üzerlerine gönderdi. Bunlar Türkleri tamamiyle mağlup ve son derece büyük bir vahşetle zulmettikten sonra Philadelpheia'ya yerleşmiş olan Philokales'in yanına döndüler. Bunun üzerine Cappadocia valisi Hasan, büyük bir ordu ile Philokales'e karşı çıktı; lâkin düşmanını ehemmiyetsiz addettiği için Philadelpheia'ya uğramadan yanından geçti ve ordusunu üçe ayırdı. Bunlardan birini Kilbia ovasına, birini İzmir'le Nymphaion üstüne, ötekini de Pergamos ile Khliara'ya gönderdi. Philokales, ilk iki bölüğü birer birer mağlup ettiği halde üçüncüsü seri bir ricatle elinden kaçtı. Anna ikinci bölükten geri kalanların Maeander'de boğulduklarını söyler: "Bu Phrygia'nın etrafını dolanan bir nehirdir ve nehirlerin en dolambaçlı olanıdır." Söz, birinci bölüktekilerine ait olup Anna'nın bunu yanlışlıkla ikinci bölüğe teşmil ettiği kabul edilirse bir mâna çıkar. Bu su Küçük Menderes, Kaystros olmalıdır (Rémzi, 1960: 122).

1.2- Bizans imparatoru Anadolu'daki teşditten istifade ederek garp vilâyetlerini zapt etmek ve

Anadolu sevahil-i garbiyesinde müstahkem kaleler inşa edip dâhile nüfuz edebilmek üzere üssü'l-harekeler tesis etmeye teşebbüs etti. General Filokal'ı bir ordu ve donanma ile gönderdi. Edremit şehrinin harabeleri üzerine yeniden şehir inşa etmek üzere Hıristiyanlar davet etti. Türkler bunu iştir iştirmez şehri mezkûru yeniden zapt eylemek üzere ilerleyip Lampe'ye geldiler. Fakat Rum generali bunların üstüne daha kesif bir müfreze sevk ederek onları ricate mecbur etti. Türkler, kadınları ile çocuklarını da beraber getirmişlerdi. Rumlar kadınları boğazladılar ve çocukları da kaynar kazanlara attılar. Bu kadar feci bir vahşete kurban olan Türkler, ırkdaşlarını Rumlardan intikam almaya davet ettiler. Anadolu ümerâsı Rumlar üzerine harekete başladılar. 1109'da Kayseri emiri Hasan, 24 bin kişilik bir ordu ile hareket etti. Bunu işiten Filokal, Alaşehir'e kapandı. Hasan bu şehri muhasara etmekten vazgeçip Rumların işgal ettikleri şehirleri yağma ve ihrak etmeye karar verdi. Ordusunu üçe ayırıp birini Sard'a, diğerini İzmir'e ve üçüncüsünü de Bergama'ya gönderdi. Filokal, bunu fırsat bilip önce birincisini mağlup etti, ikincisini ise şiddetli bir harpten sonra ricate mecbur etti, fakat üçüncüsünü takip edemedi (Yinanç, 2013: 227-228).

1.3- Haçlı ve Roma taarruzlarına rağmen Türkler henüz işgal ettikleri yerlerde yaşıyorlardı. Aleksios Komnenos, Garbî Anadolu'yu Edremit'ten İzmir'e ve Antalya'ya kadar istirdada başladı. Artık devletin içinde bulunduğu buhran dolayısıyla müdafaa edecek durumda olmayan Türkler, Ulubat Gölüne doğru çekilmeye başladılar. Bizanslılar takiple kadın ve çocukları ile birlikte hareket eden Türklere saldırdılar ve misli görülmemiş bir vahşet yaptılar. Kılıçarşan'ın beylerinden olup Haçlılara karşı gösterdiği kahramanlıklar dolayısıyla hâtırası Türkler arasında bir velî mertebesine yükselen Hasan Bey, Kılıçarşan'ın ölümünden sonra müstakil olmuş idi. Hasan Bey, 24 bin kişilik bir ordu hazırladı. Bu vahşeti yapan Filokales adlı Bizans kumandanı Alaşehir'e (Filadelfiya) gitti ve emniyet tertibatı olarak zaferinin zevkini çıkardı. Hasan Bey, intikam almak amacıyla Alaşehir üzerine yürüdü. Bizans kumandanı surlarla çevrili şehrin kapılarını kapayarak orada bir kuvvet bulunmadığı intibaini verdi. Bir yandan muhasara makinelerine sahip olmayan, düşmanına ehemmiyet vermeyen Hasan Bey, ordusunu üçe bölerek on bin kişilik bir kısmını Küçük Menderes nehri üzerinde bulunan Kelbianos, bir kısmını İzmir ve bir kısmını da Kırkağaç ve Bergama istikâmetinde sevk etti; kendisi de bizzat İzmir üzerine yürüdü. Bizans kumandanı, Hasan Beyin taarruzunu öğrenerek harekete geçti ve Kelbianos istikâmetinde endişesizce ilerleyen Türk askerini bozguna uğrattı. Ricate mecbur kalan Türkler, Menderes nehrini geçerken de boğulmak ve tutsak olmak suretiyle de zayiata uğradılar. Cesaret alan Rumlar, üçüncü grup Türk kuvvetlerini de takibe koyuldular ise de onlar süratli bir dönüşle Alaşehir'e vardılar. (Turan, 1998: 150-151).

2. Alaşehir (Filâdelfiya, Yalvaç) ve Lâdik (Akrokos, Eğridir) Hakkında Diğer Bazı Bilgiler

2.1- 1097 (490) "Jan Dukas, Ayasuluğ üzerine yürüdü. Emir Tanrı-vermiş ile Emir Pars, merkumu karşıladı, gayet hunrîzâne bir muharebe oldu. Emirler mağlup oldu ve iki bini müteceviz esir bırakarak ricat ettiler ve dağılan askerlerle birlikte Bolvadin'e kadar geri çekildiler. Dukas, bunların üzerine yürüyerek birçok kan döktü ve birçok esir alarak geri döndü" (Yinanç, 2013: 206). (Rumlar) Adalar denizi sahillerini de kurtarmağa başladılar. Çaka kendi memleketi olan İzmir'de idi. Efes'te Tanrı-vermiş, Edremit ve öteki sahil şehir ve bölgeleri de başka Türk beylerinin idaresinde idi. Aleksios, Dukas idaresindeki bir donanma ile sahil şehirlerini kuşattı. Donanmayı İzmir'de bırakan Dukas, kara kuvvetleri ile Tanrı-bermiş ve Marak (Barak) üzerine yürüdü. Türkler, geceleyin oradan çekildiler. Türkler, bu bölgelerden Menderes nehrini geçerek Bolvadin ve Ulubad bölgelerinde toplandı. Rumlar Sart, Alaşehir, Denizli ve Honas şehirlerini aldılar (Turan, 1998: 95). Burada söz konusu olan Menderes, iki göl arasındaki Menderes veya el-Battal nehridir.

2.2- 1113 (507) Sultan Şahin-şah, bizzat ordusunun başına geçerek Sart'a yürüdü. Alaşehir'deki Rum valisi Konstantin Gabras, Sultanı karşılamaya çıktı. Vâki olan muharebede Anadolu ordusu ricate

mecbur oldu. Sultan, sulha talip oldu. Sulh muahedesi imza edildi. Fakat sultan, bu mağlubiyetin acısını çıkarmak için Sultan-ı Âzam'dan istimdat etti. O da elli bin kişilik bir ordu gönderdi. İznik'ten Edremit'e kadar bütün havaliyi tahrip ve Bursa, Apolonya ve Kizik'i yağma etmişti. Bunu işiten Aleksios, İstanbul'dan hareket etti. İznik'in Rum valisi Kamis, Türklere mağlup ve esir oldu (1114). Bunun üzerine imparator hareket eyledi. Ampelas ve Çiporel nam kumandanlar mağlup ve maktul oldular. Fakat imparator bizzat hücum ederek Türk ordusunu ricate mecbur etti ve Alaşehir'e muvasalat eyledi. Bu esnada Kamis esareten kurtularak [Filadelfiya ile Acrocus arasında; birkaç ordunun konaklamasına yetecek büyüklükteki ovada (Anna, 1967: 378)] Kayser'in yanına geldi. Türkler sulh talep etti. İmparator onlarla akd-i sulh ederek İstanbul'a döndü (1114). Şahin-şah, akdettiği muahedeyi bozmak ve tekrar tecavüz için tedarikâte başlamış, Sultan-ı Âzam'dan istimdat eylemişti. Sonunda Şahin-şah ile imparator sulh anlaşması imzaladılar. İmparator İstanbul yolunu tuttu (Yinanç, 2013: 229-230-233). Şahin-şah, taarruz halinde bulunan Roma'ya karşı Alaşehir (Filadelfiya) müstahkem mevkiine bir ordu gönderdi. Fakat şehrin valisi Konstantin Gabras, Efes civarında Kelbianos'da Türkleri yendi (Turan, 1998: 154).

2.3- 1116 (510) İmparator Aleksios, 21 Eylül günü; Pitekhas'dan yürüyerek üçüncü günde Eskişehir ovasına oradan da devamla Santabaris (Afyonkarahisar)'e vardı. Oradan Kamis'i Bolvadin üzerinden Kedrea (Şuhut-Arızlı / Gereme)'ya (Topraklı, 2013: 147-158, 152); Stinpiyot'u da Amorion üzerine gönderdi. Kendisi de Arızlı'ya geldi. Arızlı kalesinde bulunan Türk beyi Boğa (Poukheas), bir gün önce kaleyi terk etmişti. Oradan Furs (Burses)'un soyundan Fard (Bardas), Corc Lebune ve İskit Bitik (Pitikas)'i kuvveti bir birlik başında; Yoğurtçubeli, Kundanlı, Eyuplar, Akçahisar üzerinden Kemer Boğazı'na gönderdi. Bunlar, Bigadiç (Marsyas) çayının kaynakları yanına bir karargâh kurdular ve devamla Zompi (Kemer Boğazı)'deki köprüyü geçerek Amorion (Senirkent) ovasına girdiler (Topraklı, 2013: 147), Türk beyi Monolik ile birleşmek için acele eden Türklere saldırdılar ve mallarını gaspettiler. Oradan doğuya doğru kaçan Türkler, doğudan gelen Türklerle birleşerek Roma'nın karargâhını yağmaladılar. Geri dönen Rumlarla Türkler, Yenice Siorisi'nin güney batı eteklerinde savaşa tutuştular. Rumlar, Corc Lebune ile Arızlı'da bulunan imparatora haber saldırdılar. İmparator kuvvetli bir orduyla Yenice ve Afşar ovasında bulunan Türkler üzerine yürüdü. Aleksios, Fasilyus (Basileus)'u ön, sağ kanat kumandanlığına Firyenni (Bryennios), sol kanada (Yalvaç tarafı) Gavras (Yalvaç kumandanı Konstantinos Gabras)'ı ve artçıların başına da Yanık (Kekaumenos)'ı tayin etti. Türklerle karşılaştıklarında; öncü bir Türk'ün şehit edilmesi üzerine Türkler, geri çekildiler. İmparator, Kırkşehit (Hoyran) Gölüne (Kayaagzı civarı) vardı ve ertesi gün Mesanakta hisarını (Senirkent-Genceli köyü?) işgal etti. Oradan Bolvadin üzerine hareket etti. Aleksios gece, Geneli ile Karamuk arası; Milli Ova'da karargâh kurdu ve sabah olunca Ampoun'a doğru yola koyuldu. Sultan bu anda Rum ordusunu her yandan çembere alarak şiddetli bir şekilde saldırdı ama Rum ordusunun saflarını bozamadı. Sultan Augustopolis (Yalvaç?) ile Akronios (Afyonkarahisar) arasındaki ovada, imparatoru karşıladı ve bir antlaşma imzaladılar (Anna, 1996: 479-497 ve Topraklı). Ampoun, Afyonkarahisar-Ambanaz (Beyyazı) olmalıdır (Rémzi, 1960: 82, 150).

2.4- 1119 (513) Yeni tahta çıkan Yuannis Komnen, pederi kadar cesaret ve şecaat sahibi olup ordularına bizzat kendisi kumanda ederdi. Sultan Mes'ûd tahta çıkar çıkmaz biraderinin imparator ile akdettiği muahedeyi nakzetmiş ve Rumlar eline geçen Anadolu arazisinin istirdadı zımınında ordularına tecavüz emrini ita eylemişti. Anadolu orduları hududu geçerek Firikya'yı alt üst eylemişler ve Alaşehir'i geri almışlardı. Alp Kara (Emir Beşara), Anadolu ordularına kumanda etmekte idi. Denizli'yi karargâh ittihaz etmiş ve yanında kuvvetli bir müfreze bulunmakta idi. İmparator, Türklerin ileri harekâtını tevki için İstanbul'dan Anadolu'ya mürur etti ve Alaşehir civarına kadar ilerledi. General Eksük'ü şehri zapta memur etti. Merkurum şehri zapt etti. İmparator ise bizzat ordusunun aksam-ı mütebakisiyle hareket edip Denizli'yi muhasara eyledi ve zapta muvaffak oldu, İmparator Jan, Alp Kara ile 800 Anadolu kahramanını zincire vurdurdu. Denizli'nin mahsur olduğu işitilince Anadolu'nun her tarafından kuva-

yı imdadiye gönderildi. Yapılan muharebe sonunda Türkler ricat ettiler. Jan Komnen, İstanbul'a döndü (Yinanç, 2013: 240). Söz konusu Alaşehir Yalvaç, Denizli ise Eğridir (Lâdik-Laodikya)'dir.

2.5- 1136 (530) Afşin kumandasında bulunan bir kısım Türkler, Lazkiye'ye kadar ilerleyip döndüler (Turan, 1998: 174). Söz konusu Lazkiye Eğridir, Afşin ise üçüncü bir Afşin olmalıdır.

2.6- 1145 (540) Manuel, Türkmenlerin taarruzu üzere ordusuyla Anadolu'ya geçti. Bitinya'ya doğru ilerlemekte olan bir Türk fırkasını ricate icbar eyledi. Fakat diğer bir Türk fırkası Lidya'ya girmiş ve Sart havalisini yağma ve İzmir sahillerine kadar temdid-i gâret eyledikten sonra geri dönmüştü. Gazaba gelen imparator, sultana bir tehditnâme gönderdi (Yinanç, 2013: 263). İmparator, İoannes ve Andronikos Kontostefanos ile savaş işlerinden iyi anlayan Porsuk'u görevlendirdi. Selçuklulara karşı yeni bir sefer yapmayı kararlaştırdı. (Türkler), büyük bir gayretle Pithekas yanındaki müstahkem mevkiileri kuşatmaktaydılar ve (Menderes kenarındaki) Thrakesion temasına yaptıkları bir akında önlerine çıkan her şeyi yağmalamışlardı. İmparator, Lidya içinden, Menderes nehri kenarında ve Firikya'da bulunan şehirlere kadar ilerleyerek bunları, kendilerini tehdit eden tehlikeden kurtardı ve Selçukluları mağlup ederek izledi. Manuel, Filomelion'a kadar ilerledi ve Türklere karşı bir savaş verdi (Khoniates, 1995: 36). Böylece cenuptaki fetihlerden başka Türkler Efes (Selçuk) yakınında Kelbianon kasabasına, Sakarya vadilerine ve İznik yakımlarına kadar ilerlemişlerdi. İmparator bu istilâlar karşısında Türkleri Anadolu'dan çıkarmak için büyük bir ordu ile harekete geçti. Firikya şehirlerini ve Menderes bölgesini de Türklere kurtardı. Türklerin Karahisar ve Akşehir geçitlerinde kurdukları pusuları aşan imparator Konya hedefine doğru ilerledi (Turan, 1998: 180). Türkler, Thrakesialıların topraklarına saldırdılar. Theodoros Kontostefanos, ordu toplamak üzere oraya gönderilmişti ama henüz oraya varamamıştı. Türkler, denize yakın Kelbianon adındaki bölgeye kadar etrafı tahrip ederek ilerlediler. Manuel, Türk topraklarını işgal etmek niyetiyle ordu topladı. Çünkü Türkler, Romalılarla yaptıkları anlaşmayı bozmuşlar, bir İsaüra şehri olan Prakana'yı zaptederek civarını yağmalamışlardı. Sultan ordusunun büyük bir kısmıyla Akşehir'de kaldı, fakat askerlerinin bir kısmını ayırarak, ilerleyen Romalıların yolunu kesmek üzere gönderdi. Manuel, Akşehir'e varınca burasını hücumla zaptetti. (Kinnamos, 2001: 35-36-37). Kelbianon veya Kelbianos ovası, Gelendost ovasıdır.

2.7- 1176 (572) Miryokefalon Savaşı münasebetiyle geçen Lampis ovası, Alaşehir konusunda ipucu sunar; "Honaz'dan imparator, Lampis üzerinden Kelainai'ya yürüdü, Marsyas suyunun karıştığı Menderes'in kaynakları buradadır" (Khoniates, 1995: 123). İmparator Manuel Komnenos, bu savaşta büyük bir yenilgi aldı.

2.8- 1177 (573) Manuel, bir yıl geçmeden Jan Vatas ile Kostantin Dukas ve Mişel Aspiyet'i, Türklerin üzerine gönderdi. Jan Vatas askeriyle Menderes üzerinde vâki Heyel mevkiine geldi ve askerinin bir kısmını nehrin bir tarafında diğer kısmını diğer tarafında pusuya yatırdı. Türkler gelip nehri geçerken Rumlar pusudan çıkarak ok yağdırdılar ve birçoğunu şehit ettiler. Bunu gören atabek, Rumları def ve maiyetinin nehirden serbestçe mürurunu temin edebilmek üzere cüz'i bir kuvvetle Rumların tahassun ettiği tepeye kemal-i şiddetle hücum etti. Bu esnada nehrin öte yakasında diğer bir takım Rum kuvvetlerinin Türk askerlerini nehirden geçtikçe boğazlamakta olduklarını müşahade edince onların imdadına koştı. Nehir çok derin olduğu için geçebilmek üzere bir geçit yeri aradıysa da bulamadı. Nihayet herçi bâdâbâd geçmeye karar verdi. Kalkanını kayık ittihaz etti ve kılıcını kürek yerine kullandı ve sol eliyle de yanında yüzen atının dizginini tuttu ve bu suretle karşı sahile çıktı. Anadolu'nun bu harikulâde kahramanı nehri mürur eder etmez bir tümseğin üzerine çıktı ve öteye beriye dağılan askerlerini etrafına toplanmaya çağırıldı. Fakat bu sırada onun yanında saklanmış olan Alan cinsine (ırkına) mensup bir Bizans askerinin ani bir taarruzuna uğrayarak şehit oldu. Rum generali Mişel Aspiyet de ölümler arasındaydı. (Yinanç, 2013: 313). Heyel, Eye-burnu denilen yerdir.

2.9- 1183 (578) *Miryokefalon muharebesi esnasında Niksar kurbünde Anadolu askerleri tarafından katledilen mahud Andronik Vatas'ın biraderi olup bilâhare Menderes sahillerinde Türklerle harp ettiğini zikrettiğimiz Jan Vatas o sırada Alaşehir valiliğinde bulunuyordu. Merkurum, (imparator Aleksios namına hareket eden) Andronik'in emirlerini dinlemiyor, tehdidatına birtakım tehdidat ile mukabele ediyordu. Andronik merkurumun üzerine ordu seok etti. Ölüm döşeğinde olduğu halde askerine kumanda eden Jan bu askeri perişan ettiyse de birkaç gün sonra kendisi de öldü. Alaşehir ahalisi onun ölümünden sonra duçar-ı zaaf olarak Andronik'e arz-ı tabiiyet ve bütün mesuliyetini Vatas ile oğullarına tahmil ettiler. Vatas'ın oğulları, Andronik'in intikamından korkarak Anadolu sultanına iltica ettiler. (Yinanç, 2013: 325).*

2.10- 1187 (582) *Bizans imparatoru Andronik itlâf edilmiş ve İzaak Lanjer cülus etmişti. Sultan Kılıçarslan Rumlar arasındaki tefrikadan bilistifade Emir Sam(i) kumandası altında Lidya huttasına büyük bir süvari kuvveti gönderdi. Emîr-i müşârün-ileyh Alaşehir'i geçerek Sard havalisine takrib etti ve oradan cenuba inerek Ayaslug'a (Selçuk) kadar bütün o civarı yaktı yaktı. Kilibyan ovasını zapt ve oradaki kıtaatı perişan eyledi. İmparator, sultana bir haraç-ı senevî itasını teklif eyledi. 1187 (Yinanç, 2013: 331-32). Kilibyan, söz konusu Kelbianos veya Gelendost-Kelifler ovasıdır.*

2.11- 1189 (585) *Teodor Mankafas, Alaşehir'de istiklalini ilan etmiş, bütün Lidya kıtası Alaşehir'e iltihak eylemişti. Merkurum, kiral unvanı alarak sikke kestirmişti. İmparator bizzat Alaşehir'e gelerek muhasara ettiyse de sulha mecbur oldu. Bilâhare imparatorun isteğiyle Alaşehir ekâbiri Mankafas'ı beldelerinden ihraç etti. Mankafas bunlardan intikam almak arzusuna düştü, doğruca Anadolu sultanının memâlikine iltica ile Sultan Kılıçarslan'ın oğullarından olup Rum hududuna karib bir memlekette; Uluborlu'da valilik etmekte bulunan Gıyâseddin Keyhüsrev nezdinde ikamet etti (Yinanç, 2013: 334).*

2.12- 1196 (592) *Sultan Gıyâseddin ile imparatorun arası açıldı. Buna sebep, Mısır Sultanının imparatora iki at göndermesi ve Konya civarından geçerken bu atların müsadere edilmesiydi. İstanbul'da bulunan bütün Konya tacirlerini kâmilen teokif ettirip zindanlarına ilka ve mallarını yağma ettirdi. Bu muameleden gazaba gelen Sultan Gıyâseddin derhal sefere çıktı. Menderes sahillerini tahrip ve iki yahut üç şehri yağma eyledi. Badehu Firikyâ Antakyası üzerine yürüdü. Gece vakti muvasalat ettiğinden şehirdeki bir düğün dolayısıyla çıkan gürültüyü kendine karşı hazırlanmış bir hareket sanarak Menderes civarında vâki Lampe'ye çekildi. Maiyetinde bir sürü üserâ var idi. Sultan bu esirleri teb'a-i sâdikası meyanında idhal etmeye karar verdi. Mevsim kıştı. Sultan Konya'ya gitti. Esirleri Akşehir'e iskân etti (Yinanç, 20013: 363-364).*

2.13- 1204 (600) *Akısız Teodor, Alaşehir'e hâkim olmuştu. Laskaris, bunun memleketini elinden aldı. Honas şehriyle Menderes sahillerindeki bazı şehirler Manuel Mefrozum isminde bir Bizans asilzâdesinin eline geçmiş, merkurum orada müstakilen idare-i hükümet eylemişti (Yinanç, 2013: 380). Alaşehir Yalvaç, Menderes iki göl arasındaki el-Battal'dır.*

3. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Alaşehir Seferi (1211, 21 Zilhicce 607 Pazar) Hakkında Bilgiler

3.1-“Bu harbin sebebi, Sultanın önce bahsi geçen gurbet ve seyahati sıralarında Leşkari (Laskaris)'nin memleketine girerken ve çıkarken mani olmaya çalışması ve Gıyâseddin'in saltanat tahtına oturmasından sonra haraç gönderme ve emirlere itaat etme hususunda ağır davranması idi.

Ferman icabı, bütün asker serdarları, sipahi sahipleri, her türlü mühimmat ve mevcuduyla ordugâhta hazırlandı. Rum ülkesinin en büyük şehirlerinden Alaşehir sınırına yetiştikleri zaman casuslar, saltanat bayrağının çekildiğini Tekfur Leşkari'ye haber vermişlerdi. Civardaki kabile ve aşiretlerle şehirler ve adalar hâkimlerine (Sükkan-ı Cezayir) feryatnameler yağdırdı, asker toplayarak tam bir tabiiyet ile Türk askerlerinin imhasına koyuldu. Sultan, parlak bir güneş gibi kızıl renkli ipek kaftanını

giymiş, koluna kuvvetli bir yay, beline âşıkların akan gözyaşı gibi mücevherli bir kılıç bağlamıştı. Fil gibi kuvvetli, ahu gibi çevik, bir çiftesiyle Şeddad'ın sarayına rahmeler açan, koştugu zaman çukurların tozundan semada başka bir zemin yaratan atına binmiş ve tam merkezde yerleşmişti.

Kavgayı kökünden fasletmek gayretiyle keskin kılıcını çekti ve bir hamlede muharebe saflarını yararak, tam çarpışma arasında düşmanın ortasına saldırdı. Leşkeri'yi atının üzerine abanmış gördü. Kılıcını ondan esirgedi. Elini süngüsüne attı ve ilk vuruşta ona kıyamet günün çehresini göstererek attan yere yuvarladı. Tekfura: Ey Kenduz, ey çamur diye bağırdı.

Hassa askerleri, onun başını teninden ayırmak istediler. Sultan mani oldu, tekrar atına bindirerek salıvermelerini emretti. Leşkerinin askerlerine tekfurularının akıbeti haberi ulaşınca bozguna uğrayarak kaçıp dağıldılar. Sultanın askerleri her nasılsa yağmacılığa koyulmuş, kendisini yalnız bırakmışlardı. Ansızın yabancı bir Firenk sultanın karşısına çıktı. Padişah, bu adamın kendi muzaffer ordusundan bir nefer zannıyla aldırış etmemişti. Atını ileri süren Firenk, sultana döndü ve anî bir darbe ile onu şehit etti.

Padişahın şehadeti haberi, beylere, asker serdarlarına ulaşınca hepsi şaşkın ve sersem bir hale geldiler. Bu muharebede birçok asker ölmüş, birçokları boğulmuş, bazıları çamura saplanarak, bazıları korkudan telef olmuşlardır. Bu arada Çaşnığir "Aybe" esir edilerek tekfurun yanına götürüldü. Aybe'nin gözü sultanın nâşına tesadüf edince feryatlarla yüz sürdü. Leşkeri, sultanın cesedini kaldırmalarını emretmekle beraber Çaşnığire teselli verdi. Keyhüsrev, şehitlik mertebesine erişmiş ise de cesedini misk ve gülsuyu ile temizleyerek Müslüman mezarlığında toprağa verdiler, bilâhare Konya'ya kümbetleri altına defnettiler (İbni Bibi, 1941: 46-48). 23 Zilhicce 607 Cuma, Konya; 14 Muharrem 608 (Turan, 1996: 290). 19 veya 26 Zilhicce Cuma olmalıdır. İşte bu Alaşehir, kâh Antakya /Antiochette, kâh Filadelfiya olarak kaydedilmiş olan Yalvaç'tır.

3.2- Bu sefere, Kayseri Sü-başı Yakup Kara-kulak ile Akça-aba ve Beg-bars adlı bazı beyler de katılmışlardır. Bizans kaynaklarına göre Türk ordusu Denizli ve Lâdik arasında bugün mevcut olmayan Antiochia şehrini muhasara ettiği sırada gelen Bizans ordusuyla karşılaştı. Sultan bizzat atını imparator üzerine sürerek onu bir darbe ile yere düşürdü. Muhafızlar hücumu geçerken sultan hasmına dokunmamalarını emretti. Atından düştüğü halde yaralanmamış bulunan Laskaris, derhal ayağa kalkarak sultanın atının ayaklarını kesti. Sultan atından düştü ve öldürüldü (Turan, 1998: 289). N. Gregoras; "Türkler istediklerini alamadılar" derken anlaşmanın Selçuklular lehinde olduğu anlaşılıyor. Nitekim Lâdik'in Türklere bırakıldığı, Tripolis ve Menderes nehrinin hudut teşkil ettiği gözükiyor. Laskaris'in Alaşehir ve Tripolis yolundan gitmemesi de buna delalet eder (Turan, 1998: 291; açık. 57). Turan maalesef, Antiochia'nın bugün mevcut olmadığını söyler, hâlbuki bugün mevcut olmayan Eğirdir Gölü altında kalan Menderes olup, Antiochia Yalvaç olarak yaşamaktadır.

3.3- Alexios III.'un Konya sultanının sarayına gitmesi genç Grek devleti aleyhine Selçukluların eline bir silâh geçmesine sebep oldu. Sultan, Laskaris'in imparatorluk tahtını kayınbiraderine terketmesini talep ederek fetih plânlarını meşruiyet kisvesine bürümek imkânına sahip olmuştu. Menderes kenarındaki Antiokheia'da alevlenen mücadeleler, mezbûhane ve çekirdeğini 800 ücretli Lâtin'in teşkil ettiği İznik İmparatorunun mütevazı savaş kuvveti için çok zâyiatlı oldu. Buna mukabil İznik hükümdarı zaferi kazandı. Sultan savaşta şehit, eski imparator Alexios III esir düştü (Ostrogorsky, 1981: 397).

3.4- Akropolites tarihinde; Rumların minyatür ordusuyla Anadolu Selçuklularının ordusunu, Menderes Antakyası'nda karşı karşıya getiren gelişmeler ve Menderes Antakyası savaşında İmparator Theodoros Laskaris ile Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'in teke tek çarpışması ve Sultanın şahadeti şöyle verilir:

İmparator Alexios, bir gemiyle Epir'den Antalya (Side?)'ya vardı. Sultan onu büyük bir sevinçle karşıladı. İmparator Theodoros İznik'te bulunuyordu. Sultanın elçi kurulu oraya vardı ve Sultanın isteklerini ona bildirdi. Laskaris adamlarının her türlü şartta destek olacaklarına dair sözleri üzerine;

elçileri de yanına alarak İznik'ten yola çıktı ve Filadelfiya'ya vardı. Sultan ise davranışlarında bahane olarak işine yarayan imparator Alexios'u yanına alıp Antakya'ya karşı saldırıya geçti; bu, Menderes yöresinde önemli bir kentti. Kente kuşatma gereçlerini yerleştirdi ve kenti kuşattı. Laskaris böyle bir halin gerçekleşeceğinden korkuyordu; çünkü besbelliydi ki eğer Sultan bu kenti zaptederse, Rum devletinin bütün ülkesini zaptetmesini hiçbir şey engellemeyecekti; o nedenle kelle koltuğunda savaştı. Hiç kimse gidiş sırasında biraz yiyecek ve giyecek dışında, gereksiz nesne taşımaması diye emir vererek gidişi hızlandırdı. Bütün ordusu 2000 askerden oluşuyordu; bunlardan 800'ü İtalyanlardı ve gerisi ise Rumlardı. İmparator Antakya'ya vardığında Pers elçisini efendisinin yanına gitsin diye bıraktı. Bunun üzerine o kişi gidip Sultana, İmparatorun sefer çıkışını bildirdi ama beriki ona hiç inanmadı. O zaman elçi, yemin ederek İmparatorun yakında bulunduğunu doğruladı. Sultan bunu duyar duymaz, olabildiğince çabuk güçlerini topladı ve savaş düzeninde dizdi. İlk olarak Sultanın ordusuna İtalyanlar saldırdı. Müslümanlar kalabalık bir şekilde Laskaris'in kuvvetlerini saf dışı ettiler. Sultan zafer kazanarak Laskaris'i aradı ve onun üzerine saldırdı. Bu mücadele sonunda Laskaris Sultanı şehit etti (Akropolites, 2008: 27-30). Laskaris, Sultanın saldırıya geçtiği Antakya'ya, rahat bir şekilde girmesi mümkün olmayacağına göre, Akropolites de yer yer olayları karıştırmaktadır. Laskaris, önce *Yalvaç'a* gelmiş, orada sultanın elçisini Konya'daki Sultana gönderdikten sonra Kemer Boğazı'nda (Menderes kıyısı) harp düzeni alarak sultanı beklemeye başlamıştır. *Filadelfiya*, *Alaşehir* ve *Antakya* aynı yerdir. 1189 ve 1211'lerde *Uluborlu*'nun garbında Türkçe bir isim olmayacağı için İbni Bîbî'nin *bu ve Mankafas* olayında geçen *Alaşehir*, *Yalvaç'a* delâlet eder. Akropolites'in dediği gibi Laskaris'in ordusu, 2000 askerden ibaret değildir. Adalar sakinleri (*Eğirdir Gölü*'ndeki adaların sakinleri) dâhil, bölgeden çok sayıda katılım vardı.

4- TARTIŞMA: TARİHİ METİNLER İLE MEKÂNIN YÜZLEŞTİRİLMESİ

Tarihi bir olay, coğrafya üzerinde belli bir yerde vukûbulur. Tarihte vukûbular bir olayın yeri, yeri kesin bilinen şehirler, ırmaklar veya ovalardan hareketle coğrafya üzerine yerleştirilerek yeri belli edilir. 1870-1930 yılları arasında, aralıklarla da olsa yaklaşık 50 yıl ülkemizi dolaşan Rémzi (Ramsay), asıl kaynakları tarayarak *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* adlı ünlü eserini neşretmiştir. Rémzi, *Eğirdir Gölü*'nde vukûbular coğrafi değişikliği bilmediği için birçok kentimizin yerini yanlış tespit etti, bunların bir kısmını başta verdik. *İleydağı* köyünden gelip *Hoyran Gölü*'ne dökülen ırmağın adı, *Kelidon* (*Khelidon*) yani *Kırlangıç* çayıdır. *Örkenez* köyünden doğarak *Menderese* karışan çayın adı *Orgas'dır*. *Oynan* (*Eumneia*), *Şuhut*'un bir köyü olup oradan *Senirkent-Genceli* köyüne yol vardır. *Pötinger*, kasabanın (*Ad Vicum*) adını vermez. *Senirkent* ovasının adı, *Lampe'dir*. Odon tarafından *Démétrie* kaydedilen Balıkesir-Edremit, Rémzi'de *Damatry* geçer (Rémzi, 1960: 239, 346). *Hoyran Gölü*'nün doğu sahilinde kalıntıları göl içinde olan ve 1530 yazımında *Eğirdir* ilçesine tabi *Delikli Kaya* (?) köyü, söz konusu *Edremit* olmalıdır. *Edremit* adı, Demetrios ile alâkalıdır. *Keleneus* civarında Demetrios adına rastlanılmaktadır (Topraklı, 2011b: 14). *Kemer Boğazı*'ndaki *Medinetü'l-Endos-babe* (Topraklı, 2013: 157) adı, ilginçtir. Hasan Beyin *Alaşehir Seferine* sebep teşkil eden; "Türklerin katledildiği, kadınlarının boğazlanıp, çocuklarının kaynar kazanlara atıldığı" yer, *Lampe'dir*. *Lampe*, *Miryokefalos Savaşı* (Koniates, 1995: 123) ve *Keyhüsrev*'in *Firikya Antakyası* (*Yalvaç*) seferinde de söz konusu olmuştur (Yinanç, 2013: 363-364).

Bugüne kadar tarihçinin *Efes-Ayasuluk*'ta gösterdiği *Kelbianos*, *Gelendost* ile *Barla* arasındaki ovardır. Deniz denilen yer, eski *Eğirdir Gölü*, deniz sahili olarak geçen yer, *Eğirdir Gölü* sahilidir. *Ayasuluk* (*Başkimse-Başkilise*?) birden fazladır (Şâmî, 1987: 316). *Efes* (*Lentiana*)'deki kilise de *Ayasuluk* olmalıdır. "Efes'te, Theologos denen İsa çömezi, Ermiş İoannes onuruna bir kilise yapılmış" (Anna, 1996: 336) kaydından, *Efes* kilisesinin de havâri Yuhanna adına yapıldığı (Arundel, 2013: 22-23) ve *Ayasuluk* olduğu anlaşılmaktadır.

Göller Bölgesinin en büyük kentleri olmasına rağmen Yalvaç ve Eğridir, Selçuklu tarihinde pek geçmez. Bu husus bize garip geldi. Göller Bölgesinde vukûbulan coğrafi değişiklikte; çok mühim bir husus, “büyük ve derin *Menderes* nehri” göl suları içinde yok olmuştu. Söz konusu nehir, tarihi metinlerde çok sık geçiyordu. Laodikya’nın *Eğirdir* olduğunu; Mayıs 2013’de neşrettiğimiz *Sütkuuyusu Baskını ve Ammûriye* adlı kitapta bahsetmemize rağmen *Denizli*’de bulunan *Lâdik*, zihnimizin önüne adeta bir perde teşkil etti. Bir yolculuk esnasında, *Yalvaç*’ın *Örkeniz* (*Bağkonak*) kasabasındaki *Alaşar Sokak* ismini görünce *Yalvaç*’ın *Alaşehir* olabileceğini düşündük. Zaten yer adları ilgimizi hep çekti. *Alaşar* (*Alaşehir*) adı, ne demek oluyordu? *Isparta*’nın içindeki en eski yol, tapu kaydında *Burdur Şosesi* olarak geçer. Bu bir gelenektir: Bir çay, geçip geldiği köyün adıyla ifade edilir. Bir yol da gittiği istikametteki büyük şehirle anılır. *Yalvaç-Konya* yolu, *Örkeniz*’den geçer. *Alaşar Sokak*, tam da eski yol üzerindedir. Konuyu araştırdığımızda *Manisa-Alaşehir*’in dışında başka bir *Alaşehir* (*Filadelfiya*) daha olduğu ortaya çıktı. Ama ne hikmetse bugüne kadar *Alaşehir*’den sadece *Manisa Alaşehir* anlaşılmıştı. *Manisa-Alaşehir* 1390’da fethedildi (Ostrogorski: 1981: 505).

1097 *Eskişehir* yenilgisinin ardından Haçlılar, *Bozdurmuşbeli-Kemer Boğazı* üzerinden gelerek Temmuz ayında *Yalvaç* (*Küçük Antakya*)’ı zaptettiler. *Dukas*’ın karayolu ile geldiği yer, bugünkü *Efes* değil *Gelendost* ovası olmalıdır. *Kelbianos*’ta *Dukas*’a mağlup olan Tanrı-vermiş ile Barak, *Kemer Boğazı* ve *Bozdurmuşbeli* üzerinden *Bolvadin*’e çekildiler. *Dukas*, onları takiple *Bolvadin*’de Türkleri mağlup ve katletti (Yinanç, 2013: 204, 206; Turan, 1998: 95). *Yalvaç*’ı Haçlılardan teslim alan *Dukas*, *Gelendost* ovasındaki Tanrı-vermiş ile Barak’ın üzerine yürür ve kısa yoldan *Bolvadin*’e gelir. Eğriler köyü *Barak-kayası*, *Gelendost-Bağlı Akçapa* (*Akça-apa?*) öreni ve *Gelendost*’taki *Baraklar sülâlesi* ilgi çekici adlardır.

1100’lü yıllarda Türkler, *Konya* civarına toplanmış durumdalar. Yukarıda sözü edilen *Efes*, *Sart*, *Filadelfiya* ve *Ulubad* konularında yanılma olduğunu sanıyoruz. Çünkü ifadeler coğrafyayla örtüşmüyor. Türkler, *Bolvadin*’de bile kalamadılar, hepsi katledildi. *Ulubad* bölgesinde toplanmaları mümkün değildir. *Ulubad*, başka bir *Ulubad* olmalıdır. Büyük Sultanlardan biri olan Mes’ûd, Roma tarafından “*Masut Gouverneur de Cogni*” (Khoniates, 1685: 14, Md. 2) *Konya valisi* olarak görülür. Bu ifadelerden Türklerin, *Yalvaç*’ın bile doğusuna çekildikleri anlaşılmaktadır. *Karme* (Anna, 1996: 461-62), *Carme* (Anna, 1967: 378), *Kotoiraikia* (Anna, 1996: 480), *Cotæraecia* (Anna, 1967: 391), *Kellia* (Anna, 1996: 481), *Cellia* (Anna, 1967: 391) şeklinde kaydedilmiş olan yerlerin *Ulubad*, *Manyas* ve *İznik* civarında olmaları mümkün değildir. Türklerin 1108-1118 yıllarında *Bolvadin*’den 6, *Eskişehir*’den 3 merhale uzakta; Rum hududunda talan yapmasını, hatta kadın ve çocuklarıyla beraber o yerlere kadar gitmesini kabul etmek, akıl ve mantığa aykırıdır. Anna’nın her sözü doğru olamaz. *Karme*, *Yalvaç Gele-germi*, *Cotæraecia Gelendost-Kötürnek*, *Kellia Kötürnek Killik Pınarı(?)*, *Filadelfiya Yalvaç*, *Akrokos* [uçtaki, bir şeyin, bir yerin ucu] (Anna, 1996: 459) *Eğridir* olmalıdır. *Eğridir* adının Yunanca “uç” manasına gelen “Akro” ile ilgilidir. *Eğridir* şehri, *Gelendost*, *Menderes* ve gölün bulunduğu vadinin güney ucundadır.

Türklerin geçmiş oldukları *Menderes*, *Kemer Boğazı*’nda; *Hoyran* ve *Eğirdir* gölleri arasında bulunan ırmaktır. “*Menderesi geçiyorlardı*” ifadesi bile bu nehrin, *Büyük* veya *Küçük Menderes* olamayacağını gösterir. Çünkü *Büyük* ve *Küçük Menderes* doğudan batıya doğru akarlar. Batıdan doğuya doğru çekilen Türkler, *Menderes*’in kıyısından çekilmek varken; niçin *Menderesi* geçsinler? O halde *Menderes*’in adı *Kaystros* vs. olması icap etmez mi? Hâlbuki *Hoyran* ve *Eğirdir* gölleri arasındaki *Menderes* (*el-Battal*), kuzeyden güneye doğru akar. *Eğridir* civarını terk eden bir kısım Türkler, *Ertokuş Kervansarayı* yolunu (*Kir Yolu*) takiple *Menderesi*, batı (*Senirkent*) tarafına geçerek; *Bozdurmuşbeli* üzerinden *Bolvadin*’e gitmişlerdir. Bu yol, tarihte çok kullanıldı.

Timurlenk bu yolu kullanarak Akşehir'e gitti. 1120 ve 1142 yıllarında Yuannis, 1148'de Haçlılar, Uluborlu-Kemer Boğazı-Eğridir yolunu kullandı. Mezkûr *Adramittion*, *Balıkesir-Edremit* değil, *Hoyran Gölü*'nün doğu sahilinde bir yer olmalıdır. *Eğirdir* ve *Hoyran* göllerini içine alan *Thrakios theması* ve *Gelendost*'ta bulunan *Kelbianos* ovası, tarihi coğrafyacılar tarafından *Efes-Ayasuluk*'a yerleştirildiği (Kinnamos, 2001: 35-36-37; Khoniates, 1995: 36, Rémszi, 1960: 122; Yinanç, 2013: 206, 227-228; Turan, 1998: 150-151, 154, 180) için mi bu fahiş hatalara düşülmüştü? Muhakkak ki, tarihi coğrafyadaki söz konusu değişiklik bilinmediği için fahiş hatalara düşülmüş olmalıydı. Kırılmış, parçalanmış nadide bir camın bilgisayar programları ile birleştirildiği gibi parça parça olmuş tarihi coğrafya, toparlanmaya ve bir araya getirilmeye çalışılmıştır. (Ek. 1: Haritalar)

4.1- Kelbianos, Kilbia, Killania Ovası, Lampe Ovası ve *thema* Thrakesia Neresidir?

Kelbianos ve *Thrakesia* için Manuel'in 1146 *Konya* kuşatması en büyük bir delildir (Yinanç, 2013: 263; Koniates, 1995: 36; Turan, 1998: 180; Kinnamos, 2001: 35-36-37). Kinnamos *Kelbianos* ovasını, Khoniates ise *Thrakesia themasını* kaydetmiştir. Türkler, *Menderes* kenarındaki *Thrakesion themasını* yağmalamışlardı. Türklerin yağmaladığı iddia edilen yerler, *Barla* ve *Gelendost* arasındaki yerleşimlerdir. Roma ordusu, *Afyonkarahisar-Bozdurmuşbeli* veya *Afyonkarahisar-Yoğurtçubeli* üzerinden *Gelendost* ovasına geldi. İoannes, Kontostefanos ve Porsuk, *Kelbianos* ovasından Türkleri attıktan sonra *Kemer Boğazı* ve *Bozdurmuşbeli* üzerinden *Çay* ilçesi civarında imparator Manuel'e mülâki oldular. 1146 yılında *Uluborlu*, Roma'nın elindedir. Türklerin *Eğirdir-Kemer Boğazı* hattının batısında olmaları söz konusu değildir. Kaynaklardan *Eğirdir ve Hoyran* göllerinin Roma'ya ait olduğu anlaşılıyor. Türkler, *Gelendost* ovasının doğusuna atılmışlardır. Türkler, *Bozdurmuş* ve *Sultan dağlarının* kuzeyinde de yoklardır. Hâl böyleyken kaynak metinlerde geçen *Efes*, *Ayasluk*, *Sart*, *İzmir*, *Edremit*, *Nimfé*, *Bergama*, *Khliara*, *Alaşehir* ve *Lâdik* adlı şehirler, *Eğirdir Gölü* civarında olmalıdır. (Bkz. Har. 1)

"Hitit metinlerinde adının *Kuwalija* olarak geçtiği sanılan *Kelainai'nun Midas* (MÖ738-696) tarafından kurulduğuna inanılmakta" ve "bölgenin bereketli düzlükleri arasında doğu uçta, güney bölümüne *Killania* denen *Yalvaç-Şarkikaraağaç* (Karaağaç ovası) düzlükleri vardı" (Sevin 2001: 205, 154). Sevin, *Killania* olarak biraz farklı verse de *Kilbia* veya *Kelbianos* ovası, söz konusu *Menderes* ile *Gelendost* arasındaki ova olmalıdır. *Kilbia* ile *Kelene* arasında bir ilişki olabilir. Çünkü *Kelbianos* ovası, *Kelene* kentinin güneyinde; *Kelene* ile *Eğirdir Gölü* arasındaki büyük ovadır. *Halis* veya *el-Battal* nehri, *menderesler* çizerek güneye doğru akar, bir müddet sonra *Bigadiç çayı* (*Katarraktes*, *Marsyas*, *suları coşkun çay*) ile birleşir, daha sonra da *Yalvaç* (*Orgas* ve *Obrimas*) çayı ile birleştikten sonra *Eğirdir Gölü*'ne kavuşur (Bkz. Topraklı, 2012: *Yol ve Tarih*).

Akropolites, sadece *Filadelfiya*'nın *Morotheodoros*'un kontrolü altında kaldığını söylerse de daha sonra; *Morotheodoros* ve *Sabbas*'ın yenilmesiyle *Laskaris*'in *Kelbianon*, *Menderes*, *Filadelfiya* ve *Neokastra*'yı kazandığını ifade eder (Akropolites, 2007: 85). *Laskaris* 1214 (1211)'de *Kelbianon*, *Neokastra*, *Filadelfiya* ve *Menderes* vadisinde kontrolü sağladı (Akropolites, 2007: 86). *Laskaris*, *Monotor* ve *Sabbas*'ı takip etti ve başarılı bir şekilde *Kelbianon*, *Menderes*, *Filadelfiya* ve *Neokastara*'nın kontrolünü eline geçirdi (Akropolites, 2007: 120). Akropolites, güneyden kuzeye *Theoros*'un hâkim olduğu yerleri verirken *Kelbianon*'u *Menderes* ile *Filadelfiya* arasında gösterir (Akropolites, 2007: 123). Filhakika *Gelendost* ovası, söz konusu kayıp *Menderes* ile *Yalvaç* (*Filadelfiya*) arasındadır. *Kalamos* (Ormandaki *Galami*: İbn Hordazbih: 101, Topraklı, 2013: 146), *Neokastra*'nın başladığı yerde bir köydür (Akropolites, 2007: 149). Akropolites İmparator *Theodoros*'un topraklarını açıklarken; kuzey doğuda *Neokastra*'yı, güney doğuda ise *Kelbianon*'u verir (Akropolites, 2007: 153). *Kelbianon* *Gelendost*, *Neokastra* *Afyonkarahisar* ve *Afyonkarahisar-Bayat* civarı, *Filadelfiya* *Yalvaç*, *Menderes* vadisi ise *Hoyran* ve *Eğirdir* gölleri ile bu iki göl

arasındaki *Menderes Nehri*'nin bulunduğu vadidir. Ancak yapılan antlaşmada; “*Tripolis* ve *Menderes* sınır olup, *Lâdik* (Eğridir) Türklere verildi” (Turan, 1998: 291; açık. 57). *Tripolis*, *Limnopolis*, *Baris* olup *Menderes*'in batısında *Kelbianos* ise *Menderes*'in doğusundadır.

Kaynak metinlerde geçen *deniz Eğridir Gölü*, *sahil* ise *Eğridir Gölü* sahilleri olmalıdır. Çünkü İbn Sa'îd el-Mağribî'de *Eğridir Gölü* için “deniz” ve “sahili” gibi ifadeler kullanılmıştır (Vittek, 1944: 2). *Gelendost* ovasında *Ayapa* (*Aya-apa?*) *Pınarı*, bunun yakınında da “*Gelendost'ta yer altında tünel yolları, harman yerinde mozaik ma'bed, Hüyük'te iskelede büyük mezar, civarında birçok höyükler var*” (Demiralay, 1998: 14). “*Efes'te Jüstinianus dönemi, 6'ncı yy'da Theologos denen İsa çömezi, Ermiş İoannes onuruna bir kilise yapılmış*” (Anna, 1996: 336) şeklindeki kayıttan, *Apameya*'daki kilisenin de havâri Yuhanna adına yapıldığı ve İsa'nın davası uğruna çok acı çektiği söylenen *Firikya*'nın (Arundel, 2013: 22-23), *Küçük Firikya* olduğu anlaşılmaktadır. “*İS 301, Diocles döneminde bir işkenceci, kiliseyle birlikte tüm halkı yaktı*” (Arundel, 2013: 23). “*Çaka sanki kişisel mülkü imiş gibi İzmir'i işgal etmekte iken (Çaka'nın öldürülmesini Anna, Kitap 9'da anlattı. Umar), beri yanda Tanrı-vermiş, deniz kıyısındaki Efes adlı kenti elinde tutuyordu. (Efes'in o dönemde, hatta Aydınoğulları döneminde bile, Roma çağında olduğu gibi, bir kanalla denizle bağlantısı vardı. Umar). İşte bu nedenle, imparator, önce kıyı bölgesi ve Çaka ile uğraşması gerektiğine hükmetti*” (Anna, 1996: 336). *Efes* ile *Apameya* kiliselerinin bugün *Eğridir Gölü* içinde ve *Menderes* civarında olduğu anlaşılıyor. Çünkü kanalla (nehirle) denize (*Eğridir Gölü*) bağlı olan yer, *Selçuk-Efes* değil, *Lentiana* ve *Apameya*'dır. *Ayasulug*'tan *Gelendost* (*Kelbia*) ovası, *Adalar denizi*'nden *Eğridir Gölü* anlaşılmalıdır. Gölden deniz olarak söz edildiğine göre; içinde adaları bulunan *Eğridir Gölü*'nden pekâlâ; *Adalar denizi* olarak bahsedilmiş olmalıdır. İlk *Adalar denizi Eğridir Gölü* (Şapçı, 2014: 2), ikincisi Anadolu'nun garbındaki *Akdeniz* idi (Bkz. Har. 1).

Göl kıyısındaki *At Çayırı* (*Hayl Sahrası*) (İbni Bibi, 2014: 664) mevkii yanına *Gelendost* halkı, *Gelifler* diyor. *Gelif* kelimesinin *baraka*, *bağ evi* gibi anlamları var. *Gelendostlu*, *kamış ve hasır otundan yaptığı yazlık kulübelere “gelif”* diyor. Kulübenin dışını çamurla sıvayarak kullanıyorlar. *Gelendost*'un bazı köylerinde, kerpiç kalıbına da *gelif* denir. Kerpiç kalıbı olan “*gelif*”, Arapça “*kalıb*” kelimesiyle alâkalıdır. *Gelendost* halkı, kerpiç kalıbı için “*gelif*” değil, “*kerpiç kalıbı*” diyor. *Kelbia* ile *Kelif-Gelif* arasında bir bağ olabilir. *Kelbia* kelimesindeki (b)'nin (f) veya (v) olarak telâffuz edildiğini çok iyi biliyoruz. İnsanlar bir zamanlar, “*kelbia*” (*gelif* < *kelif* < *kelfi* < *Kelbia*) denilen basit evlerde yaşamış olabilirler. (Ek. 1: Haritalar)

1176 (572) *Miryokefalon Savaşı* münasebetiyle bahsi geçen *Lampis* (Khoniates, 1995: 123), *Senirkent* ovası olup “*Lampe, Homa önündeki ovadır*” (Rémzi, 1960: 147) şeklindeki kayıt doğru değildir. “1196 (592)'da Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev derhal sefere çıktı. *Menderes* sahillerini tahrip ve iki yahut üç şehri yağma eyledi. Badehu *Firikya Antakya*sı üzerine yürüdü, şehirdeki bir gürültüyü kendine karşı bir tertip sanıp *Menderes* civarında vâki *Lampe* (*Senirkent-İlegüp ovası*)'ye çekildi. Sultan, *Bozdurmuşbeli-Çay* üzerinden *Konya*'ya döndü” (Yinanç, 2013: 363-64) ifadesi, *Yalvaç*, *Lampe* ve *Menderes* konusuna açıklık getirir. *Menderes*, iki göl arasındaki nehirdir. Bu nehri, Demiral (1926-2014), “*Hoyran Gölü'nden çıkan bir nehir, önce Gelendost tarafına, bilâhare Bedre tarafına kıvrılır, sonra da Nis adasının arkasından geçerek, Köprübaşı'na gidermiş*” şeklinde anlattı¹.

¹ Ömer Demiral (1926-2014): “İlk öğretmenliğim sırasında 1946-47 yıllarında karı-koca iki Fransız, *Barla*'ya geldi. Eskiköyüeri (*Köpek Sultan* veya *Köpek Soluyan*) denilen yerde iki yazıt okudular, kitabede şöyle yazıyormuş: *Hoyran Gölü'nden çıkan bir nehir önce Gelendost tarafına, bilâhare Bedre tarafına kıvrılır, sonra da Nis adasının arkasından geçerek, Köprübaşı'na gidermiş. Zamanla Köprübaşı şişmiş ve nehrin suları ovayı basmış. Köyleri su altında kalan halka buğday yardımı yapılmış. Halk, kendilerine yardımda bulunanlara karşı bir teşekkür ifadesi olarak; bu yazıtı dikmişler*”. Karı-koca iki Fransız, Jeanne ve Louis Robert olmalı. Louis Robert 1948, AÜ DTCF Dergisi, Cilt VI, s. 531-534, Türkçeye çevrilen; *Anadolu'nun Eski Çağ Şehirleri*, Prof. Louis Robert (Paris), *Orta Anadolu'da Parlais Şehri* adlı makalesinde bu kitabelerden bahseder. Ömer Hoca, 67 sene önceki bir olayı biraz karıştırmış olabilir, çünkü kitabelerde nehir ifadesi yoktur. Ancak Roma

4. 2- Kapadokya Emiri Hasan Beyin 1109 (502) Alaşehir (Yalvaç) Seferi

Hasan Beyin 1109'daki bu seferi, *Senirkent-İlegüp (Lampe)* ovasında katledilen ve çocukları kaynar kazanlara atılan Müslümanların intikamını almak için yapmıştır. *Manisa-Alaşehir, Konya* arası, *Kral Yolu (Kemer Boğazı, Uluborlu, Denizli)* üzerinden 600, *Konya-Sart* 650, *Konya Efes* 750 bm olup yaklaşık 25 günlük bir yoldur. Böyle uzun bir seferi, arkasında destek birlikleri olmayan bir kumandanın düşünmesi mümkün olamaz. Hasan Bey, *Kral Yolu* üzerinden *Yalvaç (Alaşehir)*'ı sağında bırakarak yürüdü. *Yalvaç*'ın 15 bm güneyi; *Madenli (Kötürnek, Hısnu'l-Meclis, el-Alemeyn)* köyüne geldiğinde ordusunu üçe ayırdı:

1- Soldaki yoldan orduyu, *Gelendost* ve devamla *Kelbia* ovasında bulunan *Efes (Lentiana)* ve *Limenopolis* vs. gibi şehirlerin üzerine gönderdi. Bu yolun devamında *Eğridir Gölü* ve *Laodikya/Lâdik-Eğridir* şehri vardır.

2- Ortadaki yol, *Kral Yolu* olup *Uluborlu (Nimphaion/Nimfé)*'ya gider. *Kemer Boğazı*'nın güneyinde de *Apameya (İzmir)* vardır. Hasan Bey bizzat, bu ordunun başında *Kemer Boğazı*'ndaki köprüden geçerek *Senirkent (Lampe)* ovasına gitti. Kadın, erkek ve çocuk vahşete maruz kalan Türkler, *Lampe* ovasında bulunuyorlardı. *Anna*'nın dediği gibi *Menderes*'te boğulanlar, bunlardır.

3- Sağdaki yol, *Yalvaç*'ın güney ve batısından, *Hoyran* ovasına gider. Bunlar, ani bir ric'at yaptıkları için takipten kurtuldu. Turan, *Alaşehir'e (Yalvaç)* döndüler derse de *Yalvaç* önünden *Konya*'ya gitmiş olmalıdır. (Bkz. *Topraklı, 2014: Ammûriye'nin Fethi Risalesi*). (Ek. 1: Haritalar)

4.3- Alaşehir, Yalvaç, Küçük Antakya, Firiky Antakyası veya Küçük Firiky Antakyası

Alaşehir'in Yalvaç olduğuna dair tarihî delilleri şu şekilde sıralayabiliriz:

4.3.1- *Alaşehir* olarak verilen şehri (İbn Bibi, 1941: 46-48); Bizans kaynakları, *Denizli* ile *Lâdik* arasında bugün mevcut olmayan *Antiochia* (Turan, 1998: 289-291) ve *Menderes* kenarındaki *Antiocheia* olarak verilir (Ostrogorski, 1981: 397). Böylece *Alaşehir* ile *Antiochia* örtüşürler. Aralarında 5-6 bm olan *Denizli* ile *Denizli*'de olduğu kabul edilen *Lâdik* arasına *Antiochia* yerleşemez. Bu ancak *Lâdik*'in *Eğridir* olması halinde mümkündür. Başka bir ifadeyle söz konusu *Antakya, Denizli Lâdik* ile *Denizli* arasındaki (bugün olmayan) *Antakya* değil, *Denizli* ile *Eğridir Lâdik* arasındaki *Yalvaç Antakyası*'dır. Filhakika *Yalvaç, Eğridir-Denizli* yolu üzerindeki *Kemer Boğazı*'na 30 bm mesafededir. *Yalvaç, 1097*'de Haçlıların eline geçmişti (Yinanç, 2013: 204). *Manisa-Alaşehir* ise 1390'da fethedildi (Ostrogorski, 1981: 505). Aslında bugün mevcut olmayan *Antiochia* değil, *Menderes*'tir.

4.3.2- Akropolites'in Md. 3. 4 (nolu başlıktaki)'deki; "*Laskaris, İznik'ten yola çıkıp Filadelfiya'ya vardı. Sultan Antakya'ya karşı saldırıya geçti; bu, Menderes yöresinde önemli bir kentti. İmparator Antakya'ya vardığında elçiyi efendisinin yanına gitsin diye bıraktı. Bunun üzerine o kişi gidip Sultana, İmparatorun sefer çıkışını bildirdi. Sultan bunu duyar duymaz, güçlerini topladı ve savaş düzeninde dizdi*" vs. gibi ifadelerine iyi bakılırsa *Filadelfiya* ile *Antakya*'nın aynı yer oldukları görülür. İki göl arasındaki *Menderes* yok olduğu için *Karia*'da yeni bir *Antakya (Küçük Antakya)* ikame edilmiştir. Hâlbuki *Antiochette (Küçük Antakya)* *Yalvaç* olup küçük sıfatını, bulunduğu *Küçük Firiky* bölgesinden alır. 1097'de *Eskişehir*'den yola çıkan Haçlılardan birçoğu, derin bir ırmakta boğuldu, kalanlar *Yalvaç (Minor Antakya)*'ı zaptettiler (Yinanç, 2013: 204). İşte bu derin ırmak, 500 yıl önce göl altında kalan *Menderes*'tir.

çağında basılan paraların arka yüzünde *Tioulos çayını simgeleyen* tanrının kabartması ve ayrıca "Tioul" biçiminde adı vardır (Eğirdir Ansiklopedisi, Md. *Tioulos*). *Tioulos* şeklinde bahsedilen ırmak, *Menderes* nehri olmalıdır. RT

4.3.3- İbni Bibi vakayinâmesinde “Birçok asker bu muharebede ölmüş, birçokları boğulmuş, bazıları çamura saplanarak telef olmuşlardır” (İbni Bibi, 1941: 46-48). İnsanların boğulduğu nehir, *Kemer Boğazı*’ndaki *Menderes*’tir. Büyük ve derin *Menderes*’te Hasan Beyin askerleri de boğulmuştu (Rémzi, 1960: 122). 1097’de *Yalvaç* elden çıkmıştı. Hülâsa söz konusu *Alaşehir*, *Yalvaç* (*Küçük Firikya Antakya*, *Antióchette*)’tan başkası olamaz.

4.3.4- Gıyâseddin Keyhüsrev, 19 veya 26 Z 607 Cuma günü, Kurban bayramından 6 veya 13 gün sonra şehit düşmüştür. Sultan Keyhüsrev’in bayramı *Konya*’da geçirdiğini kabul edersek; Sultan, yaklaşık 190 km gelen *Kemer Boğazı*’na 6 günde ancak gelebilir. Bayram ertesi yola çıkan bir ordu 19 Z, bir hafta sonra çıkan bir ordu 26 Z *Kemer Boğazı*’na gelir. *Manisa-Alaşehir*, *Konya* arası, *Kral Yolu* (*Kemer Boğazı*, *Denizli*) üzerinden 600 km; 20 gün sürer ve Zilhicce ayı çıkar. Kaldı ki, o tarihte *Uluborlu*’nun batısı Türklere ait olmadığı için bir şehrin *Alaşehir* gibi Türkçe bir isim alması söz konusu olamaz.

4.3.5- Kamises, *Filadelfiya* ile *Akrokos* arasında; birkaç ordunun konaklamasına yetecek büyüklükteki ovada (Anna, 1967: 378) imparatorun yanına geldi (Anna, 1996: 462). Söz konusu *Filadelfiya Yalvaç*, vadi ucu veya ülke ucu manasına gelen *Akrokos Eğridir*, büyük ova *Kelbianos* (*Gelendost-Kelifler*) ovasıdır. Müslümanların felâkete uğradıkları *Karme*, *Yalvaç-Gele-germi* köyünün eski adıdır.

4. 3. 6- İki göl arasında bulunan *Menderes* vadisini koruyan kale, *Yalvaç* (*Küçük Antakya*) kalesidir. Büyük *Menderes* vadisi o kadar uzun bir vadidir ki, Aydın ili, *Başaran-Çiftlik* köyündeki bir kale ile bu vadiyi korumak mümkün değildir. *Manisa Alaşehir* ile *Başaran-Çiftlik* köyü arasındaki bir kale arasında mantikî bir bağ kurmak asla mümkün değildir. *Başaran*’daki *Antakya*, sonradan uydurulmuş olmalıdır. Benzer şekilde *Efes*’in 50 km doğusunda da *Kelbianon* diye bir yer icat edilmiştir.

4. 3. 7- Başlık Md. 1. 1’deki olaylar, *Manisa-Alaşehir* coğrafyasıyla örtüşmez, ama *Yalvaç*’la örtüşür.

4.3.8- *Yalvaç Örkenez* köyünde *Alaşar Sokak* adında bir yol vardır. *Alaşar* (*Alaşehir*), *Yalvaç*’taki kale olmalıdır. *Ala*’nın alaca ve orman içindeki ağaçsız yer anlamları var. *Filadelfiya* adındaki “*fila*”, Türklerece “*ala*” yapılmış olmalıdır. Şehir adlarımız ekseriya, kadim adlarının Türkçeye uyarlanmış halidir. *Alaşehir*, *Yalvaç-Antakya*’dır. İbn Bibi (1192-1280?) *Alaşehir*’i Rum’un en büyük şehirlerinden biri olarak verir.

4.4- Lâdik, Laodikya, Lazkiye, Acrocus, Akrokos veya Eğridir

Kamis, esaretten kurtularak, *Filadelfiya* ile *Acrocus* arasında; birkaç ordunun konaklamasına yetecek büyüklükteki ovada; Kayserin yanına geldi (Anna, 1967: 378). 1119 (513) Anadolu orduları kumandanı Alp Kara’nın, karargâh ittihaz ettiği *Denizli* (Yinanç, 2013: 240) ve 1148 yılı 18-19 Ocak günleri; yüz binin üzerinde bir Haçlı ordusunun uğradığı ve bir Rum vali tarafından idare edilen *Laodikya*, *Eğridir*’dir. 1211 (607)’de “aşiretlerle şehirler ve adalar sakinleri” (İbn Bibi, 1941: 46-48) ifadesinde geçen *Adalar sakinleri*, *Eğridir Gölü*’ndeki *Adaların sakinleri* olup *Eğridir* adalarının Roma’ya tabi olmadığı anlaşılıyor. 1211 (607)’de Sultanun şehit olmasına rağmen, yapılan sulh anlaşmasında Türklere bırakılan *Lâdik* de *Eğridir*’dir. *Tripolis ve Menderes* hudut olarak kabul edildi (Turan, 1998: 291 açık. 57). 1211’de Türk-Roma sınırı, *Menderes* ve *Kemer Boğazı*’dır. *Menderes* nehri ağzındaki *Limenopolis* (*Limen-gözü*)’in o tarihteki adı *Tripolis* olmalıdır. *Akro-kos*, *Lazkiye*, *Lâdik* veya *Denizli* şeklinde geçen yer *Eğridir*, büyük ova ise *Gelendost* (*Kelbianos*) ovasıdır. Bir zamanlar *Eğridir* için denizi olan manasına *Denizli* denmiş

olabilir.

Makarı John denilen *John sahili*, seyyahlar nezdinde meşhurdur (Vitteck, 1944: 2). John veya Jan'ın 1142'de karargâhını kurduğu ada, o gün bu gündür Jan (Can) Komnen'in adıyla anılır. Gıyâseddin Keyhüsrev, 1205 civarı kısa bir süre *Eğridir Can Ada*'da ikamet etmiştir (Topraklı, 2013: 44-45, *Göldeki Adalar*, Hamideli Tarih 01). *Can Ada için beyne'l-halk Gülistan derler. Yılanlıoğlu Şeyh Ali Ağa zamanı, hamamı ve birçok müstemilatıyla, misafir ağırlamakta kullanılan Can Ada* (Böcüzade, 2012: 94) bir Türk'e aittir (Arundel, 2013: 74).

Eğridir adı, beylikler döneminde *Felekabad* olarak geçiyor. İbn Sa'îd ise *Felekbâr* (*Felek* şehri, *Felek* kalesi) olarak verir. 1270'li yıllara ait bir vesikada *Eğridir Gölü*'nden *Rûm denizi*, *Eğridir*'den *uçtaki Felekiyye* olarak bahsedilir (Turan, 1988: 154) ki, Dünder Bey lâkabını, şehrin *Felekiyye* adından almış olmalıdır. Şehirleri için *Alaşehir*, *Karaağaç*, *Senirkent* ve *Uluborlu* (ulu kale-li manasına ulu-bâr-lı > *Uluborlu*) adlarını veren Türkler, *Akrokos* adını, *Eğritir* olarak kullanmış olmalılar. *Beyşehir* ve *Soğula* gölleri kıyısındaki bazı mevkilere “*diktir, yantir, tirlir, kumtir, incetir, ottirler, kayaş-tirleri, kara-toprak-tiri, arpalık-tiri*” gibi isimler verildiğini gördük. Eğri ile yapılmış birçok yer adı vardır (Şapçı, 2013). Tir'in 1. Göl çevresine yığılan toprak set (*Alçak tir göle dayanmaz*) 2- Deniz kıyısı, yalı 3. *İki tarla arasında sınır olan ince yol*, 4. *Pirinç tarlasının evleklerini ayıran sınır vs.* gibi anlamları var. Eğridir adı, göl içindeki eğrim (düden) ile de ilgili olabilir.

SONUÇ

Selçuklu Devleti, 1097 *Eskişehir* yenilgisinden sonra büyük nisbette küçülmüş ve *Konya* civarına hapis olmuştur. Roma, en güçlü sultanlardan biri sayılan, 1147'de Haçlıları perişan eden Sultan Mes'ûd'u *Konya valisi* olarak kaydeder. Bu keyfiyet ve işin mantıken mümkün olup olamayacağını hiç düşünmeden Türkleri kâh *Denizli*, hatta *İzmir* ve *Efes-Ayasulug*, kâh *Manisa-Alaşehir*, kâh ta *Edremit* ve *Ulubat*'a kadar götürüldü ve hayâli bir *tarihi coğrafya* yaratıldı. Hâlbuki *Türk-Roma* arasındaki bütün mücadele; *Gelendost*, *Eğridir*, *Senirkent* ve *Uluborlu* ilçelerinin kapladığı *Küçük Firikya* adlı *Uc Bölgesinde* cereyan etmiştir. *Thema Thrakesia* burasıdır. *Menderes* merkezli bakış açısı, göl suları altında kalarak yok olan *Menderesin* çevresindeki bölgenin, başka bir *Menderes* isimli nehre; *Büyük Menderes* nehrine uydurulmasına neden olmuş ve böylece “yanlış bir tarih yazılımı” ortaya çıkmış bulunmaktadır. Tabii bu işin sonunda da kan uyuşmazlığı meydana gelmiş ve kaynak metinlere itiraz edilmeye başlanmıştır. Rémzi, bu sebepten Anna'ya itiraz etmiş, Peutinger tablolarını hatalı bulmuş ve *Parlais*'in *Barla* olmadığını savunmuştu. Söz konusu *Menderes*, iki göl arasındaki *büyük ve derin ırmak* idi. Bu nehir üzerinde sürme-çekme bir köprü var (Vitteck, 1944: 2). *Barla-Eyi* veya *Eye-burnu* mevkiinin adı, 1097 yılındaki İzmir valisinin adı Hyeleas ve Heyel ile alâkalı olmalıydı.

1176'da *Yalvaç* (*Alaşehir*) ve *Eğridir* (*Lâdik*, *Akrokos*)'in Roma'da olmasına rağmen uygulanan tabiiye ve sevkülceys ile 2. Kılıçarslan'ın kazandığı, *Miryokefalon Zaferi'nin* önemi, bir kat daha anlaşılmalıdır. Tarihte; akıl ve mantık bir kenara konularak; her yazılan doğru kabul edilemez. *Tarih eğitimi*, zaman zaman arazide yapılmalı ve can sıkıcı olmaktan kurtarılmalıdır. “Menderes Türkmenleri” diye kaydedilenler işte bu, çok iyi ok atan “Etrak-i Hamit” veya *Uc Türkmenleridir*. 1302 *İznik-Koyullhisar* ve 1389 *Kosova Zaferlerinin* kazanılmasında çok müessir oldular. Osman Gazi'nin oğullarından birinin adının Hamid oluşu bir rastlantı olmamalıdır (Pahimeris (Pachymeres), 2009: 75; Kofoglu, 2006: 275-276).

Türkler, *Küçük Firikya* bölgesinde 1100-1300 arası; tam iki asır, aralıksız savaştı. Ezberlerimizin bozulduğu *Isparta* ili, yer olarak *Kemer Boğazı*, iki göl arasındaki büyük ve derin *Menderes veya el-Battal* nehri, *Kelifler* (*Kelfi* < *Kelbi* < *Kelbianos*) ovası, bir “*er meydanı*” olup tarihin düğümlendiği yerdir.

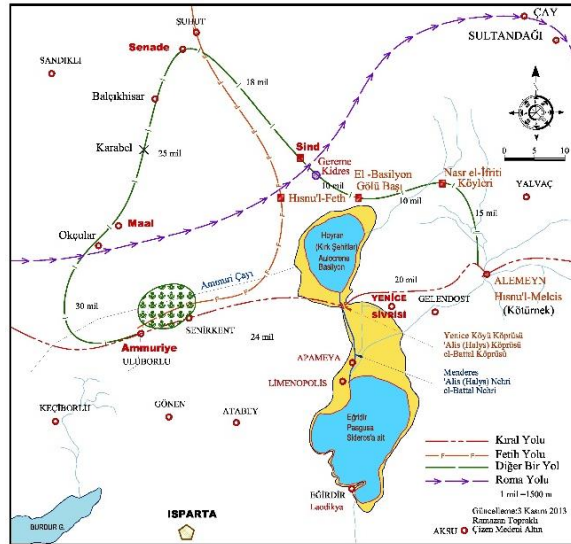
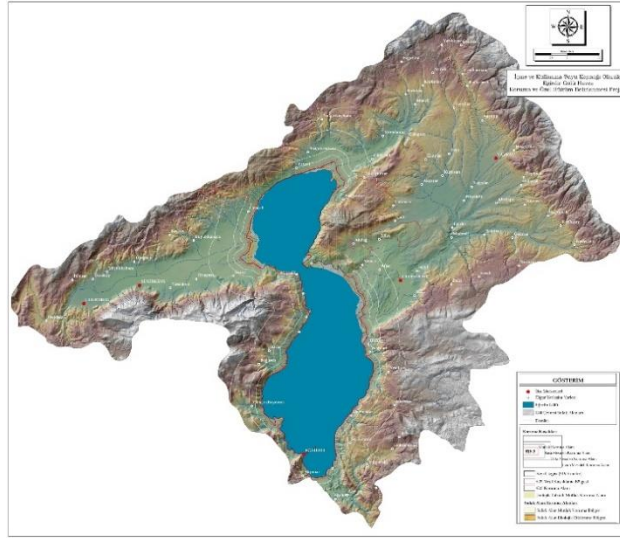
KAYNAKLAR VE TETKİK ESERLER

- AKROPOLİTES, Georgios (2007), *The History* (yay. hzl. Ruth Macrides), Oxford: Oxford University Press.
- AKROPOLİTES, Georgios (2008), *Vekayinâme* (çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- AMBRASEYS, N. N.-Finkel C. F. (2006), *Türkiye'de ve Komşu Ülkelerde Sismik Etkinlikler*, (çev. Koçak, M. Uğur), TÜBİTAK, Ankara:Sistem Ofset.
- ANNA, Komnena (1967): *The Alexiad* (çev. A. S. Daves, Elizabeth), Routledge-Kegan Paul Ltd-London.
- ANNA, Komnena (1969), *The Alexiad* (çev. E. R. A Sevter), Penguin Books-Great Britain.
- ANNA, Komnena (1996), *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası* (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ARUNDEL, F. V. J. (Eylül 2013), *Anadolu'da Keşifler* (çev. Atabay Topbaş), Ankara: Sistem Ofset.
- BÖCÜZADE, S. S. (2012), *Isparta Tarihi* (yay. hzl. H. Babacan), Isparta: Isparta Valiliği.
- DEMİRALAY, İbrahim (1998), *Hafız İbrahim Demiralay'ın Hatıratı*, Isparta: Göltaş Kültür Dizisi.
- El-Belâzurî (2002), *Fütûhu'l-Büldân* (çev. Mustafa FAYDA), Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yay.
- İbn Bibi (1941), *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara: Uzluk Basımevi.
- İbn Bibi (1996), *el-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) 1* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Bibi (2014), *el-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye, Selçuknâme II*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KHONİATES, Niketas (1685), *Histoire de Constantinople* (çev. Msr. Cousin), Paris.
- KHONİATES, Niketas (1995), *Historia*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- KİNNAMOS, Ioannes (1836), *Historia* (nşr. A. Meineke), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae-Bonn.
- KİNNAMOS, Ioannes (2001), *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, (çev. Işın Demirkent), Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- KOCA, Salim (2003), *Türkiye Selçukluları Tarihi, 2. Cilt*, Çorum: Karam Yayınları.
- KOFOĞLU, Sait (2006), *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- OSTROGORSKY, Georg (1981): *Bizans Devleti Tarihi* (çev. Fikret Işıltan), Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- PACHYMERES, Georges (2009), *Bizanslı Gözüyle Türkler* (çev. İlcan Bihter Barlas) İlgî-İstanbul.
- RAMSAY, W. M. (1897), *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford: At The Clarendon Press.
- RAMSAY, W. M. (1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (çev. Mihri Pektaş), İstanbul: MEB Yay.
- SARRE, Firidrik (Friedrich) (1895), *Küçük Asya Seyahati*, (çev. D. Çolakoğlu), İstanbul: Pera Yay.
- SEVİN, Veli (2001), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- STRABON (2009), *Antik Anadolu Coğrafyası* (çev. Adnan Pekman), İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yay.
- SÜLEYMAN Şükrü (2013), *Seyahatü'l-Kübra*, (yay. hzl. Hasan Mert) Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- ŞÂMÎ, Nizamüddin (1987), *Zafernâme* (Fr. çev. Necati Lugal), 2. Baskı, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- ŞAPÇI, Salih (Nisan 2014), *Kâtip Çelebi, Çeşmîzade, Ahmed Vasi Efendi, Karçmzade Eğirdir için yazdılar*.
- ŞAPÇI, Salih (Ocak, 2013), *Eğridür-Eğirdir İsmi Üzerine*.
- TOPRAKLI, Ramazan (2010), *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı*, Ankara: Semih Ofset.
- TOPRAKLI, Ramazan (2011a), *Yalvaç Meydan Muharebesi ve Kaşıkçibeli Zaferi*, Ankara: Semih Ofset.
- TOPRAKLI, Ramazan (2011b), *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı, 2. Baskı*, Ankara: Semih Ofset.
- TOPRAKLI, Ramazan (2012), *Yol ve Tarih*, Ankara: Semih Ofset
- TOPRAKLI, Ramazan (2013a), *Hicrî 541 / 1146 Sütukuyusu Baskını ve Ammûriye*, Ankara: Sistem Ofset.
- TOPRAKLI, Ramazan (2013b), *Son Çalışmalar, Hamideli Tarih 01*, s. 42-55, Ankara: Sistem Ofset.
- TOPRAKLI, Ramazan (2014a), *Ammûriye'nin Fethi Risâlesi*, Ankara: Sistem Ofset.
- TOPRAKLI, Ramazan (2014b), *Tarihin Düğümlendiği Miryokefalon ve Yenice Sivrisi Gezi Rehberi*, Ankara: Sistem Ofset.
- TOPRAKLI, Ramazan (Eylül 2014c), *Battal Gâzî'nin Türbesi, Türbe Dağı ve Köreke Dağı, Türk Yurdu Dergisi*, 7. Devre, Cilt 34 (66), Sayı: 325 (686), 103. Yıl, Sezenler Cad. 4/12 Sıhhiye-Ankara.
- TURAN, Osman (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 2. Baskı, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.

- TURAN, Osman (1998), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı, Boğaziçi Yayınları-İstanbul
- VEZİROĞLU, Nuri Güngör (2005), *Eğirdir Ansiklopedisi*, Isparta: Sinan Ofset.
- VİTTEK (Witteck), Pol (Paul) (1944): *Menteşe Beyliği*, Çev., Gökyay, O. Ş., Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.
- YİNANÇ, M. Halil (2013), *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, Cilt 1*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay.

EKLER

Ek 1: Haritalar

Eski Alaşehir (Yalvaç)-Konya Yolu üzerinde bulunan ve Alaşehir'e işaret eden Yalvaç-Örkenez (Bağkonak)'deki Alaşar sokak görülmektedir. (Fot.: Prof. Dr. M. Kudret Selçuk, 29.07.2015)

HOFSTEDE'NİN “BELİRSİZLİKTEN KAÇINMA” KÜLTÜREL BOYUTU BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DE YÜRÜTÜLEN ÇÖZÜM SÜRECİYLE İLGİLİ 7 HAZİRAN 2015 MİLLETVEKİLİ GENEL SECİMİ ÖNCESİ BİR ARAŞTIRMA

A STUDY – CONCERNING THE SOLUTION PROCESS IN TURKEY– RELATED TO HOFSTEDE'S AVOIDANCE OF UNCERTAINTY IN THE CONTEXT OF CULTURAL DIMENCION BEFORE 7th JUNE 2015 PARLIAMENTARY ELECTION

Hasan GÜLLÜPUNAR*
Seyfullah GÜMÜŞOK**

Öz

Bireyin tutum ve davranışları içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak farklılık göstermektedir. Sebep ve sonuçları bakımından belirgin bir ortamda, bireyin tutum ve davranışlarının rasyonel yönü ağır basmaktadır. Dolayısıyla olumlayan bir bakış, bireyin tutum ve davranışlarına egemen olmaktadır. Ancak sebep ve sonuçları bakımından belirsizliğin arttığı durumda, belirsizlikten kaçınabilmek için bireyin tutum ve davranışlarındaki radikal eğilim artmaktadır. Bu durum toplumsal bir sorunun çözümünde tarafların birbirinden uzaklaşmasına neden olmaktadır.

Bu çalışma Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne Türkiye'deki en önemli sorunlardan biri olan Kürt sorununun çözümü için başlatılan “çözüm süreci” ile ilgili oluşan algı türlerini ve bu algı türlerinin “çözüm süreci”nin geleceğine olan etkilerini ele almaktadır. Bu amaçla çözüm süreci ile ilgili farklı yaklaşımların egemen olduğu Gümüşhane ve Şırnak'ta bir araştırma yapılmıştır. Araştırmada basit tesadüfi örneklem yöntemi ile Şırnak'ta 300, Gümüşhane'de 250 kişi ile yüz-yüze görüşülmüştür. Çözüm süreci ile ilgili beş algı türünün ortaya konduğu çalışmada, çözüm süreci hakkında olumlayıcı bir bakışa sahip olanların çözüm sürecinin devamından yana olduğu, bu konuda daha ileri adımların atılması gerektiği görüşüne sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Buna karşın çözüm süreci ile ilgili endişe ya da olumsuz bir algıya sahip olanların ise, Kürt sorununun çözümü için daha sert ve katı eylemleri önerdikleri görülmüştür. Dolayısıyla belirsizliğin hakim olduğu algı türlerinde çözüm süreci ile ilgili tutumlarda daha radikal bir eğilim gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Hofstede, kültür, belirsizlikten kaçınma, Türkiye, çözüm süreci, terör.

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İletişim Fakültesi, e-posta: hgullupunar@gmail.com

** Öğr. Gör., Şırnak Üniversitesi, Şırnak Meslek Yüksekokulu, e-posta: seyfullah42@gmail.com

Gönderim Tarihi: 14.03.2016
Kabul Tarihi: 29.03.2016

Abstract

An individual's attitudes and behaviours differ depending upon the circumstances in which it is located. In a significant environment in terms of cause and effect, the rational aspects of an individual's attitudes and behaviours dominate. Therefore, an affirmative perspective has control over the individual's attitudes and behaviours. But in the case of increased uncertainty in terms of cause and effect, radical tendency in an individual's attitudes and behaviours are increasing to avoid uncertainty. This case causes the parties diverging from each other in the matter of solutions for social problems.

This study deals with the perception types related to the ' solution process ' that has been initiated for the solution of Kurdish issue in Turkey which is one of the most important problem since the foundation of Republic and the effects of these perception types on the future of solution process. For his purpose, a research has been carried out in Gümüşhane and Şırnak where different approaches are prevailing about the solution process. In the study with the simple random sampling method, 300 people in Şırnak and 250 people in Gümüşhane were included with face to face interview. The study, in which five types of perception about the solution process have been revealed, has concluded that those who have an affirmative perspective about the solution process support the continuation of this process and taking further steps about the issue. However, it is clearly seen that those who have concerns or negative perceptions regarding the solution process propose harder and strict actions related to the solution of Kurdish issue. Therefore, in perception types dominated by uncertainty, more radical tendency has been observed in the attitudes about the solution process.

•

Keywords

Hofstede, culture, avoid uncertainty, Turkey, solution process, terror.

GİRİŞ

Hofstede (1983: 78), ulusal kültürlerin birbirinden bağımsız olarak bireysellik ve kolektivizm, güç aralığı, belirsizlikten kaçınma, erillik ve dişlilik olmak üzere dört farklı faktörden oluştuğunu belirtmektedir. Bu kültürel faktörler, bireyin kişilik yapısından toplum içindeki tutum ve davranışlarına kadar geniş bir alanda etkilidir. Günlük yaşamda bireyin çevresini ve ilişkilerini anlamlandırma biçimini etkilemektedir. Bireysellik ve kolektivizm, güç aralığı, erillik ve dişlilik gibi faktörler belirgin özellikleriyle bireyin nasıl davranacağı konusunda öngörülerini kolaylıkla sağlayabilmektedir. Toplumdaki belirsizlikten kaçınma düzeyi ise daha karmaşık ve öngörülemez tutum ve davranışlara neden olmaktadır.

Belirsizlikten kaçınma, belirsiz ve muğlak durumlar için toplumdaki toleransı ele almaktadır. Bu özellikteki kültürler, katı kural ve mutlak inançlarla belirsiz durum olasılığını en aza indirmeye çalışmaktadır. Bu mutlak inanç, gerçekle ilgili olarak bireyin kendi inancıdır (Hofstede 1998: 13). Diğer bir ifadeyle belirsizlikten kaçınma kültürü, bir ülkedeki insanların planlanmamış durumlara göre planlanmış durumları tercih etme derecesini ifade etmektedir. Planlı durumlarda, bireyin nasıl davranması gerektiği ile ilgili açık kurallar vardır. Bu kurallar yazılı olabildiği gibi, yazılı olmayabilir ya da gelenekler tarafından dayatılabilir (Hofstede 1993: 90).

İnsanlar bilginin yetersiz olduğu ya da açık olmadığı ortamlarda kendilerini tehdit altında hissetmektedirler (Sığırı-Tıgılı 2006: 332). Buna bağlı olarak bireyde gerilim oluşmakta ve bireyin olacakları önceden bilme ya da belirsizliğin üstesinden gelmeyi kolaylaştıracak yazılı ve yazılı olmayan kurallara olan gereksinimi artırmaktadır (Becerikli 2005: 25). Dolayısıyla belirsizlikten kaçınma kültürü, bireyin açık olmayan ve öngörülemeyen durumlara duyduğu endişe nedeniyle gergin olmasını, mutlak doğrulara olan inanç ve katı davranış kodlarını benimseme yoluyla bu durumlardan kurtulmaya çalışmasını ifade etmektedir (Hofstede 1984: 390).

Belirsizlikten kaçınma kültürünün yüksek olduğu ülkelerde insanlar tehlike ve farklılığın üstesinden gelmek için güçlü bir hissiyata sahiptirler (Hofstede 1993: 90). Dolayısıyla insanlarda aktif, saldırgan, duygusal, güvenlik arayışında olma, hoşgörüsüz olma özellikleri egemendir (Hofstede 1984: 390). Risk almaktan kaçınılan bir durum söz konusudur. Genel olarak durağan bir çevrede faaliyet gösterme tercih edilmektedir (Poussard-Erkmen 2008: 17).

Toplumdaki belirsizlikten kaçınma seviyesi, toplumda resmi düzenlerin ve kontrol sistemlerinin çokluğunu, standart prosedür ve planları, uzmanlık ve kariyer sürekliliğine verilen önemi, bireylerin risk alma eğilimlerini ve çoğunluğun kabulü dışındaki düşünce ve davranışlara olan hoşgörüyü etkilemektedir (Sığırı-Tıgılı 2006: 331). Bu nedenle belirsizliğin düşük olduğu kültürlerde, belirsizlik normal yaşamın bir parçası olarak görülür. Esnek planlar, yaratıcılık, gelişim ve yenilik önemli değerler arasında yer alır (Poussard-Erkmen 2008: 17) Başka bir anlatımla derin düşünme, daha az saldırgan olma, duygusal olmama, kişisel riskleri kabul etme ve göreceli olarak daha hoşgörülü olma özellikleri öne çıkmaktadır (Hofstede 1984: 390).

Hofstede (1983: 83) 50 ülke üzerinde yaptığı araştırmaya dayanarak Türkiye'nin güçlü belirsizlikten kaçınma kültürel özelliğine sahip bir ülke olduğunu söylemektedir. Türk kültürü risk almaya karşı daha tedirgin bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla belirsizlikten kaçınmanın daha yüksek olduğu bir kültürdür (Poussard-Erkmen 2008: 17). Türkiye'nin ulusal kültür yapısında egemen olan güvenlik ihtiyacıyla "bireysellik ve toplumsallık" kültür boyutları arasında bir

ilişki söz konusudur. Yapılan bir araştırmada güvenlik ihtiyacının belirsizlikten kaçınma boyutunun da etkisiyle bireyselliği azalttığı sonucuna varılmıştır (Demir-Okan 2009: 138-139).

1980'li yıllardan beri Türkiye'deki belirsizlikten kaçınma kültürünün en önemli sebeplerinden birinin de terör olayları olduğu söylenebilir. Terörün ortaya çıkardığı belirsizlik ortamı bireylerin sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik olarak risk alma eğilimini zayıflatmakta ve bu belirsizliğin üstesinden gelebilmek için daha katı bir bakış açısıyla tutum ve davranış geliştirmesine neden olmaktadır. Bu durum toplumsal farklılıklar arasındaki hoşgörü ve uyumu olumsuz etkilemektedir.

Başka örgütler olmasına rağmen Türkiye'deki terörün temel aktörü PKK'dır. PKK (Kürdistan İşçi Partisi), temeli 1974 yılında Ankara'da Abdullah Öcalan ve arkadaşları tarafından atılan bir örgüttür. Ancak asıl kuruluşu, 1978 yılında Diyarbakır'ın Lice İlçesi Fis köyünde yapılan bir toplantıyla gerçekleşmiştir. Örgütün temel amacı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini Türkiye'den ayırarak İran, Irak ve Suriye toprakları üzerinde bağımsız bir Kürdistan devleti kurmaktır (Ceylan 2012: 293-294; Gül 2012: 110-11). Türkiye'ye karşı silahlı mücadeleyi ise 15 Ağustos 1984 günü Erzurum ve Şemdinli ilçelerinde gerçekleştirdiği eylemleriyle başlatmıştır (Tekin 2013: 211-212). Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren çözülemeyen bir konu olan ve daha çok kimlik sorunu temelinde ilerleyen Kürt sorunu PKK'nın himayesi altına girerek çözülemez bir hal almıştır (Altun 2013: 64). Dolayısıyla ülkedeki belirsizlik algısı şiddet ve çatışmanın da etkisiyle daha da derinleşmiştir.

Örgüt 1990'lı yıllarda siyasi faaliyetlere ağırlık vermeye başlamış (Kuzu 2009: 131) ve bu dönemde meslek kuruluşları, demokratik kitle örgütleri ve sendikalara sızmaya çalışmıştır (Ekinci 2011: 70). 1999'da Abdullah Öcalan'ın yakalanmasından sonra ise, örgüt silahlı mücadeleye son verdiğini ve bağımsız Kürdistan fikrinden vazgeçtiğini açıklamıştır. Yeni talep, içeriği açıkça ortaya konamayan demokratik konfederasyon olmuştur (Arakon 2010: 183). 2000'li yıllarla birlikte silahlı mücadelenin yanında siyasal alanı daha yoğun olarak kullanmak isteyen örgüt, özellikle ideolojik eğitime yoğunlaşmış ve bu amaçla genellikle Irak'ın Kuzeyinde bulunan kamplarda üyelerine örgütün felsefesi ve ideolojisi ile ilgili eğitimler vermiştir (Özkan-Özdemir 2014: 52). Örgüt bu söylem, strateji ve yapısal değişikliği hayata geçirmek amacıyla KCK'yı kurmuştur. PKK/KCK yapısı, bir yandan şiddet eylemleriyle hem bölge halkına hem de devlete güçlü olduğu imajını verirken, diğer yandan siyasallaşma çabalarına devam ederek ikili bir strateji izlemiştir (Özeren-Sözer vd. 2012: 60). Tüm bu sürecin siyasal aktörü olarak DTP, BDP ve HDP gibi siyasal partiler ise siyasallaşma sürecine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır.

Türkiye'nin son 40 yılına damgasını vuran bütün bu gelişmeler Kürt sorunu ve çözümünü ile ilgili belirsizliği derinleştirmiş ve karşılıklı güvenin dayalı bir siyasal ortamın oluşmasını zorlaştırmıştır. 2009 yılından itibaren adı önce "Kürt açılımı", "demokratik açılım", "milli birlik projesi" ve "çözüm süreci" gibi isimlerle tanımlanan süreçte Kürt tarafı, Kürt kimliği etrafında şekillenen siyasi, dilsel ve kültürel hakların tanınması yönünde umutlanırken; Türk tarafı, PKK'ya imtiyaz verileceği ve ülkenin bölüneceği yönünde endişelere sahip olmuştur (Arakon 2010: 186-187). Karşılıklı güvensizliğin toplumsal hafızada üst düzeyde yaşandığı bu dönemde başlatılan sürecin topluma anlatılmasında ciddi sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Sürecin toplum tarafından yorumlanmasında hakim olan belirsizlik algısı sürece karşı katı tutumların oluşmasına neden olmuştur. Sürecin ilk yıllarında ortaya çıkan umut nedeniyle güçlü bir destek oluşmasına rağmen 2015'e gelindiğinde Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasal atmosferin de etkisiyle artan belirsizliklere bir tepki olarak sürecin toplumsal desteği azalmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkan belirsizliğin süreçle ilgili algıyı nasıl etkilediğinin tespiti ve Kürt sorununun çözümü konusunda gelecekte yapılması gerekenlerle ilgili tutumların ortaya konması amacıyla bu araştırma yapılmıştır.

1. ARAŞTIRMA SORU VE HİPOTEZLERİ

Türkiye'nin çözilemeyen en önemli sorunlarından biri olan ve 1980'li yıllarda silahlı mücadeleye dönüşen Kürt sorununun çözümü için başlatılan "çözüm süreci" ile ilgili toplumun değişik kesimlerinde farklı algılar ortaya çıkmıştır. Genel olarak siyasi taraftarlığa bağlı olarak ortaya çıkan algının yanında, konunun bölgesel bağlamda tanımlanması açısından farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Sorundan doğrudan etkilenen Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki bölgelerde oluşan algı ile Türkiye'nin batısındaki algı arasında önemli farklar oluşmuştur. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde genel olarak Kürt etnik siyaseti temelinde şekillenen bir bakış hakim olurken; batı bölgelerinde Türkiye'nin bölünme endişesi bağlamında gerçekleşen bir algı meydana gelmiştir. Bunların yanında liberal bakış açısına sahip toplumsal kesimler tarafından süreç olumlu bir algı ile tanımlanmıştır. Bu kapsamda çözüm süreciyle ilgili algıların tespiti ve bu algılara bağlı olarak çözüm sürecinin geleceği ile ilgili oluşan tutumların ele alınması bakımından araştırmanın temel soruları şu şekilde belirlenmiştir:

- Çözüm süreciyle ilgili ortaya çıkan algı türleri nelerdir?
- Çözüm süreciyle ilgili algı türleri çözüm sürecinin geleceğini nasıl etkilemektedir.

Araştırmanın hipotezleri ise şunlardır:

- Çözüm sürecini olumlayan algı, sürecin geleceği ile ilgili olumlu tutumların desteklenmesini sağlar.
- Çözüm sürecine dönük endişeler sürecin geleceğiyle ilgili olumsuz tutumara neden olur.
- Çözüm sürecine dönük endişeler Kürt sorununun çözümü açısından sert ve katı çözüm önerilerini gündeme getirir.

2. METODOLOJİ

2.1. Araştırmanın Uygulanması ve Örneklem

Kürt sorununun çözümü amacıyla devletin başlatmış olduğu "çözüm süreci" ile ilgili algı türlerinin tespiti ve bu algıların, çözüm sürecinin geleceğiyle ilgili tutumları nasıl etkilediğinin ortaya konması amacıyla bu araştırma yapılmıştır. Çözüm sürecinde başarıya ulaşma umutlarının azaldığı, belirsizliklerin arttığı ve giderek daha kötü senaryoların gündeme geldiği 7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Seçimi öncesinde çözüm süreciyle ilgili farklı algı türlerinin belirgin bir şekilde ortaya konabileceği iki şehir olan Gümüşhane ve Şırnak'ta bu araştırma yapılmıştır. Araştırmaya başlamadan önce geliştirilen ölçek 50 kişilik bir örneklem üzerinde denenmiş ve gerekli düzeltmeler yapılarak sahada uygulanmıştır.

Araştırmada tesadüfi örneklem yöntemi ile Gümüşhane'de 250, Şırnak'ta 300 vatandaşla yüz-yüze görüşülmüştür. Şırnak'ta daha fazla denekle görüşülmesinin nedeni güvenilirlik gerekçesiyle riskli cevapların daha fazla olabileceği düşüncesidir. Dolayısıyla güvenilirlik gerekçesi ile analize tabi tutulan denek sayısı Gümüşhane'de 240'a, Şırnak'ta ise 276'ya düşürülmüştür.

2.2. Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanması amacıyla bir anket formu hazırlanmıştır. Bu form, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, çözüm süreci ile ilgili algı ve tanımlamanın tespiti amacıyla 34 maddeyi içeren bir ölçekten oluşmaktadır. Bu ölçek, süreç hakkındaki olumlu, olumsuz ve sürecin taraflarına dönük toplumun endişelerini dile getiren yargılardan oluşmaktadır.

Ölçekteki her bir madde için 5'li Likert Ölçeği kullanılmıştır. Buna göre, 1: “kesinlikle katılmıyorum”, 2: “katılmıyorum”, 3: “kararsızım”, 4: “katılıyorum” ve 5: “kesinlikle katılıyorum” şeklinde tanımlanmıştır.

Formun ikinci bölümünde çözüm sürecinin geleceğiyle ilgili 5'i olumlu, 5'i olumsuz olmak üzere toplam 10 farklı tutumla ilgili maddelerin yer aldığı bir ölçek oluşturulmuştur. Bu ölçeğin oluşturulmasında Hofstede'nin (1983: 78) belirsizlikten kaçınma kültürel boyutu esas alınmıştır. Bu bölümde çözüm süreci ile ilgili ortaya çıkacak algı türlerine bağlı olarak sürecin geleceğiyle ilgili olumlu ve olumsuz yönlü önerilerin tespiti amaçlanmaktadır. Dolayısıyla sürecin olumlu ya da olumsuz algılanması ile sürecin geleceğiyle ilgili olumlu veya olumsuz yönlü önermelerin belirsizlikten kaçınma kültürel boyutu bağlamında incelenmesi istenmektedir. Bu ölçekte de, formun birinci bölümünde olduğu gibi 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır.

Formun üçüncü bölümü ise sosyo-demografik ve siyasal tercihlerin tespitine dönük sorulardan oluşmaktadır.

2.3. Verilerin Analizi ve Kullanılan Testler

Araştırmada elde edilen veriler SPSS 22 programı ile analiz edilmiştir. Çalışmada betimleyici istatistik, ortalama, faktör, regresyon ve güvenilirlik analizleri kullanılmıştır. Araştırmaya katılanların çözüm süreci ile ilgili algılarının ortaya konması amacıyla keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Aynı araştırma verilerinin kullanıldığı başka bir çalışmada faktör analizi, hem her iki ilden (Gümüşhane-Şırnak) elde edilen toplam veriler, hem Gümüşhane verileri hem de Şırnak verileri doğrultusunda ayrı ayrı yapılmıştır. Bu çalışmanın temel amacı, çözüm süreciyle ilgili algı türlerinin sürecin geleceği konusundaki tutumları nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Bu nedenle faktör analizi yapılarak ortaya konan “çözüm süreci” algı türlerine kısaca değinilmiştir. Algı türlerinin geleceğiyle ilgili tutumlarda ise, hem Gümüşhane’de hem de Şırnak’ta elde edilen veriler üzerinde ayrı ayrı analizler gerçekleştirilmiştir.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

3.1. Betimleyici İstatistikler

Araştırmaya katılanların yüzde 46,5'i Gümüşhane, yüzde 53,5'i ise Şırnak'tan oluşmaktadır. Yüzde 20,7'si 17-23 yaş, yüzde 23,1'i 24-28 yaş, yüzde 21,9'u 29-34 yaş, yüzde 24,5'i 35-46 yaş ve yüzde 9,8'i 47-70 yaş aralığındadır. Aile gelir durumu açısından bakıldığında; yüzde 23,7'si 100-1000 TL, yüzde 22,4'ü 1001-1750 TL, yüzde 20,3'ü 1751-2400 TL, yüzde 25,1'i 2401-4250 TL ve yüzde 8,4'ü 4251-25000 TL gelire sahiptir. Meslekleri ele alındığında ise; yüzde 17,9'u esnaf, yüzde 16'sı işçi, yüzde 15'i memur, yüzde 17,7'si özel sektör çalışanı, yüzde 13,8'i öğrenci, yüzde 4,1'i ev hanımı, yüzde 5,8'i işsiz, yüzde 2,9'u çiftçi ve yüzde 6,8'i diğer meslek gruplarına aittir.

Araştırmaya katılanların siyasal görüşlerine bakıldığında; kendisini milliyetçi olarak tanımlayanlar yüzde 19,1, muhafazakarlar yüzde 17,2, demokratlar yüzde 16, sosyal demokratlar yüzde 15, İslamcı yüzde 12,9, sol yüzde 7,4, liberal yüzde 2 ve diğer olarak belirtenler yüzde 10,5'tir. Bununla birlikte 7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Seçiminde araştırmaya katılanların yüzde 20,5'i AK Partiye, yüzde 40,2'si HDP'ye, yüzde 15'i MHP'ye, yüzde 5,7'si CHP'ye ve yüzde 18,5'i diğer partilere oy vereceğini söylemiştir. Araştırmada yarıdan daha fazla deneğin Şırnak'tan olması HDP'nin oy oranındaki yükseklik açısından anlamlıdır.

3.2. Çözüm Süreci Algısı

Gümüşhane ve Şırnak'ta gerçekleştirilen bu araştırmada, 7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Seçimi öncesi çözüm süreciyle ilgili oluşan algının ve bu algıya bağlı olarak çözüm sürecinin geleceği açısından meydana gelen tutum ya da tutumların ortaya konması amaçlanmıştır.

Çözüm sürecinin oluşturduğu algı, yayımlanma süreci devam eden diğer bir çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu çalışma ise, oluşan bu algının çözüm sürecinin geleceği ile ilgili neden olduğu tutumları ele almaktadır. Bu bakımdan çalışmanın bu bölümünde diğer bir çalışmada ayrıntılı olarak tartışılmış olan çözüm süreci algısı ile ilgili faktörlere kısaca değinilmektedir.

Faktöre tabi tutulan maddeler ile ana grup arasında anlamlı bir fark ($p=,000$) bulunmaktadır. Gerçekleştirilen analizde çözüm süreci ile ilgili 34 maddede geliştirilen ölçeğin toplam 27 maddesinin faktörlere ayrılabilmesi görülmüştür. Toplam veriler kapsamında gerçekleştirilen analizde, faktörlerin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği ölçütü 0,903 olarak gerçekleşmiş ve toplam varyansın yüzde 65,038'i açıklanmıştır (Tablo 2). Analizde gerçekleşen KMO örneklem yeterliliği ölçütü çok iyi olarak kabul edilebilecek bir değeri ifade etmektedir (Kalaycı 2006: 322). Açıklanan varyans oranı ise sosyal bilimler açısından oldukça yüksek olarak kabul edilebilir.

Yapılan analizde 9 maddeden oluşan ilk faktör "olumlayıcı bakış" olarak isimlendirilmiştir. Çözüm süreciyle ilgili olumlu yargıların yer aldığı bu faktörde en yüksek faktör yükü 0,846, en düşük faktör yükü ise 0,615 olmuştur. Faktörde yer alan yargıların genel ortalaması 3,431'dir (Tablo 1). Toplam varyansın yüzde 21,519'unun açıklandığı "olumlayıcı bakış" faktöründe güvenilirlik değeri ($\alpha=,920$) yüksek düzeyde gerçekleşmiştir (Tablo 2).

Tablo 1: Çözüm Süreci İle İlgili Tanımlanan Faktörler

MADDELER Yargılar	A.O	SS	F. Yükü				
			1	2	3	4	5
Olumlayıcı Bakış							
Refahımızı artıracak bir projedir	3,512	1,441	,846				
Başarılı olursa Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınması kolaylaşır	3,567	1,473	,829				
Başarılı olması Türkiye'nin bütünlüğünü sağlaması için yeterlidir	3,615	1,483	,778				
Başarılı olursa bölgedeki işsizliği azaltır	3,374	1,437	,770				
Farklı etnik kökene mensup kesimlerin barış ve huzur içinde yaşadığı bir Türkiye yaratabilir	3,629	1,408	,736				
Türkiye Tarihindeki en önemli kalkınma projesidir	3,174	1,516	,708				
Terör olaylarının bitmesini sağlayacaktır	3,238	1,496	,699				
Başarılı olması Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki güvenlik sorununu çözer	3,343	1,433	,632				
Türkiye'nin bölünmesi için yürütülen bir proje değildir	3,433	1,463	,615				
Genel Aritmetik Ortalama							
	3,431						
Devlete Dönük Endişe							
Cumhurbaşkanı Kürt sorununun çözümünde yeterince samimi değil	2,986	1,579	,835				
İktidar partisi Kürt sorununun çözümünde yeterince samimi değil	3,095	1,526	,821				
Kürt sorununun çözümünde devlete güvenmiyorum	2,988	1,579	,802				
Çözüm sürecindeki eşit vatandaşlık söylemlerinin lafta kalacağını düşünüyorum.	2,858	1,440	,726				

Hükümetin gizli hesaplarının olduğunu düşünüyorum.	2,980	1,515			,657		
Çözüm süreci Kürtleri sindirme projesidir.	2,448	1,393			,609		
Genel Aritmetik Ortalama	2,892						
Fiili Kürt Siyasetine Dönük Endişe							
Çözüm sürecinde Abdullah Öcalan'ı samimi bulmuyorum.	3,122	1,642			,906		
Çözüm sürecinde PKK'yı samimi bulmuyorum	3,104	1,657			,898		
Çözüm sürecinde HDP'yi samimi bulmuyorum	3,118	1,661			,897		
Çözüm sürecinde HDP, PKK ve Abdullah Öcalan'ın gizli hesapları vardır	3,073	1,577			,759		
Genel Aritmetik Ortalama	3,104						
Olumsuzlayan Bakış							
İleride kurulacak bir Kürt devletinin ilk adımlarından biridir.	2,846	1,479			,799		
Abdullah Öcalan'ın serbest bırakılmasını sağlayacak bir projedir	3,003	1,445			,792		
PKK'nın meşrulaştırılmasına dönük bir projedir	2,598	1,466			,695		
Kimlikler üzerinden iç savaşı harekete geçirmektedir	2,485	1,443			,640		
Ülkeyi bölmeye dönük bir projedir	2,242	1,413			,569		
Genel Aritmetik Ortalama	2,634						
Başarısızlık Endişesi							
Başarısız olursa devletin kati güvenlik tedbirleri yeniden gündeme gelir	3,526	1,343			,832		
Başarısız olursa faili meçhul cinayetler yeniden baslar	3,308	1,390			,708		
Toplum hayatı için güvenlik problemi ekonomik problemlerden daha önemlidir	3,755	1,409			,660		
Genel Aritmetik Ortalama	3,529						

Tablo 2: Faktörler ve Güvenilirlik Değerleri

Faktörler	Özdeğer (Eigenvalues)	Varyans	C. Alpha
Olumlayıcı Bakış	5,810	21,519	,920
Devlete Dönük Endişe	3,532	13,080	,848
Fiili Kürt Siyasetine Dönük Endişe	3,456	12,799	,927
Olumsuzlayan Bakış	2,832	10,489	,839
Başarısızlık Endişesi	1,931	7,151	,684
Total		65,038	,579
KMO Measure of Sampling Adequacy : ,903			
Bartlett's Test of Sphericity : $X^2= 8469,771$; df : 351; p=,000			

Devlete ve hükümete karşı endişelerin dile getirildiği yargıların yer aldığı ve 6 maddeden oluşan ikinci faktör “devlete dönük endişe” olarak isimlendirilmiştir. En yüksek faktör yükünün 0,835, en düşük faktör yükünün ise 0,639 olarak gerçekleştiği (Tablo 1) “devlete dönük endişe” faktöründe toplam varyansın yüzde 13,080’i açıklanmış ve güvenilirlik değeri ise (α) 0,848 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2). “Devlete dönük endişe” tanımlamasında yer alan yargıların ortalaması 2,892’dir (Tablo 1).

Üçüncü faktör “fiili Kürt siyasetine dönük endişe” olarak adlandırılmıştır. Bu faktörde bulunan yargılar HDP, Abdullah Öcalan ve PKK üzerinden süreçle ilgili endişeleri belirtmektedir. Özdeğeri 2,832 olan faktörde toplam varyansın yüzde 12,799 açıklanmış ve güvenilirlik değeri (α) 0,927 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2). En yüksek faktör yükü 0,906, en düşük faktör yükü ise 0,759’dur. Yargılarla ilgili olarak tespit edilen genel ortalama 3,104’tür

(Tablo 1).

Çözüm süreci ile ilgili olumsuz değerlendirmelerin yer aldığı yargılardan oluşan ve dördüncü sırada yer alan faktör "olumsuzlayan bakış" olarak isimlendirilmiştir. Toplam varyansın yüzde 10,489'unun açıklandığı bu faktörün öz değeri 2,832, güvenilirliği ise (α) 0,839 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2). "Olumsuzlayan bakış" faktöründeki en yüksek faktör yükü 0,799, en düşük faktör yükü ise 0,569 olmuştur. Faktörde yer alan yargılara ait genel ortalama 2,634'tür (Tablo 1).

Beşinci ve son faktör "başarısızlık endişesi" olarak adlandırılmıştır. Bu faktörde yer alan yargılar çözüm sürecinin başarısız olması durumunda ortaya çıkabilecek olumsuzlukları ifade etmektedir. Güvenilirlik değeri (α) 0,684 ve öz değeri 1,931 olarak gerçekleşen faktörde toplam varyansın yüzde 7,151'i açıklanmıştır (Tablo 2). En yüksek faktör yükü 0,832 olurken en düşük faktör yükü 0,660 olmuştur. Ayrıca bu faktörde yer alan yargıların genel ortalaması 3,529'dur (Tablo 1).

Faktörlerin genel ortalamaları ele alındığında; araştırmaya katılanların olumlayıcı görüşü destekledikleri, devlete dönük endişe konusunda kararsız ya da katılmadıkları, fiili Kürt siyasetine olan endişe konusunda kararsız ya da katıldıkları, olumsuzlayan görüşü katılmadıkları ve başarısızlık endişesine sahip oldukları söylenebilir.

3.3. Araştırmaya Katılanların Bölgeye Bakışı

Araştırmaya katılanların Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile ilgili genel değerlendirmelerinin belirlendiği ortalamalara bakıldığında; Gümüşhane ve Şırnak açısından önemli bir ortalama farkının olmadığı görülmektedir. Bölgenin bilinçli bir şekilde devlet tarafından geri bırakıldığı şeklindeki algının ortalaması; Gümüşhane'de bu görüşe katılmama yönünde, Şırnak'ta ise katılma yönünde gerçekleşmiştir (Tablo 3).

Tablo 3: Bölge İle İlgili Algıların Ortalama Değerleri

YARGILAR	GÜMÜŞHANE					ŞIRNAK				
	N	Min.	Maks.	AO	S.S	N	Min.	Maks.	AO	S.S
Güneydoğu Anadolu Bölgesi devlet tarafından bilinçli olarak geri bırakılmıştır.	238	1	5	2,576	1,384	268	1	5	3,437	1,494
Güneydoğu Anadolu Bölgesi son yıllarda hızlı bir şekilde kalkınmaktadır.	238	1	5	3,53	1,217	273	1	5	3,22	1,394
Güneydoğu Anadolu Bölgesi devlet otoritesinin zayıf olduğu bir bölgedir.	238	1	5	3,294	1,434	273	1	5	3,161	1,405
Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde insanları mağdur eden uygulamalar azalmıştır.	236	1	5	3,51	1,239	275	1	5	3,14	1,374

Güneydoğu Anadolu Bölgesiyle ilgili yargılara ait ortalamaların yer aldığı Tablo 3'te de görüldüğü gibi; hem Şırnak'tan hem de Gümüşhane'den araştırmaya katılanlar, genel olarak bölgenin son yıllarda hızlı bir şekilde kalkındığı, bölgede insanları mağdur eden uygulamaların azaldığı ve bölgede devlet otoritesinin yetersiz olduğu görüşlerini desteklemektedirler.

3.4. Çözüm Süreci Algısına Bağlı Olarak Gelişen Tutumlar

Çözüm süreci ile ilgili olarak ortaya konan algıların çözüm sürecinin devamı ve geleceği

açısından sahip olunan tutumları nasıl etkilediği araştırmanın temel sorularından biridir. Bu bağlamda yapılan analizde çözüm sürecinin geleceğiyle ilgili hem olumlu hem de olumsuz tutumlar, çözüm süreci hakkında oluşan algılarla karşılaştırılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde çözüm süreci algı türlerinin çözüm sürecinin geleceğiyle ilgili tutumları anlamlı bir şekilde açıklayanlarına yer verilmiştir (Tablo 4-5).

3.4.1. Çözüm Süreci Algısı ve Olumlu Tutumlar

Genel olarak bakıldığında çözüm sürecini olumlayıcı bir bakışla değerlendirenler, bu sürecin ne pahasına olursa olsun devam ettirilmesi kanaatine sahiptirler. Başka bir anlatımla devam eden süreçle ilgili olarak herhangi bir şüpheye sahip olmayanlar, sürecin devamı konusunda olumlu bir tutum geliştirmişlerdir.

Tablo 4. Çözüm Sürecinin Geleceği İle İlgili Olumlu Tutumlar

TUTUMLAR	GÜMÜŞHANE	ŞIRNAK
Çözüm süreci devam etmeli	= 1,802 + ,590 olumlayıcı (,000) + (-,133) devlete dönük endişe (,013) $R^2=,607; F_{(5-232)}=71,764; P=,000$	0,237 + ,639 olumlayıcı (,000) + ,112 devlete dönük endişe (,014) $R^2=,490; F_{(5-269)}=51,693; P=,000$
Çözüm için bölgenin ekonomik olarak kalkınması yeterlidir	= 1,956 + ,140 fiili Kürt Siyasetine endişe (,000) $R^2=,065; F_{(5-231)}=3,196; P=,008$	2,621 + (-,255) devlete endişe (,000) + (-,162) olumsuzlayan (,013) $R^2=,092; F_{(5-267)}=5,437; P=,000$
Ne pahasına olursa olsun barışın sağlanması için hükümet çözüm süreci projesine devam etmelidir	= 2,873 + ,459 olumlayıcı (,000) + (-,303) olumsuzlayan (,000) $R^2=,481; F_{(5-229)}=42,501; P=,000$	+ ,489 olumlayıcı (,000) 1,288 + (-,122) fiili Kürt siyasetine endişe (,029) + ,134 başarısızlık endişesi (,023) $R^2=,421; F_{(5-265)}=38,581; P=,000$
Ne pahasına olursa olsun barışın gelmesi adına HDP, PKK ve Abdullah Öcalan devletle görüşmeye devam etmelidir	= + ,375 olumlayıcı (,000) 2,113 + (-,121) fiili Kürt siyasetine endişe (,028) + (-,199) olumsuzlayan (,013) $R^2=,382; F_{(5-231)}=28,507; P=,000$	+ ,400 olumlayıcı (,000) 963 + (-,223) fiili Kürt siyasetine endişe (,000) + 209 başarısızlık endişesi (,000) $R^2=,457; F_{(5-269)}=45,279; P=,000$
PKK silah bırakmalıdır	= 3,526 + ,295 fiili Kürt siyasetine endişe (,000) $R^2=,123; F_{(5-231)}=6,495; P=,000$	2,991 + ,420 fiili Kürt siyasetine endişe (,000) + (-,192) devlete endişe (,000) $R^2=,272; F_{(5-269)}=20,066; P=,000$

p değerleri parantez içinde verilmiştir.

“Çözüm süreci devam etmeli” görüşü ile çalışmada ortaya konan çözüm süreci algı türleri arasında yapılan analizde hem Gümüşhane’de hem de Şırnak’ta çözüm sürecini olumlu yorumlayanların bu görüşü destekledikleri görülmüştür. Gümüşhane verileri ile yapılan analizde çözüm süreci algı türlerinin “çözüm süreci devam etmeli” görüşü üzerinde anlamlı bir açıklayıcı (%60) olduğu ortaya çıkmıştır. Gümüşhane’de çözüm sürecini olumlayıcı bir bakışla değerlendirenler, “çözüm süreci devam ettirilmelidir” görüşünü desteklemişlerdir. Dolayısıyla Gümüşhane’de çözüm sürecini olumlayanlarda gerçekleşecek bir birimlik artış çözüm sürecinin devam ettirilmesine olan desteği yüzde 59 oranında artırmaktadır. Ancak Gümüşhane’de devlete dönük endişe arttıkça çözüm sürecinin devam ettirilmesi görüşüne olan destek de azalmaktadır. Diğer bir ifadeyle Gümüşhane’de çözüm süreciyle ilgili olarak devlete dönük endişede meydana gelecek bir artış, sürecin devam ettirilmesine olan desteği yüzde 13 oranında azaltmaktadır.

Şırnak'ta çözüm sürecini hem olumlayanlar hem de bu konuda devlete dönük endişeleri olanlar çözüm sürecinin devam etmesi görüşünü desteklemektedirler. Çözüm süreci algı türleri "çözüm süreci devam etmeli" görüşünü yüzde 49 oranında açıklamaktadır. Buna göre Şırnak'ta çözüm sürecini olumlayanlarda meydana gelecek bir artış, çözüm sürecinin devam ettirilmesine olan desteği yüzde 64 oranında; devlete dönük endişe arttığında ise yüzde 11 oranında artırmaktadır. Şırnak'ta çözüm süreciyle ilgili olumlu bir algıya sahip olanlar Gümüşhane'dekilere göre daha yüksek bir oranda çözüm sürecinin devamından yana bir tavır sergilemişlerdir. Ayrıca Gümüşhane'de devlete dönük endişe arttığında çözüm sürecinin devam ettirilmesine olan destek düşerken, Şırnak'ta artmıştır.

Çözüm süreci algı türleri, "Çözüm için bölgenin ekonomik olarak kalkınması yeterlidir." görüşü üzerinde anlamlı bir açıklayıcıdır. Ancak Gümüşhane'de yüzde 6,5, Şırnak'ta yüzde 9 ile düşük bir açıklama düzeyine sahiptir. Bu görüş ile Gümüşhane'de "fiili Kürt siyasetine duyulan endişe" algısı, Şırnak'ta "devlete dönük endişe" ve olumsuzlayan bakış" algıları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Gümüşhane'de fiili Kürt siyasetine olan endişe düzeyinde meydana gelecek bir artış "çözüm için bölgenin ekonomik olarak kalkınması yeterlidir." görüşüne olan desteği yüzde 14 oranında artırmaktadır. Gümüşhaneliler fiili Kürt siyasetine endişe duyduklarında çözümün bölgenin ekonomik olarak kalkınmasına bağlı olduğunu düşünmektedirler. Dolayısıyla çözüm için fiili Kürt siyasetiyle müzakere yapmak yerine bölgenin ekonomik olarak kalkındırılması görüşü ağır basmaktadır. Şırnak'ta ise, "devlete dönük endişe" düzeyinde gerçekleşecek bir artış "çözüm için bölgenin ekonomik olarak kalkınması yeterlidir." görüşüne olan desteği yüzde 25 oranında azaltırken, çözüm sürecine olumsuz yaklaşanlarda meydana gelecek bir artış bu görüşe olan desteği yüzde 16 oranında artırmaktadır.

Çözüm süreci algı türleri, "Ne pahasına olursa olsun barışın sağlanması için hükümet çözüm süreci projesine devam etmelidir." görüşü üzerinde hem Gümüşhane'de (%48) hem de Şırnak'ta (%42) anlamlı bir açıklayıcı olmuştur. Gümüşhane'de çözüm sürecini "olumlayan" ve "olumsuzlayan" bakış açıları için anlamlı bir ilişki ortaya çıkarken; Şırnak'ta "olumlayan", "fiili Kürt siyasetine dönük endişe" ve "başarısızlık endişesi" algıları için anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre Gümüşhane'de "olumlayan" bakışta meydana gelecek bir artış, ifade edilen görüşe olan desteği yüzde 46 oranında artırmakta, "olumsuzlayan" bakışta oluşacak bir artış, ilgili görüşe olan desteği yüzde 30 oranında azaltmaktadır. Şırnak'ta ise "Ne pahasına olursa olsun barışın sağlanması için hükümet çözüm süreci projesine devam etmelidir." görüşüne olan destek, çözüm sürecini olumlayanlarda meydana gelecek bir artışta yüzde 49, "başarısızlık endişesi" duyanlarda meydana gelecek artışta yüzde 13 oranında yükselirken; "fiili Kürt siyasetine dönük endişe"de oluşacak bir artışta azalmaktadır (%12). Dolayısıyla Şırnak'ta fiili Kürt siyasetine olan endişede meydana gelecek bir artış, hükümetin çözüm sürecini devam ettirmesi gerektiği yönündeki görüşü zayıflatmaktadır.

Çözüm süreci algı türleri, "Ne pahasına olursa olsun barışın gelmesi adına HDP, PKK ve Abdullah Öcalan hükümetle görüşmeye devam etmelidir" görüşü üzerinde Gümüşhane'de yüzde 38, Şırnak'ta yüzde 45 oranında anlamlı bir açıklayıcıdır. Gümüşhane'de "olumlayıcı bakış", "fiili Kürt siyasetine dönük endişe" ve "olumsuzlayan bakış"; Şırnak'ta ise "olumlayıcı bakış", "fiili Kürt siyasetine dönük endişe" ve "başarısızlık endişesi" ile bu görüş arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Gümüşhane'de çözüm sürecini olumlu değerlendirenlerin bu düşüncelerinde meydana gelecek bir artış "Ne pahasına olursa olsun barışın gelmesi için HDP, PKK ve Abdullah Öcalan devletle görüşmeye devam etmelidir" görüşünü yüzde 37,5 oranında artırırken; fiili Kürt siyasetine dönük endişede meydana gelecek bir artış yüzde 12,

olumsuzlayan bakışta meydana gelecek bir artış yüzde 20 oranında bu görüşe olan desteği azaltmaktadır. Diğer bir anlatımla Gümüşhane’de çözüm sürecini olumlu görenler Türkiye’de barışın sağlanması için HDP, PKK ve Abdullah Öcalan’ın devletle görüşmesi gerektiğini savunurken; çözüm sürecini olumsuz değerlendirenler ve fiili Kürt siyasetine endişe duyanlar bu görüşe katılmamaktadırlar. Şırnak’ta ise süreci olumlu değerlendirenlerin (%40) ve sürecin başarısız olacağı endişesi taşıyanların (%21) bu düşüncelerinde meydana gelecek bir artış, “Ne pahasına olursa olsun barışın gelmesi için HDP, PKK ve Abdullah Öcalan’ın devletle görüşmeye devam etmesi gerekir.” şeklindeki görüşe olan desteği artırmaktadır. Buna karşın Şırnak’ta fiili Kürt siyasetine dönük endişede meydana gelecek bir artış bu görüşe olan desteği yüzde 22 oranında azaltmaktadır. Dolayısıyla HDP’nin en fazla oy aldığı şehirlerden biri olan Şırnak’ta, fiili Kürt siyasetine olan endişe, HDP, PKK ve Abdullah Öcalan’ın barış için devletle görüşmesi gerektiği görüşüne olan desteği azaltmaktadır. Bu durum, fiili Kürt siyasetine olan endişe arttıkça HDP, PKK ve Abdullah Öcalan’ın süreçle ilgili samimiyetinin sorgulandığı şeklinde yorumlanabilir.

Çözüm süreci algı türleri “PKK silah bırakmalıdır” görüşü üzerinde Gümüşhane’de yüzde 12, Şırnak’ta ise yüzde 27 oranında açıklayıcı özelliğe sahiptir. Gümüşhane’de fiili Kürt siyasetine dönük endişede meydana gelecek bir artış, PKK’nın silah bırakması gerektiği görüşünü yüzde 30 oranında güçlendirmektedir. Aynı şekilde Şırnak’ta fiili Kürt siyasetine dönük endişede oluşacak artış bu görüşü yüzde 42 oranında artırmaktadır. Ancak Şırnak’ta devlete olan endişede bir artış meydana geldiğinde PKK’nın silah bırakması gerektiği görüşüne olan destek yüzde 19 oranında azalmaktadır.

3.4.2. Çözüm Süreci Algısı ve Olumsuz Tutumlar

Sürecin geleceği ile ilgili olumsuz tutumlar üzerinde anlamlı bir açıklayıcı olan çözüm süreci algı türlerine bakıldığında; genel olarak süreci olumsuzlayan, fiili Kürt siyasetine ve devlete dönük endişe algıları öne çıkmaktadır. Dolayısıyla analizlerde ortaya çıkan çözüm süreciyle ilgili algı türleri ve sürecin geleceğini olumsuzlayan tutumlar arasındaki ilişkiler, endişe, kaygı ve olumsuz düşüncenin daha radikal tutumların gelişmesine neden olduğu söylenebilir.

Tablo 5: Çözüm Sürecinin Geleceği İle İlgili Olumsuz Tutumlar

TUTUMLAR	GÜMÜŞHANE	ŞIRNAK
Çözüm süreci acilen sonlandırılmalıdır	= 3,889 + (-,452) olumlayıcı (,000) = + ,167 devlete endişe (,008) $R^2=,453; F_{(5-232)}=38,465; P=,000$	2,380 + (-,160) başarısızlık endişesi (,033) $R^2=,040; F_{(5-267)}=2,219; P=,053$
Terörün bitirilmesi için askeri önlemler artırılmalıdır	= 2,043 + ,275 olumsuzlayan (,002) = + ,249 fiili Kürt siyasetine endişe (,000) $R^2=,249; F_{(5-228)}=15,104; P=,000$	2,127 + (-,252) olumlayıcı (,001) + ,278 fiili Kürt siyasetine endişe (,000) $R^2=,220; F_{(5-264)}=14,873; P=,000$
HDP daha sert bir politika izlemelidir	= 1,419 + ,389 devlete endişe (,000) = + (-,229) fiili Kürt siyasetine endişe (,000) $R^2=,153; F_{(5-228)}=8,244; P=,000$	2,690 + ,143 devlete endişe (,020) $R^2=,070; F_{(5-265)}=3,968; P=,002$
Hükümet daha sert bir politika izlemelidir	= 2,266 + ,313 fiili Kürt siyasetine endişe (,000) $R^2=,110; F_{(5-229)}=5,683; P=,000$	2,861 + (-,145) devlete endişe (,019) $R^2=,080; F_{(5-264)}=4,611; P=,000$
Güneydoğu Anadolu Bölgesinde problemlerin çözümü ancak askeri yöntemle sağlanabilir	= 2,125 + ,194 olumsuzlayan (,040) $R^2=,129; F_{(5-232)}=6,893; P=,000$	+ (-,300) olumlayıcı (,000) 2,150 + ,295 fiili Kürt siyasetine endişe (,000) + ,145 olumsuzlayan (,013) $R^2=,323; F_{(5-267)}=25,485; P=,000$

p değerleri parantez içinde verilmiştir.

Çözüm süreci algı türleri, "Çözüm süreci acilen sonlandırılmalıdır" görüşü üzerinde Gümüşhane'de yüzde 45, Şırnak'ta yüzde 4 oranında anlamlı bir açıklayıcıdır. Gümüşhane'de "olumlayıcı bakış" ve "devlete dönük endişe" Şırnak'ta ise "başarısızlık endişesi" algıları bağlamında anlamlı bir ilişki gerçekleşmiştir. Gümüşhane'de devlete dönük endişede gerçekleşecek bir artış, çözüm sürecinin acilen sonlandırılması görüşüne olan desteği yüzde 16 oranında yükseltmektedir. Buna karşın, "olumlayan" bakışta meydana gelecek bir artış aynı görüşe olan desteği yüzde 45 oranında azaltmaktadır. Şırnak'ta ise, "başarısızlık endişesi"nde oluşacak bir artış çözüm sürecinin acilen sonlandırılmasına dönük görüşe olan desteği yüzde 16 oranında azaltmaktadır.

Çözüm süreci algı türleri "Terörün bitirilmesi için askeri önlemler artırılmalıdır." görüşü üzerinde Gümüşhane'de yüzde 25, Şırnak'ta yüzde 22 oranında anlamlı bir açıklayıcıdır. Gümüşhane'de "olumsuzlayan bakış" ve "fiili Kürt siyasetine dönük endişe", Şırnak'ta "olumlayıcı bakış" ve "fiili Kürt siyasetine dönük endişe" bağlamında anlamlı bir ilişki oluşmuştur. Bu kapsamda, Gümüşhane'de çözüm sürecine olumsuzlayan bir algı ile yaklaşanların bu görüşlerinde gerçekleşecek bir artış yüzde 27,5 ve "fiili Kürt siyasetine dönük endişe"de meydana gelecek bir artış yüzde 25 oranında askeri önlemlerin artırılması gerektiği görüşüne olan desteği yükseltmektedir. Şırnak'ta ise "fiili Kürt siyasetine olan endişede meydana gelecek bir artış, askeri önlemlerin artırılması gerektiği görüşünü yüzde 28 oranında güçlendirmektedir. Buna karşın "olumlayan" bakışta meydana gelecek bir artış, bu görüşe olan desteği yüzde 25 oranında azaltmaktadır.

Çözüm süreci algı türlerinin "HDP daha sert bir politika izlemelidir." görüşü üzerindeki açıklama oranı Gümüşhane'de yüzde 31, Şırnak'ta yüzde 7'dir. Şırnak'ta sadece devlete karşı endişe ile bu görüş arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Bu endişe düzeyinde meydana gelecek bir artış, HDP'nin daha sert bir politika izlemesi gerektiği görüşüne olan desteği yüzde 14 oranında artırmaktadır. Gümüşhane'de ise devlete dönük endişede meydana gelecek bir artış, yüzde 39 oranında HDP'nin daha sert bir politika izlemesi gerektiği düşüncesini güçlendirirken; fiili Kürt siyasetine dönük endişede olacak bir artış, yüzde 23 oranında bu görüşe olan desteği azaltmaktadır.

Çözüm süreci algı türleri "Hükümet daha sert bir politika izlemelidir." görüşü üzerinde hem Gümüşhane'de (%11) hem de Şırnak'ta (%8) düşük bir açıklayıcı durumundadır. Gümüşhane'de "fiili Kürt siyasetine dönük endişe", Şırnak'ta ise "devlete dönük endişe" algısı ile bu görüş arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Hükümetin izlediği politikayı daha sertleştirmesi konusunda Gümüşhane'de fiili Kürt siyasetine olan endişede meydana gelecek bir artış bu görüşü yüzde 31 oranında kuvvetlendirirken; Şırnak'ta devlete duyulan endişe de oluşacak bir artış, yüzde 14,5 oranında zayıflatmıştır.

"Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde problemlerin çözümü ancak askeri yöntemlerle sağlanabilir" görüşü üzerinde çözüm süreciyle ilgili algı türlerinin anlamlı bir açıklayıcı olduğu bulunmuştur. Bu açıklama oranı Gümüşhane'de yüzde 13; Şırnak'ta ise yüzde 32 düzeyindedir. Anlamlı bir ilişki ortaya çıkan algı türleri üzerinde durulduğunda; Gümüşhane'de çözüm sürecini "olumsuzlayan" bakışta meydana gelebilecek bir artışın bu görüşü yüzde 19 oranında artırdığı görülmüştür. Şırnak'ta ise, fiili Kürt siyasetine dönük endişede meydana gelecek bir artışın yüzde 29,5 oranında, "olumsuzlayan" bakışta meydana gelecek bir artışın ise yüzde 14,5 oranında çözümün sadece askeri yöntemlerle sağlanabileceği görüşüne olan desteği yükselteceği sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşın Şırnak'ta "olumlayan" bakışta meydana gelecek bir artış çözümün sadece askeri yöntemlerle olabileceği görüşüne olan desteği yüzde 30 oranında azaltmaktadır.

SONUÇ

Çalışmada Gümüşhane ve Şırnak'ta yapılan bir araştırma ile iki aşamalı bir süreç izlenmiştir. İlk aşamada, çözüm sürecinin vatandaşlar tarafından nasıl algılandığı; ikinci aşamada, bu algılara bağlı olarak çözüm sürecinin geleceğiyle ilgili oluşan olumlu ve olumsuz tutumlar ele alınmıştır. İlk aşamada her iki ilde yapılan araştırma verilerine dayalı olarak çözüm süreciyle ilgili algının beş türe ayrılabilceği görülmüştür. Bunlar: “olumlayıcı bakış”, “devlete dönük endişe”, “fiili Kürt siyasetine dönük endişe”, “olumsuzlayan bakış” ve “başarısızlık endişesi” dir.

Araştırmada çözüm süreciyle ilgili ortaya konan beş algı türü, çözüm sürecinin bundan sonraki dönemlerde nasıl devam etmesi gerektiği ile ilgili hem olumlu hem de olumsuz tutumlarla karşılaştırılmıştır. Yapılan analizlerde genel olarak çözüm süreci ile ilgili olumlu bir algıya sahip olanların sürecin devam etmesinden yana oldukları ve tarafların birbirini anlamaya dönük eylemlerde bulunmasını istedikleri görülmüştür. Bununla birlikte sürecin başarısız olacağı endişesini taşıyanlar da benzer görüşleri desteklemişlerdir. Buna karşın çözüm sürecinde fiili Kürt siyasetine, devlete ve çözüm sürecine karşı kuşkuları olanların sürecin bitirilmesi ve çözüm için daha sert ve katı tedbirlerin alınması gerektiği tutumlarına sahip oldukları tespit edilmiştir. Dolayısıyla, süreçle ilgili herhangi bir endişe beslemeyenler destek ve ılımlı tutumlarını sürdürürken; endişeye sahip olanlar, sorunun çözümü için daha sert ve katı bir tutum geliştirmişlerdir.

Çözüm süreci ile ilgili olumlu bir algıya sahip olanlar, çözüm sürecinin devam etmesi, ne pahasına olursa olsun barışın sağlanması için hükümetin çözüm süreci projesine devam etmesi ve yine HDP, PKK ve Abdullah Öcalan'ın devletle görüşmelere devam etmesi gerektiği görüşlerine destek vermişlerdir. Şırnak'ta bu destek Gümüşhane'ye göre daha güçlü bir şekilde gerçekleşmiştir. Ayrıca devlete endişe duyulduğunda Gümüşhane'de çözüm sürecinin bitirilmesi görüşü desteklenirken; Şırnak'ta, devam etmesi gerektiği görüşü desteklenmiştir. Bu sonuç, terörden doğrudan etkilenen bölgedeki insanların çözüm sürecine verdikleri güçlü desteği pekiştirmektedir.

Şırnak'ta devlete karşı endişe duyulduğunda, sürecin devam etmesi gerektiği görüşü desteklenmesine rağmen bölgenin ekonomik olarak kalkınmasının çözümün temeli olacağı görüşü desteklenmemiştir. Ayrıca Şırnak'ta fiili Kürt siyasetine dönük bir endişe oluştuğunda Ne pahasına olursa olsun hükümetin sürece devam etmesi ve HDP, PKK ve Abdullah Öcalan'ın devletle görüşmeye devam etmesi gerektiği görüşlerine olan destek azalmıştır. Bu durum genel olarak Gümüşhane'de de gerçekleşmiştir. Ayrıca Gümüşhane'de gerçekleşen önemli sonuçlardan biri de, fiili Kürt siyasetine endişe duyulması durumunda çözüm için bölgenin ekonomik olarak kalkınmasının yeterli bulunmasıdır. Dolayısıyla fiili Kürt siyasetinin güven vermemesi Gümüşhanelilerde çözümün ekonomik kalkınma temelinde sağlanması görüşüne neden olmuştur.

“PKK'nın silah bırakması gerekir” görüşü fiili Kürt siyasetine olan endişeye bağlı olarak hem Gümüşhane'de hem de Şırnak'ta desteklenmektedir. Ancak Şırnak'ta devlete karşı olabilecek bir endişe durumunda, PKK'nın silah bırakması görüşüne olan destek azalmaktadır. Dolayısıyla bu süreçte devletin bir muhatabı olarak yer alan fiili Kürt siyasetinin taraftarı olan vatandaşlar, devlete karşı endişe duyduklarında çözümün sağlanmasındaki en önemli adım olan örgütün silah bırakmasını istememektedirler. Bir anlamda silahlı mücadelenin destekçisi konumunda olabilmektedirler.

Genel olarak bakıldığında; çözüm sürecinin geleceği ile ilgili olumsuz tutumlar sürece

duyulan endişelere bağlı olarak desteklenmiştir. "Çözüm süreci acilen sonlandırılmalıdır", "Terörün bitirilmesi için askeri önlemler artırılmalıdır", "HDP daha sert bir politika izlemelidir", "Hükümet daha sert bir politika izlemelidir" ve "Güneydoğu And. Bölgesi'ndeki problemin çözümü ancak askeri yöntemlerle sağlanabilir" şeklindeki tutumlar, hem Gümüşhane'de hem de Şırnak'ta fiili Kürt siyasetine olan endişeye bağlı olarak desteklenmiştir. Dolayısıyla, fiili Kürt siyasetine duyulan endişe çözüm süreciyle ilgili olumsuz tutumların ortaya çıkmasında önemli bir faktör olmuştur. Bununla birlikte devlete duyulan endişe, çözüm sürecinin acilen bitirilmesi gerektiği görüşüne Gümüşhane'de destek sağlarken; Şırnak'ta ise HDP'nin daha sert bir politika izlemesi gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir. Ayrıca Şırnak'ta devlete duyulan endişe hükümetin daha sert bir politika izlemesi gerektiği görüşüne olan desteği azaltmıştır.

Çözüm süreci ile ilgili olumsuz algılar, sürecin geleceğiyle ilgili olumsuz tutumları beslemektedir. Buna karşın sürece duyulan olumlu bakış, sürecin geleceğiyle ilgili olumsuz tutumlara olan desteği azaltmaktadır. Diğer bir ifadeyle, süreçle ilgili gelişen olumlu algı olumsuz tutumları engellemektedir.

Bu çalışma, çözüm sürecinde iletişim stratejisinin önemini ortaya koymaktadır. Devletin karşısında yer alan tarafın ya da tarafların belirsizleştiği durumlarda bilginin çarpıtılması açısından uygun bir ortam oluşmaktadır. Bunun sonucunda izlenen politikalarla ilgili oluşan algılar, gerçek anlamdan uzaklaşmaktadır. Bu bakımdan etkin ve verimli bir iletişim stratejisinin ortaya konması, sorunun çözümünde ekonomik, sosyal ve güvenlik önlemleri kadar önem taşımaktadır. Hatta demokratik bir meşruiyetin sağlanması açısından temel bir araç olarak görülebilir. Dolayısıyla ortaya konacak iletişim stratejilerinin etkin ve verimli bir şekilde ele alınabilmesi için bu konudaki bilimsel araştırmaların yaygınlaştırılması gerekmektedir.

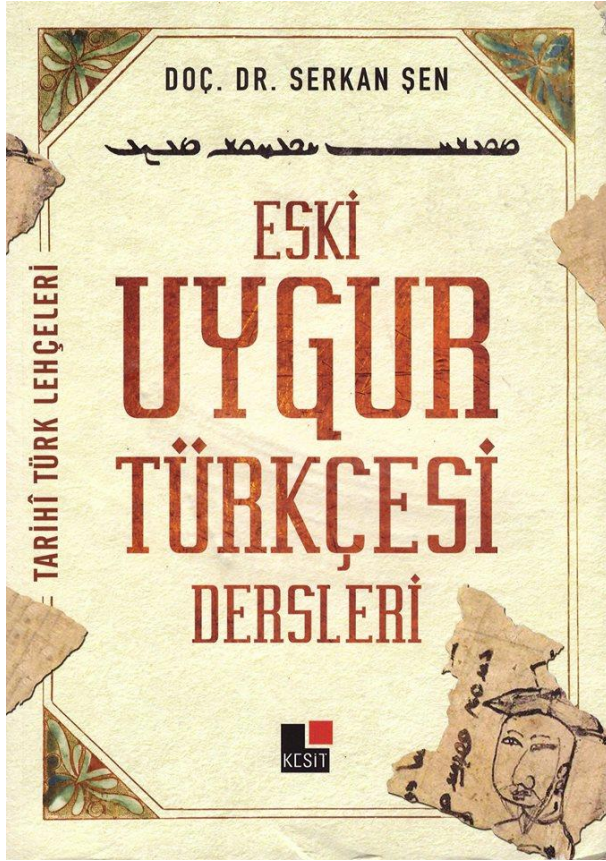
KAYNAKÇA

- ALTUN, Nurullah (2013), "Modern Türkiye'de Kimlik: Kürt Kimliğinden Kürt Sorununa", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8 (2): 45-67.
- ARAKON, Maya (2010), "Ayrılcı Kürt Hareketinin Tarihsel Dinamiklerine Kısa Bir Bakış", *Alternatif Politika*, 2(2): 175-194.
- BECERİKLİ, Sema Y. (2005), *Uluslararası Halkla İlişkiler*, Ankara: Nobel Yayınları.
- CEYLAN, Ali K. (2012), *Terör*, İstanbul: YeniYüzyıl Yayınları.
- DEMİR, Halis – OKAN, Tarhan (2009), "Motivasyon Üzerinde Ulusal Kültür Etkisi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1): 121-142.
- EKİNCİ, Tark Z. (2011), *Kürt Siyasal Hareketlerinin Sınıfsal Analizi*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- GÜL, Talip (2012), *Terör ve Terörizm*, İstanbul: ARK Kitapları.
- HOFSTEDE, Geert (1983), "The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories", *Journal of International Business Studies*, 14(2): 75-89.
- HOFSTEDE, Geert (1984), "The Cultural Relativity of the Quality of Life Concept", *The Academy of Management Review*, 9(3): 389-398.
- HOFSTEDE, Geert (1993), "Cultural Constraints in Management Theories", *The Executive*, 7(1): 81-94.
- HOFSTEDE, Geert (1998), "Think Locally, Act Globally: Cultural Constraints in Personnel Management", *Management International Review*, 8: 7-26.
- KALAYCI, Şeref (2006), "Faktör Analizi", (Ed. Şeref Kalaycı), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 322-331.
- KUZU, Ali (2009), *Terör mü Kürt Sorunu mu?*, İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- ÖZKAN, Ersan - ÖZDEMİR Habib (2014), "Nitelikli Terör Örgüt Üyesi Kaynağı: KCK Siyaset Akademisi Örnek Olay", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (28): 49-60.
- ÖZEREN, Süleyman - SÖZER, M. Alper - BAŞIBÜYÜK, Oğuzhan (2012), "Bireylerin Terör Örgütlerine Katılmasına Etki Eden Faktörler Üzerine Bir Alan Çalışması: PKK/KCK Örneği", *International Journal of Security and Terrorism*. 3(2): 57-83.
- POUSSARD, J. Minibaş - ERKMEN Turhan. (2008). *Yönetim-İletişim-Kültür*. İstanbul: Arkan Basım Yayım Dağıtım.
- SİĞRİ, Ünsal - TIĞLI Mehmet (2006), "Hofstede'nin Belirsizlikten Kaçınma Kültürel Boyutunun Yönetim-Örgütsel Süreçlere ve Pazarlama Açısından Tüketici Davranışlarına Etkisi", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 16(1): 327-342.
- TEKİN, Arslan (2013), *İmralı'daki Konuk*, İstanbul: Paraf Yayınları.

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ DERSLERİ

ŞEN, Serkan (2015), *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları,
303 s., ISBN 978-605-9100-13-7

Abdullah MERT*

Eski Türkçenin ikinci dönemine karşılık gelen Eski Uygur Türkçesi döneminde meydana getirilen eserlerin çoğunluğu dinî içerikli çeviri eserlerdir. Köktürk devletinin yıkılmasından sonra bozkıra hâkim olan Uygurlar 763 yılında Böğü Kağan önderliğinde Manihaizm'i devlet dini olarak benimsediler. 840 yılında çeşitli gerekçelerle tarım havzasına göçüp yerleşik hayata geçen Uygurlar burada Budizm ile karşılaşmış bir müddet sonra bu dini kabul ettiler. Budist, Manihaist ve az miktarda Hristiyanlıkla ilgili eserleri dillerine çevirdiler. Dinî alanda yazılan metinlerin büyük bölümü Çince, Toharca, Sanskritçe, Tibetçe ve Soğudçadan yapılan çevirilerden meydana gelmiştir. Uygurlar, Dinî içerikli metinlerin dışında astronomi, fal-büyü, sağlık ve hukukla ilgili metinler de ortaya koymuşlardır.

Eski Uygurlardan kalan metinler diğer kavimlerden kalan metinlerle birlikte 20. yüzyılın başından itibaren Batılı araştırma heyetleri tarafından kendi ülkelerine

taşınmıştır. Türkçe yazılı belgelerin toplanmasında en büyük başarıyı Alman heyeti göstermiştir. Turfan seferleri sırasında ele edilen çok sayıda Uygurca yazma ve basma eser Almanya'ya taşınmıştır. Doğu Türkistan'dan taşınan yazılı belgeler günümüzde Almanya,

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, amert@konya.edu.tr

İngiltere, Rusya, Japonya, Fransa, Çin ve Türkiye gibi ülkelerin kütüphanelerinde veya ilgili birimlerinde yer almaktadır.

Türkiye’de Eski Uygur Türkçesiyle ilgili çalışmalar özellikle son on yıl içinde hız kazanmıştır. Bu sahaya yönelik çalışan araştırmacı sayısının artması sayesinde üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin çoğunda Eski Uygur Türkçesi dersi sahanın uzmanları tarafından okutulmaya başlanmıştır. Fakat dersin öğretimine yönelik kaynaklar sınırlı sayıda kalmıştır. Serkan Şen tarafından hazırlanan ve yeni baskısı 2015 yılında Kesit Yayınlarından çıkan “Eski Uygur Türkçesi Dersleri” isimli kitap söz konusu gereksinimden ötürü lisans ve lisansüstü derslerde başvurulmak üzere Türkoloji’nin istifadesine sunulmuştur.¹

Şinasi Tekin’e ithafla başlayan eser *Giriş* (s. 17-48), *Dilbilgisi* (s. 49-83), *İncelemeler* (s. 87-231), *Uygulama Metinleri* (s. 232-243), *Kaynaklar* (s. 245-247), *İncelenen Sözcüklerin Dizini* (s. 249-257) *Tıpkıbasımlar* (s. 259-303) olmak üzere yedi bölümden meydana gelmiştir. Kitaba Kesit Yayınlarından çıkan baskıda *Uygulama Metinleri* ve *İncelenen Sözcükler Dizini* bölümleri eklenmiş, böylece kitap daha kullanışlı hâle getirilmiştir.

Eski Uygur Türkçesiyle oluşturulan eserler *Giriş* bölümünde ait oldukları çevrelere göre *Budist Çevreye Ait Metinler* (s. 24-34), *Manihaist Çevreye Ait Metinler* (s. 36-38), *Hristiyan Çevreye Ait Metinler* (s. 38), *Din Dışı Çevreye Ait Metinler* (s. 38-40) şeklinde sınıflandırılmış ve eserlerin içerikleri hakkında bilgiler verilmiştir. *Giriş* bölümünde son olarak *Eski Uygur Türkçesi Metinlerinin Bulunuşu, Okunuşu ve Üzerlerine Yapılan Çalışmalar* (s. 41-47) bölümü yer almıştır. Söz konusu çevrelere ait eserler hakkında araştırmacılar tarafından hazırlanan bilimsel çalışmalara kitapta yer verilmesi öğrencilerin bibliyografik bilgi seviyelerinin artmasına katkı sağlaması açısından önem arz eder.

Dilbilgisi bölümünde Eski Uygur Türkçesinin ağız özelliklerine, yazım özelliklerine, ses bilgisine, biçim bilgisine ve söz dizimi özelliklerine değinilerek küçük bir Eski Uygur Türkçesi grameri oluşturulmuştur. Bu bölüm Bilge Kültür Sanat Yayınlarından çıkan ilk baskıyla aynıdır.

303 sayfadan oluşan kitabın 87-231 sayfaları arasında genişçe bir yer tutan *İncelemeler* bölümünde Eski Uygur Türkçesiyle meydana getirilen çeşitli dinî ve din dışı çevrelere ait önemli metinlerden parçaların çalışmaya dâhil edildiği görülmektedir. İncelenen metinler seçilirken Vinaya, Sutra, Abhidharma, anlatılar, tövbe duaları ve din dışı metin türlerine ait en az birer metin parçasına incelemede yer vermeye dikkat edildiği anlaşılmaktadır. İncelenen metinler şu başlıklar altında ele alınmıştır:

İnsadi Sudur’dan Bir Bölüm (s. 87-91), *Altun Yaruk’un Başlangıç Kısmından Bir Bölüm* (s. 92-111), *Abhidharma Metninden Bir Parça* (s. 112-113), *Aç Pars Masalından Bir Bölüm* (s. 114-134), *İyi ve Kötü Düşünceli Prens Masalı* (s. 134-146), *Susuz Kalan Balıklar Masalı* (s. 146-162), *Geyikler Beyi Masalından Bir Bölüm* (s. 162-165) *Maitrisimit’ten Bir Bölüm* (s. 166-175), *Küentso (Hsüan-Tsang) Biyografisi* (s. 176-183), *Kşanti Kulguluk Nom Bitig’den Bir Parça* (s. 183-186) *Budist Çevrede Yazılmış Büyü Metninden Bir Parça* (s. 186-192), *Budist Çevrede Yazılmış Dinî Şiir* (s. 192-194), *Maniheizm’e Ait Tövbe Duası Huastvanift’ten Bir Parça* (s. 195-198), *Maniheist Çevrede yazılmış Anlatı Parçaları* (s. 198-204), *Hristiyan Çevrede Yazılmış, Metinlerden Parçalar* (s. 204-208), *Hukuk Belgelerinden Örnekler* (s. 208-212), *Mektup Örneği* (s. 212-215), *Sağlık Bilgisi Metinlerinden Örnekler* (s. 215-219), *Gökbilimine Dair Metin Örneği* (s.

¹ Bilge Kültür Sanat Yayınlarından çıkan ilk baskı için bkz: ŞEN, Serkan (2014), Eski Uygur Türkçesi Dersleri, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 240 s.,

219-221), *Fal Metninden Örnekler* (s. 221-225), *Aşk Şiiri Örneği* (s. 229-229), *Halk Edebiyatı Ürünleri (Atasözü Örnekleri)* (s. 229-231).

Çalışmada söz konusu metinlerin yazıçevrimi (transkripsiyon) ve harfçevrimi (transliterasyon) yapılmıştır. Yazıçevrimi yapılan sözcüğün hemen yanına küçük puntolarla anlamı verilerek öğrencilerin Eski Türkçe sözcükleri ve onların satır altı karşılıklarını aynı anda görmesi, anlamını algılaması ve Türkçenin söz varlığındaki devamlılığını fark etmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Metinler kitapta aşağıdaki biçimde yer alır:

birgerü^{birleşerek} bir^{bir} or(u)nta^{yerde} yığılmış^{yığılmış} tērilmişleri^{derilmişleri}

pyrk'rw byr 'wrn t' yıqylmys tyrylmys l'ry

kergek^{gerek} bir^{bir} ekintişke^{ikincisine} ağır^{büyük} ayag^{saygılı}

k'rk'k „ pyr 'ykyntys k' "qyr "y'q" (s. 88)

Metnin Türkiye Türkçesine aktarımı başlığı altında incelenen metin parçaları Türkiye Türkçesine aktarılmış, *Metinden Seçilen Sözcüklerin İncelenmesi* başlığı altında ise incelenen metinlerde geçen bazı sözcüklerin tahlilleri yapılmıştır:

biliglig: “bilgili” < bil-(i)g+lig → [bil- “bilmek” -i (YS) -g (FİYE) +lig (İİYE)] (s. 90)

yalanguklı: “insanlı” < *ya-l-(t)ng+u-k+lı ~ yalanguklı → [*ya- “parlaklık saçmak” (FT) -l- (FFYE) -ı (YS) -ng (FİYE) +u- (İFYE) -k (FİYE) +lı (İİYE) ~ -ilerleyici benzeşme neticesinde- yalanguklı] (s. 113)

Kitaba Kesit Yayınlarından çıkan baskıda dâhil edilen *Uygulama Metinleri* bölümünde kitabın sol tarafındaki sayfalarda metin parçalarının yazıçevrimleri ve hemen sözcüklerin yanında küçük puntolarla Türkiye Türkçesi karşılıkları yer almıştır. İnceleme metinlerinden farklı olarak bu bölümde harfçevrimi ve sözcük tahlillerine yer verilmemiştir. Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu bölüm öğrencilerin uygulama yapması için hazırlanmıştır. Kitabın sağ tarafındaki sayfalarda metinlerin orijinal imlâli şekline yer verilerek lisansüstü öğrencilerin metin okuma pratiği yapmaları amaçlanmıştır. Fakat Çaştanı Bey Masalı'nın giriş bölümünün yer aldığı metnin orijinal imlâli şekli fotoğraf kalitesinden dolayı okunamayacak durumdadır. Sonraki baskılarda fotoğrafın yenilenmesi okuyucu açısından kullanışlı olacaktır.

Uygulama Metinleri bölümünde *Altun Yaruk*, *Çaştanı Bey Masalı*, *Huastuanıft*, *Aç Pars Masalı* ve *Fare Isırığı Falı*'ndan kısa parçalar yer alır. Sonraki baskılarda bu bölümdeki metinlerin artırılması faydalı olacaktır.

İncelenen Sözcükler Dizini Bilge Kültür Sanat Yayınlarından çıkan ilk baskıda yer almayı Kesit Yayınlarından çıkan baskıda kitaba dâhil edilen bölümlerden biridir. Bu bölümde metin parçaları altında incelenen sözcükler alfabetik olarak buldukları sayfa numaraları ile dizinlenmiştir. Dizin sayesinde tahlili merak edilen sözcük okuyucu açısından kolayca bulunur hâle gelmiştir. Yeni baskıda bu bölümün kitaba dâhil edilmesi faydalı olmuştur.

Tıpkıbasımlar bölümünde *İncelemeler* başlığı altında ele alınan metinlerin tıpkıbasımları yer almıştır. Tıpkıbasımlar, metinleri orijinalinden de okumak isteyen öğrenciler için faydalı olmuştur. Kitabın Bilge Kültür Sanat Yayınlarından çıkan baskısında *Tıpkıbasımlar* bölümünde yer alan metinlerin fotoğraflarının oldukça bozuk ve okunmalarının güç olduğu görülmüştür. Yeni baskıda söz konusu fotoğrafların yenilenmiş olması ve böylelikle metinlerin okunabilir bir görünüm kazanması kitabın daha verimli kullanılmasını sağlamıştır.

Yayımlandığında Eski Uygur Türkçesinin öğretimi konusunda önemli bir boşluğu dolduran *Eski Uygur Türkçesi Dersleri* isimli ders kitabının Kesit Yayınlarından çıkan baskıda eksiklikler göz önüne alınarak güncellenmesi Türkoloji öğrencileri için faydalı olmuştur. Bu değerli çalışmasından ötürü Doç. Dr. Serkan ŞEN'i kutlar, çalışmalarının devamını merakla beklediğimizi belirtmek isteriz.

MÛSÂ-NÂME (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)

AŞÇI, Ufuk Deniz (2012), *Mûsâ-nâme (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*, Konya: Palet Yayınları, 235 s., ISBN 978-605-61314-3-1

Muhsin UYGUN*

Kıssalar, ders çıkarılması gereken olaylardır. Tarihî ve dinî öneme sahip insanların yaşadıkları olaylar hikâyeye şeklinde anlatılır. Bu sayede insanların bilinç kazanması sağlanır. Türk edebiyatı tarihine bakıldığında Kıssa-i Yusuf, Kıssa-i Musa, Musa-name gibi adlarla bir peygamber etrafında oluşturulan kıssaların yanında, Kısasü'l-Enbiya, Kıssa-i Enbiya gibi adlarla birden fazla peygamber etrafında oluşturulan kıssalar yer almaktadır. Hz. Musa etrafında oluşturulan kıssalar, kısasü'l-enbiya tarzı eserlerde çokça yer almasına rağmen müstakil bir eser olarak çok fazla ele alınmamıştır. Anadolu sahasında yazılan *Kıssa-i Mûsâ 'Aleyhi's-Selâm Ma'a Firavon Kavmihi Min Ehli'l-Küfr ve'z-Zalâm*¹ ile tanıtımını yaptığımız Çağatay sahasına ait *Mûsâ-nâme* adlı eserler doğrudan Hz. Musa kıssasını konu edinmektedir.

Aşçı tarafından yayınlanan *Mûsâ-nâme* adlı eser; *Giriş, Sonuç, İnceleme, Transkripsiyonlu Metin, Türkiye Türkçesine Aktarma, Dizin ve Tıpkıbasım* bölümlerinden oluşmaktadır.

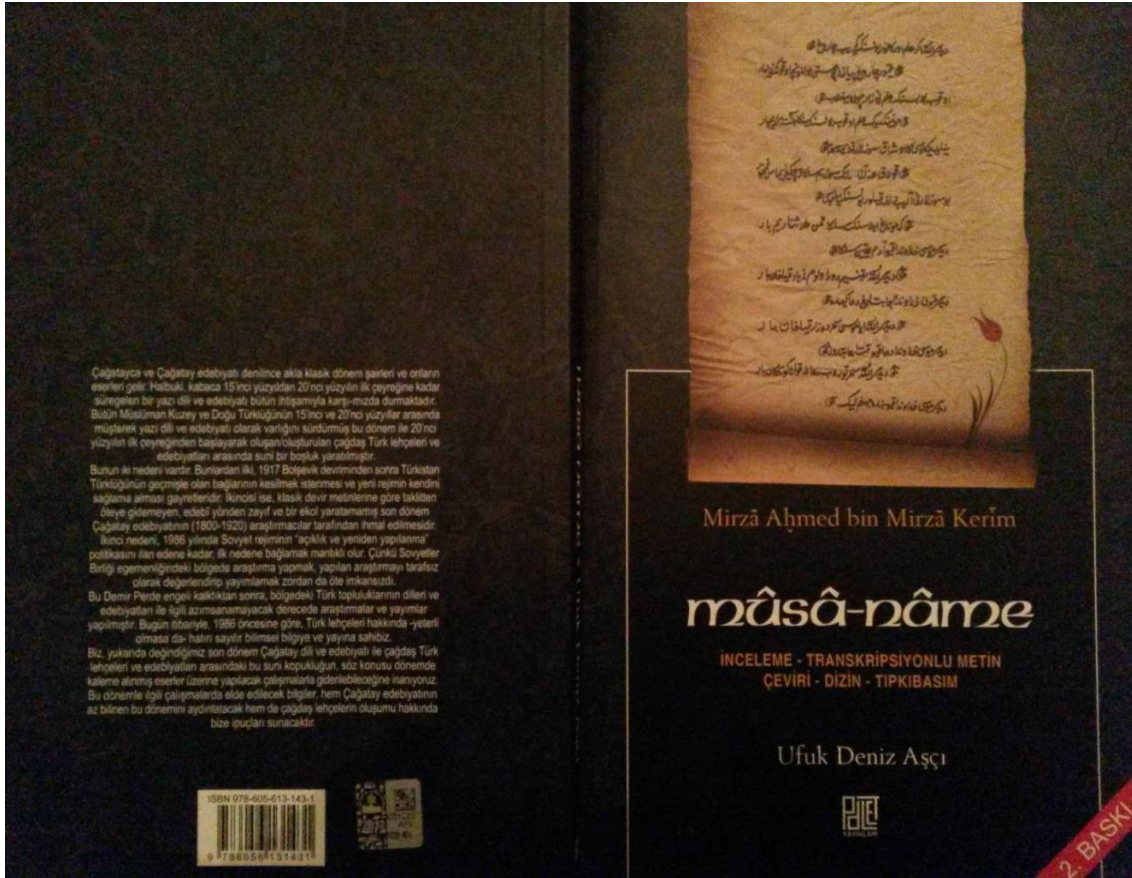
Yazar, *Söz Başı*'nda (s. 9-10) son dönem Çağatay dili ve edebiyatı ile çağdaş Türk lehçeleri arasında bir kopukluk olduğundan bahsetmiş, Çağatay Türkçesinin son döneminde kaleme alınan eserler üzerine yapılacak çalışmalarla bu kopukluğun giderileceğini belirterek böyle bir çalışma yaptığını dile getirmiştir. Ayrıca yazar, kitabı oluşturan bölümler hakkında kısa bilgiler vermiştir.

Araştırmacı, *Giriş* (s. 11-21) bölümünü beş alt başlığa ayırmıştır. Bu alt başlıklar şunlardır: *Çağatay Edebiyatı, Çağatay Edebiyatının Son Dönemi, Mûsâ-nâme, R. Shim'on Hakham'ın Mûsâ-nâme'si ve Dil Özellikleri Bakımından Mûsâ-nâme'nin Klasik Çağatay Metinlerinden Farkı*.

* Okt., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili Bölümü. muygun@konya.edu.tr

¹ Bu eser Gökhan ÖLKER tarafından çalışılmıştır:

Gökhan ÖLKER, (2013), *Kıssa-i Mûsâ 'Aleyhi's-Selâm Ma'a Firavon Kavmihi Min Ehli'l-Küfr ve'z-Zalâm*, Konya: Palet Yayınları.

Eserin Kapak Fotoğrafi

Çağatay Edebiyatı başlığı altında, Çağatay Türkçesinin yazı dili olarak kullanıldığı yüzyıllar ve coğrafyalardan bahsedilmiştir. Çağatay Türkçesi ve edebiyatı hakkında yapılan araştırmalarda, bu devrin hangi dönemlere ayrıldığı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürüldüğü belirtilmiş, bu çerçevede A. N. Samoyloviç'in 1928 yılında yayımladığı *K istorii literaturnogo sredneaziatskoturetskogo yazıka* adlı makalesinde, Orta Asya edebî Türk dili ile ilgili yapmış olduğu tasnife, Fuat Köprülü'nün İslâm Ansiklopedisindeki *Çağatay Edebiyatı* maddesinde yaptığı tasnife, M.A. Şçerbak'ın 1953 yılında yayımlanan *K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnogo perioda* adlı makalesinde Eski Özbekçe adıyla yapmış olduğu tasnife ve Çağatay Türkçesi ve edebiyatı hakkında en kapsamlı araştırmaları yapan ve bu dönemin gramerini kaleme alan Janos Eckmann'ın Orta Asya edebî Türk dili ile ilgili yapmış olduğu tasnife yer verilmiştir.

Çağatay Edebiyatının Son Dönemi adlı bölüme yazar şu bilgi ile başlamaktadır: "Üzerinde çalıştığımız *Mûsâ-nâme* adlı eser, dil özelliklerine göre, Köprülü'nün *Gerileme ve Çökme Devri* (17.-19. yy), Samoyloviç ve Şçerbak'ın *Özbekçe*, Eckmann'ın *Klasik Sonrası Devir* diye tanımladığı dönemde yazılmış olmalıdır."

Bu açıklamadan sonra yazar, 19. yüzyıl boyunca Türkistan'ın kültür hayatında gözle görülür bir değişme ve iyileşme olmadığını, eğitim seviyesinin düşük, kültürel gelişimin ise çok yavaş olduğunu ifade etmiştir. Benzer durumun edebiyat için de geçerli olduğunu, bu yüzyılda Buhara Hanlığı'nda dikkati çeken hiçbir Çağatayca eser yayınlanmadığını belirtmiştir. Bunun yanında Hive ve Hokand'da Çağatay Türkçesinde canlı bir edebî faaliyet olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca bu dönemdeki şair ve yazarların klasik devirdeki konuları kötü bir şekilde taklit ettiklerine de değinmiştir.

Mûsâ-nâme adlı bölümde, yazar eseri nasıl bulduğunu şu sözlerle anlatmıştır:

“1995 yılının Nisan ayında, Özbekistan'ın Namangân şehrini gezerken, bir caminin kapısında satılırken gördüğüm bu küçük taş baskısı metin, sırf başlığından dolayı dikkatimi çekmişti. O zamana kadar Türk edebiyatında - Türkiye de dâhil bütün Türk dünyası- Mûsâ peygamberin Kuran'da geçen kıssası ve bu kıssa temel alınarak menkıbeleşen hayatının klasik edebiyatımızda çokça konu edildiğini biliyordum ama Mûsâ-nâme başlığını taşıyan bir mesnevinin varlığından haberdar değildim. Taş baskısı yoluyla çoğaltılmış, sadece yazarı ve yazarın mahlası belirtilen, yazıldığı yere veya basıldığı zamana dair hiçbir bilgi olmayan bu eseri okumaya başladığımda, Çağatay edebiyatının veya bu edebiyatın en sadık takipçisi olan Özbek Türkçesinin manzum bir metni olduğunu gördüm. Taş baskısı metinde baskı yeri ve tarihi olmadığı için, eser hakkında daha fazla bilgi toplamak ümidiyle bir hafta sonra aynı cami önünde, bu eseri aldığım kişiyi buldum. Benim, adı Şerzat olan kişiden satın aldığım nüsha fotokopiydi. Mutlaka eserin aslının yerini biliyor olmalıydı. Bunu ona sordum. Namangân'daki bir kütüphanenin ismini verdi ve eserin aslını orada bulabileceğimi söyledi. Heyecanla denilen yere gittim. Fakat orada böyle bir eser yoktu. Yanlış yönlendirilmişim. Bir daha Şerzat'ı görmedim.”

Aşçı; *Mûsâ-nâme* ve yazarı Mirza Ahmed bin Mirza Kerim hakkında elde edebildiği bilgilerin sınırlı olduğunu, hatta eserin yazarı hakkında hiçbir bilgiye ulaşamadığını şu sözlerle ifade eder: "Mahlası Âzâd olan Mirza Ahmed bin Mirza Kerim ismi ulaşabildiğim hiçbir kaynaktan geçmemekte veya sahanın uzmanı kişilerce bilinmemektedir."

Eserin bulunuşuyla ilgili açıklamadan sonra yazar, *Mûsâ-nâme* hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Mûsâ-nâme, 46 sayfadan oluşan, her sayfasında on beş mısra bulunan bir eserdir. Sayfa numaraları Arap rakamlarıyla numaralandırılmış, sonradan yanına günümüzde kullanılan rakamlar elle ilave edilmiştir. Eserde aruz vezni ustalıklı kullanılmıştır. Bazı harf, sözcük ve mısra eksiklikleri taş baskısından kaynaklanmaktadır.

Eser, Hz. Musa'nın Tûr dağında Allah ile konuşmasını konu edinen, mefâilün/mefâilün/faülün vezniyle başlayan, mefâilün/mefâilün/mefâilün/mefâilün vezniyle devam eden ve nihayetinde 4+4+4 duraklı 12'lik hece vezniyle bitirilen Mûsâ-nâme adlı bir mesneviden, *Bibî Rabia Mersiyesi* adlı 12 bentlik muhammes ve *Gazel-i Diger Mersiye* adlı 17 bentlik müseddesten oluşmuştur.

42 beyitlik giriş bölümünden sonra Hz. Musa'nın Allah'tan istediklerini sıraladığı yeni bir bölüme geçilir. Bu bölümden itibaren mesnevi 4 mefâilün vezniyle devam eder. Üç beyitlik geçiş bölümünden sonra Allah'ın Hz. Musa'ya sorular sorduğu bölüm gelir. Bu bölüm 28 beyitten oluşur. Allah'ın Hz. Musa'ya cevaplar verdiği bölüm yine aynı vezinle ve 11 beyitle oluşturulmuştur. Hz. Musa'nın "Ben mi yoksa Muhammed mi yakın dostun?" diye sorduğu bölümün vezni aynıdır. 55 beyitten oluşur. Hz. Musa'nın Allah'tan rızalık istediği bölüm de aynı vezinle oluşturulmuştur ve bu bölümde 11 beyit vardır. Buradan itibaren 4+4+4 duraklı 12'lik hece vezniyle kaleme alınan bölümler başlar. Hz. Musa'nın iyi ve kötü ümmetlerinin kimler olduğunu Allah'tan sorup öğrendiği bölüm 30 beyitten oluşmuştur. Peygamberler ve Allah'ın cennette mümin kullara yüzlerini gösterdiği ve onlar adına ziyafetler verdiği bölüm ise 24 dörtlükten oluşmaktadır.

Allah'ın yüzünü kullarına gösterdiği ve onlara ziyafet verdiği bölüm 7 dörtlük, 4 beşlikten oluşmuştur. Son iki bölümün kafiye şeması aaab cccb dddb şeklindedir.

Buradan itibaren Mûsâ-nâme biter ve Bîbî Rabia Mersiyesi başlığını taşıyan muhammes başlar. Muhammesin vezni *fâilâtün/fâilâtün/fâilâtün/fâilün*'dür. Kafiyesi *aaaaa bbbba cccca* şeklindedir. Bibi Rabia, şairin kızıdır. Şair ölen kızının ardından mersiye yazmıştır. Bu muhammes 12 bentten oluşmuştur.

Eser Gazel-i Diger Mersiye adlı 17 bentlik bir müseddesle biter. Vezni 4 mefâilün'dür. Kafiyesi *aaaaaa bbbba cccca* şeklindedir.

R. Shim'on Hakham'ın *Mûsâ-nâme'si* adlı bölüme yazar şu ifadelerle başlar: "1999 yılında internette yaptığım tarama sonucunda Musa-nama ismine tesadüf ettim. Bu isim, yayımlanmış bir kitabın adında vardı: *The Musâ-nâma of R. Shim'on Hakham*. Editörlüğünü Herbert H. Paper'in yaptığı bu eser, Cinninati'de *Hebrew Union Collage-Jewish Institute of Religion* desteğiyle *Hebrew Union Collage Press*'e 1986 yılında bastırılmıştır.

Eseri incelemeye ve yayımlamaya karar verince, 2008 yılında, Kanada'da yaşayan bir arkadaşım vasıtasıyla kitabı aldım. Eser elime geçmeden evvel Mûsâ-nâme, belki de Mirza Ahmed bin Mirza Kerim hakkında bilgiler edinebileceğimi umuyordum. Fakat sonuç beklediğim gibi olmadı. Eser, otuz sayfadan oluşan önsöz ve giriş hariç, Hz. Musa'nın hayatını ve mücadelesini anlatan 518 sayfalık İbrani alfabesiyle ve İbranice yazılmış mensur bölümden oluşturulmuştu.

Her ne kadar beklentilerimizi karşılama da, bu eser sayesinde Mirza Ahmed bin Mirza Kerim'in -kesinlikle Müslüman, kuvvetle muhtemel Özbek veya Uygur Türkü- neden Türklerin veya Müslümanların pek rağbet etmediği bir konuyu kaleme aldığını öğrenmiş olduk."

Araştırmacı bu bilgilerden sonra R. Shim'on Hakham ve eser hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Aşçı, vermiş olduğu bilgiler ışığında üzerinde çalıştığı eseri ilgilendiren bazı önemli sonuçları 4 madde hâlinde açıklamıştır.

Dil Özellikleri Bakımından Mûsâ-nâme'nin Klasik Çağatay Metinlerinden Farkı adlı alt başlıkta yazar, ses ve şekil bilgisi kuralları ışığında, 16 madde hâlinde eserin klasik Çağatay metinlerinden farkını ortaya koymuştur. Bu maddelerden bazıları şöyledir:

*+nİñ ilgi hâli eki bir örnek dışında kullanılmaz. Bunun yerine son devir Çağatay Türkçesinin en belirgin özelliği olan +nI kullanılır.

*Mûsâ-nâme'de kullanılan bul "bu" işaret sıfatı klasik dönem metinlerinde yoktur.

*Eserde bulunma hâli eki hep d'li şekillerde kullanılmıştır. Ünsüz uyumunu bozmuştur.

*Mûsâ-nâme'de çokluk üçüncü şahıs için -ş- ortaklaşma eki kullanılmıştır (kilişün "gelsinler") Bu yapıya klasik Çağatay Türkçesin metinlerinde rastlanmaz. Fakat buna benzer örnekler çağdaş Türk lehçelerinde (Özbek, Yeni Uygur, Kırgız vb.) bulunmaktadır.

*Eckmann'ın istek ekleri olarak kabul ettiği, klasik dönem metinlerinde kullanılan çokluk birinci şahıs emir ekleri -(A)II, -(A)IIñ, -(A)IIm'dir. Mûsâ-nâme'de kullanılan çokluk birinci şahıs emir ekleri tarihî Kıpçak metinlerinde görülen -AIIk şeklinin devamıdır: -AIIk, -AIIk.

* Klasik Çağatay Türkçesi metinlerinde fiil kök ve gövdelerine -GU sıfat-fiil eki ile iyelik ekleri getirilip bar/yok sözcükleri eklenerek bir istek yapısı

oluşturulurdu (kelgüm bar “gelesim var, gelmek istiyorum”). Mûsâ-nâme’de bu yapıya benzer, fakat sıfat-fiil eki olarak -r, -Ar eklerinin kullanıldığı bir istek yapısı vardır (kılarım bar “yapasım var, yapmak istiyorum”). -r, -Ar sıfat-fiil ekleriyle yapılan bu istek kipi, çağdaş Karacay-Malkar Türkçesinde kullanılmaktadır.

Sonuç (s. 22) bölümünde, eser hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, giriş bölümünde eser hakkında verilen detaylı bilgiler ışığında burada eserin önemine değinilmiştir. Sonuç bölümünden sonra Transkripsiyon alfabesi, kısaltmalar ve kaynaklar verilmiştir.

İnceleme (s.31-112) bölümünü araştırmacı iki alt başlık altında vermiştir. Bu başlıklar şunlardır: Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi.

Ses Bilgisi başlığı altında metindeki ses olayları hakkında bilgiler verilmiş, bu bilgiler verilirken ses olayları *Ünlü uyumu, ünlü değişmeleri, ünlü düşmesi, ünlü türemesi, ünlü birleşmesi, ünsüz uyumu, ünsüz değişmeleri, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi, göçüşme, kaynaşma ve hece düşmesi* gibi alt başlıklara ayrılmıştır.

Şekil Bilgisi bölümü; *yapım ekleri, isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, bağlaç, edat ve ünlem* gibi başlıklara ayrılarak oluşturulmuştur. Bu başlıklar altında, eserdeki şekil bilgisi özellikleri incelenmiş, her başlık için çok sayıda örnek verilmiş, örnekler verilirken kelimelerin metindeki yerleri belirtilerek verilen örneklerin metin üzerinde görülmesi sağlanmıştır.

Transkripsiyonlu Metin (s.113-144) bölümünde Arap harfleriyle kaleme alınmış olan metnin transkripsiyon harflerine aktarılmış şekli verilmiştir. Transkripsiyonlu metin oluşturulurken vezin gereği değişiklik yapılan kelimeler, yapılan ulamalar ve düzeltmeler dipnotlarla gösterilmiştir.

Türkiye Türkçesine Aktarma (s.145-168) bölümünde transkripsiyonlu metin, genel itibariyle manzumelerin yapılarına sadık kalınarak, devrik yapıların çok olduğu bölümlerde serbest çeviri tekniği kullanılarak Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Dizin (s.169-210) bölümünde, metinde geçen kelimelerin alfabetik dizini verilerek metnin söz varlığı ortaya konulmuştur. Bazı kelimelerin yanına parantez içerisinde (A.) veya (F.) şeklinde kısaltmalar verilmiştir. Bu sayede metindeki Arapça ve Farsça asıllı kelimeler belirtilmiştir. Eserin dizin bölümü oluşturulurken *Kutadgu Bilig III İndeks* kitabındaki usûle uyulduğu, bu usûlün yeterli olmadığı yerlerde Yakup KARASOY’un *Satır Altı Tercümeli Bir Fıkıh Kitabı* ve Günay KARAAĞAÇ’ın *Lutfi Divânı*’ndaki usûle uyulduğu dile getirilmiştir.

Tıpkıbasım (s.211-235) bölümünde, eserin Arap harfli metninin tıpkıbasımına yer verilmiştir.

Böyle bir eseri bilim camiasına kazandırdığı için Sayın Doç. Dr. Ufuk Deniz AŞÇI’yı tebrik eder, başarılı çalışmalarının devam etmesini temenni ederiz.